

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*“Οικονομία, Θεσμοί και Πόλεμος με μελέτες περίπτωσης την
Αθηναϊκή Δημοκρατία, τις Ελληνικές Κοινοπολιτείες και την Αγγλία”*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ:

του

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΜΑΡΙΟΥ-ΛΑΖΑΡΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Διπλωματούχου Οικονομολόγου Τ.Ο.Ε. Π.Θ. (2004)

Πτυχιούχου (MSc) Τ.Ο.Ε. Π.Θ. στην Εφαρμοσμένη Οικονομική (2010)

Βόλος, Δεκέμβριος 2014

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*“Οικονομία, Θεσμοί και Πόλεμος με μελέτες περίπτωσης την
Αθηναϊκή Δημοκρατία, τις Ελληνικές Κοινοπολιτείες και την Αγγλία”*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ:

του

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΜΑΡΙΟΥ-ΛΑΖΑΡΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Διπλωματούχου Οικονομολόγου Τ.Ο.Ε. Π.Θ. (2004)

Πτυχιούχου (MSc) Τ.Ο.Ε. Π.Θ. στην Εφαρμοσμένη Οικονομική (2010)

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Νικόλαος Κυριαζής, Καθηγητής (Επιβλέπων), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ξενοφών Παπαρρηγόπουλος, Αν. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Χρήστος Κόλλιας, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Θεόδωρος Μεταξάς, Επικ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Πασχάλης Αρβανιτίδης, Επικ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Carl Hampus Lyttkens, Prof. Dr. (Lund University)

Βόλος, Δεκέμβριος 2014

Υπεύθυνη Δήλωση

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας αυτής της διδακτορικής διατριβής και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται εντός αυτής. Επίσης, έχω αναφέρει τις πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε αυτές αναφέρονται ακριβώς είτε παραφρασμένες. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η διδακτορική διατριβή προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά για τις απαιτήσεις του Προγράμματος Μεταπτυχιακών σπουδών, ειδίκευσης “Εφαρμοσμένης Οικονομικής” του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Βόλος, Δεκέμβριος 2014

*Στην οικογένεια
μου, για τη αμέριστη
συμπαράσταση που μου
προσέφερε κατά τη
διάρκεια αυτού του
κοπιαστικού αλλά και
πολύπλευρα επωφελούς
ερευνητικού ταξιδιού*

Ευχαριστίες

Αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Καθ. Νικόλαο Κυριαζή, επιβλέποντα καθηγητή μου για την αμέριστη ηθική και ουσιαστική συμπαράσταση καθώς και το συνεχές ενδιαφέρον του σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσης διατριβής.

Η ενεργή και συνεχής ερευνητική του καθοδήγηση συνετέλεσε στην διάνοιξη νέων καινοτομικών ερευνητικών διαδρομών, που η παρούσα πραγματεία φιλοδοξεί να αναδείξει, επιπλέον δε και στην “μύηση” μου στις μεθόδους έρευνας και ακαδημαϊκής μεθοδολογίας γραφής, που μετουσιώθηκε με την εκ παραλλήλου με τη διατριβή, συγγραφή και δημοσίευση σειράς ερευνητικών άρθρων από ξένα και ελληνικά περιοδικά με κριτές, συλλογικούς τόμους και συμμετοχές σε διεθνή συνέδρια.

Επίσης, οφείλω όμοια να αποδώσω τις θερμές ευχαριστίες μου στα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, Καθ. Μιχαήλ Ζουμπουλάκη και Αν. Καθ. Ξενοφώντα Παπαρρηγόπουλο για τις σημαντικές υποδείξεις, παρατηρήσεις και ερευνητικές προτάσεις που μου παρείχαν σε όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσης διατριβής.

Επιπλέον, στους Θεόδωρο Μεταξά, (Επικ. Καθ.), Χρήστο Κόλλια (Καθ.) και Λουκά Ζαχείλα (Επικ. Καθ.) για τη συνεχή επαφή, ενθάρρυνση και την από κοινού εκπόνηση ερευνητικών εργασιών σε συναφή ερευνητικά αντικείμενα.

Επιπρόσθετα, στους Πασχάλη Αρβανιτίδη (Επικ. Καθ.), Γεώργιο Ιατρίδη (Αν. Καθ.), Στέφανο Παπαδάμου (Επικ. Καθ.) και Ιάκωβο Ψαριανό (Επικ. Καθ.) για τα σχόλια και τις σχετικές γνώμες τους κατόπιν προσωπικής επικοινωνίας μαζί τους. Επιπλέον, στις Αγγελική Αναγνώστου (Λέκτορα), Οικονόμου Αθηνά (Λέκτορα), Βικτωρία Μπέλλου (Επικ. Καθ.), τον Νικόλαο Τζερεμέ (Επικ. Καθ) και τα λοιπά μέλη του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών για την ηθική τους συμπαράσταση.

Οφείλω όμοια να ευχαριστήσω κατά σειρά Έλληνες και ξένους, μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας για τις υποδείξεις, σχόλια και παρατηρήσεις τους σε συγκεκριμένα ερευνητικά ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της συλλογής και διαχείρισης των ερευνητικών στοιχείων και δεδομένων της εν λόγω διατριβής.

Στη βελτίωση της παρούσης με τις υποδείξεις τους συνετέλεσαν και οι Carl Hampus Lyttkens (Lund University), Jürgen Backhaus (Erfurt University), Δημήτριος Κυρτάτας (Παν. Θεσσαλίας-Ι.Α.Κ.Α.), Γεώργιος Μπήτρος (Οικ. Παν. Αθηνών), Ιωάννης-Διονύσιος Σαλαβράκος (Παν. Δυτικής Ελλάδας) και επιπλέον οι: Paul

Cartledge (Cambridge University), Nicholas Rodger (Oxford University), Josiah Ober (Stanford University), Nicholas Balabkins (Lehigh University), Amihai Glazer (University of California, Irvine), Gerrit Meijer (University of Maastricht), Karel Davids (VU University, Amsterdam), George Tridimas (Ulster University), Bertram Schefold (Goethe-Universität Frankfurt), Cossimo Perrota (University of Lecce), Vincent Gabrielsen (Saxo-Institute, the University of Copenhagen), Annete Goddard van der Kroon (Ludwig von Mises Institute).

Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται και στον αρχαιολόγο Γεώργιο Σταμάτη για την ξενάγηση και τις πληροφορίες που μας παρείχε από κοινού με τον Καθ. Νικόλαο Κυριαζή στο Θέρμο, πρωτεύουσα της Αιτωλικής Συμπολιτείας, τροφοδοτώντας μας με έμπνευση για νέα ερευνητικά ταξίδια.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σελ. 9	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 10	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο:		
ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΣΙΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟ-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ		
1.1.	Το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας της <i>Μάκρο-Κουλτούρας</i> μέσα από τη θεωρία	σελ. 22
1.2.	Μακρο-κουλτούρα και <i>Περιορισμένη Ορθολογικότητα</i> (Bounded Rationality)	σελ. 34
1.3.	Μακρο-κουλτούρα και μοντέλο <i>Εξάρτησης Διαδρομής</i> (Path Dependence) και Αλλαγής	σελ. 38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο:		
ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΕΝΟΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΜΑΚΡΟ-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ		
2.1.	Οι επικρατούσες ιδέες περί των παραγόντων διαμόρφωσης πολιτικών ελευθεριών και δημοκρατικής συνείδησης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο	σελ. 44
2.2.	Μακρο-κουλτούρα και περιουσιακά δικαιώματα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Εποχή	σελ. 51
2.3.	Περιουσιακά δικαιώματα μέσα από τα Ομηρικά Έπη	σελ. 55
2.3.1.	<i>Ησιόδεια ποιήματα και δικαιώματα ιδιοκτησίας</i>	σελ. 62
2.3.2.	<i>Πιστοποίηση ύπαρξης καθεστώτος προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας κατά την Αρχαϊκή εποχή μέσα από την αρχαιολογική έρευνα και την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία</i>	σελ. 65
2.4.	Η ανάδειξη ενός αξιακού περιβάλλοντος πρωτο-δημοκρατικής συμπεριφοράς μέσα από τα Ομηρικά έπη	σελ. 71
2.5.	Η διαμάχη γύρω από το επεισόδιο με τον Θερσίτη	σελ. 80
2.6.	Πρώτο-δημοκρατικές αξίες στις χώρες της Μέσης Ανατολής και η σύγκριση με την ελληνική περίπτωση	σελ. 84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο:

ΜΑΚΡΟΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

3.1.	Μακρο-κουλτούρα, θεσμοί και πόλεμος	σελ. 94
3.2.	Μακρο-κουλτούρα, στρατοί και τακτικές: η ανάδειξη της <i>οπλιτικής φάλαγγας</i> και των <i>τριηρών</i>	σελ. 95
3.3.	Περιορισμένη ορθολογικότητα, πόλεμος, και “υπακοή στον ειδικό”	σελ. 111

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο:

ΜΑΚΡΟ-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ

4.1.	Αθλητισμός στην προ-κλασική Ελλάδα	σελ. 120
4.1.1.	<i>Κρητικός και Μυκηναϊκός πολιτισμός</i>	σελ. 121
4.1.2.	<i>Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος</i>	σελ. 124
4.2.	Ο αθλητισμός στην Ελλάδα ως προνόμιο της κάστας των ευγενών ή ως φαινόμενο μιας ευρύτερης κοινωνικής μακρο-κουλτούρας; Η θεωρητική διαμάχη	σελ. 126
4.3.	Αθλητικές αξίες και πόλεμος: ο δρόμος προς τη δημοκρατία	σελ. 131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

5.1.	Έτος 482 π.Χ. Το Ναυτικό Ψήφισμα του Θεμιστοκλή: εξωγενές σοκ, επεκτατική δημοσιονομική πολιτική και εξάρτηση διαδρομής και αλλαγή	σελ. 137
5.2.	Οικονομικοί θεσμοί και ανάπτυξη στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία	σελ. 144
5.3.	Συντονισμός και συνεργασία, περιορισμένη ορθολογικότητα, Δικτυοκεντρικό Σύστημα Διακυβέρνησης και θεσμοί	σελ. 161
5.4.	Το μοντέλο της επιλογής του βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής. Σύγκριση Αθήνας και Σπάρτης	σελ. 165
5.5.	Η επιλογή μεταξύ πολέμου και ειρήνης μέσα από τη θεωρία παιγνίων και το <i>Κοινωνικό Συμβόλαιο</i> του Εύβουλου και του Λυκούργου	σελ. 175
5.5.1.	<i>Το παίγνιο επιλογής της βέλτιστης στρατιωτικής στρατηγικής και κοινωνικής πολιτικής</i>	σελ. 175
5.5.2.	<i>Η ανάδειξη μιας νέας εκδοχής κοινωνικού συμβολαίου στην αρχαία Αθήνα</i>	σελ. 178

- 5.5.3. *Η πρακτική εφαρμογή του κοινωνικού συμβολαίου στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ.* σελ. 182
- 5.6. Η δημιουργία μιας νέας μακρο-κουλτούρας: Οικονομία, ελευθερία και δημοκρατία σελ. 193

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο:

ΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΒΗΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ: ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΟΜΗ, ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΠΟΛΙΤΕΙΩΝ

- 6.1. Το εννοιολογικό πλαίσιο και τα καίρια ερωτήματα που εγείρονται από την μελέτη της πολιτειακής μορφής της κοινοπολιτείας σελ. 200
- 6.2. Ελληνικές Αμφικτιονίες σελ. 213
- 6.3. Ελληνικές στρατιωτικές συμμαχίες: Αθήνα, Σπάρτη και Μακεδονία. σελ. 216
- 6.4. Συνοπτική περιγραφή των κύριων θεσμών των αρχαίων ελληνικών “πρωτο-ομοσπονδιών” σελ. 221
- 6.4.1. *Θεσσαλική Κοινοπολιτεία (περίπου 550-323 π.Χ.)* σελ. 222
- 6.4.2. *Κοινοπολιτεία της Κυρηναϊκής (πριν το 450 π.Χ-75 π.Χ.)* σελ. 224
- 6.4.3. *Κοινό των Χαλκιδέων (430-348 π.Χ.)* σελ. 227
- 6.4.4. *Κοινό των Ακαρνανών (περίπου 400-230 π.Χ.)* σελ. 228
- 6.4.5. *Κοινό των Οιταίων (περίπου 400-370 π.Χ.)* σελ. 230
- 6.4.6. *Κοινό των Αινιανών* σελ. 231
- 6.4.7. *Κοινό των Αρκάδων (370-362 π.Χ.)* σελ. 232
- 6.4.8. *Κοινό των Ηπειρωτών (370- 170 π.Χ.)* σελ. 237
- 6.4.9. *Κοινό των Νησιωτών (315-168 π.Χ.)* σελ. 239
- 6.4.10. *Κοινοπολιτεία της Λυκίας (περίπου 200 π.Χ-43 μ.Χ.)* σελ. 240
- 6.4.11. *Το κοινό των Ελευθερολακώνων (195 π.Χ. - 297 μ.Χ.)* σελ. 242
- 6.5. Θεσμική, πολιτειακή και οικονομική οργάνωση των 3^{ων} κυριότερων αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών σελ. 243
- 6.5.1. *Κοινό των Βοιωτών (550-146 π.Χ.)* σελ. 252
- 6.5.2. *Αιτωλική Συμπολιτεία (420-189 π.Χ.)* σελ. 252

[6.5.2.1.]	Πολιτική Οργάνωση	σελ. 252
[6.5.2.2.]	Οικονομική Οργάνωση	σελ. 263
6.5.3	Αχαϊκή Συμπολιτεία (380-146 π.Χ.)	σελ. 273
[6.5.3.1.]	Πολιτική Οργάνωση	σελ. 274
[6.5.3.2.]	Στρατιωτική Οργάνωση	σελ. 282
[6.5.3.3.]	Οικονομική Οργάνωση	σελ. 283
6.6.	Η συγκριτική ανάλυση που αφορά την έρευνα των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών	σελ. 288
6.7.	Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία: η διαδραστική σύγκριση με τις ΗΠΑ, την ΕΕ και τον Καναδά	σελ. 297
6.8.	Συμπεράσματα από την ανάλυση των ομοσπονδιακών σχημάτων στην αρχαία Ελλάδα	σελ. 316

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ: 13^ο-17^ο αι.

7.1	Το καθεστώς προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων στην Αγγλία κατά την Ύστερη Μεσαιωνική Περίοδο (1272-1485)	σελ. 328
7.2.	Η <i>Magna Carta</i> ως αφετηρία προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία	σελ. 338
7.3	Η δημοκρατική μακρο-κουλτούρα και η ανάδειξη του αγγλικού κοινοβουλίου	σελ. 343
7.4	Κοινωνικές εξεγέρσεις στην Αγγλία και την Ευρώπη: νέες μορφές δημοκρατικής έκφρασης	σελ. 355
7.5.	Εξωτερική απειλή και “στροφή στη θάλασσα”: η ανάδειξη του εμπορίου και η νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα	σελ. 368
7.6.	Ο αγγλικός εμπορικός καπιταλισμός και οι νέοι οικονομικοί θεσμοί: η ανάδειξη των πρώτων ανωνύμων εταιριών, του τραπεζικού συστήματος και του χρηματιστηρίου.	σελ. 382
7.6.1.	<i>Αγγλικές Ανώνυμες Εταιρίες</i>	σελ. 382
7.6.2.	<i>Η ανάδειξη του αγγλικού τραπεζικού συστήματος και του</i>	σελ. 397

	<i>Χρηματιστηρίου</i>	
7.7.	Η κοινωνική σύνθεση των αγγλικών στρατιωτικών τμημάτων στην ξηρά. Ομοιότητες και διαφορές με την ελληνική οπλιτική φάλαγγα.	σελ. 411
7.7.1.	<i>Οι Άγγλοι τοξοβόλοι: ομοιότητες και διαφορές με την ελληνική οπλιτική φάλαγγα</i>	σελ. 411
7.7.2.)	<i>Η κοινωνική σύνθεση του “Νέου Τύπου Στρατού” του Κρόμγουελ κατά τον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο</i>	σελ. 425
7.7.3.	<i>Η νέα μακροκουλτούρα του πολέμου των Άγγλων στην ξηρά (περίοδος 14^ο-17^ο αι.)</i>	σελ. 427
7.8.	Η επίδραση του αθλητισμού στην Αγγλία της Πρώιμης Μοντέρνας Περιόδου και η σταδιακή διαμόρφωση μιας νέας δημοκρατικής κουλτούρας	σελ. 429
7.9.	Η Ένδοξη Επανάσταση του 1688. Συνταγματικά δικαιώματα, προστασία των ατομικών ελευθεριών και των περιουσιακών δικαιωμάτων και η πορεία προς την οικονομία της αγοράς	σελ. 432

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ σελ. 444

ΕΠΙΜΕΤΡΟ σελ. 468

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχαίοι Συγγραφείς	σελ. 470
Ξενόγλωσση	σελ. 472
Ελληνόγλωσση	σελ. 491
Έργα σε μετάφραση	σελ. 498

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1:	Δενδροδιάγραμμα και πιθανότητες	σελ. 43
Πίνακας 2:	Η ανάπτυξη των πολιτειακών μορφών διακυβέρνησης κατά την αρχαιότητα	σελ. 91
Πίνακας 3:	Μετατροπή και διάχυση νέων αξιών και προτύπων από τον στρατιωτικό τομέα στην πολιτική πρακτική	σελ. 119
Πίνακας 4:	Αθλητικά αγωνίσματα κατά την περίοδο της Τρωικής Εκστρατείας	σελ. 123
Πίνακας 5:	Τα αθλήματα των Ολυμπιακών αγώνων	σελ. 130
Πίνακας 6:	Η ανάδειξη της δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας μέσω του αθλητισμού	σελ. 136
Πίνακας 7:	Σύγκριση αθηναϊκών και πελοποννησιακών ναυτικών δυνάμεων	σελ. 143
Πίνακας 8:	Τα θεσμικά μέσα συλλογής φόρων του αθηναϊκού κράτους	σελ. 155
Πίνακας 9:	Οι κυριότερες θεσμικές καινοτομίες της Αθηναϊκής δημοκρατίας στην πολιτική και την οικονομία.	σελ. 157
Πίνακας 10:	Παίγνιο 1 και αποδόσεις (χωρίς αντισταθμιστικές πληρωμές)	σελ. 177
Πίνακας 11:	Παίγνιο 2 και αποδόσεις (με αντισταθμιστικές πληρωμές)	σελ. 178
Πίνακας 12:	Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Χαλκιδέων	σελ. 228
Πίνακας 13:	Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Ακαρνανών	σελ. 230
Πίνακας 14:	Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Αρκάδων	σελ. 236
Πίνακας 15:	Διοικητικές περιφέρειες του Κοινού των Βοιωτών	σελ. 245
Πίνακας 16:	Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Βοιωτών	σελ. 248
Πίνακας 17:	Τα δυο σενάρια για το ύψος των αμυντικών δαπανών της Αιτωλικής Συμπολιτείας	σελ. 268
Πίνακας 18:	Νομίσματα σε χρήση από την Αχαϊκή Συμπολιτεία	σελ. 285
Πίνακας 19:	Οι κυριότερες περιπτώσεις αρχαίων κοινοπολιτειών σε σχέση με τη θεσμική τους δομή	σελ. 292
Πίνακας 20:	Διασυγκριτική ανάλυση της θεσμική δομής της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας σε σχέση με τις ΗΠΑ, την ΕΕ και τον Καναδά	σελ. 299
Πίνακας 21:	Συγκριτική ανάλυση μεταξύ της Αιτωλικής Συμπολιτείας του Καναδά και της ΕΕ βάσει των δυο κριτηρίων του εκδημοκρατισμού και της συνοχής	σελ. 312
Πίνακας 22:	Οι βασικές πολιτικές αρχές της Magna Carta και ο αντίκτυπος τους στην κοινωνία	σελ. 340
Πίνακας 23:	Χαρακτηριστικές περιπτώσεις δημοκρατικών καθεστώτων έναντι	σελ. 352

	μη δημοκρατικών γεωπολιτικών ανταγωνιστών διαχρονικά	
Πίνακας 24:	Μέγεθος ναυτικών δυνάμεων στην Ευρώπη την περίοδο 1689-1815	σελ. 380
Πίνακας 25:	Θεσμικές ομοιότητες και κριτήρια μεταξύ της Αιτωλικής Συμπολιτείας, της EIC και των σύγχρονων διεθνών επιχειρήσεων στον Ην. Βασίλειο	σελ. 393
Πίνακας 26:	Ομοιότητες και διαφορές της ελληνικής φάλαγγας με τους Άγγλους τοξοβόλους της περιόδου 1215-1688	σελ. 423
Πίνακας 27:	Οι βασικοί νέοι θεσμοί της Ένδοξης Επανάστασης και της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων	σελ. 436
Πίνακας 28:	Καθεστώς προστασίας της ατομικής περιουσίας στην προ-Κλασική Ελλάδα και την Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία	σελ. 458
Πίνακας 29:	Ανάδειξη “πρωτο-δημοκρατικών” αξιών στην προ-Κλασική Ελλάδα και την Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία	σελ. 459
Πίνακας 30:	Ομοιότητες της ελληνικής και της αγγλικής στρατιωτικής οργάνωσης	σελ. 461
Πίνακας 31:	Ομοιότητες της ελληνικής και της αγγλικής στρατιωτικής οργάνωσης	σελ. 464

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 1:	Ολοκλήρωση διαφορετικών αξιών και στοιχείων μακρο-κουλτούρας σε ένα ενιαίο σύνολο	σελ. 31
Διάγραμμα 2:	Μετάβαση από το παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας στο νέο καθεστώς	σελ. 39
Διάγραμμα 3:	Αθηναϊκή ναυτική υπεροχή σε στατιστική κλίμακα	σελ. 144
Διάγραμμα 4:	Δενδροδιάγραμμα πιθανοτήτων και υιοθέτηση νέων στρατηγικών	σελ. 168
Διάγραμμα 5:	Το βασικό “διάγραμμα διακλάδωσης” από τη θεωρία του χάους	σελ. 170
Διάγραμμα 6:	Οι τρεις περιπτώσεις της συστημικής πολιτικής αλλαγής	σελ. 174
Διάγραμμα 7:	Οροφές ευρωπαϊκών ναυτικών δυνάμεων για την περίοδο 1689-1815 και η βρετανική ναυτική υπεροχή	σελ. 381

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΣΧΗΜΑΤΩΝ

Σχήμα 1:	Η ανακυκλική διαδικασία της συσσώρευσης πλούτου μέσω της “στροφής στη θάλασσα” και το εμπόριο	σελ. 146
Σχήμα 2:	Συσχέτιση πολιτειακών θεσμών και οικονομίας	σελ. 160
Σχήμα 3:	Αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία και δικτυοκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης	σελ. 164
Σχήμα 4:	Οργανόγραμμα στρατιωτικής οργάνωσης των ελληνικών και των σύγχρονων ομοσπονδιών	σελ. 309
Σχήμα 5:	Οι θεσμικές προτάσεις των ελληνικών συμπολιτειών προς την ΕΕ.	σελ. 326

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1:	Σύγκριση οπλισμού των αρχαίων Μυκηναίων με τους Ευρωπαίους μεσαιωνικούς ιππότες	σελ. 98
Εικόνα 2:	Η τεχνική δομή μιας αθηναϊκής τριήρους	σελ. 110
Εικόνα 3:	Αναπαράσταση σχηματισμών μάχης τύπου οπλιτικής φάλαγγας από το αρχαίο αγγείο του Chigi που βρέθηκε στην ιταλική πόλη Cesena	σελ. 112
Εικόνα 4:	Το “αγωνιστικό πνεύμα” των “βαρέων” ή “πολεμικών” αθλημάτων. Πάλη, πυγμαχία και Παγκράτιο.	σελ. 134
Εικόνα 5:	Η γεωγραφική κατάτμηση της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας	σελ. 252
Εικόνα 6:	Ομοσπονδιακά παναιτωλικά νομίσματα	σελ. 266
Εικόνα 7:	Τα ομοσπονδιακά σχήματα επί του παγκόσμιου χάρτη	σελ. 298
Εικόνα 8:	Μεσαιωνική εικονογράφηση σε πίνακα του Χρονικού του Froissart: Ο John Ball ενθαρρύνει τους επαναστάτες του Tyler.	σελ. 363
Εικόνα 9:	Εμπορικά ποντοπόρα πλοία της EIC που λάμβαναν την κοινή ονομασία East Indiaman, κάπου στον Τάμεση. Στα δεξιά εικονίζεται το φημισμένο Warley των 1475 τόνων.	σελ. 395

Περίληψη: Ο σκοπός της παρούσης διατριβής είναι μέσω της αλληλεπίδρασης της οικονομίας, των θεσμών και του πολέμου να καταδειχθούν οι λόγοι της ανάδειξης του φαινομένου της δημοκρατίας και των οικονομικών επιδόσεων που την συνόδευσαν, μέσω της ανάλυσης τριών μελετών περίπτωσης, της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών-ομοσπονδιών και της μετα-μεσαιωνικής Αγγλίας. Διενεργείται μια συγκριτική και διεπιστημονική προσέγγιση με την εφαρμογή μιας νέας θεωρητικής έννοιας, της *μακρο-κουλτούρας* ως μιας δυναμικής διαδικασίας αλληλεπίδρασης αξιών, κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς που οδηγούν στην εγκατάλειψη ενός παλαιού στατικού και μονολιθικού κοινωνικού και πολιτικού καθεστώτος και στην σταδιακή υιοθέτηση ενός νέου. Εφαρμόζουμε το μεθοδολογικό εργαλείο της μακρο-κουλτούρας εστιάζοντας σε τέσσερα κριτήρια: α) ύπαρξη ενός περιβάλλοντος “πρωτο-δημοκρατικών αξιών” β) προστασία περιουσιακών δικαιωμάτων γ) στρατιωτική οργάνωση και πόλεμος δ) αθλητισμός. Αποδεικνύουμε ότι η αλληλεπίδραση αυτών των αξιών, των κανόνων και των προτύπων συμπεριφοράς συνετέλεσαν στη ανάδειξη του φαινομένου της δημοκρατίας και των καινοτομικών οικονομικών θεσμών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, τις ελληνικές δημοκρατικές ομοσπονδίες και την μετα-μεσαιωνική Αγγλία

Abstract: In this dissertation, through the interaction of three main factors, economy, institutions and war we make an attempt to analyse the reasons of the emergence of democracy and the economic performances that accompanied this phenomenon, by analyzing three case studies: Ancient Athenian democracy, the ancient Greek (Hellenic) federations and post-medieval England. We perform an interdisciplinary and interactive approach through the application of a new, innovative methodological and theoretical concept, *macro-culture*, as a dynamic process of interaction between values, rules and norms of behavior that lead to the abandonment of an old, static and monolithic social and political regime by gradually adopting a new one. We apply the concept of macroculture by focusing on four criteria: a) the existence of an environment of “proto-democratic” values b) protection of property rights c) military organization and warfare d) sports. We approve that the interaction of those elements to each other lead to the emergence of democracy which was accompanied by innovative economic institutions in the Athenian democracy, the Greek democratic federations and post-medieval England.

Λέξεις Κλειδιά: Οικονομία, Θεσμοί, Πόλεμος, μακρο-κουλτούρα, αρχαία Αθήνα και Ελληνικές Ομοσπονδίες, μετα-μεσαιωνική Αγγλία, πρωτο-δημοκρατικές αξίες, περιουσιακά δικαιώματα, στρατιωτική οργάνωση, αθλητισμός, δημοκρατία, νέοι οικονομικοί θεσμοί

Κωδικοί JEL: A13 • B52 • H56 • H71 • H77 • K11 • Z18

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή πραγματεύεται το ζήτημα της αλληλεπίδρασης ή μη της Οικονομίας, των Θεσμών και του Πολέμου, με τρεις ιστορικές μελέτες περίπτωσης, την Αθηναϊκή Δημοκρατία, τις Ελληνικές Κοινοπολιτείες-Ομοσπονδίες και την Αγγλία.

Κύρια θέση στη μεθοδολογία που ακολουθείται σε όλο το εύρος της εν λόγω διατριβής κατέχει η συνδρομή μιας καινοτομικής θεωρητικής έννοιας, της *μακρο-κουλτούρας*, ως μιας δυναμικής διαδικασίας αλληλεπίδρασης, αξιών, θεσμών, κανόνων και προτύπων συμπεριφοράς τα οποία υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις δύνανται να δρομολογήσουν την εγκατάλειψη ενός παλαιού και παγιωμένου -συχνά στατικού και μονολιθικού- κοινωνικού και πολιτικοοικονομικού μοντέλου, συντελώντας στη σταδιακή διαμόρφωση και αποδοχή ενός νέου, το οποίο ευδοκιμεί και αναδεικνύεται όταν ταυτόχρονα τίθενται σε ισχύ μια σειρά από προϋποθέσεις-κριτήρια.

Συνεπώς, η μακρο-κουλτούρα ως έννοια συνυφάνεται με την επιδίωξη μας να δημιουργηθεί και να θεμελιωθεί μεθοδολογικά μια νέα θεωρητική έννοια, βάσει της οποίας προτείνουμε ένα θεωρητικό μοντέλο με το οποίο επιδιώκεται να περιγραφεί ικανοποιητικά η δυναμική αλλαγή για μια σειρά από εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής που αφορούν ιστορικά γεγονότα ή σημερινά κοινωνικά φαινόμενα. Η έννοια της δυναμικής αλλαγής θα αναλυθεί διεξοδικά στο κεφ. 1, στο οποίο πραγματεύεται και αναλύεται το θεωρητικό πλαίσιο της μακρο-κουλτούρας. Αξίζει όμως από τώρα να αναφερθεί ότι ενσωματώσουμε την νέα αυτή θεωρητική ιδέα ως “συμπληρωματική” ως προς τις ήδη υπάρχουσες παγιωμένες ακαδημαϊκά έννοιες, *εξάρτηση διαδρομής από το παρελθόν* (path dependence) και *αλλαγή καθεστώτος* (regime change).

Κάνοντας την μάλλον λογική παραδοχή ότι η έννοια της μακρο-κουλτούρας

δεν είναι δυνατόν να περιορίζεται αυστηρά στην περιγραφή είτε μόνο ιστορικών φαινομένων ή μόνο των σημερινών οικονομιών και κοινωνιών, στην εν λόγω πραγματεία αναλύουμε τρεις ιστορικές περιπτώσεις από το παρελθόν, φιλοδοξώντας να εξάγουμε μια σειρά συμπερασμάτων, τυχόν χρήσιμων για τις σημερινές κοινωνίες, και ειδικότερα για την θεσμική πολιτική και οικονομική ολοκλήρωση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ).

Φρονούμε ότι η ανάλυση των 3^{ων} μελετών περιπτώσεων από το παρελθόν που επιχειρείται εδώ, δεν θα πρέπει να θεωρείται ξεπερασμένη μεθοδολογικά ή ακαδημαϊκά μονοδιάστατη καθώς η διαχρονική αξία και σημασία της ιστορίας ως εργαλείου “διαπαιδαγώγησης” των κοινωνιών δεν περιορίζεται μόνο σε φιλοσοφικές θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως φερειπτήν, του Ευριπίδη ότι “*Ὀλβιος ὅστις ἱστορίας ἔσχεν μάθησιν*” ή του Κικέρωνα ότι “*φῶς της ἀλήθειας, μάρτυρας των καιρῶν και δάσκαλός της ζωῆς είναι η ἱστορία*” αλλά τουναντίον, αποτελεί αντικείμενο εκτεταμένης έρευνας στη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία καθώς σύμφωνα με τον Lyttkens (2013, 3) “*η αρχαία Ελλάδα αποτελεί ένα σημαντικό εργαστήριο για όσους ενδιαφέρονται για τους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς*”.

Μια διευρυμένη ομάδα ερευνητών εγνωσμένου κύρους έχει αναθερμάνει πρόσφατα το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για την μελέτη της αρχαίας ελληνικής οικονομίας, και κυρίως της αρχαίας Αθήνας για την οποία έχουν διασωθεί πολύ περισσότερες καταγεγραμμένες πηγές (δες μεταξύ άλλων πρόσφατες έρευνες, Acroyd, 1992; Amemiya, 2007; Carmichael, 1997; Cohen, 1997; Kaiser, 2007; Bresson, 2007; Ober, 2007, 2008, 2011; Bitros and Karayannis, 2008; 2011; Kyriazis and Zouboulakis, 2003, 2004; Kyriazis, 2009, 2012; Halkos and Kyriazis, 2010; Kyriazis and Metaxas, 2010, 2011; Scheffold, 2010; Lyttkens, 1997, 2013, Mackil, 2013; Bergh and Lyttkens, 2014; Καραγιάννης, 2007 και Κυριαζής, 2014), περί της ύπαρξης μιας σειράς θεσμών που συνετέλεσαν σε αξιοσημείωτες οικονομικές επιδόσεις που θα ήταν ίσως δυνατόν να χρησιμεύσουν, τουλάχιστον κάποιες από αυτές, ως “εργαλεία πολιτικής” στο σημερινό παγκόσμιο και διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον.¹

¹ Οφείλουμε στον Καθ. Nicholas Balabkins (Lehigh University) σε προσωπική επικοινωνία μαζί μας το σχόλιο ότι η υπερβολική μαθηματικοποίηση των Οικονομικών Επιστημών αργά και σταδιακά έχει αρχίσει να μεταστρέφεται προς την κατεύθυνση της οικονομικής ιστορίας που σε συνδυασμό με άλλες οικονομικές θεωρίες θα έχουν ή ήδη δημιουργούν μια νέα ακαδημαϊκή κατεύθυνση-τάση.

Οι μελέτες αυτές ανασκεύασαν παλαιότερη επιχειρηματολογία των Karl Polanyi (1968) και Finley (1973, 1982) και άλλων, οι οποίοι θεωρούσαν την αρχαία ελληνική οικονομία ως “πρωτόγονη” ή υποτυπωδών οικονομικών επιδόσεων, ώστε η οικονομική ανάλυση να μην είναι συμβατή. Χαρακτηριστική είναι και η άποψη του Engen (2010, 3-19) ο οποίος πιστεύει ότι *“πρέπει να ξεφύγουμε από την ευρέως παραδεδομένη αντίληψη του Finley για την ελληνική οικονομία, αναγνωρίζοντας σε αυτή συνθετότερες δομές και δυναμισμό, ιδίως καθώς πλησιάζουμε προς τις τελευταίες δεκαετίες της Κλασικής περιόδου”*

Στο σημείο αυτό πρέπει ίσως να αποσαφηνιστεί ότι όπως παρατηρεί και ο Amemiya (2007, 14) δεν ισχυριζόμαστε ότι η οικονομική ως επιστήμη δημιουργήθηκε στην αρχαία Ελλάδα, αλλά ότι σε πολλά οικονομικά θέματα οι αρχαίοι Έλληνες είχαν την πρωτοπορία σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο.²

Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί εξ αρχής, ότι το ζήτημα του πρωτογονισμού ή μη των αρχαίων κοινωνιών εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να μην έχει επιλυθεί, πράγμα μάλλον λογικό καθώς δεν υπάρχει μια εκτεταμένη σειρά επαρκών διασωζόμενων πηγών ώστε να οδηγηθεί η έρευνα σε ασφαλέστερα συμπεράσματα. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να γίνουν εκτιμήσεις, εφόσον αυτές, υποστηρίζονται με ικανοποιητική επιχειρηματολογία. Υπό το πρίσμα αυτό, που φαίνεται προοδευτικά να ανανεώνει τη σημασία της αρχαίας ελληνικής οικονομίας για τις σημερινές κοινωνίες, φιλοδοξούμε να καταδείξουμε τη δική μας ερευνητική συνεισφορά μέσω της ερμηνείας της ανάδειξης των δημοκρατικών ιδεωδών στην αρχαία Αθήνα και τις ελληνικές ομοσπονδίες καθώς και του πολιτικού φιλελευθερισμού στην Αγγλία, υπό την οπτική των ευρύτερων μακρο-οικονομικών τους επιδόσεων.

Είναι προφανές ότι εξ’ αρχής μπορούν να τεθούν μια σειρά από ερωτήματα, που αφορούν τη φιλοσοφία επιλογής του αντικειμένου έρευνας αυτής καθ’ αυτής της εν λόγω πραγματείας. Καταρχάς, ένα πρώτο ερώτημα ενδέχεται να αφορά τις ίδιες τις αρχικές έννοιες, οικονομία, θεσμοί και πόλεμος. Έτσι, αν η σημασία της οικονομικής ανάπτυξης ως προς την διαχρονική ευημερία των κοινωνιών είναι προφανής, η

² Οφείλουμε στον Καθ. Γεώργιο Μπήτρο (Παν. Αθηνών) σε προσωπική επικοινωνία μαζί μας το σχόλιο ότι οι παλαιότερες απόψεις του M. Finley περί του “πρωτογονισμού” της αρχαίας ελληνικής οικονομίας μάλλον θα πρέπει να εγκαταλειφθούν, βάσει των νεότερων ερμηνειών των πιο σύγχρονων ερευνητικών αποτελεσμάτων.

σημασία των θεσμών ίσως δεν γίνεται αμέσως αντιληπτή, πιθανόν όχι μόνο στον μη ειδικό αλλά επιπλέον και σε εκείνο τον/τους ερευνητή/ες που ακολουθεί/ουν διαφορετικές εννοιολογικές, νοηματικές και μεθοδολογικές διαδρομές.

Οι θεσμοί συνδέονται με τους κανόνες, τα ήθη και έθιμα των λαών Είναι δυνατόν νέοι οργανισμοί που αναδεικνύονται μέσα από το θεσμικό περιβάλλον μιας κοινωνίας, να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη πολύ περισσότερο από δείκτες, όπως ο πληθυσμός, το έδαφος, η διαθεσιμότητα των πόρων κλπ. Οι θεσμοί διακρίνονται από επίσημους (πολιτικό σύνταγμα, νομοθεσία κλπ.) και “άγραφους”, όπως ήθη, έθιμα και παραδόσεις κλπ. (North, 1990, 3; Kyriazis, 2012b, 366; Lyttkens, 2013, 5).

Υπο την ίδια οπτική, ο O’ Brien (2012, 282) αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην ικανότητα του κράτους να παρέχει μια σειρά από αποτελεσματικές οργανωσιακές και θεσμικές διευθετήσεις (νόμους, ήθη και έθιμα) ως μέσο προώθησης της μακροχρόνιας ανάπτυξης. Επιπρόσθετα, ο Ferguson (2002) θεωρεί ότι οι θεσμοί μιας κοινωνίας είναι ζωτικής σημασίας για την εφαρμογή της οικονομικής, πολιτικής αλλά και οποιασδήποτε φύσεως ευρύτερης κοινωνικής δραστηριότητας και επιπλέον υποστηρίζει ότι οι αγορές δεν μπορούν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά χωρίς της ύπαρξη ενός ικανοποιητικού θεσμικού πλαισίου. Επιπλέον, ο Καραγιάννης (2007, 28) υποστήριξε ότι οι θεσμοί γενικά περιγράφουν μια σειρά απο συγκεντρωτικές ενέργειες των δραστηριοτήτων των ανθρώπων, οι οποίες έχουν καθοριστικής σημασίας συνέπειες ως προς τη διαμόρφωση της οικονομικής συμπεριφοράς τους.

Τέλος, ως προς την τρίτη παράμετρο, τη σημασία της στρατιωτικής οργάνωσης και του πολέμου, ο Downing (1992) θεωρεί ότι αυτή αποτελεί σημαντική παράμετρο της πολιτικής οργάνωσης του σημερινού κόσμου, ενώ ο Kennedy (1989) μέσω της γνωστής πραγματείας, *The rise and the fall of the Great Powers* αποδεικνύει την αμφίδρομη σχέση και αλληλεπίδραση μεταξύ της οικονομίας και του πολέμου. Φιλοδοξούμε στην εν λόγω διατριβή να προχωρήσουμε σε μια επιπλέον εννοιολογική σύζευξη που να συνδέει πέραν της οικονομίας και του πολέμου, και την παράμετρο των θεσμών με τις δυο προηγούμενες.

Ένα δεύτερο ερώτημα που θα ήταν δυνατόν να τεθεί αναφορικά με τις συγκεκριμένες ερευνητικές επιλογές της εν λόγω διατριβής, αφορά το γιατί επιλέχθηκαν αυτές οι τρεις μελέτες περίπτωσης και όχι κάποιες άλλες: Ως προς την πρώτη περίπτωση, την Αθήνα, μια πρώτη απάντηση αποδίδεται από τον Lyttkens (2013, 3), ο οποίος υποστηρίζει ότι η θεσμική της εξέλιξη είναι η πιο γνωστή από τις

άλλες αρχαίες ελληνικές και επιπλέον ότι “η Αθήνα ήταν η πρώτη ελληνική πόλη-κράτος που εφάρμοσε τη δημοκρατία σε τόσο εκτεταμένο βάθος και εύρος και η δημοκρατία στην Αθήνα ήταν αξιωματικώς σταθερή”.

Επιπλέον, ο Lyttkens θεωρεί ότι η εφαρμογή των *Νέων Θεσμικών Οικονομικών* στην περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας αποτελούν μια πολύ καλή ιδέα για τρεις κυρίως λόγους: α) για να διαπιστωθεί βάσει των σύγχρονων μεθοδολογικών προσεγγίσεων που παρέχει η σύγχρονη θεωρία τι συνέβη στα αρχαία χρόνια β) είναι δυνατόν να εξαχθούν μια σειρά από “μαθήματα” από τη θεσμική λειτουργία του αθηναϊκής πόλεως-κράτους, που είναι πρακτικά εφαρμόσιμα στο σύγχρονο κόσμο γ) είναι δυνατόν να μάθουμε περισσότερα για τη δυναμική και τους περιορισμούς της οικονομικής θεωρίας.

Ως προς τις ελληνικές ομοσπονδίες, στην εν λόγω διατριβή αναλύουμε συνοπτικά 14 καταγεγραμμένες περιπτώσεις, εκ των οποίων τρεις πιο διεξοδικά (Κοινό των Βοιωτών και Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία), στις οποίες και εστιάζουμε. Ο κύριος λόγος για αυτό είναι αφενός μεν ότι για τις τρεις αυτές περιπτώσεις υπάρχουν περισσότερα καταγεγραμμένα στοιχεία από τις αρχαίες πηγές και τη σύγχρονη ακαδημαϊκή βιβλιογραφία αφετέρου δε, το γεγονός ότι η θεσμική τους λειτουργία εδράζονταν πάνω στις βασικές αρχές της δημοκρατικής διακυβέρνησης, όπως μια εκτενής σειρά από σύγχρονες ομοσπονδίες, όπως οι ΗΠΑ, η Ελβετία, η Γερμανία, ο Καναδάς και επιπλέον, η ΕΕ αν θεωρήσουμε ότι τείνει προς μια τέτοια κατεύθυνση σταδιακά κλπ., σημαίνει πολύ απλά ότι οι ελληνικές δημοκρατικές κοινοπολιτείες αποτελούν το επόμενο βήμα δημοκρατικής διακυβέρνησης, μετά την πόλη-κράτος, και θεωρούμε ότι κάτι τέτοιο φαντάζει ως ιδιαίτερα ενδιαφέρον ως προς μια περαιτέρω διερεύνηση.

Τέλος, η περίπτωση της Αγγλίας μελετάται εδώ κατά την περίοδο 1215-1688, καλύπτοντας έτσι μια ιστορική περίοδο που εμπερικλείει δυο σημαντικά ορόσημα: την *Μεγάλη Χάρτα* (Magna Carta) του 1215 ως και την Ένδοξη Επανάσταση του 1688. Από την ανάλυση αυτής της περιόδου διαπιστώνουμε πολλές ομοιότητες μεταξύ των 3^{ων} μελετών περίπτωσης αλλά κυρίως μεταξύ της αρχαίας Αθήνας και της Αγγλίας κυρίως αναφορικά με το πώς μέσω της σταδιακής ανάδειξης μιας νέας μακρο-κουλτούρας εγκαταλείπεται ένα μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής προσαρμομένο στην φεουδαλική οργάνωση (Αρχαϊκή Ελλάδα, και μεσαιωνική Αγγλία) και υιοθετείται ένα νέο, που ενθαρρύνει την “στροφή στη θάλασσα”, το

“διεθνές” εμπόριο, την εισαγωγή στη παραγωγή νέων τεχνολογιών και την ενίσχυση της δημοκρατικής φιλοσοφίας οργάνωσης των κοινωνιών μέσω ενός σταδιακά αναδεικνυόμενου περιβάλλοντος πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού.

Οι τρεις μελέτες περίπτωσης αποτελούν τρεις διαφορετικές ξεχωριστές περιπτώσεις πολιτειακής οργάνωσης. Αυτό θα ήταν δυνατόν να εγείρει τυχόν ενστάσεις ως προς το κατά πόσο είναι σωστό να οδηγούμαστε σε θεωρητικά συμπεράσματα που αφορούν μη “ομοειδή” μοντέλα, συγκρινόμενα μεταξύ τους. Η Αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μια πόλη-κράτος, οι δυο δημοκρατικές συμπολιτείες/κοινοπολιτείες που μελετούνται κυρίως εδώ (Αιτωλική και Αχαϊκή) ήταν δημοκρατικές υπερκρατικές πολιτικές οντότητες που εμπεριείχαν σημαντικό αριθμό πόλεων-κρατών εντός των ορίων αρμοδιότητάς τους, η δε Αγγλία αποτελεί ένα από τα πρώτα “κράτη” με τη σύγχρονη έννοια του όρου, το οποίο από την εποχή της Πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης ή καλύτερα, της Ύστερης Μεσαιωνικής Αγγλίας (1272-1485) εμφάνισε μια νέα μακρο-κουλτούρα, την οποία και αναδεικνύουμε.

Υπο την έννοια αυτή, η διαδραστική σύγκριση τριών διαφορετικών πολιτειακών σχημάτων συνιστά και μια πρόκληση για να δοκιμαστεί η ορθότητα ή μη του μαθηματικού και θεωρητικού μοντέλου της μακρο-κουλτούρας που αναδεικνύεται στο κεφ. 1. Γιατί η αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία του 5^{ου} αι. π.Χ., υποσκέλιζε τη Σπάρτη και έγινε κατά τον Hale (2009) ο “*άρχοντας των θαλασσών*”, όπως και η μετα-Ελισαβετιανή Αγγλία έγινε “*η χώρα στην οποία ο ήλιος δεν δύει ποτέ*”; Πως οι δημοκρατικοί θεσμοί όταν συνδυάζονται με ένα ικανό πολιτειακό μοντέλο αποκρυσταλλώνονται μέσα από την γεωπολιτική “*προέκταση ισχύος*”;

Τι κοινό και ποιές προεκτάσεις πολιτικοοικονομικής οργάνωσης θα μπορούσε να έχει ως προς την ευρύτερη φιλοσοφία λειτουργίας ενός κράτους ή ναυμαχία της Σαλαμίνας του 480 π.Χ. με την απώθηση της ισπανικής αρμάδας το 1588; Ποιες κοινές νοηματικές διαδρομές και ποια κρίσιμα διλήμματα στρατηγικής, διπλωματίας και οργάνωσης κρίθηκαν να αντιμετωπίσουν, ο Θεμιστοκλής και η βασίλισσα Ελισάβετ Α΄ της Αγγλίας; Αυτά και πολλά άλλα παρεμφερή και επιμέρους θέματα φιλοδοξεί να αναδείξει εν λόγω διατριβή.

Η ανάλυση που επιχειρείται εδώ δεν φιλοδοξεί να αναλύσει εκτενώς την Αθήνα της Κλασικής εποχής ή την Αγγλία της περιόδου της επέκτασης της ισχύος της, (17^{ου}-19^{ου} αι) καθώς για τα ζητήματα αυτά υπάρχει ήδη εκτενής βιβλιογραφία η οποία παρατίθεται εδώ στοχευμένα κατά την ανάλυση που επιχειρείται στα κεφ. 2-7.

Αυτό που μας απασχολεί εδώ είναι να διερευνηθεί τι προκαλεί την αλλαγή, την υιοθέτηση δηλαδή ενός νέου πολιτικο-οικονομικού μοντέλου που συνεπάγεται την εγκατάλειψη ενός παλιού. Για το ερώτημα αυτό που αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεματικούς πυρήνες της εν λόγω διατριβής, ο Epstein (2000, 13) υποστηρίζει ότι παρά την προφανή πειστικότητα των επιχειρημάτων που συνδέουν την θεσμική οργάνωση με την οικονομική ανάπτυξη, εντούτοις, μέχρι σήμερα δεν έχει αναπτυχθεί μια ολοκληρωμένη θεωρία που να αποδεικνύει την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ των πολιτικών καθεστώτων και της οικονομικής ανάπτυξης.

Ο Epstein επιπλέον υποστηρίζει ότι παρά τις διάφορες προτεινόμενες θεωρίες, δεν έχει αναπτυχθεί μια αρκούντως ικανή θεωρία ερμηνείας του τρόπου με τον οποίο οι “ατομικές αντιδράσεις” (individual responses) σε ένα εξωτερικό ερέθισμα (σ.σ. πχ., εξωγενές σοκ - εχθρική εισβολή) συναθροίζονται σε “συλλογική πεποίθηση” (collective belief) και προσδοκίες, οι οποίες ερμηνεύονται ως “κουλτούρα”. Φιλοδοξούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο κινητοποιούνται οι μικρο-μονάδες των συλλογικότερων κοινωνικών σχημάτων ως προς το να υιοθετούν νέες ιδέες έτσι ώστε να συμπεριφέρονται βάσει νέων κοινών αντιληπτικών μοντέλων, ως “μακρο-κουλτούρα”.

Κατόπιν, για να αξιολογήσουμε τις τρεις πολιτειακές περιπτώσεις που μελετούνται εδώ, θα εφαρμόσουμε το μεθοδολογικό πλαίσιο της μακρο-κουλτούρας, εστιάζοντας σε 4 κύρια κριτήρια: α) τη σημασία της ύπαρξης ενός περιβάλλοντος ανάδειξης “πρωτο-δημοκρατικών” αξιών”, κατά την Αρχαϊκή εποχή ως το προοίμιο για την πλήρη ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας σε κάποια κατοπινή ιστορική περίοδο, την Αθήνα του 5^{ου} αι π.Χ. και αλλού β) την ύπαρξη ενός περιβάλλοντος προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων γ) τις εξελίξεις στη στρατιωτική οργάνωση και τον πόλεμο ως μηχανισμό μεταφοράς αξιών στο χώρο της πολιτικής δ) την επίδραση του αθλητισμού υπο την οπτική της διάχυσης των αθλητικών ιδεωδών στις πολιτικές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής.

Ένα τρίτο ερώτημα που θα ήταν δυνατόν να εγερθεί ως προς αυτή τη μεθοδολογία ανάλυσης αφορά το γιατί επιλέχθηκαν αυτά τα 4 κριτήρια και όχι άλλα ή και άλλα. Καταρχάς, ως προς τα πρώτα δύο σκέλη του ερωτήματος, αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως θα καταδειχθεί στο κεφ. 2, τόσο στην περίπτωση της προ-κλασσικής Αρχαϊκής Αθήνας αλλά και της Ελλάδας ευρύτερα, φαίνεται ότι ένα περιβάλλον πρωτο-δημοκρατικών αξιών σταδιακά άρχισε να αναδεικνύεται ως

πανελλήνια συνειδητότητα, η οποία τελικά αποκρυσταλλώθηκε μέσα από την έκφραση της πολιτικής δημοκρατίας κατά τον 5^ο αι., με προεξάρχουσα την πόλη-κράτος της Αθήνας, που μελετάται εδώ διεξοδικά ως προς μια σειρά από στοχευμένες πτυχές της, όπως και οι ελληνικές δημοκρατικές κοινοπολιτείες (κεφ. 6).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρωτο-δημοκρατικής έκφρασης που συνδυάζεται με όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή των ευρύτερων κοινωνικών σχημάτων στη λήψη αποφάσεων είναι οι αναφορές πχ., στα Ομηρικά έπη περί ύπαρξης συμβουλίων πολεμάρχων, σοφών γερόντων, συνελεύσεων, ανταλλαγής γνώμων και συλλογικότητα ως προς τις αποφάσεις των θεών, τα οποία η De Romilly (1999, 61-62) θεωρεί ως “καθιερωμένους θεσμούς” και εμείς τα ερμηνεύουμε ως μια δυναμικά αναπτυσσόμενη δημοκρατική συνειδησιακή μακρο-κουλτούρα. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για την σταδιακή ανάδειξη της σημασίας της προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων, τα οποία η σχολή των Νέων Θεσμικών Οικονομικών θεωρεί ως ήσσονος σημασίας για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης (Coase, 1937, 1960; North and Thomas, 1973; North, 1978, 1981, 1990, 2005; North and Weingast, 1989, Williamson, 1975, 1991; Greif, 2005; Besley and Chatak, 2010; Ménard, 2014 κλπ).

Ως προς τα άλλα δυο κριτήρια, τη στρατιωτική οργάνωση και τις αξίες που εκπηγάζουν από τον αθλητισμό αποδεικνύουμε (κεφ. 3-4) ότι άσκησαν σημαντική επίδραση στην ανάδειξη της δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας στην Αθήνα, ενώ οι Pritchard (2007, 2013) και Kyriazis and Economou (2013a) αποδεικνύουν την ισχυρή μεταξύ τους σχέση και αλληλεπίδραση στην αρχαία Ελλάδα γενικότερα. Την αντίστοιχη φιλοσοφία ανάλυσης ως προς τα 4 αυτά κριτήρια εφαρμόζουμε και στην περίπτωση της Αγγλίας (κεφ. 7), καταλήγοντας σε παρόμοια συμπεράσματα, πράγμα μάλλον εντυπωσιακό λόγω της χρονικής απόστασης της μετα-μεσαιωνικής Αγγλίας, από την ελληνική αρχαιότητα.

Θα ήταν δυνατόν να ελεγχθεί η φιλοσοφία κάτω από την οποία επιλέχθηκαν αυτά τα 4 κριτήρια ελέγχου; Πολύ απλά, γιατί υιοθετήθηκαν αυτά τα 4 και όχι κάποια άλλα ή και άλλα κριτήρια; Στις ήδη κατατεθειμένες ακαδημαϊκές προτάσεις που έχουν υποστηριχτεί στη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία αναφορικά με το τι προκάλεσε α) την ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας πρώτα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και όχι αλλού β) την ανάδειξη του πολιτικού φιλελευθερισμού και το κοινοβούλιο στην μετά-μεσαιωνική Αγγλία, επιδιώκεται εδώ να αποδοθεί μια εναλλακτική θεώρηση, την

οποία υποστηρίζουμε με την παροχή ακαδημαϊκού πηγών και βιβλιογραφίας, καταλήγοντας στα δικά μας συμπεράσματα, πορίσματα και προτάσεις.

Δεν απορρίπτουμε το επιχείρημα ότι θα ήταν δυνατόν πέραν των 4^{ων} κριτηρίων να υπάρχουν περισσότερα, κάτι που πιθανότατα ισχύει. Αντίθετα συνυπογράφουμε προκαταβολικά οποιαδήποτε τέτοια ενισχυτική θεώρηση στη δική μας, καθώς αυτό επιτάσσει η ίδια η φιλοσοφία της πρότασης μας: ότι δηλαδή η διαδραστική αλληλεπίδραση αξιών και προτύπων συμπεριφοράς δρομολογεί τη δυναμική αλλαγή. Ωστόσο, φρονούμε ότι η διεξοδική ανάλυση τέτοιων επιπλέον πτυχών, (πχ., εκπαιδευτικό σύστημα) θα παρέκλινε σε μέγεθος και εύρος έρευνας από τη φιλοσοφία ανάλυσης στην εν λόγω διατριβή.

Το συνολικό συμπέρασμα της εν λόγω πραγματείας συνηγορεί στην ιδέα ότι ένα αναδεικνυόμενο περιβάλλον αλληλεπίδρασης αξιών ως πρωτο-δημοκρατικών συμπεριφορών, προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων, και εξαγόμενων από τη στρατιωτική οργάνωση και τον αθλητισμό στην Αρχαϊκή Ελλάδα και την Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία, συνετέλεσε στην υιοθέτηση ενός νέου εξωστρεφούς πολιτικο-οικονομικού μοντέλου οργάνωσης της παραγωγής, άρρηκτα συνδεδεμένο με τη “στροφή στη θάλασσα” και το εμπόριο, τους νέους οικονομικούς θεσμούς που εξασφάλιζαν ένα ικανοποιητικό επίπεδο αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων και το οποίο ήταν προσανατολισμένο προς την μετάβαση στην πολιτική δημοκρατία και για τις τρεις μελέτες περίπτωσης που αναλύονται εδώ.

Στην εν λόγω διατριβή δεν μας ενδιαφέρει μόνο ως τελικό συμπέρασμα να προτείνουμε στη διεθνή βιβλιογραφία απλώς μια νέα θεωρία για την ανάδειξη της δημοκρατίας, αλλά επιπλέον, μια ευρύτερη θεωρητική θέαση που να συνδέει την πολιτική δημοκρατία με τους φιλελεύθερους οικονομικούς θεσμούς, ή εναλλακτικά, μια στοχευμένη αλλά αναλυτική θεώρηση αυτού που οι Kyriazis and Zouboulakis (2004) χαρακτηρίζουν ως “οικονομική δημοκρατία”.

Η επιδίωξη ως προς τη νέα θεωρητική ιδέα που διαπραγματευόμαστε εδώ, είναι να καταστεί ικανή να ερμηνεύσει και άλλες μελέτες περιπτώσεις από το παρελθόν πχ., αρχαία Σπάρτη, Ενωμένες Επαρχίες του 16^{ου} αι., καθώς και το παρόν (πχ., Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία, ΗΠΑ) παρέχοντας δε και πιθανές προβλέψεις για το μέλλον (πχ., Ευρωπαϊκή Ένωση ως μια δημοκρατική πανευρωπαϊκή ομοσπονδιακή οντότητα κλπ.).

Στην εν λόγω διατριβή ακολουθείται μια διεπιστημονική προσέγγιση. Έτσι,

για την καλύτερη περιγραφή ή επεξήγηση μιας νέας ιδέας ή άποψης δεν αποφεύγονται όταν απαιτείται προσεγγίσεις που προκύπτουν με τη βοήθεια άλλων επιστημονικών πεδίων, κυρίως της ιστορίας και των πολιτικών επιστημών ενώ αν και η προσέγγιση μας ταιριάζει κυρίως στην Νέα Θεσμική Οικονομική, το βασικό θεωρητικό μοντέλο προέρχεται από την θεωρία της Οργάνωσης των Επιχειρήσεων, ενώ γίνονται αναφορές και σε άλλες οικονομικές σχολές σκέψεις (κενυσιανή, κλασσική και νέο-κλασσική σχολή κλπ.).

Επιπρόσθετα, η ανάλυση έχει οικοδομηθεί με τέτοιο τρόπο ώστε πολλές από τις επισημάνσεις και συμπεράσματα που προκύπτουν για τις δυο πρώτες μελέτες περίπτωσης που αφορούν την αρχαία Ελλάδα, να αντιπαραβάλλονται με αντίστοιχα φαινόμενα από την τρίτη μελέτη περίπτωσης, την Αγγλία, αλλά και με σύγχρονες περιπτώσεις διασυγκριτικά. Επι παραδείγματι, στην 6.8.) αντιπαραβάλλουμε τη θεσμική λειτουργία των 2 ελληνικών συμπολιτειών/κοινοπολιτειών (της Αχαϊκής και της Αιτωλικής) με τις ΗΠΑ, την ΕΕ και τον Καναδά προτείνοντας θεσμικές διευθετήσεις για την καλύτερη λειτουργία της οικονομίας και της δημοκρατίας στο σήμερα.

Η λογική πίσω από αυτό βρίσκεται στην κατά την άποψη μας, ίδια την πεμπτούσια της ανάλυσης: Γιατί κανείς μελετά το παρελθόν; Μια άμεση απάντηση, πιστεύουμε αρκούστως ικανοποιητική, είναι για να μας διδάσκει προσφέροντας προτάσεις και πρακτικές λύσεις για το σήμερα ή το αύριο ή επειδή όπως έλεγε ο κλασσικός Γάλλος οικονομολόγος του 18^{ου} αι. Jean Baptiste Say *“η ιστορία δεν είναι χρήσιμη γιατί διαβάζει εκεί κανείς το παρελθόν, αλλά το μέλλον”*.

Στην πορεία της ανάλυσης, δεν παραλείπουμε να επισημάνουμε και διάφορα ερευνητικά ερεθίσματα που θα ήταν δυνατόν να διερευνηθούν περαιτέρω σε μελλοντική πρωτογενή έρευνα, φερειπὴν στα πλαίσια μιας νέας διατριβής ως εξαγόμενα της ανάλυσης μας. Υποσχόμαστε όμως προκαταβολικά την διερεύνηση μιας σειράς τέτοιων θεμάτων, καθώς, φιλοδοξία και προσδοκία μας είναι να καταδειχθεί ότι η εν λόγω διατριβή ίσως και να αποτελεί ένα κομβικό σημείο για τη διεξαγωγή νέων ερευνητικών προσπαθειών στο μέλλον, όχι φυσικά μόνο από τον γράφοντα, υπο το συγκεκριμένο μεθοδολογικό πρίσμα.

Επι παραδείγματι, η προσέγγιση που επιχειρείται στο κεφ. 6, όπου αναλύονται συγκεντρωτικά όλα τα υπάρχοντα στοιχεία που αφορούν τις αρχαίες ελληνικές κοινοπολιτείες-ομοσπονδίες, διασυγκριτικά σε πρώτο επίπεδο μεταξύ τους και σε

δεύτερο επίπεδο μεταξύ των δυο πιο σημαντικών επιλεγμένων αρχαίων περιπτώσεων με σύγχρονες αντίστοιχες περιπτώσεις (ΗΠΑ/ΕΕ/Καναδάς), μέσω μιας σειράς σαφώς προσδιορισμένων κριτηρίων ελέγχου (κοινό νόμισμα, κοινή άμυνα, ισοπολιτεία κλπ), είναι μια προσπάθεια που καθόσον γνωρίζουμε, παρουσιάζεται για πρώτη φορά στη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, το οποίο αναπόδραστα ενέχει το στοιχείο της πρωτοτυπίας και επιδέχεται ίσως περαιτέρω ενεργή πρωτογενή διερεύνηση στο μέλλον.

Τέλος, αυτό το εισαγωγικό σημείωμα κλείνει με μια σύντομη παράθεση περί του τι θα εξεταστεί στα επόμενα 7 κεφάλαια που συναποτελούν τον κύριο θεματικό πυρήνα της εν λόγω διατριβής: Στο 1^ο κεφάλαιο παρατίθεται το πρωτότυπο θεωρητικό και μαθηματικό υπόδειγμα της μακροκουλτούρας καθώς και η σχετική βιβλιογραφία και γίνεται μια πρωτογενής σύντομη σύνδεση με τα επόμενα κεφάλαια.

Στο 2^ο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάλυση του καθεστώτος ύπαρξης ενός περιβάλλοντος πρωτο-δημοκρατικών αξιών και προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων που αλληλεπιδρώντας συνετέλεσαν στη ανάδειξη της δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας του 5^{ου} αι. στην Αθήνα και αργότερα στις ελληνικές δημοκρατικές κοινοπολιτείες. Στο 3^ο και το 4^ο κεφ. παρουσιάζονται οι αντίστοιχες αναλύσεις που αφορούν το περιβάλλον δημοκρατικών αξιών που προέκυψε από τη στρατιωτική οργάνωση, μέσω της οπλιτικής φάλαγγας, των τριηρών, αλλά και του αθλητισμού ως πανελλήνια συλλογική συνειδητότητα.

Στο κεφ. 5 αναλύονται μια σειρά από πτυχές της Αθηναϊκής δημοκρατίας, που συνυφαίνονται με την αποτελεσματική λειτουργία των θεσμικών της οργάνων, (πχ., δικτυοκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης, *κοινωνικό συμβόλαιο*, βέλτιστος βαθμός πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής κλπ.) εκ των οποίων προέρχονται όλα εκείνα τα στοιχεία που αποδεικνύουν τους λόγους της επιτυχίας του αθηναϊκού κράτους για τους 5^ο-3^ο αι. π.Χ. Στο κεφ. 6 παρουσιάζεται για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό, η συγκριτική ανάλυση 14^{ων} ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων για τα οποία βρήκαμε αρκετά στοιχεία ώστε να σχηματιστεί μια αρκούντως σαφής εικόνα ως προς τη θεσμική λειτουργία τους.

Ακολουθεί η αξιολόγηση των επιδόσεων τους βάσει μιας σειράς συγκεκριμένων κριτηρίων και κατόπιν, η διασυγκριτική ανάλυση τόσο μεταξύ τους όσο και μεταξύ των δυο –κατά την κρίση μας- σημαντικότερων περιπτώσεων από αυτές, της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας με σύγχρονα πολιτειακά

μοντέλα, όπως τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την ΕΕ, με κύρια επιδίωξη να διερευνηθεί αν από τη θεσμική τους οργάνωση είναι δυνατόν να προκύψουν και να εξαχθούν περαιτέρω προτάσεις πολιτικής για την βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατίας και της πολιτικής και οικονομικής ολοκλήρωσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο κεφ. 7 σε αντιστοίχιση με την ανάλυση στα κεφ. 2-5, παρουσιάζονται οι πτυχές της ανάδειξης μιας νέας οικονομικής και δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας της αγγλικής κοινωνίας για την περίοδο ελέγχου 1215-1688, βάσει των 4^{ων} κριτηρίων που τέθηκαν για την αρχαία Αθήνα και τις ελληνικές κοινοπολιτείες στα εν λόγω κεφάλαια, ενώ τέλος ακολουθούν τα συμπεράσματα και οι προτάσεις πολιτικής ως εξαγόμενα της ερευνητικής μας προσπάθειας.

Φιλοδοξία μας σε όλο αυτό το συναρπαστικό ταξίδι γνώσης στην αρχαία Ελλάδα και την μετα-μεσαιωνική Αγγλία είναι η παράθεση ουσιαστικών, χρήσιμων και ορθών συμπερασμάτων πολιτικής με την επιδίωξη και την ελπίδα ότι ίσως κάποια από αυτά να καταστούν χρήσιμα θεσμικά εργαλεία ίσως ακόμη και για την έξοδο της Ελλάδας από την επαχθή οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε από το 2010 ως σήμερα και επιπλέον, για το σημαντικό εγχείρημα της συναινετικής και δημοκρατικής πολιτικοοικονομικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης, ως μιας νέας δημοκρατικής πανευρωπαϊκής συμπολιτείας λαών.

Ευελπιστούμε αυτό το ακαδημαϊκό ερευνητικό ταξίδι να καταφέρει να αποδώσει και να ερμηνεύσει τις οικονομικές πτυχές των ιστορικών φαινομένων τις οποίες και πραγματεύεται στην ουσία τους, καθώς όπως υποστήριζε ο διάσημος Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος και ιστορικός του 19^{ου} αι. Αλέξις Ντε Τοκβίλ, *“η ιστορία είναι σαν μια πινακοθήκη όπου υπάρχουν λίγοι αυθεντικοί πίνακες και πολλά αντίγραφα”*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΜΑΚΡΟ-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

1.1.) Το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας της *Μάκρο-Κουλτούρας* (Macroculture) μέσα από τη θεωρία.

Σημαντικές συνιστώσες της ανάλυσης που θα ακολουθήσει στο κεφάλαιο αυτό είναι κατά κύριο λόγο η έννοια της *μακρο-κουλτούρας* (macroculture) και δευτερευόντως και υποστηρικτικά στην ανάλυση της *περιορισμένης ορθολογικότητας* (bounded rationality). Αυτά τα δυο εννοιολογικά εργαλεία, κυρίως το πρώτο, χρησιμοποιούνται σε όλη την πορεία αυτής της εν λόγω διατριβής με απώτερο στόχο να ερμηνευτεί υπό μια νέα οπτική η ανάδειξη των δημοκρατικών αξιών και των οικονομικών παραμέτρων που τις συναποτελούν, ως μιας σειράς αλληλεπιδρώντων νέων αξιακών προτύπων και θεσμών. Εξετάζουμε, τρεις μελέτες περίπτωσης (αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία, Ελληνικές Ομοσπονδίες και την Αγγλία από την εποχή της Magna Carta το 1215 ως την Ένδοξη Επανάσταση του 1688).

Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε στην ερμηνεία του δημοκρατικού φαινομένου υπό το πρίσμα της δικής μας ερμηνευτικής οπτικής, είναι εξ' αρχής απαραίτητο να δοθεί μια σαφής ερμηνεία των δυο αυτών εννοιολογικών εργαλείων που θα χρησιμοποιούμε από τούδε και στο εξής και σε όλη την ακολουθητέα ανάλυση στα κεφάλαια 1-7.

Η έννοια της *μακρο-κουλτούρας*, που προέρχεται ως εξαγωγή από τη *Θεωρία της Οργάνωσης των Επιχειρήσεων*³, μπορεί να αποδοθεί ουσιαστικά ως ένα σύστημα το οποίο ενσωματώνει ένα σύνολο από κοινές αξίες, πρότυπα συμπεριφοράς και πεποιθήσεων τα οποία είναι δυνατόν να διαμοιράζονται ή είναι προσβάσιμα

³ Αξίζει να αναφερθεί ότι η Θεωρία Οργάνωσης των Επιχειρήσεων (Organisation Theory) αποτελεί το συνεκτικό θεωρητικό αποτέλεσμα της προσπάθειας εκείνων των ακαδημαϊκών που κύριο αντικείμενο ερεύνης τους αποτελεί η ερμηνεία της δημιουργίας, της λειτουργίας και των μεταβολών μιας επιχείρησης ή ενός οργανισμού, ιδιωτικών, ή δημόσιων. Μια πιο απλοϊκή ερμηνεία είναι ότι αντικείμενο της Θεωρίας Οργάνωσης των Επιχειρήσεων αποτελεί η προσπάθεια κατανόησης του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί μια επιχείρηση ή ένας οργανισμός (Scherer, 2003).

μεταξύ των μελών ενός οργανισμού, πχ., μια επιχείρηση ή ένας επιχειρηματικός όμιλος (Abrahamson and Fombrun, 1992, 1994).

Η χρησιμότητα αυτού του κώδικα αξιών και προτύπων έγκειται στο ότι όταν στην πράξη υφίσταται ένα τέτοιο περιβάλλον, διενεργείται ένας αποτελεσματικός συντονισμός δράσεων μεταξύ των ανεξάρτητων οικονομικά δρώντων υποκειμένων της επιχείρησης με τρόπο τέτοιο που να συμβάλλει αποτελεσματικά στην επίλυση μίας σειράς δύσκολων προβλημάτων που τυχόν προκύπτουν κατά τη διαδικασία της παραγωγής (Jones *et al.* 1997; O'Neil, *et al.* 2004).

Ο συντονισμός αυτός μεταξύ των αυτοτελών μονάδων επιτυγχάνεται με τρεις τρόπους: 1) Μέσω της *σύγκλισης των προσδοκιών* (convergence of expectations) μεταξύ των αυτοτελών μονάδων κατά τρόπο τέτοιο που να μην λειτουργούν με αντίθετο τρόπο μεταξύ τους. 2) Μέσω της εφαρμογής μιας *ιδιοσυγκρασιακής γλώσσας* (idiosyncratic language) που αποσκοπεί στο να συγκεφαλαιώσει το σύνολο των περίπλοκων ρουτινών και πληροφοριών που αφορούν τον τρόπο λειτουργίας της επιχείρησης. 3) Μέσω της παροχής ενός συνόλου ευρέως κατανοητών κανόνων συμπεριφοράς και δράσης οι οποίοι απαντούν με τρόπο κατάλληλο (σ.σ. και αποτελεσματικό) σε μη καθορισμένες περιπτώσεις έκτακτων και επειγουσών αναγκών (Williamson, 1975, 1991; Camerer and Vepsäläinen, 1988).

Οι έννοιες της “σύγκλισης των προσδοκιών” και της “ιδιοσυγκρασιακής γλώσσας” φρονούμε ότι επιδέχονται περαιτέρω επεξηγηματικής ανάλυσης. Σημαίνουν ότι τα ατομικά δρώντα υποκείμενα που δραστηριοποιούνται εντός ενός συστήματος (πχ επιχείρηση ή οργανισμός) θα λειτουργούν βάσει μιας στρατηγικής κοινής συνισταμένης ώστε να συνεργάζονται μεταξύ τους λειτουργώντας συμπληρωματικά και όχι ανταγωνιστικά. Σύμφωνα με τον Becker (1982), όταν ένα περιβάλλον μακρο-κουλτούρας ισχύει στην πράξη, τότε οι ρόλοι και οι σχέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων καθώς και ο τρόπος αντιμετώπισης τυχόν προβλημάτων που προκύπτουν κατά τη διαδικασία της παραγωγής μιας επιχείρησης, συγκεκριμενοποιούνται με πολύ σαφή και διακριτό τρόπο.

Η “ιδιοσυγκρασιακή γλώσσα” είναι το εργαλείο μέσω του οποίου επιτυγχάνεται ο συντονισμός μεταξύ “διαφορετικών ανεξάρτητων μονάδων” ώστε να μπορούν να δοθούν αποτελεσματικές λύσεις σε τυχόν σύνθετα ζητήματα (Jones *et al.*, 1997). Το ζήτημα του συντονισμού των δράσεων ως κύριο συστατικό για την αποτελεσματικότερη λειτουργία μιας επιχείρησης αποτελεί κυρίαρχο δομικό στοιχείο

της θεωρίας της Οργάνωσης των Επιχειρήσεων. Ο Janis (1972, 9, 1982) ονομάζει αυτό τον συντονισμό δράσεως ως *ομαδική σκέψη* (groupthink) εξηγώντας ότι πρόκειται για “έναν γρήγορο και εύκολο τρόπο να αναφερόμαστε σε ένα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης που οι άνθρωποι υιοθετούν όταν αποτελούν μέλη μιας συνεκτικής και συγκεκριμένης ομάδας ατόμων όπου η γενικότερη επιδίωξη των ανθρώπων για την επίτευξη ομοφωνίας παρακάμπτει το κίνητρο τους για μια ρεαλιστική αποτίμηση πιθανών εναλλακτικών σεναρίων δράσης”.

Κυρίαρχη θέση στην εν λόγω διατριβή είναι ότι το εννοιολογικό εργαλείο της μακρο-κουλτούρας εδράζεται σε δυο βασικές συνιστώσες: Η πρώτη αφορά το ότι η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος κοινών αξιών, κανόνων δράσης και προτύπων συμπεριφοράς καθώς και το κατάλληλο θεσμικό περιβάλλον, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις δύνανται να συντελέσουν σε συντονισμό δράσεων, δηλαδή σε μια κατάσταση η οποία συνεισφέρει αποτελεσματικά στην βελτίωση της διαδικασίας παραγωγής (όσον αφορά τις επιχειρήσεις) ή στην επίλυση σύνθετων κοινωνικών προβλημάτων γενικότερα (αν η έννοια της μακρο-κουλτούρας μεταφερθεί από το χώρο των επιχειρήσεων στο χώρο της πολιτικής, της οικονομίας, της ερμηνείας ιστορικών φαινομένων κλπ).⁴

Η δεύτερη συνιστώσα που αφορά την δική μας εννοιολογική προέκταση της υπάρχουσας θεωρίας σχετίζεται με τη δυναμική φύση της έννοιας της μακρο-κουλτούρας, που αφορά την “κίνηση”, την αλλαγή. Ένα περιβάλλον μακρο-κουλτούρας, αποτελεί μια δυναμική διαδικασία, όπου η αλληλεπίδραση αξιών και προτύπων οδηγεί στην υιοθέτηση νέων μοντέλων συμπεριφοράς πχ. στην υιοθέτηση νέων καινοτομικών μεθόδων παραγωγής όσον αφορά τις επιχειρήσεις ή όσον αφορά τις κοινωνίες εν γένει, στην εγκατάλειψη ενός παλαιού μονολιθικού κοινωνικοοικονομικού καθεστώτος και την υιοθέτηση ενός νέου (πχ., εγκατάλειψη

⁴ Θα πρέπει ίσως στο σημείο αυτό να αναφερθεί, με σκοπό τον κατά το δυνατό σαφέστερο εννοιολογικό προσδιορισμό και διαλεύκανση της έννοιας της μακρο-κουλτούρας, ότι σε αντιστοίχιση με την έννοια μακρο-κουλτούρα, στη διεθνή βιβλιογραφία υφίσταται και ο όρος *μικρο-κουλτούρα* (micro-culture) που υποδηλώνει τη διακριτή και σαφώς προσδιορισμένη κοινωνική συμπεριφορά συγκεκριμένων κοινωνικών υποσυνόλων, που αναπτύσσουν συγκεκριμένες αξίες, πρότυπα συμπεριφοράς και κώδικες επικοινωνίας μεταξύ τους έναντι του συνόλου, όπως πχ., οι εθνικές μειονότητες μέσα σε μια κρατική οντότητα. Αυτές οι μικρο-κουλτούρες αποτελούν τμήματα και υποσύνολα της γενικότερης μακρο-κουλτούρας που συνοδεύει την κοινωνία αυτή εν γένει (δες Neuliep, 2012).

της φεουδαλικής “στατικής”, μονολιθικής, αγροτικής οικονομίας στην αρχαία Αθήνα κατά την Αρχαϊκή εποχή και την Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία (1215-1588 μ.Χ.) με την υιοθέτηση ενός νέου “ευέλικτου” και προσαρμοστικού σε αλλαγές και καινοτομίες καθεστώτος κατά την Κλασσική εποχή στην Αθήνα (510-322 π.Χ.) και τη μετα-Ελισαβετιανή Αγγλία, (1588-1688 που μελετάται εδώ) που να βασίζεται στο εμπόριο και την δημοκρατία.

Ως προς την πρώτη συνιστώσα, ο λόγος που μέσω της διαδικασίας της μακρο-κουλτούρας διασφαλίζεται ένας αποτελεσματικός τρόπος αντιμετώπισης σύνθετων προβλημάτων είναι γιατί όπως ειπώθηκε ανωτέρω, υπάρχει η δυνατότητα να διαμοιράζονται αποτελεσματικά μια σειρά από κρίσιμες πληροφορίες παραγωγής μεταξύ των μελών μιας ομάδας χωρίς κόστος (δεδομένο πολύ σημαντικό για την επίτευξη οικονομικής αποτελεσματικότητας) οι οποίες σε διαφορετική περίπτωση θα απαιτούνταν να “ξαναδημιουργηθούν” (Faulkner, 1987, 92-93).

Ωστόσο, ο Granovetter (1992, 35) επισημαίνει ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την υιοθέτηση έτοιμων προτύπων παραγωγής είναι οι επιχειρήσεις να δύνανται να αναπτύσσουν μεταξύ τους αμοιβαίους “δεσμούς επικοινωνίας” (mutual links) ή “δίκτυα” (networks) τα οποία να ισχυροποιούν την μεταξύ τους αλληλεξάρτηση, κατάσταση η οποία συντελεί στην επίτευξη μιας ευρύτερης μακρο-κουλτούρας. Την κατάσταση αυτή ο Granovetter ονομάζει ως *δομική ενσωμάτωση* (structural embeddedness). Επιπλέον, ο Haveman (1993), μέσω μιας εμπειρικής ανάλυσης κατέληξε στο ότι σε οργανισμούς που λειτουργούν μέσα σε ένα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον, οι μάνατζερ έχουν την τάση να υιοθετούν “έτοιμα” πρότυπα και παρόμοιες στρατηγικές δράσεις με άλλες επιχειρήσεις για να εισέλθουν σε νέες αγορές, φαινόμενο το οποίο χαρακτηρίζει ως *μιμητικό ισομορφισμό* (mimetic isomorphism).

Οι Nelson and Winter (1982) χαρακτηρίζουν αυτές τις αμοιβαίως αποδεκτές αξίες και κανόνες συμπεριφοράς ως “ρουτίνες” για τις οποίες ο Vromen (2011) θεωρεί ότι αποτελούν *πολυεπίπεδους μηχανισμούς* (multilevel mechanisms) οι οποίοι κατευθύνουν και καθορίζουν τη συμπεριφορά μιας επιχείρησης, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος, η Lazaric (2011, 148) διαπίστωσε ότι “*κάθε επαναλαμβανόμενη αλληλεπίδραση μέσα σε ένα οργανισμό μπορεί να υποκρύπτει μια πιθανή ρουτίνα*” εννοώντας επί της ουσίας, μια κοινή αξία ή μια κοινή νόρμα-κανόνα συμπεριφοράς.

Επιπρόσθετα, ο Putnam (1993), επεκτείνοντας αυτή τη μεθοδολογία ανάλυσης

στις πολιτικές επιστήμες με σκοπό να ερμηνεύσει τη λειτουργία της δημοκρατίας, υποστήριξε ότι η σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος εξαρτάται από συγκεκριμένες δομές-ρουτίνες κοινωνικής οργάνωσης και πολιτειακές αξίες τις οποίες και ονομάτισε ως “πολιτικές παραδόσεις”.

Τέλος, επιβάλλεται στο σημείο αυτό, στα πλαίσια της σφαιρικής προσέγγισης του θέματος να κατατεθούν και τα πορίσματα δύο μελετών που υποστηρίζουν ότι τα αποτελέσματα από την υιοθέτηση έτοιμων και δοκιμασμένων λύσεων δεν είναι πάντοτε αποτελεσματικά ως εργαλεία πολιτικής για μια επιχείρηση. Οι O’Neil, *et al.* (2004) μελετώντας τις τάσεις της ξενοδοχειακής αγοράς, συλλέγοντας κυρίως δεδομένα από τις ΗΠΑ (η μεθοδολογία τους βασίστηκε στη διανομή ερωτηματολογίων σε 1900 μανάτζερ εκ των οποίων απάντησαν οι 331, ήτοι το 17,4% των ερωτηθέντων) κατέδειξαν ότι η πολιτική της υιοθέτησης έτοιμων κοινών στρατηγικών, ενδέχεται να μην είναι πάντα λειτουργικά αποτελεσματική και επιτυχημένη όταν υιοθετείται μεμονωμένα από ένα οργανισμό.

Αυτό κατά την άποψη τους μπορεί να σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι μανάτζερ ακόμη και αν λειτουργούν υπό καθεστώς μιμητικού ισομορφισμού, ωστόσο προβαίνουν σε κακή διοίκηση της επιχείρησης. Το συμπέρασμα τους αυτό ενισχύει τα ευρήματα παλαιότερης παρεμφερούς ανάλυσης (O’ Neil *et al.* 1998), βάσει της οποίας η υιοθέτηση “έτοιμων” στρατηγικών επιλογών (σ.σ. μέσω μιμητικής συμπεριφοράς) παρά την έλλειψη δεδομένων αναφορικά με την βιωσιμότητα και την αποτελεσματικότητα αυτών των στρατηγικών, ενδέχεται να οδηγήσει σε αναποτελεσματικότητες και αποτυχίες μια επιχείρησης.

Τα πορίσματα των τελευταίων δυο αυτών ερευνών πιστοποιούν το γεγονός ότι η υιοθέτηση κοινών προτύπων συμπεριφοράς και η δημιουργία μιας γενικότερης επιχειρηματικής μακρο-κουλτούρας δεν οδηγούν πάντα σε θετικά αποτελέσματα αν δεν συνοδεύονται από συγκεκριμένες προϋποθέσεις ή αν παρατηρούνται μια σειρά από αναποτελεσματικές παραμέτρους (πχ., κακή διοίκηση της επιχείρησης).

Συνεπώς, το πρώτο βασικό συμπέρασμα μας είναι ότι ένα περιβάλλον μακρο-κουλτούρας επιτρέπει την υιοθέτηση έτοιμων και δοκιμασμένων επιχειρηματικής, φύσεως λύσεων, οι οποίες έχουν επαληθευθεί ως προς την αποτελεσματικότητα τους εμπειρικά από τη λειτουργία μιας επιχείρησης ή ενός οργανισμού εν γένει. Αυτό είναι προφανές ότι δημιουργεί δυο ευεργετικά αποτελέσματα: το πρώτο αφορά την μείωση του συναλλακτικού κόστους και το δεύτερο, την επίτευξη υψηλότερων επιδόσεων

στην παραγωγική διαδικασία.

Το δευτερο συμπέρασμα συνδέει την έννοια της μακρο-κουλτούρας, με την ύπαρξη ενός περιβάλλοντος δυναμικής αλλαγής. Με τον όρο μακρο-κουλτούρα στην εν λόγω διατριβή θα θεωρούμε επιπλέον, την αλληλεπίδραση ήδη υπάρχοντων αξιών και προτύπων τα οποία δημιουργούν με τη σειρά τους μια σειρά από νέες αξίες υπό προϋποθέσεις, είτε όσον αφορά την παραγωγή, είτε όσον αφορά την αλληλεπίδραση κοινωνικών φαινομένων και θεσμών που με τη σειρά τους συντελούν στη δημιουργία νέων θεσμών κ.ο.κ. Υπό την οπτική αυτή, όταν θα αναφερόμαστε εδώ στο φαινόμενο της μακρο-κουλτούρας θα θεωρούμε ότι αυτό αποτελεί τη “δυναμική” διαδικασία με την οποία συντελείται η αλλαγή καθεστώτος μέσω της υιοθέτησης νέων αξιακών προτύπων πχ. στην παραγωγή.

Υπό αυτό το πρίσμα, το εννοιολογικό εργαλείο της μακρο-κουλτούρας διαφοροποιείται από την στατική έννοια της κουλτούρας. Είναι στο σημείο αυτό επιβεβλημένος ένας εννοιολογικός διαχωρισμός μεταξύ των δυο ανωτέρω εννοιών Ένας μάλλον ευνόητος ορισμός της κουλτούρας είναι ότι αποτελεί το σύνολο των αξιακών προτύπων που διαπνέουν μια κοινωνία και επηρεάζουν τη συμπεριφορά της αναφορικά με ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών συμπεριφορών, όπως τέχνη, θρησκεία νόμοι, ήθη και έθιμα, συνήθειες, παραδόσεις, νοοτροπία κλπ, τα οποία επιβιώνουν περνώντας το τεστ του χρόνου (Boyd and Richerson, 1985; Rejovich, 2003, 5).

Μια πιο “σφιγμένη” προσέγγιση που αφορά (όχι όμως αυστηρά) τις επιχειρήσεις αποδίδεται από τον Schein (2010), σύμφωνα με την οποία η κουλτούρα αποτελείται από τα ασυνείδητα πιστεύω, παραδοχές, συναισθήματα και σκέψεις και συνιστά τη βάση της επιτυχίας μιας επιχείρησης.

Βάσει αυτών των δυο αντιπροσωπευτικών ορισμών της κουλτούρας γίνεται αντιληπτό ότι η έννοια της κουλτούρας αποδίδει ένα “συναθροιστικό αποτέλεσμα” αξιών και προτύπων. Είναι δηλαδή υπό μια διαφορετική εννοιολογική έκφραση, το τελικό “προϊόν” της αλληλεπίδρασης μεταξύ αξιών και προτύπων, το οποίο δημιουργεί ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα το οποίο όμως δεν είναι δυνατόν να επιδέχεται διαφοροποίηση από μόνο του αν ένας ή περισσότεροι του ενός παράγοντες δεν το επηρεάσουν.

Μια ακόμη ερμηνευτική απόδοση θα μπορούσε ίσως να προσομοιάσει την έννοια της κουλτούρας με μια απλή συνάρτηση $f(y)$ με ανεξάρτητες μεταβλητές τις x_1 , x_2 , όπου αναλόγως με την μεταβολή των ανεξαρτήτων μεταβλητών θα

διαφοροποιηθεί και το $f(y)$, αλλά όχι περαιτέρω. Με την έννοια αυτή η κουλτούρα ως εννοιολογικό εργαλείο δεν ενέχει θέση δυναμικής ερμηνευσιμότητας.

Αναγνωρίζουμε ωστόσο την πιθανότητα ορισμένες μεμονωμένες πτυχές αξιών που συναποτελούν την κουλτούρα να διαθέτουν πράγματι αυτοτελή ικανότητα να επηρεάσουν μια κοινωνία ως προς την εξέλιξη και την αναπροσαρμογή των δομών της με δυναμικό τρόπο. Συνεπώς, κατά τη δική μας θεώρηση η εξέλιξη των κοινωνιών που σε αρκετές περιπτώσεις συνυφαίνεται με την σταδιακή ή μη *αλλαγή καθεστώτος*, είναι δυνατόν να συντελείται είτε μέσω κάποιων αυτοτελών αξιακών προτύπων που δημιουργούν τη νέα τάση για αλλαγή, είτε, όπως υποστηρίζεται εδώ ως κύρια θέση, η εξέλιξη και η δυναμική αλλαγή καθεστώτος πραγματοποιείται από την αλληλεπίδραση αξιών και προτύπων που οδηγούν σε νέα κοινωνικά πρότυπα συμπεριφοράς και σε αλλαγή, ένα δυναμικό φαινόμενο που χαρακτηρίζουμε ως μακρο-κουλτούρα.

Συνεπώς, το πρόθεμα “μακρο” υποδηλώνει ότι ως προς την τελική μεταβολή του καθεστώτος ο παράγοντας χρόνος είναι καθοριστικής σημασίας. Ο παράγοντας του χρόνου σχετίζεται με την ερμηνεία των ευρύτερων και γενικότερων κοινωνικών μεγεθών πχ., μακροοικονομικά φαινόμενα της οικονομίας. Επομένως, υποστηρίζεται εδώ ότι το φαινόμενο της μακροκουλτούρας μπορεί να αναδειχθεί και να καταστεί περισσότερο εμφανές μακροχρόνια, με την παρέλευση μιας μεγάλης ιστορικής περιόδου και για το λόγο αυτό χαρακτηρίζεται από μια δυναμική συμπεριφορά και όχι από στατικότητα.

Εναλλακτικά, η δυναμική μεταβολή της κουλτούρας, θα ήταν δυνατόν να αποδοθεί αν υιοθετούνταν ίσως ο όρος *αλλαγή κουλτούρας*, που στην βιβλιογραφία αποδίδεται ως *cultural change*. Ωστόσο, ακόμη και έτσι, η έννοια *αλλαγή κουλτούρας* αν και έχει ένα δυναμικό προσανατολισμό δεν αποδίδει απαραίτητα την δυναμική αλλαγή του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής ή της υιοθέτησης ενός νέου κοινωνικοοικονομικού ή πολιτικού καθεστώτος, με την οποία την αποδίδουμε εδώ ως μακρο-κουλτούρα, δηλαδή, ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μιας σειράς αξιών, κανόνων συμπεριφοράς και προτύπων.

Στο εξής βάσει και της προηγηθείσας ανάλυσης και προβαίνοντας σε μια αφαιρετική προσέγγιση θα ορίσουμε την μακρο-κουλτούρα ως μια μη

ντετερμινιστική εκδοχή της έννοιας της κουλτούρας η οποία παραπέμπει στην έννοια της δυναμικής μεταβολής.⁵

Θεωρούμε δηλαδή ότι αυτά τα νέα αξιακά πρότυπα, αν και όταν υιοθετηθούν τελικά από την κοινωνία ή το κοινωνικό υποσύνολο-ομάδα ελέγχου το οποία μελετούμε, πχ., την Αθηναϊκή δημοκρατία, τότε σταδιακά μετατρέπονται προϊόντος του χρόνου⁶ σε “κουλτούρα”, η οποία είναι δυνατόν να συνδυάζεται με πιθανή κοινωνική στατικότητα και αδράνεια, ενώ όταν τα αξιακά πρότυπα αλληλεπιδρούν, εμπλουτίζονται και “μπολιάζονται” με νέα στοιχεία (θεσμούς, ήθη, έθιμα παραδόσεις κλπ), τότε είναι δυνατόν να δημιουργηθεί μια νέα δυναμική διαδικασία μεταβολής, δηλαδή μια νέα κατάσταση μακρο-κουλτούρας που δημιουργεί με τη σειρά της νέες αξιακές συνιστώσες και πρότυπα συμπεριφοράς προς αποδοχή κ.ο.κ.

Τέλος, υποστηρίζεται εδώ ότι τα παλιότερα αξιακά στοιχεία που δεν συνεισφέρουν στη μεταβολή, σταδιακά απορρίπτονται από το ίδιο το δυναμικό σύστημα και εγκαταλείπονται. Επιπλέον, λαμβάνουμε εδώ υπόψη μας την πιθανότητα η αλληλεπίδραση αξιών να μην αποδίδει πάντοτε νέους καρπούς, την εξέλιξη των κοινωνιών. Υποστηρίζουμε ότι για να ευδοκιμήσει μια νέα δυναμική μακρο-κουλτούρα αξιών και προτύπων θα πρέπει μια κοινωνία να είναι “ανοικτή”, να χαρακτηρίζεται απο κάποιο ελάχιστο βαθμό “ευελιξίας” (ακόμα και αν αυτή δεν γίνεται εύκολα ή άμεση αντιληπτή σε πρωτο επίπεδο) να είναι δηλαδή “δημοκρατική”, δεκτική και προσαρμοστική σε νέες αλλαγές (δες Popper, 1966; Hayek, 1973).

Για να καταστεί πιο σαφής η έννοια της “ανοικτής κοινωνίας” και της

⁵ Υπό το δικό μας εννοιολογικό πρίσμα, η ύπαρξη ενός δυναμικού περιβάλλοντος που είναι δεκτικό και προσαρμοστικό στην αλλαγή, θα ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί και με τους όρους *προοδευτική κουλτούρα* (progressive culture) ή *θετική κουλτούρα* (positive culture) ή απλά ως “αξίες, νόρμες και αντιλήψεις”. Εμμένουμε ωστόσο στον όρο μακρο-κουλτούρα για να καταδείξουμε τη σημασία του παράγοντα χρόνου t , όπως ήδη έχει αναφερθεί.

⁶ Οφείλουμε παρόμοια να παραδεχτούμε ότι η αλληλεπίδραση αξιών και προτύπων όταν συμβαίνει, μπορεί να χαρακτηρίζεται από χρονική υστέρηση. Αυτό σημαίνει ότι ναι μεν μια κοινωνία είναι δυνατόν να δημιουργήσει νέους θεσμούς σε χρόνο t_1 , αλλά το αποτέλεσμα τους μπορεί να μην είναι άμεσο. Είναι δυνατόν τα αποτελέσματα της θεσμικής μεταβολής να αποκαλυφθούν σε μελλοντικό χρόνο πχ., t_2 που μπορεί να αφορά την επόμενη γενιά. Επίσης, πρέπει να επισημανθεί ότι, όπως θα καταδειχθεί και στην 5.5.) οι αλλαγές ουσιαστικά συντελούνται από τις μικρο-μονάδες της κοινωνίας που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αλλά τα αποτελέσματά τους αφορούν το μακρόκοσμο.

ευελιξίας σε αλλαγές, αναφέρουμε εδώ δυο παραδείγματα: την αρχαία ελληνική κοινωνία της Αρχαϊκής εποχής που όπως θα διαφανεί από την ανάλυση στα κεφ. 2-5 διέθετε τις προϋποθέσεις για να ευδοκιμήσει σταδιακά αυτό το περιβάλλον και να μετουσιωθεί στην πολιτική δημοκρατία κατά τον 5^ο αι. π.Χ., με πιο χαρακτηριστική περίπτωση πιθανότατα αυτής της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Σε αντιδιαστολή με την φιλελεύθερη Αθήνα μπορεί κανείς να αναφερθεί στην απόλυτη μοναρχία στην Περσική αυτοκρατορία.

Ως προς το δεύτερο παράδειγμα, από τον σύγχρονο κόσμο, μπορεί να γίνει η αντιπαραβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αποτελεί ανοιχτή κοινωνία, έναντι φερεϊπτήν της απολυταρχικής νοοτροπίας διοίκησης που επικρατεί στην Β. Κορέα, η οποία συνοδεύεται από την κατάφορη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε πολλές περιπτώσεις όπως γίνεται γνωστό από τον διεθνή τύπο.

Η ανωτέρω ανάλυση είναι δυνατόν να περιγραφεί και από το διάγραμμα 1 το οποίο παρουσιάζει σχηματικά την ανωτέρω διαδικασία ολοκλήρωσης ενός πλέγματος αξιών σε ένα ενιαίο σύνολο. Το διάγραμμα 1, που βρίσκει εφαρμογή για την περίπτωση της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας και τις ελληνικές δημοκρατικές συμπολιτείες (ανάλυση κεφ. 6), περιγράφει την ανωτέρω επιχειρηματολογία, ότι δηλαδή είναι υπό προϋποθέσεις δυνατόν, τα διαφορετικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια κοινωνία, όπως η πτυχή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ενός ευρύτερου περιβάλλοντος ύπαρξης πρωτο-δημοκρατικών αξιών και της προστασίας της ατομικής περιουσίας που αναλύονται στο κεφ. 2, καθώς και μια σειρά από άλλα πρότυπα συμπεριφοράς και ρουτίνες που αφορούν τον πόλεμο (κεφ. 3), τον αθλητισμό (κεφ. 4) την οικονομία και την πολιτική (κεφ. 5)⁷, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους, να προκύψει ένα νέο πλέγμα αξιών, κανόνων συμπεριφοράς και προτύπων, συντελώντας δηλαδή στην δημιουργία ενός νέου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας.

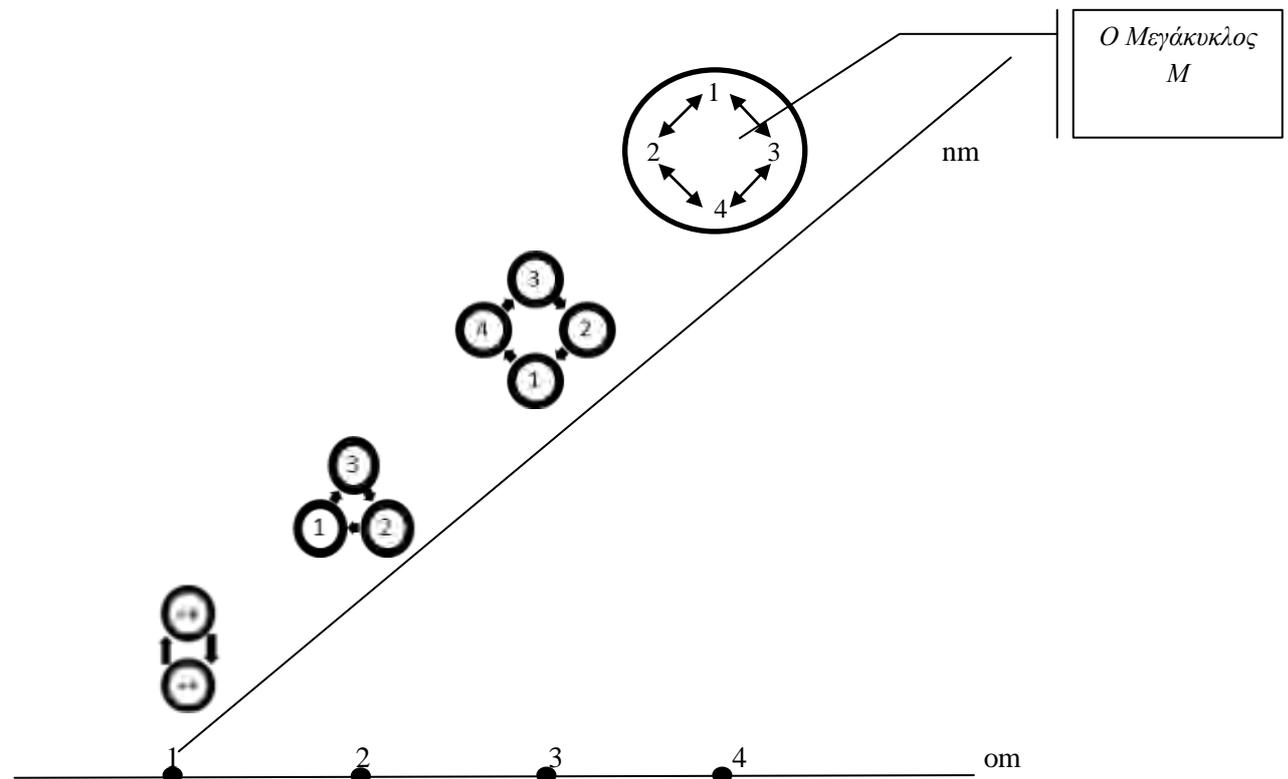
Στο διάγραμμα 1, οι αξίες αυτές που είναι δυνατόν όταν συντρέχουν ευνοϊκές προϋποθέσεις να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (όταν δηλαδή το σύστημα είναι δεκτικό σε αλλαγές, δηλαδή μια “ανοιχτή κοινωνία” όπως αναφέρθηκε ανωτέρω) εμφανίζονται ως μικροί κύκλοι 1,2,3,4. Έτσι, όταν μια αξιακή συνιστώσα, φερεϊπτήν,

⁷ Όλες αυτές οι κοινωνικές πτυχές-παράμετροι που συνετέλεσαν στην σταδιακή μεταβολή των αξιών της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας, αναδεικνύονται επιπλέον για περίπτωση την μετα-Ελισαβετιανής Αγγλίας στο κεφάλαιο 7.

η *ισηγορία*, δηλαδή το δικαίωμα που έχουν όλοι οι πολίτες να “αγορεύσουν”, να μιλήσουν δηλαδή στην “αγορά” ιδεών, ήτοι την Αθηναϊκή Εκκλησία του Δήμου και αλλού, που την περιγράφουμε εδώ με τον κύκλο 1, αλληλεπιδρά διαδραστικά με την *ισότητα* (κύκλος 2), αναδεικνύονται νέα αξιακά φαινόμενα, όπως επί παραδείγματι, ή εμπιστοσύνη μεταξύ των πολιτών (κύκλος 3), και τα οποία με τη σειρά τους αναδεικνύουν μια νέα επαναλαμβανόμενη διαδικασία ανάδειξης νέων αξιών μέσω μιας νέας αναμόχλευσης τους, αποδίδοντας με τη σειρά τους νέες αξίες, όπως φερεϊπήν αυτοσυνειδησία/ευσυνειδησία (κύκλος 4) κ.ο.κ.

Οι συνεχείς αναμοχλεύσεις δημιουργούν νέες αξίες, οι οποίες τελικά αποκρυσταλλώνονται μέσω του *Μεγάκυκλου M*. Επιλέξαμε να προσδώσουμε στο τελικό μεγάλο κύκλο τον χαρακτηρισμό *μεγάκυκλος* καθώς εμπεριέχει, όπως προαναφέρθηκε το σύνολο των εξαγόμενων-παραγόμενων αξιών που ανακύπτουν από τις διαδικασίες της μακρο-κουλτούρας.

Διάγραμμα 1: Ολοκλήρωση διαφορετικών αξιών και στοιχείων μακρο-κουλτούρας σε ένα ενιαίο σύνολο

Χρονική περίοδος: t

om: παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας

nm: νέο καθεστώς μακρο-κουλτούρας ως απόρροια αναμόχλευσης αξιών και προτύπων συμπεριφοράς

Μέσα από αυτό το εννοιολογικό πρίσμα, παρατίθενται κατωτέρω μια σειρά από έρευνες που εκφράζουν τη σημασία αυτή της δυναμικής αλλαγής, ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης αξιών και προτύπων συμπεριφοράς.

Καταρχάς, οι Almond and Verba (1963) μελέτησαν τι υποβοηθά την σταθερότητα των κυβερνήσεων στην Μ. Βρετανία, τις ΗΠΑ κλπ, αναλύοντας την δυναμική φύση της “κουλτούρας των πολιτών” (civic culture) ως ένα σύνολο αξιών που διαμοιράζονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Επίσης, οι Mowery and Rosenberg (1979) και Tushman and Rosenkopf (1992) υποστήριξαν ότι οι νέες καινοτομίες που αφορούν τις επιχειρήσεις προκύπτουν όταν παρατηρούνται διαδικασίες αλληλεπίδρασης αξιών και προτύπων μεταξύ πολλαπλών εξειδικευμένων οργανισμών που συνδέονται με κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ τους, τις οποίες και χαρακτηρίζουν ως *συμβιωτικές σχέσεις ανταλλαγής* (symbiotic exchanges).

Ακόμη, ο Mintzberg (1978), απεφάνθη ότι η στην πράξη η στρατηγική της οργάνωσης των επιχειρήσεων ουσιαστικά εκφράζεται μέσω μιας σειράς αποφάσεων-επιλογών που είναι “συλλογικές”, γιατί κάθε πιθανή λύση συνενώνεται και συνδέεται με τις αποφάσεις που λαμβάνονται από τις υπόλοιπες υπο-ομάδες παραγωγής και λήψης αποφάσεων που όμοια εμπλέκονται στην καθημερινή διαδικασία παραγωγής εντός του οργανισμού/επιχείρησης. Και αυτή η ανάλυση του Mintzberg ενέχει το στοιχείο της αλληλεπίδρασης για την εξαγωγή του τελικού αποτελέσματος, που είναι ο καθορισμός των τελικών αποφάσεων της παραγωγής ως συνδυασμός συλλογικών αποφάσεων.

Επιπλέον, οι Laudon and Marr (1994) υποστηρίζουν ότι η αλληλεπίδραση των επιχειρήσεων, επιτυγχάνεται εκτός από την ανάπτυξη δικτύων συνεργασίας, και μέσω του ανταγωνισμού, των συμμαχιών που αναπτύσσουν μεταξύ τους καθώς και της αλληλεξάρτησης τους σε πρώτες ύλες και πόρους. Οι Laudon and Marr θεωρούν ότι η διαδικασία αυτή συντελεί στην δημιουργία μιας νέας επιχειρηματικής μακρο-κουλτούρας.

Επιπρόσθετα, οι Lawrence and Philips (2004) μελετώντας την πτυχή της εμπορικής εκμετάλλευσης του φαινομένου της παρουσίας φαλαινών στη δυτική ακτή του Καναδά (βρετανική Columbia και Vancouver) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η συνεργασία μεταξύ διαφόρων εταιριών που προϋπήρχαν στην περιοχή και η δημιουργία δικτύων επικοινωνίας και ενός κατάλληλου θεσμικού πλαισίου, συνετέλεσαν στην ανάδειξη νέων καινοτομιών και παραγωγικών σχημάτων που

προέκυψαν με την μετατροπή χρήσης ουσιαστικά της ήδη υπάρχουσας υποδομής.

Για παράδειγμα, η συνεργασία των υπαρχόντων εταιριών συνετέλεσε στην ανάδειξη μιας νέας σειράς υπηρεσιών, όπως εταιρίες οι οποίες προσέφεραν υπηρεσίες εντοπισμού των φαλαινών με τη συνδρομή υδροπλάνων, και επιπλέον, υπηρεσίες οικο-τουρισμού, υπηρεσίες φεριμπόουτ, κλπ. Καθώς η συνεργασία διευρύνονταν, νέες εταιρίες εμφανίστηκαν και οι οποίες προσέφεραν μια νέα σειρά από καινοτομικά προϊόντα. Αυτή η αλληλεπίδραση μεταξύ των προϋπαρχόντων εταιριών με τις νέες συνετέλεσε ώστε ο κλάδος της παρατήρησης των φαλαινών σταδιακά να αναπτυχθεί περαιτέρω. Οι Lawrence and Philips (2004) κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η καινοτομία μπορεί να ευδοκιμήσει ως απόρροια της μακρο-κουλτούρας όταν α) υπάρχει εύκολη πρόσβαση σχετικά με τις πληροφορίες που έχουν να κάνουν με την καινοτομία β) το θεσμικό πλαίσιο της πολιτείας ευνοεί την ανάδειξη της καινοτομίας και όχι το αντίθετο.

Θεωρούμε ότι αυτές οι δυο βασικές προϋποθέσεις για την ανάδειξη ενός νέου πειβάλλοντος μακρο-κουλτούρας που προτείνουν οι Lawrence and Philips (2004) θα πρέπει να συνυπολογιστούν με την προϋπόθεση της ύπαρξης ενός συστήματος δεκτικού σε αλλαγές, όπως υποστηρίχτηκε ανωτέρω ή αλλιώς ενός καθεστώτος που παρουσιάζει ένα σχετικά ικανοποιητικό βαθμό προσαρμοστικότητας σε κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές αλλαγές.

Ακόμη, οι Kyriazis and Paparrigopoulos (2012) και οι Kyriazis, Paparrigopoulos and Economou (2014) εξετάζοντας την αλληλεπίδραση των αξιών και κανόνων συμπεριφοράς που προκύπτουν από τη λειτουργία των ελληνικών οπλικών φαλαγγών και των τριηρών στην αρχαία Αθήνα κατά την κλασσική αρχαιότητα, κατέδειξαν ότι οι αξίες αυτές συνετέλεσαν αποφασιστικά στην ανάδειξη μιας νέας δημοκρατικής μακροκουλτούρας.

Σε αντίστοιχη φιλοσοφία έρευνας, οι Pritchard (2013) και Kyriazis and Economou (2013a) ερμηνεύουν το φαινόμενο της ανάδειξης της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα ως αλληλεπίδραση μιας μακρο-κουλτούρας αξιών στον αθλητισμό και τη στρατιωτική οργάνωση ενώ στο κεφ. 2 θα καταδειχθεί η αλληλεπίδραση ενός περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας μεταξύ της προστασίας της ατομικής περιουσίας και μιας σειράς πρωτο-δημοκρατικών αξιών κατά την προ-Κλασσική ελληνική αρχαιότητα, που συνετέλεσαν στην δημοκρατική έκφραση και την πολιτική δημοκρατία κατά την Κλασσική εποχή (δες και Economou and Kyriazis, 2014c).

Το συμπέρασμα από την ανάλυση της θεωρίας της μακρο-κουλτούρας μέχρι το σημείο αυτό είναι ότι ο συνδυασμός μιας σειράς αξιακών προτύπων δύναται να δημιουργήσει νέα πρότυπα και καινοτόμες ιδέες ικανές να “διαχυθούν” όχι μόνο στο χώρο των επιχειρήσεων συντελώντας στην επίτευξη υψηλότερης παραγωγικότητας και (συνεπώς) κερδοφορίας, αλλά επιπλέον σε μια πληθώρα εκδοχών της κοινωνικής ζωής, όπως η επιστήμη, η νομοθεσία και η ευρύτερη κοινωνική κουλτούρα, θέση με την οποία συμφωνούν και οι Friedland and Alford (1991).

1.2.) Μακρο-κουλτούρα και Περιορισμένη Ορθολογικότητα (Bounded Rationality)

Έχει ήδη διαπιστωθεί ότι η δημιουργία ενός περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας καθίσταται επωφελής για την εν γένει οικονομική δραστηριότητα καθώς συνεισφέρει στην υιοθέτηση έτοιμων και δοκιμασμένων λύσεων σε σύνθετα προβλήματα, το οποίο έχει άμεση επίπτωση στην μείωση του κόστους παραγωγής. Σε αυτό ακριβώς το σημείο παρατηρείται η συναρμογή της θεωρίας της μακρο-κουλτούρας με το έτερο επιστημονικό εργαλείο το οποίο θα μας απασχολήσει στο κεφαλαίο αυτό και το οποίο σχετίζεται η έννοια της *Περιορισμένης Ορθολογικότητας*⁸ (Bounded Rationality).

Η ανάπτυξη αυτής της θεωρίας ανήκει στον νομπελίστα οικονομολόγο, και πολιτικό επιστήμονα Herbert Simon και συνοπτικά υποστηρίζει ότι το ανθρώπινο μυαλό χαρακτηρίζεται από εγγενείς περιορισμούς για παράδειγμα όσον αφορά την ικανότητα να απορροφά (σ.σ. επί της ουσίας εννοεί να αφομοιώνει) και να χρησιμοποιεί νέες γνώσεις και πληροφορίες.⁹ Ο Simon διαπίστωσε ότι οι άνθρωποι ως καταναλωτές δεν είναι απολύτως ορθολογικοί (totally rational) στις επιλογές τους υπό την έννοια ότι έμπρακτα δεν επιδιώκουν με κάθε τρόπο τη μεγιστοποίηση της

⁸ Η πληρέστερη εννοιολογική απόδοση της έννοιας *rationality* στην ελληνική, είναι *ορθολογικότητα* έναντι του όρου *λογική*.

⁹ Ο Herbert Simon τιμήθηκε το 1978 με το βραβείο νόμπελ Οικονομικών επιπλέον και για μια σειρά διαπιστώσεων αναφορικά με τη λειτουργία της αγοράς, πχ., την τεκμηρίωση της διαπίστωσης ότι στην αγορά δεν υπάρχει πλήρης πληροφόρηση όσον αφορά τις τιμές των προϊόντων και της ποικιλίας των διατιθέμενων αγαθών σε όλους τους καταναλωτές και τους παραγωγούς, όπως προτείνει η νεοκλασική θεωρία.

ωφέλειας που απολαμβάνουν από ένα αγαθό ή μια υπηρεσία (Simon, 1955, 1959, 1978, 1982, 1991).

Ο Simon υποστήριξε ότι αυτό που οι καταναλωτές κάνουν πρακτικά στις καθημερινές τους δραστηριότητες είναι να επιλέξουν μια λύση που δύναται να αφορά οποιοδήποτε προϊόν ή υπηρεσία που αρκούντως τους ικανοποιεί ακόμη και αν αυτή δεν είναι η βέλτιστη που θα μεγιστοποιούσε την ωφελιμότητα τους. Αυτή η συγκεκριμένη ανθρώπινη συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα του περιορισμένου χρόνου που οι άνθρωποι διαθέτουν για να επιλύσουν μια σειρά από εκκρεμότητες που τους απασχολούν στην καθημερινότητα τους.

Ο Simon χαρακτηρίζει την συμπεριφορά αυτή με τον πρωτότυπο τίτλο “ικανοποιησιμότητα” (*satisficing*).¹⁰ Επομένως, η “ικανοποιησιμότητα” μας παρέχει τη δυνατότητα να οδηγηθούμε σε ικανοποιητικές λύσεις, όχι όμως απαραίτητα άριστες, με την ελάχιστη δυνατή επίπτωση σε χρόνο και προσπάθεια, το οποίο και αποτελεί τον τρόπο με τον οποίο μπορεί δραματικά να μειωθεί το συναλλακτικό κόστος σε προσωπικό ή συλλογικό επίπεδο κοινωνίας.

Συνεπώς, από τη στιγμή που μια λύση που υιοθετείται φαντάζει ικανοποιητική *ex-ante*, τότε όταν αντιμετωπίζουμε ένα νέο πρόβλημα επιδιώκουμε να εφαρμόσουμε την ίδια επιτυχή “φόρμουλα λύσης” για την αντιμετώπιση του. Αυτό με τη σειρά του μειώνει το χρόνο και την προσπάθεια που καταβάλλουμε για την επίλυση του νέου προβλήματος. Μια τέτοια κατάσταση όταν επιτυγχάνεται, μας παρέχει λύσεις που δεν απαιτούν πολύπλοκες διαδικασίες σκέψης, λαμβανομένων υπόψη και των περιορισμών “χωρητικότητας” του μυαλού μας.

Με άλλα λόγια, ο Simon υποστηρίζει ότι χάριν της εφαρμογής της περιορισμένης ορθολογικότητας στην καθημερινή ζωή, οι οικονομικά αυτοτελείς μονάδες είναι δυνατόν να υιοθετούν λύσεις εμπειρικά “δοκιμασμένες”, οι οποίες διακρίνονται από απλότητα, δηλαδή, όπως υποστηρίζουν και οι Macel and Jordan (2011) να επωφεληθούμε από λύσεις που αποτελούν ανακαλύψεις προγενέστερων γενεών, το οποίο δίνει τη δυνατότητα να αποφευχθούν τα κόστη που θα απαιτούνταν

¹⁰ Αποδίδουμε με κάποια επιφύλαξη μια ελληνική απόδοση στον όρο *satisficing* που εισάγει η θεωρία του Simon δίχως αυτό να είναι κατά την άποψή μας ήσσονος σημασίας για την ουσία της ανάλυσης της Περιορισμένης Ορθολογικότητας. Επομένως μια ελληνική ερμηνεία είναι ο όρος “ικανοποιησιμότητα” ενώ είναι δυνατόν να γίνει και χρήση του όρου *ικανάρκεια*. Δες για την εν λόγω ελληνική ερμηνεία και Simon (2006).

για την εξεύρεση τους.

Ο Simon υποστηρίζει ακόμη ότι μόνο όταν στην περίπτωση που ένα πρόβλημα αποδεικνύεται ιδιαίτερα σύνθετο και δεν βρίσκονται λύσεις με την υπάρχουσες γνώσεις που διαθέτουμε τότε τελικά λαμβάνεται η απόφαση να αφιερώσουμε νέο χρόνο και προσπάθεια για την εξεύρεση μια νέας λύσεως. Αυτή όμως η διαδικασία εξεύρεσης νέων λύσεων είναι χρήσιμη γιατί συντελεί στην απόκτηση νέας γνώσης η οποία μέσω της “διάχυσης” της (diffusion) στις υπόλοιπες οικονομικές μονάδες συνεισφέρει στη σύσταση νέων μεθόδων για την επίλυση νέων προβλημάτων οι οποίες μπορούν να μεταφερθούν και σε άλλους τομείς της οικονομίας. Ο Clark (1997) διατύπωσε την άποψη ότι αυτή η διαδικασία διάχυσης ιδεών ομοιάζει με την ανάπτυξη ενός *κοινωνικού και θεσμικού κρηπιδώματος* (social and institutional scaffolding), θέση που θεωρούμε παρεμφερή με αυτή της μακροκουλτούρας την οποία και επιλέξαμε να προτιμούμε ως όρο.¹¹

Η θεωρία του Simon έχει βρει εφαρμογή σε πάρα πολλούς και διαφορετικούς τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Επί παραδείγματι, οι Nelson and Winter (1982) κατέδειξαν ότι οι επιχειρήσεις ψάχνουν για νέες λύσεις και συμπεριφορές στρατηγικής όχι τυχαία και οπουδήποτε, αλλά έχοντας ως βάση τις παλιές. Χαρακτηριστικά υποστήριξαν ότι οι νέες αυτές λύσεις βρίσκονται ψάχνοντας “στη γειτονία των παλιών”.

Επιπλέον, ο Clark (1997) εφάρμοσε την έννοια της περιορισμένης ορθολογικότητας όσον αφορά τις χρηματαγορές με σκοπό να εξηγήσει τη συμπεριφορά τους. Κατέληξε στο ότι ως άνθρωποι έχουμε την τάση σε μεγάλο βαθμό να υιοθετήσουμε πρότυπα/υποδείγματα των οποίων η χρησιμότητα-αποτελεσματικότητα συνεχώς επαναξιολογείται στην πράξη μέσω μιας διαδικασίας “επαναλαμβανόμενων παιγνίων” (repeated games) από τα οποία υιοθετούνται οι καλύτερες στρατηγικές και οι οποίες μεγιστοποιούν τις αποδόσεις.

Οι στρατηγικές αυτές κατόπιν χρησιμοποιούνται μέσω μιας διαδικασίας επαναλαμβανόμενων παιγνίων για την επίλυση και άλλων προβλημάτων. Αν είναι επιτυχείς, συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται ενώ αν συμβαίνει το αντίθετο, τότε αρχικά θα επιδιωχθεί να αντληθούν νέα χρήσιμα στοιχεία από μια “γειτονική

¹¹ Η έννοια *κοινωνικό και θεσμικό κρηπίδωμα* διαλαμβάνει για τις ανάγκες της ανάλυσης μας την έννοια της “βάσης” πάνω στην οποία εδράζεται ένα οικοδόμημα, στην περίπτωση μας εδώ κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, συμπεριφορικό κλπ.

περιοχή” (neighbouring area) και αν και αυτή η στρατηγική αποτύχει, τότε μόνο θα εγκαταλειφθεί η “παλιά” στρατηγική για να αντικατασταθεί από μια ριζικά καινούργια.

Πέραν μιας εκτεταμένης βιβλιογραφίας όπου γίνεται χρήση του εννοιολογικού περιεχομένου της περιορισμένης ορθολογικότητας, στα πλαίσια της ανάλυσης που πραγματοποιείται εδώ, η έρευνά μας εναρμονίζεται με το επιχείρημα των Kyriazis and Metaxas (2010) οι οποίοι ανέπτυξαν ένα μοντέλο *Εξάρτησης Διαδρομής και Αλλαγής* (Path Dependence and Change) βασισμένο στην έννοια της περιορισμένης ορθολογικότητας.

Το μοντέλο αυτό εξηγεί την ανάδειξη και τη δημιουργία της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα ως μιας διαδικασίας όπου συγκεκριμένες επιλογές στρατηγικής, πχ., στροφή στη θάλασσα και ναυπήγηση πολεμικών τριηρών για την άμυνα του κράτους, συνετέλεσαν στη μεταβολή μιας σειράς αξιών της αθηναϊκής κοινωνίας. Μια σειρά από πολύ συγκεκριμένες νέες αξίες που αναπτύχθηκαν από τους μηχανισμούς της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών μεταφέρθηκαν στο χώρο της πολιτικής υπό άλλη μορφή συνεισφέροντας στην ενίσχυση του φαινομένου της πολιτικής δημοκρατίας.

Στην εν λόγω διατριβή το μεθοδολογικό εργαλείο της περιορισμένης ορθολογικότητας, λειτουργεί μόνο αφαιρετικά και υποστηρικτικά: χρησιμεύει στην εννοιολογική υποστήριξη της έννοιας της μακρο-κουλτούρας ως “μέσου μεταφοράς” των συγκεκριμένων αξιακών συνιστωσών και προτύπων που έχουν αναπτυχθεί με τη νέα μακρο-κουλτούρα, από τον ένα τομέα στον άλλο (επί παραδείγματι από τον τομέα της στρατιωτικής οργάνωσης σε αυτόν της πολιτικής). Αυτές οι συγκεκριμένες νέες αξίες που έχουν προκύψει ως νέα μακρο-κουλτούρα περιγράφονται από τον μεγάκυκλο του διαγράμματος 1.

Φυσικά, πρέπει να σημειωθεί ότι στην επιχειρηματολογία του περί περιορισμένης ορθολογικότητας ο Simon υποστηρίζει ότι το κάθε άτομο κάνει τις προσωπικές του επιλογές ξεχωριστά. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η χρήση της περιορισμένης ορθολογικότητας ως μηχανισμού μεταφοράς συγκεκριμένων αξιών που συνεισφέρουν υπο προϋποθέσεις στην αλλαγή καθεστώτος, δεν είναι λανθασμένη ως επιχειρηματολογία καθώς αυτό που γίνεται στην πράξη, είναι ότι ναι μεν καθένας λαμβάνει τις αποφάσεις του ατομικά, χρησιμοποιεί όμως την υπάρχουσα πρότερη γνώση βάσει της οποίας αποφασίζει για οτιδήποτε νέο.

1.3.) Μακρο-κουλτούρα και μοντέλο *Εξάρτησης Διαδρομής* (Path Dependence) και αλλαγής

Για την πληρέστερη ανάλυση του θεωρητικού υπόβαθρου που αναδεικνύει την έννοια της μακρο-κουλτούρας θεωρούμε ότι ενισχυτικά μπορεί να παρασχεθεί και η αντίστοιχη μαθηματική και διαγραμματική έκφραση αυτής της θεωρίας.

Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο πραγματοποιούμε εδώ μια περαιτέρω εμβάθυνση του μοντέλου της *Εξάρτησης Διαδρομής και Αλλαγής* βασισμένο στα συμπεράσματα της θεωρίας της *Εξάρτησης Διαδρομής* του Boecke που ήδη έχει αναπτυχθεί από τους David (1985) και Arthur (1985), ενώ οι Kyriazis (2006) και Kyriazis and Metaxas (2010), το χρησιμοποιούν για τη διερεύνηση των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία και τις Ενωμένες Επαρχίες (16^{ος}-17^{ος} αι.).

Το διάγραμμα 2 παρουσιάζει τη διαδικασία μετάβασης από ένα παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας προς ένα νέο. Το διάγραμμα εκφράζει τις νόρμες, αξίες, ήθη και ρουτίνες τα οποία καθορίζουν το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα λειτουργίας ενός πολιτειακού μορφώματος (στην περίπτωση μας τις ελληνικές πόλεις-κράτη της Αρχαϊκής εποχής). Το παλαιό καθεστώς αφορά την περίοδο που εξετάζουμε κατά την αρχαιότητα, ήτοι την περίοδο μέχρι την Αρχαϊκή εποχή, πχ., την εποχή από τα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου (1250 π.Χ.) ως το 750 π.Χ, και το νέο καθεστώς που σχετίζεται με θεσμικές, πολιτικές και οικονομικές μεταβολές στον ελληνικό κόσμο και ειδικότερα στις μελέτες περίπτωσης μας, την Αθηναϊκή Δημοκρατία (περίοδος ελέγχου 750-322 π.Χ.) και τις Ελληνικές Κοινοπολιτείες (περίοδος ελέγχου 450-146 π.Χ.)

Ο λόγος για τον οποίο στα επόμενα κεφάλαια 2-5 που ακολουθούν επιλέχθηκαν δυο συγκεκριμένες ξεχωριστές περιόδους ελέγχου κατά περίπτωση (750-510 π.Χ. και 509-322 π.Χ.) σχετίζεται με την επιδίωξη μας να αναζητήσουμε την ύπαρξη ενός πλέγματος αξιών και ρουτινών που τυχόν συνετέλεσαν στην ανάδειξη μιας δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας κατά την Κλασσική Εποχή (περίπου 500-323 π.Χ.) οι οποίες συνεχίστηκαν και κατά την Ελληνιστική Εποχή (322-146 π.Χ.).

Το διάγραμμα 2 παρουσιάζει τις δυνατές επιλογές. Παρουσιάζει σχηματικά τέσσερις περιπτώσεις μετάβασης από το παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας σε ένα νέο καθεστώς προϊόντος του χρόνου t όπου: η ευθεία γραμμή (πορτοκαλί χρώμα) *om* (old macroculture) εκφράζει το παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας. Η γραμμή είναι

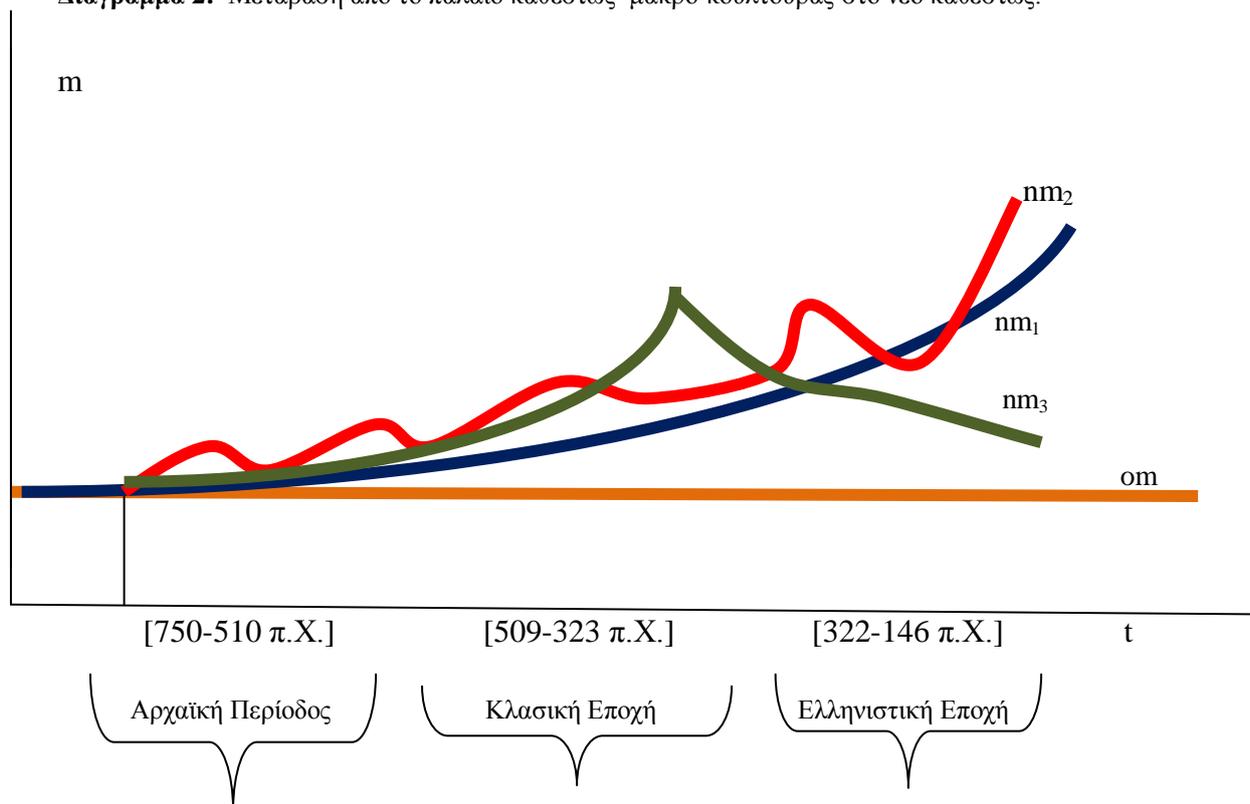
ευθεία γιατί παρουσιάζει, την αδράνεια, την στατικότητα που δεν επιδέχεται μεταβολές, όπως πχ., ένα καθεστώς φεουδαλικής οργάνωσης της παραγωγής όπου τα ατομικά δρώντα οικονομικά υποκείμενα δεν μπορούν να ξεφύγουν από τις εγγενείς αδυναμίες του συστήματος οργάνωσης που χαρακτηρίζεται από απαρχαιωμένες οικονομικές δομές, ώστε να αποκτήσουν ένα ποσό αποταμίευσης ικανό να μετασχηματιστεί σε επένδυση, ώστε οι οικονομίες αυτές να ξεφύγουν από την οικονομική στασιμότητα.

Η περίπτωση όπου αναδεικνύονται οι θετικές επιδράσεις ενός νέου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας παριστάνεται στο διάγραμμα 2 με την περίπτωση της εκθετικής έκφρασης (εκθετική καμπύλη, χρώματος μπλε) η οποία εκφράζει την αλλαγή. Η καμπύλη nm_1 (new macroculture) εκφράζει το νέο καθεστώς μακρο-κουλτούρας όπου νέες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς δημιουργούνται και διαχέονται ώστε όταν για κάποιους λόγους συντελεστεί η εγκατάλειψη των παλιών αξιών, το κοινωνικό σύστημα ακολουθεί τη νέα διαδρομή (path), δηλαδή τα νέα αξιακά πρότυπα. Η περίπτωση αυτή παρίσταται στο διάγραμμα με μια εκθετική έκφραση για λόγους απλότητας (η μαθηματική έκφραση της αναλύεται παρακάτω).

Η εκθετική έκφραση της καμπύλης είναι λογική γιατί αποδίδει προοδευτικά την δυναμική αλλαγή με την εγκατάλειψη του παλαιού καθεστώτος προϊόντος του χρόνου. Είναι προφανές ότι στο διάγραμμα 2 η καμπύλη nm_1 πρέπει να έχει θετική κλίση διότι καθώς μια κοινωνία ακολουθεί τη νέα διαδρομή, η πιθανότητα να παραμείνει σε αυτή αυξάνεται με την πάροδο του χρόνου, ενώ η πιθανότητα επιστροφής στο παλαιό καθεστώς μειώνεται.

Αυτό συμβαίνει γιατί καθώς ένα νέο πλαίσιο αξιών μακρο-κουλτούρας δημιουργείται στη διάρκεια κάθε βήματος προς τα εμπρός (χρονικά), παράλληλα ανακύπτουν νέες αξίες, νόρμες και ήθη που αμοιβαία αλληλοϋποστηρίζονται και αλληλοσυμπληρώνονται σε ένα ενιαίο σύνολο ώστε να καθιστούν την πιθανότητα επιστροφής στο παλαιό καθεστώς όλο και μικρότερη.

Διάγραμμα 2: Μετάβαση από το παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας στο νέο καθεστώς.

Για να είναι πιο ολοκληρωμένη η ανάλυση του διαγράμματος 3 θα έπρεπε να περιλαμβάνει και μια σειρά από άλλες (ενδεχομένως άπειρες) πιθανές διαγραμματικές εκφράσεις της μακρο-κουλτούρας καθώς δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι οι μεταβολές των κοινωνικών φαινομένων πραγματοποιούνται με ομοιόμορφο τρόπο. Στην πραγματικότητα, όπως κατέδειξαν οι Kyriazis, Economou and Zachilas (2012) μελετώντας το βαθμό πολιτικής μεταβολής μεταξύ της αρχαίας Αθήνας σε σύγκριση με τη Σπάρτη, υπάρχουν άπειρες πιθανότητες αν η ανάλυση λάβει υπ' όψιν της την *Θεωρία του Χάους*.

Στην εν λόγω ανάλυση η εκθετική έκφραση, η οποία υποδηλώνει την αλλαγή διαλαμβάνεται ως επαρκής μόνο υπό την αξιωματική προϋπόθεση της αφαιρετικής προσέγγισης. Παρά ταύτα, στο διάγραμμα 3 παρέχονται για λόγους πληρέστερης προσέγγισης, άλλες δύο εν δυνάμει πιθανότητες μεταβολής ενός καθεστώτος: η περίπτωση της nm_2 (κόκκινο χρώμα) όπου οι νέες αξίες οδηγούν σε ένα νέο καθεστώς μακρο-κουλτούρας, όχι με αυξητικά ομοιόμορφο αλλά με μεταβλητό τρόπο και η περίπτωση της nm_3 (λαδί χρώμα), όπου το νέο καθεστώς μακρο-κουλτούρας που φαίνεται να τείνει να δημιουργηθεί, τελικά αναστέλλεται πιθανότατα από ένα

βαρυσήμαντο γεγονός που δεν επιτρέπει να ευδοκιμήσει η νέα μακρο-κουλτούρα, με αποτέλεσμα να τείνει το σύστημα να επιστρέψει στο παλιό καθεστώς. Πιθανόν εδώ να emπίπτει η περίπτωση ενός πολέμου, ο οποίος καταστρέφει σχεδόν ολοκληρωτικά την οικονομική υπόδομή μιας χώρας, γυρίζοντας την αρκετά πίσω και αναστέλλοντας τα βήματα προόδου.

Αν και θεωρητικά οι τελευταίες δυο περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικές ως μελέτες περίπτωσης που δυνητικά θα ήταν δυνατόν να ερμηνεύσουν μια ικανή σειρά ιστορικών παραδειγμάτων του παρελθόντος, εντούτοις μια τέτοια προσέγγιση εκφεύγει από τη φιλοσοφία της ανάλυσης που παρατίθεται εδώ. Η βασική μας ιδέα είναι να αποσαφηνίσουμε τι συνέβη και συνετέλεσε στη δυναμική αλλαγή των 3^{ov} μελετών περίπτωσης που εξετάζουμε μέσα από το πρίσμα της περίπτωσης nm_I γιατί φρονούμε ότι η περίπτωση αυτή δύναται να παράσχει υπέρτερη ερμηνευσιμότητα στα πορίσματα της ανάλυσης που φιλοδοξούμε να εξάγουμε.

Η μαθηματική έκφραση της δυναμικής αλλαγής που προκαλείται από ένα νέο περιβάλλον μακρο-κουλτούρας που εκφράζεται με την nm_I για την περίοδο που εξετάζουμε μπορεί να περιγραφεί και από τις εξής εξισώσεις:

$$(1) \quad m = om + nm_I$$

όπου:

m : (macroculture = μακρο-κουλτούρα)

om : το παλαιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας, που αποτελεί και το σταθερό όρο

nm_I : το νέο καθεστώς μακρο-κουλτούρας το οποίο ενισχύεται όλο και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου

$$(2) \quad nm = e^{(g(t) \cdot t)} \quad (\text{η } nm \text{ λαμβάνει την εκθετική έκφραση)}$$

Συνεπώς, η εξίσωση που εκφράζει τη νέα μακρο-κουλτούρα αποδίδεται με την ακόλουθη εξίσωση:

$$(3) \quad m = om + e^{(g(t) \cdot t)}$$

Η (3) είναι δυνατόν να αναλυθεί λίγο περισσότερο ως προς τα επιμέρους

συστατικά της. Η g_t που εκφράζει τη δυναμική αλλαγή, τον ρυθμό αλλαγής από το παλιό προς το νέο καθεστώς, είναι δυνατόν να αποτελείται από δυο επιμέρους ανεξάρτητες μεταβλητές, τις k , d , όπου:

- k εκφράζει τη δημιουργία νέων δεδομένων μακρο-κουλτούρας μέσω της γνώσης (knowledge)
- d εκφράζει την ταχύτητα/ρυθμό διάχυσης της γνώσης (rate of diffusion) δηλαδή την ταχύτητα με την οποία οι νέες αξίες της μακρο-κουλτούρας μέσω της γνώσης¹² διαχέονται και υιοθετούνται από την κοινωνία.

Επομένως, η νέα εξίσωση είναι η:

$$(4) \quad g_t = f(k, d) \text{ με } g_t > 0$$

Συνεπώς, η εξίσωση (3) μπορεί να τροποποιηθεί βάσει της (4) ως εξής:

$$(5) \quad m = om + e^{f(k, d) \cdot t}$$

Το θεωρητικό πλαίσιο που περιγράφηκε με το διάγραμμα 2 μπορεί να εξηγηθεί και μέσω του Πίνακα 1, ο οποίος δείχνει τις πιθανότητες $p_{n1}, p_{n2}, \dots, p_{nt}$, που χαρακτηρίζουν κάθε βήμα της διαδικασίας δημιουργίας ενός νέου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας, βασιζόμενες στο αποτέλεσμα της προηγούμενης περιόδου. Όμοια, $1-p_{n1}, 1-p_{n2}, \dots, 1-p_{nt}$ είναι οι πιθανότητες της επιστροφής στο παλιό καθεστώς. Επομένως, ισχύει:

$$(6) \quad p_{n1} < p_{n2} < \dots < p_{nt-1} < p_{nt}$$

$$(7) \quad 1-p_{n1} > 1-p_{n2} > \dots > 1-p_{nt-1} > 1-p_{nt}$$

Όπως παρουσιάστηκε στο διάγραμμα 2, όταν μια κοινωνία αποφασίζει να υιοθετήσει νέα πρότυπα και συμπεριφορικούς κανόνες, ακολουθώντας μια νέα

¹² Εδώ η γνώση συνδυάζεται με το επίπεδο αποτελεσματικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος και της ποιότητας της εκπαίδευσης.

διαδρομή nm (πχ., p_{n2}), η πιθανότητα παραμονής στη νέα κατάσταση αυξάνεται, ενώ η πιθανότητα επιστροφής στο παλιό καθεστώς om (πχ., p_{n1}) γίνεται όλο και μικρότερη προϊόντος του χρόνου. Η $1-p_{nt}$, που εκφράζει την πιθανότητα επιστροφής στο παλιό καθεστώς μακρο-κουλτούρας συγκλίνει προς το μηδέν με τη παρέλευση του χρόνου.

Πίνακας 1: Δενδροδιάγραμμα και πιθανότητες

Χρονική Περίοδος:	1	2	t
<i>nm</i> : νέα μακρο- κουλτούρα	p_{n1}	$P_{n2}=(p_{n2})/p_{n1}$	$P_{nt}=(p_{nt})/p_{nt-1}$
<i>om</i> : παλιά μακρο- κουλτούρα	$1-p_{n1}$	$1-p_{n2}$	$1-p_{nt}$

Έτσι, η διαγραμματική ανάλυση, η μαθηματική μοντελοποίηση και ο πίνακας 1 αναδεικνύουν τη λογική πάνω στην οποία εδράζεται η ανάδειξη μιας νέας δυναμικής μακρο-κουλτούρας η οποία, όπως θα διαπιστώσουμε στις επόμενες ενότητες, συνετέλεσε σταδιακά στα πρώτα ψήγματα πρώτο-δημοκρατικής συμπεριφοράς από την ολιγαρχία και την τυραννίδα κατά την Αρχαϊκή περίοδο του 8^{ου} αι. π.Χ., στη δημοκρατία του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Επομένως, υποστηρίζουμε ότι η απόπειρα να εφαρμοστεί η έννοια της μακρο-κουλτούρας στην οικονομία, τους θεσμούς και την πολιτική ως προέκταση του πολέμου τόσο στην περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας για την περίοδο 750-323 και 450-146 π.Χ. (μελέτες περιπτώσεις της Αθηναϊκής δημοκρατίας και των ελληνικών κοινοπολιτειών) όσο και της τρίτης μελέτης περίπτωσης που αφορά την Αγγλία κατά την περίοδο 1215-1688 μ.Χ., αποτελεί μια προσπάθεια ερμηνείας των 3^{ων} αυτών μελετών περίπτωσης με ένα δυναμικό και όχι στατικό έννοιολογικό εργαλείο, όπου σημαντικό παράγοντα ως προς την εκδήλωση του φαινομένου διαδραματίζει ο χρόνος.

Αυτό σημαίνει ότι το φαινόμενο της μακρο-κουλτούρας μπορεί να αναδειχθεί και να καταστεί περισσότερο εμφανές μακροχρόνια, με την παρέλευση μιας μεγάλης ιστορικής περιόδου. Η φιλοσοφία της δυναμικής ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων θα συνοδεύσει αυτό το ερευνητικό ταξίδι στο χρόνο που πραγματοποιείται εδώ σε όλη την ανάλυση των κεφαλαίων 2-7 που ακολουθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΕΝΟΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΜΑΚΡΟ- ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

2.1.) Οι επικρατούσες ιδέες περί των παραγόντων διαμόρφωσης πολιτικών ελευθεριών και δημοκρατικής συνείδησης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

Η ανάλυση αυτής της ενότητας αποσκοπεί στο να αποτελέσει το συνδετικό κρίκο μεταξύ των ήδη υπαρχόντων θεωριών από την διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία ως προς την ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου στην αρχαία Αθήνα. Εδώ θα αναφερθούν εν συντομία οι κυριότερες από αυτές τις θεωρίες.

Μεταξύ των ακαδημαϊκών υπάρχει εκείνη η επιστημονική τάση η οποία υποστηρίζει ότι η ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου θα πρέπει να αποδοθεί σε καθαρά “ιδιοτελή” κίνητρα πίσω από τα οποία διαφαίνεται ο σκληρός ανταγωνισμός μεταξύ των αριστοκρατικών κύκλων για την ανάληψη της πολιτικής εξουσίας. Οι Ober (1989, 84-85, 1999) και Lyttkens (1994, 2013, 83) υποστήριξαν ότι οι ευκατάστατοι οικονομικά Αθηναίοι ευπατρίδες-αριστοκράτες ανταγωνίζονταν σκληρά και σε ορισμένες περιπτώσεις εξαιρετικά άγρια μεταξύ τους με σκοπό την πολιτική επιρροή. Επίσης, επισημαίνουν ότι στα πλαίσια αυτού του σκληρού πολιτικού ανταγωνισμού, συνήθιζαν να προβαίνουν σε “φιλολαϊκές” ενέργειες με σκοπό να προσεταιρισθούν την εύνοια του δήμου.

Μια τέτοια άποψη φαίνεται ικανή να εξηγήσει το γιατί στην Ελλάδα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της σταδιακής ανάδειξης του δήμου ως παραμέτρου ήσσονος σημασίας για τον καθορισμό των πολιτικών εξελίξεων.

Οι O'Donnell and Schmitter (1986), Acemoglu and Robinson (2000) και Lyttkens (2004) επεκτείνοντας, ουσιαστικά, την προηγούμενη θέση υποστήριξαν ότι όταν οι αριστοκρατικές ηγεσίες απειλούνται από ένα αυξανόμενο κλίμα αβεβαιότητας, που θα ήταν αρκετά πιθανό να συνοδευτεί και με τυχόν απώλεια περιουσιακών στοιχείων από μια υποβόσκουσα επανάσταση του δήμου, τότε συνήθιζαν να κάνουν ένα δημοκρατικό “άνοιγμα”, με σκοπό να αποκαταστήσουν

την εμπιστοσύνη των πολιτών στο πρόσωπό τους και να αποφύγουν τις συνέπειες από μια τυχόν εξέγερση που για αυτούς θα σημαίνει ενδεχομένως και απώλεια προσωπικής περιουσίας μέσω αναδιανομής της στην υπόλοιπη κοινωνία.

Ο Lyttkens (2004, 2010), υποστηρίζει περαιτέρω, ότι το κλίμα αβεβαιότητας που δημιουργήθηκε μετά τα γεγονότα του 508 π.Χ., αναφορικά με το μέλλον ολόκληρης της αριστοκρατικής τάξης και ο κίνδυνος απώλειας των προνομίων και των περιουσιακών στοιχείων των αριστοκρατών από τον εξεγερμένο αθηναϊκό δήμο, συνετέλεσαν στην παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων και έτσι γεννήθηκε η δημοκρατία.

Παραπλήσια εκδοχή παραθέτει και ο (Tridimas, 2011, 52-53), ο οποίος υποστηρίζει ότι η πτώση του καθεστώτος της τυραννίδας των Πεισιστρατιδών το 510 π.Χ. με την εκδίωξη του Ιππία, σηματοδότησε την απαρχή της απώλειας των προνομίων όσων υποστήριζαν το απολυταρχικό καθεστώς αλλά και των απλών μισθοφόρων των Πεισιστρατιδών, οι οποίοι εξακολουθούσαν να αποτελούν υπολογίσιμη στρατιωτική δύναμη και οι οποίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με σκοπό την ανατροπή του Κλεισθένη. Έτσι, κατά τον Tridimas, ο Κλεισθένης τους προσέφερε πολιτικά δικαιώματα με σκοπό να τους προσεταιρισθεί, ως αντάλλαγμα ώστε να διασφαλίσει τη θέση και την περιουσία του.

Παρεμφερής είναι και η προσέγγιση των Ghosal and Proto (2009), οι οποίοι θεώρησαν ότι η πολιτική ανάδειξη του φαινομένου της δημοκρατίας έχει μικρή πιθανότητα να ευδοκιμήσει όταν το αριστοκρατικό καθεστώς φαντάζει ισχυρό και ακλόνητο πολιτικά. Το αντίθετο συμβαίνει όταν η αριστοκρατική ομάδα εξουσίας δεν φαντάζει ικανή και σταθερή. Στην περίπτωση αυτή, οι ευγενείς προτιμούν να προχωρήσουν στη δημοκρατική έκφραση προσβλέποντας στη μελλοντική διασφάλιση της θέσης και των προνομίων τους,

Ο Green (2004) κατηγορηματικά αποδίδει ιδιοτελή κίνητρα στον Κλεισθένη υποστηρίζοντας ότι η απόφαση του να παραχωρήσει στο λαό περισσότερα πολιτικά δικαιώματα μπορεί να αναζητηθεί στην προσπάθεια να καταστεί ο ρυθμιστής των εξελίξεων, όταν το 508 π.Χ. δεν κατάφερε να εκλεγεί Επώνυμος Άρχων, θέση που τελικά κατέλαβε ο αντί-υποψήφιος του και ακραιφνής συντηρητικός, ο Ισαγόρας. Στο σημείο αυτό, ο Green (σελ. 71-73) υποστηρίζει ότι ο Κλεισθένης αποφάσισε να *“πάρει με το μέρος του το λαό δωροδοκώντας τον”* με την παραχώρηση πολιτικών προνομίων, με αντάλλαγμα τη θετική ψήφο και της συναίνεση προς το πρόσωπό του,

ενώ η Mosse, (2000, 22) υποστήριξε ότι επιστρέφοντας ο Κλεισθένης από την εξορία δεν σχεδίαζε δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις.

Με την άποψη των Green και Mosse συμφωνεί και ο Ober (2007, 86) αλλά με την επισήμανση ότι τις ουσιαστικές πολιτικές εξελίξεις δεν καθόρισαν οι ενέργειες του Κλεισθένη, αλλά ο ίδιος ο αθηναϊκός δήμος, ο οποίος πήρε την κατάσταση στα χέρια του, εξεδίωξε τη σπαρτιατική φρουρά και επέβαλλε τις δημοκρατικές πολιτειακές μεταρρυθμίσεις. Η ερμηνεία του Ober υποδηλώνει ότι η ανάδειξη της δημοκρατίας ήταν προϊόν παλλαϊκής δράσης και συμμετοχής και όχι το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού μεταξύ των αριστοκρατών. Επιπλέον, ο Lyttkens (2013, 50) ερμηνεύοντας τα γεγονότα της περιόδου 501-508 π.Χ. καταλήγει στο ότι ο ανταγωνισμός των αριστοκρατών μεταξύ τους μπορεί να αποτελέσει σημαντική “μηχανή” για θεσμικές αλλαγές.

Πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι η επιχειρηματολογία περί του ανταγωνισμού των αριστοκρατών για την εξουσία δεν επιβεβαιώνεται πάντα από την ιστορική συγκυρία. Επί παραδείγματι, στην αρχαία Κίνα, ο ανταγωνισμός και η πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ των ευγενών, δεν οδήγησε προς ένα “άλμα” προς τη δημοκρατία αλλά τουναντίον, σε πιο απολυταρχικής μορφής διακυβέρνηση (Yates, 1999).¹³ Κάτι αντίστοιχο παρατηρήθηκε και με την περίπτωση της Ιαπωνίας την περίοδο 500-1300 μ.Χ. (Wayne and Farris, 1999).

Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν παρατηρούνται αρκετές ομοιότητες μεταξύ διαφορετικών ιστορικών μελετών περιπτώσεων (πχ., ανταγωνισμός αρχαίων Ελλήνων ή μεσαιωνικών Ιαπώνων αριστοκρατών) η γενικότερη αναγωγή κοινών συμπερασμάτων σε κάθε ιστορική περίπτωση που εξετάζεται ξεχωριστά απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και χειρισμό καθώς κάθε μεμονωμένη ιστορική κοινωνία είναι δυνατόν να εμπεριέχει και μια σειρά άλλων παραμέτρων (πχ., ήθη, έθιμα, ιδιαίτεροι πολιτικοί θεσμοί κλπ.) οι οποίες δυνητικά επηρεάζουν σημαντικά την διαμόρφωση της τελικής πολιτικής έκβασης ώστε η υιοθέτηση γενικότερων συμπερασμάτων να καθίσταται προβληματική.

Η κύρια ένσταση μας στη θεωρία των Acemoglu and Robinson (2000), η οποία θεωρεί ως μια κανονιστική διαδικασία τη μετάβαση στη δημοκρατία όταν

¹³ Ωστόσο όπως παρατηρεί και ο Lyttkens (2013, 44) η άνοδος της δημοκρατίας στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε αφού πρώτα η πόλη πέρασε το στάδιο της απολυταρχικής οργάνωσης, που αφορά την άνοδο των τυρράνων, της δυναστείας των Πεισιστρατιδών.

υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ των αριστοκρατών, έγκειται στο ότι για τη μετάβαση σε ένα νέο δημοκρατικό καθεστώς δεν αρκεί ως προϋπόθεση μόνο η κατά North and Weingast (1989) “πειστική δέσμευση” (σ.σ., ως προς την ανάληψη πολιτικών δράσεων) αλλά και η “πειστική απειλή”, ουσιαστικά δηλαδή η ύπαρξη των μέσων δια των οποίων η απειλή θα μετουσιωθεί σε πράξη.

Κύρια παράμετρος για την ισχύ της θεωρίας των Acemoglu and Robinson περί της παραχώρησης πολιτικών ελευθεριών είναι ότι οι αριστοκράτες που αντιμάχονται μεταξύ τους έχουν αντιληφθεί την απειλή από τη “μετατόπιση ισχύος” λόγω της ανόδου των λαϊκών τάξεων. Η θέση μας είναι ότι όταν οι άρχουσες ελίτ δεν αντιλαμβάνονται αυτή τη σημαντική τάση για αλλαγή, τότε δεν έχουμε ομαλή μετάβαση προς τη δημοκρατία αλλά επαναστάσεις με επιτυχή έκβαση για τους εξεγερμένους, όπως στην Αγγλία το 1688, τη Γαλλία το 1789, τη Ρωσία το 1917, την Κίνα το 1911 και την περίοδο 1947-9, και στην Κούβα το 1958. Επιπλέον πιστεύουμε ότι η θεωρία του ανταγωνισμού των αριστοκρατών των Acemoglou and Robinson αναιρείται εν μέρει και από το γεγονός ότι ο ανταγωνισμός των αριστοκρατών δεν οδηγεί πάντα στη δημοκρατική έκφραση αλλά και στο αντίθετο της, την απολυταρχία, όπως συνέβη με την περίπτωση του καθεστώτος των Πεισιστρατιδών.

Συνεπώς δεν φαίνεται ο ανταγωνισμός των αριστοκρατών να αποτελεί ικανή και αναγκαία συνθήκη για να ευδοκιμήσει η δημοκρατία, πολλώ δε μάλλον να ισχυριστεί κανείς μια αιτιώδη σχέση μεταξύ των. Η δική μας ερμηνεία είναι, όπως φιλοδοξούμε να καταδείξουμε στη συνέχεια, ότι η κρίσιμη παράμετρος που προκαλεί την αλλαγή είναι ένα νέο δυναμικό σταδιακά διαμορφούμενο περιβάλλον δημοκρατικών αξιών και ιδεωδών.

Σε αντίθεση με τις ανωτέρω προσεγγίσεις της βιβλιογραφίας, ο Ober (1997) θεωρεί ότι η ανάδειξη της δημοκρατίας μέσω του Κλεισθένη πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στον ανταγωνισμό και τις παρασκηνιακές δραστηριότητες των αριστοκρατών μεταξύ τους αλλά στην “αυθόρμητη” έγερση του αθηναϊκού δήμου, ο οποίος εθελούσια, παίρνοντας την τύχη του στα χέρια του, εξεδίωξε τη σπαρτιατική φρουρά, περιόρισε αισθητά την ολιγαρχική επιρροή και συνειδητά παραχώρησε την εξουσία στον Κλεισθένη με σκοπό τη διενέργεια μεταρρυθμίσεων, οι οποίες και τελικά συνετέλεσαν στην πολιτική έκφραση της ανάδειξης του δημοκρατικού φαινομένου.

Επίσης, ο Ober (2008, 85-86; 2011, 7) υποστηρίζει ότι ακόμη μια αιτία που συνετέλεσε στη δημοκρατική έκφραση της αθηναϊκής κοινωνίας τον 5^ο αι. π.Χ. είναι

και αυτή της αύξησης του πληθυσμού. Ο Ober διαπίστωσε μια αλματώδη άνοδο του ελληνικού πληθυσμού στην κυρίως Ελλάδα και τις αποικίες την περίοδο 800-300 π.Χ. από τις 500.000 ψυχές στα 4 εκατομμύρια. Διαπίστωσε ακόμη ότι η Ελλάδα της Αρχαϊκής και της κατοπινής Κλασικής εποχής διακρίνονταν –θα λέγαμε– από πληθυσμιακό κατακερματισμό.

Υπήρχαν πάνω από 1000 πόλεις-κράτη, θέση που επιβεβαιώνουν και οι Hansen (1999), Cartledge (2011) και Kyriazis (2012), οι οποίες διέθεταν πολύ μικρή έκταση (γύρω στα 100 τετραγωνικά χιλιόμετρα) και μικρούς σε αριθμό πληθυσμούς που κυμαίνονταν μεταξύ μερικών εκατοντάδων ανθρώπων ως μερικές χιλιάδες. Αντίθετα, οι μεγάλες πόλεις με συγκριτικά πολύ μεγαλύτερους πληθυσμούς αποτελούσαν την εξαίρεση του κανόνα. Αυτές, διέθεταν γεωγραφική έκταση άνω των 2000 τετραγωνικών χιλιομέτρων, και τέτοιες ήταν, η Μίλητος, (Μικρά Ασία), οι Συρακούσες (Ιταλία-Μεγάλη Ελλάδα), η Σπάρτη και φυσικά, η Αθήνα. Ο Ober εκτίμησε τον πληθυσμό της Αθήνας κατά την Κλασική εποχή σε περίπου 250.000 ανθρώπους με γεωγραφική έκταση περί τις 2500 τετραγωνικά χιλιόμετρα.¹⁴

Κατά την άποψη μας την ραγδαία άνοδο του αθηναϊκού πληθυσμού κατά τα τέλη της Αρχαϊκής εποχής και έπειτα, προκάλεσαν έντονες κοινωνικοοικονομικές ζυμώσεις. Συμφωνούμε σε αυτό το σημείο με την άποψη του Morris (2002), ο οποίος εκτίμησε ότι η άνοδος του αθηναϊκού πληθυσμού μετά τον 6^ο αι. π.Χ. είχε αρνητική επίπτωση στο Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ, καθιστώντας τη θέση των αγροτών-καλλιεργητών επισφαλή έναντι των γαιοκτημόνων ευγενών.¹⁵ Επομένως, αυτό που υπονοεί ο

¹⁴ Η υπόθεση ενός αθηναϊκού πληθυσμού 250.000 ψυχών κατά τον 5^ο αι. π.Χ. έρχεται σε αντίθεση με την άποψη των Κυριαζή και Ζουμπουλάκη (2004) οι οποίοι υπολόγισαν ότι στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. οι κάτοικοι της πόλης ανέρχονταν σε 318.000 ψυχές, θέση την οποία υιοθετούμε ομοίως.

¹⁵ Η θέση αυτή του Morris υποπτευόμαστε ότι θα μπορούσε να ερμηνευτεί και μέσω των πορισμάτων της Μαλθουσιανής θεωρίας. Υπό μια τέτοια οπτική, ο ρυθμός αύξησης του αθηναϊκού πληθυσμού κατά τον 6^ο π.Χ. αιώνα αυξάνονταν με γεωμετρική πρόοδο, ενώ αντίθετα, η παραγωγή των ειδών διατροφής με αριθμητική πρόοδο. Έτσι, το λογικό επακόλουθο θα ήταν να υποθέσουμε ότι το Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ των Αθηναίων κατά την διάρκεια του 6^{ου} αι. να αρχίσει να μειώνεται, και σταδιακά να εμφανίζεται μια τάση μείωσης του πληθυσμού. Παρά ταύτα, ο Ober (2008) διαπίστωσε (σελ. 74) ότι ο αθηναϊκός πληθυσμός συνέχισε να αυξάνεται για όλη την περίοδο 591-423 π.Χ., αντίθετα με το τι θα πρότεινε η θεωρία του Malthus. Η σταθερά αυξητική τάση του αθηναϊκού πληθυσμού για πάνω από 150 χρόνια, η οποία ανακόπηκε μόνο εξαιτίας του μεγάλου λιμού του 430-429 π.Χ., κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου και της αιματηρής και πολύνεκρης Σικελικής Εκστρατείας (415-

Morris, είναι ότι πίσω από την αυθόρμητη έγερση του αθηναϊκού δήμου υποκρύπτονταν η επιθυμία τους να βελτιώσουν οικονομικά τη θέση τους, έναντι των άλλων κοινωνικών ομάδων μέσω μια πολιτικής και πολιτειακής αλλαγής. Αν πράγματι κάτι τέτοιο συνέβη, τότε η συμπεριφορά των κατώτερων οικονομικά ομάδων του αθηναϊκού δήμου, όπως οι θήτες, θα μπορούσε να ερμηνευτεί, κατά μία οικονομική έννοια, ως προσπάθεια να βελτιώσουν την θέση τους οικονομικά και κοινωνικά έναντι των άλλων ανταγωνιστικών κοινωνικών τάξεων.

Συμφωνούμε με την άποψη των (De Romilly, 1999; Ober, 2008, 138; Tridimas, 2011) ότι η σημαντική αύξηση του πληθυσμού κατά τους 7^ο-6^ο αι. π.Χ., που δεν συνοδεύτηκε από παράλληλες μεταρρυθμίσεις στον φεουδαλικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής και την ιδιοκτησία των παραγωγικών συντελεστών, οι οποίοι σταδιακά είχαν συσσωρευτεί σε μια μικρή ομάδα μεγαλογαιοκτημόνων, ήταν ένας από τους λόγους που συνετέλεσαν σε κοινωνικές αναταραχές και κατέστησαν επιβεβλημένες τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα (594 π.Χ.) και κατόπιν του Κλεισθένη (508/7 π.Χ.), όπως πανθομολογείται από πολλούς σύγχρονους ερευνητές.¹⁶

Αν όντως είναι έτσι, η επιχειρηματολογία περί του ανταγωνισμού των αριστοκρατών αν και είναι εν μέρει πειστική, χάνει έδαφος έναντι της άποψης ότι η υποβόσκουσα δυσαρέσκεια του αθηναϊκού δήμου από τον 6^ο αι. π.Χ., τόσο των εύπορων Αθηναίων που παρεμποδίζονταν από την εξουσία γιατί απλά δεν ήταν ευγενείς/αριστοκράτες, όσο και των απλών χωρικών-μικροκαλλιεργητών που γίνονταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από την αριστοκρατία, συνετέλεσε στις εξεγέρσεις του 594 και του 510 π.Χ. που μπορούν να θεωρηθούν ως κοινωνικοοικονομική αντίδραση στην πολιτικοοικονομική καταπίεση που αισθάνονταν η μεγαλύτερη μερίδα του αθηναϊκού πληθυσμού.

Ο Morris (2000, 156, 163) υποστήριξε ότι πολλοί ακαδημαϊκοί τείνουν να υπερτονίζουν τον ανταγωνισμό μεταξύ των αριστοκρατών ενώ φαίνεται ότι

413 π.Χ.) που εκτιμάται ότι στοίχησε στους Αθηναίους απώλειες άνω των 10.000 νέων ανδρών από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της πόλης τους, εκτιμούμε ότι είναι το αποτέλεσμα των κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων, όπως η *σεισάχθεια*, που συνέδεσαν το πνεύμα των δημοκρατικών ιδεωδών με την οικονομική ανάπτυξη μέσω της αναδιανομής του πλούτου προς τις κοινωνικά λιγότερο ευνοημένες –μέχρι τότε– ομάδες του πληθυσμού, όπως οι *θήτες*.

¹⁶ Όπως θα διαπιστωθεί στην ενότητα 7.4.), οι αγγλικές λαϊκές εξεγέρσεις έναντι του αγγλικού στέμματος και των αριστοκρατών συνέβησαν εξαιτίας παραπλήσιων αιτιών.

τουλάχιστον από τον 8^ο αι. π.Χ. άρχισαν να αναδεικνύονται σταδιακά τα ψήγματα μιας “νέας μεσαίας ιδεολογίας, μιας εικόνας του ανθρώπου της γειτονίας” ενώ ο Lyttkens (2013, 65) συμπληρώνει ότι “έναν αυξημένος αριθμός ανθρώπων από την Αρχαϊκή εποχή θεωρούσε ότι είχε το δικαίωμα να συμμετάσχει σε συλλογικές αποφάσεις”. Ερμηνεύοντας το συμπέρασμα του Morris υπό τη δική μας οπτική, πιστεύουμε ότι εννοεί την ανάδειξη μιας νέας μακρο-κουλτούρας για την αθηναϊκή κοινωνία που απαιτούσε μεγαλύτερες πολιτικές ελευθερίες, μεγαλύτερη συμμετοχή στη λήψη πολιτικών αποφάσεων και βελτίωση του οικονομικού της υποβάθρου ή διαφορετικά του συνδυασμού που ο Kyriazis (2009) ερμηνεύει ως *οικονομική δημοκρατία*.

Μια άλλη ερμηνεία του τι προκάλεσε την συγκεκριμένη δυναμική συμπεριφορά και κινητοποίηση του αθηναϊκού δήμου που οδήγησε στη δημοκρατία θέτει την παράμετρο των γεωγραφικών και τοπογραφικών παραγόντων. Οι Fleck and Hansen (2006) υποστηρίζουν ότι η διαφορετική τοπογραφία και η γεωγραφική ποικιλομορφία της ελληνικής γης, καθώς και ο διαφορετικός τύπος βροχόπτωσης από περιοχή σε περιοχή, που ωστόσο διαδραμάτιζε πρωτεύοντα ρόλο στην επίτευξη μιας παραγωγικής ετήσιας σοδειάς, αποτέλεσαν σημαντικό λόγο για την ανάδειξη των δημοκρατικών θεσμών. Εν πολλοίς, υποστηρίζουν ότι το κακοτράχαλο έδαφος της Αττικής καθιστούσε τον έλεγχο της παραγωγικής δραστηριότητας των αγροτών από τους αριστοκράτες-γαιοκτήμονες λιγότερο αποτελεσματικό, ευνοώντας έτσι την καλλιέργεια της ελιάς που μπορούσε να αναπτυχθεί ακόμη και στο τραχύ έδαφος της αττικής γης.

Το κυριότερο στοιχείο που έχει σημασία για την έρευνα μας από τα ευρήματα των Fleck and Hansen είναι ότι η περιορισμένη ικανότητα των ευγενών/γαιοκτημόνων να ελέγξουν την παραγωγική δραστηριότητα σε τραχύ έδαφος ενδεχομένως να συνετέλεσε στην δημιουργία συνθηκών αυτόνομης οικονομικής δραστηριότητας από την πλευρά των ελεύθερων πολιτών-καλλιεργητών, οι οποίοι ήταν ανεξάρτητοι από τους μεγαλογαιοκτήμονες. Οι Fleck and Hansen για να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους, αντιπαρέβαλαν την κακοτράχαλη για αγροτική παραγωγή αθηναϊκή γη, με τις μεγάλες εύφορες εκτάσεις στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, όπου πραγματοποιούνταν εκτεταμένη παραγωγή σιταριού και όπου το ολιγαρχικό σπαρτιατικό καθεστώς λειτουργούσε εκεί σε στέρεες βάσεις, ενώ τα δημοκρατικά ιδεώδη δεν βρήκαν τελικά γόνιμο έδαφος και πολιτική έκφραση.

Τέλος, η “αυθόρμητη” κατά τον Ober (2007) ανάδειξη του αθηναϊκού δήμου φρονούμε ότι θα ήταν δυνατόν να ειδωθεί και μέσα από ψυχολογικά αίτια. Αυτά κυρίως έχουν να κάνουν με το αίσθημα μείωσης ή προσβολής της αξιοπρέπειας που μπορεί να αισθάνθηκαν οι Αθηναίοι βλέποντας τα ξένα σπαρτιατικά στρατεύματα να εγκαθίστανται στην πόλη τους, αλαζονικά απαιτώντας τη συμμόρφωση των Αθηναίων με μια σειρά από ειλημμένες αποφάσεις πολιτικής φύσεως.¹⁷

2.2.) Μακρο-κουλτούρα και περιουσιακά δικαιώματα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Εποχή

Έχοντας ήδη αναλύσει τις κυριότερες απόψεις περί της ανάδειξης του δημοκρατικού φαινομένου στην αρχαία Αθήνα, στην ενότητα αυτή και την επόμενη, με μελέτη περίπτωσης την αρχαία Ελλάδα για μια μακρά περίοδο που εκτείνεται από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Εποχή (750-323 π.Χ.), εξετάζουμε το ζήτημα του κατά πόσο η αλληλεπίδραση ενός περιβάλλοντος προστασίας της ατομικής περιουσίας και πρωτο-δημοκρατικών συνετέλεσαν βαθμηδόν στην ανάδειξη του δημοκρατικού πολιτεύματος κατά τον 5^ο αιώνα π.Χ., στην αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία και σε δεύτερο επίπεδο στις ελληνικές δημοκρατικές ομοσπονδίες.

Μια τέτοια ανάλυση θεωρούμε πως είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να πραγματοποιηθεί καθώς θα αποτελούσε ιστορική παραφωνία να υπέθετε κανείς ότι η ανάδειξη του δημοκρατικού πολιτεύματος μέσω ενός ιδιαίτερα αποτελεσματικού καθεστώτος προστασίας της ατομικής περιουσίας κατά τον 5^ο αι. π.Χ. συνέβη εντελώς τυχαία. Η σταδιακή πολιτειακή μετάβαση από την βασιλεία την περίοδο της Μυκηναϊκής Ελλάδας, στην αριστοκρατία, την τυραννίδα και τελικά τη δημοκρατία είναι βέβαιο πως πραγματοποιήθηκε διαμέσου μιας σειράς έντονων ζυμώσεων.

Μελετώντας στην εν λόγω ενότητα και τις υπόλοιπες του κεφαλαίου 2 την περίπτωση της αρχαίας προκλασικής Ελλάδας θεωρούμε ότι η αναδίφηση μας σε

¹⁷ Η επέμβαση των Σπαρτιατών στην Αθήνα το 510 π.Χ. αναμφίβολα αποτελεί πολεμική πράξη, η οποία εκτιμούμε ότι θα έθιξε ουσιαδώς το “φιλότιμο” των Αθηναίων πολιτών, και η οποία πιθανόν να συνέβαλε, δεδομένου του ήδη τεταμένου πολιτικού κλίματος, σε μια πράξη εξέγερσης εναντίον των ξένων εισβολέων με σκοπό την “αποκατάσταση” της τιμής τους. Ωστόσο, υπό μια άλλη οπτική, ένα τέτοιο γεγονός θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως η αφορμή, ενώ υπέβοσκαν βαθύτερα κοινωνικοοικονομικά αίτια που ήδη έχουμε περιγράψει.

αρχαίες πηγές/συγγραφείς που μνημονεύουν γεγονότα της προκλασικής περιόδου καθίσταται επιβεβλημένη καθώς τα αρχαία κείμενα αν και ίσως όχι πάντοτε απολύτως ορθά ως προς τις πληροφορίες που εμπεριέχουν, εντούτοις, δεν παύουν να αποτελούν σημαντικούς παρόχους χρήσιμων πληροφοριών όσον αφορά την κοινωνικοοικονομική δομή και το ιστορικό υπόβαθρο των υπό εξέταση μελετών περιπτώσεων που αφορούν την έρευνα μας. Στη συνέχεια, υποστηρίζουμε τα ευρήματα της έρευνας μας βάσει των συμπερασμάτων που απορρέουν μέσω της σύγχρονης διεθνούς βιβλιογραφίας.

Ως πρωτογενή πηγή έρευνας χρησιμοποιούμε εδώ τα Ομηρικά Έπη και τα ποιήματα του Ησιόδου, κείμενα αμφότερα της Αρχαϊκής εποχής, προκειμένου να διερευνήσουμε αν μέσα από αυτά προκύπτει ένα αξιακό σύστημα προστασίας ατομικών/περιουσιακών δικαιωμάτων και ελευθεριών καθώς και η ύπαρξη ενός πλαισίου πρώτο-δημοκρατικών αρχών που να συσχετίζεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και δοξασίες των Ελλήνων της Αρχαϊκής εποχής ως ατομικά και συλλογικά δρώντων υποκειμένων. Έτσι, αν εκ της έρευνας μας προέκυπτε για την περίοδο 750-322 π.Χ. η ύπαρξη ενός ικανοποιητικού συστήματος περιουσιακών δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών, τότε εκ της συνεπαγωγής, μέσω του εννοιολογικού περιεχομένου της μακρο-κουλτούρας που ήδη έχουμε αναπτύξει θα μπορούσε να εξηγηθεί ως μια συστημική διαδικασία η μετάβαση από τη βασιλεία, την ολιγαρχία και την τυραννίδα στη δημοκρατία του 5^{ου} αι. π.Χ.

Όπως προκύπτει από τη σύγχρονη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, η ύπαρξη ενός πλαισίου προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας αποτελεί σημαντική παράμετρο της οικονομικής ανάπτυξης αλλά και της ανάδειξης των πολιτικών ελευθεριών και της δημοκρατίας. Οι θετικές επενέργειες ενός οικονομικού περιβάλλοντος που ενισχύει την ελευθερία του εμπορίου και την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας που προκύπτει από το νόμιμο πλούτο μέσω της αποταμίευσης, είχαν ήδη επισημανθεί από τους κλασσικούς οικονομολόγους, όπως ο Adam Smith τον 18^ο αιώνα στο γνωστό του έργο *The Wealth of Nations*.

Νεότεροι σύγχρονοι ερευνητές όπως ο Ronald Coase υποστήριξαν ότι με σκοπό την επίτευξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει στην οικονομική δραστηριότητα λόγω των εξωτερικών οικονομιών που δημιουργούνται όταν η ιδιωτική πρωτοβουλία αποτυγχάνει να συγκεράσει τις διαφορετικές και αντίρροπες οικονομικές καταστάσεις μεταξύ τους με αποτέλεσμα η

μια πολιτική να εξουδετερώνει την άλλη (Stiglitz, 1992, 268-270). Επίσης, ο Demsetz (1967, 350) υποστήριξε ότι τα περιουσιακά δικαιώματα αναπτύσσονται με σκοπό να εσωτερικεύσουν τις εξωτερικότητες (σ.σ. που προκύπτουν πχ., στην παραγωγική διαδικασία από τη χρήση μιας νέας τεχνικής μεθόδου παραγωγής) όταν τα οφέλη από την εσωτερίκευση υπερβαίνουν το κόστος.

Ο Coase (1937, 1960) θεώρησε ακόμη ότι η οικονομική αποτελεσματικότητα προϋποθέτει οι κυβερνήσεις να δημιουργήσουν θεσμούς τέτοιους που να ελαχιστοποιούν το συναλλακτικό κόστος και να ξεκαθαρίζουν πλήρως το καθεστώς των περιουσιακών δικαιωμάτων. Υποστήριξε ακόμη ότι όταν τα περιουσιακά δικαιώματα προστατεύονται και το συναλλακτικό κόστος γίνεται μηδενικό, τότε δημιουργούνται οι προϋποθέσεις εκείνες ώστε τα αμοιβαία κέρδη από μια κοινή διευθέτηση να υπερβαίνουν τα *κόστη διαπραγμάτευσης* (δες και Nicholson, 1989, 726; Anderlini and Felli, 2006). Κάτι τέτοιο συμβαίνει γιατί όταν το συναλλακτικό κόστος μειώνεται, η οικονομική δραστηριότητα διενεργείται ταχύτερα με αποτέλεσμα τη μείωση του απαιτούμενου χρόνου για οικονομικές συναλλαγές (Ober, 2008; Kyriazis and Metaxas, 2010).¹⁸

Παρόμοια, μια σειρά από επιπλέον ερευνητές, κυριότατα εκπροσώπους της Νέας Θεσμικής Οικονομικής σχολής σκέψης υποστήριξαν ότι η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, ο μηχανισμός της αγοράς, η ανάδειξη νέων θεσμών που συνεισφέρουν στην οικονομική αποτελεσματικότητα και η οικονομική ανάπτυξη βρίσκονται σε άμεση και ισχυρή μεταξύ τους αλληλεξάρτηση (Alchian and Demsetz, 1973; Furuboth and Pejovich; North and Thomas, 1973; North and Weingast, 1989; North, 1978, 1981, 1990, 2005; Williamson, 1975, 1991, Greif, 2005; Besley and Chatak, 2010; Kyriazis and Karagiannis, 2011, 65, Menard, 2014).¹⁹

¹⁸ Ο Ober (2008, 221-240) αναλύει ενδελεχώς τις θετικές επενέργειες που είχε η εφαρμογή του διατάγματος του Νικοφώντος στην αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας και ανάπτυξης στην Κλασική Αθήνα δια της μείωσης του συναλλακτικού κόστους, μέσω της εφαρμογής ενός αποτελεσματικού συστήματος ελέγχου φερεγγυότητας και διασφάλισης των εμπορικών συναλλαγών δια της αντιμετώπισης του φαινομένου των κίβδηλων νομισμάτων.

¹⁹ Οι Douglas North και Oliver Williamson, νομπελίστες όπως και ο Ronald Coase αποτελούν δυο από τους βασικούς θεμελιωτές της *Νέας Θεσμικής Οικονομικής Θεωρίας*, της οποίας μια από τις βασικές αρχές είναι η ύπαρξη ενός σαφώς προσδιορισμένου καθεστώτος προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων ως προαπαιτούμενο για την ανάπτυξη.

Διαφοροποιημένο είναι το συμπέρασμα των Nelson (1991, 275) και Prezowski and Limorgi (1993), οι οποίοι θεωρούν εν πολλοίς ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν καθορίζεται τόσο από το πολιτικό καθεστώς (αντιπαραβάλλοντας τα δημοκρατικά με τα απολυταρχικά καθεστώτα) αλλά από μια σειρά από θεσμικές μεταβλητές, συμπεριλαμβανομένων και των περιουσιακών δικαιωμάτων. Το συμπέρασμα αυτό ελέγχεται ωστόσο από τους Olson (1993, 572-574) και Epstein (2000) οι οποίοι θεωρούν ότι μια απολυταρχικής μορφής διακυβέρνηση, αν και θεωρητικά μπορεί να καταστεί ικανή να εξασφαλίσει βραχυχρόνια ένα σύστημα προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας, ωστόσο μακροχρόνια αδυνατεί να πείσει την επενδυτική εμπιστοσύνη. Αυτό που επι της ουσίας υποστηρίζουν οι Olson και Epstein είναι ότι τα απολυταρχικά καθεστώτα αδυνατούν να πείσουν τους επενδυτές επειδή η πιθανότητα να ανατραπεί η απολυταρχική κυβέρνηση και μαζί με αυτή όλες οι συμφωνίες που έχει πραγματοποιήσει, δεν μπορεί να αποκλειστεί.

Ο Olson (σελ. 572) έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ανώτερες οικονομικές επιδόσεις της δημοκρατίας οφείλονται στη δυνατότητα της να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη καθώς *“μόνο στις δημοκρατικές κοινωνίες όπου τα περιουσιακά δικαιώματα (σ.σ. είναι δεδομένο ότι προστατεύονται) αναμένονται να διαρκέσουν από τη μια γενιά στην άλλη (σ.σ. χωρίς να αμφισβητηθούν) μπορεί να επιτευχθεί η εμπιστοσύνη των επενδυτών (σ.σ. ώστε να έλθουν επενδύσεις στη χώρα).* Η άποψη αυτή του Olson βρίσκεται σε συναρμογή με τη θέση του Leblang (1996, 20) ότι αν σε ένα καθεστώς δεν υπάρχει εξασφάλιση επί των περιουσιακών δικαιωμάτων, τότε ευνοείται η κατανάλωση C έναντι της αποταμίευσης S (δηλαδή ισχύει $C > S$), πράγμα το οποίο μακροχρόνια αποτελεί την αιτία χαμηλότερης οικονομικής απόδοσης.

Ιστορική επιβεβαίωση ότι η εξασφάλιση των περιουσιακών στοιχείων αποτελεί σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξης παρέχουν και οι Κυριαζής και Σπανός (2000), οι οποίοι εξετάζοντας το γιατί από το 15^ο αιώνα και έπειτα οι μεγάλες αυτοκρατορίες του κόσμου όπως η Κίνα των Μίνγκ, η Ινδία των Μεγάλων Μογγόλων, και η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν κατάφεραν να καταστούν “οι νικητές της ιστορίας” υποχωρώντας οικονομικά και γεωπολιτικά έναντι των μικρών ευρωπαϊκών κρατιδίων της εποχής (πχ., κυρίως η Αγγλία και οι Ενωμένες Επαρχίες), κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι μια από τις κύριες αιτίες ήταν το προβληματικό καθεστώς των περιουσιακών δικαιωμάτων που στην μεν πρώτη περίπτωση των

ανατολικών χωρών ποτέ δεν ευδοκίμησε, ενώ στη δεύτερη περίπτωση των δυτικοευρωπαϊκών, σταδιακά ενισχύθηκε και επεκτάθηκε.

Όπως θα αναλυθεί διεξοδικά στο κεφ. 3 με την τρίτη μελέτη περίπτωσης που αφορά την Αγγλία, η περίπτωση της παραχώρησης μόνιμου Κοινοβουλίου στην Αγγλία από το 1689 ως απόρροια των νέων πολιτικοοικονομικών δεδομένων μετά την Ένδοξη Επανάσταση, ήταν άμεσα συνυφασμένη με ένα αναδυόμενο σύστημα προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας.

2.3.) Περιουσιακά δικαιώματα μέσα από τα Ομηρικά Έπη²⁰

Έχοντας αναλύσει ήδη τη σημασία των περιουσιακών δικαιωμάτων για την οικονομική ανάπτυξη και την ανάδειξη των πολιτικών ελευθεριών, το επόμενο βήμα είναι η μελέτη των αρχαίων πηγών (συγγραφέων) για να διαπιστωθεί αν η υπόθεση μας περί ενός διαχρονικού περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων και πρωτο-δημοκρατικών αξιών από την Αρχαϊκή έως την Κλασική εποχή επιβεβαιώνεται από την έρευνα ή το αντίθετο. Η εξέταση μας εδώ αφορά τα Ομηρικά Έπη (*Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*) και τα Ησιόδεια ποιήματα (*Θεογονία*, *Έργα και Ημέρες*). Ο λόγος είναι ότι τα έργα αυτά αποτελούν τις παλαιότερες σωζόμενες πρωτογενείς προκλασικές γραπτές πηγές που ενδιαφέρουν την έρευνα μας.

Πρέπει στο σημείο αυτό να γίνει η επισήμανση ότι τα γεγονότα της *Ιλιάδας* αναφέρονται στην περίοδο του Τρωικού Πολέμου, ήτοι το 1250 π.Χ.²¹ Ωστόσο, η επιδίωξη εφαρμογής οποιουδήποτε ερευνητικού μοντέλου για μια τόσο εκτεταμένη περίοδο ελέγχου (1250-322 π.Χ.) θα ήταν δυνατόν να οδηγήσει σε μη ασφαλή

²⁰ Μια εκδοχή της ανάλυσης στις 2.3.) - 2.6.) που ακολουθούν παρουσιάστηκε στο: Economou, E.M.L & Kyriazis, N. (2013), Democratic values and property rights in pro-Classical Greece, at the 3rd Pan-hellenic Conference in Applied Economics, 17-18 May, 2013, in Volos, Greece.

²¹ Σε αντίθεση με έρευνες οι οποίες υποστηρίζουν ότι ο Τρωικός πόλεμος έγινε γύρω στο 1100 π.Χ. (Kirk, 1965) μια σειρά άλλων επιστημόνων θεωρεί ότι τα γεγονότα αυτά είναι προγενέστερα. Ενδεικτικά, ο Lattimore (1951) αναφέρει ότι οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς δίνουν ένα εύρος ημερομηνιών για τα γεγονότα της πτώσης της Τροίας που διακυμαίνεται μεταξύ 1334-1150 π. Χ. Ο Ερατοσθένης δίνει το έτος 1184 π.Χ. ενώ ο Ηρόδοτος το 1250 π.Χ., εκτίμηση την οποία ομοίως υιοθετούμε. Ο Forrest (1994) δεν απορρίπτει αυτές τις χρονολογήσεις δίνοντας μια πιθανή χρονολογία πριν το 1215 π.Χ. ενώ οι D' Amato and Salimbetti (2011) εκτίμησαν ότι πράγματι η Τροία καταστράφηκε κατόπιν σκληρής πολιορκίας κατά το τέλος του 13^{ου} αι., ή τις αρχές του 12^{ου} π.Χ.

συμπεράσματα καθώς όσο αποτελεσματική και να είναι η ερευνητική μεθοδολογία, η επιδίωξη να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με μια σειρά γεγονότων που το εύρος τους πλησιάζει περίπου την χιλιετία, αποτελεί αναμφίβολα ένα πολύ “φιλόδοξο” εγχείρημα το οποίο απαιτεί πολύ προσεκτική διαχείριση της μεθοδολογίας αλλά και την ύπαρξη ικανού αριθμού καταγεγραμμένων προκλαστικών, οι οποίες δυστυχώς στην περίπτωση μας δεν υφίστανται.

Το κυριότερο πρόβλημα είναι η πολύ ισχυρή πιθανότητα οι πληροφορίες που παρέχει ο Όμηρος να είναι μια μίξη “ιστορικών” στοιχείων και των επηρεασμών που εμπεριέχουν τα κείμενα αυτά ως αποτέλεσμα επιρροών του από τα ήθη και έθιμα της δικής του εποχής. Ερμηνεύουμε λοιπόν εδώ τα κείμενα του Ομήρου υπό το “διαδραστικό” πρίσμα ότι αναφέρονται σε μια εποχή γύρω στον 13^ο αι π.Χ., (Υστερη Μυκηναϊκή Εποχή) αλλά με την παραδοχή ότι οι αξίες που περιγράφονται αναφορικά με στοιχεία προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων και συμμετοχικότητας των πολιτών στη λήψη αποφάσεων, περισσότερο βρίσκουν εφαρμογή στην Αρχαϊκή εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ και λιγότερο στην Μυκηναϊκή.

Η *Ιλιάδα* του Ομήρου (γράφτηκε περίπου κατά τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π.Χ.) ξεκινά σχεδόν άμεσα με ένα από τα καίρια ζητήματα για την έρευνα μας, δηλαδή με μια διαμάχη όσον αφορά την κυριότητα επί ενός “περιουσιακού” στοιχείου. Πιο συγκεκριμένα, το πρόβλημα ανακύπτει από τη στιγμή που ο Αγαμέμνωνας, βασιλιάς των Μυκηνών και ηγέτης του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος κατά την εκστρατεία της Τροίας, αρνείται να επιστρέψει την καλλονή Βρισηίδα, μια σκλάβο-λάφυρο που αποτελεί περιουσιακό στοιχείο του Αχιλλέα, στον κάτοχό της. (Ιλ. Α΄, 161-171).

Για τη συμπεριφορά του αυτή ο Αχιλλέας, ο σπουδαιότερος και ικανότερος πολέμαρχος των Ελλήνων και βασιλιάς της Φθίας, δεν διστάζει να τον χαρακτηρίσει ως “καταχραστή των δικών του δώρων αλλά και του λαού” (Ιλ. Α΄, 225-231). Στους στίχους αυτούς έμμεσα ο Όμηρος στηλιτεύει ηθικά την αρπαγή και την αδικία ως προς τη διανομή του πλούτου. Επιπλέον, μετά την υποχρεωτική παραχώρηση της Βρισηίδας, ο Αχιλλέας ζητά από τους θεούς να είναι μάρτυρες αυτής της αδικίας (Ιλ. Α΄, 337-341).

Εδώ περιγράφεται η κοινωνική άποψη της εποχής ως προς την επίκληση του θείου όταν στους ανθρώπους συμβαίνουν συμφορές ή αδικίες, συμπεριφορά που αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο που συχνά παρατηρείται ακόμη και στις μέρες μας.

Στη συνέχεια, ο Αχιλλέας πειθαρχεί μεν στην απόφαση του Αγαμέμνονα αλλά του αποδίδει εξαιρετικά απρόθυμα τη Βρισηίδα. Ωστόσο, στο σημείο αυτό υπάρχει μια ουσιώδης λεπτομέρεια που δεν θα πρέπει να παραληφθεί: ο Αχιλλέας του παραχωρεί την Βρισηίδα όχι γιατί φοβάται τις συνέπειες τυχόν αρνήσεως του αλλά διότι δεν θέλει να διασπαστεί η ενότητα των Αχαιών από τυχόν αντιπαράθεση του με τον Αγαμέμνονα.

Όμως, ως αντίδραση στην άδικη αντιμετώπιση που υφίσταται από τον Αγαμέμνονα, αποφασίζει να απόσχει με το στράτευμα των Μυρμιδόνων, του οποίου και ηγείται από οποιοσδήποτε νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ελλήνων στην Τροία. Όπως γίνεται γνωστό από την ανάγνωση των επόμενων ραψωδιών, αυτή του η απόφαση αποδεικνύεται μοιραία *ex-post* για την πολεμική προσπάθεια των Αχαιών.

Από την όλη εξιστόρηση, λαμβάνουμε μια πρώτη εικόνα μιας εκδοχής προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων: τα ατομικά δρώντα υποκείμενα (βασιλείς, αριστοκράτες αλλά και οι απλοί πολεμιστές) είχαν αναγνωρισμένα περιουσιακά δικαιώματα τόσο έμψυχα (σκλάβοι) όσο και άψυχα (αντικείμενα) επί των λαφύρων του πολέμου. Η θέση αυτή υποστηρίζεται και από τους Raauflaub (1997) και Economou and Kyriazis (2014c) οι οποίοι επισημαίνουν ότι ένα αξιακό σύστημα δίκαιης μοιρασιάς των λαφύρων ήταν σε ισχύ κατά τη διάρκεια των Ομηρικών χρόνων.

Οι Frey and Buhofer (1988) συμπληρώνουν ότι αυτή η πρόνοια για την προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων αποτελούσε κίνητρο για τους Αχαιούς πολεμιστές να αγωνίζονται πιο αποτελεσματικά κατά τη διάρκεια της μάχης, ενώ ο Stuurman (2004, 176) συμπληρώνει ότι ο αριστοκρατικός κώδικας τιμής υπαγόρευε το δίκαιο διαμοιρασμό των λαφύρων μεταξύ των ευγενών πολεμιστών. Επεκτείνοντας την ανάλυση του Stuurman ο Brown (2003, 129) εκτιμά ότι το δικαίωμα στη δίκαιη μοιρασιά αποτελούσε και ένα είδος κώδικα τιμής μεταξύ ομοίων/ομότιμων πολεμάρχων όπου η αξία, η επιβεβαίωση, αποδοχής και η αναγνώριση στο πρόσωπο του ευγενή αριστοκράτη διαπερνά μέσα από την αποδοχή της προσωπικότητας του από τους άλλους πολεμάρχους και εκφράζεται μέσω ενός συστήματος δίκαιης πρόσβασης στην πολεμική λεία και τα λάφυρα.

Ο Brown θεωρεί ότι τυχόν αδικία στη μοιρασιά απαρέγκλιτα σήμαινε και έμμεση αμφισβήτηση του κύρους και της κοινωνικής θέσης του ευγενή που υφίστατο τις συνέπειες μιας τέτοιας πράξης. Αν λοιπόν αποδεχθούμε ότι πέρα από τις

κοινωνικές επιρροές και τα ήθη της Μυκηναϊκής εποχής που πιθανότατα συνοδεύουν την Ιλιάδα και την Οδύσσεια, ότι ο Όμηρος κατάφερε να αποδώσει ικανοποιητικά τα ήθη και τις αξίες της δικής του εποχής, της Αρχαϊκής περιόδου, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα στοιχεία που έχουν αναφερθεί μέχρι εδώ ενισχύουν την υπόθεση ότι ήταν σε ισχύ, ένα “πρότυπο” καθεστώσ προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων.

Αιχμάλωτοι/ες πολέμου και αντικείμενα συγκεντρώνονταν ως πολεμική λεία και κατόπιν διαμοιράζονταν σύμφωνα με συγκεκριμένους κανόνες: Η πρώτη επιλογή ήταν ο ανώτατος στρατιωτικός διοικητής, εν προκειμένω ο Αγαμέμνων, και κατόπιν η μοιρασιά διενεργούνταν σύμφωνα με τη συμμετοχή και την επίδειξη ανδρείας και ιδιαίτερου πολεμικού φρονήματος κατά τη διάρκεια της μάχης. Συνεπώς, η δεύτερη επιλογή κατέστη αναπόδραστα ο Αχιλλέας που αποδεδειγμένα ήταν ο καλύτερος πολεμιστής από όλους ανεξαιρέτως τους εμπολέμους. Επομένως, η πράξη της καταπάτησης των περιουσιακών δικαιωμάτων του Αχιλλέα είναι προφανές ότι αποτελούσε μια πρακτική εκτός του διαμορφωμένου πλαισίου κανόνων συμπεριφοράς, και για το λόγο αυτό ο Όμηρος της αποδίδει τέτοια έμφαση χαρακτηρίζοντας την ως “ύβρη”.²²

Ο Brown (2003) ερμηνεύει τη συμπεριφορά του Αγαμέμνονα να κάνει χρήση της ιδιότητας του ως Αρχιστρατήγου με σκοπό να αποσπάσει το περιουσιακό στοιχείο Βρισηίδα, ως ξεκάθαρη αμφισβήτηση του πλέγματος *ισοκρατίας*, το οποίο εξασφάλιζε ότι τα λάφυρα και η πολεμική λεία ανήκουν από κοινού στο σύνολο των πολεμάρχων, η δίκαιη διανομή των οποίων διενεργούνταν βάσει γενικώς αποδεκτών κανόνων. Το ουσιώδες στοιχείο εδώ είναι η άρνηση του Αχιλλέα να συμμορφωθεί με την καταπάτηση της περιουσίας του (Βρισηίδα) η οποία, όπως αναφέραμε εκδηλώνεται μέσω της άρνησης του να συμμετάσχει σε οποιαδήποτε νέα πολεμική επιχείρηση των Ελλήνων. Όπως αναφέρεται (Ιλ. Ι', 9-79) οι άλλοι πολέμαρχοι, όπως ο Αίαντας και ο γηραιός Νέστωρ προσπαθούν να τον πείσουν μάταια να επανέλθει στη μάχη ιδίως

²² Η ύπαρξη ενός συστήματος δωροληψίας, δίκαιης διανομής των λαφύρων και προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων πιθανόν να ήταν ένα εφεύρημα της περίπτωσης που ανέκυψε λόγω των αναγκαιοτήτων της Τρωϊκής εκστρατείας. Προτείνουμε ωστόσο ως άποψη ότι η αναγκαιότητα να δημιουργηθεί ένα τέτοιο σύστημα διαχείρισης περιουσιακών στοιχείων και να ευδοκιμήσει προϋπέθετε μια ήδη δεδομένη ευρύτερη κοινωνική αντίληψη, μια ευρύτερη μακρο-κουλτούρα ως αξιακή κοινωνική συνιστώσα των Αχαιών Ελλήνων, που πιθανότατα θεωρούσε αυτονόητη την έννοια της ατομικής περιουσίας και των δικαιωμάτων που απορρέουν εξ' αυτής για τον κάτοχό της.

όταν στις επόμενες ραψωδίες όπως γίνεται γνωστό, ο κλοιός των επελαύνωντων Τρώων έχει περισφίξει αφόρητα το στρατόπεδο των Αχαιών.

Στο έπος της Ιλιάδας αναφέρεται η περίπτωση του Θερσίτη που χρίζει ιδιαίτερης μνείας. Ο Όμηρος μας παρουσιάζει την περίπτωση του Θερσίτη, ενός απλού λαϊκού στρατιώτη ο οποίος εμφανίζεται ως ένα τυχοδιωκτικό πρόσωπο που όμως δεν χάνει ποτέ το ενδιαφέρον του να ασχολείται με τα κοινά. Πιο συγκεκριμένα, ο Θερσίτης εμφανίζεται να λαμβάνει μέρος στη διαμάχη μεταξύ των βασιλέων Αγαμέμνονος και Αχιλλέως υπέρ του δευτέρου αναφορικά με την περίπτωση καταπάτησης του περιουσιακού στοιχείου Βρισηίδα. Ο Θερσίτης κατηγορεί ευθέως τον Αγαμέμνονα για την πράξη αρπαγής, αλλά όμοια και τους άλλους Αχαιούς βασιλείς που τον στηρίζουν, όπως τον Οδυσσέα (Ιλ. Β', 210-241). Συνεπώς, πιστεύουμε ότι ο Θερσίτης με αυτή του τη συμπεριφορά αναδεικνύεται ως μια πρώτη μορφή “κριτή” (δικαστή με τη σημερινή έννοια) με μη αριστοκρατική/ευγενική καταγωγή.²³

Τα παραδείγματα του σεβασμού της ατομικής περιουσίας επί του κειμένου της *Ιλιάδας* δεν περιορίζονται στα ανωτέρω. Ο Οδυσσέας συμβουλεύοντας τον Αγαμέμνονα του ζητά να είναι ακριβοδίκαιος και να αποζημιώσει όσους έχει αδικήσει, εννοώντας φυσικά τον Αχιλλέα (Ιλ. Τ', 181-183). Ο Αγαμέμνων αποδέχεται τελικά το σφάλμα του (λόγω και της αρνητικής έκβασης του πολέμου) και αποφασίζει να συμφιλιωθεί με τον Αχιλλέα. Μάλιστα, για να το επιτύχει αυτό αποφασίζει να του προσφέρει πλουσιοπάροχα δώρα, και μεταξύ αυτών να του επιστρέψει, το “μήλον της έριδος”, τη Βρισηίδα και δέκα χρυσά τάλαντα (Ιλ. Τ.', 185-189, 247-248).²⁴ Στο

²³ Η κορύφωση αυτής της διαδικασίας ελέγχου θα πραγματοποιηθεί κατά την περίοδο των αθηναϊκών λαϊκών δικαστηρίων της Κλασικής εποχής, κυρίως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη (μεταξύ 465-322 π.Χ.), όπου οι δικαστές εκλέγονταν με κλήρωση από τους Αθηναίους πολίτες.

²⁴ Η περιγραφή των δέκα τάλαντων που αποδίδει στα πλαίσια της αποζημίωσης και αποκατάστασης του Αχιλλέα ο Αγαμέμνων δεν είναι σαφής. Ο Όμηρος δυστυχώς δεν μας εξηγεί περισσότερο για το τι εννοεί ως τάλαντα. Εικάζουμε ότι μπορεί να αποτελούσε μονάδα μέτρησης ή απλά να αντιστοιχούσε σε υψηλή αξία. Κι αυτό, γιατί το 750 π.Χ. περίπου που γράφτηκαν τα Ομηρικά Έπη δεν είχε υιοθετηθεί ακόμη το νόμισμα ως μέσο ανταλλαγής. Την περίοδο της Κλασικής Αθήνας ένα τάλαντο ισοδυναμούσε με 6000 δραχμές, όταν ο καθημερινός μισθός ενός εργαζομένου ήταν μικρότερος από μια δραχμή. Ένα τάλαντο ισοδυναμούσε επιπλέον όσο το κόστος ναυπήγησης μιας πολεμικής τριήρους (Kyriazis and Zouboulakis, 2004). Στο αρχαιολογικό μουσείο του Ναυπλίου εκτίθεται ένα μυκηναϊκό

σημείο αυτό υποκρύπτεται πάλι το ζήτημα του κατά πόσο η “αποκατάσταση” του Αχιλλέα αποτελεί πραγματική συμμόρφωση του Αγαμέμνονα με το υπάρχων καθεστώς μοιρασιάς της πολεμικής λείας.

Ένα άλλο περιστατικό από το κείμενο της Ιλιάδας είναι αυτό όπου ο Αχιλλέας, απαντώντας στη διάρκεια μιας μάχης στον Τρώα ευγενή Λυκάονα σχετικά με την κατηγορία ότι είναι αδίστακτος, (ο Αχιλλέας) του λέει ότι κατά την δεκαετή εκστρατεία έχει σώσει (χαρίσει) πολλές ζωές Τρώων αιχμαλώτων που αντί να τους θανατώσει, προτίμησε να τους πουλήσει ως σκλάβους σε ξένα μέρη (Ιλ. Φ΄, 101-102). Η αναφορά αυτή του Ομήρου για τον Αχιλλέα μας οδηγεί σε δυο βασικά συμπεράσματα: Πρώτον, ότι η απόκτηση πολεμικής λείας μετατρέπονταν αυτόματα σε περιουσιακό δικαίωμα το οποίο δεν μπορούσε να αμφισβητηθεί, άποψη με την οποία συμφωνούν και οι Frey and Buhofer (1988), κάτι που ωστόσο δεν συνέβη με την περίπτωση των δυο αιχμαλώτων νεαρών κοριτσιών (Βρισηίδα-Χρυσήδα) όπου κατά παράβαση του εθιμικού δικαίου, ο Αγαμέμνων κάνει χρήση της ιδιότητας του ως Αρχιστρατήγου για να αποσπάσει (τη Βρισηίδα), που αναμφισβήτητα αποτελεί περιουσιακό στοιχείο του Αχιλλέα. Το δεύτερο συμπέρασμα απορρέει από την αναφορά της πώλησης αιχμαλώτων σε ξένα μέρη. Εδώ πρόκειται περί ύπαρξης αγοράς δούλων. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι το εξής: Μήπως σε αυτό το σημείο ο Όμηρος περιγράφει μια πρακτική της εποχής του, δηλαδή του 8^{ου} αιώνα π.Χ. αντί του 13^{ου};

Πέραν της ύπαρξης καθεστώτος περιουσιακών δικαιωμάτων σε ανθρώπους ή ζώα, πληροφορούμαστε και για κάτι ανάλογο όσον αφορά τη γη. Ο Έκτορας, κατά τη διάρκεια μιας προέλασης προς το στρατόπεδο των Αχαιών παρακινεί τους Τρώες να πολεμήσουν γενναία γιατί ακόμη και αν σκοτωθούν, οι θυσίες τους δεν θα πάνε χαμένες καθώς η μοίρα των οίκων και του κλήρου (της γης) τους είναι εξασφαλισμένη. Την ύπαρξη ενός συστήματος προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων κατά την απώτατη ελληνική αρχαιότητα έχει επισημάνει και η Foxhall (1997, 128) η οποία αναφέρει ότι *“κάποια ιδέα ατομικής ιδιοκτησίας ενυπήρχε στην καρδιά των ελληνικών αντιλήψεων όσον αφορά την κατοχή γης η οποία ανάγεται στο*

τάλαντο ως κτέρισμα σχήματος κύβου χάλκινης κατασκευής και βάρους 18 κιλών. Υποθέτουμε ότι το μυκηναϊκό τάλαντο θα είχε πολύ μεγάλη αξία ανταλλαγής.

μακρινό παρελθόν”.

Εκτός της *Ιλιάδας*, και το δεύτερο έπος του Ομήρου, η *Οδύσσεια* μας παρέχει πληροφόρηση όσον αφορά το καθεστώς των περιουσιακών δικαιωμάτων. Στην ραψωδία Α΄ (Οδ. Α΄, 160), ο Τηλέμαχος μιλώντας σε κάποιον ξένο φιλοξενούμενο του (που δεν είναι άλλος από τον μεταμφιεσμένο Οδυσσέα) κατηγορεί τους μνηστήρες της μητέρας του Πηνελόπης οι οποίοι “του κατατρώγουν το βίος του”. Αυτή η αναφορά καθιστά ξεκάθαρη την ύπαρξη εμπράγματων δικαιωμάτων επί της προσωπικής οικίας, τα οποία δεν επιτρέπεται να καταπατώνται από τρίτους (μνηστήρες). Επιπλέον, στην ραψωδία Α΄ 402-404, κάποιος εκ των μνηστήρων, ο Ευρύμαχος παραδέχεται ενώπιον του Τηλεμάχου ότι ο τελευταίος έχει αναφαίρετα δικαιώματα επί της οικίας του και των αγροτεμαχίων του. Στους (Οδ. Β΄, 333-336) οι μνηστήρες συζητούν περί της οικίας και των υπάρχοντων του Οδυσσέα που βρίσκονται εντός αυτής και συμφωνούν ότι θα προχωρήσουν στην αρπαγή και το διαμοιρασμό μεταξύ τους, όμως μόνο των κινητών περιουσιακών στοιχείων, αλλά η οικία θα πρέπει να παραμείνει στην Πηνελόπη.

Αυτή η αναφορά αποδεικνύει ότι τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί της οικίας δεν μπορούν να αμφισβητηθούν και εξίσου σημαντικό είναι το ότι και οι γυναίκες (Πηνελόπη) μπορούσαν να κατέχουν τίτλους ιδιοκτησίας, κάτι που συνέβαινε και σε κάποιες πόλεις-κράτη της Ελλάδας της Κλασικής εποχής, όπως η Σπάρτη και η Γόρτυνα (Fleck and Hansen, 2009) και σίγουρα όχι *de jure* αλλά μάλλον *de facto*, στην αρχαία Αθήνα (Cohen, 1997). Το έπος της *Οδύσσειας* μας παρέχει περαιτέρω πληροφόρηση και για ένα περιβάλλον εμπορικών συναλλαγών, το οποίο φυσικά προϋποθέτει την ύπαρξη ενός καθεστώτος περιουσιακών δικαιωμάτων. Στους (Οδ. Α΄, 430-432) πληροφορούμαστε ότι ο πατέρας του Οδυσσέα, ο Λαέρτης εξαγόρασε από Φοίνικες πειρατές την (κατοπινή) ευνοούμενη του οικονόμο/οικοκυρά, την Ευρύκλεια έναντι 20 αγελάδων.

Όμοια, στους (Οδ. Ξ΄, 100-105) μαρτυρείται η ύπαρξη αμειβόμενων βοσκών υπό την εποπτεία του αρχιβοσκού Εύμαιου. Από τους στίχους αυτούς διαφαίνεται δηλαδή το δικαίωμα της οικειοθελούς παραχώρησης προσωπικής εργασίας έναντι αμοιβής, σε αντίθεση με το καθεστώς των σκλάβων ή των μεσαιωνικών δουλοπαροίκων. Δηλαδή υπό μια άλλη έννοια, εδώ οι βοσκοί εμφανίζονται να “πωλούν” την εργασία τους στον Εύμαιο έναντι αμοιβής και ο αρχιβοσκός την

“αγοράζει”.²⁵ Επιπλέον, στη ραψωδία Σ΄ (Οδ. Σ.΄ 356-364), ο Οδυσσέας διερωτάται από ένα μνηστήρα αν επιθυμεί να εργασθεί στα χωράφια του έναντι υψηλής αμοιβής ενώ στην Χ΄ (Οδ. Χ.΄ 415-427) αναφέρεται η ύπαρξη οικιακών υπηρετών (όχι σκλάβων) οι οποίοι λαμβάνουν μισθό για την παροχή υπηρεσιών που προσφέρουν στο παλάτι.

Όλες οι ανωτέρω πληροφορίες θεωρούμε ότι αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη ενός καθεστώτος παροχής έμμισθης εργασίας κατά τη μυκηναϊκή και ασφαλέστερα ως πόρισμα, κατά την Αρχαϊκή εποχή, το οποίο εμπλουτίστηκε και βελτιώθηκε, όπως θα υποστηριχτεί παρακάτω κατά την κατοπινή Κλασική εποχή: Δούλοι και ελεύθερα αμειβόμενοι εργαζόμενοι δουλεύουν μαζί κατά περίπτωση για τη διεκπεραίωση των δραστηριοτήτων του παλατιού.

2.3.1.) *Ησιόδεια ποιήματα και περιουσιακά δικαιώματα*

Ο ποιητής Ησίοδος ήταν σύγχρονος του Ομήρου. Έγραψε τρία έργα, τη *Θεογονία*, τα *Έργα και Ημέρες* και την *Ασπίδα του Ηρακλή* μεταξύ 750-720 π.Χ. Διαβάζοντας κανείς το *Έργα και Ημέρες* μπορεί να διαπιστώσει ότι αν δεν παρείχε συμβουλές ηθικής συμπεριφοράς προς τον αδερφό του Πέρση, τότε σίγουρα το έργο αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί ως ένα αξιόλογο εγχειρίδιο για γεωργούς αφού εμπεριέχει σημαντικές (για την εποχή της συγγραφής του) πληροφορίες σχετικά με την αποτελεσματική καλλιέργεια της γης.

Από την όλη ανάγνωση του κειμένου προκύπτει ξεκάθαρα ότι ο Ησίοδος απευθύνεται στους αγρότες της περιοχής του (Βοιωτία) οι οποίοι διατηρούσαν τους δικούς τους ιδιόκτητους κλήρους όχι υπό καθεστώς δουλείας. Από τους στίχους. Ερ. Ημ. 210-218, 219-224, 225-228, 248-255 γίνεται αντιληπτό ότι οι συμβουλές που εμπεριέχει το ποίημα αντανακλούν τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμα της Αρχαϊκής εποχής και ξεκάθαρα δίνουν την εντύπωση ενός αναδυόμενου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας, όπου η έννοια της δικαιοσύνης λαμβάνει εξέχουσα θέση.

Η κεντρική ιδέα του ποιήματος είναι ότι η απονομή δικαιοσύνης αφορά όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους. Οποιαδήποτε παρέκκλιση από δίκαιες πράξεις θα επισύρει την τιμωρία των θεών ακόμη και αν οι παραβάτες είναι ευγενείς ή βασιλείς

²⁵ Η νεοκλασική άποψη προτείνει την αγοροπωλησία υπό αυτή την έννοια. Έτσι ο εργαζόμενος “πουλά” την εργασία του στον εργοδότη και αυτός την “αγοράζει”.

(Ερ. Ημ. 263-269). Το ότι οι αξίες της δικαιοσύνης είχαν εμποτιστεί εντός της Αρχαϊκής κοινωνίας της εποχής του Ησιόδου φαίνεται και από το γεγονός ότι ο πατέρας των θεών, ο Ζευς, έχει μια κόρη η οποία έχει επιφορτιστεί αποκλειστικά με την επίβλεψη της εφαρμογής της δικαιοσύνης, τη θεά Δίκη, χρέος της οποίας αποτελεί να ενημερώνει τον Δία για τις άδικες/ανόσιες πράξεις των ανθρώπων με σκοπό αυτός να τους τιμωρεί. Έτσι, η θεά Δίκη θα μπορούσε να ειπωθεί και κατά μια έννοια ως ο “πρόδρομος” των σύγχρονων δικαστηρίων.

Εξ όσων γνωρίζουμε, κατά την αρχαιότητα, μόνον η ελληνική θρησκεία διέθετε μια “εξειδικευμένη” θεά με αρμοδιότητα την επιτήρηση/εφαρμογή της δικαιοσύνης, πράγμα το οποίο καταδεικνύει τη βαρύτητα που απέδιδαν οι Έλληνες της Αρχαϊκής εποχής στην εφαρμογή της δικαιοσύνης ως συλλογική αξιακή συνειδησιακή συνιστώσα. Ως προς αυτό, ο Ησιόδος είναι ξεκάθαρος: Υποστηρίζει ότι η ανώτερη τι τάξει θεά που ο Δίας έδωσε στους ανθρώπους για να τους ευεργετεί είναι η θεά Δίκη (Ερ. Ημ. 274-281). Ακόμη, στους (Ερ. Ημ. 213-247) αναφέρεται ότι η δικαιοσύνη φέρνει ευημερία στο κράτος.

Η σημασία της θρησκείας ως παράγοντα διαμόρφωσης των θεσμών και των νόμων μιας κοινωνίας καθώς επίσης και η σημαντική βαρύτητα που της αποδίδεται ως προς τον καθορισμό της διεθνούς πολιτικής έχει διαπιστωθεί από πολλούς μελετητές (Huntington, 1997; Harrison and Huntington, 2001; Fox, 2008). Ιδίως μια σειρά από σχετικά πρόσφατα γεγονότα, όπως η τρομοκρατική επίθεση στις ΗΠΑ την 11^η Σεπτεμβρίου του 2001 με την ταυτόχρονη αναθέρμανση του ισλαμικού φονταμενταλισμού έχουν επαναφέρει τη θρησκεία στο προσκήνιο των εξελίξεων.

Αυτό μας δίνει το έναυσμα να μελετήσουμε στην πράξη το κατά πόσο οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων επηρεάζουν και επικαθορίζουν θετικά ή αρνητικά όχι μόνο τις πολιτικές εξελίξεις αλλά και τις κοινωνικοοικονομικές, όπως προτείνεται στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, μεταξύ άλλων από τους (North, 1978, 1981, 1990). Για παράδειγμα, ορμώμενοι από την βασική θέση του Weber (1930, repr. 1958) για την *εργασιακή ηθική* (work ethic) μια σειρά από ερευνητές (Magnusson, 2002; McCleary and Barro, 2006; Schaltegger and Torgler, 2006; Cavalcanti, Parente and Zhao, 2007; Becker and Woessmann, 2009; Ascher, 2010), μεταξύ άλλων διαπίστωσαν ότι η θρησκεία επηρεάζει την οικονομική απόδοση με το να ενθαρρύνει συμπεριφορές όπως την *εργασιακή ηθική* (work ethic) και την εμπιστοσύνη μεταξύ των εργαζομένων.

Επομένως, από την αναδίφηση στις αρχαίες πηγές και την προσεκτική ανάλυση τους είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ο ισχυρισμός ότι η απονομή δικαιοσύνης αποτελούσε μια από τις πιο σημαντικές κοινωνικές αξίες κατά την Αρχαϊκή εποχή, μέσω της οποίας διασφαλιζόνταν τουλάχιστον θεωρητικά η προστασία της ατομικής περιουσίας. Δικλείδα ασφαλείας ως προς το ότι οι άνθρωποι θα υποστούν τις συνέπειες των οποιονδήποτε έκνομων πράξεών τους αποτελούσε η θεική τιμωρία (Ερ. Ημ. 282-285).²⁶

Συνεπώς, αν και τα Έργα και Ημέρες δεν μαρτυρούν την ύπαρξη ενός θεσμοθετημένου συστήματος νομικής προστασίας της ατομικής περιουσίας και απονομής δικαιοσύνης, εντούτοις μας δίνουν την εντύπωση ότι κατά την Αρχαϊκή εποχή ήδη ενυπήρχε στην ελληνική κοινωνία μια ευρύτερη τέτοια μακρο-κουλτούρα αξιών. Οι Kyriazis and Paparrigopoulos (2011b) μελετώντας τα δεδομένα των δυο επόμενων αιώνων (7^{ος}-6^{ος} αιώνας π.Χ.) διαπίστωσαν ότι η αξία της ισότητας ως προς την απονομή δικαιοσύνης για όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες, αποκαλούμενη ως *ισονομία* αναπτύχθηκε ακόμη περισσότερο σε συνδυασμό με την ανάδειξη ενός νέου τύπου πολεμιστή, του *ελεύθερου αγρότη-οπλίτη*.

²⁶ Ωστόσο, η προσφυγή στην έννοια της θεικής τιμωρίας θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως αποτυχία πραγματικής απονομής δικαιοσύνης κάτι που συνέβη με την περίπτωση των άδικων αρχόντων που μνημονεύει ο Ησιόδος. Ο Salmon (1977) για παράδειγμα θεωρεί τις καταγγελίες του Ησιόδου για τη διαφθορά και τις αυθαιρεσίες των αριστοκρατών, όπως αυτές εκφράζονται από το κείμενο της Θεογονίας, ως απόδειξη ότι η ατομική περιουσία στην πραγματικότητα καταπατούνταν, ενώ θεωρεί ότι οι παθόντες μιας τέτοιας καταπάτησης δεν είχαν πολλά περιθώρια να αποκατασταθούν. Ωστόσο, η θέση αυτή δεν σημαίνει και απαραίτητα πλήρη ανυπαρξία απονομής δικαιοσύνης και διασφάλισης προστασίας της ατομικής περιουσίας για το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο της Αρχαϊκής εποχής. Στους στίχους 263-269 ο Ησιόδος ελέγχει έμμεσα τις αυθαιρεσίες των βασιλέων που δωροδοκούνται από πολίτες για να αποδώσουν άνομα τη δικαιοσύνη προς όφελός τους καθώς ο “*παντεπόπηξ Δίας τα πάντα βλέπει και τιμωρεί*”. Αυτή είναι μια έμμεση αναφορά στο ότι η κοινωνία της εποχής του Ησιόδου θεωρούσε αυτονόητη την υποχρέωση απόδοσης δικαιοσύνης από την πλευρά των βασιλέων στους υπηκόους τους, έστω κι αν κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε πάντα. Το αξιακό σύστημα προστασίας της περιουσίας διατηρήθηκε και εμβαθύνθηκε, όπως θα αναφερθεί αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο κατά τους Κλασικούς χρόνους. Χαρακτηριστικά, ο θεατρικός συγγραφέας Μένανδρος (342-292 π.Χ.) έγραψε το περίφημο “*εστίν δίκης όφθαλμός, ός τὰ πάνθ’ όρᾷ*” (Γνώμαι Μονόστιχοι, 179) που σημαίνει ότι τίποτα δεν ξεφεύγει από το μάτι της δικαιοσύνης και καθετί κακό ή έκνομο τελικώς βρίσκει την τιμωρία του. Πριν από αυτή τη ρήση, ο Πλάτων, σε πολλούς από τους διαλόγους του (βλ. Πλ. Ευθύφρων, 12.e.5–16.a.4, 15d) συζητά τα ιδανικά της ηθικής, της δικαιοσύνης και του νόμου (τι είναι όσιο, τι ανόσιο κλπ). Για την τελευταία παρατήρηση μπορεί κανείς να ανατρέξει στον Allen (1970).

Στο δεύτερο έργο του τη *Θεογονία* ο Ησίοδος παρέχει επιπρόσθετα στοιχεία για την αξία της δικαιοσύνης. Στους στίχους 881-884 ο Ζευς μετά την κατανίκηση των τιτάνων διανέμει προνόμια και αρμοδιότητες στους υπόλοιπους θεούς με δικαιοσύνη. Επιπλέον στους (Θ΄. 901-904) αναφέρεται ότι ο Δίας νυμφεύεται ως δεύτερη σύζυγό του τη Θέμιδα, τη θεά που όμοια με τη Δίκη συμβόλιζε τη δικαιοσύνη και η οποία ήταν υπεύθυνη για την τήρηση της ηθικής τάξης σε θεούς κι ανθρώπους. Ο Ησίοδος συνεχίζοντας τη μυθική εξιστόρηση του μας πληροφορεί ότι με τη Θέμιδα ο Δίας αποκτά τρεις κόρες, την Ευνομία (που το όνομα της σημαίνει καλή εφαρμογή των νόμων), τη Δίκη και την Ειρήνη. Εδώ δηλαδή ο Ησίοδος μας παρουσιάζει μία άλλη διάσταση της δικαιοσύνης που είναι η ευνομία. Μάλιστα, όχι μια, αλλά τρεις θεές είναι επιφορτισμένες με την διασφάλιση της δικαιοσύνης και του νόμου.

2.3.2.) Πιστοποίηση ύπαρξης καθεστώτος προστασίας της περιουσίας κατά την Αρχαϊκή εποχή μέσα από την αρχαιολογική έρευνα και την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία.

Πέραν των αναφορών μας στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων (Όμηρος, Ησίοδος) που πιστοποιούν την ύπαρξη ενός πρότυπου καθεστώτος σεβασμού των περιουσιακών δικαιωμάτων κατά την Αρχαϊκή εποχή, αξίζει να σημειωθεί ότι και η αρχαιολογική έρευνα ομοίως επιβεβαιώνει τα ανωτέρω συμπεράσματα με στοιχεία που ανάγονται ακόμη και κατά την Μέση Μυκηναϊκή περίοδο ή και παλιότερα.

Επί παραδείγματι, από τις πάμπολλες πινακίδες τύπου Γραμμικής γραφής Β (βρέθηκαν περίπου 3.500) ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα μας παρουσιάζουν αυτές με κωδικό (*Nh 831*) που βρέθηκαν στο μυκηναϊκό παλάτι της Πύλου. Οι πινακίδες αυτές φαίνεται να περιγράφουν τη σύσταση μιας εκδοχής “εταιρίας”-εμπορικής συντεχνίας σε ένα χωριό, όπου επτά άτομα με διαφορετικές εργασιακές ειδικότητες μεταξύ αυτών, κάποιος ο οποίος είναι επιφορτισμένος με την φροντίδα ζώων, κάποιος βοσκοί, ένας σιδηρουργός, και ένας -κατά τα φαινόμενα- ανώτερος υπάλληλος της παλατινής γραφειοκρατίας συνεργάζονται λειτουργώντας ως εμπορικοί εταίροι σε μια δραστηριότητα που ο Kirk (1965) χαρακτηρίζει ως “εταιρία”

που παρασκευάζει λινό ύφασμα για την παραγωγή ειδών ρουχισμού.²⁷

Η ύπαρξη μιας εκδοχής πρότυπης εμπορικής συντεχνίας κατά την άποψη μας είναι εξαιρετικά πιθανή για δυο πρωτίστως λόγους: 1) Γιατί παρόμοιες μορφές εταιριών διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν και στα κράτη της ανατολής όπως στην χετιτική πόλη Ugarit, στη σημερινή βορειοδυτική Συρία (Jacobsen, 1943; Kirk, 1965, 49; Powell, 1995)²⁸ συνεπώς λογικά δεν θα ήταν άγνωστη πρακτική στους Μυκηναίους Έλληνες. 2) Γιατί στην εταιρία μετέχουν, όπως πληροφορούμαστε από τις πινακίδες, κάποιοι βοσκοί, ένας επιστάτης επιφορτισμένος με την φροντίδα των ζώων, ένας κατά τα φαινόμενα ανώτερος κρατικός αξιωματούχος και ένας μεταλλουργός, δηλαδή διαφορετικές ειδικότητες. Τι νόημα έχει η συνεργασία ενός μεταλλοτεχνίτη, ενός βοσκού και ενός κρατικού αξιωματούχου αν δεν πρόκειται περί μιας πρωτότυπης μορφής εταιρίας;

Πρόσφατες έρευνες αποδεικνύουν ότι κατά τη μυκηναϊκή περίοδο βρίσκονταν σε ισχύ ένα μεικτό σύστημα ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας (κρατικής), όπως ίσχυε και κατά την Κλασική εποχή στη Αθήνα. Ειδικότερα, υπήρχε η δυνατότητα κατοχής γαιών από ιδιώτες αγρότες/χωρικούς που -όπως αναφέρθηκε ανωτέρω- αποδίδονταν με τη γενική έννοια “κλήρος” και ταυτόχρονα τα “τεμένη”, τα οποία αποτελούσαν ιδιοκτησία γης του βασιλιά και του στρατιωτικού διοικητή ενώ σε νεότερες εποχές η λέξη τεμένη επικράτησε να σημαίνει τα λατρευτικά ιδρύματα που ανήκαν στους κατά τύπους βασιλείς, φυλάρχους ή ευγενείς τα οποία μπορούσαν να καταστούν και δημόσια μετά από παραχώρηση των ιδιοκτητών τους (Palmer, 1958, 88; Kirk, 1965; Antonaccio, 1995; Bennet, 2007; D' Amato and Salimbetti, 2011).

Επιπλέον, εκτός της προστασίας επί της ιδιοκτησίας της γης υπήρχε δικαίωμα

²⁷ Για τον ανώτερο υπάλληλο της παλατινής γραφειοκρατίας ο Kirk χρησιμοποιεί με ερωτηματικά το λήμα “magor” ήτοι, δήμαρχος καθώς από την πινακίδα δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως η ιδιότητα του προσώπου αυτού.

²⁸ Για τις μορφές εταιριών στη Μικρά Ασία κάνει αναφορά και ο Jacobsen (1943). Εδώ λοιπόν αναδεικνύεται από τον Kirk και ότι τέτοιες εταιρίες ενυπήρχαν και κατά την Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα. Αν θεωρήσουμε σωστές τις χρονολογήσεις από τα αρχαιολογικά ευρήματα αναφορικά με τις Πινακίδες της Πύλου, των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Κνωσού, οι οποίες ανάγονται περίπου στο 1400 π.Χ. όπως υπολόγισε ο Davis (2010) ενώ ο Finley (1957) πιο συντηρητικά τις υπολόγισε μεταξύ 1400-1200 π.Χ., τότε εξάγεται το πολύ σημαντικό συμπέρασμα ότι κατά την εποχή τουλάχιστον της Ύστερης Χαλκοκρατίας (1600-1100 π.Χ.) υπήρχαν κάποιες ιδιότυπες μορφές εταιριών και στον ελλαδικό χώρο.

ατομικής ιδιοκτησίας και επί κοπαδιών με ζώα, εκτός αυτών που ανήκαν στο παλάτι (Halstead, 2001). Ακόμη, υπήρχε η δυνατότητα στους αγροτοκαλλιεργητές να διαπραγματεύονται με την παλατινή γραφειοκρατία με ευνοϊκούς όρους ως προς την πώληση της παραγωγής τους (Bendall, 2007; Shelmerdine, 2011) Η τελευταία θέση κατά την άποψη μας είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς αποδεικνύει ότι οι οικονομικές σχέσεις του παλατιού και των ελεύθερων αγροτών δεν ήταν ιδιαίτερα ετεροβαρείς υπέρ του παλατιού αλλά μπορούσαν να καταστούν επωφελείς και για τους απλούς καλλιεργητές.

Μάλιστα, αν και η μυκηναϊκή οικονομία παρουσιάζει ομοιότητες με τις οικονομίες της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου, εντούτοις η Foxhall (1995, 7) εντόπισε μια ουσιώδη διαφορά αναφορικά με την ύπαρξη ενός καθεστώτος που ενθαρρύνει την ατομική πρωτοβουλία: διαπίστωσε ότι σε μια εποχή που μπορεί να αναχθεί στην 3^η Δυναστεία της Ur (20^{ος} αιώνας π.Χ. στη Σουμερία) η παραγωγή δημητριακών και γενικά αγροτικών προϊόντων στις χώρες αυτές ήταν υπό την επίβλεψη και οργάνωση του βασιλείου, το οποίο είχε αναπτύξει ένα αποτελεσματικό σύστημα καναλιών για την καλλιέργεια εκτεταμένης γης.²⁹

Αντίθετα, στη Ελλάδα της Μυκηναϊκής εποχής, το κακοτράχαλο της γης και οι ασταθείς βροχοπτώσεις καθιστούσαν την ενιαία μαζική κεντρικά σχεδιαζόμενη παραγωγή μη δυνατή. Έτσι, στην Ελλάδα αναπτύχτηκε η καλλιέργεια της γης μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, μέσω των κατακερματισμένων αγροτικών εκτάσεων του ελληνικού χώρου, ενώ η αναγκαιότητα της συμμετοχής του κράτους στην παραγωγή κατέστη μόνο συγκυριακά απαραίτητη και λειτουργούσε μόνο συμπληρωματικά (π.χ μέσω της παροχής εργατικού δυναμικού ή κεφαλαίου).³⁰ Έχει επίσης διαπιστωθεί ότι

²⁹ Η ενασχόληση του κράτους με την παραγωγική διαδικασία και το δικαίωμα του να την κατευθύνει, μας κάνει να υποθέσουμε ότι οι αρχαίες οικονομίες της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου λειτουργούσαν με τρόπο που προσομοιάζει σε φιλοσοφία με τις κεντρικά σχεδιαζόμενες οικονομίες του πρώην ανατολικού μπλοκ.

³⁰ Ο γεωγραφικός παράγοντας και η σχέση του με τις πολιτειακές σχέσεις φαίνεται να επιβεβαιώνει τα επιχειρήματα των Morris (2002) και Fleck and Hansen (2006). Όπως αναφέρθηκε στην 2.1.), στην Αθήνα που οδηγήθηκε στη δημοκρατία κατά τον 5^ο αι. π.Χ. υπήρχε γεωγραφικός καταμερισμός της αγροτικής γης. Αντίθετα, στη Σπάρτη οι εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης αποτελούσαν μεγαλύτερα και ενοποιημένα συγκροτήματα. Η Σπάρτη συνδέθηκε με την ολιγαρχία. Το ίδιο συνέβαινε και στην αρχαία Θεσσαλία όπου την εξουσία κατείχαν οι ισχυροί αριστοκράτες-μεγαλογαιοκτήμονες, οι

δικαίωμα κατοχής γης κατά τη Μυκηναϊκή εποχή δεν διέθεταν μόνο οι ντόπιοι αλλά και οι ξένοι, ενώ αν κάποιος ξεκινούσε καλλιέργεια σε κλήρο αχρησιμοποίητο που ο ίδιος εκχέρσωσε και αξιοποίησε, και ο οποίος δεν ανήκε προηγουμένως σε κάποιον άλλο ιδιοκτήτη, τότε αποκτούσε δικαίωμα κτίσεως επί αυτού (Σακελλαρίου, 1971, 38).

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι και οι γυναίκες είχαν το δικαίωμα κατοχής περιουσίας σε γη αλλά μόνο όσες αποτελούσαν μέρος του θρησκευτικού ιερατείου. Από τις προαναφερθείσες πινακίδες γραμμικής γραφής Β΄ της Πύλου γίνεται γνωστό το εξής μείζονος σημασίας δεδομένο ως προϋπόθεση για ένα αξιόπιστο σύστημα προστασίας της ατομικής περιουσίας: οι ιδιοκτήτες γαιών είχαν το δικαίωμα να προστατεύονται νομικά ακόμη και έναντι της κρατικής εξουσίας. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω πινακίδες αναφέρουν την περίπτωση μίας ιέρειας ονόματι Ερίθας, η οποία ενεπλάκη σε μια δικαστική διαμάχη αναφορικά με το καθεστώς της ιδιοκτησίας γης που της είχε παραχωρηθεί από την πολιτεία (Palmer, 1958; Shelmerdine, 2011).

Η νομική αντιπαράθεση με την κυβερνητική γραφειοκρατία είχε να κάνει με το ακριβές καθεστώς ιδιοκτησίας της γης η οποία της είχε παραχωρηθεί. Η νομική ασάφεια έγγειτο στο κατά πόσο οι γαίες που είχαν παραχωρηθεί στην Ερίθα βρίσκονταν υπό καθεστώς εκμίσθωσης ή αντίθετα, της είχαν παραχωρηθεί κάτω από ένα προνομιακό καθεστώς μεταβίβασης. Ο Palmer (1958) σε αυτό το σημείο υποστηρίζει πως η νομική διαφορά για την τύχη της συγκεκριμένης έκτασης αφορούσε την Ερίθα και το “δήμο” των κατοίκων της Πύλου ως ενιαία οντότητα. Επίσης, υπήρχαν κτήματα που κατέχονταν για καλλιέργεια από ιέρειες. Η ιέρεια Καρπαθία κατείχε δυο τεμάχια γης με τη υποχρέωση να τα καλλιεργεί, κάτι που δεν έκανε (Πρόμπονας, 2006, 292).

Ενδεχομένως, η περίπτωση του νομικού πλαισίου κάτω από το οποίο οι ιέρειες Ερίθα και Καρπαθία να απέκτησαν τις εν λόγω γαίες να εμπίπτει στην περίπτωση εκείνη η οποία στη Νομική Επιστήμη χαρακτηρίζεται ως *sui generis*, εννοώντας ότι αποτελεί μια περίπτωση υπόθεσης που είναι πρωτόγνωρη και συνεπώς δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί, λόγω της μοναδικότητάς της. Δηλαδή η νομική υπόθεση των δυο ιερειών ενδεχομένως να συναποτελούνταν από μια σειρά από μοναδικά νομικά χαρακτηριστικά που δεν μπορούσαν να ενταχθούν σε κάποιο ήδη

Αλευάδες κλπ. Εντούτοις θεωρούμε ότι από μόνος του ο γεωγραφικός παράγοντας δεν μπορεί να ερμηνεύσει ικανοποιητικά το φαινόμενο της ανάδειξης της δημοκρατίας στην αρχαία Ελλάδα.

προϋπάρχον ευρύτερο σύνολο, κάτι που θεωρούμε ότι δεν θα φάνταζε απίθανο εκείνη την εποχή, όπου δεν υπήρχε προφανώς ένα ολοκληρωμένο νομοθετικό πλαίσιο κανόνων και δράσης.

Αλλά το στοιχείο εκείνο που πλήρως επιβεβαιώνει το αρχικό μας συμπέρασμα για την ύπαρξη ενός καθεστώτος σεβασμού της ατομικής περιουσίας είναι το γεγονός ότι στο μυκηναϊκό παλάτι της Πύλου ήταν σε ισχύ ένα αναπτυγμένο – για τα δεδομένα της εποχής- εθνικό κτηματολόγιο ήδη από το 1200 π.Χ. (Leroy and Gérard, 1965; Πρόμπονας, 2006, 291).

Ο λόγος για τον οποίο αναφερθήκαμε ήδη σε μια εποχή πολύ πριν αυτής που εξετάζουμε εδώ, είναι για να καταδειχθεί ότι στον ελληνικό κόσμο, ακόμη και πριν την Αρχαϊκή εποχή, φαίνεται ότι υφίστατο σε κάποιο βαθμό ένα υπαρκτό καθεστώς προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων, όχι όμως ακόμη σε καταγεγραμμένους νόμους, όπως ίσχυε για παράδειγμα στην Αθήνα μετά τους Δρακόντειους νόμους περί το 620 π.Χ. και κατόπιν, κατά την Κλασική εποχή. Φαίνεται ότι μια αναδυνόμενη μακρο-κουλτούρα όχι απαραίτητα προστασίας, αλλά τουλάχιστον, της αναγκαιότητας σεβασμού της ατομικής ιδιοκτησίας υποκαθιστούσε το γεγονός ότι τόσο κατά τη Μυκηναϊκή εποχή όσο και στις επόμενες (Γεωμετρική, Αρχαϊκή) δεν υπήρχε ένα νομικά πλήρως διαμορφωμένο καθεστώς διασφάλισης της περιουσίας με τη σύγχρονη έννοια του όρου, όπως συνέβαινε στην κατοπινή Κλασική Αθήνα (βλέπε Καραγιάννης, 2007; Bitros and Karayannis, 2008; Halkos and Kyriazis, 2010).

Η μη ύπαρξη καταγεγραμμένης νομοθεσίας δεν σημαίνει απαραίτητα ότι τα περιουσιακά στοιχεία δεν προστατεύονταν ή καταπατούνταν, όπως υποστηρίζουν μερικοί ερευνητές, (Salmon, 1977). Αυτό που φαίνεται ότι συνέβαινε είναι ότι τα περιουσιακά δικαιώματα ίσχυαν *de facto*, άτυπα, καθώς τα φαινόμενα καταπάτησης περιουσίας ήταν εξαιρετικά σπάνια.

Ο Forrest (1994) εκφράζει την άποψη σύμφωνα με την οποία, κατά τη μυκηναϊκή εποχή, η ιδιοκτησία επί της γης, περνούσε από γενιά σε γενιά και αυτό γίνονταν δίχως να έχει συναφθεί κάποιο συμβόλαιο ή οποιοδήποτε άλλο έγγραφο το οποίο να ενέχει νομικής ισχύος. Πάνω στο θέμα αυτό, σε μια παλαιότερη μελέτη ο Zimmermann (1931, 288) υποστήριξε ότι κατά την αρχαιότητα ο κάτοχος γης “την κατασττούσε ιδιοκτησία του με το να κάνει χρήση αυτής”. Μια τέτοια ερμηνεία πιθανότατα εμπίπτει στην περίπτωση των εμπράγματων δικαιωμάτων, όπως λογίζονται με βάσει τα σημερινά νομικά εργαλεία.

Υπό την έννοια αυτή η χρήση με την ταυτόχρονη μη αμφισβήτηση του δικαιώματος χρήσης από τρίτο, πιθανόν νομικά θιγόμενο, δημιουργεί ιδιοκτησία. Αυτό φαίνεται ότι συνέβαινε στην περίπτωση των προ-κλασικών ελληνικών πόλεων και φυσικά της κύριας περίπτωσης που εξετάζουμε, δηλαδή της αρχαίας Αθήνας γιατί, στην πράξη, η περίπτωση καταπάτησης της περιουσίας συνέβαινε σπάνια. Χαρακτηριστικά, ο Forrest περιγράφει –κατά την άποψη μας- πολύ παραστατικά το ισχύον καθεστώς ιδιοκτησίας γης κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, ως “*αδιαφιλονίκητη ιδιοκτησία και όχι αναμφίβολο δικαίωμα*” Forrest (1994, 67).

Ο Raaflaub (1993, 74; 1997, 52) αποδίδει μια άλλη διάσταση βάσει της οποίας θεωρεί ότι από τον 8^ο αι. π.Χ. η παράμετρος του σεβασμού της ατομικής ιδιοκτησίας αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα κατά την Αρχαϊκή εποχή: η άνοδος του πληθυσμού συνετέλεσε στην εγκατάσταση συνόρων ώστε να μην συμβαίνει καταπάτηση εδάφους. Αξίζει να σημειωθεί ότι το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε και στην Αγγλία σταδιακά μετά την καταστροφικής έκτασης πανούκλα της περιόδου 1348/9, όπου η άνοδος του πληθυσμού συνετέλεσε στη δημιουργία φρακτών, ώστε να διασφαλίζονται οι ιδιοκτησίες γης με σύνορα. Ο Donlan (1989, 22-24) υποστήριξε ότι αυτή η τάση εγκατάστασης συνόρων δημιουργήθηκε από τον 8^ο αι. π.Χ. ενώ η Foxhall (1997, 127) ισχυρίζεται ότι εφαρμόστηκε κάποια στιγμή κατά τον 6^ο αι., αλλά μάλλον η τελευταία θέση είναι ιδιαίτερα συντηρητική αν ληφθεί υπ’ όψιν το περιβάλλον προστασίας της περιουσίας που έχει αναλυθεί στην ενότητα αυτή και ανάγεται στην μυκηναϊκή εποχή.

Ως συμπέρασμα της ενότητας 2.2) δυνάμεθα να υποθέσουμε ότι οι πάμπολλες αναφορές και περιγραφές των Ομηρικών Επών και των Ησιόδειων ποιημάτων αλλά όμοια, τόσο η αρχαιολογική έρευνα όσο και η διεθνής βιβλιογραφία, παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι στην Ελλάδα, τουλάχιστον κατά την Αρχαϊκή εποχή βρίσκονταν σε ισχύ ένα άτυπο αλλά μάλλον ικανοποιητικό καθεστώς προστασίας της περιουσίας, το οποίο εδράζονταν πάνω στην αρχή της μεταβίβασης ιδιοκτησίας από γενιά σε γενιά κληρονομικό δικαίω. Η καταπάτηση περιουσίας σπάνια παρατηρούνταν αλλά όταν αυτό συνέβαινε, η απονομή δικαιοσύνης σε αρκετές περιπτώσεις καθίστατο προβληματική, όπως μαρτυρούν τόσο τα Έπη του Ομήρου, όσο και τα έργα του Ησιόδου.

Αυτό το διαμορφούμενο περιβάλλον ευδοκίμησε κατά την Κλασική εποχή όπου θεσμικά ενισχύθηκε η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας ακόμη και σε πολύ

εξειδικευμένα θέματα, όπως θα καταδειχθεί στην 5.2.)

2.4.) Η ανάδειξη ενός αξιακού περιβάλλοντος πρωτο-δημοκρατικής συμπεριφοράς μέσα από τα Ομηρικά έπη

Ξεκινώντας από το κείμενο της *Ιλιάδας*, ο Όμηρος μας πληροφορεί για την ύπαρξη ενός συμβουλίου βασιλιάδων. Ειδικότερα, οι Μυκηναίοι βασιλείς διαβουλευόνταν πολύ συχνά και ένα από τα κύρια ζητήματα αφορούσε τη διαμάχη του Αχιλλέα με τον Αγαμέμνονα (Ιλ. Α΄, 304-305, Β΄, 51-56). Η αναφορά αυτή είναι χρήσιμη για δυο λόγους: α) Περιγράφεται μια κατά βάση δημοκρατική διαδικασία (ύπαρξη συνόδου αποφάσεων των αρχηγών) β) Η συνέλευση διενεργείται εκ της αδυναμίας διοικητικής επιβολής του Αγαμέμνονα και των υπόλοιπων πολεμάρχων επί του Αχιλλέα ώστε να τον πείσουν να επανέλθει σε ενεργό υπηρεσία. Αυτό είναι ένα πρώτο στοιχείο που αναδεικνύει ως διαχρονική αξία μακρο-κουλτούρας την ειδοποιό διαφορά της ελληνικής κοσμοθέασης σε σύγκριση με την ασιατική νοοτροπία.

Η άρνηση του Αχιλλέα να επανενταχθεί στο στρατόπεδο των Αχαιών είναι ένα από τα πολλά παράδειγμα πρώτο-δημοκρατικών διαδικασιών που μας παρέχει το έπος της *Ιλιάδας*. Η συμπεριφορά του Αχιλλέα είναι διαμετρικά αντίθετη από τα ήθη τα οποία ίσχυαν στις ανατολικές δεσποτείες (Βαβυλώνιοι, Ασσύριοι, Χετταίοι, Μήδοι ή Πέρσες) ή στην Φαραωνική Αίγυπτο όπου ο αυτοκράτορας ή ο βασιλιάς απλά διατάζει και οι υφιστάμενοι στην ιεραρχία οφείλουν να υπακούν “άνευ αντιλογίας”.³¹

³¹ Στις ανατολικές δεσποτείες η απόφαση του βασιλιά δεν μπορούσε να αμφισβητηθεί ή να καταστεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης με τους υπηκόους του. Ο θεσμός του βασιλιά απαιτούσε απόλυτο σεβασμό και προκαλούσε δέος και φόβο στους υπηκόους του κράτους γιατί συνοδεύονταν από το μύθο ότι η εξουσία του είχε θεία νομιμοποίηση ή προέλευση (Puett, 2008). Κάτι τέτοιο δεν ίσχυε στην περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας. Δηλαδή, εξ όσων γνωρίζουμε, οι Έλληνες βασιλείς, (π.χ. Αγαμέμνων, Οδυσσέας, Διομήδης, Αχιλλεύς, Λεωνίδας, Φίλιππος Β΄) ποτέ δεν αξίωσαν να λατρεύονται ως έχοντες είτε θεϊκή καταγωγή είτε θεϊκή νομιμοποίηση επί της εξουσίας. Αντίθετα, ο Ehrenberg (2008) μας πληροφορεί ότι οι Βαβυλώνιοι και οι Πέρσες Αχαιμενίδες βασιλείς αν και δεν θεοποιούσαν τους εαυτούς τους, ωστόσο απαιτούσαν να θεωρούνται οι αποφάσεις τους ως θέλημα των θεών. Χαρακτηριστικά, ο βασιλιάς Δαρείος απέδιδε τις κατακτήσεις του στον θεό των Περσών, τον Άχουρα-Μάζδα, ενώ αξίωνε να τον προσφωνούν ως “βασιλέα των βασιλέων”, “Μεγάλο Βασιλιά”, “βασιλιά του κόσμου”. Επίσης, ο Puett (2008, 213) μας ενημερώνει ότι ναι μεν ο βασιλικός θεσμός δεν θεωρούνταν θεϊκός, αλλά οι Αιγύπτιοι και οι Ιάπωνες βασιλείς θεωρούνταν ως “γιοί των ουρανών.” Με την απολυταρχική δομή του περσικού κράτους συμφωνεί και η Green De Romilly (1999, 61).

Εκτός όμως από τους εμπολέμους, η δημοκρατική νοοτροπία καθρεφτίζεται και μέσα από τη συμπεριφορά των θεών. Πιο συγκεκριμένα, στους στίχους (Ιλ. Β', 65-67) περιγράφονται οι θεοί του Ολύμπου να ομνοούν, (το οποίο σημαίνει ότι δεν διχογνωμούν με δικαίωμα ίσως αρνησικυρίας) και είναι ευκαιρία οι Αχαιοί να επιτεθούν με σκοπό την εκπόρθηση της Τροίας. Η σύμπνοια αυτή των θεών είναι ένα στοιχείο που, κατά την άποψη μας προσδίδει ένα δημοκρατικό χαρακτήρα στις αποφάσεις των θεών.

Επιπλέον, στους (Ιλ. Β', 85-115), περιγράφεται ξανά μια συνέλευση των Αχαιών πολεμιστών της οποίας της αποδοχή ζητά ο Αγαμέμνονας αναφορικά με τη συνέχιση ή μη των πολεμικών επιχειρήσεων και για να το κατορθώσει δεν αρκείται στην απαίτηση εφαρμογής μιας διαταγής αλλά προλειάνει το έδαφος με μια σειρά επιχειρημάτων που αποσκοπούν να πείσουν το ακροατήριο/συνέλευση των Αχαιών πολεμιστών. Στους (Ιλ. Β', 142-165) η συνέλευση αποφασίζει τελικά τη συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων ενώ στους (Ιλ. Β', 278-304) ο Οδυσσέας απευθύνεται στο πλήθος του στρατεύματος προτρέποντας το να κάνει λίγο ακόμα υπομονή για να συμβεί το ποθητό αποτέλεσμα (η άλωση της Τροίας) παρά τις μέχρι τώρα κακουχίες και συμφορές τους. Στη συνέχεια, το λόγο λαμβάνει ο σοφός γέρον Νέστωρ.³² Αλλά και οι Τρώες εμφανίζονται να έχουν παρόμοιες συνελεύσεις. Στους στίχους (Ιλ. Β', 773-778) η θεά Ίρις λαμβάνει τη μορφή του γιού του Πριάμου, του Πολίτη, για να μιλήσει στους Τρώες κομίζοντας τους την πληροφορία ότι οι Αχαιοί ετοιμάζονται για μάχη. Τους Τρώες βρίσκει να έχουν σύνοδο στην οποία συμμετέχουν και γέροντες και νέοι.

Στους στίχους (Ιλ. Δ', 1-19) πάλι το κείμενο της Ιλιάδας μας πληροφορεί ότι η θεοί έχουν σύνοδο με σκοπό το πώς θα ενεργήσουν αναφορικά με τη διαμάχη Αχαιών και Τρώων. Ο Δίας παίρνει το λόγο και προτείνει αν φυσικά το δεχτούν όλοι οι θεοί, να συμβάλλουν στην ειρήνευση μεταξύ των αντιμαχομένων, με διευθέτηση υπέρ του Μενελάου μέσω της απόδοσης της Ελένης σε αυτόν για να αποκατασταθεί η αδικία που του συμβαίνει. Οι στίχοι αυτοί είναι ιδιαίτερα σημαντικοί γιατί δείχνουν

³² Από τους στίχους αυτούς είναι εμφανή στοιχεία πρώτο-δημοκρατικής συμπεριφοράς. Το γεγονός ότι ο Αγαμέμνων και οι άλλοι πολέμαρχοι, όπως ο Οδυσσέας αποτίνεται στο πλήθος του στρατού για να πάρουν μια ηθική έγκριση για τη συνέχιση του αγώνα, αποδεικνύει ότι έστω σε κάποιο μικρό βαθμό, η συνέχιση του αγώνα πρέπει να τύχει της αποδοχής και των απλών στρατιωτών.

ότι ακόμη και ο μέγιστος των Ολυμπίων θεών, ο Δίας δεν αποφασίζει από μόνος του ούτε επιβάλλει τις απόψεις του, αλλά οι αποφάσεις λαμβάνονται δημοκρατικά από τη συνέλευση των θεών. Επιπλέον, στη συνέλευση συμμετέχουν 6 άρρενες θεοί και 6 θηλυκές θεότητες που εκτός από την έννοια της αριθμητικής ισότητας, υπάρχει εδώ και η έννοια της ισότητας μεταξύ των φύλων που αμφότερα συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων με πλήρη “δικαιώματα ψήφου”.

Η ισότητα φύλου μεταξύ των θεών είναι τόσο ισχυρή ώστε η θεά Ήρα δεν διστάζει δημόσια να ασκήσει κριτική στον πρώτο των θεών, τον Δία με την κατηγορία ότι της αποκρύβει τις συνομιλίες του συνωμοτικά (“*ὦ δολερέ*”, *Ιλ. Α.* 539-544). Είχε προηγηθεί η συνάντηση του Δία με τη θεά Θέτιδα, μητέρα του Αχιλλέα, η οποία ζήτησε από τον Δία την τιμωρία των Αχαιών επειδή ο Αγαμέμνωνας αδίκησε τον Αχιλλέα με την αρπαγή της Βρισηίδας. Κατά τη γνώμη μας, το γεγονός ότι η Ήρα μπορεί να ασκεί σκληρή κριτική στον Δία σημαίνει ότι υπήρχε μιας μορφής δημοκρατικότητα μεταξύ των Ελλήνων θεών. Ακόμη και ο Δίας μπορεί να δεχθεί κριτική!

Αν λοιπόν δεχθούμε ότι οι θεοί είναι επινοήσεις της ανθρώπινης νόησης της εποχής, τότε η Αρχαϊκή κοινωνία (δια του Ομήρου) τους περιβάλλει με συμπεριφορές που δεν μπορούν να θεωρηθούν απολυταρχικές αλλά συμμετοχικές. Έτσι, όλοι οι θεοί γίνονται σεβαστοί ακόμη και αν διαφωνούν μεταξύ τους. Επιπλέον, οι θεοί δεν είναι απόμακροι αλλά επιδεικνύουν ενδιαφέρον για τις ανθρώπινες εξελίξεις, νοιάζονται για αυτούς, πολεμούν μαζί τους στη μάχη συνευρίσκονται μαζί τους ερωτικά και γενικά, προσπαθούν να τους βοηθήσουν, αλλά ποτέ δεν επιβάλλονται σε αυτούς αυταρχικά (De Romilly, 1999, 38-39, 49-56).

Ένα ακόμη στοιχείο που καταδεικνύει ότι μεταξύ των ευγενών υπήρχαν άτυποι κοινωνικοί κανόνες συμμετοχικότητας-ισότητας είναι και ο τρόπος με τον οποίο οι Αχαιοί γιορτάζουν τη νίκη του Αίαντα επί του Έκτορα, σουβλίζοντας ένα αρσενικό πεντάχρονο βόδι, από το οποίο όμως λαμβάνουν όλοι ίση μερίδα αφήνοντας (δικαιωματικά) μόνο την εκλεκτή μερίδα για τον Αίαντα (*Ιλ. Η.* 312-320).

Επιπλέον, στους (*Ιλ. Θ.* 489-497) ο Έκτορας μετά τη νίκη επί των Αχαιών και την κατάπαυση των εχθροπραξιών συναθροίζει τη σύνοδο των Τρώων στην οποία τους δίνει τις νέες διαταγές για την επόμενη μέρα ενώ όμοια ο αρχιστράτηγος των Ελλήνων, ο Αγαμέμνων αναλογιζόμενος τη δεινή στρατιωτική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι Αχαιοί καλεί σύνοδο στην οποία απευθύνεται στους απλούς πολεμιστές

και τους πολεμάρχους με τα ονόματά τους, (Ιλ. Ι.΄, 9-18), αποδίδοντας τους κατά αυτόν τον τρόπο προσωπική -ατομική αξία. Στη σύνοδο εκτός του αρχηγού Αγαμέμνονα μπορούν να μιλήσουν όλοι: μετά τον Αγαμέμνονα το λόγο παίρνει ο Διομήδης (Ιλ. Ι.΄, 29-79). Η σύνοδος των πολεμάρχων και τα συμβούλια γερόντων των Αχαιών και Τρώων επαναλαμβάνεται στις ραψωδίες Κ΄ (Ιλ. Κ.΄, 9-20, 196-253, 254-263, 300-302), Ξ΄ (Ιλ. Ξ.΄, 61-75) και Σ΄ (Ιλ. Σ.΄, 34-35, 42-45, 245-250). Τέλος, στους (Ιλ. Υ.΄, 4-25) ο Δίας συγκαλεί τους υπόλοιπους θεούς σε σύνοδο. Αποφασίζουν ότι επιτρέπεται να αναμειχθούν στη διαμάχη Αχαιών-Τρώων, ο καθένας υποστηρίζοντας τον πολεμιστή/ες και το λαό της αρεσκείας του. Εδώ και πάλι είναι εμφανής η συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων από τη στιγμή που ο Δίας για να λάβει τις τελικές του αποφάσεις υποχρεωτικά συγκαλεί τη συνέλευση των υπόλοιπων θεών. Και εδώ απόφαση τους όμως εδράζεται σε δημοκρατική βάση.

Πρωτο-δημοκρατικές συμπεριφορές μπορούν να εντοπιστούν και στην *Οδύσσεια*. Πιο συγκεκριμένα στους (Οδ. Α.΄, 80-95, 272-275, 371-72) παρουσιάζεται η θεά Αθηνά να ενημερώνει τον Δια ότι θα πάει στην Ιθάκη για να παροτρύνει τον Τηλέμαχο, γιο του Οδυσσέα να πραγματοποιήσει συνέλευση των Ιθακήσιων συμπολιτών του με σκοπό να τους ζητήσει να εγκρίνουν την απαγόρευση της κατασπατάλησης της περιουσίας του πατρός του από τους καταχραστές μνηστήρες. Από αυτή την θέση γίνεται αντιληπτό ότι οι ευγενείς/βασιλείς χρειαζόνταν την ηθική συγκατάθεση των πράξεων τους από το λαό τους. Οι στίχοι αυτοί δίνουν την εντύπωση ότι υπήρχε σε κάποιο βαθμό ένας έμμεσος έλεγχος από την πλευρά του δήμου στις πράξεις των ηγετών του.

Επιπλέον, στους (Οδ. Β.΄, 6-21) εμφανίζεται ο Τηλέμαχος για να μιλήσει στη συνέλευση των Ιθακησίων. Ωστόσο, πρώτος από τους υπόλοιπους γέροντες λαμβάνει το λόγο ο σεβαστός Αίγυπτος. Εδώ δηλαδή, παρουσιάζεται η περίπτωση των σοφών γερόντων που εκφέρουν γνώμη και πιστεύουμε ότι αναμφίβολα αποτελεί στοιχείο δημοκρατικότητας, το οποίο ίσχυε και για τους Σουμέριους (δες Jacobsen, 1943) συνεχίστηκε στην Κλασική εποχή (πχ., Γερουσία της Σπάρτης) και αργότερα στη Ρώμη με τους *συγλητικούς*, ενώ ο θεσμός της γερουσίας, αναπροσαρμοσμένος ισχύει και στις μέρες μας στις ΗΠΑ.

Στους (Οδ. Β.΄, 27-86) ο Τηλέμαχος λαμβάνει το λόγο και εκθέτει στο λαό τις αδικίες των Μνηστήρων που υφίσταται αυτός και η οικογένεια του. Ειδικότερα, στους στίχους 64-72 αποζητά από τη συνέλευση να του δώσουν ηθικά δίκιο για το

κακό που του συμβαίνει, την καταπάτηση της περιουσίας του. Ζητά δηλαδή την εύνοια του λαού. Στους επόμενους στίχους 82-84 φαίνεται ότι το πλήθος συμπονά τον Τηλέμαχο και “οι πάντες έμειναν βουβοί και αμίλητοι”. Στη συνέχεια, (στ. Οδ. Β., 129-146) το λόγο λαμβάνει από το συμβούλιο των γερόντων ο Αλιθέρσης, ο οποίος αποτεινόμενος και αυτός στο πλήθος (αποζητώντας “δημοκρατικά” την εύνοια του) κατηγορεί τους Μνηστήρες (στ. 145-176). Τέλος, ένας από τους μνηστήρες, ο Ευρύμαχος του ανταπαντά με απειλές (Οδ. Β., 177-210).

Από τις κυριότερες επισημάνσεις που παρέχει το κείμενο της Οδύσσειας αναφορικά με τον ρόλο των παλλαϊκών συνελεύσεων που έχουν αναφερθεί ήδη εδώ, είναι σημαντικά τα εξής ενδιαφέροντα στοιχεία: α) Ότι στη συνέλευση συμμετέχουν με δικαίωμα λόγου όλοι οι ενδιαφερόμενοι, ο γιος του βασιλιά, οι γέροντες και οι μνηστήρες που αποτελούσαν τοπικούς αρχηγούς περιοχών ή τέκνα τοπικών περιφερειακών αρχηγών του βασιλείου της Ιθάκης β) Όλοι απευθύνονται στο πλήθος ζητώντας την εύνοια του. Αυτό δύναται να ερμηνευθεί ως μια έμμεση δύναμη του δήμου να επηρεάζει τις εξελίξεις.

Η όλη εξιστόρηση της σκηνής με τον Τηλέμαχο που αποτίνεται στους συμπολίτες αλλά και οι παρεμβάσεις/αιτιάσεις των σοφών γερόντων και των μνηστήρων δίνουν την εντύπωση ότι κανένας τοπικός άρχοντας, όσο ισχυρός και αν ήταν δεν θα ήθελε να βαδίζει αντίθετα από τη θέληση του πλήθους-δήμου. Οι σχετικές περιγραφές του Ομήρου ομοιάζουν αρκετά με τα αθηναϊκά δικαστήρια της Κλασικής περιόδου, φέρνοντας στο νου τους δικανικούς λόγους πολλών ρητόρων, όπως ο Λυσίας, ο Αισχύνης, ο Δημοσθένης κλπ προσπαθούν να πείσουν το ακροατήριο.

Επιπρόσθετα, στους (Οδ. Ρ., 370-487) παρουσιάζεται η στιχομυθία μεταξύ του μεταμφιεσμένου ζητιάνου Οδυσσέα, του χοιροβοσκού Εύμαιου, του Τηλέμαχου που τον υποστηρίζει καθώς και του εριστικού μνηστήρα Αντίνοου, ο οποίος του εξαπολύει μια ομοβροντία από ύβρεις. Θεωρούμε ενδιαφέρον αυτό το σημείο γιατί από την όλη περιγραφή διαφαίνονται κάποια στοιχεία συμπεριφοράς που ναι μεν δεν προσιδιάζουν καθαρά σε δημοκρατική δράση, αλλά αποτελούν σε ένα βαθμό έναν έμμεσο δημοκρατικό έλεγχο, αδιανόητο στις κοινωνίες του ανατολικού κόσμου.

Κατά πρώτον, ο χοιροβοσκός Εύμαιος παρουσιάζεται (Οδ. Ρ., 380-390) να ανταπαντά στον ευγενή Αντίνοο (πιθανόν βασιλικό γόνο κάποιου τοπικού ηγεμόνα άλλου νησιού της περιοχής) όταν αυτός τον ψέγει γιατί έφερε στο παλάτι το ζητιάνο

Οδυσσέα για επαιτεία. Μάλιστα, του ασκεί κριτική λέγοντας του πως δεν ομιλεί σωστά. Το ερώτημα που αμέσως ανακύπτει από την περιγραφή αυτή είναι το εξής: Θα μπορούσε ένας χοιροβοσκός τον 5^ο αι. π.Χ. να αντιτείνει το λόγο σε έναν Πέρση ευγενή-ενδεχομένως Σατράπη δίχως να τιμωρηθεί αυστηρά;³³

Επίσης, αν ο Όμηρος αποδίδει σωστά τα ιστορικά γεγονότα, ο Οδυσσέας, υποδουόμενος τον ζητιάνο, μετά την άρνηση του Αντίνοου να τον “φιλέψει”, όπως οι άλλοι μνηστήρες δεν διστάζει να τον ψέξει (Οδ. Ρ. 455-461) αδιαφορώντας για το ότι απευθύνεται σε ένα σημαίνων στέλεχος της αριστοκρατίας, λέγοντας του “*Οϊμέ, κοντά στην ομορφιά δεν έχεις και ίδια γνώση*”. Η κριτική του επισύρει την μήνη του Αντίνοου ο οποίος όμως αρκείται στο να τον χτυπήσει στον ώμο με ένα σκαμνί (στ. 462). Ο Αντίνοος δεν προχωρά σε πιο σκληρά μέτρα. πχ, να διατάξει ως ευγενής να συλληφθεί, να τιμωρηθεί, ακόμη και να θανατωθεί ίσως στην περίπτωση προσβολής ενός σατράπη στην Ασία, την Αίγυπτο ή ενός σαμουράι την μεσαιωνική Ιαπωνία.

Βέβαια, δύναται κανείς να αντιτείνει ότι το κύριο λόγο μέσα στην ξένη οικία είχε (έστω και τυπικά) ο Τηλέμαχος, ο οποίος έχει κάθε λόγο να τάσσεται αναφανδόν υπέρ οιουδήποτε μπορούσε να διαβρώσει την ισχύ των μνηστήρων και συνεπώς, ο Αντίνοος τυπικά δεν θα μπορούσε να τιμωρήσει τον μεταμφιεσμένο Οδυσσέα πιο αυστηρά παρακάμπτοντας το πρωτόκολλο, με την υπονόμηση του Τηλεμάχου.

Από την όλη εξιστόρηση, η γενική παρατήρηση μας είναι ότι χωρία που παραπέμπουν στην ύπαρξη ενός καθεστώτος που λειτουργεί υπό ένα πρωτοδημοκρατικό πρίσμα, είτε με τη μορφή διενέργειας συνελεύσεων με σκοπό τη λήψη αποφάσεων, είτε μέσα από τις ίδιες τις στιχομυθίες, όπου απλοί κάτοικοι (ακόμη και ζητιάνοι) μιλούν μάλλον ή ήττον επί “ίσοις όροις” στους ευγενείς, είναι πάμπολλα στα Ομηρικά Έπη αλλά η παράθεση όλων (έναντι των πιο αντιπροσωπευτικών που παρέχουμε στην παρούσα ανάλυση μας) φρονούμε ότι θα παρέκλινε από την κύρια στόχευση της έρευνας μας.

³³ Η περίπτωση αμφισβήτησης της διαταγής ή εντολής όταν αυτή προέρχονταν από την ανώτερη ιεραρχική δομή φαντάζει απίθανη. Στις ανατολικές δεσποτείες η πολιτειακή ιεραρχία βασιζόταν στην τυφλή υπακοή των διαταγών από τους απλούς υπηκόους προς το δίπολο αριστοκρατία-στέμμα. Ο βασιλιάς είχε “*θεϊκό χάρισμα*” και λειτουργούσε ως “*εργαλείο διαμέσου του οποίου ο θεϊκός σκοπός και βούληση θα επιτευχθεί επί της γης*” (Lincoln, 2008, 226). Πιστεύουμε ότι όλη η ιεραρχική δομή επι παραδείγματι, της Περσικής αυτοκρατορίας θα ήταν δομημένη επί τη βάσει της απόλυτης εξουσίας και της τυφλής υπακοής στον βασιλιά και την αριστοκρατία από τους λοιπούς υπηκόους του κράτους. Πρώτο-δημοκρατικές αξίες δεν θα μπορούσαν να ευδοκιμήσουν εδώ.

Το τελικό συμπέρασμα από την ανάλυση στην εν λόγω ενότητα είναι ότι τα κείμενα της Οδύσσειας και της Ιλιάδας μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι –πιθανότατα- από τη Μυκηναϊκή εποχή –αλλά σίγουρα κατά την Αρχαϊκή, σταδιακά άρχισε να δημιουργείται ένα αξιακό περιβάλλον που δεν βασίζονταν στην τυφλή υπακοή, αλλά στη συνδιαλλαγή και στη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, το οποίο σταδιακά φαίνεται να κορυφώνεται μέχρι και την προ-κλασική δημοκρατική περίοδο ως μια νέα συνειδησιακή μακρο-κουλτούρα.

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκε η σημασία της θρησκείας ως παράγοντα διαμόρφωσης των θεσμών και των νόμων μιας κοινωνίας. Από την παράθεση των ανωτέρω σχετικών αποσπασμάτων από τις ραψωδίες προκύπτει ως συνεπαγωγή η ιδέα ότι η ίδια η “δομή” της ελληνικής πολυθεϊκής θρησκείας (που κυρίως εδράζεται στο δωδεκάθεο των Ολυμπίων) υποδηλώνει αυτή καθ’ αυτή δημοκρατικότητα, καθώς ο Δίας είναι μεν ο ύψιστος των θεών αλλά σε αρκετές περιπτώσεις οφείλει ως προς τις τελικές του αποφάσεις να προσμετρά τη γνώμη των υπόλοιπων θεών. Υπο την ίδια συλλογιστική, ο Αγαμέμνονας αποτελεί τον βασιλιά-αρχιστρατήγο των Ελλήνων και είναι μάλλον ορθότερο να υποστηριχθεί ότι κατέχει την ιδιότητα ενός *primus inter pares* και όχι *pater patriae*, μεταξύ των άλλων πολέμαρχων-τοπικών βασιλιάδων.

Είναι προφανές ότι και η σχέση μεταξύ των αριστοκρατών μεταξύ τους δυνητικά δεικνύει κάποιο βαθμό εκδημοκρατισμού ή απολυταρχισμού μιας κοινωνίας. Σε παλαιότερη έρευνα, ο Leaf (1915) υποστήριξε ότι στην Τροία ο Αγαμέμνων στη πραγματικότητα αποτελούσε τον “άνωτατο μονάρχη” (*supreme monarch*), με τους υπόλοιπους βασιλείς να είναι υποτελείς του. Κάνοντας ένα παραλληλισμό με την ιστορία της Αγγλίας ο Leaf πρότεινε ότι όπως το όνομα Αγγλία επικράτησε στην υπόλοιπη χώρα από τις ανατολικές περιοχές της μέσω επέκτασης της εξουσίας, το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της μυκηναϊκής Ελλάδας, καθώς η αρχική πολιτικο-στρατιωτική ισχύς του Αγαμέμνονα και του βασιλείου του, των Μυκηνών, επεκτάθηκε από την Αργολίδα και την Πελοπόννησο στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Η θέση αυτή δεν βρίσκει σύμφωνο τον Seymour (1907 ανατ. 2004), ο οποίος σε προγενέστερη έρευνα είχε υποστηρίξει ο Αγαμέμνων στην πραγματικότητα αποτελούσε τον πιο ισχυρό μονάρχη μεταξύ των Αχαιών Ελλήνων εκείνης της εποχής

λόγω ότι παρείχε κατά την τρωική εκστρατεία τα περισσότερα πλοία και μάχιμους άνδρες ενώ στο ίδιο μήκος κύματος ο Shewan (1917, 149) θεώρησε ότι η υπεροχή του Αγαμέμνονα στην πραγματικότητα θα πρέπει να διαλαμβάνεται ως υπεροχή σε στρατιωτικούς όρους ενώ δέον είναι να απορρίπτονται οι θέσεις περί “*αυτοκρατορίας του Αγαμέμνονα στην Ελλάδα*” και περί υποτέλειας των άλλων ηγεμόνων στην εξουσία του. Προς επίρρωση της ανωτέρω θέσης ο Shewan υποστηρίζει ότι οι αρχαίες πηγές και κυρίως ο Όμηρος περιγράφουν τον Αγαμέμνονα ως “*βασιλιά των χρυσοφόρων Μυκηνών*” αλλά όχι ως “*άρχοντα όλης της Ελλάδας*”.

Ο Shewan (1917) θεωρεί τους άλλους Έλληνες βασιλείς στην Τροία ως “*ομότιμους/ίσους*” (peers) του Αγαμέμνονα, όπως οι ιπότες την εποχή του Καρλομάγνου, ενώ με τη θέση του ότι ο Αγαμέμνονας θα πρέπει να θεωρηθεί ως “*πρώτος μεταξύ ίσων*” (primus inter pares) συμφωνούν και οι Gercke and Norden (1922). Επίσης, ορισμένοι σύγχρονοι των ανωτέρω ακαδημαϊκοί ερμηνεύουν την ύπαρξη των πολεμικών συμβουλίων/συνελεύσεων των Αχαιών πρωτίστως ως συμβουλευτικού χαρακτήρα προς τους βασιλείς (Walton, 1995; Congleton, 2011; Pitsoulis, 2011 ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι συνεισέφεραν στους Μυκηναίους βασιλείς συμβουλευτικά παρέχοντας παράλληλα ένα είδος φεουδαρχικών υπηρεσιών (D’ Amato and Salimbetti, 2011, 7-8).

Ο Raauflaub (1993) στο θέμα αυτό, σύμφωνος με τη θέση των Shewan (1917) και Gercke and Norden (1922) ερμηνεύει την ύπαρξη τέτοιων συμβουλίων ως “*μια μορφή συμβουλίου ευγενών, ανταγωνιστών μεταξύ τους, όπου καθένας προτείνει λύσεις προς απόφαση με τρόπο συλλογικό όπου ο βασιλιάς (σ.σ. Αγαμέμνων) διατηρεί μια κληρονομική πλην όμως και επισφαλή (precarious) θέση υπεροχής ως πρώτος μεταξύ ίσων*”. Τη θέση του Αγαμέμνονα ως *primus inter pares* υιοθετούν και οι Economou and Kyriazis (2014) συμπληρώνοντας ότι αν και οι δημοκρατικές διαδικασίες που ακολουθούνταν στα συμβούλια των ευγενών δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τις δημοκρατικές συνελεύσεις της Αθήνας μεταξύ του 6^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ., εντούτοις, τα συμβούλια αυτά μπορούν να θεωρηθούν αναμφίβολα ως “*πρόγονοι*” των αθηναϊκών συνελεύσεων της Κλασικής εποχής.

Στο ζήτημα των πολιτικών ελευθεριών σημαντικές είναι και οι παρατηρήσεις της De Romilly (1999) η οποία ομοίως διέκρινε στα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου τα πρώτα ψήγματα πρωτο-δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η De Romilly (1999, 61-62) αναφερόμενη στην ύπαρξη συμβουλίων των πολεμάρχων, συμβουλίου των

σοφών γερόντων, συνελύσεων, ανταλλαγής γνώμων και συλλογικότητα ως προς τις αποφάσεις των θεών θεωρεί ότι “*πρόκειται για καθιερωμένους θεσμούς*” και επισημαίνει ότι οι διάφορες μορφές συνελύσεων που περιγράφονται στα έπη του Ομήρου “*αποτελούν ένα ελληνικό γεγονός ήδη από τότε, την έφεση και την συνήθεια της συζήτησης*” με την επισήμανση ότι η “*απολυταρχία δεν είναι ελληνική*”. Η De Romilly αντιλαμβάνεται ότι στον ελληνικό κόσμο απαραίτητη είναι η ανάγκη της ανεύρεσης επιχειρημάτων τα οποία να είναι ικανά να πείθουν ώστε να γίνουν προσιτά στους ακροατές και αποδεκτά από τους περισσότερους.³⁴

Η άποψη της De Romilly περί “καθιερωμένων θεσμών” δεν διαφέρει από τη δική μας επιχειρηματολογία, ότι οι δημοκρατικές αξίες ενυπήρχαν στην ελληνική κοινωνία άσχετα από το πολίτευμα ενδεχομένως και πιο πριν από την αρχαϊκή εποχή, που την εξειδικεύσαμε επιστημονικά ως μακρο-κουλτούρα. Την ύπαρξη ενός συστήματος αξιών με καθιερωμένους θεσμούς αμφισβητούν οι Finley (1957) και Forrest (1994, 63), οι οποίοι εκτιμούν ότι υπάρχει χάσμα κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό μεταξύ της μυκηναϊκής κοινωνίας και της “ελληνικής” (σ.σ. εννοεί τη διαμορφωμένη κατάσταση στην Ελλάδα ύστερα από την κάθοδο των Ελληνικών φύλων, όπως οι Δωριείς) εξαιτίας των Σκοτεινών χρόνων.

Ωστόσο, η άποψη των Finley και Forrest, απορρίπτεται από τον Renfrew (1988) και την Foxhall (1995), οι οποίοι υποστηρίζουν αμφότερα ότι νεότερες έρευνες καταδεικνύουν ότι η κάθοδος των ελληνικών δωρικών φύλων περί το 1200 π.Χ. δεν ήταν τόσο καταστροφική όσο πιστευόνταν μέχρι σήμερα. Η Foxhall καταλήγει στην εξής ενδιαφέρουσα παρατήρηση: ότι οι αποδείξεις για δραματικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές την περίοδο των Σκοτεινών χρόνων δεν είναι ισχυρές.³⁵

Η Foxhall δέχεται ακόμη ότι ορισμένες μυκηναϊκές πόλεις καταστράφηκαν

³⁴ Η άποψη της Romilly και των υπόλοιπων αναφερόμενων εργασιών εδώ ενισχύουν την πεποίθησή μας ότι οι δημοκρατικές αξίες ενυπήρχαν στην ελληνική κοινωνία άσχετα από το πολίτευμα (που τότε ήταν η βασιλεία) ενδεχομένως και πιο πριν του 2000 π.Χ. Είναι προφανές ότι η επιβεβαίωση της ύπαρξης “πρώτο-δημοκρατικών” αξιών στην μυκηναϊκή κοινωνία κατέστησε τη μετάβαση στη δημοκρατία του 5^{ου} αι. π.Χ. “τεχνικά” πιο εφικτή.

³⁵ Η παρακμή του μυκηναϊκού κόσμου έχει αποδοθεί σε αρκετές αιτίες, όπως εμφύλιες συγκρούσεις, εισβολή των λαών της θάλασσας, κλπ. Ο Cartledge (2011, 20, 31, 51) αναφέρεται και στο φαινόμενο τοπικού κατακλυσμού στη Μεσόγειο περί το 1200 π.Χ. Σε κάθε περίπτωση, τα δωρικά φύλα εισέβαλαν στην κυρίως Ελλάδα σε μια περίοδο πολιτικής και στρατιωτικής παρακμής του μυκηναϊκού κόσμου.

εξολοκλήρου αλλά πολλές κοινωνίες επιβίωσαν της οπισθοδρόμησης και της καταστροφής, αλλάξαν μορφή, κυρίως αυτές που δεν ήταν απόλυτα προσκολλημένες στην παλατινή οικονομική οργάνωση της παραγωγής αλλά αποτελούσαν αυτό-οργανωμένες οικονομικές κοινότητες εκ των οποίων νέες οικονομικές ελίτ αναδείχθηκαν μετά τα Σκοτεινά έτη. Με άλλα λόγια, η Foxhall αρνείται την απόλυτη θέση των Finley και Forrest περί ολοκληρωτικής καταστροφής του μυκηναϊκού κόσμου, άποψη που επιβεβαιώνουν και άλλες μελέτες (Σακελλαρίου, 1971, 41; van Effenderre, 1985; Ober, 2011, 7).³⁶

2.5.) Η διαμάχη γύρω από το επεισόδιο με τον Θερσίτη

Στην ενότητα αυτή συμπεριλαμβάνεται ένα από τα αμφιλεγόμενα σημεία του έπους της *Ιλιάδας*, η παρέμβαση του Θερσίτη στη διένεξη του Αχιλλέα με τον Αγαμέμνονα. Ο λόγος που επιχειρείται μια τέτοια ανάλυση είναι το κατά την άποψη μας δημοκρατικό φόντο που περιβάλλει το επεισόδιο με το Θερσίτη, το οποίο δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί.

Όπως αναφέρθηκε στη προηγούμενη ενότητα, ο Θερσίτης εμφανίζεται να λαμβάνει μέρος στη διαμάχη μεταξύ των βασιλέων υπέρ του Αχιλλέα κατηγορώντας ευθέως τον Αγαμέμνονα αναφορικά με την πράξη αρπαγής της Βρισηίδας ως περιουσιακού στοιχείου. Καταρχάς ο Όμηρος (Ιλ. Β', 210-241) περιγράφει τον Θερσίτη ως έναν "*θρασύ και αδιάντροπο δημαγωγό*" ο οποίος ελέγχει τον Αγαμέμνονα αλλά και άλλους βασιλιάδες που τον υποστηρίζουν, όπως ο Οδυσσέας, με το επιχείρημα ότι ο Αγαμέμνονας άδικα αφαίρεσε από τον Αχιλλέα, τα περιουσιακά του στοιχεία.

Εδώ τίθεται δηλαδή ξανά το ζήτημα της καταχρηστικής συμπεριφοράς επί της ατομικής ιδιοκτησίας. Για τη συμπεριφορά του αυτή του προσάπτεται η κατηγορία της συκοφαντίας (Ιλ. Β', 246-265). Ο Όμηρος φροντίζει να μας παρουσιάσει ότι μετά τις παρατηρήσεις και το επιτίμιο που επέβαλε στο Θερσίτη ο Οδυσσέας, ο Θερσίτης "*μαζεύεται, κλαίει και συμμορφώνεται*" (στίχοι 265-269) ενώ ο λαός γελά με το πάθημα του Θερσίτη (στίχος 270). Από την ανάλυση του όλου συμβάντος

³⁶ Την άποψη αυτή, ότι οι, επιπτώσεις της δωρικής εισβολής όσον αφορά την τύχη του μυκηναϊκού, δεν ήταν τόσο καταστροφικές όσο πιστεύονταν μέχρι πρότινος, ενστερνίζεται και ο P. Cartledge. Τη θέση αυτή εξέφρασε κατόπιν προσωπικής επικοινωνίας μαζί μας.

υποπτευόμαστε ότι ο Όμηρος, είτε πραγματικά οι παριστάμενοι στο συμβάν λαϊκοί πολεμιστές αντέδρασαν έτσι είτε όχι, φροντίζει να δικαιολογήσει ηθικά την πράξη του Οδυσσέως και να αποκαταστήσει ηθικά τους ευγενείς μέσα από το έργο του, παίρνοντας το μέρος τους, ίσως όμως όχι απαραίτητα γιατί αποτελεί θιασώτη της αριστοκρατίας και των βασιλέων όπως υποστηρίζουν οι (Forrest, 1994; Marks, 2005, 5).

Το ζήτημα της παρέμβασης του Θερσίτη έχει απασχολήσει πολλούς διανοητές ακόμη και τους προηγούμενους αιώνες αποτελώντας αιτία ακαδημαϊκής διάστασης απόψεων. Ορισμένοι παλαιότεροι ερευνητές θεώρησαν την παρέμβαση του Οδυσσέα ως απόδειξη της διαφοράς κοινωνικής διαστρωμάτωσης, υπό την έννοια ότι δεν υπήρχε πολιτειακή ισότητα. Ο Γερμανός κλασικιστής του 19^{ου} αιώνα Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff ερμηνεύει το επεισόδιο με τον Θερσίτη ως προσπάθεια ανταρσίας εναντίον του Αγαμέμνονα και δεν δίνει καμία ελπίδα επιτυχίας στον Θερσίτη να επηρεάσει τη συνέλευση καθώς *“από τη στιγμή που οι στρατιώτες καθίσουν κάτω (σ.σ. για να ακούσουν τους ομιλητές της συνέλευσης) στο τέλος ο Αγαμέμνων και ο Οδυσσέας θα καταφέρουν με τον τρόπο τους να τους πείσουν”* (Stuurman, 2004, 179-180).

Την άποψη ότι η το επεισόδιο με το Θερσίτη δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από την επιβεβαίωση στην πράξη της αριστοκρατικής επιβολής/ιδεολογίας υποστηρίζουν και νεότεροι μελετητές, (Adkins, 1960; Kirk, 1965, 99; Salmon, 1977), Τέλος, ο Forrest (1994) ερμηνεύει τους στίχους της *Ιλιάδας* (Ιλ. Β.΄, 188-202) όπου ο Οδυσσέας απειλεί και κατακεραυνώνει το Θερσίτη με την εξής μετάφραση: *“Εσύ, εκεί, κάτσε ακίνητος και περίμενε διαταγές από τους ανωτέρους σου, εσύ που δεν είσαι πολεμιστής αλλά ανθρωπάκι και δεν μετράς καθόλου στη μάχη ή τη συζήτηση”*. Ο Forrest μετά την παράθεση αυτή είναι κατηγορηματικός: *“δεν υπάρχει πιο ξεκάθαρη δήλωση του αριστοκρατικού πιστεύω”*. Εδώ δηλαδή όμοια με τους Wilamowitz-Moellendorff, Adkins, Kirk και Salmon ο Forrest (1994) ερμηνεύει το περιστατικό με το Θερσίτη ως την επιβεβαίωση της επιβολής της βούλησης των αριστοκρατών.

Ωστόσο, με την ερμηνεία αυτή του γεγονότος δεν συμφώνησε ο William Gladstone. Ήδη κατά τον 19^ο αιώνα, ο Gladstone, διανοητής και κατοπινός πρωθυπουργός (για τέσσερις φορές) της Μεγάλης Βρετανίας, διείδε ότι η συμπεριφορά του Θερσίτη αλλά και η απροθυμία του στρατεύματος να προχωρήσει σε τιμωρία του, καταδεικνύει ότι κατά την ομηρική εποχή (εποχή από την μυκηναϊκή

περίοδο ως και τα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου) “η ελευθερία στο δικαίωμα της άποψης ήταν μια αξία τουλάχιστον γνωστή και οικία” (σ.σ. στους Έλληνες) και ακόμη, ότι η συμπεριφορά του Θερσίτη “αναδεικνύει τη σημαίνουσα θέση του λαού ή των (σ.σ. απλών) ανθρώπων στις συνελεύσεις της ηρωικής εποχής” (Stuurman, 2004, 178-180).³⁷

Εκτός του Gladstone, σύγχρονοι μελετητές έχουν ανασκευάσει υπό μια πιο σύγχρονη οπτική τα πορίσματα των ανωτέρω ερμηνευτών του Ομήρου. Αρχικά, ο Ferguson (1973,11) αντιλαμβανόμενος το δημοκρατικό περιεχόμενο του συμβάντος με το Θερσίτη σχημάτισε την άποψη ότι ο Θερσίτης “σκληρά διαστρεβλωμένος και αδίστακτα κακοποιημένος (σ.σ. από την περιγραφή του Ομήρου) αποτελεί την έναρξη (προοίμιο) του δημοκρατικού ελέγχου στην αριστοκρατική κακή χρήση της εξουσίας”.

Ο Nagy (1979, 260) αποφαινεται ότι ο Θερσίτης αποτελεί την πιο εχθρική φιγούρα των βασιλέων γιατί “είναι στη φύση του να τους κατηγορεί” ενώ ο Marks (2005, 17) πιστεύει πως το συγκεκριμένο περιστατικό αποτελεί ίσως το σημαντικότερο από μια σειρά παρόμοιων περιστατικών που ο Θερσίτης επιδεικνύει μια τέτοια συμπεριφορά προς τους ευγενείς/βασιλείς. Ο Johnston (1988) θεωρεί τη συμπεριφορά του Θερσίτη ως μια “λογική, ανθρωπιστική και δημοκρατική ένσταση.”

Οι ανωτέρω θέσεις είναι σύμφωνες με την άποψη του Stuurman (2004, 173) που πιστεύει ότι το επεισόδιο με το Θερσίτη αποδεικνύει ότι οι απλοί Αχαιοί πολεμιστές δεν ζούσαν υπό καθεστώς τυφλής υπακοής των εντολών των διοικητών/βασιλέων τους αλλά “οι πολεμιστές άξιζαν κάτι”. Ο Stuurman πιστεύει ακόμη ότι το περιστατικό με το Θερσίτη αποτελεί μια πρώτη έκφραση πολιτικής ισότητας. Ο Κυριαζής (2014, 9) αποδέχεται την ιδέα που εκφράζεται εδώ, ότι από τον 8^ο αι. π.Χ. μαρτυρούνται πρωτο-δημοκρατικά ιδεώδη μέσα από τα ομηρικά έπη και τα έργα του Ησιόδου και ότι οι συνελεύσεις των Αχαιών και των Τρώων, η διαμάχη του Αγαμέμνονα με τον Αχιλλέα και το επεισόδιο με το Θερσίτη, συνηγορούν σε ένα αναδεικνυόμενο περιβάλλον δημοκρατικών ιδεωδών και σεβασμού περιουσιακών δικαιωμάτων.

³⁷ Είναι εμφανές ότι οι διαφορετικές προσεγγίσεις του κάθε συγγραφέα επηρεάζονται από τα πολιτικά του πιστεύω και την εποχή που έζησαν. Ο Gladstone πχ. ζώντας σε μια δημοκρατική (για τα δεδομένα της εποχής) Μ. Βρετανία, λαμβάνει θέση υπέρ της δημοκρατικότητας του Θερσίτη. Αντίθετα, ο Willamowitz, ζώντας σε μια λιγότερο δημοκρατική και αυτοκρατορική Γερμανία των Kaiser, τάσσεται κατά.

Τέλος, οι Tridimas (2011, 49) και Pitsoulis (2011) συμφωνούν ότι οι απαρχές της διαδικασίας της ψηφοφορίας θα πρέπει να αναζητηθούν στις συνελεύσεις των πολεμάρχων που ανάγονται στην Αρχαϊκή εποχή και παλιότερα. Σε αυτές τις πολεμικές συνελεύσεις συμμετείχαν με δικαίωμα κατάθεσης ιδεών-προτάσεων ακόμη και απλοί πολεμιστές.

Ο Θερσίτης, ομιλεί κατευθείαν ενώπιον της συνέλευσης των Αχαιών πολεμιστών παρόντων των βασιλέων τους που υποχρεούνται να ακούσουν τη γνώμη του, παρότι αυτός αποτελεί ένα λαϊκό στρατιώτη ενώ αυτοί περίοπτος κατά τα ήθη ευγενείς/βασιλείς. Αυτή η κατάσταση καταφανώς αποδεικνύει ότι πρόκειται εδώ για ένα αναδύομενο περιβάλλον δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας που κορυφώνεται την περίοδο της Κλασικής εποχής με την περίπτωση κυρίως της αρχαίας Αθήνας και των άλλων δημοκρατικών πόλεων-κρατών, όπου αδιακρίτως οι πολίτες ήταν δυνατόν να συμμετάσχουν άμεσα στην διαχείριση των κοινών, με πιο πειστική ως προς αυτό την έκφραση “*τις άγορεύειν βούλεται;*”

Επανερχόμενοι στον Forrest (1994, 89-90) παρατηρούμε ότι ερμηνεύει το όλο περιστατικό ως “*ξεκάθαρη δήλωση του αριστοκρατικού πιστεύω που οι Έλληνες κατάφεραν να ανατρέψουν στην πορεία των επόμενων 350 χρόνων*” υπονοώντας ότι δεν υπήρχαν πρωτο-δημοκρατικές αξίες στη μυκηναϊκή κοινωνία. Ωστόσο, ο Forrest κατά την άποψη μας καταλήγει σε ένα μάλλον επιπόλαιο συμπέρασμα το οποίο ελέγχεται. Διαβάζοντας τους στίχους (Ιλ. Β΄ 246-265) φαίνεται ότι ο Θερσίτης τιμωρείται με “*ένα χτύπημα στη ράχη και τους ώμους*”.

Ο άμεσα θιγόμενος Αγαμέμνων δεν του απαντά καν, παρά ο έμμεσα θιγόμενος Οδυσσεύς με απειλή κατά της ζωής του Θερσίτη, υπό την προϋπόθεση ότι ο Θερσίτης συνεχίσει τις κατά τη γνώμη του λασπολογίες. Από αυτό το σημείο πιστεύουμε ότι στην κοινωνία της μυκηναϊκής (και πολύ περισσότερο της αρχαϊκής που μας ενδιαφέρει) εποχής ήταν παραδεδομένη αξία ο σεβασμός και το δικαίωμα στη γνώμη (πρώτο-δημοκρατικές αξίες).

Άσχετα από το ότι τελικά ο Θερσίτης μετά τις απειλές του Οδυσσεύα όφειλε να συμμορφωθεί στην απειλή και να μην επιμείνει (αποτέλεσμα και εξέλιξη υποχρεωτική λόγω της κοινωνικής διαφοράς τους -απλός πολεμιστής έναντι ευγενούς/βασιλέα) το γεγονός ότι τιμωρείται για τις ύβρεις που εξέφρασε μόνο με κάποιο χτύπημα χωρίς περαιτέρω συνέπειες, σημαίνει ότι στη μυκηναϊκή/αρχαϊκή κοινωνία ίσχυε σε κάποιο βαθμό η ελευθερία του λόγου (ισηγορία), κατάσταση

αδιανόητη στις χώρες της ανατολικής δεσποτείας.

Αυτή η διαχρονική κουλτούρα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας κατά τη γνώμη μας δεν μπορεί να προήλθε από παρθενογένεση. Τουναντίον πιστεύουμε ότι είναι το αποκύημα μιας διαχρονικής μακροκουλτούρας που για να θεωρείται ως δεδομένη αντίληψη, σίγουρα θα ανάγεται ίσως και κάποιους αιώνες πριν τα εκτυλισσόμενα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου του 1250 π.Χ. Ωστόσο, δεν είναι στη στόχευση μας μια περαιτέρω διερεύνηση για τα γεγονότα προ του Τρωικού πολέμου, καθώς βέβαια δεν υπάρχουν επαρκή αποδεικτικά ιστορικά και μη στοιχεία για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Τέλος, ο Lyttkens (2013, 151) θεωρεί ότι το περιστατικό με το Θερσίτη είναι διφορούμενο: είτε ο Αγαμέμνωνας φοβάται ότι ο στρατός θα αρνηθεί να τον υποστηρίξει, είτε ότι θέλει να επιβάλει την άποψη του σε αυτόν. Το γεγονός ότι ο Θερσίτης αμφισβητεί την αυθαιρεσία των ευγενών και αναδεικνύεται υπέρμαχος της δικαιοσύνης και του σεβασμού των περιουσιακών δικαιωμάτων, αποτελεί ένα πρώτο ιστορικό παράδειγμα παρόμοιο με τη διαδικασία ελευθερίας και ισότητας του λόγου ενώπιον ενός δημοκρατικού ακροατηρίου (ισηγορία), που ίσχυε κατά την κατοπινή Κλασική περίοδο, το οποίο και αποτελεί σημαίνουσα και ήσσοнос σημασίας προϋπόθεση για την ανάδειξη των αξιών της άμεσης δημοκρατίας.

2.6.) Πρώτο-δημοκρατικές στις χώρες της Μέσης Ανατολής και η σύγκριση με την ελληνική περίπτωση

Στην ενότητα αυτή, σε άμεση συνάφεια με τις προηγούμενες δυο θα εξετάσουμε το κατά πόσο ενυπήρχαν πρωτο-δημοκρατικές αξίες υπο καθεστώσ προστασίας πολιτικών ελευθεριών στις χώρες της Μέσης Ανατολής σε σύγκριση με την Ελλάδα της Εποχής του Χαλκού και αργότερα. Η διασυγκριτική ανάλυση που παρέχουμε στην ενότητα αυτή θεωρούμε ότι θα καταστήσουν πληρέστερη την ανάλυση μας αναφορικά με την περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας.

Η ύπαρξη αρχαίων πολιτειακών μορφών διακυβέρνησης με ευρεία συμμετοχή των μελών μιας κοινωνίας στη λήψη αποφάσεων μαρτυρείται από αρκετούς μελετητές. Ο Thorkild Jacobsen δημοσίευσε το 1943 ένα άρθρο με τον πολύ φιλόδοξο κατά την εκτίμηση μας τίτλο “*Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia*” με το

οποίο επιδίωξε να αποδείξει ότι η ιστορία των λαών της αρχαίας Μεσοποταμίας βρίθει στοιχείων που θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως πρωτο-δημοκρατικές αξίες.

Ο Jacobsen αναφέρει ότι για μια εποχή γύρω στο 3500-2200 π.Χ. (Πρώιμη Χαλκοκρατία) οι Σουμεριακές πόλεις-κράτη, όπως οι Uruk, Ur και Lagash, παρουσιάζονταν ως αυτόνομες. Κάθε μια είχε έναν βασιλιά-ηγέτη που επιδίωκε να επεκτείνει την πολιτική του κυριαρχία έναντι των άλλων πόλεων κρατών. Πιο σημαντική είναι η επισήμανση ότι στις σουμεριακές πόλεις-κράτη ο βασιλιάς-ηγέτης του κάθε κράτους μπορούσε να λάβει αποφάσεις για σημαντικά κρατικά ζητήματα μόνο κατόπιν της συγκαταθέσεως ενός συμβουλίου σοφών γερόντων και σε δεύτερο επίπεδο, των απλών άρρενων ενήλικων κατοίκων της πόλης-κράτους (σελ, 166).

Ωστόσο, το συμπέρασμα του Jacobsen από τις αναφορές των αρχαίων σουμεριακών πηγών περί μιας θεσμοθετημένης υποχρεωτικής υποβολής προτάσεων του βασιλιά-ηγέτη κάθε αυτόνομης πόλης-κράτους προς το συμβούλιο των γερόντων και προς τον δήμο των απλών πολιτών προς αποδοχή πριν ο βασιλιάς διατάξει την εφαρμογή της, αν και παρουσιάζεται αρκετά “φιλόδοξη”³⁸, εντούτοις αποδεικνύει ότι στην σουμεριακή κοινωνία του 3000 π.Χ σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται σε κάποιο βαθμό μια μακρο-κουλτούρα συμμετοχικότητας στη λήψη αποφάσεων.

Η ύπαρξη πρώτο-δημοκρατικών μορφών συνελεύσεων μέσω συμβουλίων γερόντων και παλλαϊκών συνελεύσεων αφορά εκτός των Σουμερίων, των Βαβυλωνίων και των Ασσυρίων στους οποίους αναφέρεται ο Jacobsen, και τους αρχαίους Ιουδαίους, όπως παρατηρεί ο Wolf (1947, 100) και ακόμη, τις αρχαίες

³⁸ Ο Jacobsen (1943) αποφεύγει εύσχημα να μας πληροφορήσει αναφορικά με το τι συνέβαινε στην περίπτωση που η κεντρική εξουσία (ο βασιλιάς) διαφωνούσε με το συμβούλιο των γερόντων και το λαϊκό αίσθημα (απλοί πολίτες). Εικάζουμε ότι πιθανότατα, ο βασιλιάς μπορούσε να επιβάλλει την άποψη του υπό την απειλή ή την πραγματική χρήση βίας δια της χρήσης του στρατού, ο οποίος βρισκόταν υπό τις διαταγές του (και πιθανότατα θα αποτελούνταν από πιστές στο βασιλιά στρατιωτικές μονάδες). Από την όλη ανάλυση του Jacobsen μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κατάσταση που μας περιγράφει, ομοιάζει με αυτή που μας έχει αποδώσει ο Όμηρος μέσα από τα Έπη της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* για την αντίστοιχη μυκηναϊκή περίοδο στην Ελλάδα. Οι ηγέτες-βασιλείς Έλληνες πολέμαρχοι μπορούσαν να αποφασίσουν και να διατάζουν αλλά η καλύτερη στρατηγική είναι να αποτείνουν το λόγο προς έγκριση προς τους απλούς (λαϊκούς) στρατιώτες αναφορικά με στρατιωτικής φύσης ζητήματα (όπως η συνέχιση του πολέμου στο κείμενο της *Ιλιάδας*) ή τους απλούς πολίτες (όπως η συνέλευση των Ιθακήσιων, της οποίας την ηθική έγκριση για περαιτέρω ενέργειες αποζητούν τόσο ο Τηλέμαχος, όσο και οι ανταγωνιστές του, οι μνηστήρες, στην *Οδύσεια*).

φοινικικές πόλεις Άραδο, Βύβλο, Τύρο και Σιδώνα (Hansen, 1999) αλλά και την αρχαία Κίνα την περίοδο της δυναστείας των *Εμπολέμων κρατών* (475-221 π.Χ., δεξ Yates, 1999). Ο Jacobsen (1943, 162) επίσης αναφέρει ότι στην αρχαία Βαβυλώνα, τη δικαστική εξουσία ήταν επιφορτισμένα να αποδίδουν τι εγκρίσει του βασιλιά, ο *δήμαρχος* (town major) και το συμβούλιο των γερόντων ενώ για τις πιο δύσκολες υποθέσεις η απονομή δικαιοσύνης αποδίδονταν από το σύνολο των πολιτών (*assembly*).³⁹

Η ύπαρξη τέτοιων “λαϊκών” δικαστηρίων αφορούσε και τους Σουμέριους και τους Ασσυρίους. Ο Jacobsen επίσης μνημονεύει την ύπαρξη πρότυπης μορφής εταιριών που είχαν αναπτυχθεί στη Μικρά Ασία (εντός των ορίων της χετιτικής αυτοκρατορίας) με δημοκρατική δομή οργάνωσης με σκοπό να διασφαλίζουν τα συμφέροντα των Ασσύριων εμπόρων.⁴⁰

Ωστόσο, ο Kriwaczek (2010, 53) αναίρεσε τη θέση του Jacobsen περί στοιχείων δημοκρατικότητας όσον αφορά τις σουμεριακές θεότητες αποδίδοντας τους στοιχεία απολυταρχισμού κατά την περίοδο που έμεινε γνωστή ως 3^η Δυναστεία της Ur (21^{ος}-20^{ος} αι. π.Χ.). Ο Kriwaczek επιχειρηματολογεί περί της σταδιακής υποχώρησης της “δημοκρατικότητας” στη συνείδηση των αρχαίων Σουμερίων, η οποία αποκρυσταλλώνεται μέσα από τη σημαντική παράμετρο της θρησκείας προς ένα περισσότερο αυστηρό μονοθεϊστικό σχήμα⁴¹, ενώ σε προγενέστερη εποχή οι Σουμεριοί εμφανίζονται ως πολυθεϊστές (Jacobsen, 1943) όπως και οι Βαβυλώνιοι και οι κατακτητές τους Ασσύριοι, καθώς και οι Χετταίοι, οι Αιγύπτιοι (Μουρατίδης, 1998) και φυσικά ο Μυκηναίος Έλληνας.

³⁹ Εδώ σαφώς ο Jacobsen αναφέρεται στην ύπαρξη “λαϊκών” δικαστηρίων. Εικάζουμε ότι η φιλοσοφία λειτουργίας τους θα ήταν παρόμοια με το παλλαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία.

⁴⁰ Στην ύπαρξη εταιρικών μορφών κατά την προκλασική αρχαιότητα έχουμε ήδη αναφερθεί (υποσημείωση 35) με τις περιπτώσεις της μυκηναϊκής Πύλου, και της συριακής Ugarit. Επομένως, η εμπορική δραστηριοποίηση των Χετταίων, των Σουμερίων και των Ασσυρίων δεν φαντάζει απίθανο να είχε συμβεί.

⁴¹ Από τη θέση αυτή του Jacobsen γίνεται ξεκάθαρο ότι η κοσμοθεωρία των σουμεριακών και των ακκαδικών θεών είναι σχεδόν ταυτόσημη με τη Μυκηναϊκή. Οι θεοί συναθροίζονται και αποφασίζουν σε συνελεύσεις “δημοκρατικά”. Ο πατέρας των Σουμερίων θεών είναι ο An ενώ των Αχαιών Ελλήνων ο Δίας.

Το πρώτο συμπέρασμα από την σύντομη αυτή ανάλυση στην εν λόγω ενότητα είναι ότι πλην της ελληνικής περίπτωσης, και άλλες αρχαίες κοινωνίες παρουσίασαν σε διαφορετικό βαθμό η καθεμία συμμετοχική λογική ως προς τη λήψη αποφάσεων. Η νοοτροπία αυτή πιθανόν να κυοφορήθηκε από τη επίδραση των πολυθεϊστικών μορφών θρησκείας των εν λόγω αρχαίων κοινωνιών. Παρά ταύτα, γύρω στον 21^ο - 20^ο αι π.Χ. παρατηρήθηκε μια τάση θρησκευτικού συγκριτισμού στις κοινωνίες των Σουμερίων, της Αιγύπτου, της Βαβυλώνας και των Ασσυρίων, η οποία πιθανότατα συνετέλεσε στον περιορισμό της επιρροής του πολυθεϊκού γοήτρου.

Στις περισσότερες ή και όλες τις κοινωνίες, υπο μοναρχική διοίκηση δεσπόζουν τώρα μονοθεϊστικά μοντέλα πχ., ο Άχουρα Μάζδα, θεός των Περσών και ο Γιαχβέ των Ισραηλιτών. Ο Rosalie (1998, 124) υποστηρίζει ότι παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στην Αίγυπτο την περίοδο της βασιλείας του Ακενατόν (περίπου 1353-1335 π.Χ.), ο οποίος εξύψωσε μια θεότητα, τον Ατόν της πολυθεϊστικής αιγυπτιακής θρησκείας ως ανώτατο ον και υποβίβασε τις υπόλοιπες θεότητες. Δεν είναι όμως απολύτως βέβαιο γιατί συνέβη κάτι τέτοιο.

Αντίθετα, οι αρχαίες πηγές όσον αφορά τη μυκηναϊκή Ελλάδα δεν μαρτυρούν μια παρόμοια υποχώρηση του πολυθεϊστικής επιρροής. Για να καταστούν πιο εμφανή τα συμπεράσματα μας, διευρύνουμε το εύρος μελέτης που αφορά την αρχαία Ελλάδα και τις χώρες της Μέσης Ανατολής σε μια περίοδο που χρονολογείται ακόμη και μέχρι το 1600 π.Χ. (Μέση Εποχή του Χαλκού). Επειδή περιορίζουμε το ενδιαφέρον μας καθαρά στο ιστορικό επίπεδο της ερμηνείας της πολιτικής οργάνωσης των κοινωνιών αυτών, για το οποίο η διεθνής ακαδημαϊκή βιβλιογραφία έχει αποφανθεί γενικά ως προς την ιστορική ετυμηγορία, μάλλον δεν είναι παρακινδυνευμένη η οποιαδήποτε διασυγκριτική προσέγγιση εφόσον λαμβάνει υπόψη της αυστηρά τα πορίσματα της διεθνούς ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας.

Όπως αναλύθηκε εκτενώς στις ενότητες 2.2).-2.3), τα πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα και, την ερμηνεία των Ομηρικών και των Ησιόδειων κειμένων, φανερώνουν την ύπαρξη πρώτο-δημοκρατικών αξιών στην Μυκηναϊκή Ελλάδα και δεν δικαιώνουν θεωρίες όσων τα αμφισβητούν εκ βάθρων, όπως ο Bernall και οι υποστηρικτές-συνεχιστές της θεωρίας του.⁴²

⁴² Στα πλαίσια της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, η θεωρία του Bernall αναφέρεται εδώ ώστε να εμπεριέχεται στην έρευνα μας όλο το εύρος των πιθανών διαφορετικών απόψεων-προτάσεων. Εν συντομία, στην αμφιλεγόμενη θεωρία του ο Bernall υποστηρίζει μέσω του έργου του *Black Athena*:

Καταρχάς, ως προς την ελληνική περίπτωση, από την εποχή ακόμη και της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (2800-1900 π.Χ.) οι Κυκλαδίτες (πρωτο-κυκλαδικός πολιτισμός 2800-2500 π.Χ.), λόγω του φόβου εισβολής πειρατών οργανώθηκαν σε συνοικισμούς οι οποίοι ωστόσο, δεν διοικούνταν από μια κεντρική ενιαία διοίκηση. Κάθε συνοικισμός αποτελούσε εν είδος αυτόνομου χωριού που από μόνο του έπρεπε να επιλύσει τα προβλήματα του. Οι οχυρώσεις και ο συντονισμός των έργων γίνονταν από άτομα που είχαν τη δυνατότητα επιβολής στον υπόλοιπο πληθυσμό χωρίς όμως να έχουν τίτλους αρχηγίας.

Εδώ είναι προφανές ότι η οργάνωση και η ευημερία αυτών των συνοικισμών βασίζονταν κατά πολύ στην ιδιωτική πρωτοβουλία και τις ατομικές ηγετικές ικανότητες και προσωπικά χαρίσματα κάποιων ατόμων που αποφάσιζαν να αναλάβουν πρωτοβουλίες οργάνωσης και διοίκησης. Κάθε τέτοιος οικισμός στην προ-παλατινή Ελλάδα αποτελούνταν από 600 έως 1500 άτομα (Ντούμας, 1970, 102).

Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε και ο Christakis (2011), ο οποίος εξετάζοντας τον βαθμό και τον τρόπο συγκέντρωσης και διανομής αγαθών στην αρχαία Κρήτη, διαπίστωσε τον αποκεντρωτικό χαρακτήρα διοίκησης της προ-παλατινής κοινωνίας στην Κρήτη (3000-2000 π.Χ.) ενώ μετά την υιοθέτηση της παλατινής μορφής οργάνωσης της οικονομίας με την παράλληλη ισχυροποίηση του βασιλικού θεσμού, η οικονομική δραστηριότητα καθορίζονταν κυρίως από τις αποφάσεις του παλατιού, το οποίο διατηρούσε και τον πρωτεύοντα ρόλο στη διανομή των αγαθών, κάτι που διαπιστώσαμε ότι παρόμοια συνέβαινε και στις οικονομίες της Μεσοποταμίας, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω από την ανάλυση του Jacobsen. Με τα συμπεράσματα αυτά συμφωνεί και ο Cartledge (2011).

Από την περιγραφή αυτή είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι η κοινωνική δομή της πρώιμης Κυκλαδικής Περιόδου ομοιάζει έντονα με μια πρώιμη μορφή αυτό-

Afroasiatic Roots of Classical Civilization ότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, στην πραγματικότητα δεν είναι “ελληνικός” αφού όλα του τα πολιτισμικά επιτεύγματα είναι προϊόν αντιγραφής των ανατολικών πολιτισμών. Αυτές οι θεωρίες έχουν πλέον καταρριφθεί επιστημονικά μεταξύ άλλων από ακαδημαϊκούς διεθνούς κύρους όπως η Lefkowitz (1996, 1997) και ο Berlinerblau (1999), οι οποίοι αμφότεροι αποδίδουν στη θεωρία του Bernal προσπάθεια χειραγώγησης της ιστορικής αλήθειας, ενώ σε ένα παλαιότερο έργο του ο Renfrew (1972) αποδεικνύει ότι ο κυκλαδικός και ο κρητικός πολιτισμός είναι αναμφίβολα πολιτισμικά προϊόντα του ευρύτερου ελληνικού πολιτισμού, ο οποίος είναι αυτόχθον και αυτοφυής ακόμη και από την πρώιμη εποχή του 3000 π.Χ.

οργάνωσης της κοινωνίας. Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν θεσμοθετημένοι αρχηγοί αλλά οι αποφάσεις για τα δημόσια έργα και τις οχυρώσεις λαμβάνονται από τα άτομα με επιρροή, αποδεικνύει κατά την άποψη μας ότι υπήρχε μια μορφή πολιτειακής οργάνωσης συμμετοχικής μορφής στη λήψη αποφάσεων.

Παρόμοια κατάσταση ίσχυε και στην Κρήτη, όπου βασικό κύτταρο οργάνωσης της κοινωνίας αποτελούσε ο μικρός συνοικισμός με πυκνά κτισμένα σπίτια, στενά δρομάκια και κάποια φυσική οχύρωση ή τειχισμό στα παραθαλάσσια. Επιπλέον, κατά την περίοδο της πρώιμης Χαλκοκρατίας (2800-1900 π.Χ.), η γεωγραφική κατάτμηση της Κρήτης σε μικρές ενότητες συνετέλεσε στην ανάπτυξη μικρών διάσπαρτων κέντρων αντί να διευκολύνει την ανάπτυξη ενός ισχυρού κέντρου εξουσίας. Ο Θεοχάρης (1972, 124) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι *“στη θέση των πανίσχυρων δεσποτειών (σ.σ. της Ανατολής) εδώ μπορούμε να υποθέσουμε κοινότητες με λαική βάση και αμεσότερη συμμετοχή των πολλών στα κοινά”*.

Αλλά και η μεταγενέστερη περίοδος της Μέσης και Ύστερης Χαλκοκρατίας που χαρακτηρίζεται από την ενίσχυση της συγκεντρωτικής εξουσίας και του βασιλικού θεσμού πιθανότατα δεν συνοδεύτηκε από την ύπαρξη ενός αυτοκρατορικού σχήματος, αλλά από διάσπαρτα τοπικά βασίλεια, όπως αποδεικνύουν οι Seymour (1907, ανατ. 2004), Shewan (1917) και Gercke and Norden, 1922). Τη θέση αυτή αποδέχεται και ο Toynebee (1913) ο οποίος υποστηρίζει ότι κατά την Ομηρική εποχή η Σπάρτη του Μενέλαου ήταν μεν ένα ισχυρό βασίλειο που ασκούσε επιρροή στα γειτονικά βασίλεια της Πύλου και των Μυκηνών, αλλά δεν αποτελούσε ένα ενιαίο βασίλειο με κεντρική διοίκηση.

Το γεγονός αυτό θεωρούμε ότι σχετίζεται και με την επισήμανση των Cartledge (2011, 4) και (Kyriazis, 2012) οι οποίοι ερμηνεύουν την ύπαρξη περί των 1000 πόλεων διαφόρων μεγεθών μεταξύ 1000-700 π.Χ. στην κατοπινή Γεωμετρική εποχή στην κυρίως Ελλάδα σε σύγκριση με τις περίπου 100 πόλεις-κράτη της Μυκηναϊκής εποχής ως απόδειξη ενός ιδιαίτερου χαρακτήρα νοοτροπίας των αρχαίων Ελλήνων που εδράζεται στην ιδιοσυγκρασία της ατομικότητας και του αποκεντρωτικού χαρακτήρα που ωστόσο έδιδε μια μοναδικής μορφής ενότητα μεταξύ των ελληνικών πόλεων.

Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από παλαιότερη μελέτη του Boak (1921, 375-377), ο οποίος υποστήριξε ότι οι διάφορες ελληνικές φυλετικές ομάδες (πχ., Άρκαδες, Αχαιοί, Βοιωτοί, Θεσσαλοί κλπ) οργανώθηκαν σε πόλεις-κράτη και

αγροτικές κοινότητες αλλά και σε άλλα μικρότερα υποσύνολα τα οποία διέθεταν αυτοτέλεια. Οι πόλεις-κράτη ήταν “ενώσεις από άτομα με κοινή καταγωγή και κουλτούρα”.

Τέτοιες μορφές πολιτειακής διοίκησης με μικρά αυτοδιοίκητα κρατίδια που υπαγόταν όμως σε μια κεντρική διοίκηση με ένα κεντρικό βασιλιά αναφέρει, όπως είπαμε και ο Jacobsen (1943) για τους αρχαίους Σουμερίους. Είναι λοιπόν περισσότερο από εμφανές ότι τα ψήγματα της ευρύτερης δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας των αρχαίων Ελλήνων δεν θα πρέπει να περιοριστούν μόνο στην αρχαϊκή εποχή, στην οποία έχει περιοριστεί η μελέτη μας με σκοπό την εξαγωγή πιο ασφαλών συμπερασμάτων, αλλά θα πρέπει να αναζητηθούν πολύ πιο παλιά, στην μυκηναϊκή εποχή, “βαθειά μέσα στο χρόνο”. Προτείνουμε δηλαδή την ιδέα ότι ο ισχυρισμός του Jacobsen (1943) περί ύπαρξης ενός περιβάλλοντος πρωτο-δημοκρατικών αξιών για την περίπτωση των Σουμερίων πιθανότατα είναι αληθής, αλλά κάτι τέτοιο ίσχυε και στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο για την αντίστοιχη ιστορική περίοδο ελέγχου.

Τέλος, για να ολοκληρώσουμε την εικόνα της πολιτειακής δομής των αρχαίων ανατολικών κοινωνιών, διασυγκριτικά με την ελληνική, θα κάνουμε χρήση του πίνακα 2, ο οποίος συνοψίζει το πολιτειακό καθεστώς των υπό εξέταση χωρών για μια περίοδο ελέγχου κυρίως μεταξύ 1600-300 π.Χ (Μέση Χαλκοκρατία-Κλασική περίοδος). Σύμφωνα με την άποψη που ακαδημαϊκά υπερισχύει μέσα από την ανωτέρω παράθεση των σχετικών πηγών γίνεται αντιληπτό ότι τα κρατικά μορφώματα, όπως η Αίγυπτος, η Ασσυρία, και η Περσική Αυτοκρατορία παρουσίαζαν απολυταρχικές πολιτειακές δομές οργάνωσης.

Η διασυγκριτική ανάλυση του διαγράμματος, το οποίο βασίζεται σε διεθνείς βιβλιογραφικές πηγές, αποδεικνύει τον ισχυρισμό μας ότι στον ελλαδικό χώρο, λόγω των πρώτο-δημοκρατικών αξιών, κανόνων συμπεριφοράς και ρουτινών τα οποία αποκρυσταλλώνονταν μέσα από ένα ευρύτερο περιβάλλον μακρο-κουλτούρας, η πιθανότητα σταδιακής μετάβασης από ένα καθεστώς βασιλείας σε καθεστώς δημοκρατίας συγκέντρωνε υπό προϋποθέσεις, πολύ καλές πιθανότητες επιτυχίας, όπως και έγινε, εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα αντίστοιχα κράτη, τα οποία ακολούθησαν ιστορικά την αντίστροφη πορεία και βαθμηδόν διολίσθησαν στην απόλυτη μοναρχία.

Από τον 6^ο αιώνα π.Χ. και έπειτα παρατηρήθηκε μια σταδιακή πορεία προς τη δημοκρατία, όχι μόνο για την Αθήνα αλλά και για άλλες ελληνικές πόλεις όπως,

Πίνακας 2: Η ανάπτυξη των πολιτειακών μορφών διακυβέρνησης κατά την αρχαιότητα.

Πολιτειακές Μορφές ανά Ιστορική Περίοδο

Κράτος	Εποχή του Χαλκού (3000-1200 π.Χ.)	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1200-800 π.Χ.)	Γεωμετρική Εποχή (Ελλάδα) (800-500 π.Χ.)	Κλασσική Εποχή (Ελλάδα) (500-300 π.Χ.)
Αίγυπτος	(B, A) Παλαίο Βασίλειο (3000-1674) (B,A) Μέσο Βασίλειο (1674-1565) (B, A) Νέο Βασίλειο (1565-1085)	(B,A) (Νέο Βασίλειο ως το 1085 π.Χ.)	(B, A)	(B,A)
Σουμεριακές πόλεις-κράτη	(B, Σ.Σ). (3000-2300) (B, A) (2300-2100)	-	-	-
Βαβυλώνιοι	(B, Σ.Σ) (1900-1600)	(B,A).	(B,A) (700-539)	-
Ασσύριοι	(B,A) (1813-1076)→	(B,A) (1076-911)→	(B, A) (911-612)→	-
Ακκαδική Αυτοκρατορία	(B,A) (3000-2150)			
Ισραήλ	(B, Σ.Σ.)	(B, ΣΣ)	-	-
Φιλισταίοι	(B, Σ.Σ.)	(B, Σ.Σ.)		
Χιτιτική Αυτοκρατορία	(B,A) (1350-1190)	-	-	-
Αρχαία Ελλάδα (πόλεις -κράτη)	(B, ΣΣ) (3000-1280)	(B, ΣΣ) (1280-800)	(B, ΣΣ) (800-500)	(B, Σ.Σ., O, A.Δ.) (επίδραση μακρο-κουλτούρας μέσω των επενεργειών της θρησκείας)
Τροία	(B, ΣΣ) (3000-1900) (B, ΣΣ) (1900-1250)	-	-	-
Περσική Αυτοκρατορία	-	-	(B, A)	(B, A) (546-331)

Επεξηγήσεις:

A: Απολυταρχικό Καθεστώς:

Σ.Σ: (Στοιχεία Συμμετοχικότητας) : πολιτειακές μορφές με κάποια στοιχεία που παραπέμπουν σε δημοκρατική συμμετοχή όπως, συμβούλια γερόντων, συνελεύσεις στρατού κλπ.

A.Δ.: (Άμεση Δημοκρατία)

B: (Βασιλεία)

O : (Ολιγαρχία)

Πηγές: Wolf (1947) για το Ισραήλ, Rahtjen (1965) για τις φιλισταϊκές πόλεις, Stephens (1979) και Healy (1991) για την Ασσυρία, Healy (1992) για το Νέο Βασίλειο-Αίγυπτο, Joffe (1998) για την Ακκαδική Αυτοκρατορία, τη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο και το Ισραήλ, Fields (2004) για την Τροία, Puett (2008) για την Περσική Αυτοκρατορία, D' Amato and Salimbetti (2011) για τη Μυκηναϊκή Ελλάδα, Kriwaczek (2010) για τις χώρες της Μέσης Ανατολής, De Romilly (1999), Cartledge (2011), Halkos and Kyriazis (2010) και Kyriazis (2012) και Κυριαζής (2014) για την Κλασσική Ελλάδα.

Χίος, Νάξος, Μέγαρα, Ποντοηράκλεια (περιοχή στην ακτή της Μαύρης Θάλασσας), Κυρήνη (στην ακτή της Λιβύης), Αμβρακία (στη βορειοδυτική μητροπολιτική Ελλάδα), ο Κρότων, ο Ακράγας και οι Συρακούσες (νότια Ιταλία και Συρακούσες) και επιπλέον η Κέρκυρα και οι Θεσπιές, (5^{ος} αι. π.Χ.), η Θήβα το 379/8 π.Χ., η Σικυώνα, ο Φλειούντας (αρχαία πόλη-κράτος της Πελοποννήσου, βορειοδυτικά της Νεμέας), το Άργος, η Ηλεία, η Μαντινεία, μια σειρά από πόλεις κράτη του Ιονίου Πελάγους, το νησί της Ρόδου, το οποίο διέθετε ιδιαίτερη ναυτική ισχύ κατά τον 3^ο και τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., το Κοινό των Βοιωτών, η Αρκαδική Συμπολιτεία και φυσικά Αιτωλική και η Αχαική Συμπολιτεία στις οποίες θα γίνει εκτενής ανάλυση στο κεφ. 6 (ενότητες 6.5., 6.6.) κλπ. (Robinson, 2003, 2; Cartledge, 2011, 89, 97-98, 101, Kyriazis, 2012).

Πλήν των περιπτώσεων των πόλεων-κρατών του 5^{ου} αι., όπου άνθησε η πολιτική δημοκρατία στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο στα πλαίσια της ευρύτερης δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας που όπως αποδείχθηκε ενισχύθηκε σημαντικά κατά την Αρχαϊκή εποχή, θα πρέπει να γίνει και κάποιο σύντομο σχόλιο αναφορικά με τις περιπτώσεις των ελληνικών πόλεων-κρατών των οποίων η πολιτειακή δομή προσιδιάζει στην έννοια της διακυβέρνησης με συμμετοχική πρακτική στη λήψη αποφάσεων χωρίς ωστόσο να ακολουθήσουν την δημοκρατική πολιτειακή έκφραση.

Η πιο χαρακτηριστική ίσως περίπτωση αφορά την αρχαία Σπάρτη. Ο Cartledge (1987; 2003, 29) αναλύοντας στις πληροφορίες που παρέχει ο Πλούταρχος δέχεται ότι με το θεσμό της *Μεγάλης Ρήτρας* που τέθηκε σε ισχύ το 750 π.Χ. “*οι Σπαρτιάτες ήταν αυτοί που πρώτοι έδωσαν στο κράτος τους τη μορφή της πόλης*” και ουσιαστικά τέθηκε σε ισχύ το σπαρτιατικό “*σύνταγμα*” το οποίο συμπεριλάμβανε την *Απέλλα*, “*ένα καθαρά δημοκρατικό θεσμικό όργανο*”. Ο βαθμός ισότητας των Σπαρτιατών πολιτών μεταξύ τους, των *ομοίων*, ακόμη και έναντι του βασιλέως, δεν μπορεί να συγκριθεί με την απολυταρχική νοοτροπία που παρατηρήθηκε στις ανατολικές δεσποτείες της Αρχαϊκής εποχής. Στην πολιτειακά μη δημοκρατική Σπάρτη, η δημοκρατική μακρο-κουλτούρα θα πρέπει να θεωρείται σαφώς υπέρτερη από αντίστοιχες πολιτειακές περιπτώσεις των ανατολικών δεσποτειών.

Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι στοιχεία δημοκρατικής νοοτροπίας και συνείδησης ενυπήρχαν παντού στον ελληνικό κόσμο, όπου άλλοτε ευδοκιμούν και μετουσιώνονται στην πολιτική δημοκρατία (Αθήνα) και άλλοτε όχι (Σπάρτη). Μια τέτοια εξέλιξη δεν συνέβη στις υπόλοιπες ανατολικές χώρες, πράγμα το οποίο και

σημαίνει ότι η προϋπόθεση των συμμετοχικών δομών στη λήψη αποφάσεων δεν αποτελεί από μόνη της ικανή συνθήκη για την πολιτική δημοκρατία.

Ωστόσο, φιλοδοξούμε να αποδείξουμε ότι η ποιοτική διαφορά με την ελληνική περίπτωση έγκειται στο ότι στον ελληνικό κόσμο, τουλάχιστον από την Αρχαϊκή εποχή και ύστερα, παρατηρήθηκαν μια σειρά από αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς που αφορούν τα τέσσερα κριτήρια ελέγχου της μακρο-κουλτούρας, όπως προβλέπει η θεωρία μας (περιβάλλον εκδημοκρατισμού, σεβασμός των περιουσιακών δικαιωμάτων, στρατιωτική οργάνωση και αθλητισμός) τα οποία αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους δημιούργησαν νέα κοινωνικά δεδομένα, νέες καινοτόμες αξίες και ιδανικά που συνετέλεσαν στην ανάδειξη της νέας δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας, κύριος πυρήνας της οποίας ήταν ο οικονομικός και πολιτικός φιλελευθερισμός, με τελικό εξαγόμενο-επακόλουθο την ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας από τον Κλεισθένη το 508 π.Χ. και την ενίσχυσή της από τον Εφιάλτη και τον Περικλή αργότερα.

Η άμεση συνεπαγωγή της ανωτέρω θέσης είναι, ότι πιθανόν κάποια από αυτά τα κριτήρια δεν παρατηρήθηκαν ή δεν ευδοκίμησαν στις ανωτέρω εξεταζόμενες ανατολικές κοινωνίες ή ακόμη και αν υπήρχαν, ωστόσο δεν κατέστη δυνατόν να αλληλεπιδράσουν μεταξύ τους αποτελεσματικά, χωρίς παρά τούτα αυτό να αποτελεί και αξιωματικά αναγκαία συνθήκη. Η όλη συλλογιστική του τελευταίου επιχειρήματος ίσως τελικά να αποτελεί και την αιτία που δεν ευδοκίμησε η δημοκρατία στις περιοχές αυτές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΜΑΚΡΟΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

3.1.) Μακρο-κουλτούρα, θεσμοί και πόλεμος

Η ανάλυση που παρουσιάζεται στο εν λόγω κεφάλαιο βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τα αντικείμενα έρευνας του προηγούμενου κεφαλαίου. Μετά την ανάλυση που αφορούσε την ύπαρξη ενός καθεστώτος προστασίας της περιουσίας και της ανάδειξης πρωτο-δημοκρατικών αξιών, στο εν λόγω κεφάλαιο, μέσω της θεωρίας της μακρο-κουλτούρας επιδιώκεται να αναδειχθεί η πτυχή της στρατιωτικής οργάνωσης ως μηχανισμός παραγωγής αξιών που μεταφέρθηκαν στην πολιτική συμβάλλοντας ουσιωδώς στην ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου.

Υποστηρίζουμε ότι οι θεσμικές μεταβολές που συνετέλεσαν στην οικονομική ανάπτυξη και τη δημοκρατία στην αρχαία Αθήνα, μπορούν να δικαιολογηθούν πολύ πιο αποτελεσματικά αν ειδωθούν από την οπτική της ανάδειξης μιας σειράς νέων αξιών που προέκυψαν από τη λειτουργία της αθηναϊκής *οπλιτικής φάλαγγας* και των *τριηρών*, δηλαδή δυο μορφών στρατιωτικής οργάνωσης που μπορούν να εκλειφθούν και ως οργανισμοί που λειτουργούν με ιεραρχική δομή διοίκησης, όπως οι σύγχρονες επιχειρήσεις.

Το συμπέρασμα μας είναι ότι το ευρύτερο πλέγμα αξιών που δημιουργήθηκαν από τους οργανισμούς της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών, μεταλαμπαδεύτηκαν από το πεδίο της μάχης σε αυτό της πολιτικής, ενισχύοντας σημαντικά το αξιακό υπόβαθρο της νεοσύστατων δημοκρατικών μορφών πολιτειακής διακυβέρνησης που άρχισε να εμφανίζεται ως παγκόσμιο φαινόμενο στον ελληνικό κόσμο από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.

Στην ενότητα 2.1.) παρουσιάσαμε τις κυριότερες απόψεις που έχουν εκφραστεί μέσω της διεθνούς ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας αναφορικά με το τι πραγματικά προκάλεσε την ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου στην αρχαία Αθήνα κάνοντας την παραδοχή ότι είναι αρκετά πιστευτές, αλλά μεμονωμένα δεν θα πρέπει να θεωρούνται επαρκείς επεξηγήσεις και ότι καλύτερο θα ήταν να μην εκλαμβάνονται ως ξεχωριστές εκδοχές, αλλά να συνυπολογίζονται ως αίτια για την

ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου.

Όπως θα καταδείξουμε στο κεφάλαιο αυτό, υπάρχει μια ουσιώδης και αμφίδρομη σχέση μεταξύ του φαινομένου της δημοκρατίας με τη μεταβολή στη στρατιωτική οργάνωση. Για να καταδειχθεί η σχέση αυτή θα προχωρήσουμε σε μια πρωτότυπη ανάλυση: θα αναλύσουμε τους μηχανισμούς συντονισμού και συνεργασίας που αναπτύχθηκαν όσον αφορά τη δομή και την διάρθρωση του αθηναϊκού στρατού και στόλου κατά τους 6^ο-4^ο αι. π.Χ., παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο η ύπαρξη και η φιλοσοφία της λειτουργίας της αθηναϊκής *οπλιτικής φάλαγγας* και των αθηναϊκών *τριηρών* “μεταλαμπαδεύθηκαν” μέσα από ένα περιβάλλον μακρο-κουλτούρας ως αξιακό σύστημα από το πεδίο της μάχης, στο χώρο της πολιτικής και των θεσμών.

Εκδοχές μιας τέτοιου είδους ανάλυσης έχει σε κάποιο βαθμό αναλυθεί πρόσφατα από τους Kyriazis and Paparrigopoulos (2011b, 2012), Kyriazis (2012), Kyriazis and Metaxas (2013), Kyriazis, Paparrigopoulos and Economou (2013), Economou and Kyriazis (2014c) και Κυριαζής (2014).

3.2.) Μακρο-κουλτούρα, στρατοί και τακτικές: η ανάδειξη της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών⁴³

Κατά την Αρχαϊκή περίοδο, η στρατιωτική οργάνωση και ο πόλεμος εν γένει αποτελούσαν μια σημαντική πτυχή της κοινωνικής ζωής, όπως συνέβαινε και κατά τις προγενέστερες εποχές (Μυκηναϊκή, Γεωμετρική).

Αυτό εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί, αρκεί κανείς να ανατρέξει στα ήθη των Μυκηναίων. Οι κύριες θεότητες τους ήταν ο Άρης, ο θεός του πολέμου και η Παλλάδα Αθηνά, η οποία πάντοτε εικονίζονταν κρατώντας οκτώσχημη ασπίδα και δόρυ, φορώντας πάντοτε κράνος. Επίσης, οι Μυκηναίοι ευγενείς διακοσμούσαν με πολύτιμους λίθους τα όπλα τους ή συχνά αυτά εμφανίζονται επιχρυσωμένα (D’Amato and Salimbeti, 2011, 4). Γύρω στο 1450 π.Χ. στην μυκηναϊκή Ελλάδα υπήρχαν αρκετά “πολεμικά” βασίλεια με κυριότερα αυτά των Μυκηνών, της Τίρυνθας, της Πύλου, και των Θηβών (σελ. 5). Μια εκδοχή αυτού του τύπου στρατιωτικής

⁴³ Μια εκδοχή της ανάλυσης στις 3.2.) - 3.4.) παρουσιάστηκε στο Kyriazis, N., Paparrigopoulos, X. & Economou, E.M.L. (2013), *The glue of democracy: Economics, warfare and values in Classical Greece*, Conference in the Memory of Anastassios D. Karayiannis, in October 18-19, 2013, in Volos.

οργάνωσης που ανάγεται στην μυκηναϊκή εποχή θα διατηρήθηκε πιθανότατα και μεταγενέστερα (πχ., χρήση ασπίδας, θώρακα και δοράτων).

Για περιγραφές του οπλισμού που χρησιμοποιήθηκαν κατά τον Τρωικό Πόλεμο που επιβεβαιώνουν τις εκτιμήσεις των ανωτέρω ερευνητών, μπορεί κανείς να ανατρέξει στις ίδιες τις αρχαίες πηγές και κυρίως στον Όμηρο.⁴⁴

Πιο συγκεκριμένα, περιγραφές οπλισμού αποδίδονται στα παρακάτω εδάφια των Ραψωδιών της *Ιλιάδας*: (Β' 381-390, 773-778), (Γ' 15-18), (Θ' 489-497), (Κ' 254-263, 299-349, 333-335), (Μ' 292-298), (Λ' 15-45, 424-426), (Ν' 224-270, 339-344, 404-407, 713-718), (Ξ' 22-25, 370-374, 401-427), (Ο' 314-316, 352-354, 384-389, 478-484, 673), (Π' 100-110, 130-140), (Ρ' 128, 256-265, 490-495, 516-525), (Υ' 117, 247, 393-400), (Φ' 164-165, 273-4, 316-317, 489-490), (Χ' 225, 312-315), (Ψ' 504-505, 556-561). Το δεύτερο έργο του Ομήρου, η *Οδύσσεια* μας δίνει περαιτέρω στοιχεία οπλισμού στους στίχους: (Α' 254-255, 262-3), (Β' 3, 10), (Δ' 273-276), (Ε' 234-236), (Θ' 407-412), (Γ' 487), (Κ' 147, 164, 208), (Λ' 40-42, 101-102, 608-614), (Μ' 229-230), (Π' 79-80), (Ρ' 261-263), (Σ' 15-17, 125-128, 376-379), (Φ' 11-434), (Χ' 1-420).

Ο Kyriazis (2012) προβαίνει σε μια πολύ διαφωτιστική ανάλυση αναφορικά με τις αιτίες μεταβολής της στρατιωτικής οργάνωσης από τη μυκηναϊκή εποχή έως την κλασική εποχή. Υποστηρίζει ότι κατά τη μυκηναϊκή εποχή, την ποιοτική διαφορά κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων έκαναν οι βασιλείς-πολέμαρχοι με τους ευγενείς αριστοκράτες που διέθετε η πόλη-κράτος. Ο κύριος λόγος για αυτό ήταν η κατά πολύ υπέρτερη αμυντική τους θωράκιση αλλά και τα ισχυρά επιθετικά τους όπλα. Η διαπίστωση αυτή, στην οποία όμοια έχουν καταλήξει και άλλοι μελετητές (Hammond, 1989, 138; Καρίκας, 2003; Καμπούρης, 2011; D'Amato and Salimbeti, 2011) καθίσταται εμφανής αν κανείς παρατηρήσει το σπουδαίο εύρημα της ολόσωμης πανοπλίας που βρέθηκε εντός μυκηναϊκού τάφου στην περιοχή Δενδρί της Λακωνίας, η οποία ανάγεται στο 1500 π.Χ, και η οποία εκτίθεται στο αρχαιολογικό μουσείο του Ναυπλίου.

⁴⁴ Για λεπτομερή και ενδελεχή ανάλυση αναφορικά με την ποικιλία του οπλισμού κατά τη μυκηναϊκή εποχή και τον τρόπο χρήσης του, καθώς και της εξέλιξης τους, δεξ (Ιακωβίδης, 1970, 266; Καρίκας, 2003, κεφ. 2; Καμπούρης, 2011) και (D'Amato and Salimbeti, 2011; Kyriazis, 2012).

Η συγκεκριμένη πανοπλία αποτελείται από συγκρότημα θώρακα αποτελούμενου από 15 μείζονα και ελάσσονα τεμάχια-πλάκες, ισχυρό κράνος από δόντια αγριόχοιρου κλπ., προσφέροντας ισχυρή προστασία στον ευγενή χρήστη της. Στα επιθετικά όπλα των βαρειά οπλισμένων Μυκηναίων αριστοκρατών συμπεριλαμβάνονταν το βαρύ δόρυ μήκους 3 μέτρων, το οποίο διέθετε χάλκινη αιχμή 60 εκατοστών (Καρίκας, 2003), οι μεγάλες ίσιες ευρωπαϊκού τύπου σπάθες μήκους 70 εκατοστών (Kyriazis, 2012, 9) καθώς και τα πολεμικά άρματα, τα οποία σε αντίθεση με τα τριθέσια χιτιτικά ή αιγυπτιακά (που χρησιμοποιούσαν εκηβόλο όπλο, πχ., τόξο) ήταν διθέσια και ο βαριά οπλισμένος -συνήθως ευγενής- επιβάτης πολεμούσε με ισχυρό και μακρύ δόρυ (Καμπούρης, 2011, 107).

Ο Kyriazis (2012) προβαίνει στην διαπίστωση ότι ένας τέτοιος οπλισμός θα ήταν πάρα πολύ ακριβός για να γίνει κτήμα του οποιουδήποτε απλού Μυκηναίου στρατιώτη. Συμφωνώντας, πιστεύουμε ότι και μόνο η κατεργασία και η σφυρηλάτηση ολόχάλκων πανοπλιών θα αποτελούσε μια ιδιαίτερα δαπανηρή επένδυση. Αρκεί και μόνον η περιγραφή των εξειδικευμένων τεχνικών, του υλικού κατασκευής και των ζωγραφικών αναπαραστάσεων που συνόδευε τη νέα ασπίδα Ιλ. (Σ' 468-607, Τ' 368-405)⁴⁵ έχουμε και τον υπόλοιπο εξοπλισμό του Αχιλλέα Ιλ. (Σ' 609-612) για του λόγου το αληθές.

Επίσης, όμοια ενστερνιζόμαστε την άποψη, ότι τέτοιες περίπλοκες στην κατασκευή, και δαπανηρές θωρακίσεις θυμίζουν τους Ευρωπαίους μεσαιωνικούς ιππότες. Οι εικόνες 1α, 1γ παρουσιάζουν μια απεικονιστική εκδοχή του αμυντικού και επιθετικού οπλισμού και των Μυκηναίων ευγενών ώστε να καταδειχθεί και οπτικά το επιχείρημα του υπέρτερου οπλισμού τους έναντι των απλών (λαϊκών) πολεμιστών σε σύγκριση.

Όπως παρατηρούμε από τις εικόνες 1α, 1γ, ο βαρύτατα οπλισμένος Μυκηναίος ευγενής δεν υπολείπεται σε ποιότητα θωράκισης σε σύγκριση επί παραδείγματι, με τους βυζαντινούς κατάφρακτους κλιβανοφόρους του 10^{ου} -11^{ου} αι. μ.Χ., επί αυτοκρατόρων Νικηφόρου Φωκά, Ιωάννη Τσιμισκή και Βασιλείου Β'

⁴⁵ Η ασπίδα θα αποτελούσε ένα κομψοτέχνημα για την εποχή της. Όλες οι αναπαραστάσεις-ζωγραφικές απεικονίσεις που περιγράφονται υποδηλώνουν πολύ υψηλό επίπεδο μεταλλουργίας για να μπορούν να επιχαραχτούν σωστά. Η ασπίδα του Αχιλλέα πρέπει να ήταν και πολύ ανθεκτική γιατί δεν κατασκευάστηκε μόνο από χαλκό αλλά από ένα κράμα από σκληρό χαλκό, κασσίτερο και πολύτιμο χρυσάφι.

Εικόνα 1: Σύγκριση οπλισμού των αρχαίων Μυκηναίων με τους Ευρωπαίους μεσαιωνικούς ιππότες

Εικόνα (1α)

Εικόνα (1β)

Εικόνα (1γ)

Εικόνα (1δ)

Εικόνα (1ε)

(βλ. Scott et al, 2008-εικόνα 1β) ή τους Ευρωπαίους ιππότες του 14^{ου} αι. μ.Χ. (Jones, 2011-εικόνες 1δ, 1ε). Ο Ιακωβίδης, (1970, 266) αναφέρει ότι ο οπλισμός που χρησιμοποιούσαν οι Αχαιοί απλοί πολεμιστές στις μάχες τους καταβάλλονταν από το ίδιο το κράτος. Επομένως, αποτελούσε κρατική περιουσία. Έτσι εξηγείται γιατί οι αποθήκες των ανακτόρων περιείχαν όλων των ειδών τα όπλα (βαρείες χάλκινες πανοπλίες, που προστάτευαν όλο το σώμα του πολεμιστή, κλπ).

Το ότι η επιβλητική παρουσία των υπέρτερα οπλισμένων ευγενών επηρέαζε καταλυτικά την έκβαση των μαχών μπορεί να το διαπιστώσει κανείς από τους στίχους της Ιλιάδας μεταξύ άλλων, για τους Αγαμέμνονα, Μενέλαο, Διομήδη, Έκτορα, Αίαντα, Ιδομενέα, Οδυσσέα κλπ. ενδεικτικά στους στίχους (Δ.΄ 487-489), (Λ΄15-45, 220-224, 463-465), (Ν΄ 802-809), (Ρ΄591-592, 624-625), (Σ΄468-612), (Τ΄ 368-405), (Υ΄ 267-272), και από ολόκληρη τη ραψωδία Φ.

Ο λόγος της προηγηθείσας τεχνικής ανάλυσης του εξοπλισμού κατά τη μυκηναϊκή περίοδο θεωρούμε ότι χρησιμεύει στο να καταδειχθεί ότι ο πόλεμος μέχρι και το 1250 π.Χ. ήταν επί της ουσίας μια υπόθεση των ευγενών, η παρουσία και η πολεμική απόδοση των οποίων στη μάχη λειτουργούσε κατά μια σύγχρονη έννοια ως *πολλαπλασιαστής ισχύος*, ικανός να ανατρέψει τους συσχετισμούς της στρατιωτικής ισορροπίας δυνάμεων κατά τη διάρκεια της μάχης και σε οποιοδήποτε θέατρο επιχειρήσεων.⁴⁶

Ο Kyriazis (2012, 18) προβαίνει στην ενδιαφέρουσα διαπίστωση ότι μετά την μερική αποδόμηση του μυκηναϊκού κόσμου μετά το 1200 π.Χ, πραγματοποιήθηκε πληθυσμιακή ανακατανομή στον ελλαδικό χώρο. Όπως σημειώνει ο Lyttkens (2013, 37), στην αρχή ο πληθυσμός μειώθηκε αλλά κατόπιν άρχισε αυξάνεται ξανά, όπως συνέβη και στην φεουδαλική Αγγλία πριν και μετά την μεγάλη πανούκλα της περιόδου 1348/9 που μείωσε αισθητά τον αγγλικό πληθυσμό.

Οι Cartledge (2011) και Kyriazis (2012, 20) επισημαίνουν ότι ο αριθμός των 100 περίπου πόλεων-κρατών κατά τη μυκηναϊκή εποχή δεκαπλασιάστηκε κατά το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και ο (Ober, 2008, 2011). Αυτές

⁴⁶ Για τη σημασία και την έννοια του *πολλαπλασιαστή ισχύος* στο σύγχρονο πεδίο μάχης μπορεί κανείς να λάβει αναλυτική πληροφόρηση από τους Κυριαζή και Σπανό (2000). Σύγχρονοι πολλαπλασιαστές ισχύος είναι τα συστήματα C4I, οι δορυφόροι τηλεπικοινωνιών και τηλεπισκόπησης, οι πύραυλοι θαλάσσης-αέρος ή αέρος-αέρος stand-off τύπου cruise, φερειπὴν Tomahawk, SCALP-EG, KEPD 350, τα σύγχρονα μαχητικά αεροσκάφη πχ., F22 και F35, EF-2000, Rafale, SU35S κλπ.

οι νέες πόλεις-κράτη ήταν μικρότερες σε μέγεθος από τις μεγάλες μυκηναϊκές πόλεις που διέθεταν κεντρική εξουσία (βασιλιά) και οικονομική αυτοτέλεια, με αποτέλεσμα να μην διαθέτουν τους πόρους για την ύπαρξη ενός ισχυρού αμυντικού μηχανισμού ανάλογου της εποχής των μυκηναϊκών ετών.

Για να αντιμετωπιστεί επομένως το πρόβλημα της αυτοάμυνας των μικρών κατακερματισμένων πόλεων-κρατών, αναγκαία κατέστη η αλλαγή στη στρατιωτική οργάνωση και τον τύπο οπλισμού. Οι κάτοικοι των νέων μετά-μυκηναϊκών πόλεων-κρατών σταδιακά συνειδητοποίησαν ότι η άμυνα των πόλεων τους θα έπρεπε να αναληφθεί από τους ίδιους. Η κατάρρευση της μυκηναϊκής στρατιωτικής οργάνωσης που βασιζόνταν στην καταλυτική παρουσία των πλούσιων αριστοκρατών επί του πεδίου της μάχης με τον ακριβό οπλισμό τους, έπρεπε να αντικατασταθεί.

Οι Kyriazis (2012, 20) και Kyriazis and Metaxas (2013) υποστήριξαν ότι το κενό ασφάλειας που δημιουργήθηκε αντιμετωπίστηκε με την δημιουργία του οπλισμού από τους ίδιους τους κατοίκους-ελεύθερους αγρότες των πόλεων-κρατών. Έτσι, σταδιακά, από το 1200 π.Χ. και έπειτα (Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου) οι κάτοικοι των πόλεων-κρατών άρχισαν να κατασκευάζουν μόνοι τους τον προσωπικό τους οπλισμό, αρχικά χρησιμοποιώντας το ξύλο επειδή δεν ήταν δαπανηρό και το οποίο μπορούσε να μετασχηματιστεί σε ασπίδα, ενώ με προσθήκη σιδήρου μπορούσε να δημιουργηθεί ένα ικανό δόρυ. Ο Lyttkens (2013, 37) επισημαίνει ότι μετά το 1200 π.Χ. συνέβη σταδιακή τεχνολογική αλλαγή. Ο δαπανηρός χαλκός αντικαταστάθηκε από τον σίδηρο, ο οποίος υπολογίζεται ότι ήταν πέντε φορές πιο φθηνός από τον χαλκό και έτσι δόθηκε η δυνατότητα σε ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να αποκτήσει τον ατομικό του οπλισμό του για την υπεράσπιση της πόλης του.

Μάλιστα, τον 7^ο αι. π.Χ. ο οπλισμός των *οπλιτών* βελτιώθηκε. Η απλή ξύλινη ασπίδα έλαβε κυρτό σχήμα, ενώ ο χαλκός επανήλθε στο προσκήνιο και συνεισέφερε ενισχυτικά στην κατασκευή θωράκων που προστάτευαν το σώμα, περικνημίδων και κορινθιακού –συνήθως– τύπου κράνους. Το δόρυ και το ξίφος διατηρήθηκαν και βελτιώθηκαν. Είναι προφανές ότι οι νέες αυτές βελτιώσεις συνεισέφεραν στο να αποτελέσει ο νέος ατομικός οπλισμός των *οπλιτών-ελεύθερων αγροτών* μια ελαφρότερη “εκδοχή” των βαρύτατα οπλισμένων Μυκηναίων ευγενών, χωρίς ωστόσο

να καταστεί κατώτερος των περιστάσεων.⁴⁷

Βαθμηδόν στην μετά-μυκηναϊκή Ελλάδα άρχισαν να δημιουργούνται οι πρώτοι “παλλαϊκοί” τοπικοί στρατιωτικοί σχηματισμοί, οι *οπλιτικές φάλαγγες*, καθώς η άμυνα των νέων πόλεων-κρατών δεν μπορούσε πια να βασίζεται στις υπηρεσίες της εξειδικευμένης στον πόλεμο κάστας των ευγενών, αλλά αποτελούσε υπόθεση όλων των κατοίκων (Hammond, 1989, 139; Kyriazis and Paparrigopoulos, 2011). Ο Kyriazis (2012, 21) εύστοχα κατά την άποψή μας ονομάζει αυτό τον νέο τύπο στρατιώτη ως “ελεύθερο αγρότη-πολεμιστή” και “πρώτο-πολίτη-πολεμιστή” (proto-citizen warrior).

Ο Fuller (2008, 38) σε συνάφεια με την εν λόγω θέση, υποστηρίζει ότι η πρόοδος της μεταλλουργίας και η συνακόλουθη μείωση του κόστους της πανοπλίας κατέστησαν εφικτή την αγορά του οπλισμού από κάθε ευκατάστατο πολίτη. Ο οπλισμός περιλάμβανε μεταλλικό κράνος, θώρακα, περικνημίδες, βαρύ δίκοπο ξίφος ή (σπάνια) τόξο. Ο Fuller εύστοχα σχολιάζει ότι “*η μεταβολή αυτή ήταν εξισωτική και δημοκρατική επειδή έθετε τον ευγενή με τον απλό πολίτη σε ίση μοίρα στο πεδίο της μάχης*”. Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο Cartledge (1977, 23), ο οποίος θεωρεί ότι η δημιουργία της οπλικής φάλαγγας κατέστησε την ενασχόληση με την υπεράσπιση της πόλεως-κράτους μια ευρύτερη υπόθεση που αφορούσε όλη την κοινότητα και όχι μόνο “*μία χούφτα αριστοκράτες που μπορούσαν να αντέξουν* (σ.σ. οικονομικά) *την απόκτηση του πολεμικού εξοπλισμού*”.

Ήδη από την εποχή των Σκοτεινών Χρόνων (από το 13^ο αι. και έπειτα) οι ελεύθεροι αγρότες είχαν όλο και μεγαλύτερο ποσοστό κατοχής αγροτικού πλεονάσματος στη διάθεση τους (Bresson, 2007, κεφ. 4). Συνεπώς, η σταδιακή ανάδειξη μιας “μέσης τάξης” κατοίκων ελεύθερων-αγροτών, τους έδωσε τη δυνατότητα να χρηματοδοτήσουν τον οπλισμό τους ώστε να συμμετάσχουν στην

⁴⁷ Η ελληνική οπλική φάλαγγα δοκιμάστηκε σε όλες τις λειτουργίες και εκδοχές κατά τους Περσικούς Πολέμους 490-479 π.Χ., έναντι των κατά πολύ υπέρτερων αριθμητικά αντιπάλων της πολυεθνικής Περσικής αυτοκρατορίας, τόσο στο Μαραθώνα, το 490 π.Χ., όσο και στις Θερμοπύλες (480 π.Χ.) και τις Πλαταιές (479 π.Χ.) με αίσια έκβαση. Οι ελληνικές νίκες κατέδειξαν την ανωτερότητα της έναντι των ανατολικών στρατιωτικών δογμάτων πολέμου και τακτικών, τόσο του πεζικού, του ιππικού, ακόμη και του “πυροβολικού” (των συστοιχιών τοξοτών), που οι Πέρσες διέθεταν κατά τις εκστρατείες τους στη Ελλάδα. Για την ισχύ και τις ικανότητες της ελληνικής οπλικής φάλαγγας έναντι των ανατολικών στρατών μπορεί κανείς να ανατρέξει στους Krentz (1985, 2002, 2013), Fields (2007), Hanson (2009), Kyriazis (2012) και Κυριαζή (2008, 2014).

υπεράσπιση της πόλεως τους μέσω των οπλιτικών φαλαγγών (Christ, 2006; Kyriazis, and Paparrigopoulos 2011b, 2012; Kyriazis, 2012; Kyriazis and Metaxas, 2013; Arvanitidis and Kyriazis, 2013). Στην πραγματικότητα, οι Έλληνες οπλίτες ήταν κατά τους Forrest (1994, 120) και Pritchard (2013, 176) “βαριά οπλισμένο πεζικό”⁴⁸, γεγονός που υπονοεί εξειδικευμένο και δυνητικά ακριβό οπλισμό.

Όπως αναφέρθηκε, ο οπλίτης διέθετε θώρακα, περικνημίδες, κράνος, δόρυ μάκρους 2 μέτρων και ξίφος λάμας 60 εκατοστών (Hammond, 1989, 139; Kyriazis, 2012; Κυριαζής, 2014, 68). Ένας τέτοιος οπλισμός δεν θα διέφερε πολύ από αυτόν των μυκηναίων ευγενών και σίγουρα καθώς οι οπλιτικές φάλαγγες θα αναπτύσσονταν προϊόντος του χρόνου μέχρι και την Κλασική εποχή, θα καθίσταντο όλο και πιο δαπανηρός. Ο Κυριαζής (2014, 18) ονομάζει τους οπλίτες των φαλαγγών ως “βαριά οπλισμένους πεζούς”.

Με την άποψη ότι η συμμετοχή στην οπλική φάλαγγα αφορούσε έναν ευρύτερο αριθμό ελεύθερων αγροτών μιας ελληνικής πόλεως-κράτους διαφωνούν οι Lyttkens (1994, 65; 2013, 31), Signor (2000, 107) και Pritchard (2013, 176) οι οποίοι θεωρούν ότι ο οπλισμός του οπλίτη ήταν πολύ ακριβός για τον μέσο ελεύθερο-αγρότη και ότι μόνο ένα μικρό μέρος του κοινωνικού συνόλου, που αφορούσε τους εύπορους ελεύθερους αγρότες ήταν δυνατόν να αναλάβει το κόστος του οπλισμού του.⁴⁹

Ωστόσο, η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με παλαιότερο συμπέρασμα του Georges (1993) ο οποίος υποστήριξε ότι ο εξοπλισμός των οπλιτών πιθανόν να ήταν λιγότερο ακριβός από ότι πιστεύεται ενώ ο Ober (1997) με παραπλήσια θέση υποστήριξε ότι η κατασκευή του εξοπλισμού του Αθηναίου οπλίτη για να συμμετάσχει στη φάλαγγα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να φτιαχτεί ακόμη και χειροποίητα και σχετικά φθηνά, ουσιαστικά καθιστώντας εφικτή την δημιουργία της συμμετοχή περισσότερων λαϊκών οπλιτών-ελεύθερων αγροτών, αφού όλο και περισσότεροι μπορούσαν να αποκτήσουν τον απαραίτητο εξοπλισμό για να συμμετάσχουν στην οπλική φάλαγγα.

⁴⁸ Για να είναι πιο ακριβής η περιγραφή που πραγματοποιείται εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι εκτός του “βαρέως” πεζικού που συνέθετε τη φάλαγγα υπήρχαν και πιο ελαφρές εκδόσεις στρατιωτικών σχηματισμών πεζικού, οι *υπο-οπλίτες* και οι *τοξότες*. (Trundle, 2010, 147; Hansen, 2011). Για αυτούς δυστυχώς δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία από τις αρχαίες πηγές.

⁴⁹ Με την τελευταία άποψη συμφωνεί και ο Δημήτρης Κυρτάτας (Παν. Θεσσαλίας), σε προσωπική επικοινωνία μαζί μας.

Αν ήταν έτσι, τότε η δυνατότητα συμμετοχής στις ελληνικές φάλαγγες διευρύνεται σε μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων. Η τελευταία άποψη ενισχύεται σημαντικά από το επιχείρημα του Καραγιάννη (2007, υποσημείωση 13, κεφ. 4, δεξ και Λυσίας, *Υπέρ Μαντίθεου*) ότι στην περίπτωση που κάποιος Αθηναίος ελεύθερος πολίτης-οπλίτης δεν είχε τη δυνατότητα αγοράς του εξοπλισμού του, κάποιος εύπορος Αθηναίος από το δήμο στον οποίο υπάγονταν ο/οι εν λόγω οπλίτης/ες φρόντιζε ώστε να αγοράσει τον στρατιωτικό εξοπλισμό για αυτούς. Τέλος, ο Κυριαζής (2014, 19) κάνοντας αναγωγή από το μέγεθος των οπλιτών στο Μαραθώνα (10000 άνδρες) και ξέροντας από τις αρχαίες πηγές ότι την εποχή εκείνη ο πληθυσμός των ελεύθερων πολιτών της πόλεως ανέρχονταν περίπου στις 60000 θεωρεί ότι το 1/5 ή 1/6 ήταν αρκετά πλούσιος ώστε να χρηματοδοτεί τον οπλισμό του.

Το συμπέρασμα από την μέχρι τώρα ανάλυση αυτής της ενότητας είναι ότι από τις διστάμενες απόψεις της διεθνούς βιβλιογραφίας δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα περί του ακριβούς πληθυσμιακού ποσοστού συμμετοχής των οπλιτών στις αθηναϊκές και τις ελληνικές οπλιτικές φάλαγγες εν γένει. Αν ο οπλισμός ήταν αρκετά ακριβός, τότε θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί μόνο από μια ομάδα ευπόρων ελεύθερων αγροτών ενώ αν δεν ήταν τόσο δαπανηρός, τότε κατά μια λογική συνεπαγωγή θα ήταν δυνατόν να συμμετάσχει στη φάλαγγα ακόμη και ο μέσος ελεύθερος-αγρότης ως οπλίτης.

Αλλά ακόμη και αν ο οπλισμός ήταν όντως πολύ ακριβός, αν όντως ισχύει η εκτίμηση του Καραγιάννη (2007, υποσημείωση 13, κεφ. 4) ότι ένας εύπορος Αθηναίος αναλάμβανε την εξαγορά οπλισμού έναντι των Αθηναίων που δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα στον οικείο τους δήμο, το γεγονός αυτό διαφοροποιεί για προφανείς λόγους την επιχειρηματολογία υπέρ της άποψης ότι η συμμετοχή των πολιτών-οπλιτών στην φάλαγγα διαλάμβανε ένα ευρύτερο παλλαϊκό χαρακτήρα.

Ωστόσο, όπως θα καταδειχθεί ευθύς αμέσως, το ποσοστό συμμετοχής των πολιτών στην φάλαγγα δεν είναι για την εν λόγω διατριβή το κρίσιμο θεωρητικό ζήτημα με το οποίο φιλοδοξούμε να ενισχύσουμε την επιχειρηματολογία μας. Το κρίσιμο ερώτημα για την ανάλυση που ακολουθείται εδώ είναι να διερευνηθεί αν και κατά πόσο από τη στρατιωτική οργάνωση των οπλιτικών φαλαγγών και των τριηρών δυνάμεθα να υποθέσουμε ότι είναι δυνατόν να εξαχθούν ένα σύνολο από αλληλεπιδρόμενες αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς τα οποία να συνεισέφεραν στην ανάδειξη μιας νέας δημοκρατικής μακρό-κουλτούρας.

Οι Krentz (1985, 2002, 2013), Hanson (2009), Kyriazis (2012, 28) και Kyriazis and Metaxas (2013), αναλύουν την ανάδειξη της οπλικής φάλαγγας στην Ελλάδα κατά την περίοδο από το 750 π.Χ. και έπειτα ως *μηχανισμό συντονισμού και συνεργασίας*. Η λειτουργία της φάλαγγας διέπονταν από συγκεκριμένους κανόνες λειτουργίας. Πιο συγκεκριμένα, κάθε οπλίτης της φάλαγγας στέκονταν ακριβώς δίπλα στον συμπολεμιστή του, προστατεύοντας κατά αυτόν τον τρόπο όχι μόνο τον εαυτό του αλλά και τη δεξιά ακάλυπτη πλευρά του συμπολεμιστή του, καθώς αυτός εκτίθετο στον εχθρό, από τη στιγμή που το υψωμένο του δεξί χέρι που κρατούσε το βαρύ δόρυ αποσκοπούσε στο να πλήξει τις πρώτες γραμμές του αντιπάλου.

Η λογική πάνω στην οποία εδράζονταν η λειτουργία της οπλικής φάλαγγας ήταν η διαρραγή της συνοχής της παράταξης της εχθρικής φάλαγγας με σκοπό την αποσύνθεση και την καταστροφή της από τους επελαύνοντες φίλιους οπλίτες και από ελαφρότερα οπλισμένα φίλια στρατιωτικά τμήματα τα οποία την κατάλληλη στιγμή θα παρεισέφρειαν εντός της αποδιοργανωμένης και παραπαίουσας εχθρικής φάλαγγας. Για να προστατεύονται οι μπροστινές σειρές από εχθρική διείσδυση από τα μετόπισθεν, η φάλαγγα αποτελούνταν από ένα συμπαγές βάθος οκτώ σειρών οπλιτών σε παράταξη. Επίσης, οι αντιμαχόμενοι επέλεγαν συνήθως μικρές πεδιάδες για να αναμετρηθούν (και οι οποίες προφανώς δεν προσέφεραν μεγάλες δυνατότητες ελιγμών).

Επιπλέον, κατά τη φάση της εμπλοκής των τμημάτων της πρώτης και της δεύτερης σειράς με τις δυνάμεις του εχθρού, οι επόμενες σειρές οπλιτών εφαρμόζαν την τακτική του *ωθισμού*, δηλαδή συντονισμένα και ρυθμικά “έσπρωχναν” το μπροστινό τμήμα με σκοπό να του δώσουν μεγαλύτερη ισχύ στην επικείμενη κρούση. Όταν τελικά οι αντιμαχόμενες φάλαγγες εμπλέκονταν με τον εχθρό, λειτουργούσαν σαν δυο μεγάλα έμβολα που αποσκοπούσαν να συντρίψουν το ένα το άλλο.

Είναι προφανές ότι για την επιτυχή λειτουργία και απόδοση της φάλαγγας στη μάχη, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ο συντονισμός μεταξύ των μελών της. Αυτό απαιτούσε άριστη φυσική κατάσταση, ρυθμό στο βηματισμό και συγχρονισμό όταν ήταν αναγκαίοι οι ελιγμοί επί του πεδίου της μάχης. Για να επιτευχθούν αυτά τα στοιχεία απαιτούνταν συνεχής εκπαίδευση και ασκήσεις μάχης και υψηλό επίπεδο φυσικής κατάστασης (Cartledge, 1977, 23; Kyriazis and Metaxas, 2013). Οι Kyriazis and Metaxas διαπίστωσαν και κάποιες άλλες θετικές παραμέτρους από τη λειτουργία της φάλαγγας: Επί παραδείγματι, η περίπτωση *free-riding* κατά τη διάρκεια της μάχης

αποτελούσε σχεδόν ανύπαρκτο φαινόμενο, όπως δέχονται και οι Christ (2006) και Falk *et al.* (2010).

Με άλλα λόγια, η ενδεχόμενη περίπτωση να συμπεριφερθούν κάποια άτομα ιδιοτελώς, αποφεύγοντας το ίσο μερίδιο κίνδυνου επιφορτίζοντας το στους συνάδελφους τους με σκοπό να επαυξήσουν την πιθανότητα επιβίωσης τους από τη σύγκρουση, πρακτικά δεν υφίστατο. Η επιβίωση του καθενός οπλίτη βασιζόταν στην εμπιστοσύνη που είχε στον οπλίτη-συνάδελφο στα δεξιά του, ο οποίος υπεράσπιζε το δεξί ακάλυπτο πλευρό του.

Οι Christ (2006) και Kyriazis and Metaxas (2013) αποδίδουν αυτή τη συμπεριφορά των οπλιτών στη συνεχή παρακολούθηση και έλεγχο τους από τον συμπολεμιστή τους αφού οι άνδρες στις φάλαγγες πολεμούσαν πλάι-πλάι και το τελικό και απαρέγκλιτο αποτέλεσμα για την επιτυχία τους βασιζόταν στην ομαδικότητα, κάτι που ουσιαστικά εκμηδένιζε την πιθανότητα “μειωμένης απόδοσης” ή προδοσίας. Επίσης, επισημαίνουν ότι οι φάλαγγες διακρίνονταν από μεγάλη συνοχή, κοινή θέληση, εμπιστοσύνη, αλτρουισμό και κοινό σκοπό. Ο Hammond (1989, 139) υποστηρίζει ότι η συμμετοχή στη φάλαγγα απαιτούσε “δύναμη” και πειθαρχία.

Ο μηχανισμός συντονισμού και συνεργασίας που αναπτύχτηκε μέσω της οπλικής φάλαγγας στον πόλεμο της ξηράς, μεταφέρθηκε και στον πόλεμο στη θάλασσα. Η λειτουργία των *τριηρών*, για να καταστεί επιτυχής απαιτούσε την υιοθέτηση παρόμοιων μηχανισμών. Οι τριήρεις, αποτελούσαν μεγάλα για την εποχή τους σκάφη βάρους περί τους 50 τόνους, μήκους περίπου 60 και πλάτους 5.4. μέτρων. Διέθεταν πλήρωμα 200 ατόμων, εκ των οποίων 170 ήταν κωπηλάτες⁵⁰ (*θήτες*), 10 πεζοναύτες, 10 ναύτες, 4 τοξότες και 7 αξιωματικοί. Το σύνολο των κωπηλατών βρίσκονταν στα επόμενα δυο διαζώματα, κάτω από το κύριο, εξ ου και το όνομα τριήρεις (Morrison and Coates, 1986; Strauss, 2004).

Η επιτυχής χρήση του σκάφους στη μάχη απαιτούσε την άριστη συνεργασία όλων των μελών του πληρώματος (όπως ρυθμική κωπηλασία, αλλαγή της ταχύτητας ανάλογα με την περίσταση (πχ., αλλαγή κατεύθυνσης, επιτάχυνση για διεμβολισμό εχθρικού σκάφους, απεμπλοκή μετά τον διεμβολισμό κλπ). Η συνεργασία με το τμήμα των κωπηλατών και ο συγχρονισμός των εντολών γίνονταν μέσω των

⁵⁰ Ο Κυριαζής (2014, 41) παρέχοντας επιπρόσθετη βιβλιογραφία υπομνησκει την πιθανότητα οι κωπηλάτες στα πλοία να ήταν τελικά 180 και όχι 170.

παραγγελμάτων, τα οποία έδιδαν οι *κελευστές*, σε συνεργασία με τον *πηδαλιούχο*, (ναύκληρος) και τον *τριήραρχο*, διοικητή της τριήρους, που συνεπικουρούνταν από τους αξιωματικούς του (Kyriazis, 2012, 26).

Μάλιστα, όπως και στην περίπτωση της *φάλαγγας* ήταν τέτοιο το ψυχολογικό “δέσιμο” μεταξύ των μελών της τριήρους ώστε ακόμη και το ίδιο το σκάφος αντιμετωπιζόταν από τα μέλη του πληρώματος της όχι μόνο ως ένα εξειδικευμένο οπλικό σύστημα (που πράγματι ήταν για τα τεχνολογικά δεδομένα της εποχής) αλλά επιπλέον, ως ένας ζωντανός οργανισμός, ο οποίος διέθετε όνομα και στον οποίο αποδίδονταν τιμές, όπως στα βουνά, τα δάση και τα άλση. Τα πλοία έφεραν ονόματα που παρέπεμπαν στο θηλυκό⁵¹, ενώ λάμβαναν και ονόματα ημιθέων και θεοτήτων, όπως Αμφιτρίτη, Θέτις, Αφροδίτη, επίσης ζώων όπως Λέων, αλλά και ονόματα που συνέθεταν ιδιότητες, όπως ελευθερία, δημοκρατία κλπ, (Strauss, 2004, 147). Αυτές οι πληροφορίες ίσως αρκούν ώστε να υποστηριχτεί ότι η δημιουργία της οπλικής *φάλαγγας* και των τριηρών συνοδεύτηκε από μια σημαντική παράμετρο που σε κάθε περίπτωση θα λειτουργούσε ως επιπρόσθετος πολλαπλασιαστικός ισχύος κατά τη διάρκεια της μάχης.

Αυτή η νέα παράμετρος ήταν η υψηλή αίσθηση καθήκοντος μεταξύ των μελών της *φάλαγγας*. Έτσι, όπως επιτυχημένα έχει αναφερθεί, μια τριήρης που λειτουργούσε με αποτελεσματικό τρόπο κατά τη διάρκεια της μάχης θα μπορούσε να παραλληλιστεί με “*μία καλοσυντονισμένη ορχήστρα όπου διαφορετικά όργανα, παίζοντας διαφορετικούς ήχους και αρμονίες, ωστόσο αποδίδουν μια κοινή μελωδία*” (Kyriazis and Metaxas, 2013, 14).

Επομένως, όπως προτείνουν οι Κυριαζής (2012), Kyriazis and Metaxas (2013, 14), Lyttkens (2013, 37) και Kyriazis, Paparrigopoulos and Economou (2013), το

⁵¹ Αξίζει ίσως να αναφερθεί ότι η συνήθεια να αποδίδεται θηλυκή υπόσταση στα πολεμικά πλοία διατηρήθηκε ανά την ιστορία και αποτελεί ένα ακόμη αξιακό στοιχείο που έχει την καταγωγή και την αναφορά του στην Ελλάδα. Επί παραδείγματι, κατά την Ναυμαχία του Τραφάλγκαρ, το 1805, την περίοδο της ακμής της ναυτικής κυριαρχίας της Βρετανικής αυτοκρατορίας ανά την υφήλιο, ο φημισμένος ναύαρχος Οράτιος Νέλσον, καταναυμάχησε το γαλλικό στόλο του Μεγάλου Ναπολέοντα, επιβαίνων επί της ναυαρχίδος του, της “*Νίκης*”, (HMS Victory), σκάφος στο οποίο αποδίδονταν θηλυκή υπόσταση ενώ και κατά τον Β΄ ΠΠ, ενάμισι αιώνα αργότερα, οι Βρετανοί ναύτες εξακολουθούσαν να αισθάνονται τα πλοία τους ως θηλυκές οντότητες, όπως συνέβαινε με τα βρετανικά θωρηκτά HMS Hood και HMS Prince of Wales κατά τη ναυμαχία των στενών της Δανίας το 1941 και αναφέρονταν σε αυτά ως “she...”.

επόμενο βήμα ήταν οι αξίες και τα νέα ήθη που αναπτύχθηκαν από τη λειτουργία της οπλικής φάλαγγας και των τριηρών να μεταφερθούν στο χώρο της πολιτικής. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Cartledge (2013, κεφ. 3) ο οποίος παρέχει μια συγκεντρωτική επισκόπηση των κυριότερων ερμηνειών της διεθνούς βιβλιογραφίας που τείνουν να επιβεβαιώνουν αυτή την επιχειρηματολογία

Η φάλαγγα ήταν ένας σχηματισμός ισότητας όπου η επιβίωση και η νίκη δεν εξαρτιόνταν μόνο από την ατομική δεξιότητα και θάρρος αλλά και από την συλλογική ικανότητα και συνοχή μεταξύ των μελών της (Κυριαζής, 2012, 30). Το ότι στη φάλαγγα όλοι θεωρούνταν ίσοι ανεξαιρέτως καταγωγής ή κοινωνικής θέσης, δημιούργησε “θετικές αναδράσεις” στην ελληνική κοινωνία στο προοίμιο της Κλασικής εποχής. Ο Cartledge (1977, 23), σύμφωνος με τη θέση του Kyriazis προσθέτει ότι το “άνοιγμα” ως προς τη συμμετοχή των απλών λαϊκών πολεμιστών στην υπεράσπιση της πόλης τους μέσω της “οπλικής μεταρρύθμισης”, έθεσε τα θεμέλια για τη δημιουργία ενός πολιτικού περιβάλλοντος όπου σταδιακά θα αμφισβητούσε το μονοπώλιο των ευγενών επί της πολιτικής εξουσίας.

Με την άποψη των Kyriazis, Cartledge συμφωνεί και ο Snodgrass (1965), ο οποίος ερμήνευσε τις μεταβολές στη στρατιωτική οργάνωση, ως *οπλική επανάσταση* (hoplite revolution)⁵², υποστηρίζοντας ότι η στρατιωτική αλλαγή επέφερε και την πολιτική, ενώ ο Raaflaub (1999) υποστήριξε την αλληλεξάρτηση στην ανάπτυξη και την μεταβολή των κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών μεταξύ της πόλεως-κράτους και της οπλικής φάλαγγας, θεωρώντας ότι αυτή η μεταβολή αποτέλεσε μια χρονοβόρα διαδραστική διαδικασία. Σύμφωνος με τις ανωτέρω ερμηνείες, ο Hanson (1996)

⁵² Η νέος αυτός φραστικός νεολογισμός του Snodgrass (1965) θα πρέπει ίσως να θεωρείται αρκετά επιτυχημένος. Ο Snodgrass θεωρούμε ότι περιγράφει ίσως πρώτος για τα δεδομένα της αρχαίας Ελλάδας μια εκδοχή της μετέπειτα θεωρίας που επικράτησε ως *στρατιωτική επανάσταση* του μεσαίωνα, ήτοι της αντικατάστασης του μεσαιωνικού συστήματος ασφάλειας στην Ευρώπη που βασίζονταν στη χρήση κυρίως των ευκατάστατων αριστοκρατών-ιπποτών, από τους μαζικούς παλλαϊκούς στρατούς σε όλο και μεγαλύτερη έκταση από τον 14^ο αι. και ύστερα (δες Parker, 1976; Downing, 1992). Αναλύοντας την τρίτη μελέτη περίπτωσης που αφορά την Αγγλία θα αναλύσουμε (στην 7.5) διεξοδικά αυτό το ζήτημα ως προς τις πολιτικές του πτυχές αναφορικά με την προώθηση του πολιτικού φιλελευθερισμού στην Αγγλία και την Ευρώπη. Ο Pritchard (2013, 174-175) θεωρεί ότι στην περίπτωση της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας συντελέστηκε μια “στρατιωτική επανάσταση της αρχαιότητας”, με την αντικατάσταση των Μυκηναίων αριστοκρατών με τις παλλαϊκές οπλικές φάλαγγες.

βασιζόμενος στις αρχαίες πηγές (Αριστ. Πολ. 6. 1321α 17-19) επισημαίνει ότι ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας, που αποτελούνταν από εύρωστους οικονομικά οπλίτες καθώς και οι αξιωματικοί που προέρχονταν από τις ανώτερες τάξεις βρέθηκαν να συν-πολεμούν μαζί με τους άνδρες που προέρχονταν από τις κατώτερες κοινωνικά ομάδες. Αυτή η εξέλιξη στη στρατιωτική οργάνωση συνετέλεσε στο να “σφυρηλατήσει μια αίσθηση πολιτικής ισότητας”.

Ο Salmon (1977) θεωρεί ότι η οπλιτική φάλαγγα άρχισε να εμφανίζεται στο πεδίο της μάχης σε μια περίοδο μεταξύ 750 και 675 π.Χ.. Συμφωνεί με τους Cartledge, Kyriazis, Raauflaub και Snodgrass ότι η σύσταση της οπλιτικής φάλαγγας ουσιαστικά έσπασε το μονοπώλιο των αριστοκρατών ως προς την υπεράσπιση της πόλεως-κράτους. Όμοια δέχεται ότι η απόδειξη της αξίας των απλών πολιτών που συμμετείχαν στην οπλιτική φάλαγγα κατά τη διάρκεια της μάχης, αναπόφευκτα δημιούργησε απαιτήσεις από μέρους τους σχετικές με την πολιτική τους ανέλιξη.

Ωστόσο, ο Salmon θεωρεί ότι εξ αρχής κάτι τέτοιο δεν ήταν στις προθέσεις τους και το τεκμηριώνει υποστηρίζοντας ότι το γεγονός ότι στην Κόρινθο, τη Σικυώνα, τα Μέγαρα και το Άργος, όπου ήδη είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και εκεί ο οργανισμός της φάλαγγας, η εξουσία πέρασε από τα χέρια των αριστοκρατικών σε αυτά των *τυράννων*, ενώ στην Κόρινθο, όταν το τυραννικό καθεστώς κατέρρευσε, αντικαταστάθηκε από ένα σύστημα διακυβέρνησης στο οποίο οι πολίτες-οπλίτες είχαν σχετικά μικρή συμμετοχή⁵³ (σελ, 59).

Ο Pritchard (2007) υποστηρίζει ότι οι “στρατιωτικές αξίες” επεκτάθηκαν στους μη-αριστοκράτες πολίτες, όπως οι *θήτες*, και με κίνητρο την πολιτική τους ανέλιξη, συνετέλεσαν στην ανάδειξη νέων ικανών στρατιωτών και διοικητών,

⁵³ Το παράδειγμα αυτό αποδεικνύει ότι η ανάδειξη της οπλιτικής φάλαγγας δεν αποτελεί επαρκή από μόνη της προϋπόθεση για την ανάδειξη της δημοκρατίας, όπως υποστηρίζουν και οι Kyriazis and Metaxas (2013). Οφείλουμε στον Καθ. Δημήτρη Κυρτάτα (Παν. Θεσσαλίας) το σχόλιο ότι το γενικό ιστορικό αποτέλεσμα από τη χρήση οπλιτικών φαλαγγών είναι συνυφασμένο με τις ολιγαρχίες οι οποίες άρχισαν να διεκδικούν νομή στην διακυβέρνηση έναντι των εύπορων αριστοκρατών. Πράγματι, η Σπάρτη, η Θήβα, η Μακεδονία και η Ήπειρος κλπ., που αποτελούν επιτυχημένα ιστορικά παραδείγματα χρήσης της φάλαγγας (όπως και η πλειοψηφία του ελληνικού κόσμου) αποτελούσαν ολιγαρχίες και βασιλεια. Η διαπίστωση αυτή δεν δημιουργεί πρόβλημα στη φιλοσοφία του επιχειρήματος μας, καθώς μας ενδιαφέρουν οι πολιτικές αξίες που δρομολογούνται από την ανάδειξη της φάλαγγας και όχι απαραίτητα το πολιτικό αποτέλεσμα (πχ., καθεστώς δημοκρατίας, ολιγαρχίας, τυραννίδας κλπ).

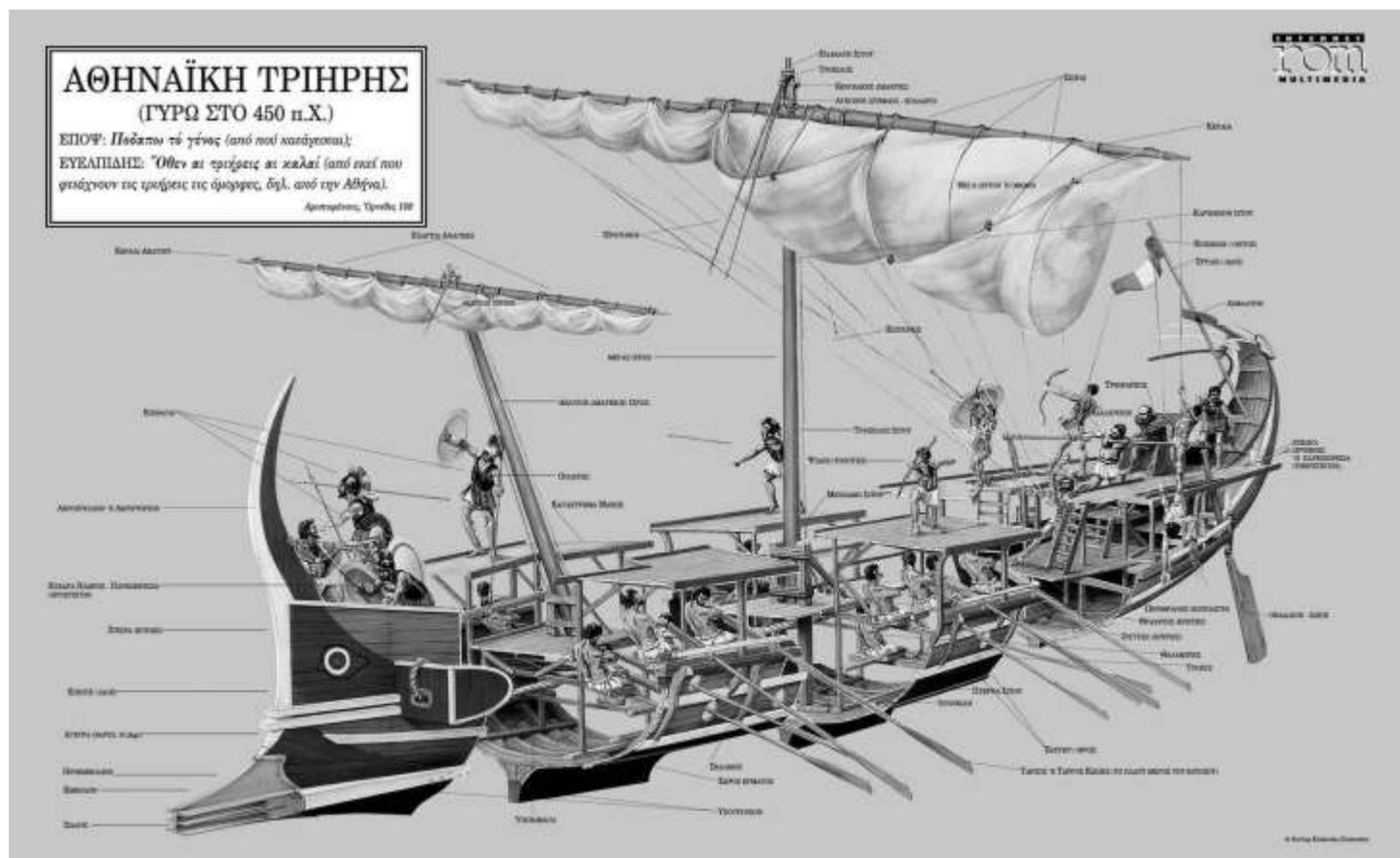
οδηγώντας τελικά την Αθήνα σε νέες στρατιωτικές επιτυχίες.⁵⁴ Αυτό προέκυψε ως ιστορική αναγκαιότητα για την επάνδρωση των τριηρών, των “ξύλινων τειχών” που θα υπεράσπιζαν την Αθηναϊκή Δημοκρατία και την Ελλάδα, έναντι της πανίσχυρης στρατιωτικά Περσικής Αυτοκρατορίας. Στη ίδια λογική εδράζεται το επιχείρημα της Maurizio (1998) η οποία διαπίστωσε ότι οι πιο “ενθουσιώδεις” υπέρμαχοι της δημοκρατίας ήταν οι κατώτερες κοινωνικές ομάδες μη αριστοκρατικής καταγωγής όπως οι θήτες οι οποίοι υπηρετούσαν στα πληρώματα των τριηρών. Στο πλαίσιο αυτό ο Roisman (2005, 105) συνάθροισε μια σειρά από “στρατιωτικές αξίες” όπως το κουράγιο, η αδελφότητα, η πειθαρχία-τάξη, η αυτοθυσία, η υπακοή και η προσφορά στο κράτος.

Οι θήτες προσέφεραν τα “εργατικά χέρια”, δηλαδή μια εκδοχή δραστηριότητας εντάσεως εργασίας κατά την οικονομική ορολογία, που χρειαζόνταν για τις τριήρεις και την επιτυχία τους. Οι θήτες, που επάνδρωναν τις τριήρεις ήταν ελεύθεροι πολίτες χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων ενώ σπάνια και μόνο σε περίπτωση εξαιρετικής ανάγκης (πχ., έλλειψη προσωπικού) τα πλοία επανδρώνονταν

⁵⁴ Ο Pritchard (2007) αναφέρεται στις λιγότερο γνωστές νίκες των Αθηναίων ενάντια στους Χαλκιδικείς και τους Βοιωτούς το 506 π.Χ. Αυτές πιστεύουμε ότι είναι οι αρχικές “στρατιωτικές νίκες της δημοκρατίας” με τις οποίες σταθεροποιήθηκε πολιτικά το αθηναϊκό δημοκρατικό καθεστώς. Ο Κυριαζής (2011β, 2014) παρέχει λεπτομερή ανάλυση για τον τρόπο δημιουργίας και λειτουργίας του αθηναϊκού στρατού για τις νίκες της δημοκρατίας. Ο Ober (1997, 78-79) αναφέρει ότι με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη η Αθήνα απέκτησε μόνιμο κρατικό στρατό, κάτι που δεν συνέβαινε μέχρι τότε σε καμία άλλη ελληνική πόλη-κράτος, πλην φυσικά της Σπάρτης. Μάλιστα, οι νίκες αυτές γέμισαν τους Αθηναίους με αυτοπεποίθηση και ενίσχυσαν τη γεωπολιτική θέση της Αθήνας έναντι των άλλων ελληνικών πόλεων. Σε κάθε περίπτωση, η κινητοποίηση στα όπλα του αθηναϊκού δήμου συνιστά αναμφίβολα μεταβολή στη στρατιωτική οργάνωση. Οι νίκες του στρατού των Αθηνών το 506 π.Χ. έγιναν μέσω μιας διευρυμένης συμμετοχής πολιτών στην φάλαγγα, μια εκδοχή “παλαιαϊκής άμυνας”, και τολμούμε να παραλληλίσουμε την πολιτική τους σημασία με τη πολύ σημαντική νίκη για την εδραίωση της γαλλικής δημοκρατίας μετά την επανάσταση του 1789, κατά την μάχη του Valmy, το 1792. Εκεί, ο επαναστατημένος γαλλικός λαϊκός στρατός, που διέπονταν από δημοκρατικά ιδεώδη και τις αξίες *liberte, egalite, fraternite*, υπό την ηγεσία των Dumouriez και Kellermann νίκησε σε αποφασιστική μάχη μια εκδοχή των ενωμένων στρατιωτικών δυνάμεων της μοναρχικής Ευρώπης, (Πρωσία, Αυστρία των Αψβούργων, Γάλλοι βασιλόφρονες/καθεστωτικοί), οι οποίοι πολέμησαν για τη ανατροπή των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων. Αλλά η φλόγα της γαλλικής επανάστασης, της δημοκρατίας και της ελευθερίας δεν έσβησε ποτέ εκεί. Για τα γεγονότα αυτά μπορεί κανείς να συμβουλευτεί τον Weir (2001, 60-63).

από δούλους⁵⁵ (Kyriazis and Metaxas, 2013).

Εικόνα 2: Η τεχνική δομή μιας αθηναϊκής τριήρους

Πηγή: <http://piramatikoneiroland.blogspot.gr/2012/12/blog-post.html>.

Το συμπέρασμα μας από την ανωτέρω ανάλυση είναι ότι εφόσον ο πόλεμος δεν ήταν πια υπόθεση μόνο των ευγενών, στην αρχή οι εύποροι Αθηναίοι ελεύθεροι αγρότες απέκτησαν *de facto* δικαιώματα στη νομή της εξουσίας μέσω της σπλιτικής φάλαγγας και κατόπιν, με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη ακολούθησαν και οι απλοί χαμηλο-εισοδηματίες Αθηναίοι μέσω της συμμετοχής τους ως κωπηλάτες στις

⁵⁵ Οι θήτες αποτελούσαν περί το 40% των Αθηναίων πολιτών (δες Burke, 2010) το οποίο αποτελεί πολύ σημαντικό ποσοστό όσον αφορά τον επηρεασμό των πολιτικών εξελίξεων. Ο Κυριαζής (2014, 77) πιο συγκεκριμένα θεωρεί ότι οι 200 τριήρεις θα απαιτούσαν επάνδρωση $200 \cdot 170 = 34000$ θητών. Αν θεωρήσουμε ότι την εποχή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας η οροφή ελεύθερων πολιτών άγγιζε τις περίπου τις 60000, τότε το μέγεθος των θητών ανέρχεται στο 56% του αθηναϊκού δήμου. Η άποψη αυτή αποτελεί απλή μας υπόθεση.

Αθηναϊκές τριήρεις. Έτσι, δεν θα πρέπει να θεωρείται τυχαίο ότι ήδη από το 594 π.Χ. δρομολογήθηκε μια διαδικασία κοινωνικών μεταρρυθμίσεων Kyriazis (2012) που αναμφίβολα προέβλεπαν θεσμικές μεταβολές υπέρ του δήμου. Δεν θα πρέπει να θεωρείται τυχαίο και το γεγονός ότι μετά τα γεγονότα του 510 π.Χ. αρχικά ο αθηναϊκός δήμος εξέλεξε *Επώνυμο Αρχοντα* τον συντηρητικό Ισαγόρα, εντούτοις, η υπόσχεση του Κλεισθένη για μεταρρυθμίσεις υπέρ του δήμου, τον κατέστησαν αναπόδραστα και νομοτελειακά τον πολιτικό της επόμενης μέρας.

3.3.) Περιορισμένη ορθολογικότητα, πόλεμος, και “υπακοή στον ειδικό”

Από την ανάλυση μέχρι αυτό το σημείο μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι εν πολλοίς, οι αξίες και οι αρχές από τις οποίες διέπονταν η οπλιτική φάλαγγα, ήταν, κυρίως η ισότητα, η εμπιστοσύνη, η ομόνοια, η αυτοπειθαρχία, η αρετή, αυτοθυσία, η φιλοπατρία, το υψηλό αίσθημα καθήκοντος και ευθύνης προς τον συμπολεμιστή κλπ.

Τριήρεις και οπλιτική φάλαγγα αποτέλεσαν ένα “σχολείο συνεργασίας”, ένα “σχολείο δημοκρατίας” και έναν “μικρόκοσμο της αθηναϊκής κοινωνίας” μεταξύ ανόμοιων στοιχείων κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Kyriazis and Metaxas, 2013): πλούσιοι (αξιωματικοί στη φάλαγγα και τριήραρχος στα πολεμικά πλοία), αστική τάξη (οπλίτες στη φάλαγγα και αξιωματικοί και “πεζοναύτες” στις τριήρεις) και λαϊκά στρώματα χαμηλο-εισοδηματιών (θήτες) το οποίο καλλιεργούσε μια σειρά από απαραίτητες αξίες στη μάχη, ήτοι πειθαρχία, αξία της συνεργασίας, εμπιστοσύνη και συντονισμό στην κίνηση της φάλαγγας, κάτι που ο Krentz (1985) θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση για την θετική έκβαση μιας μάχης παρατάξεων τύπου οπλιτικής φάλαγγας.⁵⁶

⁵⁶ Ο Krentz (1985, 2002, 2013) παρέχει μια εμπειριστατωμένη ανάλυση του τρόπου λειτουργίας της οπλιτικής φάλαγγας κατά τη διάρκεια της μάχης. Η φάλαγγα για να καταστεί νικηφόρα έπρεπε να διαθέτει συνοχή και σωστό βηματισμό. Κατά τη στιγμή της *πύκνωσης* όπου οι οπλίτες περιόριζαν την απόσταση μεταξύ τους με σκοπό να δημιουργήσουν τη μέγιστη δυνατή συναρμογή (*ζύγκλησις*) ώστε να μη υπάρχουν κενά με σκοπό η φάλαγγα να καταστεί αδιαπέραστη, έπρεπε να επιτευχθεί ο μέγιστος δυνατός συγχρονισμός μεταξύ των οπλιτών. Ο Krentz αναφέρει πως κατά τη στιγμή της σύγκρουσης απαιτούνταν άριστη συνεργασία και με τις πίσω σειρές οπλιτών (συνήθως 8 με 12) και οι οποίες έπρεπε να εφαρμόσουν την τεχνική του *ωθισμού* άριστα, δίνοντας “φτερά” στους οπλίτες κρούσης της πρώτης γραμμής. Ο Ξενοφών (Κύρου Ανάβασις Α.Π.5-7,10-11) παρομοίασε μια φάλαγγα χωρίς συνοχή ότι έμοιαζε όπως “ένα ασύντακτο πλήθος που βγαίνει έξω από ένα θέατρο”. Η απαίτηση για

Εικόνα 3: Αναπαράσταση σχηματισμών μάχης τύπου οπλιτικής φάλαγγας από το αρχαίο αγγείο του Chigi που βρέθηκε στην ιταλική πόλη Cesena

Πηγή: <http://sites.psu.edu/thehopliteexperience/wp-content/uploads/sites/10736/2014/03/Hoplite-battle-Chigi-Vase.jpg>

Οι αξίες αυτές μεταφέρθηκαν στο πολιτικό επίπεδο με την ανάδειξη της αρχής της *ισονομίας*, έναντι του νόμου και της *ομόνοιας*, καθώς οι συν-πολεμιστές πολίτες-οπλίτες αισθάνονταν μέσα από τους μηχανισμούς της οπλιτικής φάλαγγας και των

άριστη συνεργασία και συντονισμό απαιτούνταν και στον πόλεμο της θάλασσας. Ο Strauss (2004, 17-22) αναφέρεται σε έναν παράτολμο ναυτικό ελιγμό, την τεχνική του *διέκπλους* που ο ελληνικός στόλος υπό τον ναύαρχο Θεμιστοκλή διενήργησε στα στενά του Αρτεμισίου, κατά την ομώνυμη ναυμαχία. Ένα τέτοιο εγχείρημα θα μπορούσε να καταστεί ολέθριο για τον ελληνικό στόλο και κατ' επέκτασιν για την έκβαση του πολέμου αν οι Έλληνες ναυτικοί δεν είχαν αποκτήσει την αναγκαία εμπειρία, δηλαδή μια ναυτική μακρο-κουλτούρα ως προς τη ναυτική τέχνη και μάλιστα έναντι υπέρτερου αριθμητικά εχθρού, καθώς στο Αρτεμίσιο οι Πέρσες διέθεταν άνω των 700 πλοίων (από τα 1327 με τα οποία ξεκίνησαν αρχικά την εκστρατεία) και οι Έλληνες περί τα 271. Μια τέτοια παράτολμη ενέργεια εμπλοκής με τον εχθρικό στόλο υποδηλώνει αίσθημα αυτοπεποίθησης και αποφασιστικότητας, όπως συνέβη στις αντίστοιχες περιπτώσεις του 1821-7 και 1912-3 για το ελληνικό πολεμικό ναυτικό το οποίο πέτυχε αποφασιστικές νίκες ύψιστης πολιτικής σημασίας.

τρηρών, την έννοια της υπαγωγής τους σε μια κοινή ομάδα, η οποία λειτουργούσε ευεργετικά στην ανάπτυξη κοινής συλλογικής αντίληψης και άμιλλας.

Αυτός ο συνδυασμός εξειδικευμένων τεχνικών γνώσεων, και εμπιστοσύνης δημιούργησε τις προϋποθέσεις για ένα άλλο σημαντικό βήμα ως προς την ποιοτική βελτίωση και ενίσχυση της δημοκρατίας: μέσω του οργανωτικού συστήματος των τρηρών και της φάλαγγας οι πολίτες-οπλίτες μάθαιναν να εμπιστεύονται να υπακούουν στο ειδικό, (φερειπήν, οι θήτες-κωπηλάτες μάθαιναν να ανταποκρίνονται στις διαταγές του διοικητή-πλοιάρχου, ο οποίος κατείχε τις απαραίτητες γνώσεις διοίκησης ναυσιπλοΐας και διαχείρισης πολεμικών επιχειρήσεων (Kyriazis and Metaxas, 2013).

Αξίζει να σημειωθεί η σημασία της εμπιστοσύνης ως παράγοντα υγιούς και επιτυχούς δραστηριοποίησης ενός οργανισμού και πιο συγκεκριμένα μιας επιχείρησης. Οι Fink and Kessler (2010) δίνουν έμφαση στο ρόλο της επιχειρηματικής εμπιστοσύνης όσον αφορά τη συνεργασία μεταξύ των επιχειρήσεων, η οποία συντελεί στη μείωση του συναλλακτικού κόστους, συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν μέσω της ανάλυσης ενός παιγνίου συνεργασίας και οι Manzini *et al.* (2009), ενώ ο Fukuyama (1995) έδειξε ότι η “εμπιστοσύνη” είναι ένα από τα κύρια στοιχεία μέσω των οποίων οι κοινωνίες δύνανται να επιτύχουν καλύτερα/υψηλότερα αποτελέσματα.

Βάσει των ανωτέρω διαπιστώσεων, αν η σημασία της εμπιστοσύνης και της υπακοής στον ειδικό μεταφερθεί βαθμιδών από το χώρο της στρατιωτικής διοίκησης και της οργάνωσης των επιχειρήσεων, στο χώρο της πολιτικής τότε είναι δυνατόν να οδηγηθούμε στο επόμενο σημαντικό βήμα: από τη στιγμή που οι πολίτες-οπλίτες και οι ναύτες/αξιωματικοί στις τριήρεις μπορούσαν να εμπιστευτούν ένα ικανό πολέμαρχο (στρατηγό, τριήραρχο ή ναύαρχο κλπ) γιατί αποδεδειγμένα κατά τη διάρκεια της μάχης αναδείκνυε τις ηγετικές του ικανότητες οδηγώντας το στράτευμα ή τον στόλο του στη νίκη, αυτόματα προέκυπτε ο συνειρμός ότι η προσωπικότητα αυτή θα ήταν ικανή να ανταπεξέλθει και στις “πολιτικές μάχες”.

Με άλλα λόγια, μια άλλη πτυχή της πολιτικής συνεισφοράς της οπλικής φάλαγγας και των τρηρών στην ανάδειξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, πέραν της καλλιέργειας υψηλών ηθικών αξιακών προτύπων, ήτοι *ισονομία, ομόνοια, εμπιστοσύνη* κλπ, είναι και το ότι οι δύο αυτοί μηχανισμοί οργάνωσης αποτέλεσαν ένα μέσο “αξιολόγησης” από την παλλαϊκή βάση της κοινωνίας των ικανοτήτων,

πολλών φιλόδοξων προσωπικοτήτων στην προσπάθεια τους να μεταπηδήσουν στο χώρο της πολιτικής.⁵⁷

Οι Kyriazis (2012, 33-34) και Kyriazis and Metaxas (2013), εξετάζοντας το θέμα αυτό, δηλαδή της αλληλεξάρτησης πολέμου και πολιτικής μέσω της θεωρίας της *περιορισμένης ορθολογικότητας*, την οποία αναλύσαμε στην ενότητα 1.1) του 1^{ου} κεφαλαίου, κατέληξαν στο ιδιαίτερα σημαντικό συμπέρασμα για την μελέτη μας σε αυτό το σημείο, ότι η σχέση εμπιστοσύνης που είχε αναπτυχθεί μεταξύ του σώματος των οπλιτών-πολιτών και των ναυτών-πολιτών, συνεισέφερε ευεργετικά στην επιλογή των κατάλληλων πολιτικών προσωπικοτήτων για τη διακυβέρνηση του αθηναϊκού κράτους.

Αυτό συνέβαινε γιατί η σχέση εμπιστοσύνης του πληρώματος του στρατού και

⁵⁷ Η εμπιστοσύνη, μαζί με τους ψυχολογικούς και ηθικούς παράγοντες που τη συνοδεύουν, αποτελεί κατά την άποψη μας μια πολύ σημαντική παράμετρο για την επιτυχή έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων. Η ιστορία έχει καταδείξει πως στρατοί που διαπνέονται από υψηλό αίσθημα εμπιστοσύνης και διέπονται από ιδανικά όπως, ελευθερία, δημοκρατία, συνοχή, ομόνοια και άμιλλα, παρουσιάζουν υψηλό αίσθημα ευθύνης, αλtruισμό και αυταπάρνηση. Τέτοια παραδείγματα, χαρακτηρίζουν το σθένος των Αθηναίων οπλιτών στο Μαραθώνα και τη θυσία των 300^{ων} Σπαρτιατών και των 700^{ων} Θεσπιαίων στις Θερμοπύλες. (βλέπε και Κυριαζής, 2008, 2011). Η ιστορία σε πολλές περιπτώσεις έχει αποδείξει ότι η έλλειψη τέτοιων ιδανικών έχει ολέθρια αποτελέσματα για τους εμπόλεμους. Θλιβερό αντί-παραδείγματα χαμηλής εμπιστοσύνης και έλλειψης συνοχής και ηθικού κινήτρου σε πολεμικές επιχειρήσεις αποτελεί η ήττα του μακεδονικού στρατού κατά τη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ., υπό τον βασιλιά Περσέα. Ο λόγος αυτής της μακροσκελούς περιγραφής έγκειται στο να καταδείξει την ψυχολογική και ποιοτική διαφορά της εθνικής οπλιτικής φάλαγγας κατά την αρχαιότητα, έναντι, για παράδειγμα, των μισθοφορικών στρατευμάτων, όπως αυτά του αυτοκράτορα Ρωμανού Διογένη το 1071 που δε διέθεταν ισχυρή ψυχική συνοχή μεταξύ τους, κάτι το οποίο οδήγησε σε ολέθρια αποτελέσματα (καταστροφή κατά τη μάχη του Ματζικέρτ, το 1071 μ.Χ. - βυζαντινή περίοδος). Το κρίσιμο αυτό στοιχείο έχει εντοπιστεί και από τον σπουδαίο θεωρητικό του πολέμου, τον B.L. Hart (1963) όπου στο βιβλίο του με τίτλο *The real war* υποστηρίζει (σελ 51-52) ότι: “η *ώθηση που προσδίδει ένα υψηλό ηθικό κίνητρο με σκοπό τη στρατιωτική δράση είναι απαραίτητη, είναι μια βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ως προς του γιατί οι πολίτες καλούνται να πολεμήσουν*”. Αυτό το ψυχικό δέσιμο, η αλληλεγγύη, η συνοχή και η συντροφικότητα θεωρούμε ότι αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό των ελληνικών οπλιτικών φάλαγγων, δηλαδή του, κατά παρέκβαση του Hanson (2009), “ελληνικού (δυτικού) τρόπου πολέμου”, έναντι της στρατιωτικής οργάνωσης στις χώρες της Μέσης Ανατολής που δεν βασιζόνταν στο ψυχικό δέσιμο, αλλά το φόβο για την ποινή που θα επέσυρε τυχόν ανυπακοή.

του ναυτικού με τον ηγέτη του και η αναδυόμενη αξιακή νοοτροπία “της καθοδήγησης από τον ειδικό”, επενεργούσε θετικά στην ανάδειξη ικανών πολιτικών ηγετών καθώς οι πολίτες-οπλίτες, που είχαν πειστεί για τις ηγετικές ικανότητες και τις τεχνικής φύσεως γνώσεις του διοικητή τους στο πεδίο της μάχης, ήταν τώρα πρόθυμοι να εκφράσουν την προτίμηση και την εμπιστοσύνη τους προς το πρόσωπο του και στο χώρο της πολιτικής.⁵⁸ Ο Lyttkens (2013, 61) χαρακτηριστικά αναφέρει ως προς το ζήτημα αυτό ότι “η όποια υποστήριξη σε ένα πολιτικό πρόσωπο βασιζόταν στην εμπιστοσύνη που οι πολίτες απέδιδαν σε αυτό βάσει των προηγούμενων πράξεων του”.

Η άρρηκτα συνδεδεμένη σχέση μεταξύ ικανότητας ηγεσίας σε ένα συγκεκριμένο τομέα (επί του προκειμένου, διοίκηση στρατιωτικών σχηματισμών) με την τεχνική εξειδικευμένη γνώση που ο τομέας αυτός απαιτεί έχει επισημανθεί και από τον Hollander (1985) ο οποίος διαπίστωσε ότι τα μέλη μιας ομάδας είναι

⁵⁸ Η παγκόσμια ιστορία βρίθει περιπτώσεων στρατιωτικών ηγητόρων, οι οποίοι μετέβησαν στο χώρο της πολιτικής αναδεικνύοντας και εκεί τις ηγετικές τους ικανότητες. Τέτοιοι ήταν οι Μιλτιάδης, Θεμιστοκλής και Αριστείδης (διοικητές των δυο συνταγμάτων στο κέντρο της παράταξης των Αθηναίων κατά τη μάχη του Μαραθώνα. Επίσης, ο Κίμων, γιός του Μιλτιάδη, ο οποίος το 465 π.Χ συνέτριψε τον περσικό στόλο στις εκβολές του ποταμού Ευρυμέδοντα. Άλλοι στρατιωτικοί ηγέτες της Αθηναϊκής Δημοκρατίας ήταν πχ. οι Αθηναίοι Ιφικράτης και Θρασύβουλος ενώ ο Περικλής, αποδίδοντας μεγάλη σημασία στο παρελθόν του ως εκλεγμένου εκ των 10 Στρατηγών, εμφανίζονταν πάντα δημοσίως φορώντας κράνος ώστε να θυμίζει στους συμπολίτες του το στρατιωτικό του παρελθόν. Άλλοι Αθηναίοι πολιτικοί με θητεία και υψηλά αξιώματα στις ένοπλες δυνάμεις ήταν και οι Εύβουλος, Λυκούργος αλλά και ο Δημοσθένης. Η άμεση σχέση επιτυχιών στο στρατό και πολιτικής ανέλιξης διατηρήθηκε και σε κατοπινές περιόδους, όχι απαραίτητα με δημοκρατική διακυβέρνηση, όπως για παράδειγμα στο Βυζάντιο, όπου η φιλοδοξία πολλών στρατηγών να ανέλθουν στην εξουσία διαπερνούσε μέσα από τις επιτυχίες τους στο στρατό ή το ναυτικό, όπου τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Βασιλείου Β΄, η σημασία του στρατού στην ανάδειξη του αυτοκράτορα ήταν σημαντική (βλ. Beck, 1992, 81-94). Αλλά και στις σύγχρονες δημοκρατίες, για την ανάδειξη σε υψηλά αξιώματα σε αρκετές περιπτώσεις προσμετράται και ο ψυχολογικός παράγοντας του “ικανού περί των στρατιωτικών”. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν, οι Αμερικανοί πρόεδροι George Washington, Ulysses Grant, Theodor Roosevelt και Dwight Eisenhower, ενώ πρόσφατες περιπτώσεις στρατιωτικών στην πολιτική αποτελούν οι Αμερικανοί Wesley Clark (δημοκρατικοί) και Colin Powell (ρεπουμπλικάνοι). Στην Ευρώπη δεσπόζουν οι ηγετικές γαλλικές φυσιογνωμίες των Napoleon Bonaparte και Charles de Gaulle. Στην Ελλάδα, αντίστοιχα επιτυχημένοι στρατιωτικοί που μεταπήδησαν στην πολιτική και κατέλαβαν υψηλά αξιώματα ήταν κατά το παρελθόν οι στρατηγοί Παναγιώτης Δαγκλής, Νικόλαος Πλαστήρας και Αλέξανδρος Παπάγος καθώς και ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης.

περισσότερο πρόθυμα να ακολουθήσουν τις οδηγίες εκείνων των ατόμων τα οποία έχουν αποδεδειγμένα καταδείξει την ικανότητα τους να επιλύουν συγκεκριμένα προβλήματα.

Στην περίπτωση μας το “πρόβλημα” είναι η στρατιωτική επιτυχία έναντι του αντιπάλου. Η θέση των Kyriazis και Hollander συμφωνούν με την εκτίμηση μας ότι ο στρατηγός ως επικεφαλής της φάλαγγας και ο ναύαρχος ή ο τριήραρχος ως διοικητές στις τριήρεις κατά κάποιο τρόπο μπορούν με μια σύγχρονη οπτική να ιδωθούν και ως εξειδικευμένοι μάνατζερ σε μια σύγχρονη επιχείρηση.

Οι Kyriazis (2012, 37-38) και Kyriazis and Metaxas (2013) στο θέμα αυτό υποστηρίζουν και το ότι εφόσον ο κάθε οπλίτης ή ναύτης ήταν διατεθειμένος να εμπιστευτεί στη μάχη ουσιαστικά την ίδια του τη ζωή στον “διοικητή-ηγέτη-ειδικό”, τότε αυτή η εμπιστοσύνη μπορούσε κάλλιστα να επεκταθεί και όσον αφορά τις πολιτικές προτιμήσεις του στην Εκκλησία του Δήμου. Έτσι, η νοοτροπία αυτή επενεργούσε θετικά στη μείωση του συναλλακτικού κόστους, το οποίο θα προέκυπτε αν οι Αθηναίοι πολίτες-οπλίτες και ναύτες υποχρεούνταν να αναζητήσουν από την αρχή νέους ικανούς ηγέτες από τις τάξεις του δήμου, το οποίο με τη σειρά του θα απαιτούσε την απόκτηση νέων πληροφοριών για τις δεξιότητες του νέου υποψήφιου αλλά άγνωστου ηγέτη κλπ.

Με διαφορετική διατύπωση, οι Kyriazis and Metaxas (2013) έχοντας υπόψιν τους τη θεωρία της περιορισμένη ορθολογικότητας του H. Simon, υποστηρίζουν ότι η ζύμωση αυτή στρατού και κοινωνίας, τις παραμέτρους της οποίας αναλύσαμε ανωτέρω, μπορούσε να παράσχει έτοιμες, “δοκιμασμένες” και απλές λύσεις υποψήφιων στελεχών πολιτικής διοίκησης για το αθηναϊκό κράτος από το χώρο των ενόπλων δυνάμεων. Δεν είναι τυχαίο ίσως το γεγονός ότι η σταδιακή σφυρηλάτηση ενός κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ πολιτών και στρατιωτικών ηγητόρων συνετέλεσε στην συνεχή επανεκλογή επι παραδείγματι, των Θεμιστοκλή, Κίμωνα και Περικλή ως στρατηγών της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Περικλής, εκλέχθηκε Στρατηγός για περίπου 15 συναπτά έτη (Καλογεροπούλου, 1972).

Εκτός των Θεμιστοκλή, Κίμωνα και Περικλή ορισμένες από τις σημαντικότερες πολιτικές φυσιογνωμίες του 5^{ου}-4^{ου} αιώνα υπήρξαν επίσης στρατηγοί, όπως οι Κλέων, Νικίας, Αλκιβιάδης, Κλεοφών, Θρασύβουλος, Κόνων (τον 5^ο αι.) και Τιμόθεος, Ιφικράτης, Φωκίων, Χαβρίας, Χάρης (τον 4^ο αι., δεξ Mosse, 2000, 94-96; Κυριαζής, 2014, 13) Ο Kagan (1998) υποστηρίζει ότι ο Περικλής δεν μπορεί να

ειδωθεί ως βασιλιάς ή “πρωθυπουργός” κράτους με την στενή έννοια καθώς τέτοιος θεσμός δεν υπήρχε. Αποτελούσε όμως έναν δημοκρατικά εκλεγμένο εκπρόσωπο *primus inter pares* μεταξύ των άλλων στρατηγών από το πλήρωμα του αθηναϊκού δήμου. Οι στρατηγοί διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο ως προς την διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής λόγω της επιρροής τους (Καλογεροπούλου, 1972).

Αυτό οδήγησε τον Kagan (1988) στο συμπέρασμα ότι αν και η Αθήνα αποτελούσε δημοκρατία, στην πραγματικότητα κυβερνούνταν από το “πρώτο πολίτη της”, το στρατηγό. Αυτό που ο Kagan υποστηρίζει επί της ουσίας, είναι ότι ο Περικλής με τις μεταρρυθμίσεις του επεδίωξε στην πραγματικότητα να δημιουργήσει ένα θεσμικό πλαίσιο “παραγωγής” ικανών ανώτατων στελεχών για τη διοίκηση του κράτους. Άτυπα, τα προσόντα αυτά ήταν δυνατόν να συγκεντρώνονται στο πρόσωπο του στρατηγού.⁵⁹

Οι Kyriazis and Metaxas (2013) σημειώνουν ότι η ανάδειξη της νοοτροπίας “υπακοής στον ειδικό” αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα μαθήματα που προέκυψαν από τη οργανωτική δομή των τριηρών, και το οποίο συνετέλεσε στην ενίσχυση και τη σταθερότητα του νεοσύστατου δημοκρατικού πολιτεύματος. Συνεπώς, αντί της συλλογής ενός μεγάλου όγκου πληροφοριών, με σκοπό τη εύρεση των βέλτιστων πολιτικών επιλογών, το οποίο αύξανε το συναλλακτικό κόστος, ήταν δυνατόν να υιοθετηθούν έτοιμες και “εμπειρικά αποτελεσματικές” λύσεις.

Σε μια τέτοια θέση κατέληξαν και οι Cronin (1999) και Matsuka (2005) οι οποίοι μελέτησαν τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να ενισχυθεί η άμεση Δημοκρατία στις ΗΠΑ. Ως προς την πτυχή της δραστηκής μείωσης του

⁵⁹ Είναι προφανές, η διάρκεια παραμονής στο σημαντικό αξίωμα του στρατηγού ενισχύονταν από το βαθμό ικανότητας τους. Αν ερμηνεύσουμε τη δράση ικανών στρατηγών όπως ο Θεμιστοκλής, ο Περικλής και ο Κίμων ως την κυριότερη παράμετρο παραγωγής πολιτικής, τότε οι στρατηγοί άτυπα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως “κυβερνήτες” της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Όπως θα καταδειχτεί με την περίπτωση της Αγγλίας, κεφ. 7 (7.3., 7.5) η Αθηναϊκή δημοκρατία παρουσιάζει μια ακόμη ομοιότητα με την μετα-Ελισαβετιανή Αγγλία: ο ρόλος του Περικλή θα ήταν δυνατόν να παραλληλιστεί σε κάποιο βαθμό με αυτόν του Κρόμγουελ στην Αγγλία μετά τον εμφύλιο πόλεμο 1642-51, όπου ο ρόλος του Κρόμγουελ ως *λόρδου-προστάτη*, ήταν στην πραγματικότητα ένας θεσμός μάλλον ή ήττον, ως *de facto* κυβερνήτη, για τον οποίο μάλιστα ο Roger (1997) αναφέρεται ως “μονάρχη” (χρησιμοποιώντας την ελληνική ερμηνεία του όρου λέξη με έμφαση) θέλοντας να τονίσει το βαθμό συγκέντρωσης εξουσίας στο πρόσωπό του. Ο Περικλής και ο Κρόμγουελ φαντάζουν άτυπα αλλά σε πραγματικούς όρους κυβερνήτες των χωρών τους.

συναλλακτικού κόστους οι Cronin και Matsuaka κατέληξαν, στο να προτείνουν λύσεις παρόμοιες με αυτές που περιγράφονται εδώ για την περίπτωση της αρχαίας Αθηναϊκής δημοκρατίας, δηλαδή, “εμπειρικούς/πρακτικούς κανόνες” (*rules of the thumb*), όπως η εμπιστοσύνη και η καθοδήγηση από τον ειδικό.

Παραπλήσια, η Farrar (1988, 301) υποστηρίζει ότι οι αναγνωρίσιμες μορφές δημοκρατικής σκέψης ανάγονται στην Αθήνα του 5^{ου} αι. π.Χ. επισημαίνοντας ότι τότε ανέκυψαν νέες μέθοδοι και αρχές ηγεσίας και διοίκησης, με κύριο γνώρισμα τις ικανότητες των ατόμων. Ο Πίνακας 3 αναδεικνύει όλο το πλέγμα των σχέσεων και αξιών τις οποίες αναπτύξαμε στην προηγούμενη ενότητα. Ο πίνακας δείχνει ότι μέσω της οργανωτικής δομής της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών, αναπτύχθηκαν μέσω του μηχανισμού *συντονισμού και συνεργασίας* μια σειρά από αξίες, όπως, ισότητα, συνοχή, εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, αυτοπεποίθηση, “ομόνοια” και συνεργασία.

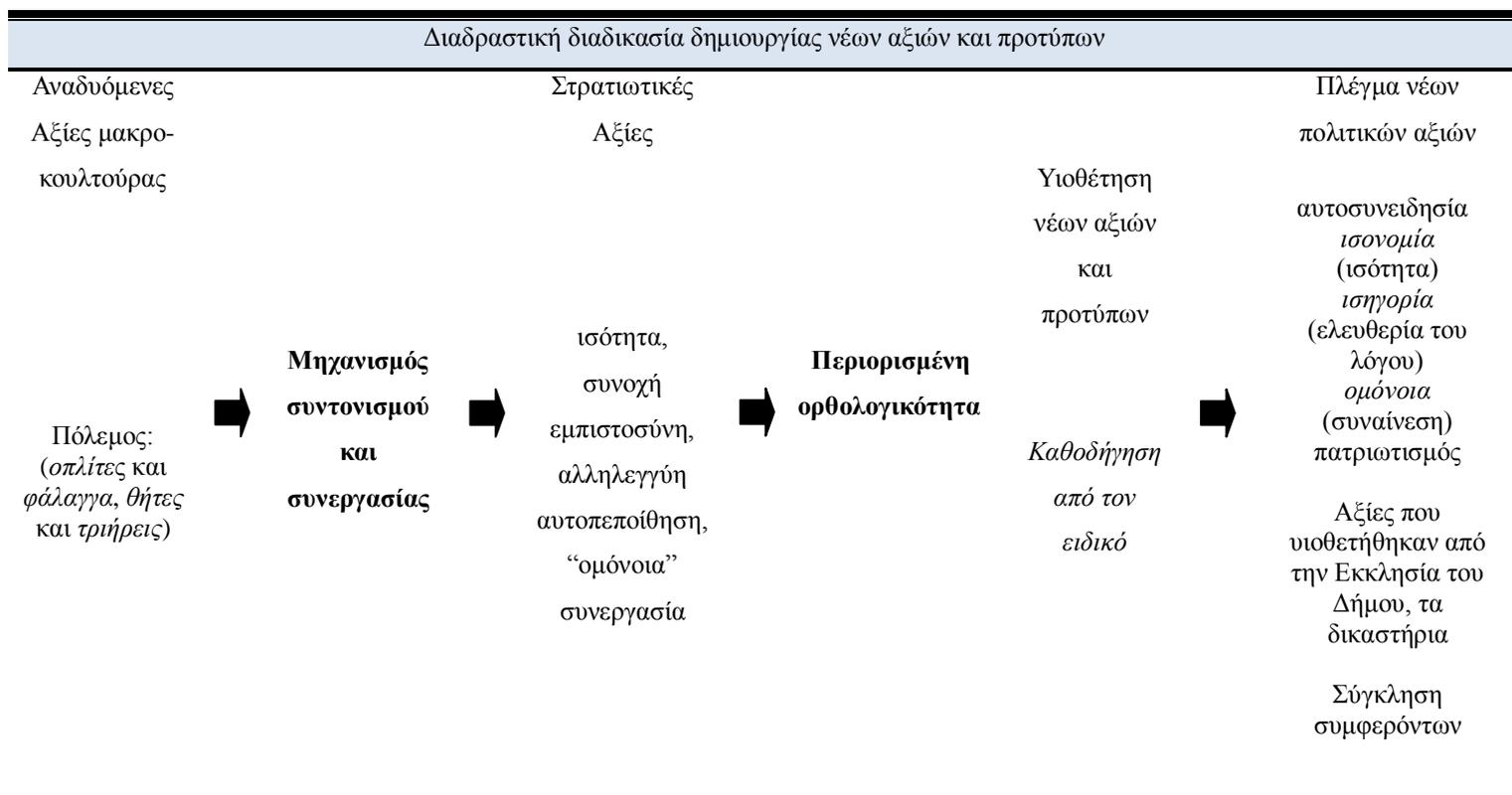
Ο Πίνακας 3 δείχνει ότι μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας οι Αθηναίοι πολίτες-οπλίτες και οι ναύτες οδηγήθηκαν στην υιοθέτηση έτοιμων αξιών και δοκιμασμένων εμπειρικά προτύπων συμπεριφοράς που από το πεδίο της στρατιωτικής οργάνωσης μεταφέρθηκαν στο επίπεδο της πολιτικής (πχ., ισονομία, ισηγορία, ομόνοια συναίνεση, πατριωτισμός κλπ), ενώ συνειδησιακά αποκρυσταλλώθηκε στο υποσυνείδητο τους η ιδέα ότι η στρατηγική να καθοδηγούνται από τον ειδικό μπορεί να καταστεί συμφέρουσα και επωφελής. Η ιδέα που προτείνουμε εδώ θα μπορούσε να επεξηγηθεί και από το διάγραμμα 1 (κεφ. 1, σελ. 32), ως μια διαδικασία ολοκλήρωσης ενός πλέγματος αξιών σε ένα ενιαίο σύνολο.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση αυτού του κεφαλαίου είναι ότι οι αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς που καλλιεργήθηκαν στους στρατιωτικούς οργανισμούς της φάλαγγας και των τριηρών, διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο αξιών που επηρέασε καταλυτικά μέσω ενός αναδυόμενου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας την ανάδειξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, μέσω των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη από το 508 π.Χ. και έπειτα. Οι νέες αξίες κατέστησαν ενεργότερη τη σχέση μεταξύ των εξελίξεων στο χώρο της στρατιωτικής τεχνολογίας, τακτικής και ηγεσίας, με την ανάδειξη νέων πολιτικών τάσεων. Ο Kyriazis (2012) εύστοχα συνδέοντας της ανάδειξη της οπλιτικής φάλαγγας με τη δημοκρατία παρατηρεί ότι η οπλιτική φάλαγγα αποτελεί ένα αμιγώς ελληνικό

φαινόμενο στρατιωτικής οργάνωσης που δεν αναπτύχθηκε πουθενά αλλού.

Πιστεύουμε ότι οι νέες αυτές αξίες και αρχές, στις οποίες εδράζεται η ύπαρξη της αθηναϊκής *οπλιτικής δημοκρατίας*, δεν μπορούν να βρουν καλύτερη έκφραση και νόημα από αυτό που εμπερικλείει ο *Επιτάφιος Λόγος* που εκφώνησε ο Περικλής το 430 π.Χ. για τους πρώτους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου, και ο οποίος αποτελεί απόσπασμα από την *Ιστορία* του Θουκυδίδη.

Πίνακας 3: Μετατροπή και διάχυση νέων αξιών και προτύπων από τον στρατιωτικό τομέα στην πολιτική πρακτική.

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΜΑΚΡΟ-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ, ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΛΛΑΔΑ⁶⁰

4.1.) Αθλητισμός στην προ-κλασική Ελλάδα

Στα κεφάλαια 2-3 επιχειρηματολογήσαμε περί της ανάδειξης πρωτοδημοκρατικών αξιών μέσω της ύπαρξης μιας ευρύτερης μακρο-κουλτούρας που σε κάποιο ικανό βαθμό ευνοούσε τη συμμετοχική μορφή στη λήψη αποφάσεων καθώς και περί ενός πρότυπου περιβάλλοντος προστασίας της περιουσίας καθώς και περί των νέων ηθών και αξιών που προέκυψαν κατά την Αρχαϊκή εποχή μέσω της νέας δομής στρατιωτικής οργάνωσης της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών, θεωρώντας αυτά τα δεδομένα ως βασικούς παράγοντες ως προς την ανάδειξη του φαινομένου της δημοκρατίας κατά την Κλασική εποχή.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η ολοκλήρωση της επιχειρηματολογίας μας υποστηρίζοντας ότι πέραν των ανωτέρω, η παράμετρος της ανάδειξης των αθλητικών ιδεωδών από την απώτατη αρχαιότητα, αλλά κυρίως από την Αρχαϊκή εποχή και έπειτα στην αρχαία Ελλάδα συνετέλεσε στην περαιτέρω ενίσχυση εκείνων των κοινωνικών και πολιτικών δομών που αλληλοσχετιζόμενοι, μέσω μιας διαδικασίας μακρο-κουλτούρας, συνεισέφεραν σημαντικά στην ανάδειξη της δημοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, με κύρια μελέτη περίπτωσης, την αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία, στην οποία εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας και εδώ.

Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται εδώ οι κοινωνικές αξίες που ανακύπτουν από τον αθλητισμό, πως αλληλεπιδρούν με αξιακές συνιστώσες από άλλους χώρους, όπως τη στρατιωτική οργάνωση, και πως τελικά επιτελείται μέσω μιας ευρύτερης μακρο-κουλτούρας η δημιουργία των νέων αξιακών (δημοκρατικών) προτύπων.

⁶⁰ Η ανάλυση του κεφαλαίου 4, παρουσιάστηκε στα εξής διεθνή συνέδρια: Economou, E.M., Kyriazis, N. & Economou N. D. (2012a), The theory of macroculture and the promotion of democratic ideals through sports in ancient Greece, at the 20th International Congress of Physical Education and Sports, No. 16744, May, 18-20 in Komotini (Greece) και στο Kyriazis, N. & Economou, E.M. (2012), Macroculture, sports and democracy in Classical Greece, paper at the 25th Heilbronn Symposium in Economics and the Social Sciences, June 21-24th in Heilbronn.

Θεωρούμε σκόπιμο να διερευνήσουμε μέσω μιας σύντομης ιστορικής ανασκόπησης τις κύριες πτυχές του αθλητισμού κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή, κάνοντας εξαρχής την υπόθεση ότι η μεγάλη επιρροή των αθλητικών ιδεωδών ως κοινωνικό φαινόμενο κατά την Κλασική εποχή (510-323 π.Χ.) έχει τις ρίζες της στο μακρινό παρελθόν.

4.1.1.) Κρητικός και Μυκηναϊκός πολιτισμός

Η αρχαιολογική έρευνα έχει αναδείξει σημαντικές παραμέτρους του αθλητισμού κατά την προ-κλασική αρχαιότητα στην αρχαία Ελλάδα που ανάγονται στην μυκηναϊκή εποχή. Ορισμένα απτά παραδείγματα που πιστοποιούν ένα τέτοιο επιχείρημα είναι μια σειρά από κτερίσματα: στην περιοχή Αγία Τριάδα του Ακρωτηρίου του νησιού της Θήρας βρέθηκαν σε αγγείο-κύλικα μια σειρά από ζωγραφικές απεικονίσεις αθλητικών δραστηριοτήτων, όπως αγώνες ταχύτητας, πυγμαχίας με τη χρήση γαντιών στα χέρια, πάλης και άλμα εις ύψος όπου αγωνίζονται νεαροί πυγμάχοι και οι οποίες ανάγονται σε μια περίοδο περί το 1550 π.Χ.

Επίσης, πέραν αυτών των αθλημάτων, στην Κρήτη πραγματοποιούνταν το περίφημο αγώνισμα των ταυροκαθαψίων, όπου ειδικά εκπαιδευμένοι αθλητές αποσκοπούσαν στο να “δαμάσουν” επικίνδυνους ταύρους ενώ αναφέρονται και άλλοι αγώνες υψηλής επικινδυνότητας, όπως το άλμα πάνω από μυτερά υψωμένα ξίφη.

Το γεγονός ότι αυτές οι ανακαλύψεις έγιναν στη Σαντορίνη δημιουργεί την πεποίθηση ότι ο αθλητισμός πιθανότατα αποτελούσε κοινωνικό φαινόμενο που αφορούσε όχι μόνο τον Μινωικό αλλά και τον προγενέστερο Κυκλαδικό πολιτισμό σε κάποιες εκφάνσεις του. Οι Marinatos and Hirmer (1960) και Πλάτων (1970, 196-200) μελετώντας επισταμένως τον πολιτισμό της αρχαίας Κρήτης υποστήριξαν ότι ο αυτός χαρακτηρίζονταν από μια εκτεταμένη αίσθηση ελευθερίας. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί και από το γεγονός ότι πλην των ανδρών, και οι γυναίκες ήταν δυνατόν να συμμετάσχουν σε αθλητικές δραστηριότητες, ακόμη και στα παράτολμα ταυροκαθάψια.

Ο Doumas (2003) αναφερόμενος στα παραπάνω αρχαιολογικά ευρήματα και συμφωνώντας με τους ανωτέρω συγγραφείς, κατέληξε στο ότι ο αθλητισμός αποτελούσε ένα ευρέως αναγνωρισμένο κοινωνικό φαινόμενο της κρητικής κοινωνίας. Συναφής με τις ανωτέρω διαπιστώσεις είναι και η θέση του Renfrew

(1985, 15; 1988), ο οποίος εκτίμησε τη διενέργεια αυτών των αθλητικών δραστηριοτήτων για μια περίοδο ακόμη και πριν το 1500 π.Χ. Ο Renfrew υποστήριξε επιπλέον ότι καθώς προχωρούμε ιστορικά στην περίοδο του μυκηναϊκού κόσμου, εκεί η ατμόσφαιρα γίνεται πιο “πολεμική”: αθλητισμός και πόλεμος γίνονται όλο και περισσότερο αλληλένδετοι. Όπως προκύπτει από ευρήματα σε τάφους και βάζα, την περίοδο αυτή αναδεικνύονται και μια σειρά από “πολεμικά αθλήματα”, όπως αγώνες με άρματα, τα οποία πραγματοποιούνται παράλληλα με τους υπόλοιπους αγώνες.

Για τη διενέργεια αθλητικών αγώνων, σχετική αναφορά παρέχει και ο Όμηρος, στα έπη του. Πιο συγκεκριμένα, στην Ιλιάδα (Ψ', 259-897) πληροφορούμαστε για μια σειρά από αθλητικές δραστηριότητες που διοργανώνει ο Αχιλλέας προς τιμή του νεκρού Πάτροκλου. Επίσης και από την Οδύσσεια (Ι', 101-234) γίνεται γνωστή η τέλεση διάφορων αγώνων (πάλη, πυγμαχία, άλμα εις ύψος και δισκοβολία) με σκοπό να τιμηθεί ο ξένος Οδυσσεύς από τους Φαίακες (σ.σ. πιθανότατα τους κατοίκους της Κέρκυρας) και το βασιλιά τους. Στους στίχους 132-133 γίνεται η πολύ σημαντική επισήμανση ότι *“όλοι οι Φαίακες παρακολουθούσαν και ήταν ευχαριστημένοι από τους αγώνες”*.

Αυτή η θέση ενισχύει την εκτίμηση μας ότι οι αθλητικοί αγώνες αποτελούσαν σημαντικότερη κοινωνική συνειδησιακή συνιστώσα κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο. Ο πίνακας 4 παρουσιάζει τα αγωνίσματα, τους νικητές και τα δώρα-έπαθλα που αυτοί έλαβαν από τη συμμετοχή και τις νίκες τους στους αθλητικούς αγώνες που διοργάνωσε ο Αχιλλέας προς τιμή του νεκρού Πάτροκλου στην Τροία (13^{ος} αι. π..Χ.). Ο πίνακας 4 αναδεικνύει και μια άλλη πτυχή των αθλητικών δραστηριοτήτων κατά την ελληνική αρχαιότητα. Αποδεικνύει πως τα έπαθλα δεν αφορούσαν μόνο τον πρωταθλητή/νικητή αλλά και οι υπόλοιποι αθλητές ανταμείβονταν για την προσπάθειά τους.

Η προσφορά επάθλων στους καλύτερους αθλητές εισήγαγε τη νοοτροπία των “κινήτρων” στους νικητές. Αυτό σήμαινε ότι πέραν του γοήτρου μεταξύ των συμπατριωτών τους, οι αθλητές/νικητές είχαν τη δυνατότητα να επαυξήσουν την προσωπική τους “ωφελιμότητα” από τον προσπορισμό δώρων ως ανταμοιβή μέσω των αγώνων. Με άλλα λόγια, η καλλιέργεια μιας “αγωνιστικής νοοτροπίας”, δεν αρκούσαν απλά στη συμμετοχή του αθλητή στους αγώνες αλλά και στην επιδίωξη του για τη νίκη και τον πρωταθλητισμό.

Αυτή η νοοτροπία αποτελούσε την πεμπτουσία της διενέργειας των αθλητικών

δραστηριοτήτων κατά την αρχαιότητα. Αυτή την “αγωνιστική νοοτροπία” ανέδειξε στη φιλοσοφική της διάσταση ο Friedrich Nietzsche σε ένα από τα έργα του με τίτλο *Homer’s Contest*, που εξεδόθη το 1875.

Πίνακας 4: Αθλητικά αγωνίσματα κατά την περίοδο της Τρωικής εκστρατείας

Αγώνισμα	Στοιχοί επί του κειμένου	Νικητής	Έπαθλα για τον 1 ^ο νικητή	Έπαθλα για τους υπόλοιπους συμμετέχοντες
Αρματοδρομία	289-650	Διομήδης	Μια δούλα και ένας τρίποδας	ένα δχρονο θηλυκό άλογο, ένας λέβητας, 2 τάλαντα χρυσού, μια περίτεχνη στάμνα με δύο λαβές
Πυγμαχία	651-699	Επειός	ένα σκληραγωγημένο προς εργασία δίχρονο μουλάρι	ένα κύπελλο με 2 λαβές
Πάλη	700-737	Αίαντας και Οδυσσέας (“ισοπαλία”)	έναν μεγάλο τρίποδας (αξίας 12 βωών)	Μία εξειδικευμένη (σ.σ. στη γνώση πολλών εργασιών) σκλάβο
Αγώνας Ταχύτητας	740-792	Οδυσσέας	ένα μοναδικής ομορφιάς κύπελλο από ασήμι	ένα ικανότατο βόδι (σ.σ. προς εργασία) αξίας ½ ταλάντου
Ξιφασκία (υπό πλήρη πολεμική εξάρτηση)	798-824	Αίαντας και Διομήδης (“ισοπαλία”)	ένα περίτεχνο ασημένιο ξίφος	-
Δισκοβολία	825-849	Πολυπόιτης	μια μεγάλη ποσότητα σιδήρου (προς κατεργασία και χρήση)	-
Τοξοβολία	850-883	Μυριόνης	10 διπλοί πέλεκεις	πέλεκεις μονής λεπίδας

Πηγή: Προσωπική έρευνα βασισμένη στην Ιλιάδα (Ιλ. Ψ’259-897).

Ο Nietzsche απέδωσε την τάση των Ελλήνων να ανταγωνίζονται μεταξύ τους ως μια έμφυτη συμπεριφορά που συγκροτεί την ιδιοσυγκρασία τους. Βάσει αυτής της λογικής θεώρησε ότι τα αγωνιστικά “ένστικτα” των αρχαίων Ελλήνων που λειτουργούσαν “αντιπαραγωγικά” μέσω των πολέμων (σ.σ. και των εμφύλιων συγκρούσεων μεταξύ των πόλεων-κρατών) τελικά έλαβαν μια θετική και γόνιμη προοπτική όταν κατευθύνονταν στον αθλητισμό, την τέχνη και την ποίηση

(Lungstrum and Sauer 1997).⁶¹

Εν κατακλείδι, ο Nietzsche πίστευε ότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός μέσω μιας σειράς κοινωνικών εκδηλώσεων, όπως αθλητικοί αγώνες και ο έντονος και σκληρός ανταγωνισμός στην ποίηση, το δράμα, την τέχνη και σε άλλες πτυχές της κοινωνικής ζωής, σε πολλές ιστορικές περιπτώσεις συνετέλεσε στη δημιουργία νέων αξιακών προτύπων (Acampora, 2002), άποψη η οποία είναι απολύτως συμβεβλημένη με τη δική μας θέση περί ενός περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας όπου παράγονται υπό προϋποθέσεις νέα ήθη και γόνιμες αξίες που οδηγούν σε αλλαγές και ένα νέο καθεστώς.

Τέλος, ο Miller (2004, 26) παρέχει μια επιπλέον εκδοχή όσον αφορά την επίδειξη ιδιαίτερου αγωνιστικού πνεύματος από τους αρχαίους Έλληνες. Αφού υιοθετεί την ιδέα ότι ο Μινωικός και ο Μυκηναϊκός πολιτισμός είναι οι πρόγονοι της ελληνικής κουλτούρας, επιπλέον αποδίδει το υψηλό αγωνιστικό φρόνημα των αρχαίων Ελλήνων μεταξύ άλλων και στη φυλετική εκδοχή, υπό την έννοια της ιδιαίτερης ιδιοσυγκρασίας των υπό κάθοδο στην κυρίως Ελλάδα Δωριέων, οι οποίοι διακρίνονταν για τα προικισμένα σωματικά τους χαρακτηριστικά και το φιλοπόλεμο πνεύμα, το οποίο βαθμιαία μετουσίωσαν σε ένα ευρύτερο αγωνιστικό πνεύμα και νοοτροπία.

4.1.2. Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος

Η Γεωμετρική περίοδος για την Ελλάδα (1100-800 π.Χ.) χαρακτηρίζεται από περιορισμένο εύρος ιστορικών πληροφοριών. Τα συμπεράσματα της έρευνας βασίζονται εν πολλοίς σε υποθέσεις και σε ορισμένες περιπτώσεις οι απόψεις δίστανται. Σε αντίθεση με τη θέση του Finley (1983) περί της καταστροφής του μυκηναϊκού πολιτισμού από την κάθοδο των Δωριέων, μια σειρά από ερευνητές

⁶¹ Στο σημείο αυτό ο Nietzsche διαφώνησε με τον μέντορα του, τον ιστορικό Jacob Burckhardt, ο οποίος μέσω μιας σειράς από μελέτες που αφορούσαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και εκδόθηκαν το 1872, υποστήριξε ότι ο ελληνικός κόσμος κατά την αρχαιότητα χαρακτηριζόταν από αδίστακτο/ανηλεή ανταγωνισμό για τιμή και δόξα μεταξύ των ευγενών/αριστοκρατών. Ο Burckhardt, σε αντίθεση με τον Nietzsche που ερμηνεύει τον ανταγωνισμό ως μια θετική έκφραση της κοινωνικής ζωής των αρχαίων Ελλήνων, θεώρησε ότι η κατάσταση αυτή οδήγησε σε λανθασμένες και επικίνδυνες καταστάσεις, πολιτική διαφθορά, φαυλότητα και δημαγωγία την περίοδο των κλασσικών χρόνων (βλ. Murray and Stern, 1999).

υποστηρίζουν ότι το κοινωνικοοικονομικό οικοδόμημα του μυκηναϊκού κόσμου δεν καταστράφηκε αλλά μεταλλάχθηκε σε νέα σχήματα.

Από αυτή τη θέση είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι η πιθανότητα μιας αδιάλειπτης συνέχειας αθλητικών τεκταινομένων ακόμη και μειωμένης έντασης και δυναμικής για την περίοδο των Σκοτεινών Χρόνων, ως και την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο που μας ενδιαφέρουν, δεν φαντάζει απίθανη καθώς, όπως ειπώθηκε ανωτέρω, ο αθλητισμός αποτελούσε μια σημαντική κοινωνική συνιστώσα του μυκηναϊκού κόσμου.

Αυτή την άποψη φαίνεται να επιβεβαιώνει ο Glass (1988) ο οποίος αναφέρει πως μέσα από την ελληνική μυθολογία της *Ηρωικής Εποχής*, είναι δυνατόν να ανασυρθούν μυθολογικές φιγούρες και να περιγραφούν καταστάσεις που παραπέμπουν μάλλον ή ήττον σε αγώνες μεταξύ αθλητών. Ο Glass αναφέρεται σε περιγραφές αγώνα πυγμαχίας (μεταξύ Πολυδεύκη και Άμυκου), πάλης (Θησέας), σε αγώνα ταχύτητας (με συμμετέχοντες την Αταλάντη και τον Μελανίωνα) και σε αγώνα μεταξύ αρμάτων (Πέλοπας και Οινόμαος).⁶²

Κατά τη διάρκεια της Αρχαϊκής περιόδου, θεσμοθετήθηκαν και οι περίφημοι *Ολυμπιακοί Αγώνες* το 776 π.Χ., οι οποίοι εξ' αρχής περιλάμβαναν μόνο ένα άθλημα, τον αγώνα ταχύτητας που ονομάζονταν *στάδιον* και επαναλαμβάνονταν κάθε τέσσερα έτη. Ωστόσο, η εύρεση μιας σειράς από τρίποδες στην Ολυμπία που ανάγονται στο 1000-700 π.Χ. οδήγησε τους Hermann (1972) και Lee (1988) να υποθέσουν ότι αθλητικοί αγώνες στην Ολυμπία τελούνταν και προγενέστερα του 776 π.Χ., περιλαμβάνοντας μάλιστα μια σειρά από αθλήματα όπως δισκοβολία, τοξοβολία,

⁶² Ο αγώνας πυγμαχίας μεταξύ Πολυδεύκη και Άμυκου που περιγράφει ο Glass (1988) βασίζεται στην καταγραφή του αρχαίου ελληνιστικού ποιητή Θεόκριτου, στο έργο του *Ειδύλλιο* (Ε. 22. 27-135). Ο αγώνας πάλης μεταξύ Θησέα και του Κερκύονα περιγράφεται από τον Πλούταρχο, στους *Παράλληλους Βίους*. Άλλα αρχαία κείμενα από τα οποία ανακύπτουν αθλητικές δραστηριότητες που αναφέρονται στη μυθολογική εποχή είναι τα *Αργοναυτικά* του Απολλόδωρου, (Απ. Αρ. 1.769-73) όπου αναφέρεται ότι η Αταλάντη, μια θηλυκή υπόσταση, κατάφερε να νικήσει σε αγώνα πάλης ακόμη και τον Πελία, άνδρα με πλούσια σωματικά προσόντα ως προς τον αθλητισμό! Επίσης θεωρούμε ότι ορισμένοι από τους περίφημους 12 άθλους του Ηρακλή (που αναφέρονται από τον Απολλόδωρο στους (Απ. Αρ. 2.5.12), όπως η αιχμαλωσία του ελαφιού της Κερύνειας και η θανάτωση των στρυμφαλιδών ορνίθων με τόξο, έμμεσα υποκρύπτουν μια αθλητική έκφανση η οποία φυσικά θα απαιτούσε ένα υψηλό επίπεδο φυσικής κατάστασης.

πυγμαχία, πάλη και αρματοδρομίες με 4 άλογα. Το τελικό μας συμπέρασμα από όλες αυτές τις καταγραφές είναι ότι ο αθλητισμός αποτελούσε μια συνεχή και (πιθανότατα) αδιάκοπη κοινωνική δραστηριότητα για όλη την περίοδο 1250-776 π.Χ. και αργότερα.

4.2.) Ο αθλητισμός στην Ελλάδα ως προνόμιο της κάστας των ευγενών ή ως φαινόμενο μιας ευρύτερης κοινωνικής μακρο-κουλτούρας; Η θεωρητική διαμάχη.

Μια από τα πιο κρίσιμες θεωρητικές αντιπαραθέσεις αναφορικά με τον αθλητισμό κατά την ελληνική αρχαιότητα έχει να κάνει με το κατά πόσο από την Αρχαϊκή εποχή και έπειτα ο αθλητισμός αποτελούσε μια εκδήλωση που αφορούσε μόνο την προνομιούχο κάστα των ευγενών ή αντίθετα, αποτελούσε ένα διευρυμένο κοινωνικό φαινόμενο με συμμετοχή από όλες τις κοινωνικές τάξεις. Οπαδός της πρώτης άποψης ήταν ο Gardiner (1930), ο οποίος υποστήριξε ότι από την εποχή των ομηρικών χρόνων και έπειτα ο αθλητισμός εξασκούνταν μόνο από τους αριστοκράτες “ερασιτεχνικά”, οι οποίοι ανταγωνίζονταν όμως για την προσωπική τους ευχαρίστηση και όχι με σκοπό τον προσπορισμό υλικών ανταποδόσεων ως έπαθλα.

Ο Gardiner υποστήριξε ακόμη ότι όταν από τον 6^ο αι. π.Χ. και έπειτα, όπου και συνέβη η μαζική είσοδος αθλητών λαϊκής καταγωγής στους Ολυμπιακούς Αγώνες, οι ευγενείς περιορίστηκαν στα λεγόμενα “ιππικά αθλήματα”. Την άποψη ότι κατά τους 8^ο και 7^ο αιώνες ο αθλητισμός αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο μεταξύ των ευγενών με μικρές εξαιρέσεις με ανταμοιβή έπαθλα, όπως λέβητες, χρήσιμα ζώα και δούλες, υποστηρίζουν και οι (Pleket, 1975; Kyle, 1987; Poliakoff, 1987).

Ωστόσο, τα επιχειρήματα αυτά αμφισβητούνται από μια σειρά άλλων απόψεων. Καταρχάς, ο Pleket (2005, 16) απορρίπτει την άποψη του Gardiner περί ερασιτεχνισμού των ευγενών αθλητών, θεωρεί ότι μεταξύ των αθλητών υφίστατο έντονος ανταγωνισμός, όπως δέχονται και οι Nietzsche και Burckhardt όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, και συνδέει τον ανταγωνισμό στον αθλητισμό με τον ανταγωνισμό στον πόλεμο προτείνοντας την άποψη ότι “αποτελούσαν τις δυο όψεις του ιδίου νομίσματος”.

Την απόλυτη κυριαρχία των ευγενών στον αθλητισμό κατά την αρχαϊκή περίοδο αμφισβητεί και ο Young (1984), ο οποίος καταλογίζει στον Pleket (1975) την

επιδίωξη να ερμηνεύσει με ειδικό τρόπο τα αρχαία κείμενα ώστε να καταδειχθεί το σύνολο των αθλητών κατά την αρχαϊκή εποχή ως αριστοκρατών χρησιμοποιώντας “ομιχλώδη επιχειρήματα”. Χαρακτηριστικά ο Young (1984) αναφέρεται στην περίπτωση του Κόροιβου, του πρώτου καταγεγραμμένου ολυμπιονίκη, ο οποίος αποδεδειγμένα δεν ήταν ευγενής αλλά επαγγέλονταν τον μάγειρα,⁶³ αλλά και στις περιπτώσεις των φημισμένων ολυμπιονικών παλαιστών, Μίλωνα από τον Κρότωνα και Θεαγένη από τη Θάσο, θεωρώντας ότι τα επιχειρήματα του Pleket (1975) να τους αποδοθεί αριστοκρατική καταγωγή δεν είναι πειστικά.

Για να ενισχύσει μάλιστα τον ισχυρισμό του αναφέρεται στα ιστορικά παραδείγματα μιας σειράς αθλητών, όπως ο Γλαύκος από την Κάρυστο, ένας κατ’ επάγγελμα αγρότης (σ.σ. αναφέρεται στην *Περίηγησιν* του Πausανία (6.10.1-3) και ακόμη, στις χαρακτηριστικές περιπτώσεις δυο ολυμπιονικών του 6^{ου} αι. π.Χ., του Πολυμέστωρος από τη Μίλητο, καθώς και στον Αμεσίνα από τη Βάρκη (σ.σ. στη σημερινή Λιβυή) όπου και οι δυο επαγγέλονταν το βοσκό (σ.σ. πηγή εδώ αποτελεί ο *Γυμναστικός* του Φιλόστρατου). Το συμπέρασμα του Young (1984, 163) είναι ότι στους Ολυμπιακούς νικητές πάντα υπήρχε μια καλή αναλογία αθλητών με αποδεδειγμένη μη ευγενική/αριστοκρατική καταγωγή.

Η ιδέα περί “εκδημοκρατισμού” του αθλητισμού μεταξύ της Αρχαϊκής και της Κλασικής εποχής υποστηρίζεται και από τον Thompson (1978), ο οποίος θεωρεί ότι με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα το 592 π.Χ. όλο και περισσότεροι λαϊκοί αθλητές συμμετείχαν σε αγώνες. Πιο συγκεκριμένα, μια σειρά από αθλητικές διοργανώσεις θεσμοθετήθηκαν σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Τα *Νέμεα*, που θεσμοθετήθηκαν το 592 π.Χ. και λάμβαναν χώρα κάθε 2 έτη, τα *Ισθμια* το 582 π.Χ. με περιοδικότητα επανάληψης τα 2 ή τα 3 έτη και με τη πρόνοια να γίνονται το χρόνο πριν ή μετά από τους Ολυμπιακούς αγώνες (αλλά ποτέ το ίδιο έτος). Άλλοι φημισμένοι αθλητικοί αγώνες ήταν τα Παναθήναια και οι Δελφικοί αγώνες κλπ.⁶⁴

⁶³ Ο Pritchard (2003) παρέχει μια εκτεταμένη ανάλυση αναφορικά με τα διαφορετικά επιχειρήματα που παρατίθενται σχετικά με το αν ο αθλητισμός αποτελούσε προνόμιο των ευγενών ή αν η δυνατότητα συμμετοχής στους αγώνες αποτελούσε μια “παλλαϊκή”, θα λέγαμε, προοπτική με τη συμμετοχή αθλητών από τις κατώτερες εισοδηματικά και κοινωνικά τάξεις.

⁶⁴ Για μια εκτενή ανάλυση περί των *Νέμεων* είναι κατατοπιστικός ο Miller (1989). Όμοια για τα *Παναθήναια* ο Young (1984). Οι Philips and Pritchard (2003) παρέχουν μια γενικότερη λεπτομερή ανάλυση για τις σπουδαιότερες αρχαίες αθλητικές εκδηλώσεις.

Επιπλέον, πέραν του “κλάδου ελαίας” και του προσωπικού γοήτρου, οι νικηφόροι αθλητές λάμβαναν δώρα και χρηματικά έπαθλα για τις επιδόσεις τους. Με τις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνος για παράδειγμα υπήρχε η πρόνοια οι νικητές των Ισθμίων να λαμβάνουν 100 δραχμές ως χρηματικό έπαθλο και 500 δραχμές οι νικητές στους Ολυμπιακούς αγώνες (Thompson, 1978; Kyle 1987, 29-31; Pleket 2005). Ο Pleket (2005, 406-407) επιπλέον υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου 400-300 π.Χ., το χρηματικό ποσό για νίκη στους Ολυμπιακούς αγώνες αυξήθηκε στις 3000-6000 δραχμές, γεγονός που θεωρούμε ότι αποτελούσε αναμφίβολα ένα σημαντικό πλεονέκτημα για τους νικητές, δίνοντας τους επιπλέον κίνητρα για νέες συμμετοχές με σκοπό τη νίκη σε μελλοντικούς αγώνες.⁶⁵

Οι νικητές των αγώνων επιπλέον είχαν πρόσβαση σε δημόσια σίτιση, προνομιούχες θέσεις σε δημόσιες κοινωνικές εκδηλώσεις ενώ ήταν δυνατόν να λαμβάνουν και διάφορα άλλα “δώρα” από το ίδιο το κράτος, συμπεριλαμβανομένων των χρημάτων (O’Sullivan, 2003) ή υλικών αγαθών, όπως φερειπτήν, λάδι αξίας μερικών εκατοντάδων δραχμών. Επιπρόσθετα, κατά τον 5^ο αι π.Χ., όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις, η εκγύμναση των νέων ήταν θεσμοθετημένο μάθημα στα δημόσια σχολεία της βασικής οκταετούς εκπαίδευσης των ανηλίκων από τα 6 ως τα 14 τους χρόνια (Αρ. Πολ. Viii, 3.1).⁶⁶

Το μάθημα της γυμναστικής πραγματοποιούνταν από ειδικούς εκπαιδευτές, που ονομάζονταν *παιδαγωγοί*, και οι οποίοι αναλάμβαναν να “μυήσουν” τους νέους στις διάφορες τεχνικές που απαιτούσαν τα αγωνίσματα. Ωστόσο, πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η “δευτεροβάθμια” εκπαίδευση των νέων (μεταξύ των 14 και των 18 ετών) αποτελούσε εκ των πραγμάτων προνόμιο των ευγενών καθώς

⁶⁵ Έχοντας υπ’ όψιν ότι ο μισθός ενός εξειδικευμένου εργάτη κατά τον 5^ο αι. π.Χ. ήταν λιγότερο από μια δραχμή ημερησίως, (βλ. Thompson 1978; Kyriazis and Zouboulakis 2004), είναι προφανές ότι οι 100 δραχμές ως έπαθλο νίκης στα Ισθμια και 500 στην Ολυμπία θα πρέπει να θεωρούνται ως χρήματα ικανά για να καλύψουν *ένεκα τοῦ πορίζειν τὸν βίον*, πέραν των βασικών αναγκών ενός αθλητή από τα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα, και (σίτιση, στέγαση κλπ.) επιπλέον και την αγορά νέου αθλητικού εξοπλισμού για συμμετοχή και σε νέους μελλοντικούς αγώνες. Οι κρατικές αυτές επιχορηγήσεις στους νικητές διαλάμβαναν των χαρακτήρα των ιδιαίτερα κοστοβόρων *λειτουργιών*.

⁶⁶ Σε αντίθεση με την Αθήνα, το παιδαγωγικό σύστημα της Σπάρτης μέσω της *αγωγής* εστίαζε κυρίως στη γυμναστική και τη στρατιωτική εκπαίδευση και μπορεί να χαρακτηριστεί –συγκρινόμενο με άλλες ελληνικές πόλεις– ιδιαίτερα επίπονο και σκληρό. Για το σύστημα της αγωγής ο Cartledge (1987) παρέχει διεξοδική ανάλυση.

παρέχονταν ιδιωτικά και μόνο οι ανώτερες εισοδηματικά τάξεις ήταν δυνατόν να κάνουν χρήση τους. Ο Pritchard (2010) αναφέρει ότι η βαρύτητα που αποδίδονταν στην αθλητική εκπαίδευση στην κλασική Αθήνα ήταν πολύ μεγάλη καθώς μαζί με τη μουσική και τη γραμματική, η γυμναστική θεωρούνταν ένα από τα κύρια μαθήματα των νέων. Επιπλέον, για την προαγωγή του αθλητισμού υπήρχαν ιδιωτικές παλαίστρες όπου εκπαιδεύονταν οι νέοι αθλητές από τους *παιδοτρίβες*, όπως παρουσιάζεται μέσα από τα έργα των Αριστοφάνη, *Ιππείς*, (Α.Ι. 1238-9) και Πλάτωνα, *Γοργίας* (Πλ. Γορ. 456c-e).

Μετά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (6-14 έτη), έπονταν η *εφηβεία*, με κύρια εστίαση στη στρατιωτική εκπαίδευση, ενώ κάθε πολίτης καθώς και έφηβοι κάτω των 18 ετών είχαν το προνόμιο να συμμετάσχουν στα λεγόμενα *δημόσια γυμνάσια*, με σκοπό την περαιτέρω ενασχόληση τους με τον αθλητισμό. Τα τρία δημόσια γυμνάσια (Ακαδημία, Λύκειο, Κυνοσάργες) αποτελούσαν στην πραγματικότητα πολύ-χώρους με εκτεταμένες αθλητικές εγκαταστάσεις, όπου η πρόσβαση ήταν ελεύθερη σε κάθε ελεύθερο πολίτη ανεξαρτήτως εισοδηματικής και κοινωνικής τάξεως (Fisher, 1998).

Η δυνατότητα αυτή των απλών πολιτών αν αθλούνται “*πλάι-πλάι με τους αριστοκράτες*” καταδεικνύει κατά τον Gutmann (1978, 26) τη διαδικασία εκδημοκρατισμού του αθλητισμού, θέση που όμοια δέχονται και οι Humphreys (1974) και Thompson (1978). Στα *γυμνάσια* για εφήβους μεταξύ 14-18 ετών, η λειτουργία των οποίων επιδοτούνταν από τις κρατικές *λειτουργίες*⁶⁷, η διεύθυνση ήταν υπό την επίβλεψη διορισμένων αριστοκρατών που ονομάζονταν *γυμνασιάρχες*.

Στο ζήτημα αυτό ο Hubbard (2008) παρέχει την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι με κίνητρο το προσωπικό τους γόητρο οι γυμνασιάρχες αναζητούσαν πολλά υποσχόμενους νέους αθλητές και αναλάμβαναν την επιχορήγηση και την κάλυψη των εξόδων τους που σχετίζονταν με αθλητικές δραστηριότητες με σκοπό να

⁶⁷ Οι *λειτουργίες* αποτελούσαν μια δημόσια δραστηριότητα όπου οι εύποροι Αθηναίοι αναλάμβαναν μάλλον ή ήττον εθελοντικά τη χρηματοδότηση μιας σειράς δαπανών που διαφορετικά θα έπρεπε να αναληφθούν από το κράτος, όπως η συντήρηση τριηρών, από τον προσωπικό τους πλούτο. Το αντίτιμο από τη συνεισφορά των ευκατάστατων Αθηναίων ήταν η ενίσχυση του προσωπικού τους γοήτρου και η αναγνώριση που απολάμβαναν από την πλευρά των συμπολιτών τους. Οι Lyttkens (1994, 1997), Kaiser (2007) και Kyriazis (2009) μεταξύ άλλων αναλύουν διεξοδικά τους τρόπους χρηματοδότησης του αθηναϊκού κράτους μέσω του θεσμού των λειτουργιών.

επαυξήσουν την πιθανότητα νίκης τους σε τοπικά η “διεθνή” αθλητικά δρώμενα όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες, όπου υπήρχαν και ειδικοί αγώνες για εφήβους.

Πίνακας 5: Τα αθλήματα των Ολυμπιακών αγώνων.

α) Ιππικά αθλήματα	
Αρματοδρομίες	(με υποδιαίρεσεις αγώνων με 1,2, 3 ή και 4 άλογα)
β) Πένταθλον - (μείγμα αγωνισμάτων)	
γ)Αγώνες ταχύτητας	
Στάδιον	(200 μέτρα)
Δίαυλος	(400 μέτρα)
Δόλιχος	(περίπου 4200-4500 μέτρα)
Οπλίτης δρόμος	(αγώνισμα ταχύτητας δρόμου 400 μέτρων υπό πλήρη πολεμική εξάρτηση)
δ)“Βαρέα” αθλήματα	
Πυγμαχία, Πάλη, Παγκράτιον	

Πηγή: Ιδία επεξεργασία βασισμένη στις αναφορές των Miller (2003) και Pleket (2005).

Τα ανωτέρω επιχειρήματα καταδεικνύουν ότι το πλεονέκτημα των ευγενών έναντι των λαϊκών αθλητών στον πρωταθλητισμό λόγω της οικονομικής τους επιφάνειας ως μέσου κάλυψης των δαπανών για εκπαίδευση και αθλητικό εξοπλισμό περιοριζόνταν σημαντικά από μια σειρά θεσμοθετημένων από την πολιτεία μέτρων όπως χορηγίες, δώρα, κλπ. στους νικητές. Ωστόσο, ο Golden (2008), σε συμφωνία με τους Pleket (1975) και Kyle (1987) απορρίπτει αυτές τις απόψεις με το επιχείρημα ότι οι χορηγίες και τα διάφορα θεσμοθετημένα προνόμια αφορούσαν μόνο τους νικητές και όχι το σύνολο των λαϊκών αθλητών, θέση που είναι λογική.

Παρά ταύτα, τα επιχειρήματα των Golden, Pleket και Kyle, δεν μπορούν να αναιρέσουν την αναμφίβολη ιστορική πραγματικότητα που επιβεβαιώνει τα επιχειρήματα, μεταξύ άλλων, των Gutmann (1978) και Young (1984) περί μιας ικανής ποσόστωσης αριθμού λαϊκών αθλητών ως συμμετεχόντων στους Ολυμπιακούς Αγώνες.

4.3.) Αθλητικές αξίες και πόλεμος: ο δρόμος προς τη δημοκρατία.

Από την έως τώρα ανάλυση έχει καταδειχθεί ότι ο αθλητισμός κατά την ελληνική αρχαιότητα αποτελούσε ένα ιδιαίτερα σημαντικό κοινωνικό γεγονός με (πιθανότατα) αδιάλειπτη παρουσία από τη Μυκηναϊκή εποχή ως την Κλασική περίοδο. Επίσης, καταδείχθηκε ο σταδιακός εκδημοκρατισμός του αθλητισμού από την Αρχαϊκή εποχή και έκτοτε. Διαπιστώθηκε, όπως και για την περίπτωση της οπλιτικής φάλαγγας στο κεφ. 2, ότι οι απόψεις σε διεθνές ακαδημαϊκό επίπεδο δίστανται αναφορικά με το ποσοστό συμμετοχής των απλών πολιτών σε αυτές τις δράσεις.

Ωστόσο, αυτό που κυρίως μας απασχολεί στο κεφάλαιο αυτό είναι, όπως και στο προηγούμενο, ο προσδιορισμός του συστήματος αξιών που αναδείχθηκε μέσω των αθλητικών ιδεωδών και το οποίο “διαχύθηκε” στο χώρο της πολιτικής, ενισχύοντας την δημιουργία νέων πολιτικών αξιών ως προπομπών της δημοκρατίας. Υπό την έννοια αυτή ο μεγαλύτερος ή μικρότερος βαθμός παλλαϊκής συμμετοχής στις αθλητικές δράσεις δεν αποτελεί για την εν λόγω ανάλυση την σημαντικότερη συνιστώσα της, αλλά το πρωτεύον ζήτημα είναι το κατά πόσο οι αξίες του αθλητισμού συνετέλεσαν στην ενίσχυση της πολιτικής δημοκρατίας.

Καταρχάς, ο Pleket (2005) υποστηρίζει ότι από τα Ομηρικά έπη ως και την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο γίνονται αντιληπτές μια σειρά γενικά αποδεκτές αξίες, όπως φυσική ρώμη, αρετή, αγωνιστικό πνεύμα/νοοτροπία, ανδρεία, κουράγιο, καρτερία, φιλοπονία, πειθαρχία και στρατιωτική τιμή, ως κοινά αποδεκτές μεταξύ των αθλητών. Ο Pritchard (2003) σε συνάφεια με τον Pleket υποστηρίζει ότι η σωματική εξάσκηση και εκγύμναση δημιουργούσε δυνατούς, ικανούς και γενναίους κατά τη διάρκεια της μάχης πολεμιστές. Ο Raubitschek (1988) επιπρόσθετα πιστεύει ότι οι Ολυμπιακοί αγώνες συνέβαλαν στο κίνημα για την ειρήνη, την εκεχειρία, τη φιλία και την “αρμονία” μεταξύ των Ελλήνων. Η ολυμπιακή εκεχειρία ανακοινώνονταν πριν από τους αγώνες από το μαντείο των Δελφών, το σημαντικότερο μαντείο του αρχαίου κόσμου.

Επίσης, η Goodson (1991) παρατήρησε ότι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν την ομορφιά ως ένδειξη ανδρισμού και επιδίωκαν την επίτευξη της τέλει

ισορροπίας μεταξύ του σώματος και του πνεύματος,⁶⁸ θέση με την οποία συμφωνεί και ο Glass (1988). Επιπλέον, ο Osborne (1993) υποστηρίζει ότι η απόδοση δώρων και επάθλων στους νικηφόρους αθλητές συνέτεινε στη δημιουργία και την καλλιέργεια ενός πνεύματος συνοχής μεταξύ τόσο των αθλητών, όσο και των μελών της τοπικής και της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία ανήκαν και η οποία απαρτιζόταν από διαφορετικά σε ηλικία και οικονομική επιφάνεια μέλη.

Μια άλλη σημαντική διάσταση του αθλητισμού στην αρχαία Ελλάδα αποτελεί η παράμετρος της ενεργούς συμμετοχής των γυναικών στα αθλητικά δρώμενα, κάτι που δεν είναι αρκετά γνωστό. Στην 4.1) έγινε αναφορά στη σημαντική θέση της γυναίκας στην μινωική Κρήτη, όπου η συμμετοχή της ακόμη και σε επικίνδυνα αθλητικά αγωνίσματα θεωρούνταν πέρα ως πέρα φυσιολογική. Η Spears (1984) αναφέρει ότι ο αθλητισμός στην Σπάρτη αποσκοπούσε στη δημιουργία σκληραγωγημένων και δυνατών σωματικά πολεμιστών καθώς επίσης υγιείς και εύρωστες μητέρες. Από τη νοοτροπία αυτή θεωρούμε ότι ανακύπτουν άλλες δυο αξίες ως απόρροια του αθλητισμού, που σχετίζονται με τη σκληραγωγία και την αντοχή (σωματική και ψυχική).⁶⁹

⁶⁸ Ο αρχαίος φιλόσοφος Θαλής από τη Μίλητο (ένας εκ των περίφημων *Επτά Σοφών* της αρχαιότητας που έζησε μεταξύ του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ.) διατύπωσε την πασίγνωστη θέση *νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ*, το οποίο είναι συνώνυμο του *mens sana in corpore sano* που ειπώθηκε από τον Ρωμαίο ποιητή Ιουβενάλη. Μια άλλη σημαντική αξία για τους Έλληνες αποτυπώνονταν στη φράση *μηδὲν ἄγαν*, που σημαίνει τίποτα σε υπερβολή, το οποίο εννοιολογικά είναι συνώνυμο της πανελληνίας θέσης *πάν μέτρον ἄριστον*. Από τα εδώ αναφερόμενα ήθη, όπως εξυφαίνονται από τις παραπάνω θέσεις θεωρούμε ότι ανακύπτουν άλλες δυο σημαντικές αξίες που σχετίζονται με τα αθλητικά ιδεώδη: η αυτογνωσία και η εγκράτεια.

⁶⁹ Η Spears αναφέρει ότι η συμμετοχή των γυναικών σε αθλητικές εκδηλώσεις αποτελούσε ένα πανελλήνιο φαινόμενο. Αναφέρεται στα *Ἡραια*, ως τις περισσότερο φημισμένες αθλητικές εκδηλώσεις με συμμετοχή αποκλειστικά γυναικών, οι οποίες γίνονταν όπως και οι Ολυμπιακοί αγώνες στο χώρο της αρχαίας Ολυμπίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες μπορούσαν να συμμετάσχουν και έμμεσα στους Ολυμπιακούς αγώνες και να κερδίσουν δάφνες, γόητρο και έπαθλα, ως ιδιοκτήτες αρμάτων. Η πρώτη καταγεγραμμένη νικητής υπ' αυτή την ιδιότητα ήταν η σπαρτιάτισσα Κυνίσκα, αδελφή του βασιλιά Αγησιλάου σε δυο μάλιστα συνεχόμενες ολυμπιάδες (396 και 392 π.Χ.) καθώς το άρμα της νίκησε στο *τέθριππον*. Η νίκη αυτή θα πρέπει θεωρείται σημαντική γιατί αναδεικνύει την έννοια της ισότητας με δυο τρόπους: Πρώτον, μια γυναίκα καθίσταται ολυμπιονίκης (στα ανδροκρατούμενα αγωνίσματα) και δεύτερον σε όρους περιουσιακών δικαιωμάτων: Μια γυναίκα αποτελεί τον ιδιοκτήτη του άρματος υπό το ίδιο καθεστώς ιδιοκτησίας που ίσχυε και για τους άνδρες (Cartledge 1987, 29).

Ο Miller (2003) αναφέρεται σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό, κατά την άποψη μας περιστατικό σε όρους συμπεριφοράς και φιλοσοφίας των Ολυμπιακών αγώνων. Πιο συγκεκριμένα, κάνει μνεία σε δυο αδέρφια από τη Ρόδο (μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.), όπου το μεν πρώτο στέφθηκε ολυμπιονίκης στην πυγμαχία, το δε δεύτερο στην πάλη. Η ιστορία θέλει τα δυο αδέρφια μετά τη νίκη τους να πηγαίνουν στον πατέρα τους, που ως θεατής παρακολουθούσε την επίδοση των παιδιών του, να τον ανασηκώνουν στα χέρια και μαζί να κάνουν του γύρω του θριάμβου μέσα στο στάδιο, με τους θεατές συνεπαρμένους να τους ράνουν με άνθη! Στη συνέχεια, ένα θεατής από τη Σπάρτη είπε στον Διαγόρα, πατέρα των αθλητών το περίφημο: *“πέθανε τώρα Διαγόρα, δεν θα είσαι ποτέ περισσότερο ευτυχισμένος από σήμερα”*. Το όλο περιστατικό το αναφέρουμε εδώ πιστεύοντας ότι αντιπροσωπευτικά αναδεικνύει μια σειρά από επιπλέον αξίες ως απόρροια του αθλητισμού: σεβασμός στην οικογένεια, αρετή, αυτοθυσία, αλτρουισμό και ψυχική ευγένεια.

Ο Miller (2000, 78) καταλήγει στην επίσης πολύ σημαντική κατά την άποψη μας ερμηνεία του γυμνισμού των αθλητών από τον 5^ο αι. π.Χ. ως δείγμα ισονομίας, ισηγορίας και *“γιατί όχι και της δημοκρατίας της ίδιας ως εξαγόμενο του αθλητισμού.”* Η εικόνα 4 παρουσιάζει τα λεγόμενα “πολεμικά σπορ”, ήτοι πυγμαχία (εικ. 4α), πάλη (εικ. 4γ) και παγκράτιο (εικ. 4β, 4δ), ένα άθλημα που αποτελεί ένα μείγμα πάλης, πυγμαχίας.

Η σχέση αθλητισμού, στρατιωτικής εκπαίδευσης και πολεμικών αθλημάτων επιβεβαιώνεται και από τον Elias (1971), ο οποίος στο ίδιο μήκος κύματος με τους Nietzsche και Burckhardt, πίστευε ότι ο αθλητισμός στην ελληνική αρχαιότητα ήταν συνυφασμένος με τη στρατιωτική εκπαίδευση, θέση που υιοθετούν και οι Delorme (1960) και Humphreys (1974) οι οποίοι αναφέρουν ότι το μάθημα της *οπλομαχίας* διδάσκονταν ήδη στα γυμνάσια με σκοπό οι νέοι να εισαχθούν στις πολεμικές τέχνες.

Όπως αναλύθηκε διεξοδικά στις ενότητες 3.2-3.3 μεταξύ άλλων οι Kyriazis and Paparrigopoulos (2011b, 2012), Kyriazis (2012) και Kyriazis and Metaxas (2013) ανέλυσαν την πτυχή της ανόδου της δημοκρατίας ως μια διαδικασία άμεσα συμβεβλημένη με την ανάδειξη της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών, από τις

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι επιτυχίες της Κυνίσκας δεν αποτέλεσαν ένα μεμονωμένο περιστατικό αλλά η διαχρονικότητα τους αποδεικνύεται από το γεγονός ότι και άλλες ελληνίδες ιδιοκτήτριες αρμάτων παρουσιάζονται ως νικητές σε επόμενες ολυμπιάδες, όπως η Ευρυλεονίς, όμοια από τη Σπάρτη το 368 π.Χ. και η Βιλιστίχη από τη Μακεδονία το 264 π.Χ. κλπ. (Golden, 2008).

οποίες μια σειρά από νέες αξίες ανακλύπτουν, όπως αυτοσυνειδησία, “ομόνοια”, συνεργασία, συνοχή και εμπιστοσύνη.

Εικόνα 4: Το “αγωνιστικό πνεύμα” των “βαρέων” ή “πολεμικών” αθλημάτων. Πάλη, πυγμαχία και Παγκράτιο.

(4α)

(3β)

(4γ)

(3δ)

Επιπρόσθετα, οι Göhler, (1970) και Mann (2001) υποστήριξαν παραπλήσια ότι η συμμετοχή και η επιτυχία σε αθλητικές διοργανώσεις αποτελούσε μια πολύ σημαντική παράμετρο για την επαύξηση του προσωπικού γοήτρου με σκοπό τον προσπορισμό πολιτικών ωφελειών από την ενασχόληση με τα κοινά στις νεοσύστατες

ελληνικές δημοκρατίες.⁷⁰

Τέλος, οι Philips and Pritchard (2003) υποστηρίζουν ότι το αγωνιστικό πνεύμα των Ελλήνων, δεν εκφράστηκε μόνο μέσω του πολέμου αλλά και στην πολιτική, τη νομική επιστήμη, την ρητορική και την τέχνη, θέση που είναι σύμφωνη με τις προαναφερόμενες απόψεις του Nietzsche, ενώ ο Cartledge (2000) καταλήγει στο σημαντικό συμπέρασμα ότι ο πολιτικός ανταγωνισμός δεν θα πρέπει να ειδωθεί ξέχωρα αλλά σε συνάρτηση με τον ανταγωνισμό μέσω του αθλητισμού ή τον ανταγωνισμό στη μουσική, τα θεάματα, τον χορό και την τέχνη της δραματουργίας.

Ο πίνακας 6, ο οποίος βασίζεται στην ανάλυση των Kyriazis and Economou (2013a) συνδυάζει και συσχετίζει το σύνολο των αξιών που αναπτύσσονται μέσω της αλληλεπίδρασης των αξιακών συνιστωσών που ανέκυψαν από την επιρροή των αθλητικών αξιών και από τη λειτουργία των οργανισμών της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών. Ο πίνακας 6 περιγράφει τη διαδικασία της δημιουργίας νέων πολιτικών αξιών, υπό το πρίσμα της διαδικασίας της μακρο-κουλτούρας.

Αυτές οι αξίες, που αναπτύχθηκαν από την στρατιωτική οργάνωση (κεφ. 3) συνδυάστηκαν με μια σειρά από αντίστοιχες που αναπτύσσονταν στον αθλητισμό, και αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους δημιούργησαν νέα δεδομένα και αξίες, κάτι που σχηματικά μπορεί να παρασταθεί αν αναμοχλεύσουμε στη μνήμη μας ξανά το διάγραμμα 1 (σελ 31 του 1^{ου} κεφαλαίου).

Επί της ουσίας ο πίνακας δείχνει ότι οι νέες αξίες όπως ισονομία, ισηγορία, ισοπολιτεία, ομόνοια και ελευθερία αποτελούν όλα εκείνα τα απαραίτητα “υλικά” που τελικά συνετέλεσαν στη ανάδειξη του πολιτικού φαινομένου της δημοκρατίας, ένα συμπέρασμα που είναι σύμφωνο με τη διαδικασία της μακροκουλτούρας.

⁷⁰ Εκτός της χαρακτηριστικής περίπτωσης του Αλκιβιάδη, ο οποίος συμμετείχε επιτυχώς και νικηφόρα σε μια σειρά από ιππικούς αγώνες στην Ολυμπία, αποκτώντας φήμη η οποία γνωρίζουμε ότι εξαργυρώθηκε κατόπιν πολιτικά, η πρακτική αυτή είχε ξεκινήσει από παλιότερα από τις απαρχές ακόμη της νεοσύστατης Αθηναϊκής δημοκρατίας με μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση, αυτή του Νικομήδη του Αθηναίου (βλ. Κυριαζής, 1995, 2011).

Πίνακας 6: Η ανάδειξη της δημοκρατικής μακροκουλτούρας μέσω του αθλητισμού.

Αναδεικνύόμενα στοιχεία μακροκουλτούρας	Δημοκρατική μακροκουλτούρα	
Από τη Μυκηναϊκή, τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή εποχή → προς την Κλασσική Ελλάδα		
Συνάθροιση και αλληλεπίδραση παλιών αξιακών προτύπων	Διαδραστική διαδικασία δημιουργίας νέων αρχών και αξιών	Νέες αξίες και πολιτικά σχήματα:
<p style="text-align: center;">Αθλητικές αξίες:</p> <p><i>ευεξία</i> (φυσική ρώμη και αλκή), ανθεκτικότητα, αντοχή, ανδρισμός, ομορφιά, ισορροπία σώματος και πνεύματος, αγωνιστικότητα, επιμονή, ανδρεία, γενναιότητα, κουράγιο, φιλοπονία, καρτερία, πειθαρχία, αρετή, αυτοθυσία, αυτοσυνειδησία, αλτρουισμός, ειρήνη, εκεχειρία, “αρμονία”, φιλία, τελειότητα-αριστεία, σεβασμός (στην οικογένεια, την πατρίδα και το κράτος), ευγένεια, δικαιοσύνη, αυταπάρνηση, υγιής και δίκαιος ανταγωνισμός, ισότητα, συνοχή, αυτογνωσία, μετριοπάθεια, “ομόνοια”, εμπιστοσύνη, “ισονομία”, “ισηγορία”</p> <p style="text-align: center;">Πολεμικές αξίες: (οπλίτες και φύλαγγα)</p> <p>στρατιωτική τιμή, εμπιστοσύνη, αυτοπεποίθηση, πειθαρχία, υπακοή σε κανόνες, αυτοέλεγχος, αυτοθυσία, γενναιότητα, θάρρος, δύναμη, φιλοπατρία, “ομόνοια”, αδελφοσύνη, συνοχή, υψηλό αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος, αυταπάρνηση, ισότητα, ελευθερία</p>	<p>Ολοκλήρωση των αξιακών προτύπων από τον αθλητισμό και τον πόλεμο στο πεδίο της πολιτικής:</p> <p><i>ισονομία</i>, (δικαιοσύνη ενώπιον του νόμου), <i>ισηγορία</i>, (ελευθερία έκφρασης) <i>ισοπολιτεία</i> (πολιτική ισότητα), <i>ομόνοια</i> (συμφωνία-συνεννόηση)</p> <p>σύγκληση προσδοκιών</p>	<p>Άμεση ή συμμετοχική δημοκρατία (ως το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφορετικών στοιχείων μακροκουλτούρας)</p>

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

5.1.) Έτος 482 π.Χ. Το Ναυτικό Ψήφισμα του Θεμιστοκλή: εξωγενές, σοκ επεκτατική δημοσιονομική πολιτική και εξάρτηση διαδρομής και αλλαγή

Στα κεφάλαια 2-4 αναλύσαμε μια σειρά από σημαντικές παραμέτρους (πρωτο-δημοκρατικές αξίες, περιουσιακά δικαιώματα, πόλεμος και αθλητισμός) οι οποίες κατά την εκτίμηση μας συνέβαλαν μέσω ενός αναδυόμενου πλέγματος αξιών μακροκουλτούρας στη ανάδειξη του πολιτικού φαινομένου της δημοκρατίας. Στο εν λόγω κεφάλαιο πραγματοποιείται η εξέταση μιας σειράς από άλλες επιμέρους πλευρές της λειτουργίας της Αθηναϊκής δημοκρατίας, με σκοπό να καταδειχθεί η σημασία και η λειτουργική αξία συνεισφορά των πολιτικοοικονομικών θεσμών του αθηναϊκού κράτους.

Ωστόσο, πέραν του αναδυόμενου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας που συνετέλεσε στην πολιτική δημοκρατία και την αλλαγή οικονομικής οργάνωσης, φαίνεται ότι σημαντικό μέσο για την δυναμική ώθηση που δρομολόγησε αυτές τις αλλαγές, είναι η πραγμάτωση ενός “εξωτερικού σοκ”⁷¹ όπως επισημαίνεται από μια σειρά ερευνητών όπως οι Kyriazis and Zouboulakis (2004) και Kyriazis (2009): η επικείμενη περσική εισβολή στην Ελλάδα ξανά μετά τα γεγονότα του 490 π.Χ. Ο Θεμιστοκλής, αρχηγός της δημοκρατικής μερίδας, και φυσικός συνεχιστής των δημοκρατικών μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένη διέβλεψε αμέσως τον κίνδυνο μιας νέας εξωτερικής απειλής από την πλευρά των Περσών. Τα γεγονότα της μάχης του Μαραθώνα δεν του άφηναν καμία αμφιβολία για τις πραγματικές προθέσεις των Περσών, οι οποίοι αποσκοπούσαν σε μια νέα εισβολή στην Ελλάδα.⁷²

Συμπτωματικά αλλά και σωτήρια για την Ελλάδα και το δυτικό πολιτισμό, το

⁷¹ Κάτι παρόμοιο συνέβη και στην περίπτωση της μετα-Ελισαβετιανής Αγγλίας, όπως θα καταδειχθεί στο 7^ο κεφ.

⁷² Για όλο το πολιτικό παρασκήνιο των προ της περσικής εισβολής γεγονότων αλλά και τα μετέπειτα ιστορικά δεδομένα των ελληνοπερσικών πολέμων μπορεί κανείς να ανατρέξει στην ανάλυση των Green (2004), Fuller (2008) και Κυριαζής (2008, 2011).

483/482 π.Χ. ανακαλύφθηκε στη Μαρώνεια του Λαυρίου, όπου υπήρχαν ασυμορυχεία, ένα νέο κοίτασμα ασημιού. Ο Θεμιστοκλής, αποδεικνύοντας ότι διαθέτει τη “μαγιά” των μεγάλων ηγετών της ιστορίας, αμέσως διείδε την ευκαιρία ώστε να χρησιμοποιηθούν τα χρήματα που θα αναλογούσαν σε κάθε Αθηναίο πολίτη από τη διανομή των εσόδων του ασημιού στον καθένα ξεχωριστά (10 δραχμές ανά έτος), αντί για ίδια χρήση-ιδιοκατανάλωση, στη ναυπήγηση πολεμικών τριηρών.

Μετά από έντονες παρασκηνιακές ζυμώσεις, που συνετέλεσαν στον εξοστρακισμό του κυριότερου πολιτικού του αντιπάλου και αρχηγού της αριστοκρατικής μερίδας, του Αριστείδη, αλλά και της ιδιαίτερης προσπάθειας που κατέβαλε να πείσει έναν μάλλον νωθρό αθηναϊκό δήμο έναντι του περσικού κινδύνου, ο Θεμιστοκλής πέτυχε τελικά την εφαρμογή του ναυτικού του προγράμματος (Kyriazis and Zouboulakis, 2004; Green, 2004, 127-131; Halkos and Kyriazis, 2010; Kyriazis, 2012, 61; Arvanitidis and Kyriazis, 2013; Κυριαζής και Σπανός, 2000, 40).

Η επιτυχία του αυτή ωστόσο ήταν απόρροια, της δέσμευσης του προς την κοινωνική ομάδα των *θητών* για αύξηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων και εύρεση έμμισθης εργασίας στο πολεμικό ναυτικό, από τη στιγμή που το πολιτικό του πρόγραμμα θα γίνονταν αποδεκτό (Kyriazis and Zouboulakis, 2004, 120). Είναι ξεκάθαρο ότι υπέβασκε μια κοινωνική σύγκρουση συμφερόντων, μεταξύ της αριστοκρατικής μερίδας, που εκπροσωπούσε ο Αριστείδης και της κατώτερης κοινωνικής ομάδας, τους θήτες, οι οποίοι πρόσβλεπαν στον Θεμιστοκλή, τον πολιτικό ηγέτη που θα αναδείκνυε την τάξη τους. Οι θήτες προσανατολιζόνταν σε μια σχέση “ανταλλαγής” πολιτικών δικαιωμάτων με παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Είναι λοιπόν λογικό να υποθεθεί ότι η περσική εισβολή δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την περαιτέρω ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών.

Τελικά, η δημοκρατική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε περί τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Μέχρι το 462 π.Χ., αρχικά ο Εφιάλτης και κατόπιν ο Περικλής παραχώρησαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα στους θήτες, οι οποίοι χρησίμευαν ως κωπηλάτες του πολεμικού στόλου, ενώ στην περίοδο της ειρήνης εργάζονταν ως δημόσιοι λειτουργοί. Μεταξύ της μάχης του Μαραθώνα και της αρχής του Πελοποννησιακού Πολέμου, (δηλαδή ουσιαστικά μεταξύ 490-430 π.Χ.) οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη συνετέλεσαν στην πλήρη και ολοκληρωμένη μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος στην αρχαία Αθήνα.

Πέραν της πολιτικής διάστασης, ουσιαστικά οι Αθηναίοι πολίτες των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ. λόγω της επικείμενης περσικής εισβολής είχαν να επιλέξουν μεταξύ κατανάλωσης ή επένδυσης ή με διαφορετική ορολογία, μεταξύ του δημόσιου αγαθού Άμυνα, έναντι περαιτέρω κατανάλωσης αν η ανάλυση ειδωθεί από την οπτική της μικροοικονομικής θεωρίας. Τελικά, οι Αθηναίοι επέλεξαν τη ναυπήγηση 100+100 τριηρών σε δυο έτη διαδοχικά, οι οποίες απέφεραν τις σωτήριες ελληνικές νίκες στη Σαλαμίνα και την Μυκάλη το 480/79 π.Χ. (Kyriazis and Zouboulakis, 2004; Halkos and Kyriazis, 2010, 259; Hale, 2009; Κυριαζής, 2014, 21-22). Το κύριο στοιχείο σε αυτό το σημείο της ανάλυσης μας αφορά την οικονομική πτυχή της ναυπήγησης των τριηρών. Αναμφίβολα θα επρόκειτο για ένα κολοσσιαίο αμυντικό πρόβλημα επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής.

Η πολεμική προπαρασκευή της περιόδου 483/2 π.Χ. στην οποία προέβη η Αθηναϊκή Δημοκρατία μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από τα ευρήματα των Goertz and Diehl (1986), οι οποίοι διαπίστωσαν ότι υψηλές αμυντικές δαπάνες και οι εξοπλισμοί αποτελούν σοβαρή ένδειξη μεταξύ των ανταγωνιζόμενων κρατών για ενδεχόμενη επικείμενη πολεμική αναμέτρηση. Αυτή πράγματι είναι και η περίπτωση της αρχαίας Αθήνας, της οποίας ο στόλος δοκιμάστηκε νικηφόρα στις Ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας το 480 π.Χ. και της Μυκάλης το 479 π.Χ. και αποτέλεσε εκείνη τη στρατιωτική παράμετρο που καθόρισε σημαντικά την ελληνική νίκη στον πόλεμο.

Αυτή η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική που σχετίζεται με την αύξηση των αμυντικών δαπανών, όπως αποδείχθηκε με την περίπτωση της αρχαίας Αθήνας, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως προς την μετέπειτα επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης. Εντούτοις, όπως αποδεικνύουν σε μελέτη τους οι Metaxas and Economou (2012), οι απόψεις δίστανται αναφορικά με την ορθότητα της θέσης αυτής.⁷³

Οι Αθηναίοι χρειάστηκε να απασχολήσουν άνω του ήμισυ από τους ελεύθερους πολίτες τους στις νέες αναγκαιότητες του προγράμματος: νέα επαγγέλματα αναδείχθηκαν, όπως ναυτικοί, ναυπηγοί, μαραγκοί, μεταλλουργοί, σιδηρουργοί και απαιτήθηκαν νέες εργασιακές εξειδικεύσεις που συνοδεύτηκαν από

⁷³ Οι Metaxas and Economou (2012) αξιολογώντας τις επιδόσεις της ευρωπαϊκής αεροδιαστημικής βιομηχανίας στο κατώφλι του 21^{ου} αι. υιοθετούν την άποψη ότι με τις σωστές προϋποθέσεις, οι αμυντικές δαπάνες δύνανται να συνεισφέρουν θετικά στην ανάπτυξη της αμυντικής τους βιομηχανίας και στην οικονομική ανάπτυξη ως σύνολο, όπως έχει συμβεί για μια σειρά από χώρες (βλ. Ισραήλ, Τουρκία, Ν. Κορέα κλπ.).

την ανάγκη για υψηλή ποιότητα και λεπτομέρεια στην παραγωγή προϊόντων, όπως αυτή της κατεργασίας και της κατασκευής του πολεμικού εμβόλου, των πανιών κλπ.⁷⁴

Από οικονομικής απόψεως, οι Kyriazis and Zouboulakis (2004) και Kyriazis and Metaxas (2010) υποστηρίζουν ότι όλη αυτή η νέα στρατηγική “στροφής προς τη θάλασσα” εξαιτίας του εξωγενούς σοκ που προκάλεσε η περσική εισβολή, συνετέλεσε στην εγκατάλειψη μιας συγκεκριμένης νοοτροπίας που θεωρούσε συνδεδεμένη τη λειτουργία της αθηναϊκής οικονομίας με την ξηρά.

Το παλαιό καθεστώς υπεράσπιζαν οι αριστοκρατικές δυνάμεις, καθώς τα συμφέροντα των ευγενών ήταν απολύτως συμβεβλημένα με την αγροτική οικονομία (οι περισσότεροι ήταν μεγαλογαιοκτήμονες) ενώ τη στροφή προς τη θάλασσα είχε θέσει ως κορωνίδα της υψηλής της στρατηγικής η δημοκρατική παράταξη με αρχηγό το Θεμιστοκλή, ο οποίος προσδοκούσε την ευόδωση του ναυτικού του προγράμματος μέσω της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ανάταξης των κατώτερων εισοδηματικά αθηναϊκών τάξεων (θήτες). Ο Κυριαζής (2012, 70) προέβη στη σημαντική επισήμανση ότι η Αθηναϊκή Δημοκρατία αποτέλεσε την πρώτη καταγεγραμμένη οικονομία όπου ο δευτερογενής τομέας παραγωγής συνεισέφερε περισσότερο στο ΑΕΠ από τον πρωτογενή γεωργικό τομέα, όπως θα διαπιστωθεί στην συνέχεια αναλυτικότερα.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι το ναυπηγικό πρόγραμμα του Θεμιστοκλή, που προκλήθηκε από το εξωγενές σοκ της περσικής εισβολής, συνοδεύτηκε από την ανάδειξη μιας νέας οργανωτικής δομής για την αθηναϊκή οικονομία βασισμένης στη

⁷⁴ Η περίπτωση της ναυπήγησης του Αθηναϊκού στόλου προσιδιάζει στα γενικά της χαρακτηριστικά στην περίπτωση της ναυπήγησης του αγγλικού στόλου της Ελισάβετ κατά την περίοδο 1558-1588 με σκοπό την αντιμετώπιση της Ισπανικής Αρμάδας. Τολμούμε να πούμε ότι υπό την γενικότερη οπτική μοιάζει και με το Manhattan Project, με το οποίο οι ΗΠΑ κέρδισαν τον πυρηνικό ανταγωνισμό με τη ναζιστική Γερμανία. Τόσο οι Rodger (1997) και Ο'Brien (2012) για την Αγγλία του 16^{ου} αι., όσο και οι Best και Forrant (1998, 97-98) για τις ΗΠΑ κατά τον Β'ΠΠ αναφέρουν ότι τα προγράμματα αυτά οδήγησαν σε νέες καινοτομίες και δημιούργησαν νέες τεχνολογίες που συνοδεύτηκαν από την υιοθέτηση νέων προτύπων συμπεριφοράς, νέων ιδεών και οργανωτικών σχημάτων, ότι δηλαδή συνέβη με το ναυπηγικό πρόγραμμα των αρχαίων Αθηνών. Το Manhattan Project δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάδειξη της συνεργασίας των Πανεπιστημίων με τις Ένοπλες Δυνάμεις. Περί τα 200 πανεπιστήμια και άλλα 3500 ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης συνεργάστηκαν στην ανάδειξη νέων τεχνολογιών. Ο Πιτέλης (1998, 39) θεωρεί ότι ένα τέτοιο περιβάλλον τεχνολογικών αλλαγών και καινοτομιών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την εφαρμογή μιας νέας επιτυχούς βιομηχανικής στρατηγικής.

θάλασσα και το εξαγωγικό εμπόριο. Η περίπτωση της μετατροπής της παραγωγικής βάσης της αθηναϊκής οικονομίας από αγροτική σε ναυτική και “βιομηχανική” κατά τα δεδομένα της εποχής, μπορεί κατά την άποψη μας να ερμηνευτεί ως “διαρραγή” του παλαιού καθεστώτος *εξάρτησης διαδρομής* (path dependence break), όπως προτείνει η θεωρία του Boecke, και υιοθέτησης της *νέας διαδρομής* (new path) μέσω μεταφοράς συντελεστών της παραγωγής (Εργασία και Κεφάλαιο) (K, L) από την αγροτική οικονομία σε μια εκδοχή δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα παραγωγής.

Μετά την κατά Toynbee (1946) απόθεση της απειλής, η στροφή στη θάλασσα δεν εγκαταλείφθηκε, αλλά τουναντίον, επεκτάθηκε, ενισχύοντας όχι μόνο την αθηναϊκή ναυτική ισχύ αλλά και το αθηναϊκό “διεθνές” εμπόριο. Όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό από τα στοιχεία του επόμενου πίνακα 7, η αθηναϊκή ναυτική ισχύς που ξεκίνησε ουσιαστικά το 480 π.Χ. συνεχίστηκε για όλη την περίοδο μέχρι την τελική ήττα των Αθηναίων στη ναυμαχία της Αμοργού το 322 π.Χ.

Ο πίνακας 7 παραθέτει συγκριτικά τις οροφές ναυτικών δυνάμεων της Αθηναϊκής Συμμαχίας, (κυρίως δηλαδή του αθηναϊκού ναυτικού), έναντι του κύριου γεωπολιτικού ανταγωνιστή της, της Σπάρτης για τις εξής περιόδους: α) κατά τη Β΄ φάση των Μηδικών Πολέμων (480/479 π.Χ.) β) την περίοδο την περίοδο του “ψυχρού πολέμου της αρχαιότητας”, (478-431 π.Χ.), τον αιματηρό και καταστροφικό και για τους δυο συνασπισμούς Πελοποννησιακό Πόλεμο (404-431 π.Χ.)⁷⁵ που αν και έληξε με την εφήμερη νίκη της Σπάρτης, επί της ουσίας μάλλον επρόκειτο περί ενός παιγνίου μηδενικού αθροίσματος γ) την περίοδο 431-372 π.Χ., που ομοιάζει με αρχαιοελληνικό *power politics*, και τέλος δ) τη γεωπολιτική ανάκαμψη της Αθήνας και την έκλειψη της Σπάρτης (371-322 π.Χ.).

Η σύγκριση ναυτικών δυνάμεων του ελληνικού κόσμου της κλασικής εποχής 480-322 π.Χ. πραγματοποιείται εδώ για πρώτη φορά με τον τρόπο αυτό στη διεθνή βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό. Η ανάλυση της σπαρτιατικής ναυτικής ισχύος έχει νόημα μόνον εφόσον ειδωθεί μέσα από τη συμμαχία της με τις λοιπές ναυτικές δυνάμεις της Πελοποννήσου, καθώς η Σπάρτη από μόνη της δεν είχε την απαραίτητη ναυτική ισχύ ώστε να αντιπαραβληθεί στην Αθήνα και επέλεξε την πολιτική της συνδρομής ναυτικών δυνάμεων από τους γεωπολιτικούς συμμάχους/δορυφόρους της πχ., Κόρινθο (η οποία είχε αξιόλογο ναυτικό), Μέγαρα, Σικυώνα, Αμβρακία, Ηλεία

⁷⁵ Για τις εκτεταμένες καταστροφές σε έμψυχο και άψυχο δυναμικό απόρροια του Πελοποννησιακού πολέμου, δες Hanson (2005).

και της πόλεις της Αργολίδας, πλην του Άργους, καθώς και την περσική χρηματοδότηση την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Ο πίνακας 7 λειτουργεί “αφαιρετικά”⁷⁶, καθώς παρουσιάζει τις οροφές ναυτικών δυνάμεων για συγκεκριμένες χρονικές περιόδους για τους δυο ανταγωνιστές, σε περιόδους προ ναυτικών συγκρούσεων ή συγκεκριμένων σημαντικών γεγονότων, όπου υπάρχουν επαρκή και ασφαλή στατιστικά στοιχεία. Επίσης, υποθέτει ότι οι ναυτικές δυνάμεις της Πελοποννησιακής συμμαχίας πιθανότατα θα υποχώρησαν περίπου στις 100 μονάδες μεταξύ 480-431 π.Χ., λόγω της σχετικά χαμηλής έντασης ναυτικών συγκρούσεων για τους Πελοποννησίους μετά τους Περσικούς πολέμους της περιόδου 480/479, όπου είχαν συμμετάσχει με 120-130 ναυτικές μονάδες.

Αντίστοιχα, την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, γνωρίζοντας ότι στους Αιγός Ποταμούς οι πελοποννησιακές ναυτικές δυνάμεις, υπό τον ναύαρχο Λύσανδρο συγκέντρωσαν 180 τριήρεις, το οποίο πιθανότατα αποτέλεσε τη μέγιστη οροφή δυνάμεων του πολέμου για την Πελοποννησιακή συμμαχία, υποθέτουμε ξανά αφαιρετικά ότι κατά την περίοδο του πολέμου οι πελοποννησιακές δυνάμεις (Σπάρτη και σύμμαχοι + περσική χρηματοδότηση) κυμαίνονταν μεταξύ 120-180 σκαφών (για λόγους ευκολίας, υποθέτουμε μέσο όρο 150 στο διάγραμμα 5).

Βάσει των στοιχείων του πίνακα 7, το διάγραμμα 3 παρουσιάζει με τη βοήθεια του προγράμματος Microsoft Office Excel 2010 το συσχετισμό ναυτικών δυνάμεων μεταξύ της Αθήνας (κυρίως) και της Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Η περίοδος ελέγχου 480-322 π.Χ. αποδίδεται στον οριζόντιο άξονα από το Excel, αποδίδοντας χρονικό εύρος 158 ετών. Στον κάθετο άξονα αποδίδεται διασυγκρητικά το μέγεθος ναυτικών δυνάμεων μεταξύ Αθήνας-Πελοποννησιακής Συμμαχίας. Έτσι, η Αθηναϊκή δημοκρατία παρουσιάζει αρχικά μια εντυπωσιακή άνοδο (480-421 π.Χ.), σταδιακή πτώση λόγω απωλειών, (420-404 π.Χ.) κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, αλλά κατόπιν, σταδιακή ανάκαμψη, που κορυφώνεται την ειρηνική περίοδο 325/3, και συνδυάζεται με τα αναδιανεμητικά/κοινωνικά προγράμματα των Εύβουλου, όπως θα αναλυθεί στην 5.5.).

⁷⁶ Για τα στοιχεία που αφορούν την προοδευτική κλιμάκωση της οροφής ναυτικών δυνάμεων του αθηναϊκού στόλου, και τα οποία επιβεβαιώνουν τις πηγές που αναφέρονται στον πιν. 7, οφείλουμε ευχαριστίες στον Καθ. Vincent Gabrielsen (University of Kopenhagen), που μας παραχώρησε αυτές τις εκτιμήσεις.

Πίνακας 7: Σύγκριση αθηναϊκών και πελοποννησιακών ναυτικών δυνάμεων

Χρονολογία	Οροφή ναυτικών δυνάμεων (τριήρεις κλπ.) Αθηναϊκής Συμμαχίας	Οροφή ναυτικών δυνάμεων (τριήρεις) Πελοποννησιακής Συμμαχίας
480 π.Χ.	200, από την Αθήνα	120-130 εκ των οποίων η Σπάρτη 16
469 ή 466 π.Χ.	200 Ναυμαχία Ευρυμέδοντος	100
460 π.Χ.	250 αποτυχημένη εκστρατεία στην Αίγυπτο	
432 π.Χ.	300, προ του Πελοποννησιακού Πολέμου	
431 π.Χ.	300, έναρξη Πελοποννησιακού πολέμου	120-180
421 π.Χ.	300, Νικίειος Ειρήνη	
413 π.Χ.	108, μετά τη Σικελική εκστρατεία και καταστροφή	
406 π.Χ.	180, Ναυμαχία Αργινουσών	
405 π.Χ.	180, Ναυμαχία και καταστροφή στους Αιγός Ποταμούς	
404 π.Χ.	12, οι νικητές Σπαρτιάτες απαγορεύουν νέες ναυπηγήσεις	-
387 π.Χ.	50-70	Ήττα στα Λεύκτρα, αδυναμία νέων ναυπηγήσεων 10-15 (υπόθεση λόγω έλλειψης στοιχείων): Μετά την ήττα, από τη Σπάρτη, η ύπαρξη τριηρών υποστηρίχτηκε μόνο για λόγους περιπολίας-αυτοάμυνας
378/7 π.Χ.	103 τριήρεις	
Περίπου στο 357/6 π.Χ.	283 τριήρεις	-
353/2 π.Χ.	349	-
325/3 π.Χ.	417 (360 τριήρεις + 50 τετρήρεις + 7 πεντήρεις)	10, υπόθεση
322 π.Χ.	200-250, ελλείπει προσωπικού, τα πλοία σαπίζουν στους ναυστάθμους του Πειραιά και της Μουνιχίας	10, υπόθεση

Πηγές: (Ι. Αρ., 7.1.), (Ι. Π. 12. 114), (Πλ. Β. Παρ. Λύσανδρος), Catledge (1987).

Όπως παρατηρούμε, η εξωστρεφής αθηναϊκή οικονομία, που είναι προσαρμοσμένη στο εμπόριο, τη θαλάσσια ισχύ και τους καινοτομικούς οικονομικούς θεσμούς, θεωρεί ως κύρια και αξιωματικά απαραίτητη εκδοχή της υψηλής της στρατηγικής, την ανακατασκευή του στόλου της, και το επιτυγχάνει, υποσκελίζοντας τη Σπάρτη και τους Συμμάχους της, όπως έκανε η Αγγλία από την εποχή της Ελισάβετ Α' (1558-1588) και αργότερα, μέχρι ίσως και λίγο μετά τον Α΄ΠΠ (1914-1919).

Η πελοποννησιακή συμμαχία δεν κατάφερε ποτέ να ξεπεράσει τις 180 κύριες ναυτικές δυνάμεις όταν η Αθήνα την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου πιθανόν να έφτασε και σε (προσωρινό) απόγειο 480 τριηρών, ενώ το 325 διέθετε 417, συμπεριλαμβανομένων των νέων τύπων πλοίων (τετρηρών/πεντηρών). Πιστεύουμε, ότι το διάγραμμα 3 δικαιώνει πλήρως τον ισχυρισμό του Θουκυδίδη για την Αθηναϊκή δημοκρατία ότι “Μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος”.

Διάγραμμα 3: Αθηναϊκή ναυτική υπεροχή σε στατιστική κλίμακα

Πηγή: Ίδια επεξεργασία. Βασισμένο στα στοιχεία του πίνακα 7

5.2.) Οικονομικοί θεσμοί και ανάπτυξη στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία

Στην ενότητα 5.2 παραθέτουμε μια σειρά από στοιχεία για τη λειτουργία των κυριότερων θεσμών που δημιουργήθηκαν συνάμα με την ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου συντελώντας στην ανάπτυξη της αρχαίας αθηναϊκής οικονομίας, όπως η ύπαρξη αξιόπιστου συστήματος τραπεζιτικών υπηρεσιών, ασφαλιστικές υπηρεσίες και η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων. Σημαντική και ουσιώδης συνιστώσα στην ανάλυση αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί η αναζήτηση των πηγών χρηματοδότησης του αθηναϊκού κράτους.

Η ιστορική αποτίμηση των επιδόσεων της Αθηναϊκής οικονομίας εκ του αποτελέσματος φαίνεται να συνηγορεί στην άποψη ότι η υιοθέτηση αποτελεσματικών πολιτειακών θεσμών δύναται να συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη. Οι πολιτειακές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, οι κυριότερες των οποίων παρουσιάστηκαν στην 2.1.) συνοδευόμενες από τη στρατηγική “στροφής στη θάλασσα” του Θεμιστοκλή και ακολουθούμενες από τη στιβαρή και αξιοζήλευτη πολιτική παρουσία του Περικλή την περίοδο 463-429 π.Χ. ως το θάνατο του, συνετέλεσαν στην αύξηση των κρατικών εσόδων στα 1000 και ακόμη περισσότερο, στα 1200 τάλαντα με τα δημοσιονομικά προγράμματα του Εύβουλου και του

Λυκούργου από το δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ και έπειτα.

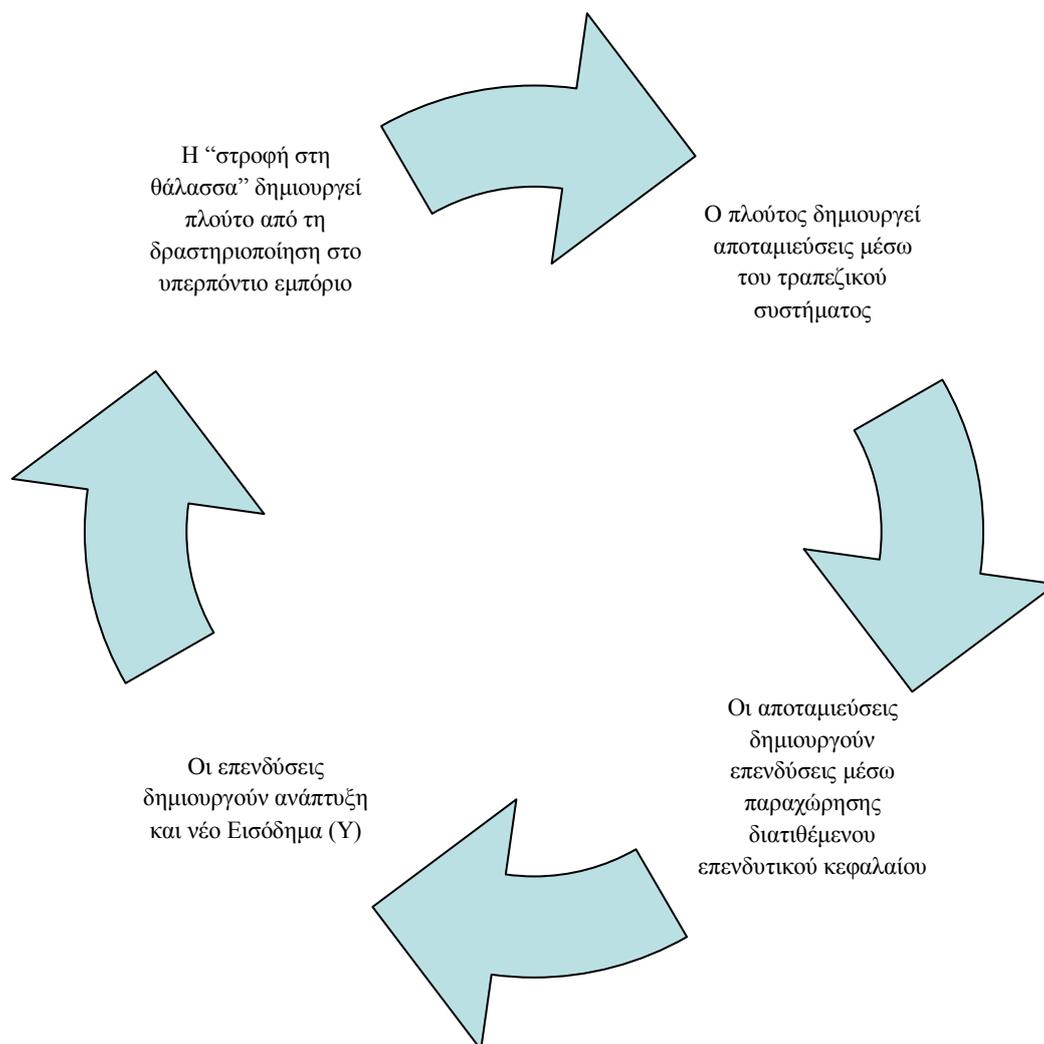
Οι θετικές επενέργειες ενός οικονομικού περιβάλλοντος που ενισχύει το μηχανισμό της αγοράς, την ελευθερία του εμπορίου και την προστασία της ατομικής περιουσίας σε συνδυασμό με τα δημοσιονομικά προγράμματα του Περικλή, του Εύβουλου και του Λυκούργου αύξησαν εντυπωσιακά τα δημόσια έσοδα στα 400 και 1200 τάλαντα αντίστοιχα, όπως θα αναλυθεί διεξοδικά στην 5.5.) Τα θεσμικά αυτά μέσα της ανάκαμψης είναι δυνατόν μέσα από ένα σύγχρονο πρίσμα να θεωρηθούν για την εποχή τους ως ιδιαίτερα οξυδερκή και φιλόδοξα.

Καταρχάς, όπως ήδη αναφέρθηκε, μετά την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας από τον Κλεισθένη και την “στροφή προς τη θάλασσα” από το Θεμιστοκλή αναπτύχθηκε σταδιακά μια ολόκληρη αγορά που σχετιζόνταν με το ναυπηγικό κλάδο, όπως η αγορά του σιδήρου και του χαλκού και της ξυλείας.

Το “διεθνές” εμπόριο συνοδεύτηκε από άνοδο των εξαγωγών, όπως αγαθά πολυτελείας και κεραμικά σκεύη και άνθισε ενώ υποβοηθητικό ρόλο ως προς αυτό διαδραμάτισε η ανάπτυξη του τραπεζικού κλάδου. Είναι ασφαλές ιστορικά να υποστηριχτεί ότι ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. υπήρχαν παρέχονταν στην Αθήνα πρότυπες τραπεζικές υπηρεσίες: γίνονταν δεκτές καταθέσεις και παρέχονταν μια πληθώρα υπηρεσιών, κυρίως, επιχειρηματικά και ναυτικά δάνεια σε ιδιώτες επενδυτές με κίνητρο το κέρδος από τον τόκο, ενώ προς το σκοπό αυτό γίνονταν δεκτές και υποθήκες (Cohen, 1997).

Ο Κυριαζής (2014, 61) βασισμένος σε αρχαίες πηγές (πχ., Ξεν. *Περί Προσόδων*, 3-9) υποστηρίζει ότι η απόδοση επιτοκίου για τους δανειστές γης ανέρχονταν στο 8%, για τους δανειστές κεφαλαίου ήταν 12% (ιδιαίτερα υψηλή κατά την εκτίμησή μας με τα σημερινά δεδομένα) ενώ η απόδοση από την επένδυση κεφαλαίου κυμαίνονταν μεταξύ 18% και 100%, που όμοια κατατάσσει το επενδυτικό περιβάλλον ως ιδιαίτερα προσοδοφόρο και ελκυστικό για νέες Άμεσες Ξένες Επενδύσεις, εγχώριες και ξένες. Το σχήμα 1 παρουσιάζει τη διαδικασία μέσω της οποίας η “στροφή στη θάλασσα” και το εμπόριο, που καθιστά αναγκαία την δημιουργία νέων παραγωγικών κλάδων της οικονομίας, σε συνδυασμό με τους νέους θεσμούς, τις πρότυπες τραπεζικές υπηρεσίες και τις πρότυπες ανώνυμες εταιρίες.

Σχήμα 1: Η ανακυκλική διαδικασία της συσσώρευσης πλούτου μέσω της “στροφής στη θάλασσα” και το εμπόριο

Τραπεζικές υπηρεσίες προσέφεραν ακόμη και ορισμένα ιερατεία στην Αθήνα (Chankowski, 2005). Έχουν καταγραφεί και περιπτώσεις που αφορούν την νομική εξασφάλιση των δανειστών έναντι αθέτησης των όρων εξόφλησης ενός δανείου που είχε συναφθεί μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου (Δημ.Φ. 34.1-2; Δημ. Λ. 35.1-5). Αναφέρονται επίσης και περιπτώσεις όπου πλούσιοι Αθηναίοι συχνά απέκρυπταν χρήματα σε ιδιώτες τραπεζίτες ώστε να αποφύγουν τις υποχρεώσεις τους προς την πολιτεία. Υπό αυτή την έννοια, είναι προφανές ότι οι Αθηναίοι τραπεζίτες προσέφεραν με “εχεμύθεια” ακόμη και υπηρεσίες υπεράκτιας υπηρεσίας (offshore) στους πελάτες τους, με σκοπό την αποφυγή φορολογίας. Χαρακτηριστική περίπτωση παροχής υπεράκτιας υπηρεσίας είναι το παράδειγμα του βασιλιά του Πόντου

Σάτυρου, ο οποίος φυγάδευσε χρήματα σε Αθηναίους τραπεζίτες μέσω το υιού του (Cohen, 1997; Bitros and Karayannis, 2008; Halkos and Kyriazis, 2010, Κυριαζής, 2014, 63).

Επιπλέον, πλήν των πρότυπων υπηρεσιών τύπου ιδιωτικής τραπεζικής και παροχής ναυτικών δανείων, αναπτύχθηκαν επιπλέον πρότυπες ανώνυμες εταιρίες με σκοπό την επίτευξη κερδών από την εμπορική δραστηριότητα. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή των μεταλλείων του Λαυρίου, νότια της Αττικής, όπου οι εργαζόμενοι ήταν σκλάβοι, οι οποίοι ανήκαν σε ανώνυμες εταιρίες στις οποίες οι εύποροι και ονομαστοί Αθηναίοι διέθεταν μετοχές (Slayter, 2012, 66). Οι Cohen (1973, 1997) και Kyriazis (2007, 74) συμπληρώνουν ότι οι πρότυπες αυτές ανώνυμες εταιρίες με σκοπό την διεξαγωγή του ναυτικού εμπορίου και της χρηματοδότησης του, ήταν ευρέως διαδεδομένες.

Με τον όρο ανώνυμη εταιρία διαφωνεί ο Mitchell (1940, ανατ. 2014) υποστηρίζοντας ότι η μορφή αυτή ήταν τελείως άγνωστη στους αρχαίους Έλληνες ως μέθοδος επιχειρηματικής χρηματοδότησης. Ωστόσο, η χρήση του χαρακτηρισμού “*άγνωστη*” μάλλον είναι ατυχής καθώς ο ίδιος παραδέχεται (σελ. 31) ότι “*υπήρχαν συνεταιρισμοί (partnerships) αλλά ήταν προσωρινοί μηχανισμοί για τη χρηματοδότηση ναυτικών δανείων, τραπεζικής, εξόρυξης Α΄ υλών και συλλογής της φορολογίας από ιδιωτικές εταιρίες* (σ.σ. υπέρ του κράτους, έναντι κάποιου οικονομικού όφελους για την εταιρία)”.⁷⁷ Υιοθετούμε εδώ αφαιρετικά τον όρο ανώνυμες εταιρίες για λόγους ευκολότερης κατανόησης της επιχειρηματολογίας μας.

Επιπλέον, έχουν καταγραφεί και περιπτώσεις πιο εξειδικευμένων υπηρεσιών δανεισμού, όπως κατόπιν προσωπικής εγγύησης τρίτου, και επιπλέον, δανεισμός από περισσότερα του ενός άτομα από κοινού σε ένα δάνειο καθώς και η παροχή έγγραφου συμβολαίου ως εγγύηση για χορήγηση ναυτικών δανείων (Halkos and Kyriazis, 2010).

⁷⁷ Αν είναι όντως έτσι, τότε η πορεία της ανώνυμης εταιρίας στην Αθήνα παρουσίασε το ίδιο αρχικό χαρακτηριστικό με την περίπτωση της Αγγλίας, όπως θα διαπιστωθεί στις 7.5) και 7.6): οι πρώτες αρχαίες αθηναϊκές και αγγλικές ανώνυμες εταιρίες δεν είχαν μόνιμο χαρακτήρα αλλά διαλύονταν μετά την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης εμπορικής δράσης για την οποία συστάθηκαν πχ., χρηματοδότηση ενός υπερπόντιου ταξιδιού. Στην περίπτωση της Αγγλίας, οι ανώνυμες εταιρίες από τον 17^ο αι. έλαβαν μόνιμο χαρακτήρα, κάτι που δεν μαρτυρείται για την περίπτωση της αρχαίας Αθήνας από τις πηγές.

Τα ναυτικά αυτά δάνεια προσέφεραν μεγαλύτερο επιτόκιο δανεισμού στους χορηγούς τους γιατί παρουσίαζαν μεγαλύτερη επισφάλεια/επικινδυνότητα ως προς την αποπληρωμή τους λόγω του κινδύνου τυχόν απώλειας τους (πχ., λόγω πειρατείας ή θαλασσοταραχής, δεξ και Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, 1159; Ισοκράτης, *Τραπεζιτικός*, 35; 122; Scheffold, 2010; Καραγιάννης, 2007). Η πρακτική αυτή της απόδοσης μεγαλύτερου περιθωρίου επιτοκίου λόγω επισφάλειας ισχύει και στις σύγχρονες οικονομίες ως αυτονόητη και λογική. Παρά ταύτα, φαντάζει παράδοξο το γεγονός ότι η έρευνα Kyriazis (2009, 123) έχει αποκαλύψει ότι δεν υπήρχε πρόνοια να δανείζεται το κράτος χρήματα από τον ιδιωτικό τομέα.

Επιπρόσθετα, για την διευκόλυνση της οικονομικής δραστηριότητας θεσπίστηκε ο νόμος του Νικοφώντα του 375 π.Χ. που προέβλεπε την διασφάλιση της πιστότητας των συναλλαγών μέσω της εξασφάλισης ότι τα αθηναϊκά και τα ξένα νομίσματα που εισέρχονταν μέσα στην αθηναϊκή οικονομία λόγω του διεθνούς εμπορίου δεν ήταν κίβδηλα αλλά αυθεντικά. Ο έλεγχος της πιστότητας των νομισμάτων πραγματοποιούνταν από τους *δοκιμαστές*. Η λογική στην οποία εδράζεται αυτός ο προστατευτικός νόμος διαπιστώθηκε και αναδείχθηκε κατά τα χρόνια της Ελισαβετιανής Αγγλίας από τον Sir Thomas Gresham (1519–1579), ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι τα κακά ή κίβδηλα νομίσματα (εκείνα που είχαν μικρότερη περιεκτικότητα πολύτιμου μετάλλου) εκτοπίζουν τα καλά (χρυσά ή ασημένια), επειδή τα πρώτα διατηρούνται στην κυκλοφορία, αφού η πραγματική τους αξία είναι χαμηλότερη από την ονομαστική, ενώ το κοινό αποθησαύρισε τα καλά (ως αποταμίευση) με αποτέλεσμα τα καλά να αποσύρονται και να εξαφανίζονται από την κυκλοφορία για να μετατραπούν σε πολύτιμα μέταλλα.⁷⁸

Δεκαοκτώ περίπου αιώνες πριν την διαπίστωση αυτή του Gresham, η οποία και αποτελεί στις μέρες μας αυτονόητο και अपαραβάτο όρο για τη διενέργεια αξιόπιστων συναλλαγών, ο Νικοφών τη μετουσίωσε σε νομοθετική πράξη στα πλαίσια λειτουργίας ενός ευέλικτου θεσμικού συστήματος. Οι Engen (2005), Ober (2008), Scheffold (2010) και Johnstone (2011) παρέχουν εκτενή αναφορά για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία ο νόμος του Νικοφώντα.

⁷⁸ Ο Αριστοφάνης *Βάτραχοι* 725-726, περιγράφει τη σημασία του χρυσού νομίσματος ως μονάδας μέτρησης αξίας και υπομνησκει τη σημασία λήψης μέτρων έναντι της εμφάνισης κίβδηλων νομισμάτων.

Στον σημαντικό τομέα της προστασίας της ατομικής περιουσίας φαίνεται ότι η παρακαταθήκη της Αρχαϊκής εποχής ενισχύθηκε και μετουσιώθηκε σε ένα αποτελεσματικό σύστημα προστασίας της ιδιοκτησίας. Καταρχάς μια αρχαία πηγή ο Πλούταρχος (Πλ. Παρ. Β. *Σόλων*, 21) αναφέρει ότι ο Σόλων με τις μεταρρυθμίσεις του κατέστησε την περιουσία “κτήμα εκείνου που την κατέχει”. Ο Αριστοτέλης *Πολιτικά* (1261β, 35-40, 1263α, 10-18, 30-35, 1302β, 1-10) και *Ηθικά Νικομάχεια* (1169β, 38) περιγράφοντας μια εικόνα της εποχής του, θεωρεί ότι η κοινή χρήση των αγαθών (κοινοκτημοσύνη) δεν είναι αποτελεσματική καθώς προκαλεί προστριβές και αποθαρρύνει τη μεγαλύτερη παραγωγική προσπάθεια που προκαλεί το κίνητρο της απόκτησης αγαθών ιδιωτικά.⁷⁹

Πέραν των απόψεων των φιλοσόφων, που απηχούν όμως τα κοινωνικά φαινόμενα της εποχής τους, ο Καραγιάννης (2007, 31) υποστηρίζει ότι στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία υπήρχε σαφές θεσμοθετημένο σύστημα προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων. Δήμευση περιουσίας συντελούνταν πολύ σπάνια και μόνο όταν συνέτρεχαν πολύ σοβαροί λόγοι και αξιόποινες πράξεις του υποκειμένου το οποίο είχε καταδικαστεί με δικαστική απόφαση από την πολιτεία (πράξη προδοσίας, κατάχρησης δημόσιου χρήματος κλπ). Ο Καραγιάννης (σελ. 87) κατατάσσει την προστασία της ατομικής περιουσίας μέσα στα πλαίσια μιας “γενικευμένης ηθικότητας” της αθηναϊκής κοινωνίας.

Μάλιστα, η προστασία της ατομικής περιουσίας είχε λάβει το χαρακτήρα εξειδίκευσης σε πολλές επιμέρους περιπτώσεις της οικονομικής ζωής. Επί παραδείγματι, μαρτυρείται η περίπτωση όπου πολίτης κινήθηκε δικαστικά έναντι του αθηναϊκού δημόσιου για την περίπτωση ακινήτου που επρόκειτο να δημεύσει το δημόσιο ενώ είχε απαίτηση επί αυτού ο εν λόγω πολίτης. Επίσης, έχει καταγραφεί περίπτωση δίκης που αφορούσε οικονομική ζημία λόγω εξωτερικής αρνητικής επιβάρυνσης που προκαλούσε η ανέγερση τοίχου στην παραγωγή διπλανού αγροκτήματος, επειδή τα νερά της βροχής κατέστρεφαν την παραγωγή του μυνήοντα (του ιδίου, σελ 84). Υπάρχουν ιστορικά καταγεγραμμένες αρκετές ακόμη τέτοιες αναφορές (δες και Cohen, 1997; Καραγιάννης, 2007).

Θα αναφερθούμε ενδεικτικά σε τρεις δικανικούς λόγους του Λυσία, που εμπεριέχουν αυτή τη διάσταση ενός οργανωμένου και αποτελεσματικού θεσμικού

⁷⁹ Για μια αναλυτική περιγραφή της αρχαίας ελληνικής οικονομικής σκέψης δες Δρακόπουλος και Καραγιάννης 1999, κεφ. 1.

πλαισίου της προστασίας της ατομικής περιουσίας. Είναι ο λόγος *Περί της Δημέυσεως των του Νικίου Αδελφού* (18. 1-27) του 396 π.Χ., ο λόγος *Υπερ των Αριστοφάνους Χρημάτων προς το Δημόσιον* (19.1-16) του 388/7 π.Χ. και ο λόγος *Υπέρ του Αδυνάτου* (24. 1-27), πιθανόν του 403 π.Χ. Ο άλλος μεγάλος ρήτορας, ο Δημοσθένης στον *Κατά Τιμοκράτους* στηλιτεύει στην Εκκλησία του Δήμου την θέσπιση ενός νόμου που κατά την κρίση του παρέχει ειδικά προνόμια και σκανδαλώδη εύνοια σε τρεις πλουσίους άνδρες της εποχής, που καταχράστηκαν δημόσιο χρήμα.

Επίσης, επιπλέον αρχαίες πηγές (Υπ. Ευ. 35; Αρ. Ευ. 194β. 14-17; Δημ. Λ. 39) παρέχουν πληροφορίες που αφορούν όχι μόνο το ζήτημα της προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων και της παροχής ενός ικανού νομικού πλαισίου επίλυσης διαφορών, αλλά σε συνάφεια με αυτές τις δυο βασικές προϋποθέσεις για την εύρυθμη λειτουργία μιας οικονομίας, την αξιοπιστία της σύναψης συμβολαίων από την επιχειρηματική δράση. Με άλλα λόγια, την κατά μια δική μας ερμηνεία, έχοντας υπόψην τους North and Weingast (1989), “πιστευτή δέσμευση” από την πλευρά της πολιτείας ότι θα αναγνωρίσει τη νομική ισχύ όλων των συμβολαίων και των επιχειρηματικών συμβάσεων οι οποίες έχουν συναφθεί βάσει της νομοθεσίας της αθηναϊκής πολιτείας.

Ως προς τη διάσταση αυτή ο Δημοσθένης με τον λόγο *Προς την Λακρίτου παραγραφήν*, 39 αναφέρει ότι “*κανένας δεν έχει το δικαίωμα να προσφύγει (σ.σ. κανοντας νομική χρήση) σε οποιοδήποτε νόμο ή ψηφίσμα έναντι οποιασδήποτε γραπτής συμφωνίας (σ.σ. εννοεί, έναντι ενός νομικά έγκυρου συμβολαίου)*. Ως προς αυτό το ζήτημα, ο Kyriazis (2007, 74) υποστηρίζει ότι: “*τα δικαστήρια ήταν επιφορτισμένα να επιλύουν νομικές διαφορές αναφορικά με περιουσιακά δικαιώματα, εξασφαλίζοντας τη νομική υσχύ των συναφθέντων συμβολαίων των εταιριών που συνήφθησαν από εταιρίες.*”

Περιουσιακά στοιχεία ήταν δυνατόν να κατέχονται και από τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, όπως οι γυναίκες οι οποίες υπό προϋποθέσεις ήταν δυνατόν να αποτελέσουν ακόμη και επιχειρηματίες ή τραπεζίτες (Halkos and Kyriazis, 2010; Kyriazis, 2012, 74-76; Κυριαζής, 2014, σελ 25). Φημισμένες γυναίκες επιχειρηματίες ήταν η Άρτεμις του Πειραιά που διέθετε το καλύτερο κατάστημα γυναικείας μόδας και μια άλλη καταγεγραμμένη Άρτεμις, η οποία διήφθη κατάστημα οικοδομικών υλικών.

Ως προς τη θέση των δούλων, αυτή αν και ποικίλλε ανάλογα με την

περίπτωση, (αν φερειπὴν αντιπαραβληθῆι το ἐπίπεδο ζωῆς ενός δούλου που υπηρετοῦσε στην οἰκία ενός εὐπορου φιλοσόφου με τον –πιθανότατα– “κρατικό/δημόσιο” δούλο που δούλευε σκληρά στα μεταλλεία του Λαυρίου) ἦταν ὅμως σίγουρα καλύτερη ἀπὸ τη θέση των ειλῶτων της Σπάρτης, της Θεσσαλίας ἢ της Ρώμης οι οποίοι για το λόγο αὐτὸ πρέβαιναν σε συνεχεῖς ἐξεγέρσεις.

Ένας δούλος στην Αθηναϊκὴ δημοκρατία ἀπολάμβανε κάποιο ελάχιστο ἐπίπεδο αστικών δικαιωμάτων. Δεν ἐπιτρέπονταν ο βασανισμὸς του ἐνῶ η οποιαδήποτε θανατικὴ καταδίκη δούλου τιμωροῦνταν βάσει νόμου, ἀν δεν εἶχε προηγουμένως προκύψει καταδικαστικὴ ἀπόφαση (Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*, 18.1). Η ἐξουσία του ἰδιοκτήτη ἐπὶ του δούλου/ων του δεν ἦταν ἀπόλυτη (Morrow, 1937, 212). Ἀντιθέτως, οι δούλοι διέθεταν σε κάποιο βαθμὸ τη δυνατότητα να ἀπολαμβάνουν μια σειρά ἀπὸ ἐκδηλώσεις της κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως πχ., συμμετοχὴ στις θρησκευτικὲς δραστηριότητες της οἰκογένειας, συμμετοχὴ σε συμπόσια, ὅπως τις *Χόες* κατὰ την εορτὴ των Ἀνθεστηρίων ἢ τις προκαταρτικὲς φάσεις των Ἐλευσινίων μυστηρίων.

Μποροῦσαν να αἰτηθῶν ἀσύλου ὅπως οι ἐλεύθεροι πολῖτες και να υμνοῦν τους θεοὺς της ἀρεσκείας τους. Οι δούλοι διέθεταν ἐπιπλέον το δικαίωμα να ἀσχοληθῶν με οικονομικὲς δραστηριότητες και να ἀποκτήσουν νόμιμη περιουσία (Cohen, 2000, 132-145). Με αὐτὴ τη νόμιμη περιουσία ἦταν δυνατόν να ἐξαγοράσουν την δουλειά και να γίνων ἐλεύθεροι πολῖτες, πράγμα που ο Κυριαζῆς (2014, 55) θεωρεῖ ὡς σημαντικό κίνητρο για να εἶναι τίμιοι και ἱκανοὶ στα καθήκοντα τους ἐναντι των κυριῶν τους.

Ο Κυριαζῆς (2012, 72-73) ἀναφέρει ὅτι οι δούλοι διέθεταν κυριότητα ἐπὶ του πλεονάσματος ἀπὸ την προσφορὰ της εργασίας τους. Πολλοὶ δούλοι ἐργάζονταν στον τραπεζικὸ κλάδο, με πιο γνωστὸ ἴσως τον Πασίωνα, που αρχικὰ ἐξαγόρασε την ἐλευθερία του, κατόπιν νυμφεύθηκε την γυναίκα του ἀποθανόντος ἰδιοκτήτη του και ὕστερα κατὰφερε να καταστῆι ο πιο εὐπορος Αθηναῖος του πρώτου τετάρτου του 4^{ου} αι., με τον γιὸ του Ἀπολλόδωρο να συνεχίζει την διοίκηση τις τραπεζικὲς δραστηριότητες του πατέρα του. Σε κάθε περίπτωση, η θέση των δούλων στην Αθηναϊκὴ δημοκρατία, σε καμία περίπτωση δεν ἦταν ἐξίσου σημαντικὴ με αὐτὴ των ἐλευθέρων πολιτῶν ἢ των μετοίκων ἀλλὰ ἦταν ἐξόχως καλύτερη φερειπὴν, ἀπὸ την κατάσταση των δούλων της Σπάρτης, ἢ της Θεσσαλίας ἢ της Ρώμης μετέπειτα.

Ο Cohen (1973), που μελέτησε το ζήτημα των ναυτικών δικών στην αρχαία Αθήνα, υποστηρίζει ότι με τις *εμπορικές δίκες*, αποδεικνύεται ότι πλὴν των ελεύθερων πολιτών, οι *μέτοικοι*, (πολίτες άλλων περιοχών της Ελλάδας που είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα κυρίως για λόγους εργασίας και βιοπορισμού και οι οποίοι πλήρωναν έναν φόρο το *μετοίκιον*) οι επισκέπτες στην πόλη αλλά ακόμη και οι δούλοι διέθεταν πλήρη νομικά δικαιώματα όσον αφορά τις οικονομικές συναλλαγές, που προστατεύονταν από το νόμο.

Το συμπέρασμα είναι ότι ένα ελάχιστο επίπεδο αστικών δικαιωμάτων και οικονομικών ευκαιριών που αφορούσαν μια σειρά από ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, όπως μέτοικοι, δούλοι και γυναίκες ήταν σε ισχύ στην Αθηναϊκή δημοκρατία.. Συνεπώς, η αθηναϊκή ναυτική ισχύς που εξασφάλιζε την επιβίωση, την πολιτική σταθερότητα και την οικονομική ευρωστία του δημοκρατικού συστήματος⁸⁰, σε συνδυασμό με μια σειρά από θεσμούς (τραπεζικές υπηρεσίες ως θεσμός δημιουργίας επενδύσεων, σεβασμός της ατομικής περιουσίας, σταθερότητα και αξιοπιστία του νομίσματος και σχετική προστασία ευπαθών πληθυσμιακών ομάδων) συνετέλεσαν στην ανάδειξη της Αθήνας ως μεγάλου εμπορικού κέντρου, με το λιμάνι του Πειραιά να παράσχει ιδιαίτερη προστιθέμενη αξία.

Φαίνεται ότι η αθηναϊκή οικονομία παρείχε μια σειρά θεσμών ώστε να θεωρείται ως οικονομία κινήτρων. Οι φορολογίες επί των εμπορικών δραστηριοτήτων ανέρχονταν στο χαμηλό 2% που ενθάρρυνε τη συμμετοχή στην οικονομική δράση στους εγχώριους και ξένους εμπόρους, (Kyriazis, 2009) ενώ το αθηναϊκό κράτος επιβράβευε με το ύψιστο αξίωμα του πολίτη μέσω του θεσμού της *εγκτίσεως* τους ξένους που διέθεταν εξειδικευμένες γνώσεις εμπορίου ή όταν με την δραστηριότητα τους αυτή μακροπρόθεσμα είχαν ωφελήσει την πόλη, (Burke, 2010, 397; Engen, 2010, 192-197).

Ο πίνακας 8 παρουσιάζει συνοπτικά τους τρόπους προσπορισμού εσόδων από το αθηναϊκό κράτος, πέραν της προσωπικής φορολογίας μέσω μιας σειράς θεσμικών μέτρων. Από την άλλη πλευρά, στα ετήσια δημόσια έξοδα περιλαμβάνονταν οι στρατιωτικές δαπάνες, η χρηματοδότηση της υποδομής μνημείων της πόλεως, η αμοιβή των αρχόντων και των διοικητικών υπαλλήλων του κράτους και οι αναδιανεμητικές διαδικασίες προς ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες, όπως βοήθεια σε

⁸⁰ Υπήρχαν ναυτικές μοίρες του αθηναϊκού πολεμικού ναυτικού που εξασφάλιζαν με περιπολίες το εμπόριο στις ανοιχτές θάλασσες (Burke, 2010, 399; Κυριαζής, 2014, 126).

ανίκανους προς αυτοεξυπηρέτηση των αναγκών τους και ανάπηρους, διανομή σιτηρών σε φτωχούς, βοήθεια σε ορφανά κάτω των δεκαοκτώ ετών ή σε τέκνα των οποίων ο πατέρας είχε θανατωθεί σε πολεμική επιχείρηση κλπ. (Καραγιάννης, 2007, 116; Κυριαζής, 2014, 124).

Ίσως η πιο γνωστή αλλά αναμφίβολα η πιο δαπανηρή λειτουργία ήταν η *τριηραρχία*. Αποτελούσε μια “στρατιωτική” λειτουργία όπου ένας πλούσιος Αθηναίος λάμβανε για ένα έτος να συντηρεί μια τριήρη που είχε ναυπηγηθεί με χρήματα της πολιτείας και να την καθιστά πλήρως επιχειρησιακή ανά πάσα στιγμή για πολεμική χρήση. Το ετήσιο κόστος της λειτουργίας ήταν ιδιαίτερα υψηλό αφού ισοδυναμούσε με 4000 ως 6000 δραχμές, ενώ ο Gabrielsen (1994, 45) προβάλλει διαφοροποιημένη εκτίμηση το κόστος της ετήσιας τριηραρχίας στα 3 ως 4 τάλαντα, δηλαδή πολύ περισσότερο (18.000 ή 24.000 δραχμές), αλλά μάλλον κάτι τέτοιο δεν ισχύει.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ίσως το γεγονός ότι η φορολόγηση της πολιτείας περιλάμβανε μια σειρά, από αναδιανεμητικές πολιτικές πλούτου από τους ευκατάστατους προς του χαμηλοεισοδηματίες, τις *λειτουργίες* (πίνακας 8) με σκοπό την ωφέλεια των τελευταίων αλλά και την εξυπηρέτηση της ευρύτερης δημόσιας κοινωνικής πολιτικής.⁸¹

⁸¹ Ο θεσμός της τριηραρχίας ξεκίνησε πιθανότατα το 494 π.Χ. για τη Σάμο και κάποια στιγμή μετά τους Περσικούς πολέμους 480/479 π.Χ. και για την Αθήνα (Gabrielsen, 1994, 26-39). Ο Lyttkens (1997) θεωρεί ότι πέραν του “αλτρονισμού” (σ.σ. και της φιλοπατρίας) το κυριότερο κίνητρο για την ανάληψη της τριηραρχίας από τους αριστοκρατικής καταγωγής Αθηναίους ήταν η απόκτηση πολιτικού οφέλους και της εύνοιας του δήμου, ενώ ο Kyriazis (2009, 124) θεωρεί πιο σχεσιακά την τριηραρχία ως “μείγμα” αλτρονισμού και προσωπικών συμφερόντων. Μια εκτενή ανάλυση με όλες τις παραμέτρους από τη λειτουργία του συστήματος της τριηραρχίας παρέχουν οι Kyriazis and Zouboulakis (2004) καθώς και ο Kaiser (2007). Η χρηματοδότηση του θωρακισμένου καταδρομικού Γ. Αβέρωφ από τον ομώνυμο αιγυπτιώτη εθνικό ευεργέτη, με το οποίο το ελληνικό πολεμικό ναυτικό κατήγαγε τις περιφανείς νίκες στις ναυμαχίες της Λήμνου και της Έλλης την περίοδο 1912/3, ακριβώς ένα αιώνα πριν, φρονούμε ότι αποτελεί μια σύγχρονη μορφή τριηραρχίας. Ο Κυριαζής (1997, 132) αναφέρει μια άλλη τέτοια μορφή μέσω της ιδιωτικής χρηματοδότησης ορισμένων εκ των σημανών της βρετανικής βασιλικής αεροπορίας κατά τον Β΄ ΠΠ, την οποία αναλάμβαναν ολόκληρες πληθυσμιακές περιοχές-κομητείες συλλογικά (πχ. County of Kent). Πιστεύουμε ότι τέτοιες πρωτοβουλίες θα έπρεπε να υιοθετήσουν στην κρίσιμη αυτή εποχή για το γεωπολιτικό μέλλον της χώρας μας από τους σύγχρονους Έλληνες και κυρίως από τους εύπορους πολίτες, όπως οι εφοπλιστές ή οι βιομήχανοι κλπ, κάτι που δεν κάνουν επί του παρόντος. Στη θλιβερή αυτή διαπίστωση καταλήγει και ο Καραγιάννης (2007) ο οποίος όμοια διαπιστώνει ότι η νοοτροπία της ανάληψης πρωτοβουλιών για την

Πέραν της συντήρησης ενός πλοίου, μια άλλη σημαντική παράμετρος του ιδιαίτερα πρωτοποριακού -ακόμη ίσως και για σημερινά δεδομένα- θεσμού της τριηραρχίας ήταν αυτό που οι Kyriazis and Zouboulakis (2004) και Κυριαζής (2014, 48-49) ερμήνευσαν ως “Συνεργασία Δημόσιου-Ιδιωτικού τομέα” (*Public Private Partnership-PPP*) σύμφωνα με την οποία οι 100 πλουσιότεροι Αθηναίοι αναλάμβαναν την ναυπήγηση τριηρών ως εργολάβοι με δάνειο ύψους ενός ταλάντου που τους χορηγούσε το κράτος.

Στην συνέχεια, αν η τριήρης που βρίσκονταν στο τελικό στάδιο της παραλαβής κατόπιν της επιθεώρησης από τις κρατικές αρχές κάλυπτε τις τεχνικές προδιαγραφές του πολεμικού ναυτικού παραλαμβάνονταν από το πολεμικό ναυτικό και το αρχικό δάνειο μετατρέπονταν σε πληρωμή ενώ αν διαπιστώνονταν ατέλειες ο πλούσιος ανάδοχος όφειλε να επιστρέψει πίσω όλο ή μέρος του δανείου ή εναλλακτικά να βελτιώσει το πλοίο χωρίς περαιτέρω χρήματα (Maridakis, 1963).

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί μια πρόσφατη ρηξικέλευτη ερμηνεία ως εξαγόμενο του θεσμού της τριηραρχίας από τον Κυριαζή (2014, 49). Υποστηρίζει ότι η παραχώρηση δανείου ενός ταλάντου από την πολιτεία στον τριήραρχο σήμαινε ταυτόχρονα την εγγραφή υποθήκης επί της περιουσίας του. Σε περίπτωση που το πλοίο δεν κρίνονταν ικανό προς πλεύση από το πολεμικό ναυτικό, δεν παραλαμβάνονταν. Η υποθήκη εξαλείφονταν μόνο αν τα προβλήματα επιλύονταν. Από την λειτουργία του θεσμού αναδεικνύονται άλλες τρεις έμμεσες και λιγότερο εμφανείς παράμετροι του θεσμού της τριηραρχίας: ι) επιβεβαιώνεται η ύπαρξη εγχρήματης οικονομία και αγοράς ιι) υπήρχαν καθιερωμένα περιουσιακά δικαιώματα.

Ως διοικητής του πολεμικού σκάφους (τριήραρχος) ορίζονταν ο ίδιος Αθηναίος που αναλάμβανε και το κόστος της τριηραρχίας. Εναλλακτικά ήταν

χρηματοδότηση των αναγκών της πατρίδας ξεκινά από την τριηραρχία κατά την αρχαιότητα ενώ μια “εκδοχή” της ήταν η συμβολή των Ελλήνων караβοκρήτων το 1821 ή κατά τον Β΄ ΠΠ όπου υπήρχε πληθώρα ευεργετών. Εικάζουμε ότι η σημερινή “λειψανδρία” πιθανόν να δικαιολογείται λόγω της ευρύτερης κρίσης αξιών της ελληνικής κοινωνίας αλλά ίσως και λόγω έλλειψης μιας ικανής πολιτικής ηγεσίας που να εμπνέει τους εύπορους με όραμα, όπως ο Ελ. Βενιζέλος που κατάφερε να συνδέσει την πολιτική του σταδιοδρομία με σπουδαίους εύπορους εθνικούς ευεργέτες, όπως φερειπίν, ο Β. Ζαχάρωφ, ο “μυστηριώδης άνθρωπος της Ευρώπης” που συνέβαλε κρίσιμα στη χρηματοδότηση της Μικρασιατικής εκστρατείας την περίοδο 1919-1922.

Πίνακας 8: Τα θεσμικά μέσα συλλογής φόρων του αθηναϊκού κράτους

- 1.) *Εισφορά:* Φόρος επί της περιουσίας που αναλογούσε σε όλους τους πολίτες συμπεριλαμβανομένων και των μετοίκων
- 2.) *Προεισφορά:* Αφορούσε τους πλούσιους. Αποτελούσε προοδευτικού τύπου φόρο (συνήθως υψηλό) ο οποίο επιβάλλονταν στη διάρκεια του πολέμου
- 3.) Ενοικίαση και παραχώρηση από το κράτος δημόσιας περιουσίας προς εκμετάλλευση, όπως λατρευτικά ιδρύματα (συνήθως δεκαετούς διάρκειας) σε ιδιωτικό φορέα κατόπιν πλειοδότησης μέσω πλειστηριασμού. Το ενοίκιο πληρώνονταν στους *αποδέκτες*, υπηρεσία του *Βουλευτηρίου*.
- 4.) Ενοικίαση προς εκμετάλλευση περιοχών δημόσιας περιουσίας στρατηγικού χαρακτήρα (πχ. τα ορυχεία του Λαυρίου) συνήθως 3ετούς ή 10ετούς διάρκειας σε ιδιωτικό φορέα κατόπιν πλειοδότησης μέσω πλειστηριασμού. Το ενοίκιο πληρώνονταν στους *αποδέκτες*, υπηρεσία του *Βουλευτηρίου*.
- 5.) *Πεντηκοστή:* Φορολόγηση των εισαγωγών και των εξαγωγών ύψους 2% επί της αξίας των αγαθών
- 6.) *Μετοίκιο:* Πληρωμή προσωπικού φόρου από τους μέτοικους, μη Αθηναίους διαμένοντες στην Αθήνα
- 7.) *Πορνικόν τέλος:* (αποσκοπούσε στη νομιμοποίηση των εσόδων από την παροχή της συγκεκριμένης υπηρεσίας μέσω της φορολογίας)
- 8.) *Πρυτανεία:* Δικαστικά τέλη μεταξύ αντιδίκων λόγω της χρήσης των δικαστικών υπηρεσιών (όταν ο πολίτης βρισκόταν σε δικαστική αντιπαράθεση με το κράτος πλήρωνε την *παρακαταβολή*)
- 9.) Έσοδα στο κράτος από τη λαφυραγώγηση αντίπαλων πόλεων-κρατών
- 10.) *Λειτουργίες:* Σειρά φόρων προοδευτικού τύπου (με πιο χαρακτηριστική την δαπανηρή) *τριηραρχία*
- 10α) *Τριηραρχία:* ένας ευκατάστατος Αθηναίος αναλάμβανε τη δαπάνη για τη συντήρηση μιας ετοιμοπόλεμης τριήρους του πολεμικού ναυτικού για ένα έτος ενώ ο ίδιος αναλάμβανε επιπλέον τη διοίκηση της κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων)
- 10β) *Θεωρικά:* Φορολογία στους εύπορους Αθηναίους με σκοπό τη χρηματοδότηση των φτωχότερων Αθηναίων-συνήθως με μια δραχμή την ημέρα, με σκοπό να παραστούν σε 4ήμερες προβολές θεατρικών έργων
- 10γ) *Εκκλησιαστικά:* αποτελούσε έκτακτος φόρο στους πλούσιους κατά τις πολεμικές περιόδους
Εστίασις: Παροχή συσσιτίων σε πολίτες της πόλεως
Γυμνασιαρχία: Δαπάνες λειτουργίας και συντήρησης των δημόσιων κέντρων εκγύμνασης (κυρίως τα *γυμνάσια*)
Αρχιθεωρία: Δαπάνες κάλυψης της αποστολής προξένων

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη στους Hansen (1999), Christ, 2006; Καραγιάννης (2007), Kyriazis (2009), Lyttkens (2010) και Κυριαζής (2014, 123).

δυνατόν να ορίσει κάποιον αντικαταστάτη του και ακόμη, να ζητήσει απαλλαγή από την υποχρέωση της ανάληψης της τριηραρχίας για οικονομικούς ή προσωπικούς

λόγους για 2 έτη, σε αντίθεση με τον λειτουργό ενός φεστιβάλ (πχ., *θεωρικά*) που μπορούσε να αιτηθεί απαλλαγή για μόνο ένα έτος. (Christ, 2006). Ωστόσο, φαίνεται ότι η τελευταία περίπτωση δεν ήταν πολύ συχνή.

Ο τριήραρχος που αναλάμβανε τη συντήρηση του πολεμικού σκάφους είχε κάθε λόγο να ενδιαφέρεται για την σωστή συντήρηση του γιατί τυχόν παραλήψεις, σε περίπτωση πολέμου θα ήταν δυνατόν να του στοιχίσουν την ίδια του τη ζωή! Είναι προφανές ότι με τον τρόπο αυτό ο θεσμός της τριηραρχίας εξασφάλιζε τουλάχιστον θεωρητικά, σημαντικό βαθμό επιχειρησιακής αποτελεσματικότητας του αθηναϊκού στόλου.

Η τριηραρχία εξελίχθηκε βαθμηδόν μετά το 358 π.Χ. σε *συν-τριηραρχία*, η συνήθως από 2 άτομα αλλά κατόπιν ήταν δυνατόν να περιλαμβάνει μια ομάδα με περισσότερους συμμετέχοντες μέσω του συστήματος των *συμμοριών*. Οι συμμορίες τον 4^ο αι. π.Χ. αριθμούσαν τις 20 ομάδες αποτελούμενες, οι καθεμία από 60 εύπορους άνδρες οι οποίοι αναλάμβαναν από κοινού τη χρηματοδότηση της συντήρησης μιας τριήρους (Gabrielsen, 1994, 49-50, 178-179; Lyttkens, 1994, 75-76; Καραγιάννης, 2007; Kyriazis, 2009, 114).

Ο Καραγιάννης (2007, 174) αναφέρει ότι η ίδια η πολιτεία προέβλεπε την δημόσια επιδοκίμασία όσων αναλάμβαναν λειτουργίες. Στεφανώνονταν δημόσια και τα ονόματα τους καταγράφονταν σε επιβλητικές στήλες μέσα στην πόλη. Είναι εμφανής η επιδίωξη της αθηναϊκής πολιτείας κατά αυτό τον τρόπο να τιμά και να επιβραβεύει αυτούς που προβαίνουν σε “αγαθές” πράξεις, όπως τις όρισε ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*.

Ο θεσμός της τριηραρχίας προέβλεπε και την περίπτωση πιθανών ενστάσεων πριν από την ανάληψη της. Στην περίπτωση αυτή, μέσω του θεσμού της *αντίδοσεως* ο αρχικά ορισθείς να αναλάβει το κόστος της ετήσιας τριηραρχίας μπορούσε να αρνηθεί προτείνοντας στη θέση του κάποιον που θεωρούσε ότι ήταν πλουσιότερος του. Ο πλουσιότερος μπορούσε να αποποιηθεί να αναλάβει την ανάληψη της λειτουργίας, αλλά τότε υποχρεούνταν με ανταλλαγή της προσωπικής του περιουσίας με αυτή του εξ’ αρχής ορισθέντος να αναλάβει την τριηραρχία (Gabrielsen, 1994; Christ, 2006; Καραγιάννης, 2007, 36). Αυτός ήταν ένας προφανής τρόπος έμμεσου ελέγχου των πραγματικών περιουσιακών δικαιωμάτων που διέθεταν οι εύποροι πολίτες.

Ο πίνακας 9 παρουσιάζει ορισμένους από τους κυριότερους οικονομικούς

Πίνακας 9: Οι κυριότερες θεσμικές καινοτομίες της Αθηναϊκής δημοκρατίας στην πολιτική και την οικονομία.

Πολιτειακοί και Οικονομικοί θεσμοί			
Έτος εισαγωγής	Νέος Θεσμός	Εισηγητής	Αποτέλεσμα
			Αναδιανομή πλούτου υπέρ των οικονομικά αδυνάτων
594 π.Χ.	<i>Σεισάχθεια</i>	Σόλων	<i>Ηλιαία</i> (στην πρώτη μορφή της) → Μπορούσαν να συμμετάσχουν σε αυτή όλοι οι πολίτες άνω των τριάντα ετών, εφόσον δήλωναν επιθυμία συμμετοχής Η επιλογή τους γινόταν με κλήρωση
508 π.Χ.	Αναδιοργάνωση των κοινωνικών τάξεων βάσει εισοδήματος και όχι καταγωγής (πεντακοσιομέδιμνοι, τριακοσιομέδιμνοι, διακοσιομέδιμνοι, θήτες) <i>Εκκλησία του Δήμου</i> (υπό αναδιοργανωμένη συμμετοχική μορφή) <i>Συμβούλιο των 500^{ων}</i> <i>Λαϊκά δικαστήρια</i> (πχ. <i>Ηλιαία</i>) 10 Στρατηγοί (από το 502/1 π.Χ.) 10 νέες τεχνητές φυλές και 139 δήμοι Δικτυοκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης	Κλεισθένης	α) Συμμετοχική δημοκρατία-συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων β) <i>Ισηγορία</i> - πλήρη πολιτικά δικαιώματα στους απλούς πολίτες γ) <i>Ισοπολιτεία</i> - δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στα δημόσια όργανα της πολιτείας δ) <i>Ισονομία</i> ε) προστασία ατομικής περιουσίας στ) ελευθερία στο εμπόριο ζ) μηχανισμός της αγοράς Προοδευτική εμβάθυνση τους μέσω μακρο-κουλτούρας σχεδόν σε όλη την περίοδο 508-322 π.Χ.
494 π.Χ.	<i>Λειτουργίες</i> (μέσω μιας αναδιοργανωμένης μορφής)	Κλεισθένης	<i>Τριηραρχία</i> (494 π.Χ.), <i>Θεωρικά</i> (502/1π.Χ.), <i>Εκκλησιαστικά</i> , <i>Εισφορά</i> , <i>Γυμνασιαρχία</i> , <i>Εστίαση</i> , <i>Αρχιθεωρία</i> , <i>Αρρηφορία</i> , <i>Δαπάνες</i> για τη συντήρηση λατρευτικών χώρων
487 π.Χ.	<i>Οστρακισμός</i>	Κλεισθένης	Προστασία της δημοκρατίας αλλά και δημαγωγία
			“Στροφή προς τη θάλασσα”
483/3 π.Χ.	Ναυτικό Ψήφισμα	Θεμιστοκλής	Επεκτατική δημοσιονομική πολιτική για τη χρηματοδότηση στρατιωτικού προγράμματος υπέρ του ναυτικού Άνθηση εμπορίου Στρατιωτική νίκη και επικράτηση επί συντριπτικά ανώτερου αντιπάλου
463-429 π.Χ.	Αφαίρεση πολλών ελεγκτικών και δικαστικών αρμοδιοτήτων του Αρείου πάγου (προπύργιο των ολιγαρχικών) προς στην Εκκλησία του δήμου και τα λαϊκά δικαστήρια.	Εφιάλτης & Περικλής	Με τις μεταρρυθμίσεις του Περικλή η δημοκρατία στην Αθήνα εδραιώθηκε. Η ισονομία ήταν πλήρης και η ελευθερία των πολιτών περιοριζόταν μόνο από τους νόμους τους οποίους οι ίδιοι είχαν ψηφίσει.

Ο κάθε δικαστής ορίζεται με κλήρο.

Μετατροπή της Ηλιαίας, σε σώμα 6000 κληρωτών Αθηναίων άνω των 30 ετών.

Μισθοφορά (458 π.Χ.): πληρωμή μισθού στα μέλη των δικαστηρίων και της Βουλής των 500.

θεωρικά (460-450 π.Χ.)

Εκτεταμένα δημόσια έργα

Ναυτική ισχύς και ηγεμονία

→ Γεωπολιτική άνθηση

Το πολίτευμα έγινε ασταθές και ευμετάβλητο

431-404 π.Χ

Πελοποννησιακός Πόλεμος

Κλέων

Η δημοκρατία μετετράπη σε οχλοκρατία

Στρατηγική ήττα και γεωπολιτική παρακμή

403 π.Χ.

Γραφές Παρανόμων: δίκη εναντίον εκείνου ο οποίος είχε προτείνει νόμο ή ψήφισμα που είχε θεσπισθεί κατά παράβαση της νομοθετικής διαδικασίας, ή που ερχόταν σε σύγκρουση με προϋπάρχοντες νόμους.

;

Στόχος η πολιτική σταθερότητα του συστήματος

Λιγότερο ριζοσπαστική δημοκρατία

Βελτίωση της ποιότητας των συναλλαγών

375/4 π.Χ.

Νομισματικός Νόμος

Νικοφών

Διασφάλιση/Αύξηση του εσωτερικού και υπερπόντιου εμπορίου

Μείωση του συναλλακτικού κόστους

Εκτεταμένα δημόσια έργα

355 π.Χ.

Κοινωνικό Συμβόλαιο⁸²

Εύβουλος

Αυξημένες δαπάνες λειτουργιών, όπως τα *θεωρικά*

Υιοθέτηση ειρηνικής εξωτερικής πολιτικής αντί του πολέμου

Οικονομική ανάκαμψη

Εκτεταμένα δημόσια έργα

Αυξημένες δαπάνες λειτουργιών, όπως τα *θεωρικά* και η *εισφορά* ακόμα και σε ειρηνική περίοδο

338 π.Χ.

Κοινωνικό Συμβόλαιο

Λυκούργος

Φορολόγηση με 2% των εμπορικών δραστηριοτήτων με σκοπό την άσκηση κοινωνικής πολιτικής

Υιοθέτηση ειρηνικής εξωτερικής πολιτικής αντί του πολέμου

Ραγδαία οικονομική άνθηση με εντυπωσιακή αύξηση των δημοσίων εσόδων

338 π.Χ.

έγκλησις

Λυκούργος

Ενίσχυση της εμπορικής δραστηριότητας

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη στους Lyttkens (1997), Kyriazis and Zouboulakis (2004), Ober (2008), Halkos and Kyriazis (2010) και Kyriazis (2009, 2012), Burke (2010) και Engen (2010).

⁸² Για την ερμηνεία των δημοσιονομικών προγραμμάτων του Εύβουλου και του Λυκούργου ως “κοινωνικό συμβόλαιο” θα γίνει διεξοδική αναφορά στην ενότητα 5.5.).

θεσμούς πολιτικής και οικονομικής φύσεως που ευθύνονται για την απογείωση της αθηναϊκής οικονομικής ισχύος την περίοδο έλεγχου 510-322 π.Χ. συνοδευόμενους από τον εισηγητή τους και το έτος όπου τέθηκαν σε ισχύ. Στο πίνακα 9 γίνεται επίσης αναφορά πέραν των οικονομικών και σε κάποιους σημαντικούς πολιτικούς θεσμούς (*οστρακισμός* και *γραφή παρανόμων*). Τους αναφέρουμε εδώ γιατί θεωρούμε ότι οι θεσμοί αυτοί ήταν σημαντικοί για την επίτευξη στην πράξη πολιτικής σταθερότητας του αθηναϊκού κράτους. Η ύπαρξη πολιτικής σταθερότητας επηρεάζει για ευνόητους λόγους καταλυτικά την οικονομική ανάπτυξη σε ένα κράτος διαχρονικά.

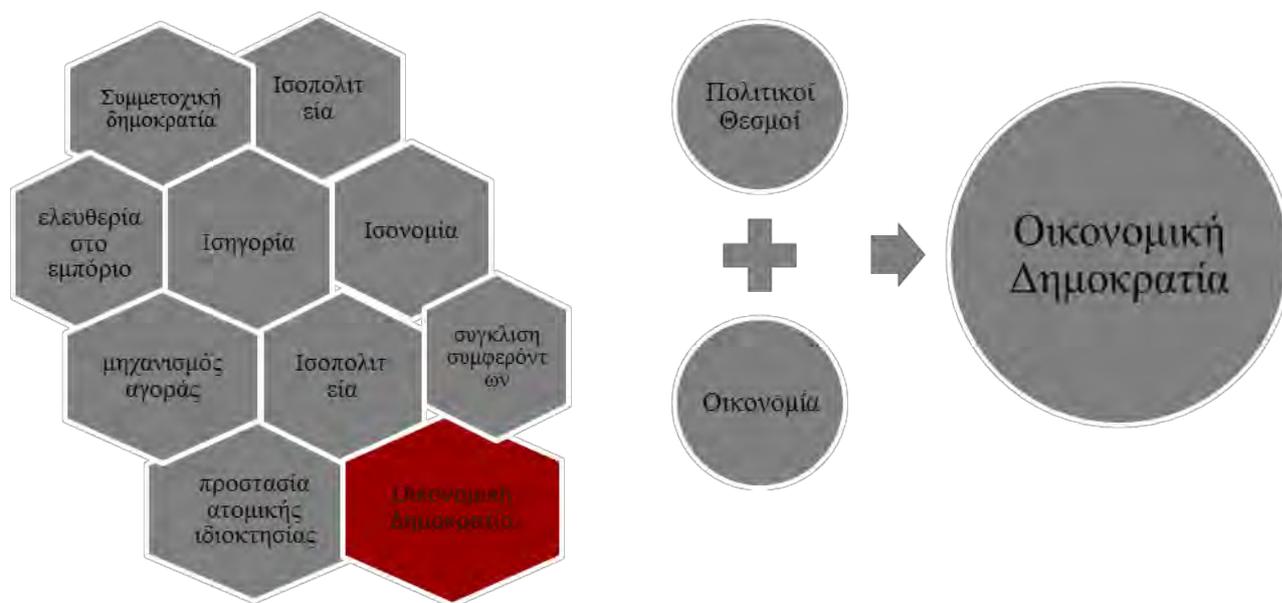
Ο *οστρακισμός* αποτελούσε μια διαδικασία όπου κάποιος πολίτης που θεωρούνταν επικίνδυνος προς πιθανή ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος ήταν δυνατόν να εξοριστεί για δέκα έτη από το αθηναϊκό κράτος. Σε περιπτώσεις που αποφασίζονταν να πραγματοποιηθεί η διαδικασία του οστρακισμού, την αποπομπή του από την πόλη υφίστατο αυτός ο “υποψήφιος” που λάμβανε τους περισσότερους ψήφους (συνήθως πάνω από 6000). Τον θεσμό είχε εισάγει ο Κλεισθένης το 487 π.Χ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο οστρακισμός αποτελεί ακόμη και σήμερα ένα θεσμικό εργαλείο ελέγχου των αυθαιρεσιών της εξουσίας καθώς έχει εμπνεύσει σύγχρονους θεσμούς, όπως αυτόν της *ανάκλησης* (recall) στις ΗΠΑ, όπως υποστηρίζουν οι Cronin (1999) και Matsuoka (2005). Ωστόσο, καθώς ο οστρακισμός αποδείχθηκε συχνά πολύ “ριζοσπαστικός” με αποτέλεσμα μια σειρά δημαγωγών να καταφέρουν να εξοστρακίσουν άδικα σημαντικές προσωπικότητες, όπως ο Θεμιστοκλής, από τον 4^ο αι. π.Χ. εισήχθη η *γραφή παρανόμων*, σύμφωνα με την οποία αυτός που πρότεινε συμπολίτη του προς εξοστρακισμό έπρεπε να συγκεντρώσει πάνω από το 20% των ψήφων αλλιώς τιμωρούνταν (Forrest, 1994, 267; Mosse, 2000, 41; Fordsyke, 2005; Καραγιάννης, 415; Kyriazis, 2012, 51; Lyttkens, 2013, 136; Κυριαζής, 2014, 78).

Τέλος, η επεξήγηση του πίνακα 9 καθιστά απαραίτητη την αναφορά μας στις έννοιες *Δικτυοκεντρικό Σύστημα Διακυβέρνησης* και *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, η ανάλυση των οποίων θα πραγματοποιηθεί διεξοδικά στις ακόλουθες ενότητες 5.3.) και 5.5.) αντίστοιχα. Το σχήμα 2, που αποτελεί υποσύνολο τμήματος του Πίνακα 9 αναπαριστά εννοιολογικά την έννοια αυτή ως εξαγόμενο των πολιτικών θεσμών και της οικονομίας. Υιοθετούμε τέλος την ερμηνεία των (Kyriazis and Zouboulakis, 2004)

και (Kyriazis, 2009) περί του συσχετισμού της οικονομικής ανάπτυξης μέσω της δημοκρατίας ερμηνευόμενης με τον όρο *οικονομική δημοκρατία*.

Σχήμα 2: Συσχέτιση πολιτειακών θεσμών και οικονομίας

Εν κατακλείδι, οι θεσμικές μεταβολές που ακολούθησαν την πολιτειακή ανάδειξη του δημοκρατικού φαινομένου, συνοδεύτηκαν από το αθηναϊκό οικονομικό σύστημα που χαρακτηρίζονταν από ευελιξία και προσαρμοστικότητα σε καινοτόμες ιδέες (Kyriazis and Economou, 2012b, 2013b) εξασφαλίζοντας οικονομική ανάπτυξη μέσω της αύξησης του εμπορίου, της εξειδίκευσης (σ.σ. της εργασίας και της παραγωγής κατά τη φορντιανή αντίληψη του καταμερισμού της παραγωγής) και της εγχρήματης οικονομίας υπό καθεστώς ελεύθερης αγοράς.

Όλες αυτές οι παροχές υπηρεσιών συντείνουν στην ιδέα ότι η οικονομία της αρχαίας Αθήνας αποτέλεσε την πρώτη καταγεγραμμένη ιστορικά που παρείχε ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών ελευθεριών εν αντιθέσει φερειπὴν με το αντίπαλο δέος, τη Σπάρτη, όπως παρατηρεί ο Καραγιάννης, 2007, 157).

5.3.) Συντονισμός και συνεργασία, περιορισμένη ορθολογικότητα, Δικτυοκεντρικό Σύστημα Διακυβέρνησης και θεσμοί.

Στην ενότητα αυτή αναφερόμαστε σε μια άλλη πτυχή που έθεσε τις βάσεις για την ανάδειξη της δημοκρατίας και η οποία σχετίζεται με την λειτουργία των θεσμικών οργάνων της αθηναϊκής πολιτείας ως *Δικτυοκεντρικού Συστήματος Διακυβέρνησης*, (Network Governance), το οποίο σε συνδυασμό με τον μηχανισμό συντονισμού και συνεργασίας και της Περιορισμένης Ορθολογικότητας, συνετέλεσαν στην επιλογή των καλύτερων λύσεων-μέτρων πολιτικής, που οδηγούν στη μείωση του συναλλακτικού κόστους και την αύξηση της ευημερίας των ατομικά δρώντων υποκειμένων της αθηναϊκής πολιτείας, λόγω της αποτελεσματικότερης λειτουργίας των πολιτειακών θεσμών.

Όπως θα καταδειχθεί σε αυτή την ενότητα, η νοοτροπία της επιλογής δοκιμασμένων λύσεων για την επίλυση προβλημάτων δεν αφορούσε μόνο την αλληλεπίδραση πολέμου και πολιτικής αλλά ήταν δυνατόν να προκύψει και μέσω της θεσμικής λειτουργίας των οργανωτικών σχημάτων της ίδιας της αθηναϊκής πολιτείας. Πιο συγκεκριμένα, ο Ober (2008) θεωρεί ότι τα θεσμικά όργανα της αθηναϊκής πολιτείας λειτουργούσαν με τρόπο τέτοιο που ουσιαστικά ενθάρρυνε την εφαρμογή έτοιμων και δοκιμασμένων ρουτινών-λύσεων όταν οι πολίτες κληρώνονταν να υπηρετήσουν ως δημόσιοι λειτουργοί, δηλαδή ουσιαστικά ως εντεταλμένοι εκπρόσωποι εφαρμογής της κρατικής πολιτικής.

Χαρακτηριστικά, ο Ober υποστηρίζει ότι η λειτουργία του αθηναϊκού πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης “*παρείχε στους πολίτες την πρακτική γνώση για τη λειτουργία της κρατικής μηχανής*” (σελ. 123-124). Αυτό συνέβαινε γιατί η αθηναϊκή πολιτεία την περίοδο της δημοκρατίας είχε καταφέρει να θέσει σε ισχύ ένα πολύ αποτελεσματικό δίκτυο-κεντρικό σύστημα διακυβέρνησης σε τοπικό επίπεδο το οποίο μπορούσε να διανέμει κρίσιμες και σημαντικές πληροφορίες που συλλέγονταν σε τοπικό επίπεδο, σε ολόκληρο το φάσμα των οργάνων της αθηναϊκής πολιτείας και μέσω αυτών να διοχετευτεί και στους υπόλοιπους δήμους και κοινότητες (σελ. 137).

Οι πληροφορίες αυτές μπορούσαν να αφορούν ζητήματα παντός επιστητού (οικονομικής φύσεως, οργάνωσης της παραγωγής, καινοτομιών, εξωτερικής πολιτικής κλπ). Ο Ober εκτιμά ότι το κλειδί στην δυνατότητα πρόσβασης σε

πληροφορίες και γνώση απρόσκοπτα και γρήγορα, θα πρέπει να αναζητηθεί στις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Με την αναδιοργάνωση των δήμων, την αύξηση του αριθμού τους και την ανάμειξη διαφορετικών εθνοτικοκοινωνικών ομάδων σε 10 νέες τεχνητές φυλές που αποτελούνταν από 139 δήμους (όπου κάθε μια φυλή έφερε το όνομα ενός Αθηναίου μυθικού ήρωα) ο Κλεισθένης πέτυχε κάτι πολύ σημαντικό: να συνενώσει και να προκαλέσει τη συνεργασία μεταξύ ομάδων ανθρώπων με διαφορετικές παραστάσεις ζωής εμπειρίες και γνώσεις κοινωνικών και τεχνικής υφής θεμάτων⁸³.

Φαίνεται ότι ο Κλεισθένης, με τη δημιουργία των 10 φυλών και της θεσμικής εγκαθίδρυσης μιας συστημικής διαδικασίας συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών εθνοτικοκοινωνικά και γεωγραφικά πληθυσμών κατάφερε, να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά ένα σημαντικό πρόβλημα που εντόπισε ο κοινωνιολόγος Granovetter (1973), ο οποίος διαπίστωσε ότι τα μικρής κλίμακας δίκτυα συνεργασίας μπορούν να καταστούν πολύ αποτελεσματικά για τα στελέχη τους, γιατί είναι σχεδόν αδύνατο να βρεθούν τρόποι και κώδικες συνεργασίας τους με άλλα μικρής κλίμακας παρεμφερή δίκτυα.

Εν ολίγοις, ο Ober (2008) υποστηρίζει ότι ο διορατικός Αθηναίος πολιτικός πέτυχε να λύσει το πρόβλημα που εντόπισε ο Granovetter με το να συγκεντρώσει όλους αυτούς τους ανθρώπους με τις διαφορετικές παραστάσεις ζωής και πληροφορίες σε ένα κοινό χώρο δράσης, που δεν ήταν άλλος από τα ίδια τα θεσμικά όργανα της πολιτείας, ήτοι, η Εκκλησία του Δήμου, το Συμβούλιο των Πεντακοσίων το Βουλευτήριο, τα λαϊκά δικαστήρια και φυσικά το κέντρο της πόλης, η αθηναϊκή αγορά όπου ανταλλάσσονταν απόψεις, πληροφορίες και γνώμες κλπ, δημιουργώντας ένα εκτεταμένο και αμφίδρομο δίκτυο πληροφοριών από τα όργανα της εξουσίας (δηλαδή το κέντρο του δικτύου) προς τις αποκεντρωμένες κοινωνικές ομάδες που βρίσκονταν σε όλη την διοικητική και κρατική δικαιοδοσία της πόλης-κράτους, και το

⁸³ Η ιστορία της διάρθρωσης των δήμων ανάγεται στους πρώτους μετά-μυκηναϊκούς χρόνους. Κάθε δήμος της Αττικής διέθετε τον δικό του άρχοντα. Μετά το 752 π.Χ. η θητεία των αρχόντων σε κάθε δήμο έγινε δεκαετής, ενώ μετά το 682 π.Χ. καθιερώθηκε η μονοετής θητεία (Σακελλαρίου, 1999). Μέχρι και την εποχή του Κλεισθένη οι κάτοικοί της Αθήνας χωρίζονταν σε τέσσερεις φυλές. Ωστόσο, η αναδιάταξη την οποία δρομολόγησε ο Κλεισθένης δημιούργησε 10 νέες φυλές που τα ονόματά τους ήταν: Ερεχθίδης, Πανδιονίς, Αιγιής, Ακαμαντίς, Λεοντίς, Οινής, Κεκροπίς, Αιαντίς, Ιπποθοοντίς και Αντιοχίς. Κάθε φυλή χωρίστηκε σε δήμους, εν συνόλω 139.

αντίστροφο.

Η όλη διαδικασία πιστεύουμε ότι μπορεί να ερμηνευθεί και με σύγχρονους όρους οργάνωσης των επιχειρήσεων. Πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία εισροής πληροφοριών από τις αποκεντρωμένες κοινωνικές μονάδες-υποσύνολα, (πχ., χωριά, ή δήμους) προς το κέντρο λήψης αποφάσεων (Εκκλησία του Δήμου, Συμβούλιο Πεντακοσίων, δικαστήρια κλπ), αποτελεί μια διαδικασία *bottom-up*. Το αντίθετο συνέβαινε όταν οι πληροφορίες διαβιβάζονταν από το κέντρο προς τα υποσύνολα του, (πχ. χωριά). Μια τέτοια διαδικασία προσιδιάζει στις αρχές της θεωρίας *top-down*.⁸⁴

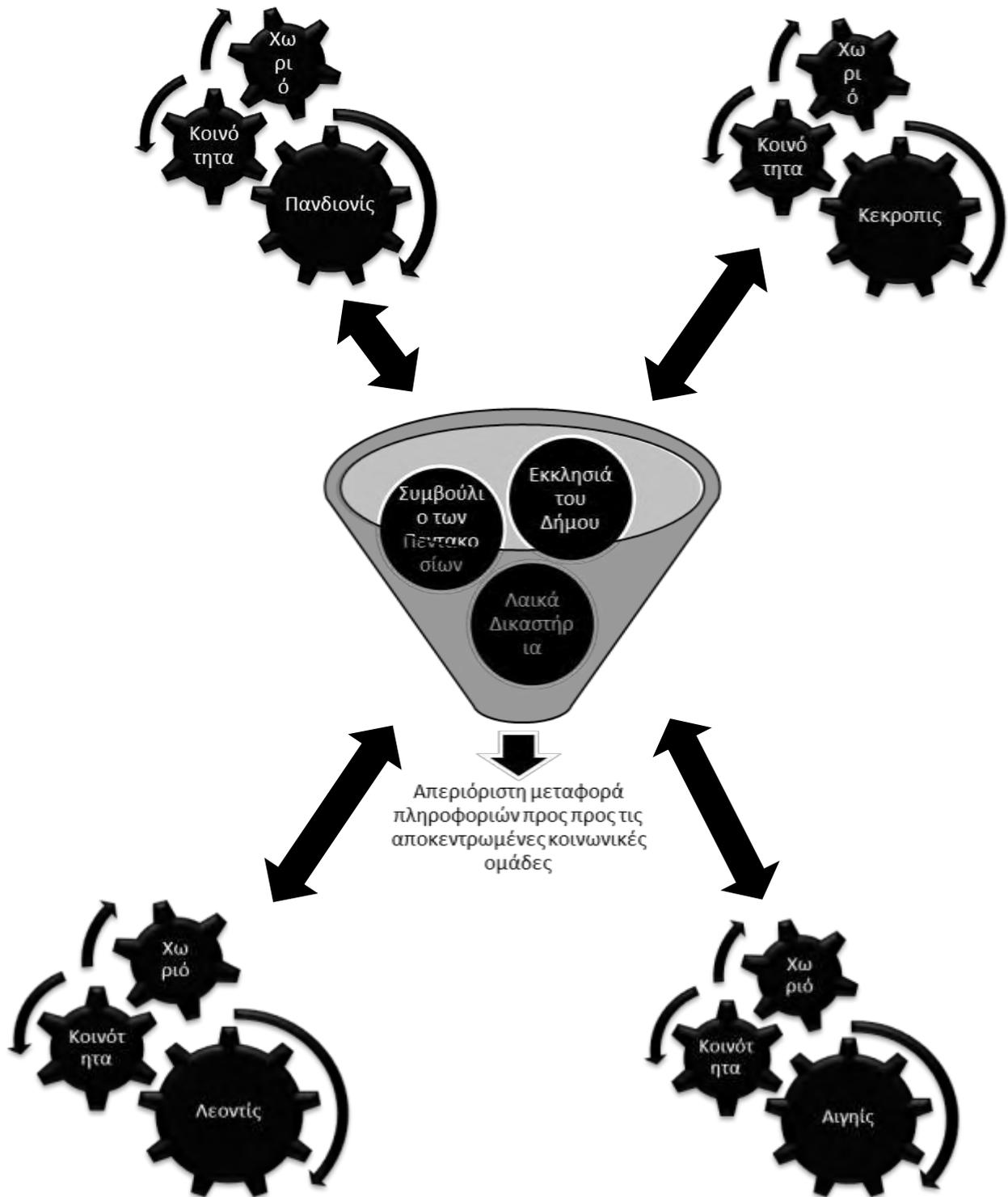
Με βάση τα ανωτέρω, πιστεύουμε ότι το αθηναϊκό κράτος επωφελούνταν διαδραστικά και πολύπλευρα, από το εκτεταμένο σύστημα πληροφοριών που διέθετε καθώς για την επίλυση προβλημάτων παραγωγής, διαχείρισης εξωτερικής πολιτικής κλπ. δεν χρειάζονταν να κατασπαταληθεί νέος χρόνος και οικονομικοί πόροι -κατά μια έννοια- “Ερευνας και Ανάπτυξης” για την εξεύρεση νέων λύσεων και αποδοτικών ρουτινών, αλλά τα “εργαλεία” επίλυσης προβλημάτων παρέχονταν διαδραστικά, από το ίδιο το σύστημα που διαχειρίζονταν τις δοκιμασμένες και αποτελεσματικές λύσεις εσωτερικά μέσω των θεσμικών οργάνων διοίκησης, όπως η Εκκλησία του Δήμου και το οποίο “φιλτράροντας” τις πληροφορίες αυτές μέσω μιας διαδικασίας περιορισμένης ορθολογικότητας τις “διένειμε” σε οποιοδήποτε υποσύνολο του συστήματος (φερειπὴν μια αγροτική μονάδα παραγωγής που βρίσκονταν σε μια απομακρυσμένη περιοχή ενός δήμου), όταν αυτό ζητούνταν ή κρίνονταν αναγκαίο.

Η ανωτέρω ανάλυση μπορεί να παρασταθεί με το ακόλουθο σχήμα 3: το σχήμα παριστάνει τη διαδικασία μεταφοράς πληροφοριών από και προς το κέντρο ελέγχου του συστήματος λειτουργίας του κράτους, που παριστάνεται από το Χωνί 1 και το οποίο αποτελείται από τα θεσμικά όργανα της πολιτείας (Εκκλησία του Δήμου, Συμβούλιο των Πεντακοσίων, λαϊκά δικαστήρια κλπ).

Σύμφωνα με αυτό, οι πληροφορίες που το κέντρο λαμβάνει από τα υποσύνολα του συστήματος, δηλαδή τις 10 Φυλές και τους 139 Δήμους και τις υποδιαιρέσεις τους (κοινότητες, χωριά, οικισμούς κλπ), “φιλτράρονται” μέσα στο χωνί, εκ του οποίου μέσω μιας διαδραστικής διαδικασίας περιορισμένης ορθολογικότητας, προκύπτει το τελικό αποτέλεσμα, το οποίο μεγιστοποιεί την ευημερία από τη χρήση των πληροφοριών αυτών, καθώς το κέντρο που λαμβάνει τις πληροφορίες, είναι

⁸⁴ Για τη λειτουργία των τεχνικών *bottom-up* και *top-down* μπορεί κανείς να ανατρέξει στον De Grauwe (2009).

Σχήμα 3: Αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία και δικτυοκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

ικανό λόγω της εμπειρίας των πολιτικών προσωπικοτήτων που τις διαχειρίζονται (πχ., Θεμιστοκλής, Περικλής, Εύβουλος) να αντιδρά επιλέγοντας (θεωρητικά πάντα) τις βέλτιστες στρατηγικές, και οι οποίες διαβιβάζονται ξανά ως ανάκλαση της φιλτραρισμένης πληροφορίας από το κέντρο προς τα υποσύνολά του (δήμοι, κοινότητες, χωριά κλπ.) με σκοπό την εφαρμογή της στην πράξη.

Με διαφορετική ερμηνεία, το κέντρο που αποτελείται από τους “ειδικούς” (πχ., Θεμιστοκλή, δεξ και 3.3.) συλλέγει τις πληροφορίες ως ένα δικτυοκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης και κατόπιν αφού τις αξιολογήσει και τις αναπροσαρμόσει βελτιώνοντας τις εμπειρικά μέσω εξειδικευμένων στελεχών, αν αυτό καθίσταται απαραίτητο, τις κατανέμει στα υποσύνολά του, τους 10 δήμους και τις συνιστώσες τους (Αιγηίδα, Πανδιονίδα, Λεοντίδα κλπ) βελτιώνοντας τη χρηστική τους αξία.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι μέσω των διαστραστικής διάχυσης φιλτραρισμένων πληροφοριών, είναι δυνατόν τα υποσύνολα του συστήματος, το κέντρο-κυβέρνηση και τα ατομικά δρώντα υποκείμενα της κοινωνίας να βελτιστοποιήσουν την ωφέλεια τους από τη χρήση αυτών των πληροφοριών.

5.4.) Το μοντέλο της επιλογής του βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής. Σύγκριση Αθήνας και Σπάρτης.

Μια άλλη σημαντική καινοτομική προσέγγιση που αφορά την Αθηναϊκή δημοκρατία είναι ο προσδιορισμός του βέλτιστου σημείου πολιτικής αλλαγής, δηλαδή τότε οι θεσμικές αλλαγές σε πολιτικοοικονομικό επίπεδο θα έπρεπε να καταστούν επιβεβλημένες ώστε το αθηναϊκό σύστημα να μην παρουσιάσει κραδασμούς και πτωχεύσεις. Επιδίωξη στη ενότητα αυτή είναι να καταδειχθεί ότι η αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία αποτελούσε ένα πολιτειακό σύστημα που ήταν δεκτικό σε νέες ιδέες και αλλαγές⁸⁵ επιβεβαιώνοντας τα πορίσματα της έννοιας της μακροκουλτούρας.

Τη σημασία ενός “ευέλικτου” συστήματος οργάνωσης επιβεβαιώνουν για τις επιχειρήσεις οι Kotter και Heskett (1992) οι οποίοι θεωρούν ότι οι οργανισμοί (επιχειρήσεις) που παρουσιάζουν ικανότητα στο να προσαρμόζονται εύκολα σε κάθε

⁸⁵ Η ανάλυση σε όλη αυτή την ενότητα βασίζεται στις εργασίες των Kyriazis, Economou and Zachilas (2012) και Kyriazis and Economou (2012 b, c).

νέα επιχειρηματική κουλτούρα, εμφανίζουν υπέρτερα αποτελέσματα από οργανισμούς που λειτουργούν κάτω από μη προσαρμοστικές επιχειρηματικές κουλτούρες.

Σε πολιτικοοικονομικό επίπεδο, σημαντικοί πολιτικοί διανοητές διατύπωσαν σχετικές θεωρίες, όπως ο ο Toynbee (1946) ο οποίος διατύπωσε τη θεωρία της *εξωτερικής πρόκλησης και της επιτυχούς ή μη αντίδρασης* σύμφωνα με την οποία ένα κράτος ή μια κοινωνία λόγω ενός εξωτερικού σοκ είτε θα επιβιώσει, είτε θα καταρρεύσει. Παραδείγμα επιτυχούς ανταπόκρισης στην απειλή είναι όπως αποδεικνύεται ιστορικά με την περίπτωση της αρχαίας Αθήνας έναντι της περσικής στρατιωτικής απειλής (ενότητα 5.1.), και των των Ενωμένων Επαρχιών και της μετα-Ελισαβετιανής Αγγλίας έναντι της ισχυρής Ισπανίας, (δες ενότητες 7.5. και 7.6). Το ζήτημα του προσαρμοστικού σε αλλαγές καθεστώτος αυτό απασχόλησε τη *Νέα Θεσμική Οικονομική* θεωρία μέσω του North (1978, 1981, 1990).

Η σχέση της αλληλεπίδρασης της θεσμικής και πολιτειακής αλλαγής και της οικονομικής ανάπτυξης φαίνεται να επιβεβαιώνονται με την μελέτη περίπτωσης της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Για να καταδειχθεί μια τέτοια συλλογιστική, στην ανάλυση που ακολουθεί προσπαθούμε να βρούμε πιο είναι το βέλτιστο σημείο που ένα πολιτικό σύστημα πρέπει να προβεί σε επιβεβλημένες αλλαγές ώστε να διατηρήσει τη δυναμική του. Μια τέτοια προσέγγιση φαντάζει ιδιαίτερα φιλόδοξη και δύσκολη και για να παράσχει στην ανάλυση που επιχειρείται εδώ κάποια προστιθέμενη αξία, θα πρέπει να συνοδεύεται από μια σειρά από ικανά αξιώματα

Υπο αυτό το πρίσμα, θεωρούμε εξ ορισμού ότι το μοντέλο της βέλτιστης επιλογής είναι προφανές ότι καθίσταται πολύ περισσότερο αποτελεσματικό σε συνθήκες άμεσης δημοκρατίας. Στην περίπτωση της συμμετοχικής ή άμεσης δημοκρατίας κάθε άτομο έχει τη δυνατότητα να ψηφίσει υπέρ ή κατά μιας πρότασης ως μέλος της Εκκλησίας του Δήμου. Γίνεται εδώ η υπόθεση ότι οι πολίτες έχουν ορθολογικές προσδοκίες με σκοπό τη μεγιστοποίηση της προσωπικής τους ευημερίας, η οποία δεν είναι μόνο οικονομικής υφής αλλά εμπεριέχει και άλλες παραμέτρους, όπως “άυλες” αξίες (θρησκεία, ελευθερία, συγκεκριμένος τρόπος ζωής κλπ.).

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές το σετ των επιλογών του πολιτών-οπλιτών της Αθηναϊκής δημοκρατίας μπορεί να σχηματιστεί μέσω της ακόλουθης μορφής εξίσωσης:

$$(8) \quad \max (S_1, S_2, \dots, S_n)$$

Ο κάθε πολίτης έχει τη δυνατότητα επιλογής μεταξύ μιας σειράς στρατηγικών S_1, S_2, \dots, S_n , τις οποίες ιεραρχεί προσδοκώντας τη μεγιστοποίηση της ευημερίας του. Αλλά καθώς στην άμεση δημοκρατία κάθε ψήφος είναι ίση, επιλέγεται τελικά η στρατηγική που έχει συγκεντρώσει τις περισσότερες ψήφους, για παράδειγμα ως πρώτη επιλογή τη στρατηγική 1 έναντι της 2 κ.ο.κ. Τότε ισχύει:

$$(9) \quad \sum_n S_1 > \sum_n S_2 > \dots > \sum_n S_n$$

όπου \sum_n είναι ο συνολικός αριθμός ψήφων που συγκέντρωσε η κάθε στρατηγική ως σύνολο.

Η εισαγωγή και επιλογή νέων στρατηγικών σημαίνει ότι νέοι νόμοι, θεσμοί και πολιτικές υιοθετούνται προϊόντος του χρόνου και σε ορισμένες περιπτώσεις οι παλιές αλλάζουν ή καταργούνται.

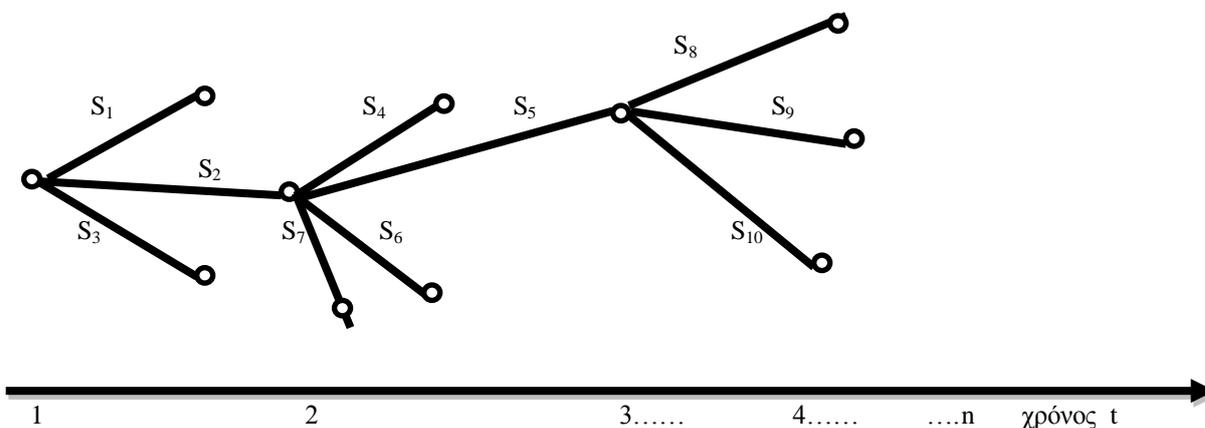
Το διάγραμμα 4 παρουσιάζει το βαθμό πολιτικής αλλαγής από την υιοθέτηση διαφορετικών στρατηγικών επιλογών. Στο διάγραμμα 5 γίνεται εξ αρχής η υπόθεση ότι σε κάθε χρονική στιγμή οι διατιθέμενες περαιτέρω στρατηγικές που ανακύπτουν μετά από κάθε βήμα δεν είναι *ex ante* γνωστές αλλά αναδεικνύονται μετά από κάθε νέα επιλογή. Το διάγραμμα 4 δείχνει ότι αν κατά τη χρονική περίοδο 1 υιοθετηθεί η στρατηγική S_2 (αποκλείοντας τις στρατηγικές S_1 και S_3), τότε τη χρονική στιγμή 2 είναι διαθέσιμες οι στρατηγικές S_4, S_5, S_6 και S_7 , ενώ αν τελικά επιλεγεί η S_5 τότε τη χρονική στιγμή 3, οι στρατηγικές S_8 και S_{10} γίνονται διαθέσιμες, κλπ.

Είναι προφανές ότι ο βαθμός πολιτικής αλλαγής εξαρτάται από δυο κυρίως παράγοντες: ι) Από το πόσες στρατηγικές καταλήγουν τελικά ως προτάσεις προς συζήτηση στην Εκκλησία του Δήμου ιι) Από το πόσο συχνά μια σειρά από νέες τέτοιες προτάσεις υιοθετείται.

Είναι ομοίως προφανές ότι ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα όπου υιοθετούνται συχνά νέες ιδέες και προτάσεις, χαρακτηρίζεται από υψηλή προσαρμοστικότητα σε νέες ιδέες και τάσεις (περίπτωση S_2 - S_5 S_8 ως S_{10}), χαρακτηρίζεται ωστόσο και ως εξαιρετικά ευμετάβλητο, με υψηλό δείκτη αβεβαιότητας και χαμηλής προβλεπτικότητας. Αντίθετα, ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο εισάγονται πολύ λίγες νέες στρατηγικές, (πχ., S_1 ή S_2 - S_4) χαρακτηρίζεται από υψηλή σταθερότητα, και

προβλεπτικότητα, χαμηλή προσαρμοστικότητα σε νέες αλλαγές αλλά με τίμημα, τον κίνδυνο να καταστεί ανέτοιμο να διαχειριστεί νέες προκλήσεις.

Διάγραμμα 4: Δενδροδιάγραμμα πιθανοτήτων και υιοθέτηση νέων στρατηγικών

Οι λέξεις “αβεβαιότητα” και “προβλεπτικότητα” που χρησιμοποιούνται εδώ είναι βασικές εννοιολογικές συνιστώσες για μια σειρά από επιστημονικά πεδία, όπως τις επιστήμες της φυσικής, της φιλοσοφίας, της στατιστικής της κοινωνιολογίας και φυσικά, των οικονομικών και της οικονομικής ιστορίας.

Οι δυο αυτές έννοιες είναι χρήσιμες όταν μας ενδιαφέρει να εντοπίσουμε πότε ένα σύστημα (στην περίπτωση μας εδώ ένα πολιτικό σύστημα) βρίσκεται σε “ισορροπία”. Τα πιο γνωστά υποδείγματα που εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή είναι τα *χαοτικά* όπου η προβλεπτικότητα τους μειώνεται προϊόντος του χρόνου. Όπως υποστηρίζουν οι Kygiazis, Economou and Zachilas (2012) για να “ποσοτικοποιηθεί” η έννοια της προβλεπτικότητας σε ένα τέτοιο σύστημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί η μέθοδος της εντροπίας των Kolmogorov-Sinai, και των εκθετών Lyapunov. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των συστημάτων είναι η υψηλή τους ευαισθησία στις αρχικές συνθήκες και προϋποθέσεις.

Ένα πολιτικό σύστημα όπου υπάρχουν πολλές διατιθέμενες στρατηγικές επιλογές (φερειπὴν η αθηναϊκή εκκλησία του δήμου όπου θεωρητικά μπορούν να διατυπωθούν από τους πολίτες άπειρες προτάσεις πολιτικής) προσομοιάζει σε ένα μαθηματικό μοντέλο χαοτικού τύπου. Σε ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα ο βαθμός

προβλεπτικότητα της βέλτιστης πολιτικής είναι σχεδόν αδύνατος καθώς ενδέχεται να ανακύψουν προβλήματα όπως, έλλειψη πληροφόρησης, ιδίως όταν η θεσμική λειτουργία λήψης αποφάσεων είναι υπερβολικά περίπλοκη. Στις περιπτώσεις των χαοτικών συστημάτων είναι δυνατόν ακόμη και δυο στρατηγικές που είναι πολύ κοντά η μία στην άλλη (πχ., πολιτική ειρήνης ή πολέμου) να δώσουν ωστόσο δυο τελείως διαφορετικά αποτελέσματα -στην περίπτωση μας- δυο τελείως διαφορετικές πολιτικές αποφάσεις, όπως καταδεικνύεται από το διάγραμμα 5.

Χωρίς να αποτελεί επιδίωξη μας μια εξειδικευμένη ανάλυση που να βασίζεται στα μεθοδολογικά εργαλεία της θεωρίας του Χάους, αρκούμαστε εδώ στην παράθεση του διαγράμματος 5 το οποίο αποδίδει τον *λογιστικό χάρτη διακλάδωσης* ή αλλιώς *διάγραμμα διακλάδωσης* (logistic map bifurcation diagram). Ο λογιστικός χάρτης χρησιμοποιείται κατά κόρον στην αστρονομία για την μέτρηση της περιодικότητας των τροχιών των πλανητών. Την επεξηγηματική ισχύ του χάρτη χρησιμοποιούμε αφαιρετικά εδώ, για να γίνει εμφανές το μεγάλο εύρος των περαιτέρω υπο-επιλογών που προκύπτουν όταν η βασική παράμετρος ή οι παράμετροι που καθορίζουν την αρχική επιλογή (στην περίπτωσή μας ειρήνη ή πόλεμος) μεταβληθούν, για παράδειγμα, εξαιτίας ενός εξωγενούς σοκ (περσική εισβολή).

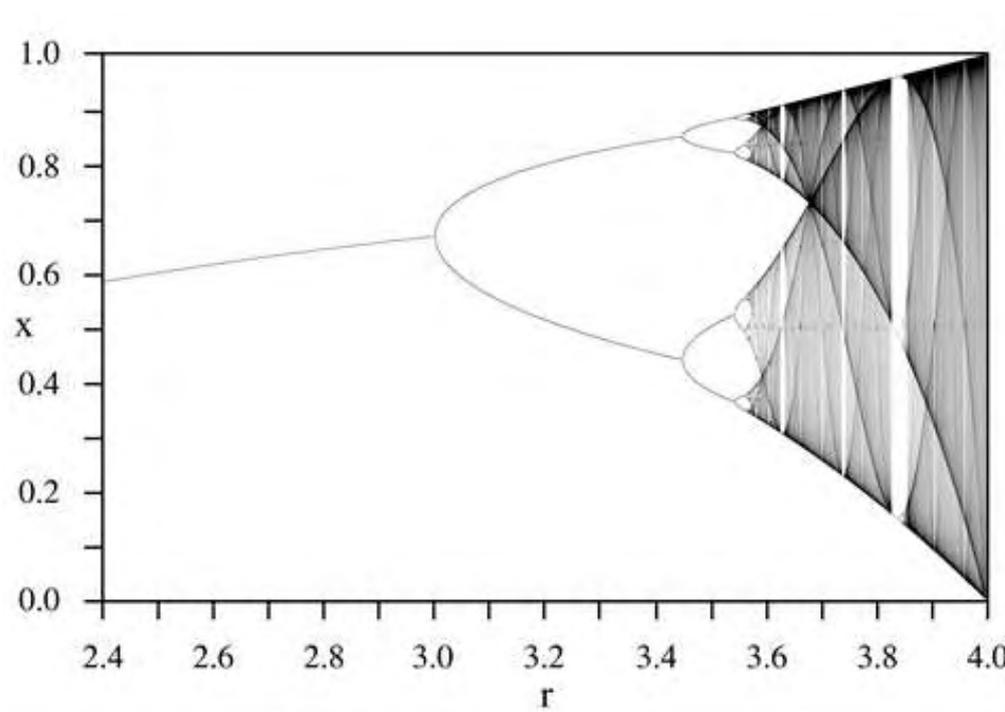
Έτσι, όταν ένα πολιτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από υψηλή προσαρμοστικότητα σε νέες αλλαγές, τότε η εισαγωγή μια εξωγενούς *παραμέτρου διχοτόμησης*, της r , είναι ικανή να κάνει τόσο ευμετάβλητο το σύστημα ώστε η αρχική ομαλή και σταθερή πορεία του καθεστώτος, το οποίο στο διάγραμμα 5 εμφανίζεται με τη γραμμή θετικής κλίσης, διακλαδίζεται σε μια προοδευτικά αυξανόμενη σειρά άπειρων υπο-επιλογών συμπεριφοράς και αλλαγής των δομών του συστήματος κάνοντας το χαοτικό.

Οι Kyriazis, Economou and Zachilas (2012) υποστηρίζουν ότι το μοντέλο των Kolmogorov-Sinai, και Lyapunov μας παρέχει δυναμικά την μεθοδολογία προσδιορισμού του *βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής* (optimal rate of political change).

Από την άλλη πλευρά, ένα πολιτικό σύστημα που διαθέτει λίγες εναλλακτικές στρατηγικές, ομοιάζει με ένα ντετερμινιστικό μοντέλο που χαρακτηρίζεται από τέλεια προβλεπτικότητα και φυσικά δεν είναι χαοτικό. Οι Kyriazis, Economou and Zachilas (2012) υποστηρίζουν δηλαδή ότι ο βέλτιστη επιλογή επιτυγχάνεται από ένα

συνδυασμό σταθερότητας αλλά και μεταβλητότητας (υπό την έννοια ότι το σύστημα είναι δεκτικό σε νέες ιδέες και προτάσεις).

Διάγραμμα 5: Το βασικό “διάγραμμα διακλάδωσης” από τη θεωρία του χάους

Πηγή: Βασισμένο στην ανάλυση των Kyriazis, Economou and Zachilas (2012).

Όπως θα καταδειχθεί στην επόμενη ενότητα για το κοινωνικό συμβόλαιο, η Αθηναϊκή δημοκρατία κατάφερε να επιτύχει αυτή τη χρυσή τομή στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. με τα δημοσιονομικά προγράμματα του Εύβουλου και του Λυκούργου, εν αντιθέσει με την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, όπου το ισχύον πολιτικό σύστημα κατέστη ιδιαίτερα ευμετάβλητο και απρόβλεπτο (με καταστρεπτικές συνέπειες, όπως ειπώθηκε).

Η έννοια του βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής στον οποίο αναφερόμαστε εδώ προέρχεται ως ιδέα από τη νεοκλασική θεωρία μεγέθυνσης όπου ο βέλτιστος ρυθμός μεγέθυνσης αναδεικνύεται μέσω ενός σημείου ισορροπίας όπου το επιτόκιο εξισώνεται με το ρυθμό μεγέθυνσης (Meade, 1961, κεφ. 4; Solow, 1970, 71-97). Έτσι, θεωρούμε ότι η βέλτιστη στρατηγική θα πρέπει να αφορά την ύπαρξη ενός πολιτειακού συστήματος το οποίο δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ούτε από

ξαφνικές και γρήγορες αλλαγές, αλλά ούτε και να καθίσταται “αργό” και δυσπροσάρμοστο στις νέες ιδέες.

Η εξίσωση 10 παριστάνει το βέλτιστο ρυθμό αλλαγής για ένα πολιτικό σύστημα:

$$(10) \quad \frac{\Delta r}{\Delta t} = r_t = f(S_1, S_2, \dots, S_n, a_t)$$

όπου $a_t = \frac{\Delta a}{\Delta t}$ είναι ο ρυθμός πολιτικής αλλαγής για κάθε περίοδο t , S_i είναι οι διατιθέμενες στρατηγικές και r_t ο βαθμός υιοθέτησης αυτών των νέων στρατηγικών.

Στην μελέτη περίπτωσης της αρχαίας Ελλάδας, τα δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα πόλεων-κρατών που εμπίπτουν στην κατηγορία των συστημάτων που περιγράψαμε παραπάνω, είναι η Αθήνα και η Σπάρτη. Στη Σπάρτη η λειτουργία του πολιτικού συστήματος βασίζονταν, σε ένα αμάγαμα πολιτικών θεσμών, ήτοι τους 5 Εφόρους, τους 2 βασιλείς, τους 30 Γερουσιαστές και τον σπαρτιατικό δήμο, την Απέλλα.

Η λειτουργία του συστήματος αυτού απεδείχθη ιστορικά επιτυχής για τρεις αιώνες. Ωστόσο, από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και έπειτα, με τη γεωπολιτική άνοδο της Αθήνας και παρά το ότι τελικά η Σπάρτη κατέστη η νικήτρια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.), οι δομές του κράτους που δεν ευνοούσαν την εύκολη εισαγωγή νέων ιδεών, βαθμηδόν κατέστησαν τη Σπάρτη μια στατική/στάσιμη δύναμη η οποία σταδιακά έχασε και την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των ελληνικών πόλεων-κρατών.⁸⁶

⁸⁶ Ο αρτηριοσκληρωτικός χαρακτήρας του σπαρτιατικού πολιτικού συστήματος διαφαίνεται και από τις στρατιωτικές επιδόσεις της Σπάρτης από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και έπειτα. Η Σπάρτη ήταν η πρώτη η οποία εισήγαγε το σχηματισμό της φάλαγγας όπως αναφέρει ο Fuller (2008) και κατέστη η αδιαφιλονίκητη πολεμική μηχανή στο πόλεμο της ξηράς για την περίοδο 650-390 π.Χ. Ωστόσο, το μη δεκτικό σε αλλαγές και καινοτομίες πολιτικοστρατιωτικό σπαρτιατικό καθεστώς δεν μπόρεσε να αποτρέψει μια σειρά από επερχόμενες ήττες για την μέχρι τότε ανίκητη σπαρτιατική φάλαγγα, στις δυο εκστρατείες της Κορίνθου τα έτη 391 και 390 π.Χ. από τους Αθηναίους, υπό τον στρατηγό Ιφικράτη και κατά τις μάχες των Λεύκτρων (371 π.Χ.) και της Μαντινείας (362 π.Χ.) από τους Θηβαίους υπό τους Πελοπίδα και Επαμεινώνδα. Και στις δυο αυτές περιπτώσεις το κύριο χαρακτηριστικό είναι ότι η σπαρτιατική φάλαγγα ηττήθηκε χάρη στη χρήση νέας υπέρτερης στρατιωτικής τακτικής και

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι δυο “μεταρρυθμιστές” βασιλείς, Άγις Δ΄ και Κλεομένης Γ΄. Ο Άγις, στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. προέβη σε αναδασμό της γης, καθώς η ιδιοκτησία γαιών είχε σταδιακά περιοριστεί επικίνδυνα σε ένα κύκλο εκατό περίπου ευπόρων. Το πρόγραμμα του Άγι, που προέβλεπε τη δημιουργία 4500 νέων σπαρτιατικών κλήρων, ανατράπηκε με την επέμβαση του έτερου βασιλιά, Λεωνίδα Β΄. Την μερική επιτυχία του Άγι μετουσίωσε σε πράξη δια της βίας κατ’ ανάγκην, ο Κλεομένης Γ΄ που ανήλθε στο θρόνο το 235 π.Χ. Ο Κλεομένης κατόρθωσε τελικά να ολοκληρώσει μια σειρά μεταρρυθμίσεων κοινωνικής υφής που είχε ξεκινήσει ο οραματιστής Άγις Δ΄: επανένταξε τους νόμους του Λυκούργου, εκπαίδευσε το στρατό του με τα πρότυπα της μακεδονικής φάλαγγας, αποκατέστησε όσους πολίτες είχαν περιέλθει υπο καθεστώς δουλείας και ολοκλήρωσε τον αναδασμό της γης, μέσω της απελευθέρωσης των Σπαρτιατών ειλώτων. Οι πολίτες-οπλίτες έφτασαν τους 4.000 από τους αρχικά 700 (Κυριαζής, 2014, 194-206).

Αντίθετα, η Αθήνα κατά την Κλασική εποχή χαρακτηρίζεται από έντονες και γρήγορες πολιτικές αλλαγές και καινοτομίες, που ξεκινούν χρονικά με μια σειρά από θεσμικές μεταρρυθμίσεις των Κλεισθένη, Θεμιστοκλή, Περικλή και Εφιάλτη, όπως οι

τεχνολογίας από τον αντίπαλο. Στις μεν μάχες με τους Αθηναίους τα έτη 391/0 ο στρατηγός των Αθηναίων Ιφικράτης εγκαίνιασε νέες τακτικές με τη χρήση των *πελαστών*, (βλ. Ξεν. Ελλ. Δ΄ 5.18 και Κυριαζής, 2000; 2014), στις δε μάχες με τους Θηβαίους, ο Επαμεινώνδας χρησιμοποίησε το σχηματισμό της *Λοξής Φάλαγγας* με την οποία νίκησε δυο φορές τον “συμβατικά” δομημένο σε παράταξη φάλαγγας σπαρτιατικό στρατό. Οι αποφασιστικές αυτές ήττες της Σπάρτης φαίνεται ότι δεν αποτέλεσαν κίνητρο για μια έγκυρη μεταβολή της σπαρτιατικής στρατιωτικής τακτικής, ως δεκτικής σε νέες τακτικές και καινοτομίες, πιστεύουμε λόγω της διστακτικότητας του ίδιου του συστήματος για μεταρρυθμίσεις, καθώς χαρακτηρίζονταν από ένα ισχυρό θεσμικό υπόβαθρο “ελέγχου και ισορροπιών” (checks and balances). Ο σπαρτιατικός στρατός υπό τον μεταρρυθμιστή Κλεομένη Γ΄ αν και είχε αναδιοργανωθεί ξανά κατά τα μακεδονικά πρότυπα της οπλιτικής φάλαγγας, εγκαταλείποντας τον παραδοσιακό σπαρτιατικό σχηματισμό, ηττήθηκε τελικά το 222 π.Χ. κατά τη μάχη της Σελλασίας αυτή τη φορά από τους Μακεδόνες του Αντιγόνου Δώσωνα. Έτσι, σταδιακά η Σπάρτη διολίσθησε στην αναπόδραστη παρακμή και την “γεωπολιτική έκλειψη” (ουσιαστικά ποτέ ξανά δεν αμφισβήτησε στρατιωτικά σε αποφασιστική μάχη τις μακεδονικές φάλαγγες και τις ρωμαϊκές λεγεώνες ή τις αντίστοιχες δυνάμεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας) παρά τις απεγνωσμένες, απέλπιδες και προσπάθειες των τελευταίων κοινωνικοοικονομικών μεταρρυθμιστών βασιλιάδων της, Άγιδος Δ΄ και Κλεομένου Γ΄). Οι Toynbee (1913), Cartledge (1987, 2002), Rhodes (2007) και Κυριαζής (2014) παρέχουν μια εκτενή ανάλυση αναφορικά με τις κοινωνικές σχέσεις, τον τρόπο λειτουργίας του σπαρτιατικού πολιτικού συστήματος, και της σπαρτιατικής στρατιωτικής οργάνωσης.

λειτουργίες (τριηραρχία, θεωρικά, εκκλησιαστικά κλπ). Οι αλλαγές αυτές υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός συστήματος που χαρακτηρίζεται από υψηλή προσαρμοστικότητα, στα νέα δεδομένα αλλά ωστόσο δεν παύει να μειονεκτεί στο ότι είναι πολύ ευμετάβλητο και “άστατο” και σε ορισμένες περιπτώσεις αναποτελεσματικό, όπως για παράδειγμα, μετά το θάνατο ενός χαρισματικού ηγέτη, όπως ο Περικλής, όπου η μειωπική και επιπόλαιη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής, συνετέλεσε σε ολέθριες αποφάσεις, όπως η Σικελική εκστρατεία (Κυριαζής, 2014, 12).

Αποτέλεσμα ήταν να εισαχθεί όπως αναφέρθηκε στην 5.2.) μια σειρά θεσμικών διευθετήσεων που καθιστούσαν τη δημοκρατία του 4^{ου} αι. λιγότερο ριζοσπαστική από αυτή του 5^{ου}, όπως η *γραφή παρανόμων* προφανώς με σκοπό το πολιτικό σύστημα να γίνει πιο σταθερό, ώριμο και προβλέψιμο.

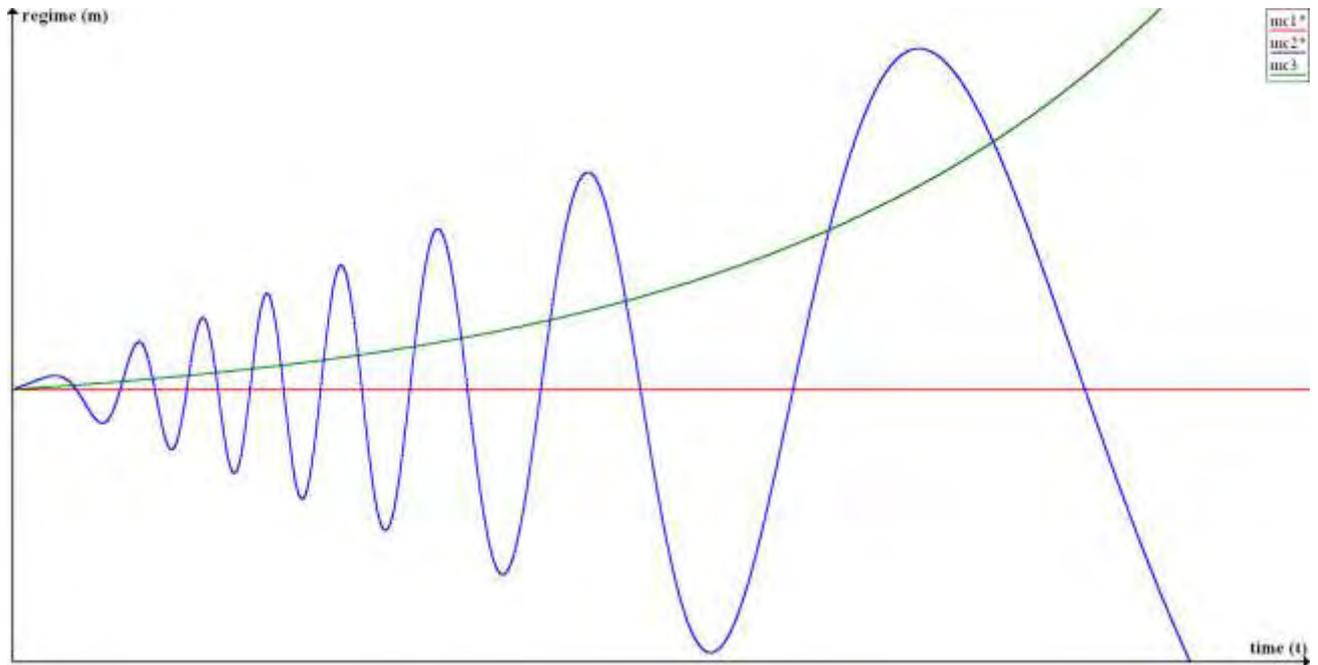
Το διάγραμμα 6 παρουσιάζει μια ακόμη εκδοχή της επιλογής του βέλτιστου σημείου πολιτικής αλλαγής με τρεις περιπτώσεις αυτή τη φορά. Στην πρώτη περίπτωση (εξίσωση 11) η κόκκινη γραμμή αναφαίρεται σε ένα πολιτικό σύστημα που είναι θεσμικά έτσι δομημένο ώστε να καθίσταται σχεδόν πάντα σταθερό μεν αλλά και “άκαμπτο”. Στη δεύτερη περίπτωση (εξίσωση 12) έχουμε την μπλέ συνημιτονοειδή κυματομορφή που αποτελεί την περίπτωση ενός συστήματος που χαρακτηρίζεται από υψηλή μεταβλητότητα προϊόντος του χρόνου, και στην τρίτη περίπτωση (εξίσωση 13) παρατίθεται η πιθανότητα τη σταδιακής μεταβολής προϊόντος του χρόνου που απεικονίζεται με την πράσινη εκθετική καμπύλη, η οποία περιγράφει την κατάσταση όπου οι νέες αξίες που αλληλεπιδρούν στο σύστημα (πχ., οικονομικοπολιτικές) οδηγούν στην ομαλή πολιτική μεταβολή και την διαμόρφωση ενός νέου πολιτειακού καθεστώτος. Η πράσινη καμπύλη περιγράφει σταδιακά το βέλτιστο βαθμό πολιτικής αλλαγής όπου:

$$(11) \quad mc_1 = \alpha, \text{ όπου } \alpha \text{ είναι ένας σταθερός θετικός αριθμός.}$$

$$(12) \quad mc_2 = \alpha + t \cdot \sin(1 - \beta/(\gamma + t^2)), \text{ όπου } \alpha, \beta \text{ και } \gamma \text{ είναι θετικοί αριθμοί.}$$

$$(13) \quad mc_3 = \alpha + e^{\delta \cdot t}, \text{ όπου } \alpha \text{ και } \delta \text{ αποτελούν θετικούς αριθμούς, ενώ } \delta \text{ εκφράζει τον βέλτιστο ρυθμό πολιτικής αλλαγής.}$$

Διάγραμμα 6: Οι τρεις περιπτώσεις της συστημικής πολιτικής αλλαγής.

Το πρόβλημα της υψηλής μεταβλητότητας ενός πολιτικού συστήματος θεωρούμε ότι αποτελεί ένα από τα κυριότερα που θα πρέπει να επιλύσουν οι σύγχρονες δημοκρατίες. Στις σύγχρονες δημοκρατίες, όπου χαρακτηρίζονται από ένα “σύστημα θεσμικών ελέγχων και ισορροπιών” το ζήτημα αυτό είναι ουσιώδες καθώς φαίνεται ότι προτεραιότητα αποδίδεται στη σταθερότητα των θεσμών και θυσιάζεται η καινοτομία και η μεταβολή.

Το πρόβλημα του συντονισμού και του τρόπου καθορισμού των τελικών πολιτικών αποφάσεων φαίνεται εξαιρετικά περίπλοκο για πολλές σύγχρονες δημοκρατίες με πιο χαρακτηριστική αυτή των ΗΠΑ, όπου μια σειρά από αρκετά εκτελεστικά θεσμικά όργανα απαιτείται να λειτουργούν παράλληλα (όπως πχ. ο *Πρόεδρος των ΗΠΑ*, τα δύο νομοθετικά σώματα, το *Κογκρέσο* και η *Γερουσία*, το *Ανώτατο Δικαστήριο* (Supreme Court), η *FED* κλπ., όπου όλα μαζί καθιστούν την αλλαγή πολιτικών σε πολλές περιπτώσεις εξαιρετικά αργή και δύσκολη. Κάτι τέτοιο καθίσταται εξαιρετικά βλαπτικό στην περίπτωση που τυχόν προκύψουν φλέγοντα ζητήματα πολιτικής, η αντιμετώπιση των οποίων απαιτεί αποφασιστικό και άμεσο χειρισμό.

Το ζήτημα του καθορισμού του βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής συνεχίζεται στην επόμενη ενότητα με την συναφή ανάλυση ενός καίριου κοινωνικοοικονομικού διλήματος που αντιμετώπισε η Αθηναϊκή Δημοκρατία, αυτού της επιλογής μεταξύ ειρήνης ή πολέμου και το οποίο αντιμετωπίστηκε με την εφαρμογή των δημοσιονομικών προγραμμάτων των Εύβουλου και Λυκούργου, τα οποία αναδεικνύουμε και ερμηνεύουμε υπο την οπτική του “κοινωνικού συμβολαίου” και με τη βοήθεια της θεωρίας παιγνίων.

5.5.) Η επιλογή μεταξύ πολέμου και ειρήνης μέσα από τη θεωρία παιγνίων και το Κοινωνικό Συμβόλαιο του Εύβουλου και του Λυκούργου.⁸⁷

Στην ενότητα αυτή εξετάζουμε μια άλλη πτυχή του φαινομένου της δημοκρατίας, η οποία αφορά όλες εκείνες τις επιλογές πολιτικής που προσιδιάζουν στην ύπαρξη ενός πρότυπου κοινωνικού συμβολαίου στην αρχαία Αθήνα. Χρησιμοποιούμε τη θεωρία παιγνίων για να δούμε τις διάφορες επιλογές στρατηγικής αναφορικά με την απόφαση του αθηναϊκού δήμου σχετικά με την επιλογή της ειρήνης ή του πολέμου ως υψηλής στρατηγικής. Εξετάζουμε στη συνέχεια στην πράξη πως λειτουργούσε η αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων για ζητήματα Δημόσιας Επιλογής, εστιάζοντας σε δυο σημαντικές περιπτώσεις που αφορούν τα δημοσιονομικά προγράμματα του Εύβουλου και του Λυκούργου περί τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., τα οποία μπορούν να ερμηνευθούν ως μια μορφή κοινωνικού συμβολαίου κατά την αρχαιότητα.

5.5.1.) Το παίγνιο επιλογής της βέλτιστης στρατιωτικής στρατηγικής και κοινωνικής πολιτικής.

Η επιλογή μεταξύ των διαφορετικών δυο στρατηγικών υψηλής στρατηγικής της Αθηναϊκής δημοκρατίας όσον αφορά την ειρήνη ή τον πόλεμο μπορεί να

⁸⁷ Η ανάλυση σε αυτή την ενότητα παρουσιάστηκε στα εξής συνέδρια: Kyriazis, N., Economou, E.M.L & Zachilas, L (2012), Direct democracy and social contract in ancient Athens, at the ICGRBS 2012: 33rd International Conference on Greek, Roman and Byzantine Studies, November 28-29, 2012, in Paris και στο Kyriazis, N. & Economou, E.M. (2012), Social contract, public choice and fiscal repercussions in classical Athens, at the 12th Erfurt Conference on Fiscal Sociology, in October 12, 2012, in Erfurt.

περιγραφεί και μέσα από τη θεωρία παιγνίων αναλύοντας το πολιτικό και δημοσιονομικό πρόγραμμα του Εύβουλου και του Λυκούργου. Το πρώτο παίγνιο περιγράφει τις επιλογές μεταξύ τριών διαφορετικών παικτών (πχ., δύο χαμηλοεισοδηματίες θήτες που εργάζονται ως κωπηλάτες του πολεμικού ναυτικού και ένας ευκατάστατος Αθηναίος, πχ., ένας τριήραρχος του πολεμικού ναυτικού).⁸⁸

Κάθε ένας από τους τρεις παίκτες έχει να επιλέξει μεταξύ ειρήνης (E) και πόλεμου (Π) με σκοπό να μεγιστοποιήσει την ευημερία του. Η ανάλυση στο παίγνιο 1 υποθέτει ότι οι δυο θήτες επιλέγουν την στρατηγική του πολέμου γιατί ο πόλεμος προσφέρει την ευκαιρία της εργασίας στις τριήρεις έναντι της πιθανής ανεργίας ή αβέβαιης εργασιακής προοπτικής σε περίπτωση ειρήνης, η οποία υποθέτουμε ότι λαμβάνει απόδοση ίση με 2.⁸⁹

Στην περίπτωση αυτή, όπως φαίνεται από τον πίνακα 10 που παρουσιάζει το παίγνιο 1, η επιλογή του πολέμου βελτιστοποιεί την απόδοση τους (και οι δυο λαμβάνουν 4 αντί 2 στην περίπτωση της ειρήνης) ενώ αντίθετα, η καλύτερη στρατηγική για τον πλούσιο είναι αυτή της ειρήνης (δίνει απόδοση από την επιχειρηματική δράση ύψους 8 αντί -2 του πολέμου). Το αποτέλεσμα είναι να επιλεγεί τελικά η στρατηγική του πολέμου που ευνοεί σε όρους ευημερίας τους πολυπληθέστερους κατά αναλογία πληθυσμού θήτες, (καθώς βρίσκουν έμμισθη εργασία στον πολεμικό στόλο, αντί της ανεργίας σε καιρό ειρήνης), έναντι των πλουσίων αφού η τελική απόφαση λαμβάνεται από το συνάθροιστικό αποτέλεσμα των ψήφων και κάθε πολίτης έχει δικαίωμα για μια ψήφο. Οι αποδόσεις παρατίθενται στον πίνακα 10.

Ωστόσο, η βέλτιστη στρατηγική θα ήταν επιλογή της ειρήνης γιατί η τελική συναθροιστική απόδοση για όλα τα ατομικά δρώντα υποκειμένα είναι τελικά υψηλότερη αν επιλεγεί η ειρήνη έναντι του πολέμου (απόδοση 12 έναντι 6), κάτι

⁸⁸ Η ανάλυση σε όλη αυτή την ενότητα βασίζεται στα άρθρα των Kyriazis and Economou (2012b, 2013b).

⁸⁹ Η φιλοσοφία της υπόθεσης αυτής δεν θα πρέπει να θεωρείται παραπλανητική. Κατά καιρούς οι πολεμικές επεμβάσεις των ηγεμονικών (ή ιμπεριαλιστικών) δυνάμεων όπως οι ΗΠΑ στο Ιράκ, τη Σερβία, το Αφγανιστάν κλπ, συχνά συνοδεύονται από την (συνήθως μαρξιστική) κριτική ότι οι ιμπεριαλιστές κερδίζουν πουλώντας όπλα ενώ πολλοί μισθοφόροι βρίσκουν δουλειά μέσω του πολέμου. Ο D. Eisenhower, πρώην Αμερικανός στρατηγός του Β'ΠΠ και μετέπειτα Πρόεδρος είχε περιγράψει όλον αυτό τον μηχανισμό ως *Στρατιωτικό και Βιομηχανικό Σύμπλεγμα* (Military Industrial Complex) πιο γνωστό ως MIC (δες Οικονόμου, 2010).

όμως που δεν γίνεται τελικά γιατί ο πόλεμος “συμφέρει” τους θήτες (απόδοση πολέμου 8 με 6 απόδοση για την ειρήνη).

Πίνακας 10: Παίγνιο 1 και αποδόσεις (χωρίς αντισταθμιστικές πληρωμές)

		Στρατηγικές	
		Ειρήνη	Πόλεμος
Παίκτες	(θήτης 1)	2	4
	(θήτης 2)	2	4
	3 (πλούσιος)	8	-2
Τελική “συνολική” απόδοση:		12	6

Το απλό αυτό παίγνιο αποδεικνύει ότι στα δημοκρατικά καθεστάτα είναι δυνατόν να υιοθετηθούν τελικά στρατηγικές που δεν βελτιστοποιούν πάντοτε τη συνολική ευημερία αν δεν συνοδεύονται από μια αναδιανεμητική πολιτική “εξισορρόπησης των διαφορετικών συμφερόντων”, (logrolling of interests) όπως υποστηρίζουν οι (Tullock, 1959, 571; Buchanan, and Tullock, 1962, 265-267).

Αντίθετα, όπως επιδεικνύεται στον πίνακα 11 που παρουσιάζει το δεύτερο παίγνιο, η επιλογή αντισταθμιστικών πληρωμών από τους πλούσιους προς τους χαμηλοεισοδηματίες θήτες αναδιαμορφώνει τις αποδόσεις του αρχικού παιγνίου. Ο πλούσιος για να αποφευχθεί η επιλογή του πολέμου, η οποία βάσει του 1^{ου} παιγνίου δεν τον ευνοεί (επειδή ο πόλεμος μπορεί πχ., να προκαλέσει οικονομική ζημία από την παύση του εμπορίου ή καταστροφή της επιχειρηματικής του υποδομής ή και τα δυο κλπ.) προσφέρει “κίνητρο” στους χαμηλοεισοδηματίες να εγκαταλείψουν την προοπτική του πολέμου λαμβάνοντας αποζημίωση ίση με 2. Όπως φαίνεται από το παίγνιο 2 οι θήτες με την αναδιανεμητική επιχορήγηση των πλουσίων λαμβάνουν απόδοση $2+(2)=4$, η οποία ισοδυναμεί βέβαια με την προηγούμενη απόδοση που αποδίδει ο πόλεμος αλλά υιοθετείται τελικά η στρατηγική της ειρήνης διότι θεωρούμε πως σε ένα καθεστώς ίδιων αποδόσεων, τόσο σε καθεστώς ειρήνης όσο και πολέμου, ο πόλεμος είναι ζημιογόνος για όλους, εγκυμονεί κινδύνους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και συνεπώς καθίσταται απευκταίος.

Στην περίπτωση αυτή η απόδοση για τον πλούσιο είναι ίση με $8+(-4)=4$ και είναι περισσότερο συμφέρουσα από την αρνητική απόδοση που προκαλεί η επιλογή του πολέμου (-2). Το συνολικό συναθροιστικό αποτέλεσμα από την επιλογή της

ειρήνης είναι 12 και είναι μεγαλύτερο από την απόδοση του πολέμου που ισούται με 6. Η αναδιανεμητική επιλογή καθίσταται συνεπώς αποτελεσματική για όλους, καθώς ο πλούσιος βελτιώνει τη θέση του (από -2 στο 4) ενώ η θέση των θητών-χαμηλοεισοδηματιών δεν χειροτερεύει.

Πίνακας 11: Παίγνιο 2 και αποδόσεις (με αντισταθμιστικές πληρωμές)

		Στρατηγικές	
		Ειρήνη	Πόλεμος
Παίκτες	1 (φτωχοί)	2 (+2)= 4	4
	2 (φτωχοί)	2 (+2)= 4	4
	3 (πλούσιος)	8+ (-4)= 4	-2
Τελική “συνολική” απόδοση:		12	6

Το παίγνιο 2 δεν απορρίπτει την περίπτωση όπου οι θήτες μέσω μιας πιο σκληρής διαπραγμάτευσης με τον πλούσιο θα ήταν πιθανό να επιτύχουν ακόμη καλύτερη αποζημίωση (φερειπίν 2,5 για έκαστο), κάτι που θα συνιστούσε περαιτέρω βελτίωση της θέσης τους σε όρους ευημερίας.

Είναι επίσης προφανές από την ανάλυση ότι η επιλογή της ειρήνης από το παίγνιο 2 αποτελεί ένα παίγνιο θετικού αθροίσματος και όχι μηδενικού όπου τα οφέλη εξαλείφονται από τις απώλειες. Η ανάλυση των εν λόγω παιγνίων γίνεται χρήσιμη στην ενότητα 5.5.3.) όπου το πολιτικό πρόγραμμα των Λυκούργου και Εύβουλου θα ερμηνευτεί ως ένα πρακτικής μορφής κοινωνικό συμβόλαιο, με αντισταθμιστικές πληρωμές από τους εύπορους προς τους χαμηλοεισοδηματίες, ως αντάλλαγμα για την επιλογή της στρατηγικής της ειρήνης έναντι του πολέμου.

5.5.2.) Η ανάδειξη μιας εκδοχής κοινωνικού συμβολαίου στην αρχαία Αθήνα

Η κεντρική ιδέα στην οποία εδράζεται η έννοια του “κοινωνικού συμβολαίου” είναι η ύπαρξη μιας αμοιβαίως αποδεκτής συμφωνίας όσον αφορά τους κανόνες συμπεριφοράς μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας. Η “σύγχρονη” εκδοχή της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου, η οποία εδράζεται στα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, βασίζεται στα έργα των Grotius, Pufendorf, Hobbes, Montesquieu και κυρίως στο *Du Contract Social* του J.J. Rousseau, του 1762. Στην εν λόγω ενότητα θα

καταδειχθεί ότι η ιδέα ενός κοινωνικού συμβολαίου “ανθρώπων και “αστικών δικαιωμάτων” μπορεί ιστορικά πρώτα να αναζητηθεί στις πολιτικές διεργασίες της αρχαίας Αθηναϊκής δημοκρατίας του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η ιδέα για την ύπαρξη μιας μορφής κοινωνικού συμβολαίου μπορεί πρωτίστως να αναζητηθεί στις μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα το 594 π.Χ., όπως αναλύθηκε διεξοδικά στην 2.1.). Μέσω της *σεισάχθειας* ουσιαστικά προέκυψε μια συμφωνία μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων η οποία σε οικονομικούς όρους δύναται να χαρακτηριστεί εκ του αποτελέσματος αποτελεσματική διασφαλίζοντας τη σταθερότητα του αθηναϊκού κράτους.

Ωστόσο, η πρώτη σαφής καταγραφή κοινωνικού συμβολαίου αναδεικνύεται μέσα από τα γραπτά κείμενα του Αντιφώντα (μέσα 5^{ου} π.Χ. αι.). Από τα διασωθέντα έργα του εστιάζουμε στα *Περί Αληθείας* και *Περί Ομονοίας*. Στο δεύτερο έργο προσδιορίζεται πολύ ευκρινώς η διάκριση μεταξύ των φυσικών από τους γραπτούς νόμους (Τσάτσος, 1972).

Ο Αντιφών υποστήριξε ότι οι φυσικοί νόμοι (*φύσις*) είναι αμετάβλητοι ενώ οι γραπτοί (*νόμος*) είναι το αποτέλεσμα συνδιαλλαγής, συμφωνίας και συναίνεσης μεταξύ των μελών των κοινωνιών και συνεπώς η τελική τους διαμόρφωση υπόκειται στα ίδια συμφέροντα των ανθρώπων. Συνεπώς, οι φυσικοί νόμοι είναι υποχρεωτικοί ενώ οι ανθρώπινοι δημιουργούνται τεχνητά (Gagarin, 1997). Το γεγονός αυτό κατά τον Αντιφώντα σήμαινε ότι οι ανθρώπινοι νόμοι ήταν δυνατόν να παραβιασθούν αν οι παραβάτες ήταν δυνατόν να αποφύγουν την τιμωρία. Ο Αντιφών θεώρησε ότι η ύπαρξη ενός κοινωνικού συμβολαίου το οποίο ενέχει την ισχύ ενός φυσικού νόμου, είναι απαραίτητη για την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας, κάτι στο οποίο κατέληξε και ο Rousseau τον 17^ο αι.

Περί του κοινωνικού συμβολαίου σημαντικές είναι και οι θέσεις του προσωκρατικού φιλοσόφου Πρωταγόρα (490-420 π.Χ.). Σε ένα από τα έργα του που έχουν διασωθεί το *Περί Αληθείας* υποστήριξε, παραπλήσια με τον Αντιφώντα, ότι οι ανθρώπινοι νόμοι είναι τεχνητοί ενώ οι φυσικοί νόμοι ισχύουν αξιωματικά (Farenga, 2006, 328). Συνεπώς, η συμμόρφωση στους νόμους για τον Πρωταγόρα προκύπτει ως ένας συμβιβασμός συμφερόντων μεταξύ των ανθρώπων, όχι απαραίτητα υπο μια ιδεαλιστική προοπτική.

Επιπλέον, στον *Μεγάλο Λόγο* του ο Πλάτων, *Πρωταγόρας* 320c-324c, υποστήριξε ότι κάθε μέλος της πολιτείας πρέπει να υπακούει σε ένα συγκεκριμένο

σύστημα κανονισμών γιατί κάτι τέτοιο θα διασφαλίζει την επιβίωση του ίδιου αλλά και της πολιτείας Nill (1985, 26) ενώ και στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, έχει καταγραφεί ότι ο Γλαύκος, αδελφός του Πλάτωνα και μέλος του κύκλου του Σωκράτη διατύπωσε την άποψη ότι “οι άνθρωποι βρίσκουν επωφελές να συνασπίζονται και να καταλήγουν σε αμοιβαίες συμφωνίες ώστε να μην υφίστανται αδικίες” (του ίδιου, σελ, 26).

Η θέση αυτή συμφωνεί με το συμπέρασμα του Kerferd (1981, 147) που υποστήριξε ότι η συμμόρφωση με τις πολιτικές αποφάσεις είναι το αποτέλεσμα ενός εμφανούς ή εξυπονοούμενου πολιτικής υφής συμβολαίου. Παραπλήσιες θέσεις εκφράζονται στα *Άπομνημονεύματα* [*Memorabilia*] (IV.4). του Ξενοφώντα μεταξύ του Σωκράτη και του σοφιστή Ιππία (δες και Marchant and Todd, 1997).

Η άποψη ότι η αθηναϊκή κοινωνία της κλασικής εποχής ήταν σε κάποιο βαθμό εξοικειωμένη με την πολιτική φιλοσοφία του κοινωνικού συμβολαίου επιβεβαιώνεται από τον *Κρίτωνα* του Πλάτωνα, όπου γίνεται γνωστό ότι κάθε Αθηναίος άνδρας (άνω των 18 ετών), προτού γίνει πολίτης της Αθήνας, έπρεπε να αποδεχθεί ένα “συμβόλαιο” από δεσμευτικές θεσμικές διατάξεις πολιτικής υφής ως αποκύημα ενός αξιακού συστήματος της πόλης-κράτους. Προτού γίνει επίσημα πολίτης, ο νέος Αθηναίος μπορούσε να απορρίψει αυτή την επιλογή. Αυτό όμως συνεπάγονταν την υποχρέωση του να εγκαταλείψει την πόλη, ωστόσο είχε το δικαίωμα να διατηρήσει την προσωπική του περιουσία (σ.σ. το οποίο ξανά υποδηλώνει προστασία της ατομικής περιουσίας των πολιτών) αναζητώντας την τύχη του σε κάποια αποικία της Αθήνας ή σε άλλη ελληνική πόλη- κράτος της αρεσκείας του. Η De Romilly (1999) θεωρεί ότι από την περιγραφή αυτή ξεκάθαρα αναδεικνύονται οι όροι αποδοχής ή μη ενός “συμβολαίου”.

Θέσεις που μπορούν να ερμηνευθούν ως “εκδοχές” ενός κοινωνικού συμβολαίου εκφράστηκαν επιπλέον από τον Επίκουρο και το Λυκόφρονα. Ο Επίκουρος είχε αντιληφθεί ότι ο τελικός προορισμός του ανθρώπου που είναι η επίτευξη της “ευτυχίας” και μιας “γαλήνιας” ζωής (Mulgan, 1979), αποκρυσταλλώνονταν μέσα από την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας, η οποία επιτυγχάνεται μέσω ενός “κώδικα” αμοιβαίως αποδεκτών αξιών από τα μέλη της ώστε οι πράξεις του κάθε μέλους να μη καθίστανται βλαπτικές για τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.

Όταν αυτό επιτυγχάνεται, η κοινωνία ευημερεί. Με άλλα λόγια, ο Επίκουρος

διατύπωσε μια συλλογιστική που εμπίπτει στην ευρύτερο εννοιολογικό περιεχόμενο που ιστορικά έχει αποδοθεί στην έννοια του κοινωνικού συμβολαίου. Τέλος, ο Popper (1966, κεφ. 3) ερμηνεύοντας την θέση του Λυκόφωνα, μαθητή του ρήτορα Γοργία, που υποστήριξε ότι οι νόμοι του κράτους θα πρέπει να ειδωθούν ως *“μια διαθήκη με την οποία οι άνδρες διαβεβαιώνουν ο ένας τον άλλο για το ότι θα πειθαρχούν και θα συμμορφώνονται στην έννοια της δικαιοσύνης”* ως μια εκδοχή κοινωνικού συμβολαίου ειδωθέντος υπό μια φιλελεύθερη οπτική.

Επιπλέον, ο Popper πίστευε ότι ο Λυκόφρων θεωρούσε τη λειτουργία των θεσμών του κράτους ως *“εργαλείο”* για την προστασία των πολιτών από αδικίες και εγκληματικές συμπεριφορές ενώ μέσω του κράτους θα ήταν δυνατόν οι ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες *“να προστατευτούν από την καταχρηστική συμπεριφορά των δυνατών”*. Ο ρόλος του κράτους για τον Λυκόφωνα θα έπρεπε να περιοριστεί στο αποκλειστικό έργο *“της εξασφάλισης της φυσικής προστασίας και ακεραιότητας των πολιτών του”*. Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι οι θέσεις αυτές του Λυκόφωνα αντικατοπτρίζουν αναμφίβολα μια εκδοχή των μοντέρνων φιλελεύθερων πολιτειακών δογμάτων και ιδεών, όπως αυτών του Hayek (1973).

Το τελικό συμπέρασμα από την ανάλυση σε αυτή την ενότητα είναι ότι μια σειρά φιλοσοφικών αντιλήψεων οι οποίες αναδείχθηκαν μέσω της αθηναϊκής πνευματικής ελίτ, μέσα από μια διαδραστική διαδικασία ανταλλαγής ιδεών και ιδεολογικών *“ζυμώσεων”* και οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ως αποκύημα του αναδυόμενου δημοκρατικού πνεύματος στην πόλη των Αθηνών, αποτελούν την έμπρακτη απόδειξη ότι οι απαρχές του κοινωνικού συμβολαίου, μπορεί να αναζητηθούν στην κλασική ελληνική αρχαιότητα. Η σημασία του κοινωνικού συμβολαίου όπως αυτό επαναπροσεγγίστηκε, εμπλουτίστηκε και εισήχθη στις δυτικές κοινωνίες χάρει στους Ευρωπαίους διαφωτιστές είναι μεγάλη και άμεσα συνδεδεμένη με το κράτος δικαίου και τη διαμόρφωση του τρόπου οργάνωσης και λειτουργίας των σύγχρονων κοινωνιών και αποτελεί αναπόδραστη και απαρέγκλιτη παράμετρο εγγύησης για την ευημερία τους.

Στην επόμενη ενότητα αναδεικνύεται η πρακτική εφαρμογή ενός κοινωνικού συμβολαίου, υπό την προϋπόθεση ύπαρξης καθεστώτος δημοκρατικής/συμμετοχικής διακυβέρνησης στην αρχαία Αθήνα μέσω των πολιτικών προγραμμάτων του Εύβουλου και του Λυκούργου.

5.5.3.) Η πρακτική εφαρμογή του κοινωνικού συμβολαίου στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Στην 5.2) διαπιστώθηκε ότι οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Αθήνα από το 508 π.Χ. και έπειτα, συνετέλεσαν στη δημιουργία εκείνου του πλαισίου που κατόπιν εξασφάλισε δυο σημαντικά αποτελέσματα: α) τη συμμετοχικότητα των πολιτών στη λήψη αποφάσεων (άμεση δημοκρατία) β) την δημιουργία μιας πιο ολοκληρωμένης οικονομίας, όπου η συμμετοχή στο ΑΕΠ καθορίζονταν τώρα περισσότερο από το εμπόριο, την “βιομηχανία” και τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, αντί της αγροτικής παραγωγής. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 4^{ου} π.Χ. αι., δυο πολιτικοί, οι Εύβουλος και Λυκούργος χρησιμοποίησαν τις θεσμικές δομές του αθηναϊκού κράτους ώστε για πρώτη φορά στην ιστορία (από όσο είναι γνωστό) να εφαρμόσουν στην πράξη ένα κοινωνικό συμβόλαιο μέσω ενός πολιτικού προγράμματος.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., η Αθήνα, ηττημένη στον Πελοποννησιακό πόλεμο φιλοδοξούσε να ανασυστήσει την Αθηναϊκή Συμμαχία ώστε να αναβαθμίσει τη γεωπολιτική της θέση. Εξ αρχής φάνηκε ότι η δεύτερη αυτή Αθηναϊκή συμμαχία ήταν επιτυχής, ιδιαίτερα μάλιστα ύστερα και από τις ήττες της Σπάρτης στα Λεύκτρα (371) και τη Μαντινεία (362 π.Χ.) από τους Θηβαίους. Ωστόσο, η απότομη γεωπολιτική έκλειψη της Σπάρτης κατέστησε τη χρησιμότητα της Αθηναϊκής Συμμαχίας λιγότερο απαραίτητη ως προς την προστασία των συμμάχων της Αθήνας, λόγω του ότι ήθελαν να απαλλαγούν από τη χρηματική συνδρομή προς τους Αθηναίους, οι οποίοι τους παρείχαν στρατιωτική προστασία.⁹⁰

Η Αθήνα προσπάθησε να αποτρέψει τις διαρροές συμμάχων με αποτέλεσμα να προκύψει ο λεγόμενος *Κοινωνικός Πόλεμος* (357-355 π.Χ.). Ο πόλεμος αυτός αποτέλεσε την αιτία οικονομικής ύφεσης για την Αθήνα. Τα δημόσια έσοδα υποχώρησαν στα 130 τάλαντα ετησίως κυρίως λόγω της δυσλειτουργίας του

⁹⁰ Το φαινόμενο αυτό φαίνεται ότι είναι διαχρονικό. Όπως αναδεικνύεται από τους Οικονόμου και Μεταξάς (2009), Οικονόμου (2010), Metaxas and Economou (2012) και Κόλλιας, Κυριαζής και Οικονόμου (2012), στην ίδια θέση βρέθηκαν και οι ΗΠΑ με τη λήξη του Ψυχρού πολέμου το 1991. Οι Ευρωπαίοι σύμμαχοι τους στο NATO, οι οποίοι σε ένα σημαντικό βαθμό λειτουργούσαν ως free riders ως προς τις αμυντικές δαπάνες επί του ΑΕΠ κατά τον Ψυχρό πόλεμο, θεώρησαν ότι οι δαπάνες αυτές πρέπει να περικοπούν δραστικά λόγω του ότι η απειλή, δηλαδή η Σοβιετική Ένωση, εξέλειπε.

εμπορίου εξαιτίας του πολέμου (δες μεταξύ άλλων, Arvanitidis and Kyriazis, 2013).⁹¹

Ο Cackwell (1981) αναφέρει, ότι τα καταστροφικά αποτελέσματα του Συμμαχικού Πολέμου κατέστησαν την Αθήνα σχεδόν σε κατάσταση χρεοκοπίας. Ένα υψηλό ποσοστό μετοίκων εγκατέλειψε την πόλη ενώ τα ασημορυχεία υπολειτουρούσαν. Ωστόσο, παρά τη σημαντική οικονομική ύφεση, η πλειοψηφία των χαμηλοεισοδηματιών (θήτες) συνέχισε να διάκεινται ευμενώς υπέρ της συνέχισης του πολέμου επειδή η υπηρεσία στο πολεμικό ναυτικό τους παρείχε εξασφαλισμένη εργασία. Από την εποχή της αποφασιστικής νίκης του αθηναϊκού πολεμικού ναυτικού στη ναυμαχία της Νάξου το 376 π.Χ. έναντι των Σπαρτιατών, η Αθήνα διατήρησε μέχρι και το 322 π.Χ., (όπου προέκυψε η τελική ήττα από το μακεδονικό ναυτικό κατά τη ναυμαχία της Αμοργού) τη ναυτική της υπεροχή και ισχύ.

Το αθηναϊκό ναυτικό για όλη την πενήνταετή αυτή περίοδο δεν αντιμετώπισε κάποια ναυτική δύναμη σε αποφασιστική μάχη αλλά ενεπλάκη σε μικρές ναυτικές αψιμαχίες, διατηρώντας το κύρος και την ισχύ του, ενώ και οι απώλειες σε εξοπλισμό και ανθρώπινο δυναμικό κρίνονται μικρές (Kyriazis and Economidou, 2012b).⁹² Αυτό σημαίνει κατά την εκτίμηση μας ότι η “εργασία” στο ναυτικό του “δημόσιου υπαλλήλου”- κωπηλάτη του εξασφάλιζε εγγυημένο μισθό σε συνδυασμό με τη μικρή επικινδυνότητα για τυχόν απώλεια της ζωής του, και για το

⁹¹ Το εμπόριο διαδραμάτιζε σημαντική παράμετρο της οικονομίας των Αθηνών μετά το ναυτικό ψήφισμα του 483/2 του Θεμιστοκλή και της “στροφής προς τη θάλασσα”. Το γεγονός ότι η υπονόμευση του εμπορίου επηρέασε πολύ αρνητικά τις οικονομικές επιδόσεις των αρχαίων Αθηνών μέχρι και το 352 π.Χ., όπου υιοθετήθηκε το κοινωνικό συμβόλαιο του Λυκούργου, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ίσως σε όρους “ολοκληρωτικού πολέμου”, με σκοπό την κατανίκηση του αντιπάλου όχι μόνο στο πεδίο της μάχης αλλά διαβρώνοντας εκ παραλλήλου την οικονομική του αλκή και αποσθρώνοντας την κοινωνική του συνοχή. Οι Kyriazis and Vliamos (2006) αναδεικνύουν τη στρατηγική του “Ηπειρωτικού συστήματος” του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, με σκοπό να εξουθενώσει την εξωστρεφή προς το εμπόριο αγγλική οικονομία ως άλλη αθηναϊκή, με σκοπό να υπονομεύσει έμμεσα τη στρατιωτική και τελικώς την πολιτική ισχύ της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ναπολέων επιδίωξε να ακολουθήσει τη “διαδικασία προαγωγής πολιτικών στόχων με άλλα μέσα” που αναφέρει ο Clausewitz (1832, 1999) στο περισπούδαστο *Περί του Πολέμου* σύγγραμμά του. Τελικώς, τα σχέδια του Ναπολέοντα για τον ηπειρωτικό αποκλεισμό της Μ. Βρετανίας δεν ευοδώθηκαν, λόγω μιας δυσμενούς τροπής της πολεμικής έκβασης σε διαφορετικά θέατρα επιχειρήσεων, πχ. ναυμαχία Τραφάλγκαρ (1805), εκστρατεία στη Ρωσία (1812) κλπ., και την τελική ήττα του στο Βατερλό (18 Ιουνίου 1815).

⁹² Εκτιμήσεις για κόστος αυτών των πολέμων παρέχουν οι Arvanitides and Kyriazis (2012).

λόγο αυτό το κίνητρο του να υποστηρίζει τις πολιτικές επιλογές υπέρ του πολέμου παρέμενε υψηλό.

Σε πολεμική περίοδο ήταν σε ετοιμότητα 50 ως 100 τριήρεις που συμμετείχαν σε ναυτικές επιχειρήσεις και απασχολούσαν περί τους 8.500 με 17.000 κωπηλάτες σε ένα πληθυσμό –που ο Hansen (1999) εκτιμά σε 30.000 πολίτες για την Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ η ειρηνική περίοδος ενδεχομένως να τους δημιουργούσε εργασιακή αβεβαιότητα. Η αναγωγή επί του πληθυσμού ισοδυναμεί με το $\frac{1}{4}$ για την περίπτωση των 50 τριηρών ή το $\frac{1}{2}$ για την περίπτωση των 100 τριηρών. Με την δεύτερη περίπτωση άνω του μισού του αθηναϊκού πληθυσμού να απασχολείται εργασιακά σε δραστηριότητες που έχουν σχέση με την εθνική άμυνα!⁹³

Το σημαντικό στοιχείο που ανακύπτει από την ανάλυση της περιόδου αυτής είναι η σταδιακή διαμόρφωση ενός κλίματος αντίθετων συμφερόντων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Ενώ οι χαμηλοεισοδηματίες θήτες επιθυμούσαν τη συνέχιση της πολεμικής δραστηριότητας, η οποία τους εξασφάλιζε μια σίγουρη και σχετικά ασφαλή (λόγω της αθηναϊκής ναυτικής ισχύος) εργασία, οι μεσαία τάξη των πολιτών-οπλιτών και οι εύποροι Αθηναίοι πλήττονταν. Η μεν μεσαία τάξη διότι για αυτούς ο πόλεμος συνεπάγονταν (εκτός από τον κίνδυνο θανάτου) την παρατεταμένη απουσία τους από τους χώρους οικονομικού προσπορισμού τους που ήταν ως επί το πλείστον οι προσωπικές τους φάρμες. Η δε τάξη των πλουσίων πλήττονταν λόγω της καθίζησης του εμπορίου που συμπαρέσυρε τις τραπεζικές υπηρεσίες και τις εξαγωγές αθηναϊκών αγαθών σε ξένες αγορές αλλά και λόγω των υψηλών λειτουργιών, όπως τις δαπάνες για την τριηραρχία, όπως αναλύθηκε στην 5.3).

Στην εκρηκτική αυτή κατάσταση έδωσε λύση ο Εύβουλος, ρήτορας και πολιτικός επιτυγχάνοντας ως άλλος Σόλων ένα “συμβιβασμό” μεταξύ των

⁹³ Ο M. Finley (1973) υποστηρίζει ότι στη Αθήνα του 431 π.Χ. η πληθυσμιακή σύνθεση αποτελούνταν από 305.000 κατοίκους, όπου, 160.000 ήταν ελεύθεροι πολίτες 80.000 άνδρες και γυναίκες, 80.000 παιδιά, 25.000 μέτοικοι και 120.000 δούλοι. Έτσι αναλογούσαν 3 δούλοι για κάθε άρρενα ελεύθερο πολίτη. Αν θεωρήσουμε ισοζύγιο ανδρών-γυναικών, (40.000 για κάθε φύλλο), οι αριθμοί για τον αντρικό πληθυσμό ενηλίκων δεν συμφωνούν με την εκτίμηση του Hansen., σε απόλυτο αριθμό. Θα ήταν όμως δυνατόν να συνταιριαστούν αν υποθέσουμε ότι από τις 40.000 αντρών θα πρέπει να αφαιρεθεί ο αριθμός των ηλικιωμένων που δεν εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό και πιθανόν να αναλογούσαν στο $\frac{1}{4}$ επί του πληθυσμού, ήτοι 10.000. Ωστόσο, ο Finley δεν εξηγεί γιατί θεωρεί ότι ο αριθμός των ανηλίκων ανέρχονταν σε 80.000 τέκνα.

διαφορετικών κοινωνικών ομάδων μέσω μιας κοινής συμφωνίας, ενός “κοινωνικού συμβολαίου”, το οποίο υιοθετήθηκε από την πλειοψηφία της Εκκλησίας του Δήμου το 350 π.Χ. Ο συμβιβασμός που προέκυψε δύναται να ερμηνευτεί μέσω της προηγηθείσας ανάλυσης των δυο παιγνίων. Ως αντιστάθμισμα από την επιλογή της πολιτικής ειρήνης, που από το πρώτο παίγνιο αποδίδει στους θήτες μικρότερη, απόδοση ύψους 4 αντί του πολέμου που αποδίδει συναθροιστικά 8, οι εύποροι δέχθηκαν να αποζημιώνουν τους θήτες μέσω των *θεωρικών* και μέσω της εξασφάλισης εργασίας σε μια σειρά εκτεταμένων δημοσίων έργων για την επίλυση καθημερινών πρακτικών αναγκών, αλλά και περί του καλλωπισμού της πόλεως (περίπτωση παιγνίου 2).

Το πολιτικό στοίχημα του Εύβουλου αποσκοπούσε στο να “ξανακτίσει” την ισχύ της Αθήνας με βάση τις εσωτερικές δυνάμεις της πόλης. Το πολιτικό-δημοσιονομικό πρόγραμμα του Λυκούργου περιλάμβανε μια σειρά από εκτεταμένα δημόσια έργα, μεταξύ άλλων ένα νεότευκτο οδικό σύστημα, ένα νέο σύστημα υδροδότησης καθώς και την κατασκευή νέων ναυπηγείων και προκυμαιών για ελλμενισμό πλοίων. Σταδιακά, αποφασίστηκε η μεταφορά των $\frac{3}{4}$ του πολεμικού στόλου σε δυο νέους ναυστάθμους, στη Ζέα και τη Μουνιχία με σκοπό το κεντρικό λιμάνι του Πειραιά να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για εμπορικούς σκοπούς (Σακελλαρίου, 1972, 40-41; Burke, 2010, 409-410; Kyriazis and Economou, 2013b; Κυριαζής, 2014, 126). Στα δημόσια αυτά έργα εργαζόνταν οι θήτες που τώρα δεν ήταν ναύτες του πολεμικού ναυτικού αλλά δημόσιοι λειτουργοί (Finley, 1982, 58).

Η χρηματοδότηση όλων αυτών των μεγαλεπήβολων δημοσίων έργων υποδομής ήταν το αποτέλεσμα μιας σειράς σημαντικών προγραμματικών ρυθμίσεων. Η πληρωμή των δημοσίων λειτουργών -που πριν υπηρετούσαν στο ναυτικό ενώ βάση του προγράμματος του Εύβουλου θα απασχολούνταν στα δημόσια έργα- εξασφαλίστηκε: α) μέσω του θεσμού της *πεντηκοστής*, που προέβλεπε την αύξηση των κρατικών εσόδων μέσω της αύξησης των τελωνιακών δασμών κατά 2% επί της αξίας των εισαγωγών και των εξαγωγών β) λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου που ευδοκίμησε, απόρροια της ειρηνικής περιόδου γ) λόγω της βελτίωσης του νομοθετικού πλαισίου που αφορούσε την ενίσχυση της εμπορικής δραστηριότητας δ) από την εκτεταμένη και αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των ασημορυχείων του Λαυρίου ε) από την απαγόρευση δια νόμου της χρήσης των πλεονασμάτων του ταμείου των *θεωρικών* για οποιονδήποτε άλλο λόγο (κυρίως για πολεμικές δαπάνες)

επί ποινής θανάτου στ) με την εισφορά δια της οποίας πληρώνονταν οι δαπάνες για τα θεωρικά και τα εκκλησιαστικά, που μέχρι τότε αποτελούσε έκτατο φόρο στους πλουσίους στις πολεμικές περιόδους και η οποία έγινε μόνιμη ως μέτρο περαιτέρω επαύξησης των κρατικών εσόδων (Kyriazis, 2009).

Όλες αυτές οι θεσμικές ρυθμίσεις και κυρίως η εισφορά, ενείχαν το αναδιανεμητικό στοιχείο ως προϋπόθεση, όπως προκύπτει από την ανάλυση του δεύτερου παιγνίου, το οποίο εξασφάλιζε στους χαμηλοεισοδηματίες ίση ευημερία σε συνθήκες είτε ειρήνης είτε πολέμου, ώστε η επιλογή της ειρήνης καταστεί η προφανής επιλογή σε όρους προσωπικής ωφελιμότητας. Οι θήτες ήταν τώρα πρόθυμοι να ψηφίσουν υπέρ της ειρήνης στην Εκκλησία του Δήμου γνωρίζοντας πως αν δεν το έκαναν, τα έσοδα των θεωρικών πιθανότατα θα κατευθύνονταν σε μια τυχόν νέα πολεμική δαπάνη, αντί να τους διανεμηθούν ως αποζημίωση, όπως είχε συμφωνηθεί βάσει του κοινωνικού συμβολαίου της ειρήνης. Από την άλλη πλευρά, και οι ευκατάστατοι Αθηναίοι ευνοήθηκαν από το γεγονός ότι δεν θα υποχρεούνταν πια σε νέες κοστοβόρες πολεμικές επιδοτήσεις μέσω της τριηραρχίας ή της συντριηραρχίας ενίοτε.

Το πολιτικό πρόγραμμα του Εύβουλου διήρκησε για 12 περίπου έτη μέχρι και το 340 π.Χ. συμβάλλοντας στην εντυπωσιακή αύξηση των κρατικών εσόδων, από τα 120 στα 400 τάλαντα ετησίως, γεγονός που αναμφίβολα το καθιστά επιτυχημένο (Burke, 2010, 401; Kyriazis and Economou, 2013b, Arvanitides and Kyriazis, 2013). Η στρατηγική επιλογή της πολιτικής ειρήνης ανατράπηκε μόνο όταν η επιθετική επεκτατική πολιτική του Φιλίππου της Μακεδονίας έγινε απολύτως προφανής⁹⁴ και υπερίσχυσαν οι ιδέες του Δημοσθένη, ο οποίος διακρίνονταν για την παρομιώδη ρητορική του δεινότητα και τη φιλοπόλεμη στρατηγική του έναντι της Μακεδονίας (Kyriazis and Economou, 2013b).

Ωστόσο, οι αθηναϊκές προσπάθειες για τον περιορισμό της εξάπλωσης της μακεδονικής ισχύος ανατράπηκαν πλήρως μετά την αποφασιστική ήττα κατά τη μάχη

⁹⁴ Μια σειρά από ενέργειες του βασιλιά Φιλίππου κατέστησαν απολύτως βλαπτικές για τα αθηναϊκά συμφέροντα με χαρακτηριστικές περιπτώσεις α) την οριστική απώλεια της Αμφίπολης, αθηναϊκής αποικίας που ιδρύθηκε το 437 π.Χ. με σκοπό τον έλεγχο της προσοδοφόρου σε μεταλλεύματα χρυσού της περιοχής του όρους Παγγαίου β) της επιδρομής και κατάσχεσης των εμπορευμάτων 240 αθηναϊκών εμπορικών πλοίων, τα οποία μετέφεραν σιτάρι, αγαθό στο οποίο η Αθήνα δεν ήταν αυτόρκτης και της ήταν εξαιρετικά πολύτιμο, όπως αναφέρει ο Green (2004).

της Χαιρώνειας του 338 π.Χ. Η φιλοπόλεμη πολιτική εγκαταλείφθηκε ξανά υπέρ της ειρήνης και ένας νέος σπουδαίος πολιτικός, ο Λυκούργος, πρώην συνεργάτης του Εύβουλου (ο οποίος πιθανότατα είχε απεβιώσει το 340 π.Χ.) εγκαινίασε ένα παρόμοιο κοινωνικό συμβόλαιο με αυτό του προκατόχου του. Το νέο αυτό πολιτικό και αναπτυξιακό πρόγραμμα που εγκρίθηκε από την Εκκλησία του δήμου διήρκησε μέχρι και το 322 π.Χ., έτος της ήττας του αθηναϊκού στόλου στη μάχη της Αμοργού από τους Μακεδόνες (ο Λυκούργος πέθανε το 323 π.Χ., το ίδιο έτος με τον Αλέξανδρο τον Μέγα).

Δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να υποστηριχθεί ως ένας δεύτερος Χρυσός Αιώνας για την Αθήνα μετά την περίοδο του Περικλή καθώς συνετέλεσε στην εντυπωσιακή αύξηση των δημοσίων εσόδων που ανήλθαν στα 1200 τάλαντα ετησίως, τριπλάσια από την εποχή του Εύβουλου και σχεδόν δεκαπλάσια από την εποχή της οικονομικής ύφεσης μέχρι και το 352 π.Χ! (Bosworth, 1994, 850; Hansen, 1999, 260; Amemiya, 2007, 91; Ober, 2008; Burke, 2010; Kyriazis and Economou 2012b,c, 2013b, Mitchell, 2014, 390). Το πρόγραμμα κατέστη επιτυχημένο καθώς συνοδεύτηκε από μια σειρά από θεσμικές ρυθμίσεις που σε συνδυασμό με τα δημόσια έργα συνέβαλαν στην συνέχιση της αναπτυξιακής πορείας της αθηναϊκής οικονομίας, η οποία είχε εξέλθει της ύφεσης με την πολιτική του Εύβουλου.

Το πρόγραμμα περιελάμβανε εκτεταμένα δημόσια έργα (επί παραδείγματι, ένα νέο αποχετευτικό σύστημα στον Πειραιά και περίοπτα μνημεία, όπως το θέατρο του Διονύσου κάτω από την Ακρόπολη καθώς και την επέκταση του χώρου συνεδριάσεων στην Πνύκα. Επίσης, μεταξύ άλλων, κατασκευάστηκε ένα περίφημο δημόσιο ρολόι τύπου κλεψύδρας, καθώς και το Λύκειο, που αποτελούνταν από εκτεταμένες αθλητικές εγκαταστάσεις, το Τελεστήριο στην Ελευσίνα, ένα από τα σπουδαιότερα λατρευτικά κέντρα του αρχαίου κόσμου και μια σειρά από τοπικά θέατρα σε διάφορους δήμους. Ένα νέο Παναθηναϊκό στάδιο κατασκευάστηκε για την τέλεση μιας πληθώρας αθλητικών δραστηριοτήτων ενώ βελτιώθηκε το οδικό δίκτυο προς Ελευσίνα (όπου πραγματοποιούνταν τα ομώνυμα περίφημα μυστήρια προς τιμή του Απόλλωνος) και Ορωπό.

Η αγορά, στο κέντρο της πόλης, όπου οι περισσότερες εμπορικές συναλλαγές λάμβαναν χώρα καλλωπίστηκε με νέους ναούς και νέες κτιριακές εγκαταστάσεις για τα δικαστήρια. Για την άμυνα της πόλης μέριμνα λύφθηκε ώστε να κατασκευαστούν

ικανά υπόστεγα για τις τριήρεις του πολεμικού ναυτικού⁹⁵, ο ναύσταθμος μεγάλωσε και ένα νέο οπλοστάσιο του στόλου δημιουργήθηκε στον Πειραιά. Τα τείχη της πόλεως ενισχύθηκαν και διανοίχτηκε τάφος έμπροσθεν αυτών. Επίσης, ο θεσμός της εφηβείας συνδέθηκε με τη στρατιωτική εκπαίδευση των νέων Αθηναίων, ως ποιοτικό χαρακτηριστικό αναβάθμισης της στρατιωτικής εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού. (Hansen, 1999; Ober, 2008, 68-69; Kyriazis, 2009; Burke, 2010, 407, 413).

Τα εκτεταμένα αυτά έργα υποδομής, τα οποία προσέφεραν εγγυημένη εργασία σε ένα μεγάλο μέρος χαμηλοεισοδηματιών πολιτών, από μια σύγχρονη οπτική δύνανται κάλλιστα να χαρακτηριστούν ως εφαρμογή επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Όπως αναφέρει ο Andreades (1933), στην αθηναϊκή δεν υπήρχε κάποιος μηχανισμός κατάρτισης κρατικού προϋπολογισμού. Η απόφαση για τις δημόσιες δαπάνες λαμβάνονταν στην Εκκλησία του Δήμου δια της πλειοψηφίας. Ωστόσο, στο ζήτημα αυτό ο Amemiya (2007, 91) υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι οικονομικοί σχεδιαστές είχαν αντιληφθεί την αναγκαιότητα η κάθε δαπάνη να καλύπτεται από αντίστοιχα έσοδα. Αυτό, εκτίμησή μας είναι ότι κατ' επέκτασιν σημαίνει ότι είχαν αντιληφθεί τη σημασία επίτευξης ισοσκελισμένων ετήσιων κρατικών προϋπολογισμών.

Σε συνδυασμό με την πολιτική δημοσίων έργων το δημοσιονομικό πρόγραμμα του Λυκούργου περιελάμβανε μια νέα σειρά θεσμικών μέτρων, με εστίαση στο διεθνές εμπόριο προϊόντων. Οι νομοθετικές εισηγήσεις του Λυκούργου προέβλεπαν την εφαρμογή ενός νέου εμπορικού νόμου, ο οποίος προέβλεπε το δικαίωμα σε μέτοικους, ακόμη και σε δούλους να προσυπογράψουν νόμιμα συμβόλαια νομικής ισχύος “επί ίσοις όροις” με τους ελεύθερους πολίτες-οπλίτες.

Επίσης, μέσω του θεσμού της *εγκτήσεως* (αρχ. *ἔγκτησις*) προσφέρονταν ειδικά προνόμια-επιχορηγήσεις σε μη-πολίτες, ώστε να διατηρούν ακίνητα ή κτηματική περιουσία εντός της αθηναϊκής επικράτειας, ενώ άλλοι ξένοι που εμπλέκονταν σε μακροχρόνιες εμπορικές δραστηριότητες επ' ωφελεία της συλλογικής ευημερίας της πόλης των Αθηνών λάμβαναν πλήρη αθηναϊκή υπηκοότητα μέσω ειδικών

⁹⁵ Καθώς η Αθήνα δεν είχε ηττηθεί στην θάλασσα αλλά στην ξηρά, οι τριήρεις στην πραγματικότητα εξακολουθούσαν να αποτελούν τον κύριο στρατιωτικό παράγοντα προστιθέμενης αξίας της Αθηναϊκής δημοκρατίας στη γεωπολιτική σκακιέρα της εποχής. Είναι λογικό να είχε ληφθεί ιδιαίτερη μέριμνα για την μη απαξίωση του κρίσιμου αυτού γεωπολιτικού εξισωτή.

ψηφισμάτων στην Εκκλησία του δήμου (Burke, 2010, 407, 413; Engen, 2010; Kyriazis and Economou 2012c, 2013b). Για την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου απαραίτητη ήταν η εφαρμογή μιας πολιτικής “ανοιχτών θαλασσών”, μιας πολιτικής δηλαδή πάταξης της πειρατείας, η οποία καθίστατο βλαπτική. Για το σκοπό προβλέφθηκε η κατασκευή πολεμικού ναυστάθμου στην Αδριατική (Ober, 2008, 68-69).⁹⁶

Είναι προφανές ότι η πολιτική “ανοιχτών θαλασσών” αποτελούσε μια παράπλευρη και έμμεση θετική επενέργεια του εμπορίου γιατί αντικειμενικά θα απαιτούσε: α) την εύρεση εργασίας από την πρόσληψη στρατιωτικού προσωπικού για τη λειτουργία του ναυστάθμου και τη στελέχωση των πολεμικών πλοίων β) τη (δημοσιονομική) δαπάνη κατασκευής του ναυστάθμου καθώς και οποιονδήποτε άλλων παρεμφερών έργων. Μια άλλη μέθοδος προσπορισμού εσόδων για το κράτος αποτέλεσε η αύξηση των εσόδων από τη χρήση λατρευτικών χώρων, η οποία εκτιμάται ότι απέδιδε στην αθηναϊκή οικονομία το διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό του 2% επί του ΑΕΠ (Papazarkadas, 2011).

Επιπρόσθετα, το 354/3 π.Χ. υιοθετήθηκαν μια σειρά αυστηρότερων μέτρων αναφορικά με την εξασφάλιση της πιστότητας του αθηναϊκού νομίσματος, της αθηναϊκής γλαύκας καθώς το νόμισμα υπέφερε από περιπτώσεις κίβδηλων νομισμάτων. Για το λόγο αυτό είχε προνοηθεί από το 375 π.Χ. ειδική ρύθμιση με το νόμο του Νικοφώντα, όπως αναφέρθηκε στην 5.2.) για την αποτελεσματική πάταξη του φαινομένου της φαλκίδευσης του αθηναϊκού νομίσματος. Τα μέτρα αυτά, που εμπίπτουν στην αρχή του νόμου του *Gresham*, ισχυροποιήθηκαν με τις νομοθετικές ρυθμίσεις του Λυκούργου. Τέλος, η προσπάθεια προστασίας και εξασφάλισης της πιστότητας των συναλλαγών μέσω της χρήσης αξιόπιστων νομισμάτων φαίνεται ότι συνοδεύτηκε και με παράλληλη εισαγωγή μιας νέας μεγάλης ποσότητας χρήματος στην αγορά (Engen, 2005; Ober, 2008).

Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι πέραν της επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής, παράλληλα, ή για κάποια συγκεκριμένη περίοδο εφαρμογής του προγράμματος του

⁹⁶ Φαίνεται ότι η πολιτική του Λυκούργου για την απρόσκοπτη ελευθερία στο εμπόριο χωρίς περιορισμούς (ντόπιοι, ξένοι ή σκλάβοι) αποτέλεσε ίσως μια από τις πρώτες ιστορικά ολοκληρωμένες εκδοχές της πολιτικής *Laissez-faire, laissez passer* που πιθανότατα πρωτοειπώθηκε από τον Vincent de Gournay (στα μέσα του 18^{ου} αι.) και αποτέλεσε την κορωνίδα των επιχειρημάτων των φυσιοκρατών, όπως των Quesnay και Turgot έναντι της προηγούμενης μερκαντιστικής πολιτικής.

Λυκούργου, υιοθετήθηκε και επεκτατική νομισματική πολιτική. Πιθανόν ο συνδυασμός παράλληλης επεκτατικής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής να συνετέλεσε στην οικονομική ανάπτυξη η οποία έβγαλε την αθηναϊκή οικονομία από την ύφεση, αυξάνοντας το ΑΕΠ αλλά πιθανότατα προκαλώντας και μια αύξηση του πληθωρισμού.⁹⁷ Χάρη στο πολιτικό και δημοσιονομικό πρόγραμμα του Λυκούργου, η οικονομία αναπτύχθηκε όντως ραγδαία μέσω του εμπορίου και των εξαγωγών και το ΑΕΠ αυξήθηκε θεαματικά προσδίδοντας, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω στην αθηναϊκή οικονομία (πρώτη ίσως καταγεγραμμένη περίπτωση στην ιστορία) το χαρακτηριστικό όπου ο “δευτερογενής” και ο “τριογενής” τομέας της παραγωγής (κατασκευές, υποδομές και υπηρεσίες) συνεισέφερε περισσότερο στο συνολικό εθνικό προϊόν έναντι του αγροτικού τομέα, όπως συμβαίνει στις σύγχρονες οικονομίες της εποχής μας.

Η οροφή κρατικών εσόδων ύψους 1200 ταλάντων κρίνεται εντυπωσιακή αν γίνει επιπλέον η παραδοχή ότι τα έσοδα αυτά προέρχονταν αποκλειστικά από τις δυνατότητες παραγωγής της αθηναϊκής οικονομίας, εξαιρουμένων των συνεισφορών τυχόν συμμάχων της, όπως συνέβαινε παλαιότερα κατά τη Συμμαχία της Δήλου⁹⁸ καθώς η Αθήνα πια δεν ήταν ναυτική αυτοκρατορία. Τα έσοδα αυτά ήταν μεγαλύτερα ακόμη και από αυτά της περιόδου της γεωπολιτικής ακμής της Αθήνας, μέχρι δηλαδή την εποχή του Περικλή, πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου το 431 π.Χ., όπου η πόλη έφτασε σε μέγεθος δημοσίων εσόδων τα 1000 τάλαντα σε απόλυτο μέγεθος.

Όμως τα 600 από αυτά τάλαντα προέρχονταν από τις συνδρομές των συμμάχων της Αθήνας (Θουκ. *Ιστ.* 2. 13. 33; Foster, 2011, 166-167) ενώ πιθανότατα η μέγιστη οροφή ύψους δημοσίων εσόδων που πιθανότατα επιτεύχθηκε το 425, με τα 1400 τάλαντα, οφείλονταν κυρίως στις συνδρομές των συμμάχων που ανήλθαν στα 1000 τάλαντα (Thorley, 1996, 77). Το καθαρό μέγεθος δημοσίων εσόδων της

⁹⁷ Ένας τέτοιος συνδυασμός θα έπρεπε κατά τον Mankiew (2000) να είχε επιλεγεί κατά τη διάρκεια της *Μεγάλης Ύφεσης* στις ΗΠΑ που εκδηλώθηκε το 1929 ώστε να μετριαστούν οι επιπτώσεις της ύφεσης μέσω ενός συνδυασμού επεκτατικής δημοσιονομικής και μονεταριστικής πολιτικής.

⁹⁸ Η συμμαχία της Δήλου, μια μορφή “ΝΑΤΟ της αρχαιότητας”, όπου των ρόλο των ΗΠΑ κατείχε η Αθηναϊκή δημοκρατία, χωρίζεται σε δυο φάσεις: Η πρώτη διήρκησε μεταξύ 478-404 π.Χ. και μετά από μια παύση, με την αναδιοργάνωση της Αθήνας, η δεύτερη διήρκησε από το 377 μέχρι το 314 π.Χ. τυπικά αλλά όχι ουσιαστικά.

ίδιας της αθηναϊκής οικονομίας την εποχή του Περικλή, ακόμη και με την πιο αισιόδοξη εκτίμηση, δεν μπορεί να συγκριθεί με τα 1200 τάλαντα του 322 π.Χ., αν θεωρήσουμε ότι στα τελευταία εμπεριέχονταν και ένας πιθανός συσσωρευμένος πληθωρισμός λόγω της παρέλευσης των ετών.

Χαρακτηριστικά, ένας λιθοξόος που εργάζονταν στο πρόγραμμα αποπεράτωσης των έργων στην Ακρόπολη την εποχή του Περικλή ή ένας ναύτης (θήτης) σε όλη τη διάρκεια του 5^{ου} αι. π.Χ. λάμβαναν αμφότεροι ημερήσιο μισθό μιας δραχμής, ενώ την εποχή του Λυκούργου, ο αντίστοιχος κωπηλάτης του ναυτικού λάμβανε μιάμιση δραχμή, το οποίο υποδηλώνει φυσικά αύξηση της αγοραστικής δύναμης των πολιτών, η οποία ωστόσο πιθανότατα συμπεριλάμβανε και τον αντίστοιχο πληθωρισμό. Ο Loomis (1998) παρέχει μια αναλυτική περιγραφή για τις τιμές των αγαθών, τους μισθούς κλπ. για την υπό εξέταση περίοδο, όπως και οι Burke (1985) και Humphreys (1985) αναφορικά με το δημοσιονομικό πρόγραμμα του Λυκούργου.

Το γενικότερο συμπέρασμα που προκύπτει από την εφαρμογή των πολιτικών προγραμμάτων επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής του Εύβουλου και του Λυκούργου είναι ότι η επιτυχία τους είναι πρωτίστως αποκύημα της συναίνεσης (τουλάχιστον την πλειοψηφίας) του αθηναϊκού δήμου. Το κοινωνικό συμβόλαιο των Εύβουλου και Λυκούργου συνετέλεσε σε θεαματική οικονομική ανάκαμψη, που μεταφράζεται σε αλματώδη άνοδο των δημοσίων εσόδων από τα 140 τάλαντα το 355 στα 1200 το 322 π.Χ. και αναμφίβολα αποτελεί μια θεαματική επίδοση της αθηναϊκής οικονομίας για όλη την περίοδο 355-322.

Μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί και ως παίγνιο θετικού αθροίσματος, όπου οι τελικές αποδόσεις είναι συμφέρουσες για όλους τους παίκτες. Η επιτυχία του Κοινωνικού Συμβολαίου συνίσταται α) στο ότι κατάφερε μέσω μιας αναδιανεμητικής πολιτικής πλούτου να συγκεράσει τα αντίθετα συμφέροντα μεταξύ πλουσίων και φτωχών β) στο ότι εφαρμόστηκε με δημοκρατικές διαδικασίες ψηφοφορίας κατόπιν απόφασης της Εκκλησίας του δήμου και δεν αποτέλεσε προϊόν επιβολής (Kyriazis and Economou, 2012b, 2013b).

Αντί της επιλογής του πολέμου, οι πολίτες-οπλίτες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων και κυρίως οι θήτες αποφάσισαν να ταχθούν υπέρ της ειρήνης κατόπιν μιας νέας κοινωνικής συμφωνίας που προέβλεπε ότι η ευημερία τους δεν θα διασαλευτεί από την απώλεια εργασίας στο πολεμικό ναυτικό αφού θα

αποζημιώνονταν με δημόσια υπηρεσία, οι δαπάνες της οποίας θα αναλαμβάνονταν από την πολιτεία.

Ο Burke (2010, 414, 416) αναφέρει ως προς αυτό ότι “ο δήμος περισσότερο από τις μεταρρυθμίσεις του 4^{ου} αι π.Χ. καθόριζε τις εξελίξεις...όλα τα μέτρα είχαν τη συγκατάθεση του λαού” ενώ ο Mitchell (1973, 211) ότι “υπό την ισχυρή και θετική καθοδήγηση του Λυκούργου η πόλη πέτυχε μια άνευ προηγουμένου ειρηνική περίοδο ανακτώντας τη δύναμη και την τιμή της και ανανεώνοντας όλες εκείνες τις κοινωνικές εκδηλώσεις οι οποίες είχαν κατά το παρελθόν καταστήσει την Αθήνα μεγάλη, φημισμένη και αξιοθαύμαστη”.

Η διαδικασία εφαρμογής του Κοινωνικού συμβολαίου στις δυο περιόδους που εφαρμόστηκε, το 355 και το 338 π.Χ., καθώς και η επιτυχής έκβαση τους συμφωνούν και με τα ευρήματα του Weingast (1997). Ο εν λόγω ερευνητής εξετάζοντας μέσω της θεωρίας παιγνίων τον τρόπο με τον οποίο η πολιτεία πρέπει να διασφαλίζει τα πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα των πολιτών και ελέγχοντας τα ευρήματα τους με μελέτη περίπτωσης την Αγγλία του 17^{ου} αι. μ.Χ., κατέληξε σε ένα βαρυσήμαντο αποτέλεσμα: η επιτυχία για τη διατήρηση ενός υγιούς περιβάλλοντος δημοκρατίας απαιτεί τη συναίνεση και τη συνεννόηση μεταξύ των ατομικών δρώντων υποκειμένων της πολιτείας. Η κρίσιμη συνιστώσα στη εν λόγω μελέτη είναι ότι η συναίνεση για την αποδοχή ενός τύπου συντάγματος δεν επιτυγχάνεται κυρίως ως απόρροια του πόσο λογικά ή πόσο φιλοσοφικά δομημένα είναι τα επιχειρήματα που το συναποτελούν.

Τουναντίον, το κύριο ζητούμενο για τον Weingast είναι το κατά πόσο οι πολίτες διαθέτουν τη βούληση να υπερασπίσουν το σύνταγμα, στην περίπτωσή μας εδώ το κοινωνικό συμβόλαιο. Επίσης αναγνωρίζουν ότι η έννοια της συναίνεσης δεν συνεπάγεται ότι οι πολίτες έχουν πανομοιότυπες και ομοειδείς αξίες (σ.σ. και προτιμήσεις). Ωστόσο, είναι δυνατόν όλοι να συμφωνήσουν υπό προϋποθέσεις σε μια σειρά *μέτρων πολιτικής και δράσης* (set of actions). Τα ευρήματα του Weingast (1997) συμφωνούν με την ανάλυση που παρατίθεται εδώ για το κοινωνικό συμβόλαιο στην αρχαία Αθήνα.

Το τελικό σχόλιο μας στο σημείο αυτό αφορά τον τρόπο εξάσκησης της δημοκρατίας, γεγονός που συνδέει τις αρχαίες ελληνικές δημοκρατίες με τις σύγχρονες της εποχής μας. Μέσω της άμεσης δημοκρατίας που ίσχυε στην αρχαία Ελλάδα το πρόβλημα της αποκάλυψης των προτιμήσεων των πολιτών σε μια σειρά

από ζητήματα λύνεται άμεσα. Αντίθετα, η αντιπροσωπευτική (κοινοβουλευτική) δημοκρατία δεν καταφέρνει να το λύσει καθώς οι πολίτες-ψηφοφόροι έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν μέσα από μια “δέσμη” προτάσεων που περιλαμβάνει όλα τα ζητήματα-προτάσεις των πολιτικών κομμάτων, όχι όμως και την πιθανότητα να συζητηθούν προτάσεις για επιμέρους ξεχωριστά θέματα.

Το δεύτερο πρόβλημα αφορά τη συχνότητα όπου οι πολίτες καλούνται να δείξουν τις προτιμήσεις τους συνήθως ανά 4 ή 5 χρόνια υπό ομαλές συνθήκες σε κάθε εκλογικό κύκλο. Μια τέτοια περίοδος πιθανότατα είναι πολύ μεγάλη όταν μάλιστα έχουν τυχόν ανακύψει φλέγοντα προβλήματα που απαιτούν άμεσα λύσεις. Συνεπώς, από την όλη ανάλυση συνάγεται ότι η εφαρμογή ενός προγράμματος κοινωνικού συμβολαίου είναι εξ ορισμού δύσκολη υπό καθεστώς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Εξάλλου, το ζήτημα για περισσότερη δημοκρατία γίνεται όλο και περισσότερο επίκαιρο, όχι μόνο για τις δημοκρατίες του δυτικού κόσμου και απασχολεί όλο και περισσότερους διανοητές και πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς και οργανώσεις ανά τον κόσμο (δες πχ., Cronin, 1999; Habermas, 2012).

5.6.) Η δημιουργία μιας νέας μακρο-κουλτούρας μέσα στην πόλη-κράτος: οικονομία, ελευθερία και δημοκρατία

Μια από τις βασικές θέσεις του F. Hayek (1973) νομπελίστα οικονομολόγου, φιλοσόφου και υπέρμαχου του κλασικού φιλελευθερισμού είναι ότι ο *φιλελευθερισμός* (liberalism) αποτελεί το σύστημα της ατομικής ελευθερίας υπό καθεστώς ευνομίας με ένα μεγάλο περιθώριο για την ελεύθερη δραστηριότητα της αγοράς. Υπό την έννοια αυτή η Αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μια πραγματικά φιλελεύθερη οικονομία για τα δεδομένα της εποχής της.

Η ατομική ελευθερία ήταν ένα από τα σημαντικότερα γνωρίσματα της πόλης, όπως και η ενεργή συμμετοχή στα κοινά βάσει της συμμετοχής στα δημόσια λειτουργήματα και του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι (*τίς αγοράρεύειν βούλεται*) στην Εκκλησία του δήμου. Αυτό το δικαίωμα στη ενεργή συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων με άμεσες και δημοκρατικές διαδικασίες ήταν το αποτέλεσμα μιας ευρύτερης δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας που εμφανίστηκε σταδιακά κυρίως κατά την Αρχαϊκή εποχή αλλά και πιο πριν και βαθμηδόν ενισχύθηκε και μπολιάστηκε με νέες αξίες και πρότυπα συμπεριφοράς (προστασία ατομικής περιουσίας, αντίληψη για

την αξία της ελευθερίας και της συμμετοχής στα κοινά, οπλιτική φάλαγγα, τριήρεις και αθλητισμός).

Η σημαντική επιτυχία της Αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν ότι όπως παρατηρεί και ο Pritchett (1971, 27) *“είχε πετύχει να διαπεράσει την έννοια του ατομικού (προσωπικού) συμφέροντος μέσα από την γενικότερη ανάπτυξη του κράτους...ο πατριωτισμός του Αθηναίου ήταν εμφανής επί του πεδίου της μάχης όσο και επί των οικονομικών θυσιών που ήταν διατεθειμένος να αναλάβει έναντι του κράτους”*.

Ο Lyttkens (1994, 79, 2010, 2013) υποστηρίζει ότι οι πλούσιοι έκαναν το καθήκον τους γιατί ι) πίστευαν ότι και οι άλλοι πολίτες θα το κάνουν⁹⁹ ιι) ήταν ικανοποιημένοι από τα αποτελέσματα της επιλογής τους αλλά και επιπλέον γιατί όπως υποστηρίζει ο Christ (2006, 9) *“αναλάμβαναν υποχρεώσεις που ενείχαν το στοιχείο της ανταποδοτικότητας”*.

Φαίνεται όμως ότι πλην των πλουσίων, και οι αμέσως κατώτερες εισοδηματικά κοινωνικές ομάδες απολάμβαναν ικανό επίπεδο πλούτου, διανομής δηλαδή στην ευρύτερη κοινωνία του αποτελέσματος της παραγωγής της οικονομίας, ώστε ο Ober (2010, 2011) να χαρακτηρίζει την αθηναϊκή κοινωνία ως *“πλούσια”*, δυνητικά συγκρινόμενη για τα δεδομένα της εποχής της, με τις Ενωμένες Επαρχίες, (Εν.Ε.), το πιο αναπτυγμένο κράτος της πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης, μεταξύ του 16^{ου}-18^{ου} αι. Η άποψη των Christ και Ober είχε διατυπωθεί από τον Ισοκράτη (*Αρεοπαγίτικος* 17) ο οποίος είχε υποστηρίξει σε παραπλήσια συλλογιστική ότι *“δεν μπορεί να βρεθεί άλλο πολίτευμα από τη δημοκρατία που να ευνοεί περισσότερο το λαό και να συμφέρει την πόλη”*. Έτσι υπήρχε μια *“διαδραστική”* σχέση αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ πολίτη-πολιτείας.

Ο νομοταγής *“πολίτης-οπλίτης-δημόσιος λειτουργός”* όφειλε να είναι τίμιος, ενάρετος να έχει εκπληρώσει τις στρατιωτικές και τις φορολογικές του υποχρεώσεις και να είναι πιστός στους θεούς και την πολιτεία (Λυσίας, *Κατά Ανδοκίδου Ασεβείας* 6; Καραγιάννης, 2007, 71). Το αυτό ίσχυε και για τους έχοντες δημόσια αξιώματα. Για παράδειγμα, για την απόκτηση της βουλευτικής ιδιότητας κάθε υποψήφιος βουλευτής πριν την ανάληψη των καθηκόντων του περνούσε από την *δοκιμασία*, μια

⁹⁹ Αυτό σημαίνει ότι στις ατομικές μικρο-μονάδες του αθηναϊκού δήμου ήταν διάχυτη η ιδεολογία της *“πιστευτής δέσμευσης”* κατά North and Weingast (1989) ότι όλοι οι πολίτες θα πειθαρχήσουν και θα τιμήσουν όχι μόνο ένα κοινωνικό σύμβολο έναντι της πολιτείας και του κράτους αλλά και ένα *“ηθικό σύμβολο”* έναντι των συμπολιτών τους.

διαδικασία ελέγχου αυστηρών κριτηρίων, όπως το αν αποτελούσε “γνήσιο”, Αθηναίο το γένος πολίτη, αν ήταν έντιμος, αν πλήρωνε τακτικά τους φόρους του στο κράτος, αν ήταν ευσεβής προς τους θεούς, αν είχε πάρει μέρος σε εκστρατείες (που εξυπακούεται ότι αναμφίβολα είχε διεκπεραιώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις) και τέλος αν η συμπεριφορά του έναντι των γονέων του ήταν η ενδεδειγμένη και η αρμόζουσα. Αν πανθομολογούνταν η πλήρωση αυτών των κριτηρίων και δεν εγείρονταν ενστάσεις, τότε ο υποψήφιος βουλευτής αναλάμβανε τα καθήκοντα του για ένα έτος (Καλογεροπούλου, 1972, 83-99; Καραγιάννης, 2007).¹⁰⁰

Έτσι, στην πράξη, το αθηναϊκό δημοκρατικό πολιτικό σύστημα κατά τη περίοδο της ιστορικής του ακμής είχε καταφέρει να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε η παραγωγή πολιτικής να πραγματοποιείται από πολίτες που συγκέντρωναν μια σειρά από σημαντικά προσόντα και αρετές ώστε, όπως υποστηρίζει ο Καραγιάννης (2007, 87), να διαχέεται μέσω αυτών στην κοινωνία μια αίσθηση “γενικευμένης ηθικότητας”. Αυτή η κατάσταση ηθικής συμπεριφοράς μειώνει και το κόστος συναλλαγών (δες North, 1990, 33) θέτοντας έτσι τα θεμέλια για οικονομική ανάπτυξη.

Από την ανάλυση στα κεφ. 2-5 φαίνεται ότι η Αθηναϊκή δημοκρατία είχε καταφέρει να επιτύχει ένα υψηλό επίπεδο “οικοδόμησης εμπιστοσύνης” (*consent building*) μεταξύ των πολιτών της. Αυτό το ονομάσαμε ως *ομόνοια* και συνοχή, που

¹⁰⁰ Η διαδικασία και οι αυστηρές προϋποθέσεις για την ανάληψη των βουλευτικών καθηκόντων που έθετε η Αθηναϊκή Δημοκρατία φαντάζουν εξαιρετικά επίκαιρα και γίνεται εδώ η εκτίμηση ότι οι σύγχρονες δημοκρατίες είναι δυνατόν να παραδειγματιστούν από τις πρακτικές αυτές με στόχο την εκλογή μελών του πολιτικού προσωπικού με ακεραίο χαρακτήρα, με ειλικρινές, ανιδιοτελές και υψηλό ενδιαφέρον προσφοράς στα κοινά αλλά και με ικανότητα στην αποτελεσματική και χρηστή διοίκηση. Τα εκτεταμένα φαινόμενα διαφθοράς που έχουν παρατηρηθεί στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες συνιστούν πολιτική παρακμή, ωστόσο νομίζουμε ότι δεν αποτελούν μόνο ελληνικό φαινόμενο. Επί παραδείγματι το διαβόητο φαινόμενο διαφθοράς της Siemens, η οποία κατηγορήθηκε για δωροδοκία υψηλόβαθμων στελεχών στην Ελλάδα και αλλού, με σκοπό την προμήθεια υλικού για το ελληνικό δημόσιο, δεν αποτελεί γνώρισμα παρακμής μόνο για την Ελλάδα αλλά και για την ίδια την Γερμανία. Επιβάλλεται μια ανανέωση της εμπιστοσύνης ως προς τα πολιτειακά σχήματα και θεσμούς που εκφράζουν την δημοκρατία σε ευρύτερο επίπεδο στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το δυτικό κόσμο εν γένει κλπ. Ίσως οι αυστηρές προϋποθέσεις εκλογής του πολιτικού προσωπικού που έθετε η Αθηναϊκή Δημοκρατία να ήταν δυνατόν να μετριάσουν αυτά τα φαινόμενα διαφθοράς, εκφυλισμού και παρακμής.

δεν είναι τίποτα άλλο από την “κόλα της δημοκρατίας” του αρχαίου ρήτορα Δημάδη (δες Πλουτάρχου *Ηθικά*, 1017; Kyriazis, 2012).

Ο Κυριαζής (2014, 25) υποστηρίζει ότι μετά τη “στροφή στη θάλασσα” όλοι επωφελούνταν από τη θαλασσοκρατία. Οι πλούσιοι ως “βιομήχανοι”, τραπεζίτες, πλοιοκτήτες και έμποροι, οι “μεσαίου” εισοδήματος (η κατά την σημερινή ορολογία “αστική τάξη”) ως βιοτέχνες, καλλιτέχνες κλπ, και οι φτωχότεροι ως ναυτικοί στο εμπορικό ή στο πολεμικό ναυτικό (θήτες) και τις τριήρεις, στις υπηρεσίες του λιμανιού, και ως εργάτες σε δημόσια και ιδιωτικά έργα. Στην οικονομική ανάπτυξη συνεισέφεραν και οι γεωργοί και οι μέτοικοι (οι μη Αθηναίοι) των οποίων ο αριθμός ανέρχονταν σε 10000-15000 άνδρες.

Γνωρίσματα αυτής της “συναινετικής εμπιστοσύνης” ήταν η προστασία της ατομικής περιουσίας, η προστασία των πολιτικών και των αστικών δικαιωμάτων, το κράτος δικαίου και οι θεσμικές διευθετήσεις που ενεθάρρυναν την ανάληψη επιχειρηματικής δράσης, όπως δίκαιη φορολογία, σταθερότητα αξίας νομίσματος, οικονομικές υποδομές, λειτουργική αγορά που καθιστούσε εύκολες τις εμπορικές συναλλαγές παρέχοντας και καινοτομικές υπηρεσίες (τραπεζικός δανεισμός και ιδιωτική τραπεζική, ναυτικά δάνεια, χρηματοδοτική μίσθωση, απλές πρότυπες μορφές ανωνύμων εταιριών, λιμάνι Πειραιά ως στρατηγικό διαμετακομιστικό κέντρο της Μεσογείου), σε συνδυασμό με τη ναυτική ισχύ για την προστασία του υπερπόντιου “διεθνούς” εμπορίου, και επιπλέον, οι αναδιανεμητικές παραχωρήσεις και οι επιχειρηματικές ευκαιρίες σε μη πολίτες, δούλοι, γυναίκες κλπ καθώς και η παραχώρηση του δικαιώματος του πολίτη στα πλαίσια μιας ανοικτής κοινωνίας, σε όσους ξένους είχαν με την εμπορική τους δράση ευνοήσει την πολιτεία.

Οι Manville and Ober (2003, 65-66) κατέληξαν ότι μέσα από αυτό το πλαίσιο λειτουργίας της Αθηναϊκής δημοκρατίας η απόδοση των Αθηναίων χαρακτηρίζονταν από συλλογικό προσανατολισμό, ανοικτό και επιχειρηματικό πνεύμα, δεκτική πολιτική ηγεσία σε καινοτομίες και αλλαγές, χρόνο-ευαισθησία, ανθεκτικότητα και ευστροφία. Ο Christ (2006) που μελέτησε διεξοδικά τις περιπτώσεις της παραβατικής συμπεριφοράς στην Αθηναϊκή δημοκρατία εξετάζοντας κάποιες συγκεκριμένες αλλά σημαντικές πτυχές της όπως, η περίπτωση φοροδιαφυγής και λιποταξίας ή προδοσίας στην οπλική φάλαγγα κλπ. κατέληξε στο ότι γενικά οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν την εξαίρεση του κανόνα.

Η εξήγηση δίνεται από τον Καραγιάννη (2007) ο οποίος υποστηρίζει ότι οι

Αθηναίοι “πίστευαν” στο σύστημα και ήταν διατεθειμένοι να το “υπερασπίσουν” κατά την λογική του Weingast (1997) και μάλιστα με σθένος και αποφασιστικότητα όπως αποδεικνύεται από μια σειρά εμπλοκών των αθηναϊκών ενόπλων δυνάμεων σε ξηρά και θάλασσα, όπως ο πόλεμος με Βοιωτούς και Χαλκιδείς (506 π.Χ.), η μάχη του Μαραθώνα (490), οι ναυμαχίες του Αρτεμισίου, της Σαλαμίνας και της Μυκάλης (480/479 π.Χ.), η μάχη Πλαταιών (479), η ναυμαχία Ευρυμέδοντος (466) κλπ. Νομίζουμε ότι μέσα από τον *Επιτάφιο Λόγο* του Περικλέους, που εξιστορείται από τον Θουκυδίδη και αποτελεί ένα διαχρονικό και παγκόσμιας επιρροής κείμενο που διαβάζεται με ενδιαφέρον ακόμη και σήμερα, αποκρυσταλλώνεται αυτή η υψηλή αίσθηση καθήκοντος έναντι της πολιτείας και των συμπολιτών που οι Manville and Ober (2003) ονομάζουν ως “*Εταιρία των Πολιτών*”

Αυτή η εμπιστοσύνη εκπήγαζε από τη συνειδητότητα ότι οι Αθηναίοι πολίτες είχαν την επίγνωση της ιδιαιτερότητας της δικής τους πολιτείας, η οποία βασιζόταν σε μια μορφή διακυβέρνησης από τους ίδιους και συνεπώς η ευημερία τους εξαρτιόνταν από τη δική τους ατομική συμπεριφορά. Οι Manville and Ober (2003, 65-66) γράφουν για αυτή την πρωτοεισαχθείσα μορφή άμεσης δημοκρατίας: “*οι πολίτες ως ενεργά μέλη αναλάμβαναν ηγετικές (σ.σ. κρατικές/διοικητικές) θέσεις, γίνονταν καλύτεροι ως άτομα και αποδοτικότεροι ως μέλη της κοινωνίας*”.

Έχει αποδειχθεί ότι η άμεση δημοκρατία μπορεί να συντελέσει σε υπέρτερα αποτελέσματα ως προς την ποιότητα της δημοκρατίας όπως υποστηρίζουν μεταξύ άλλων, οι Voigt and Blume (2006). Σε πολιτειακό επίπεδο βρίσκει όλο και μεγαλύτερη εφαρμογή στον 21^ο αι., όπως στα ελβετικά καντόνια, στο κρατίδιο της Βαυαρίας στη Γερμανία, στην πολιτεία της Καλιφόρνια στις ΗΠΑ και αλλού, ενώ σε 19 από τις 52 πολιτείες των ΗΠΑ, διενεργείται μια σύγχρονη εκδοχή του οστρακισμού, η *ανάκληση* (recall) εκλεγμένου κρατικού αξιωματούχου πχ., για περιπτώσεις διαφθοράς κλπ. Η διαδικασία ανάκλησης επίκειται να επεκταθεί στα επόμενα έτη σε περισσότερες Πολιτείες (<http://www.ncsl.org/research/elections-and-campaigns/recall-of-state-officials.aspx#History>).

Οι Economou and Kyriazis (2013) υποστηρίζουν ότι περισσότερη “ενεργή”-συμμετοχική και άμεση δημοκρατία μέσω των θεσμικών οργάνων της ΕΕ όπως, η εκλογή του Προέδρου της ΕΕ με εκλογές στα 28 κράτη-μέλη και όχι διορισμός του, πιθανότατα αποτελούν ορισμένες βασικές λύσεις στο δημοκρατικό έλλειμμα στην ΕΕ.

Την απώθηση της εξωτερικής περσικής απειλής που αποδεικνύει την

ικανότητα του συστήματος να ανταποκριθεί αποτελεσματικά (κατά Toynbee, 1946) διαδέχθηκε η οικονομική ανάπτυξη, η στροφή στη θάλασσα, η σταδιακή μετατροπή της κοινωνίας από “κλειστή” αγροτική σε “εξωστρεφή” εμπορική-ναυτική, η ανοικοδόμηση της πόλης και η δημιουργία γεωπολιτικής αυτοκρατορίας, όπως συνέβη με την Αγγλία, μετά τον 17^ο αι (ενότητες 7.5, 7.6).

Η νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα εγκαθιδρύθηκε ως παναθηναϊκή συλλογική συνειδητότητα, είτε ως γεωπολιτική προέκταση ισχύος την περίοδο της στρατιωτικής ακμής, είτε ως μέσο τόνωσης του εμπορίου που με πολιτική προνοητικότητα συνδυάστηκε με εκτεταμένα δημόσια έργα, τα οποία και τα ερμηνεύσαμε ως μια έμμεση εφαρμογή ενός κοινωνικού συμβολαίου στη πράξη.¹⁰¹

Στην περίπτωση της Αθήνας επιβεβαιώνεται η σύζευξη της στρατιωτικής ισχύος ως προαπαιτούμενου για την διάχυση της οικονομικής ανάπτυξης ταυτόχρονα ή με χρονική υστέρηση, άποψη που αποτελεί μια από τις βασικές θέσεις της φημισμένης έρευνας του Kennedy (1989) *The rise and the fall of the Great Powers*. Ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι*, Ε', κεφ. 78) αναφέρει ότι μετά την εκδίωξη του τυράννου Ιππία ότι “*οι Αθηναίοι όσο καιρό κυβερνούντουσαν τυραννικά δεν ήταν καθόλου καλύτεροι στα πολεμικά από κανέναν από τους γειτόνους τους, σαν λευτερώθηκαν όμως από τους τύραννους, έγιναν οι πρώτοι από όλους*”. Με τις ανωτέρω απόψεις συμφωνεί και ο Κυριαζής (2014, 73) που υποστηρίζει ότι “*χωρίς τον Μαραθώνα το δημοκρατικό πολίτευμα δεν θα είχε επιζήσει...έτσι ο Μαραθώνας είναι η μάχη της δημοκρατίας που καθόρισε την εξέλιξη της Ελλάδας και του δυτικού πολιτισμού*”.

Ωστόσο, στην περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας, η σύζευξη της οικονομίας, των θεσμών και του πολέμου, που αποτελεί την κύρια ιδέα της εν λόγω πραγματείας, καθίσταται κάτι περισσότερο από καταφανής. Η ισότητα, η ισηγορία, η ισοκρατία και η ισονομία παρατηρούνται όχι μόνο στην Εκκλησία του δήμου και τους θεσμούς της πολιτείας εν γένει, αλλά και στην γραμμή της φάλαγγας, τις παλαιότερες ως αθλητική δράση και στην εμπορική αγορά, ή οποία δεν αποτελεί μόνο το χώρο αγοροπωλησίας προϊόντων αλλά και μια “αγορά ιδεών” όπου ιδέες και επιχειρηματολογία προτείνονται, αλληλεπιδρούν, καταπίπτουν, ανασκευάζονται,

¹⁰¹ Η σημασία του ναυτικού εμπορίου στην οικονομική ανάπτυξη και την άνοδο της πόλης των Αθηνών είχε γίνει κατανοητή στους αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους, όπως φαίνεται από τα διασφωζόμενα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Ο Ober (1978) παρέχει μια συγκεντρωτική καταγραφή όλων των εν λόγω αναφορών.

αναπροσαρμόζονται μέσα από μια “ιδεολογική ζύμωση” ανταγωνιστικών ιδεών και τελικά είτε απορρίπτονται είτε επικρατούν.

Την περίοδο της ακμής της Αθηναϊκής δημοκρατίας ίσχυε το ομηρικό *αιέν αριστεύειν* ενώ η οικονομική απογείωση της αθηναϊκής οικονομίας κατά τα χρόνια του Περικλή τον 4^ο αι. π.Χ. ξεπεράστηκε με τα δημόσια έργα του Εύβουλου και του Λυκούργου τον 4^ο αι π.Χ. Ο αγώνας των Αθηναίων να ξαναχτίσουν τη ζωή, την τιμή και το γόητρο τους μετά τους ατυχείς πολέμους όπως ο καταστροφικός Πελοποννησιακός (431-404) και ο Κοινωνικός (357-355 π.Χ.), απαίτησε μια νέα αρχή, μέσα από μια νέα “μάχη”. Τα 1200 τάλαντα που κατάφερε να επιτύχει ο αθηναϊκός λαός ως δημόσια έσοδα την περίοδο 355-322 π.Χ., την περίοδο της υψηλότερης οικονομικής μεγέθυνσης της αθηναϊκής οικονομίας, μπορούν να ερμηνευθούν ως ένας “οικονομικός παιάνας των Σαλαμινομάχων” που απήγγειλε με τιμή ο αθηναϊκός δήμος δια στόματος του Εύβουλου και του Λυκούργου.

Εν κατακλείδι, η Αθηναϊκή δημοκρατία αποτέλεσε ένα σύστημα οργάνωσης που ήταν ιδιαίτερα εξωστρεφές και “πρακτικό” ως προς τις υπηρεσίες που παρείχε στους πολίτες του, το οποίο ευνοούσε τη δράση, τον δυναμισμό και την πρωτοβουλία. Οι νέοι της πόλης, που αποτελούσαν τον ανθό και το μέλλον της, διακρίνονταν από δυναμισμό και ενδιαφέρον για νέες ιδέες (συχνά καινοτομικές) και δράσεις, όχι μόνο εξαιτίας της νεανικής τους φύσης αλλά και λόγω του ευέλικτου συστήματος που ήταν προσαρμοστικό και δεκτικό σε νέες αλλαγές.

Ίσως η οικονομική και γεωπολιτική άνοδος της Αθήνας να μπορεί να αντιπαραβληθεί με τη στατικότητα της εσωστρεφούς Σπάρτης (άσχετα με το ότι το αποτέλεσμα του Πελοποννησιακού πολέμου ήταν δυσμενές για την Αθήνα). Σίγουρα όμως μπορεί να αντιπαραβληθεί με τις περιπτώσεις των Ενωμένων Επαρχιών και της μετα-Ελισαβετιανής Αγγλίας μετά τον 16^ο αι. μ.Χ., έναντι των μονολιθικών ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών (Πορτογαλία-Ισπανία) και των ασιατικών αντιστοίχων τους (Κίνα, Ινδία των Μογγόλων, Οθωμανική Αυτοκρατορία). Οι μεν πρώτες ήταν κατά τους Κυριαζή και Σπανό (2000) οι “νικητές της ιστορίας” οι δε δεύτεροι οι έχοντες χάσει το τρένο της δυναμικής εξέλιξης της.

Στο 7^ο κεφάλαιο αναλύεται η περίπτωση της Αγγλίας, όπου θα διαπιστωθούν πολλές ομοιότητες τόσο ως προς την ιστορική, την πολιτική και την οικονομική πραγματικότητα της Αθηναϊκής δημοκρατίας, όσο και ως προς την μεθοδολογία λύσεων που επιλέχθηκαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^Ο

ΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΒΗΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ-ΚΡΑΤΟΣ: ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΟΜΗ, ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΠΟΛΙΤΕΙΩΝ

6.1.) Το εννοιολογικό πλαίσιο και τα καίρια ερωτήματα που εγείρονται από την μελέτη της πολιτειακής μορφής της κοινοπολιτείας

Στα κεφάλαια 2-5 τέθηκαν μια σειρά από ερωτήματα και προτάθηκαν μια σειρά από συμπεράσματα βασισμένα στο εννοιολογικό πλαίσιο μιας νέας θεωρητικής ιδέας, που αναλύθηκε στο κεφ. 1., της μακρο-κουλτούρας.

Πιο συγκεκριμένα, στο κεφ. 2 διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός πρώιμου περιβάλλοντος προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων και πρωτο-δημοκρατικών αξιών. Το ζήτημα της ανάδειξης του δημοκρατικού φαινομένου στην αρχαία Ελλάδα εξετάστηκε επιπλέον στο κεφάλαιο 3, όπου αναλύθηκε η παράμετρος της επίδρασης της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών ως παραγόντων διαμόρφωσης δημοκρατικής συνείδησης στην αρχαία Αθήνα, ενώ στο κεφ. 4 εξετάστηκε η αντίστοιχη επίδραση του αθλητισμού στην αρχαία Ελλάδα, με εστίαση στην αρχαία Αθήνα. Στο κεφ. 5 επιχειρήθηκε η ανάλυση μιας σειράς επιμέρους θεμάτων που αφορούν τη λειτουργία της “οικονομικής δημοκρατίας” στην αρχαία Αθήνα, μέσω της συσχέτισης δεδομένων που αφορούν της παραμέτρους της οικονομίας, των θεσμών και του πολέμου.

Το επόμενο βήμα στο οποίο θα ενσκήψουμε με τη δεύτερη μελέτη περίπτωσης που μελετάται στο εν λόγω κεφάλαιο, είναι η οργάνωση και η δομή των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών/ομοσπονδιών ως μορφών πολιτειακής οργάνωσης και διοίκησης κρατικών οντοτήτων. Η φιλοσοφία που διέπει την ανάλυση της δεύτερης αυτής μελέτης περίπτωσης έχει σημασία γιατί δείχνει ότι στο πλαίσιο της δημιουργίας μιας δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας κατέστη εφικτή η ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας όχι μόνο επίπεδο πόλεων-κρατών αλλά αργότερα εξελίχθηκε και σε επίπεδο δημοκρατικών κοινοπολιτειών.

Η επιβεβαιωμένη ιστορική ύπαρξη των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών υποδηλώνει ότι η δημοκρατία και οι θεσμοί που συνδέονται με αυτή δεν παρέμειναν στάσιμοι σε επίπεδο πόλης-κράτους αλλά εξελίχθηκαν σε ένα επίπεδο που ξεπερνά

την πόλη και περιλαμβάνει ολόκληρες γεωγραφικές περιοχές/περιφέρειες.

Όπως παρατηρεί ο Rzerka (1999), η ανάλυση των ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων κατά την αρχαιότητα είναι λιγότερο γνωστή από την ανάλυση για μεμονωμένες τις πόλεις-κράτη. Είναι αληθές ότι όσον αφορά την περίπτωση της αρχαίας Ελλάδας, τόσο η ελληνική όσο και η διεθνής ακαδημαϊκή βιβλιογραφία έχουν εστιάσει το ενδιαφέρον τους κυρίως στις περιπτώσεις της αρχαίας Αθήνας, της Σπάρτης και της Μακεδονίας, και δευτερευόντως, της Θήβας, της Ρόδου κλπ. Πολύ λιγότερες προσπάθειες έχουν καταβληθεί ως προς την ερμηνεία της οργάνωσης, της λειτουργίας αλλά και των πιθανών ιστορικών “μαθημάτων” που θα ήταν δυνατόν να μας παράσχει η ενασχόληση με τα αρχαία ελληνικά ομοσπονδιακά σχήματα.

Η ανάλυση και η ενδοσκόπηση επί της δομής και της λειτουργίας των ελληνικών κοινοπολιτειών δεν έχει προσεγγιστεί ακαδημαϊκά σε ικανό βαθμό με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση αναφορικά με τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας ανάλυσης όταν μάλιστα ορισμένοι ερευνητές όπως ο Giannini (1971) απορρίπτουν την ιδέα περί ύπαρξης ομοσπονδιακών σχημάτων κατά την περίοδο της ελληνικής αρχαιότητας. Αντίθετα, άλλοι ερευνητές όπως οι Larsen (1952, 1960, 1965, 1968, 1971, 1972, 1973, 1975), Walbank (1976), Scholten (2000) κλπ. αναρούν με πειστικά επιχειρήματα ιδέες όπως αυτές του Giannini, τασσόμενοι υπέρ της άποψης της ύπαρξης ομοσπονδιακών σχημάτων κατά την αρχαιότητα. Επί παραδείγματι, ο Corsten (1999) θεωρεί ότι οι ελληνικές κοινοπολιτείες αποτελούν μια “αναβάθμιση” από το πρώιμο επίπεδο της οργάνωσης σε φυλές στο στάδιο της οργάνωσης σε περιφέρειες οργανωμένες για στρατιωτικούς σκοπούς.

Το τελευταίο διάστημα, παρατηρείται στη διεθνή βιβλιογραφία μια νέα δυναμική στην ανάλυση των ελληνικών ομοσπονδιών, που δεν αφορά μόνο μεμονωμένα ακαδημαϊκά άρθρα αλλά ολοκληρωμένες και εκτενείς μονογραφίες όπως της Mackil (2013), που επιδιώκουν να τις αναλύσουν ως σύνολο και όχι ως μεμονωμένες περιπτώσεις. Η φιλοσοφία που διέπει την ανάλυση αυτής της δεύτερης μελέτης περίπτωσης που αφορά συνολικά την αλληλεπίδραση των θεσμών, της οικονομίας και του πολέμου για τις κυριότερες καταγεγραμμένες ελληνικές κοινοπολιτείες δεν επιδιώκει μια στεία μονολιθική ιστορική καταγραφή της λειτουργίας και της ιστορικής πορείας τους αλλά έγκειται στην ιδέα να διερευνηθεί το κατά πόσο από την θεσμική, πολιτειακή και οικονομική τους οργάνωση δύνανται να εξαχθούν διαδραστικά τυχόν προτάσεις υιοθέτησης νέων θεσμικών εργαλείων που

θα ήταν δυνατόν να ενισχύσουν την περαιτέρω ολοκλήρωση της ΕΕ.

Υπό την οπτική αυτή, είναι προφανές ότι το μεγάλο πείραμα και στοίχημα για την ενωμένη Ευρώπη του 21^{ου} αι., η οποία συναποτελείται από κράτη που απαρτίζονται από λαούς με τόσες ιστορικές ιδιαιτερότητες και ποικιλία πολιτισμικών προτύπων, είναι το κατά πόσο είναι δυνατή η δημιουργία μιας ενιαίας πολιτικής οντότητας μέσω της πολιτικής ολοκλήρωσης των χωρών-μελών της ΕΕ σε ένα ενιαίο ομοσπονδιακό σχήμα. Υπό την έννοια αυτή, πιθανόν η ανάλυση που πραγματοποιείται εδώ συμβάλλει προς την κατεύθυνση αυτή και φαντάζει εξαιρετικά επίκαιρη, ιδίως σε μια εποχή που το γόητρο της ΕΕ έχει υποχωρήσει σημαντικά λόγω της οικονομικής *ευρωκρίσης* και του συνεχώς διογκούμενου φαινομένου του *ευρωσκεπτισμού*.

Όπως θα καταδειχθεί στην πορεία της ανάλυσης, οι πρώτες καταγεγραμμένες μορφές κοινοπολιτειών ανάγονται περίπου στον 7^ο αι. π.Χ. αλλά η περίοδος της αδιαμφισβήτητης υιοθέτησης τους ως μορφών πολιτειακής οργάνωσης αφορά κυρίως την περίοδο της Ελληνιστικής εποχής (κυρίως τους 4^ο-2^ο αι. π.Χ.). Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνει η επισήμανση ότι δεν αποτελεί πρόθεση μας η αυστηρή εννοιολογική προσέγγιση των εννοιών της κοινοπολιτείας, της συμπολιτείας ή του “Κοινού” (πχ., των Βοιωτών) καθώς και των σύγχρονων εννοιών ομοσπονδία, συνομοσπονδία κλπ. Κάτι τέτοιο θα απέκλινε από τη στόχευση της μελέτης μας σε αυτή την ενότητα.

Το ζήτημα της κατ’ ακρίβεια εννοιολογικής απόδοσης της πολιτειακής μορφής αλλά και της ερμηνείας του τρόπου λειτουργίας των ανωτέρω πολιτειακών μορφών εμπίπτει περισσότερο στα ερευνητικά πεδία των πολιτικών επιστημών, ενώ δική μας πρόθεση είναι να ερμηνεύσουμε τις αρχαίες κοινοπολιτείες με σκοπό να αναδειχθεί ο τρόπος της θεσμικής τους οργάνωσης αλλά και τα πιθανά διδάγματα που τυχόν μπορούν να προσφέρουν στο σήμερα, ιδίως ως προς το ζήτημα της εν εξελίξει μακρόπνοης διαδικασίας “ομοσπονδοποίησης” της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Θα θεωρήσουμε κατόπιν τούτου για λόγους ευκολίας μέσω μιας πιο “ελεύθερης” ερμηνείας και οπτικής ότι οι έννοιες κοινοπολιτεία, συμπολιτεία, “Κοινό” ή ομοσπονδία, εννοιολογικά αποδίδουν αφαιρετικά μια εν δυνάμει ταυτόσημη έννοια. Υπό το δικό μας πρίσμα, ως κοινοπολιτείες/ομοσπονδίες νοούνται οι πολιτικές μορφές εθελοντικής και ελεύθερης ένωσης ανεξάρτητων κρατών σε μια ενιαία υπερεθνική οντότητα με σκοπό την ανάληψη κοινής δράσης για μια σειρά από

θέματα όπως άμυνα, εξωτερική πολιτική, κοινό νόμισμα κλπ, που συνήθως συνοδεύονται από μια κοινή συνταγματική συνθήκη.

Ωστόσο, μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα προσπάθεια διαλεύκανσης των ανωτέρω περιπτώσεων αναλύεται από τον Larsen (1944), ο οποίος μελέτησε την πολιτικές προσπάθειες σύστασης ομοσπονδιακού τύπου σχημάτων των Ελλήνων αρχής γενομένης, από την Αρχαϊκή εποχή. Ο Larsen διέκρινε τα εξής τέσσερα σχήματα:

- I. *Αμφικτιονίες*
- II. *Συμμαχίες ή ημι-ομοσπονδιακές συμμαχίες, πόλεων-κρατών θεωρητικά ελεύθερων και αυτόνομων.*
- III. *Συμπολιτείες ή “πραγματικά” ομοσπονδιακά κράτη.*
- IV. *Συμμαχίες οι οποίες συμφωνούνταν μεταξύ των πόλεων-κρατών για την “κοινή ειρήνη”.*

Παρεμφερής είναι και η μεθοδολογία οργάνωσης της ανάλυσης που ακολουθεί η Mosse (2000, 170), η οποία προτείνει τρεις περιπτώσεις:

- I. Συμμαχίες με στρατιωτικό χαρακτήρα που δημιουργήθηκαν από τις αντίπαλες πόλεις Σπάρτη-Αθήνα
- II. Κοινό των Ελλήνων που ίδρυσε ο βασιλιάς Φίλιππος το 338 π.Χ.
- III. Συγκεκριμένες ομοσπονδίες πόλεων-κρατών, όπως πχ., η Βοιωτική Συμπολιτεία

Έχοντας υπ’ όψιν τις ανωτέρω δυο μεθοδολογίες θα προχωρήσουμε σε ένα δικό μας οργανόγραμμα ανάλυσης που παρουσιάζεται (καθόσον γνωρίζουμε) για πρώτη φορά και το οποίο θεωρούμε πιο ολοκληρωμένο από τα δυο προηγούμενα: η σπουδαιότητα των υπο-ομάδων έρευνας που εξετάζουμε θα καθοριστεί με αύξουσα παράθεση τους σε σχέση με το βαθμό που κάθε υπο-ομάδα τείνει να καλύπτει περισσότερο μια σειρά από θεσμικά κριτήρια στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, θεωρώντας ότι αποτελούν προϋπόθεση ώστε ένα κρατικό σχήμα να αποτελεί

ομοσπονδία. Τα πέντε επίπεδα ανάλυσης περιλαμβάνουν τις εξής περιπτώσεις (οι 4 πρώτες θα αναλυθούν εν συντομία):

- I. Αμφικτιονίες που αποτελούσαν αρχικά θρησκευτική ένωση, ενώ αργότερα απέκτησαν και πολιτική σημασία.*
- II. Σε δεύτερο επίπεδο και σε συνάφεια με την ιστορική εξέλιξη αναλύονται οι συμμαχίες που κυρίως αποτελούσαν στρατιωτικούς σχηματισμούς.*
- III. Ελληνικές συμμαχίες της Μακεδονίας όπου επιδιώχθηκε σε κάποιο βαθμό πέραν της στρατιωτικής συμμαχίας και κάποιος βαθμός πολιτικής ολοκλήρωσης.*
- IV. Οι περιπτώσεις ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων που είναι καταγεγραμμένες ιστορικά.*
- V. Οι τρεις κύριες ιστορικές περιπτώσεις (Κοινό των Βοιωτών, Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία) που βάσει των πηγών και της ανάλυσης που θα ακολουθήσει, φαντάζουν ως οι πλέον “ολοκληρωμένες” θεσμικά και πολιτικά και συνεπώς παρουσιάζουν και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την ανάλυση μας*

Η προσπάθεια λοιπόν για την επαρκή ανάλυση και ερμηνεία των κοινοπολιτειών που ακολουθείται εδώ θα γίνει βάσει μιας γενικότερης διεπιστημονικής ερευνητικής φιλοσοφίας που συνδυάζει και άλλα επιστημονικά πεδία (ιστορία, πολιτικές επιστήμες, κοινωνιολογία) όπως ακολουθήθηκε μέχρι τώρα, και για τα κεφάλαια 2-4 για την Αθηναϊκή Δημοκρατία, χωρίς όμως να επισέλθουμε λεπτομερώς σε επιμέρους εξειδικευμένα ερευνητικά εργαλεία άλλων επιστημών, καθώς κάτι τέτοιο θα απέκλινε σημαντικά από τη φιλοσοφία της ανάλυσης που πραγματοποιείται εδώ.

Θεωρούμε ωστόσο απαραίτητο υπό αυτό το πρίσμα να γίνει εξ αρχής ένας σαφής προσδιορισμός των κριτηρίων έρευνας στα οποία αναφερθήκαμε ανωτέρω. Θεωρούμε αξιωματικά απαραίτητη προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί ως ομοσπονδία η οποιαδήποτε υπο-μελέτη περίπτωσης που μελετάται εδώ, να καλύπτει μια σειρά από πολύ συγκεκριμένα υποσύνολα έρευνας που έχουν σχέση με τη θεσμική

οργάνωση, ήτοι: α) με το πόσες πόλεις-κράτη συμμετείχαν στις εκάστοτε προς εξέταση περιπτώσεις κοινοπολιτειών β) με την ύπαρξη θεσμικών οργάνων για την εξαγωγή πολιτικών αποφάσεων (πχ., κοινό/ομοσπονδιακό κοινοβούλιο) γ) με τα όργανα διοίκησης της κοινοπολιτείας (πχ., στρατηγοί, ηγεμόνες κλπ.) δ) με την κοινή εξωτερική πολιτική και άμυνα ε) με την ύπαρξη ή μη κοινού νομίσματος στ) με τη χρηματοδότηση του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού πχ., για έκτακτα έξοδα κατά τις πολεμικές περιόδους, ή αναφορικά με την συνεισφορά και τα χρηματικά βάρη που αναλάμβανε κάθε πόλη-κράτος-μέλος κλπ. ζ) με την ύπαρξη ή μη κοινών ομοσπονδιακών δικαστικών οργάνων η) με την προοπτική *ισοπολιτείας* υπό την έννοια της δυνατότητας ή μη στους πολίτες μια πόλης εντός της κοινοπολιτείας να διατηρούν τα πολιτικά τους δικαιώματα σε όλη την επικράτεια του ομοσπονδιακού σχήματος.

Τα ανωτέρω υποσύνολα έρευνας φαντάζουν απαραίτητα για την υφή της μελέτης την οποία επιδιώκουμε να διεξάγουμε εδώ. Ωστόσο, πριν ξεκινήσουμε την ανάλυση των υπο-περιπτώσεων αρχής γενομένης από την επόμενη ενότητα, μια άλλη παράμετρος που θα επιδιώξουμε να αποδοθεί από την ανάλυση είναι η διερεύνηση των κινήτρων που προκαλούν την σύσταση και την τελική καθιέρωση ή μη ενός ομοσπονδιακού σχήματος σε βάθος χρόνου.

Μια σειρά από σκέψεις έχουν προταθεί για το ζήτημα αυτό, και εδώ θα αναφερθούν οι κυριότερες. Ο Musgrave (1961, 1998, 187) μελετώντας τον τρόπο λειτουργίας ενός ομοσπονδιακού συστήματος συνδύασε τη σύσταση του με μια σειρά οικονομικών παραμέτρων, υποστηρίζοντας ότι: *“όταν ανεξάρτητα κράτη προσχωρούν σε μια ομοσπονδία, πιθανόν το κάνουν με σκοπό να εξασφαλίσουν κοινή άμυνα ή να εγκαθιδρύσουν μια τελωνιακή ένωση ή να επιτύχουν συγκεκριμένους στόχους η επίτευξη των οποίων απαιτεί την ενεργή ανάμειξη μια κεντρικής κυβέρνησης στα οικονομικά των κρατών-μελών (σ.σ. της κοινοπολιτείας)”* και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι: *“ένα σετ στόχων (σ.σ. από τη συμμετοχή σε ομοσπονδία) είναι δυνατόν να αφορά μια ομάδα ατόμων ή άτομα μεμονωμένα τα οποία επιδιώκουν να εξισώσουν/γεφυρώσουν οικονομικά τις διαφορές που υπάρχουν σε σχέση με κάποια ή τα υπόλοιπα μέλη της κοινοπολιτείας”*.

Τη συσχέτιση βελτίωσης της οικονομικής θέσης ως κίνητρο συμμετοχής σε ομοσπονδιακές πολιτειακές μορφές αναδεικνύει και ο Pauly (1973, 1998), ο οποίος μελέτησε τις επιδόσεις ως προς τη διανομή πλούτου τόσο μιας εθνικής κυβέρνησης,

όσο και μιας ομοσπονδιακής, ενώ ο Oates (1998), αναφέρει ότι η θεωρία του οικονομικού φεντεραλισμού (fiscal federalism) υποστηρίζει ότι αποτελεί ευθύνη της ομοσπονδιακής διακυβέρνησης η εξασφάλιση μακροοικονομικής σταθερότητας, η αναδιανομή πλούτου προς τα νοικοκυριά που διαθέτουν χαμηλό εισόδημα, καθώς και η παροχή βασικών δημόσιων αγαθών που να είναι προσβάσιμα από όλους.

Επιπλέον, ο Rubinfeld (1997, 1587) υποστηρίζει ότι αντικειμενικός σκοπός της ομοσπονδιακής κυβέρνησης είναι να παρέχει όσα αγαθά και υπηρεσίες χαρακτηρίζονται ως “αμιγώς” δημόσιου χαρακτήρα και είναι υπεύθυνη να διορθώνει μέσω ρυθμίσεων (πχ, φόροι και μεταβιβαστικές πληρωμές) όλες εκείνες τις αναποτελεσματικότητες που προκύπτουν από την παραγωγή ή κατανάλωση εξωτερικοτήτων, ενώ οι Inman and Rubinfeld (1997) υποστηρίζουν ότι οι βασικές προϋποθέσεις ενός ομοσπονδιακού πολιτειακού μοντέλου είναι α) να ενθαρρύνει την αποτελεσματική συγκέντρωση εθνικών πόρων β) να ενθαρρύνει τη συμμετοχή των μελών του στη λήψη αποφάσεων γ) να προστατεύει τις βασικές έννοιες της ελευθερίας.

Τέλος, οι de Figueiredo and Weingast (2005) υποστήριξαν δυο βασικές αρχές πρέπει να ισχύουν ώστε να αναδειχθούν οι ομοσπονδιακοί θεσμοί: α) πρέπει να υπάρχουν “κέρδη” από τη συμμετοχή β) αυτά τα κέρδη να μην μπορούν να είναι διαθέσιμα από άλλες θεσμικές και πολιτικές μορφές οργάνωσης.

Οι ανωτέρω θέσεις επαληθεύουν τη δημοσιονομική πολιτική του Σόλωνα και η οποία εδράζονταν στην λογική “όλοι (οι πολίτες) να κερδίζουν” και η οποία αποκρυσταλλώθηκε με το μέτρο της *σεισάχθειας*, που επί της ουσίας αφορούσε την αναδιανομή πλούτου από τα εύπορα προς τα κατώτερα εισοδηματικά κοινωνικά στρώματα. Παρόμοιας φιλοσοφίας και αντίληψης ήταν τα δημοσιονομικά προγράμματα των Εύβουλου και Λυκούργου που αναλύθηκαν στην 5.5.) ή τα αναδιανεμητικά μέτρα των μεταρρυθμιστών βασιλέων της Σπάρτης Άγι Δ΄ και Κλεομένη Γ΄, όπως αναφέρθηκε στην 5.4.).

Επομένως, βασιζόμενοι στα ανωτέρω ευρήματα είναι δυνατόν αν υποθέσουμε ότι οι προαναφερόμενοι αρχαίοι Έλληνες νομοθέτες και πολιτικοί, αποφασίζοντας να κάνουν το “επόμενο βήμα” πολιτειακής οργάνωσης, το οποίο αφορά την μετάβαση από την τυπική πόλη-κράτος στην συμπολιτεία/κοινοπολιτεία, είχαν αντιληφθεί τα πιθανά οφέλη που δημιουργούνται από τη συμμετοχή μια “εθνικής” κρατικής οντότητας σε μια “υπερεθνική” πολιτειακή μορφή κοινοπολιτείας (πχ, η Σικυώνα ως

αυτοδιοίκητη πόλη-κράτος ενσωματώνεται στην Αχαϊκή Συμπολιτεία) με την ελπίδα ότι η συνεργασία θα καθίστατο αμοιβαίως επωφελής προς όλα τα συνιστώντα μέλη.

Η θέση μας αυτή περί της ύπαρξης ενός “κινήτρου για αμοιβαία ωφέλεια” πιθανόν να εξηγεί την θέση του Cary (1923) που υποστηρίζει ότι κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Έλληνες είχαν χάσει την εμπιστοσύνη τους στην μέχρι πρότινος υπερισχύουσα πολιτειακή δομή της πόλεως-κράτους. Αυτό υποστηρίζει ότι πιθανότατα συνέβη γιατί ολόκληρος ο ελληνικός κόσμος κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. βρίσκονταν σε διαρκή εσωτερική αναταραχή, τόσο με τις εμφύλιες διαμάχες μεταξύ των πόλεων-κρατών, όσο και εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων με εξωτερικούς εχθρούς. Η κατάσταση αυτή συνεχώς διάβρωνε την αξιοπιστία του συστήματος οργάνωσης της πόλεως-κράτους και βαθμηδόν κατέστησαν επιτακτικά τα πανελλήνια ιδανικά του Ισοκράτη (Boak, 1921).

Συναφής με τις ανωτέρω σκέψεις είναι και η θέση της Ager (1996), η οποία υποστηρίζει ότι η γενικότερη τάση για τη δημιουργία πολιτειακών μορφωμάτων τύπου κοινοπολιτείας ήταν το αποτέλεσμα της πολιτικής πραγματικότητας του 4^{ου} αι. π.Χ. αιώνα καθώς οι μικρές πόλεις-κράτη δεν ήταν δυνατόν να συνεχίσουν να υφίστανται με την υπάρχουσα μορφή πλήρους ανεξαρτησίας, σε μια εποχή μεγάλων αυτοκρατοριών (Περσική Αυτοκρατορία, Μακεδονική Αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου και η αναδυόμενη Ρώμη). Η Ager, υποστηρίζει ακόμη ότι σημαντικός λόγος για την ανάδειξη των κοινοπολιτειών ήταν η εξασφάλιση ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ των γειτονικών πόλεων-κρατών καθώς και η ανάληψη κοινής στρατιωτικής δράσης έναντι οιοδήποτε επίδοξου επιτιθέμενου εχθρού.

Έχοντας λοιπόν εξ αρχής ορίσει μια σειρά από σημαντικά κριτήρια ώστε να χαρακτηριστεί μια μελέτη περίπτωσης κράτους ως ομοσπονδιακού τύπου θα επιδιώξουμε να εφαρμόσουμε τα κριτήρια αυτά σε μια σειρά από περιπτώσεις που αφορούν τις αρχαίες ελληνικές κοινοπολιτείες. Προτού όμως γίνει αυτό δεν θα ήταν λάθος να αναφερθούν στο σημείο αυτό κάποια γενικά πρώτα συμπεράσματα από την ανάλυση που ακολουθεί, ώστε να αποκρυσταλλωθεί μια πρώτη γενική εικόνα που θα βοηθήσει ενδεχομένως περισσότερο ως προς την συλλογική κατανόηση της ακολουθητέας ανάλυσης.

Καταρχάς, η Mosse (2000, 195) λόγω έλλειψης επαρκών πηγών υποθέτει ότι μεταξύ των ελληνικών κοινοπολιτειών θα πρέπει να υπήρχαν σημαντικές διαφορές ως προς την θεσμική οργάνωση τους για μια σειρά από επί μέρους θέματα (πχ,

στρατιωτική οργάνωση, νομισματική πολιτική κλπ). Όπως θα καταδειχθεί από την ανάλυση (αναλούμε εδώ 15 περιπτώσεις κοινοπολιτειών, 12 συνοπτικά και 3 αναλυτικά, τις κυριότερες) όντως υπήρχαν θεσμικές διαφορές, πιθανότατα όμως σε γενικές γραμμές όχι τόσο σημαντικές όσο υπαινίσσεται η Mosse.

Ένα άλλο κύριο γνώρισμα είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις που υπάρχουν καταγεγραμμένα στοιχεία για τα αντίστοιχα Κοινά (πχ., Αιτωλικό, Αχαϊκό, Βοιωτικό, Φωκικό), η συμμετοχή των πόλεων κρατών σε αυτά ήταν, ως επί τον πλείστον εθελούσια προφανώς γιατί ίσχυαν μια σειρά κριτηρίων όπως αυτά που τέθηκαν ανωτέρω (δες Musgrave, 1961, 1998, 187; de Figueiredo and Weingast, 2005; Economou, Kyriazis and Metaxas, 2013) αλλά και γιατί όπως υποστηρίζει η Mackil (2013, 332, 346) πέραν από την κύρια παράμετρο της κοινής αμυντικής πολιτικής υπήρχαν και μια σειρά από άλλες κοινωνιολογικές πτυχές, όπως οι παράμετροι της κοινής καταγωγής, των κοινών θρησκευτικών πρακτικών και της αλληλοσυνδεόμενης οικονομίας, όπως ισχύει σήμερα όλο και περισσότερο στην ΕΕ κυρίως μέσω της κοινής αγοράς και της ευρωζώνης.

Επίσης, η Mackil (2013, 273) παρατηρεί άλλα δυο σημαντικά γνωρίσματα των ελληνικών κοινοπολιτειών. Πρώτον, αν και οι εμπορικές συναλλαγές ήταν ευρύτατα διαδεδομένες στον ελληνικό κόσμο, ωστόσο το δικαίωμα κατοχής περιουσίας εκτός της πόλεως, σε άλλη πόλη-κράτος επιτεύχθηκε με τα Κοινά. Οι κοινοπολιτείες συνδυάστηκαν επιπλέον, με την πολιτική και οικονομική ολοκλήρωση των περιφερειών από τις οποίες αποτελούνταν, με τη χρήση κοινού νομίσματος και με τις εκτεταμένες εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ των κρατών-μελών αυτών των περιφερειών.

Δεύτερον, μια άλλη σημαντική πτυχή των ελληνικών “πρωτο-ομοσπονδιών” ήταν η *ισοπολιτεία*. Ισοπολιτεία σημαίνει την πολύ σημαντική θεσμική δυνατότητα ένας πολίτης μιας πόλεως κράτους μέσα σε ένα Κοινό να διαθέτει το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι σε μια άλλη πόλη-κράτος. Ένας πολίτης της πόλης Α μέλος πχ., του Κοινού των Χαλκιδέων είχε το δικαίωμα, εφόσον εγκαταστάθηκε για κάποιο διάστημα (τουλάχιστον) σε μια πόλη Β εντός του Κοινού, όχι μόνο να εκλέγει πολιτικά πρόσωπα της πόλης στην οποία βρίσκεται αλλά να αξιώνει δικαίωμα συμμετοχής στα κοινά και ακόμη εκλογής του στα ανώτερα κρατικά αξιώματα.

Οι Schwahn (1931b) και Mackil (2013, 255) αναδεικνύουν συνδυαστικά αυτή την γενική πτυχή των ελληνικών κοινοπολιτειών, δηλαδή των δικαιωμάτων κατοχής

γης και συμμετοχής στα κοινά, σε οποιαδήποτε πόλη-κράτος του Κοινού και για οποιοδήποτε ελεύθερο πολίτη που προέρχεται από πολή-κράτος-μέλος του Κοινού. Η παράμετρος της ισοπολιτείας υποστηρίζουμε ότι είναι μια ιδιαίτερα σημαντική συνιστώσα για την πολιτική και οικονομική ολοκλήρωση μιας περιφέρειας σε μια πραγματική ομοσπονδιακή δομή. Αποτελεί ουσιαστικά το δικαίωμα ελεύθερης κίνησης ανθρώπων από μια πόλη, πόλισμα κλπ σε ένα άλλο, μη την ίδια λογική που δύνανται να διακινούνται αγαθά και να παρέχονται υπηρεσίες υπό μια φιλελεύθερη οικονομική οπτική *laissez-faire*.

Στην 6.7.) αναδεικνύεται η σημασία της θεσμικής παραμέτρου της ισοπολιτείας στις ελληνικές ομοσπονδίες για την περαιτέρω ολοκλήρωση και ομοσπονδοποίηση της ΕΕ υπό μια διαδραστική και διασυγκριτική οπτική: συγκρίνοντας τις θεσμικές δομές δυο από τις πιο κύριες ολοκληρωμένες ελληνικές ομοσπονδίες, της Αιτωλικής και της Αχαϊκής με συνδυασμούς πιο σύγχρονων περιπτώσεων, όπως οι Ενωμένες Επαρχίες (Εν. Ε), η ΕΕ, οι ΗΠΑ, η Ινδία και ο Καναδάς με απώτερο στόχο να διερευνηθεί αν και κατά πόσο οι αρχαίες ελληνικές ομοσπονδίες έχουν να προσφέρουν ίσως χρήσιμα θεσμικής φύσεως εργαλεία για την εμφάνιση της πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης.

Υποστηρίζουμε ότι η ολοκλήρωση της ΕΕ δύναται να ενισχυθεί μέσω της ποιοτικότερης δημοκρατίας και της αναλογικής και δικαιότερης διάχυσης της οικονομικής ευημερίας στα ευρύτερα λαϊκά κοινωνικά στρώματα των χωρών-μελών της ΕΕ. Τα ζητήματα αυτά θα αναλυθούν εκτενέστερα στις ενότητες 6.5.) και 6.6.).

Τέλος, η ακολουθητέα ανάλυση επιβεβαιώνει το σημαντικό γνώρισμα των ελληνικών κοινοπολιτειών, που αφορά την χρήση κοινού ομοσπονδιακού νομίσματος/(ων), το οποίο όμως δημιουργεί εκ των πραγμάτων κάποιες απορίες που θα προσπαθήσουμε στην πορεία της ανάλυσης να εξηγήσουμε, όπως πχ, αναφορικά με τους μηχανισμούς έκδοσης και τον τρόπο χρήσης των νομισμάτων αυτών σε κυκλοφορία που χρήζουν εκ των πραγμάτων μιας ειδικότερης διερεύνησης.

Όπως θα καταδειχθεί στην πορεία της ανάλυσης, οι εξεταζόμενες περιπτώσεις χαρακτηρίζονται όλες από καθεστώς εγχρήματης οικονομίας, γεγονός που τις καθιστά “σύγχρονες” για την εποχή τους (σε σύγκριση λόγου χάριν με την περίπτωση των αρχαίων Μυκηνών και της Τροίας που εξετάσαμε περιληπτικά στο πρώτο κεφάλαιο, όπου οι συναλλαγές δεν συνοδεύονταν από την ύπαρξη νομισμάτων ως μέσου ανταλλαγής). Θεωρούμε ότι το καθεστώς εγχρήματης οικονομίας καθιστά την

εξαγωγή συμπερασμάτων από την λειτουργία των αρχαίων κοινοπολιτειών ποιοτικά υπέρτερη έναντι μελετών περίπτωσης όπου η χρήση νομίματος ήταν περιορισμένη ή ανύπαρκτη, καθώς τα συμπεράσματα από τη λειτουργία των προς εξέταση πολιτειακών μορφών θα διαφοροποιούνταν σημαντικά.

Μεταξύ άλλων οι Caspari (1917), Thompson (1939), de Laix (1973) και Mackil (2013) παρέχουν μια ενδελεχή ανάλυση βάσει αρχαιολογικών ευρημάτων περί του τρόπου και του καθεστώτος χρήσης νομισμάτων από τα μέλη των υπό εξέταση κοινοπολιτειών. Βάσει αυτών των ερμηνειών, στην πορεία της ανάλυσης θα διαπιστώσουμε τις εξής τρεις περιπτώσεις αναφορικά με το καθεστώς χρήσης νομισμάτων:

- I. “Μεικτό” σύστημα χρήσης νομισμάτων, με παράλληλη δηλαδή χρήση τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων από τις πόλεις-κράτη και πολίσματα, της κοινοπολιτείας
- II. Χρήση μόνο ομοσπονδιακών νομισμάτων
- III. Χρήση μόνο τοπικών νομισμάτων

Αν και οι περιπτώσεις II. και III. είναι πιο απλοϊκές, προβληματική είναι η ερμηνεία της περίπτωσης I., η οποία ειρήσθω εν παρόδω, από την ανάλυση θα καταδειχθεί ότι ήταν και η πιο διαδεδομένη. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η αναφορά αυτών των τριών περιπτώσεων δεν εξηγεί μια ακόμη πτυχή που αφορά το “μεικτό” σύστημα χρήσης, όπως το έχουμε ορίσει εδώ. Όπως θα καταδειχθεί στην 6.4.) η συνήθης πρακτική ήταν οι πόλεις που διέθεταν τοπικά νομισματοκοπεία να έχουν και το δικαίωμα να εκδίδουν πέραν των τοπικών, και ομοσπονδιακό νόμισμα, το οποίο αποτελούσε αποδεκτό μέσο χρήσης από όλα τα μέλη της κοινοπολιτείας.

Εντούτοις δεν είναι ξεκάθαρο αν το τοπικό νόμισμα ήταν δυνατόν να ανταλλαγεί με άλλα τοπικά νομίσματα άλλων πόλεων ή ακόμη και με ομοσπονδιακά. Από την έρευνα μας στις αρχαίες πηγές αλλά και την ακαδημαϊκή βιβλιογραφία δεν καθίσταται δυνατόν να δοθεί οριστική απάντηση, τόσο γιατί οι μεν αρχαίες πηγές είναι ελλιπείς ως προς την παροχή τέτοιων πληροφοριών, όσο και γιατί οι νεότερες ακαδημαϊκές προσπάθειες κυρίως αποτελούν ιστοριογραφικές αναλύσεις ερμηνείας των αρχαίων πηγών και δεν επισέρχονται κατά το πλείστον σε μια διαδραστική ανάλυση όπως επιδιώκεται εδώ.

Ουσιαστικά, το κύριο ζητούμενο για το εν λόγω κεφάλαιο είναι να ερμηνεύσει τα ιστορικά και αρχαιολογικά ευρήματα μέσα από μια οικονομική και θεσμική οπτική. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι δυνατόν να δώσουμε μια δική μας ερμηνεία ως προς το καθεστώς χρήσης νομισμάτων, βασιζόμενοι στην πληροφορία που αποδίδει η Thompson (1939, 144), η οποία μελετώντας την περίπτωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας καταλήγει στο σημαντικό για την ανάλυση μας συμπέρασμα, ότι επί παραδείγματι, η Μεγαλόπολη, όταν κατέστη μέλος της εν λόγω συμπολιτείας διατήρησε το δικαίωμα έκδοσης τοπικού νομίσματος (νόμισμα με επιγραφή το θεό Πάνα), ωστόσο υιοθέτησε ένα διαφορετικό νόμισμα ως προς τις “διεθνείς” της συναλλαγές με τις άλλες πόλεις της συμπολιτείας (ένα νόμισμα που εικόνιζε την ευσταχιανή σύριγγα, ένα πνευστό μουσικό όργανο).

Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική γιατί αποδεικνύει δυο βασικές παραμέτρους από τη χρήση κοινού ομοσπονδιακού τύπου νομίσματος από τη Μεγαλόπολη. Η πρώτη παράμετρος αφορά το καθεστώς έκδοσης των ομοσπονδιακών νομισμάτων. Έτσι, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά ευρήματα, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι υπήρχε ένα καθεστώς αποδοχής ορισμένου τύπου ομοσπονδιακών νομισμάτων που εκδίδονταν τοπικά αλλά γίνονταν ευρέως αποδεκτά ως μέσα συναλλαγής από όλα τα μέλη της ομοσπονδίας.

Αν μεταφέρουμε αυτό το καθεστώς στο σήμερα για να γίνει πιο σαφές, μια τέτοια διαδικασία θα σήμαινε ότι λόγου χάριν, η Ελλάδα, μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης διατηρεί το εθνικό της νόμισμα για τις εσωτερικές τις ανάγκες, αλλά έχει το δικαίωμα έκδοσης ενός “ελληνικού” ευρώ, το οποίο όμως θα γίνονταν αποδεκτό ως μέσο ανταλλαγής σε σχέση πχ. με ένα “ιταλικό” ευρώ εκδοθέν στην Ιταλία, η οποία ομοίως το χρησιμοποιεί για τις διεθνείς τις συναλλαγές πχ, με τη Γερμανία κ.ο.κ, διατηρώντας ωστόσο, το εθνικό της νόμισμα, τη λιρέτα για τις εσωτερικές τις συναλλαγές.

Αν κάτι τέτοιο πραγματικά συνέβαινε, τότε ανακύπτουν άμεσα άλλα τρία επιπρόσθετα ερωτήματα: το πρώτο αφορά τη σχέση αξίας των νομισμάτων. Αν γίνει η υπόθεση, που μάλλον φαίνεται ιστορικά να ισχύει, ότι δηλαδή κάθε αρχαίο νόμισμα διέθετε και εσωτερική αξία, τότε θα πρέπει να υποτεθεί ότι υπήρχε και ένας ομοιόμορφος τρόπος κοπής των ομοσπονδιακών νομισμάτων μεταξύ των πόλεων που διέθεταν νομισματοκοπεία, ώστε οι συναλλαγές να είναι αξιόπιστες (όπως στην περίπτωση της αρχαίας Αθηναϊκής δημοκρατίας που ήδη αναλύθηκε) και κατά τον

δυνατόν ταχείς, με απώτερο στόχο να αποφεύγεται το υψηλό συναλλακτικό κόστος.

Το δεύτερο ερώτημα, συναφές και απόρροια του πρώτου, αφορά την πιθανότητα, κατά τα πρότυπα της Αθήνας να ήταν σε ισχύ ένα θεσμικό καθεστώς ελέγχου της πιστότητας των αρχαίων νομισμάτων στις αρχαίες κοινοπολιτείες παρεμφερές ή ίδιο με αυτό των *δοκιμαστών* της αρχαίας Αθήνας, το οποίο, όπως, αναλύθηκε στην 5.2.) είναι γνωστότερο ως Νόμος του Νικοφώντος, του 375/4 π.Χ. Το τρίτο και αμέσως επόμενο ερώτημα είναι η μεγάλη πιθανότητα να δημιουργηθεί δυνητικά σημαντικός πληθωρισμός αν όλες οι πόλεις που διέθεταν νομισματοκοπεία εξέδιδαν “διεθνή” ομοσπονδιακά νομίσματα χωρίς κάποια προσυνεννόηση ως προς την ποσότητα κοπής, δηλαδή αυθαίρετα.

Ωστόσο, περί της ύπαρξης πληθωριστικού χρήματος είναι δυνατόν να γίνουν μόνο υποθέσεις. Πιθανόν να υπήρχε ένας μηχανισμός χαλιναγώγησης του πληθωρισμού, δεδομένου ότι οι αρχαίοι Έλληνες σχεδιαστές της οικονομικής πολιτικής στα κράτη-μέλη, βάσει των αρχαίων πηγών και νεότερων ερμηνειών (δες Καραγιάννης, 2007) φαίνεται να είχαν κατανοήσει εμπειρικά κάποιες από τις βασικές αρχές της σύγχρονης νομισματικής θεωρίας, εφαρμόζοντας τες στην πράξη. Με κέντρο ίσως την Αθήνα, μια σειρά από τέτοιες ιδέες ενδέχεται να “διαχύθηκαν” (το γνωστό *spillover effect*) και σε άλλες ελληνικές πόλεις-κράτη και ομοσπονδίες.¹⁰²

Δεδομένου πάντως ότι όλα τα νομίσματα είχαν ως βάση το ασημί, η συνολική προσφορά χρήματος εξαρτιόνταν από την ποσότητα ασημιού που υπήρχε σε κάθε περιοχή σε κάθε περίοδο. Δεδομένου ότι πολλές ομοσπονδίες ήταν φτωχές σε κοιτάσματα ασημιού (σε αντίθεση με την Αθήνα) ή δεν είχαν καθόλου κοιτάσματα χρυσού (σε αντίθεση με τις Μακεδονία, Σίφνο, Θάσο κλπ.) προφανώς θα κάλυπταν τις ανάγκες τους με εισαγωγές μετάλλου, οι οποίες ως υπόθεση θεωρούμε ότι θα πληρώνονταν με αγαθά και υπηρεσίες. Δυστυχώς όμως και για το θέμα αυτό δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες από τις αρχαίες πηγές.

Στην ανάλυση μας στην επόμενη ενότητα για λόγους ευκολίας, θα κάνουμε την υπόθεση (λόγω έλλειψης ιστορικών πληροφοριών) ότι στις αρχαίες

¹⁰² Ο Πλάτων *Πολιτεία* (371. Β.) και *Νόμοι* (742 Α-Β.) είχε κατανοήσει τις έννοιες της εσωτερικής και της αγοραίας αξίας του χρήματος και είχε προτείνει την υιοθέτηση ενός διπλού νομισματικού συστήματος βάσει του οποίου, ένα είδος χρήματος χωρίς εσωτερική αξία (πχ, μέταλλο) να χρησιμοποιείται στο εσωτερικό της χώρας και ένα άλλο νόμισμα του οποίου η εσωτερική αξία θα προσμετράται, να χρησιμοποιείται στις “διεθνείς” συναλλαγές.

κοινοπολιτείες υπήρχε κάποιος τρόπος να καθορίζονται, βάσει των γνωστικών δυνατοτήτων της εποχής, μια σειρά από ζητήματα που αφορούν τη χρήση χρήματος, όπως κιβδήλευση νομίσματος, αριθμός νομισματοκοπειών, ομοιογένεια τύπου κατασκευής ομοσπονδιακού νομίσματος και ύπαρξη μηχανισμών πολιτικής με στόχο τη χαλιναγώγηση του πληθωρισμού.

Με βάση όλες μαζί τις ανωτέρω προϋποθέσεις, ή ανάλυση στις επόμενες ενότητες θα λάβει την εξής μορφή: εξ αρχής, θα αναλύσουμε εν συντομία τις πιο γνωστές ιστορικά καταγεγραμμένες περιπτώσεις των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών. Στη συνέχεια θα προβούμε σε μια διασυγκριτική ανάλυση των θεσμικών δομών των δυο από τις τρεις κυριότερες κοινοπολιτείες (Αιτωλική και Αχαϊκή) με συνδυασμούς πιο σύγχρονων περιπτώσεων, όπως η ΕΕ, οι ΗΠΑ και ο Καναδάς, με απώτερο στόχο την εξαγωγή πιθανών χρήσιμων συμπερασμάτων-προτάσεων για την εμβάθυνση της πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως μιας εν δυνάμει και “υπό κατασκευή” ενιαίας ομοσπονδίας λαών. Μια τέτοια διασυγκριτική ανάλυση πιστεύουμε ότι αναμφίβολα ενέχει το στοιχείο της πρωτοτυπίας.

6.2.) Ελληνικές Αμφικτιονίες

Είναι διαπιστωμένο πως από τον 8^ο αι π.Χ. δραστηριοποιούνταν στην περιοχή δράσης του ευρύτερου ελληνισμού μια σειρά από *αμφικτιονίες*. Κατά τους Brock and Hodgkinson (2000, 25-26) οι αμφικτιονίες που άρχισαν να παρουσιάζονται κατά την Αρχαϊκή εποχή “*αφορούσαν αυτόνομες κοινωνίες με κοινά εθνοφυλετικά χαρακτηριστικά που συνενώνονταν μεταξύ τους γύρω από ένα λατρευτικό κέντρο που περιείχε ένα ναό με σκοπό την αποτελεσματικότερη πολιτική και στρατιωτική συνεργασία. Το λατρευτικό κέντρο εκλέγονταν σε ένα ουδέτερο γεωγραφικά σημείο (σ.σ. ώστε καμμία πόλη-κράτος να μην διεκδικεί την πρωτοκαθεδρία)*”.

Γνωστότερες είναι η Δελφική αμφικτιονία (ανάγεται στον 7^ο αι. π.Χ.), η αμφικτιονία της Καλαβρίας και οι ελληνικές αμφικτιονίες της Μ. Ασίας. Στο αμφικτιονικό συνέδριο των Δελφών συμμετείχαν δώδεκα ελληνικές φυλές (Θεσσαλοί, Βοιωτοί, με κυρίαρχη την Θήβα, Δωριείς, με κυρίαρχη την Σπάρτη, Ίωνες, με κυρίαρχη την Αθήνα, Περραιβοί, Μάγνητες, Λοκροί, Οιταίοι, Αχαιοί από

τη Φθία (σ.σ. πιθανότατα, από τη σημερινή ευρύτερη περιοχή της Λαμίας), Φωκείς, Δόλοπες, Μαλιείς καθώς και οι Οπούντιοι, οι Οζολοί και οι Πύθιοι που αποτελούσαν και τα μόνιμα μέλη του Συνεδρίου.

Στο Συνέδριο εκπροσωπούσαν ακόμα οι Αιτωλείς, οι Ακαρνάνες, οι Αρκάδες, οι Ηλείοι, οι Τριφύλιοι και η μικρή φυλή των Δρυόπων, χωρίς όμως δικαίωμα ψήφου. Κέντρο της Δελφικής αμφικτιονίας ήταν το ιερό της Δήμητρας στην Ανθήλη, κοντά στις Θερμοπύλες. Ωστόσο, καθώς σε αυτή προσχώρησαν και οι Δελφοί, κέντρο διοίκησης της έγινε το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς (Cary, 1923; Rahtjen, 1965). Κάθε φυλή έστελνε 2 αντιπροσώπους με δικαίωμα ψήφου σε κάθε συνέδριο (Boak, 1921, Hammond, 1989, 137).

Από αυτούς, ο ένας ονομαζόταν *Πυλαγώρας* με κύριο ρόλο τη συζήτηση των προς ψήφιση αιτημάτων και την αντιπροσώπευση της πόλης του ενώ ο άλλος ονομαζόταν *Ιερομνήμονας* και ήταν αυτός που ψήφιζε. Αντίστοιχα, στην Αμφικτιονία της Καλαβρίας (αρχαία ονομασία για το νησί του Πόρου που αποτελούσε το κέντρο της αμφικτιονίας), η οποία ανάγεται στο 680-650 π.Χ. συμμετείχαν επτά πόλεις: η Αθήνα, η Επίδαυρος, η Ερμιόνη, ο Ορχομενός, οι Πρασιές (σ.σ. το σημερινό Λεωνίδιο), η Αίγινα και η Τροιζήνα (Kelly, 1966; Forrest, 2000, 284). Η λειτουργία των αμφικτιονιών περιλάμβανε τον αμφικτιονικό όρκο με τον οποίο τα συνιστώντα μέλη ορκίζονταν να εργάζονται για την ειρήνη στις μεταξύ τους σχέσεις (Larsen, 1944).

Παράλληλα με την Δελφική αμφικτιονία και την αντίστοιχη της Καλαβρίας, στην κυρίως Ελλάδα φαίνεται ότι είχαν αναπτυχθεί άλλες δυο αμφικτιονίες, η μια στη Θεσσαλία με έδρα την αρχαία Φάρσαλο (Forrest, 2000, 284) και η άλλη στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας με έδρα την αρχαία πόλη της Κορώνειας με κέντρο τον ναό της Ιτωνίου Αθηνάς (Στρ. Γ. 9. 229; Πaus. Περ. 19.34.I; Frazer, 2012).

Ο Ηρόδοτος (Ηρ. Ιστ. 144.) καθιστά σαφές ότι γύρω στο 700 π.Χ., άλλες τρεις μορφές πολιτικής και θρησκευτικής συνεργασίας αναπτύχθηκαν μεταξύ των ελληνικών πόλεων της δυτικής Μ. Ασίας. Η πρώτη περίπτωση στη νοτιο-δυτική Μ. Ασία αφορά την κατά τον Forrest (2000) Δωρική Εξάπολη η οποία απαρτιζόταν από τις τρεις κυριότερες πόλεις της Ρόδου (Ιαλυσός, Λίνδος, Κάμιρος), το νησί της Κω, την Κνίδα, και την Αλικαρνασσό. Οι συναντήσεις των μελών της, που διενεργούνταν στην ευρύτερη περιοχή του ναού του Απόλλωνος στην Κνίδα περιλάμβαναν αθλητικές εκδηλώσεις, εορταστικά φεστιβάλ, ενώ την επόμενη μέρα συζητούνταν

πολιτικής φύσεως ζητήματα (κυρίως εξωτερικής πολιτικής). Ο Forrest (2000, 282-283) ονομάζει το όλο σύστημα ως μια μορφή αμφικτιονίας υποστηρίζοντας ότι “οι εκπρόσωποι των πόλεων της αμφικτιονίας συναντιόντουσαν ώστε να συζητήσουν για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και επίλυσης εσωτερικών διαφορών...έχουμε ένα συνεταιρισμό κοινοτήτων γύρω από ένα λατρευτικό χώρο όπου λαμβάνονταν πολιτικές αποφάσεις για λογαριασμό όλων των συμμετεχόντων”.

Επίσης, ο Roebuck (1955) και ο Forrest (σελ. 281-283) υποστηρίζουν σύμφωνα και με τις αρχαίες πηγές (Ηρ. 3. 149; Στρ. Γ. 13.3.5; Πaus. Περ. Ι 21.7) ότι στην κεντρική-δυτική και την νοτιοδυτική Μ. Ασία υπήρχαν άλλες δυο αμφικτιονίες, η Ιωνική Δωδεκάπολις ή Κοινό των Ιώνων, και η Αιωλική Δωδεκάπολις αντίστοιχα, αμφότερες έχοντας παρόμοια θεσμική συγκρότηση.

Η Ιωνική Δωδεκάπολη απαρτιζόταν από τις εξής 12 πόλεις-κράτη: Μίλητος, Μυούς Έφεσος, Πριήνη, Κολοφών, Λέβεδος, Κλαζομεναί, Θέως, Φώκαια, Ερυθρές και τα νησιά Σάμος και Κως. Θρησκευτικό κέντρο της δεύτερης αυτής αμφικτιονίας, ήταν το *Πανιώνιο* που βρίσκονταν στη Μυκάλη και εκεί στεγάζονταν και ο ναός του Ελικώνιου Ποσειδώνος, όπου όπως και στην περίπτωση της Δωρικής Εξαπόλεως, διενεργούνταν οι ετήσιες εορταστικές εκδηλώσεις των *Πανιωνίων*. Στην βορειοδυτική Μ. Ασία δέσποζε η Αιωλική Δωδεκάπολη με κέντρο το Γρύνειο. Ο Ηρόδοτος Ηρ. 3 .149 αναφέρει ότι μια από τις πόλεις της αιωλικής αμφικτιονίας υποχρεώθηκε βίαια να την εγκαταλείψει και να ενσωματωθεί στην Ιωνική αμφικτιονία, γεγονός που κατά την άποψη μας δεικνύει ότι οι ελληνικές αμφικτιονίες είτε δεν είχαν πάντοτε τις καλύτερες διπλωματικές σχέσεις μεταξύ τους, ή ότι η συγκεκριμένη “θυσιάστηκε” παρά την βούληση των κατοίκων της στον βωμό μιας συμπαιγνίας μεταξύ των δυο αμφικτιονιών στο βωμό ευρύτερω γεωπολιτικών σκοπιμοτήτων.

Πέραν των 3^{ων} αυτών αμφικτιονιών στη Μ. Ασία οι Rahtjen (1965) και Kriwaczek (2010) μελετώντας την πολιτική οργάνωση των σουμεριακών, των φιλισταιακών και των ιουδαϊκών πόλεων για μια εποχή που μπορεί να αναχθεί πίσω στην *Εποχή των Κριτών* και η οποία περίπου υπολογίζεται μεταξύ 1367-1050 π.Χ., έχουν διαπιστώσει ότι κάθε αυτόνομη πόλη-κράτος των παλαιστινιακών και των ιουδαϊκών περιοχών διέθετε τον δικό της κυβερνήτη και υπάγονταν σε μια μεγάλη ομάδα όπου μοιράζονταν κοινά θρησκευτικά ήθη και επιπλέον υπήρχε αμοιβαία συνεισφορά ως προς την κοινή άμυνα από εξωτερικούς εχθρούς. Ο Rahtjen χαρακτήρισε την οργάνωση των πόλεων αυτών ως “αμφικτιονίες”. Ωστόσο, ο

Kriwaczek (2010) επισημαίνει ότι αυτές οι μορφές οργάνωσης δεν κατάφεραν να μετεξελιχθούν σε ομοσπονδιακούς σχηματισμούς.

Από τη σύντομη περιγραφή των αμφικτιονιών¹⁰³ εξάγεται το συμπέρασμα ότι η λειτουργία τους εδράζονταν σε “πρωτο-δημοκρατική” βάση όπως α) ύπαρξη συνεδρίου μελών όπου αποφάσιζαν από κοινού για μια σειρά ζητημάτων, όπως εξωτερική πολιτική, σχέσεις πόλεων-μελών, θρησκευτικά θέματα κλπ, β) ισότητα ψήφου μεταξύ των μελών τους, γεγονός που επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μας για την ύπαρξη ενός περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας δημοκρατιών ιδεωδών για την προ-κλασική περίοδο, που αποκρυσταλλώθηκε πολιτειακά μέσω της δημοκρατίας των τελών του 6^{ου} αι. π.Χ. - αρχών του 5^{ου} στην Ελλάδα

Ωστόσο, βάσει των κριτηρίων τα οποία ήδη θέσαμε ώστε να χαρακτηριστεί μια περίπτωση πολιτειακού σχήματος ως κοινοπολιτεία, διαπιστώνουμε ότι οι αμφικτιονίες δεν περιλάμβαναν μια ειδικότερη και εξειδικευμένη θεσμική σχέση συνεργασίας μεταξύ των πόλεων-κρατών, όπως πχ, ύπαρξη κοινοβουλίου/εθνοσυνέλευσης, κοινών δικαστηρίων, καθεστώς ισοπολιτείας πολιτών, κοινό νόμισμα κλπ και σε κάθε περίπτωση δεν αποτελούσαν μια ενιαία κρατική οντότητα ομοσπονδιακού τύπου. Για το λόγο αυτό δεν θα επεκταθούμε ως προς την ανάλυση τους.

Το αυτό ισχύει και για τις περιπτώσεις των Ελληνικών Στρατιωτικών συμμαχιών (περιπτώσεις II. και III.) που ακολουθούν. Υποστηρίζουμε ωστόσο ότι οι αμφικτιονίες θα πρέπει μάλλον να θεωρούνται ως οι “πρόγονοι” των μετέπειτα κοινοπολιτειών.

6.3.) Ελληνικές στρατιωτικές συμμαχίες: Αθήνα, Σπάρτη και Μακεδονία

Ο Larsen (1944) αναφέρεται στις κυριότερες περιπτώσεις αρχαίων ελληνικών συμμαχιών, ήτοι την *Πελοποννησιακή συμμαχία* (περίπου 650–371 π.Χ.), την *Αθηναϊκή Συμμαχία* ή *Συμμαχία της Δήλου* (πρώτη φάση την περίοδο 478-404 και δεύτερη φάση την περίοδο 378-355 π.Χ.) και τις *Ελληνικές Συμμαχίες των Φιλίππου και Αλέξανδρου* της περιόδου 338-322 π.Χ. (η πρώτη ονομαζόμενη και ως *Συμμαχία*

¹⁰³ Για μια λεπτομερή περιγραφή των ελληνικών και μη αμφικτιονιών οι (Larsen, 1944; Roebuck, 1955; Rathjen, 1965 και Forrest, 2000) προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες.

της Κορίνθου), του Δημητρίου Πολιορκητή (την περίοδο 303/2) και των μετέπειτα των διαδόχων της Μακεδονίας (229-221 π.Χ.).

Αν και παρουσιάζουν ενδιαφέρον, τόσο ως προς τη θεσμική δομή και τη λειτουργία τους όσο και ως προς την ευρύτερη ιστορική βαρύτητα από τη δράση τους, εντούτοις δεν κατέστη τελικά εφικτό να μετεξελιχθούν σε οργανωμένες και βιώσιμες ομοσπονδιακές πολιτειακές οντότητες και για μια σειρά από λόγους παρέμειναν επί τις ουσίας στρατιωτικές συμμαχίες προσαρμοσμένες στη γεωπολιτική και την άμυνα. Οι Boak (1921) και Larsen (1944, 148-149) αναφέρουν ότι ακόμη και η Πελοποννησιακή συμμαχία με ηγέτιδα τη Σπάρτη ήταν στην πραγματικότητα μια συμμαχία ελεύθερων και ανεξάρτητων κρατών. Για την ανάληψη οποιασδήποτε μορφής στρατιωτικής δράσης έπρεπε να συσταθεί το στρατιωτικό συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν όλα τα μέλη της συμμαχίας με ίσο δικαίωμα ψήφου. Η Σπάρτη υπερερούσε μόνο στο ότι τα συμβούλια συγκαλούνταν με δική της πρωτοβουλία καθώς και στο ότι αναλάμβανε πάντα τη στρατιωτική διοίκηση της συμμαχίας.¹⁰⁴

Η δημοκρατική δομή είναι εμφανής και στην περίπτωση της Αθηναϊκής Συμμαχίας, τουλάχιστον ως προς την αρχική αυθεντική της μορφή. Κάθε πόλη-κράτος που αποτελούσε μέλος, μικρό ή μεγάλο, διέθετε μια ψήφο, ενώ η θέση της Αθήνας ήταν να ηγείται και όχι να κυριαρχεί επί των συμμάχων της. Η αυτονομία και η ελευθερία των πόλεων-κρατών-μελών ήταν εξασφαλισμένη ενώ το δημοκρατικό

¹⁰⁴ Προς επίρρωση της δημοκρατικής φιλοσοφίας της Πελοποννησιακής Συμμαχίας ο Larsen (1944) αναφέρει την περίπτωση του 506 π.Χ., όπου η συμμαχία υπό τον Κλεομένη εκστράτευσε εναντίον της Αθήνας, αλλά στην πορεία οι υπόλοιποι Πελοποννήσιοι αρνήθηκαν να συνεχίσουν την εκστρατεία όταν πληροφορήθηκαν τους πραγματικούς σκοπούς της εκστρατείας, που ήταν η επέμβαση εναντίον της δημοκρατικής Αθήνας ακόμη και όταν το στράτευμα είχε φθάσει ήδη στην Ελευσίνα. Η άρνηση των υπόλοιπων Πελοποννησίων και η ματαίωση της επιχείρησης στην οποία υποχρεώθηκε ο σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεομένης, αποδεικνύει ότι η συμμαχία θεσμικά εδράζονταν σε δημοκρατική βάση, καθώς είναι προφανές ότι εδώ έχουμε την περίπτωση της εφαρμογής της *αρχής της πλειοψηφίας*, αν ειδωθεί υπό το πρίσμα ενός ευρύτερου περιβάλλοντος μιας πανελλήνιας συνειδητότητας δημοκρατικής μακροκοουλτούρας. Για τη σύσταση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας η Καλογεροπούλου (1972, 39-52) παρέχει μια αναλυτική προσέγγιση, ενώ για την Αθηναϊκή Συμμαχία δεξ (της ιδίας, σελ. 20-23) και Δεσποτόπουλος (1972, 35-37). Αναφορικά με την 2^η περίοδο της Αθηναϊκής Συμμαχίας δεξ Cargill (1981) και Cackwell (1981). Δεν αποκλείουμε ωστόσο την πιθανότητα σε μεταγενέστερες ή προγενέστερες περιόδους η Σπάρτη να κατάφερε να χειραγωγήσει τελικά την Πελοποννησιακή συμμαχία.

υπόβαθρο της συμμαχίας αναδεικνύεται και από την ύπαρξη συμβουλίου για τα μέλη της. Ωστόσο, σταδιακά, η ηγεμονική θέση των Αθηνών κατέστησε τη δημοκρατικά οργανωμένη στρατιωτική συμμαχία, σε “αυτοκρατορία” των Αθηνών (Boak, 1921) που υπονόμεισε τη δημοκρατική φιλοσοφία της¹⁰⁵. Οι αποφάσεις της συμμαχίας λαμβάνονταν από τους εκπροσώπους των πόλεων, οι οποίοι εκπροσωπούσαν στο συμμαχικό *συνέδριο* Cackwell (1981), το οποίο προφανώς και αποτελούσε το σημαντικότερο θεσμικό όργανο.

Συναφούς φιλοσοφίας με την Αθηναϊκή και την Πελοποννησιακή συμμαχία ήταν και οι αντίστοιχες μακεδονικές. Ωστόσο, ο Larsen (1944) στέκεται στην περίπτωση της Ελληνικής Συμμαχίας της Κορίνθου, των Φιλίππου και Αλεξάνδρου, όπου πέραν της στρατιωτικής πτυχής, φαίνεται ότι το εγχείρημα αφορούσε τη δημιουργία μιας πανελλήνιας ομοσπονδίας. Η συμμαχία διέθετε *συνέδριο*, που αποτελούνταν από τους αιρετούς αντιπροσώπους των πόλεων-κρατών, επίσης τους 5 *προέδρους* που προετοιμάζαν τα θέματα συζήτησης του συνεδρίου και προέδρευαν αυτού, ενώ σε περίπτωση πολέμου σε συνεργασία με τον Μακεδόνα βασιλιά έθεταν τα θέματα προς συζήτηση.

Οι 5 πρόεδροι εκλέγονταν με κλήρωση δημοκρατικής φιλοσοφίας από τα κράτη-μέλη (δεν ήταν δυνατόν να προέρχονται από το ίδιο μέρος), ενώ συνεπικουρούνταν στο έργο τους από γραμματείς και λοιπό προσωπικό με σκοπό την επιτυχή διεξαγωγή των συνεδρίων. Το όραμα του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου κατέστη βραχύβιο καθώς μετά το θάνατο και των δυο και τη διεξαγωγή του Λαμιακού πολέμου 323/2, η προσπάθεια διακόπηκε.

Παραπλήσια τύχη είχε και μια παρεμφερής προσπάθεια για μια νέα Ελληνική συμμαχία από τον βασιλιά Δημήτριο τον Πολιορκητή την περίοδο 303/2 ο οποίος στην στρατιωτική του αντιπαράθεση με τον βασιλιά Κάσσανδρο είχε εκλεγεί *ομοσπονδιακός στρατηγός* βάσει του ομοσπονδιακού συστήματος που επιδίωκε να εγκαθιδρύσει. Η ομοσπονδία του Δημητρίου, για το βραχύβιο διάστημα κατά το οποίο λειτούργησε διέθετε ένα *κοινοβούλιο* 500 μελών (ίσως και περισσότερων) τα οποία εκλέγονταν από τις πόλεις-κράτη της ομοσπονδίας (πχ, Θεσσαλία με 10 αντιπροσώπους). Τα συμβούλια αυτά διέθεταν *προέδρους* που προέρχονταν από τις

¹⁰⁵ Ίσως η περίπτωση αυτή να ομοιάζει με τον “ιδεαλιστικό” ρόλο των ΗΠΑ κατά την αρχική περίοδο λειτουργίας του NATO το 1949 και την μετεξέλιξη του ρόλου αυτού σε ηγεμόνα κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

πόλεις-κράτη. Εικάζουμε ότι πιθανόν ο αριθμός των 500^{ων} συνέδρων να υιοθετήθηκε ως ιδέα που γεννήθηκε βασισμένη στην ύπαρξη του αθηναϊκού *Συμβουλίου των Πεντακοσίων*.

Ο Larsen (1925, 324) υποστηρίζει ότι πέραν του ηγεμόνα-Μακεδόνα βασιλιά, το συνέδριο ήταν το σημαντικότερο όργανο της ομοσπονδίας. Τόσο στην ομοσπονδία των Φιλίππου και Αλέξανδρου όσο και σε αυτή του Δημητρίου, κάθε μέλος μπορούσε στο κοινοβούλιο να διαθέτει από 1 ως 10 ψήφους ανάλογα με το μέγεθός του, αν δηλαδή λογίζονταν είτε ως περιφερειακό συγκρότημα, είτε ως μεμονωμένη πόλη-κράτος. Η αποχώρηση/απόσχιση από το συνέδριο απαγορεύονταν ενώ οι πόλεις που δεν έστελναν απεσταλμένους, τιμωρούνταν με πρόστιμο ή ήταν δυνατόν να υποστούν στρατιωτική βία μετά από απόφαση της κεντρικής ομοσπονδιακής κυβέρνησης με σκοπό να “συμμορφωθούν” ξανά στις συνθήκες.

Οι αιρετοί αυτοί αντιπρόσωποι κάθε πόλης δεν εκλέγονταν με κλήρο αλλά επιλέγονταν με κάποιο τρόπο στις πόλεις τους, δεν είναι ξεκάθαρο όμως αν εκλέγονταν δημοκρατικά ή και όχι καθώς έπρεπε να είναι έμπιστα άτομα (*του ιδίου* σελ. 322). Εικάζουμε ότι αυτά τα άτομα θα έπρεπε να “κατείχαν” τα θέματα, που ενδεχομένως να απαιτούσαν βαθειά “τεχνική” γνώση των αντικειμένων προς συζήτηση και απόφαση. Οι αντιπρόσωποι των πόλεων στο συνέδριο ήταν εκλεγμένοι στις πόλεις τους και διατηρούσαν το δικαίωμα να αποφασίζουν για μια σειρά από ζητήματα χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να λογοδοτήσουν σε αυτές. Αυτό ωστόσο υποδηλώνει κατά την άποψη μας αδυναμία δημοκρατικού ελέγχου.

Ο Larsen (1925) επιπλέον υποστηρίζει ότι ο αριθμός των συνέδρων πιθανότατα επαυξήθηκε μετά τις κατακτήσεις του Αλέξανδρου. Ακόμη, πολύ συγκεκριμένα ορίζει ότι υπήρχε ομοσπονδιακή νομοθεσία και στην περίπτωση που τα τοπικά δικαστικά όργανα της ομοσπονδίας δεν ήταν δυνατόν να αναλάβουν κάποιες δικαστικές υποθέσεις στις πόλεις-κράτη, το συνέδριο μπορούσε να λειτουργήσει και ως ένα εν δυνάμει ανώτερο δικαστικό όργανο με δυνατότητα επιβολής προστίμων είτε χρηματικών είτε επί της περιουσίας. Πάντως, η έρευνα μέχρι τώρα δεν έχει αποδείξει την ύπαρξη θεσμοθετημένου ομοσπονδιακού δικαστηρίου. Σε μια παλαιότερη μελέτη, ο Frank (1914) υπέθεσε ότι το μακεδονικό συνέδριο πιθανότατα αποτελούσε και όργανο θέσπισης νέων νόμων, αποτελώντας έτσι ένα αντιπροσωπευτικό όργανο των πόλεων-κρατών.

Ωστόσο, προβληματική είναι η αναγωγή στο επίπεδο της ομοσπονδιακής

νομοθεσίας, αφού ο Larsen (1925, 324) υποστηρίζει μια ιδιότυπη σχέση ως προς τη λειτουργία του δικαίου: πιο συγκεκριμένα, κάθε πόλη-κράτος ήταν δυνατόν να έχει εν ισχύ τόσο το δικό της “εθνικό” δίκαιο αλλά παράλληλα να συμμορφώνεται και με την ομοσπονδιακή νομοθεσία, η οποία θεωρητικά υπερισχύει.¹⁰⁶

Για τον Larsen, αυτή η “ανώμαλη” κατάσταση αποδίδεται στο ότι η αρχική φιλοσοφία και στόχευση των ελληνικών συμμαχιών, ήταν η επίτευξη της πανελληνίας ενότητας (σ.σ. του υπέρτατου πολιτικού στόχου) ενώ τα “τεχνικά” ζητήματα ήταν δυνατόν να επιλυθούν στην πορεία της λειτουργίας της εν δυνάμει ομοσπονδίας.

Είναι προφανές ότι τόσο στην περίπτωση των Ελληνικών Συμμαχιών, όσο και της ΕΕ στην εποχή μας, η βαρύτητα δόθηκε εξ αρχής στον πολιτικό στόχο, ο οποίος στην περίπτωση των Ελληνικών Συμμαχιών ήταν η ανάσχεση του εξωτερικού εχθρού (Πέρσες, σε πρώτη φάση, Ρωμαίοι/ανταγωνιστικά ελληνιστικά βασίλεια σε δεύτερη), ενώ στην περίπτωση της ΕΕ ήταν ο ανταγωνισμός των ΗΠΑ-ΕΣΣΔ και η γεωπολιτική συρρίκνωση της Ευρώπης. Τέλος, ο Cary (1923) υποστηρίζει ότι η ομοσπονδιακή φιλοσοφία του Δημητρίου του Πολιορκητή μαρτυρείται και από το γεγονός ότι επέβαλλε ένα έκτακτο ομοσπονδιακό φόρο και ότι πάταξε την πειρατεία στην ευρύτερη περιοχή της επικράτειας του. Επιπλέον, συγκρότησε σώμα 25.000 ανδρών (σ.σ. προφανώς από το έμψυχο δυναμικό της ομοσπονδίας) και το οποίο διοίκησε στην ατυχή για αυτόν, μάχη της Ιψού του 301 π.Χ.

Από την όλη ανάλυση των Ελληνικών Συμμαχιών της Μακεδονίας είναι προφανές ότι η θεσμική τους οργάνωση τις κατατάσσει ως κάτι περισσότερο από στρατιωτικές συμμαχίες, όχι όμως ως πραγματικές κοινοπολιτείες. Ενδεχομένως αν ο χαρακτήρας τους δεν καθίστατο βραχύβιος, να ήταν δυνατόν να μετεξελιχθούν σε ομοσπονδιακές ενώσεις.

Ωστόσο, τυχόν αποδοχή του όρου “ομοσπονδία”, θα πρέπει να θεωρείται παρακινδυνευμένη αν ληφθεί υπ’ όψιν ότι αυτές οι συμμαχίες δεν έπαυαν να αποτελούν παράλληλα και μοναρχίες και πιθανότατα για τα κρίσιμα ζητήματα πχ. εξωτερικής πολιτικής, άμυνας, ή για δικαστικές υποθέσεις κλπ., ο ηγεμόνας-βασιλιάς ή ο εκπρόσωπός του στα συνέδρια αυτά (πχ. ο Δημήτριος Πολιορκητής) διατηρούσε τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο. Το συμπέρασμα μας αυτό επιβεβαιώνει ο Larsen (1925).

¹⁰⁶ Μέχρι πρότινος στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη υπήρχε μια παραπλήσια σύζήτηση 23 αιώνες μετά, για το κατά πόσο το κοινοτικό δίκαιο της ΕΕ υπερισχύει του εθνικού ή το αντίθετο.

6.4.) Συνοπτική περιγραφή των κύριων πολιτειακών και οικονομικών θεσμών των αρχαίων ελληνικών “πρωτο-ομοσπονδιών”

Στην ενότητα αυτή επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση των πολιτικών και οικονομικών θεσμών των ελληνικών κοινοπολιτειακών σχημάτων. Προτού ωστόσο προβούμε στην ακολουθητέα ανάλυση, οφείλουμε την παρατήρηση ότι άλλη μια ιδιαιτερότητα της ανάλυσης που αφορά τις αρχαίες ελληνικές ομοσπονδίες έγκειται στο ότι ο τελικός αριθμός και η σπουδαιότητα των ελληνικών Κοινών δεν είναι δυνατόν να αποσαφηνιστούν πλήρως λόγω έλλειψης των απαραίτητων ιστορικών πηγών (Mackil, 2013, 336).

Επί παραδείγματι, παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις το φαινόμενο μια περιφερειακή ενότητα να αποχωρεί ως μέλος από ένα ευρύτερο Κοινό, δημιουργώντας ένα αυτόνομο Κοινό και στην συνέχεια να ενσωματώνεται ξανά στην αρχική ομοσπονδία (περίπτωση του βραχύβιου Κοινού των Πλαταιών που επανασυνδέθηκε ως μέλος του Κοινού των Βοιωτών, της ιδίας, σελ. 336).

Εδώ αναλύονται 11 περιπτώσεις Κοινών για τις οποίες οι αρχαίες πηγές και η ακαδημαϊκή έρευνα έχουν αποδώσει μια σειρά από σημαντικές, πλην όμως ελλιπείς πληροφορίες ώστε να εξαχθούν οριστικά συμπεράσματα. Οι περιπτώσεις που αναλύονται εδώ παρουσιάζουν ποικιλία πολιτικών δομών (ολιγαρχία, βασιλεία, δημοκρατία και μίξη αυτών κλπ.). Ωστόσο, στην επόμενη ενότητα (6.5) γίνεται ανάλυση άλλων 3^{ων} περιπτώσεων που με βάση τα κριτήρια που ορίστηκαν στην 6.1.) θα πρέπει να θεωρούνται ως πιο ολοκληρωμένες και χρήσιμες για την εξαγωγή συμπερασμάτων και προτάσεων.

Το Κοινό των Βοιωτών που αναλύεται πρώτο είχε οργάνωση μάλλον ολιγαρχική αλλά με έντονο το δημοκρατικό στοιχείο στις πολιτειακές του δομές, ενώ οι δυο Συμπολιτείες (Αιτωλική και Αχαϊκή) είχαν ξεκάθαρη δημοκρατική πολιτική οργάνωση και για το λόγο αυτό επιλέξαμε να τις διερευνήσουμε περαιτέρω λόγω της συνάφειας του πολιτικού συστήματος με τη φιλοσοφία σύστασης αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης που μας ενδιαφέρει ως ερευνητικό εξαγόμενο.

6.4.1.) Θεσσαλική Κοινοπολιτεία (περίπου 550-323 π.Χ.)

Αν και δεν είναι απολύτως ακριβές το πότε η Θεσσαλική Κοινοπολιτεία αποτέλεσε μια λειτουργική οργανική οντότητα, ωστόσο υπολογίζεται ότι γύρω στο 550 π.Χ. διέθετε μεγάλη γεωπολιτική επιρροή, η οποία έφτανε μέχρι τη Φωκίδα και τη Βοιωτία. Το πολίτευμα των αρχαίων Θεσσαλών ήταν ολιγαρχικό. Αριστοκράτες μεγαλοκτηματίες, όπως οι Αλευάδες με κέντρο τη Λάρισα ήλεγχαν διοικητικά μεγάλες εκτάσεις γης. Ειδικότερα, το θεσσαλικό Κοινό ήταν οργανωμένο βάσει ενός συστήματος διοικητικής διαμέρισης τεσσάρων τμημάτων, τα οποία ονομάζονταν *τετράδες*. Κάθε ένα τέτοιο τμήμα διοικούνταν από ένα *τέτραρχο* που ήταν ουσιαστικά υπόλογος μόνο στον *ταγό*, τον ολιγαρχικό ομοσπονδιακό κυβερνήτη του Κοινού (Wade-Gery, 1924).

Η κεντρική κυβέρνηση της κοινοπολιτείας απαρτιζόταν από τους τετράρχες και τον ταγό και ήταν υπεύθυνη για τη διαχείριση όλων των σοβαρών ζητημάτων της κοινοπολιτείας, όπως π.χ., εξωτερική πολιτική. Η τετραρχία περιλάμβανε τέσσερις περιφερειακές ενότητες: την Εστιαιώτιδα με κύρια πόλη τις φθιωτικές Θήβες, τη Θεσσαλιώτιδα δυτικά και την Πελασιώτιδα με την Αχαΐα Φθιώτιδα ανατολικά.

Το σύστημα διοικήσεως του Κοινού προέβλεπε ότι ο θάνατος του ταγού συνεπάγονταν την αντικατάσταση του μετά από πρωτοβουλία των άλλων τεσσάρων τετράρχων. Ο Larsen (1960, 240) θεωρεί ότι το πολιτικό σύστημα της Θεσσαλικής κοινοπολιτείας, ακόμη και την περίοδο της σταδιακής παρακμής του από το 510 π.Χ. και έπειτα, δύναται να χαρακτηριστεί ως “περιορισμένη μοναρχία” (limited monarchy). Από το έτος το 457 π.Χ. και έπειτα, το οποίο συνοδεύτηκε από μια περίοδο “αταγείας” η συγκεντρωτική εξουσία άρχισε να υποχωρεί βαθμιαία με αποτέλεσμα η κοινοπολιτεία πρακτικά να διοικείται από ανεξάρτητους ισχυρούς ολιγάρχες που βρίσκονταν σε έντονο ανταγωνισμό μεταξύ τους. Ωστόσο, κατά τον 4^ο αι. π.Χ. σημειώθηκαν θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Ο ταγός μετονομάστηκε σε *άρχων* και οι τετράρχες σε *πολεμάρχους*.

Ως προς τη δομή και τη σύνθεση του θεσσαλικού ομοσπονδιακού στρατού, την αιχμή του δόρατος αποτελούσε το ισχυρό φημισμένο ιππικό, σε αντίθεση με τη συνηθισμένη οργάνωση τύπου οπλιτικής φάλαγγας των περισσότερων ελληνικών πόλεων. Κάθε τετραρχία διαιρέθηκε σε κλήρους, όπου έκαστος εξ αυτών έπρεπε να παρέχει 40 ιππείς και 80 οπλίτες. Εικάζουμε, ότι η μη ανάδειξη της οπλιτικής

φάλαγγας στη Θεσσαλία πιθανόν να υποδηλώνει τον έντονα ολιγαρχικό-συγκεντρωτικό χαρακτήρα στην ανώτερη διοίκηση του Κοινού, που δεν επέτρεπε τη συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων που είναι συνυφασμένη με τη φιλοσοφία λειτουργίας της οπλιτικής φάλαγγας. Υπό αυτό το πρίσμα, η άποψη του Larsen, που αναφέρει την πιθανότητα πολέμαρχοι να εκλέγονταν από μια ομοσπονδιακή εθνοσυνέλευση, μάλλον δεν συμβαδίζει με το όλο ολιγαρχικό θεσμικό πλέγμα της θεσσαλικής πολιτειακής οργάνωσης.

Ως προς τις άλλες θεσμικές παραμέτρους της κοινοπολιτείας, είναι γνωστό ότι η συλλογή των φόρων γίνονταν από τις κατά τόπους-πόλεις κράτη και όχι μέσω της ίδιας της κεντρικής κυβέρνησης, κάτι που υποδηλώνει αποκεντρωτικό χαρακτήρα στο ζήτημα αυτό. Ως προς τη νομισματική πολιτική του Κοινού, ο Caspari (1917) αναφέρει πως η αρχαιολογική έρευνα απέδειξε την ύπαρξη πληθώρας τοπικών νομισμάτων ιδίως μεταξύ 400-344 π.Χ., καθώς και το ότι όχι λιγότερα από 21 ξεχωριστά νομισματοκοπεία ήταν ανοικτά στις πόλεις της ομοσπονδίας, γεγονός που κατά τη άποψη μας σημαίνει ότι το θεσσαλικό Κοινό είχε ένα αναπτυγμένο σύστημα εγχρήματης οικονομίας. Επίσης βρέθηκαν ομοσπονδιακά νομίσματα για την περίοδο 196-146 π.Χ. (κεφαλή Διός ή Ιτωνίου Αθηνάς με επιγραφή τη λέξη ΘΕΣΣΑΛΩΝ (Liampi, 2005).

Εν κατακλείδι, το θεσσαλικό Κοινό, αν και δεν εδράζονταν σε δημοκρατική βάση όπως άλλα, ωστόσο παρουσιάζει λειτουργίες που συναντώνται και στις υπόλοιπες κοινοπολιτείες (πχ, κοινό νόμισμα, κοινές ομοσπονδιακές ένοπλες δυνάμεις κλπ.). Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία περί ομοσπονδιακών οργάνων απονομής δικαιοσύνης, εντούτοις εικάζουμε ότι υπήρχαν, δεδομένης της συνολικής θεσμικής φιλοσοφίας διοίκησης του Κοινού.

Η τελευταία περίοδος ακμής του Θεσσαλικού Κοινού εντοπίζεται στην περίοδο 375-370 π.Χ. και είναι συνυφασμένη με την ηγεσία του Ιάσωνος των Φερών. Από το 375 ο Ιάσων υποσκέλισε τους Αλευάδες της Θεσσαλίας και έγινε ταγός, αλλά το 370 δολοφονήθηκε και το Κοινό αλλά πιθανότατα και ο ελληνισμός ευρύτερα αποστερήθηκε των σπουδαίων ικανοτήτων και των επιτευγμάτων του που αναδεικνύει ο Sprawski (1999). Βαθμηδόν η επιρροή στις εσωτερικές υποθέσεις του Κοινού από τη Θήβα και τη Μακεδονία έγιναν όλο και περισσότερο εμφανείς.

Εν τέλει όλη η Θεσσαλία ενσωματώθηκε στη μεγάλη μακεδονική

αυτοκρατορία των Φιλίππου και Αλεξάνδρου.

6.4.2.) Κοινοπολιτεία της Κυρηναϊκής (πριν το 450 π.Χ-75 π.Χ.)

Η Κυρήνη δημιουργήθηκε το 630 π.Χ. ως αποτέλεσμα αποικισμού Ελλήνων από το νησί της Θήρας στην περιοχή της βορειοανατολικής Αφρικής, στη σημερινή Λιβύη. Πρώτος κυβερνήτης αναγνωρίζεται ο βασιλιάς Βάττος. Σταδιακά, μια σειρά από πόλεις ιδρύθηκαν στην περιοχή. Μέχρι το 450 π.Χ., ονομαστές καταγεγραμμένες πόλεις αναφέρονται η Βάρκη, η Απολλωνία (λιμάνι της Κυρήνης), η Πτολεμαίς, οι Ευεσπερίδες (σημ. Βεγγάζη), η Τευχήρα, και ο Αντίτυργος (Boardman, 1966; Jones and Little, 1971).¹⁰⁷ Η Mitchell (2000) αναφέρει μέχρι το 450 περίπου, ο θεσμός της βασιλείας εξακολουθούσε να διατηρεί την διοικητική του επιρροή στις πόλεις, ωστόσο, μετά την πτώση της μοναρχίας, οι ελληνικές πόλεις παρουσίαζαν διοικητική αυτοτέλεια.

Πέραν των ποικίλων τοπικών νομισμάτων που βρέθηκαν σε διάφορες πόλεις (πχ., Πτολεμαίς, δεξ Kraeling, 1962, 263-268), οι κυρηναϊκές πόλεις διέθεταν και πριν το 450 κοινό νόμισμα με έμβλημα το φυτό σίλφιο από την μπροστινή πλευρά (που ευδοκίμωσε στην περιοχή) και από την ανάποδη, την κεφαλή του Διός με την επιγραφή “KOINON” (Caspari, 1917). Η χρήση κοινού νομίσματος ίδιας περιεκτικότητας διατηρήθηκε και μετά την πτώση της μοναρχίας περί το 450, κάτι που η Mitchell (2000, 93-96) θεωρεί ως απόδειξη για την ύπαρξη κοινοπολιτείας.

Η αντικατάσταση της μοναρχίας περί το 450 από δημοκρατικά καθεστώτα, όχι τόσο ριζοσπαστικά όσο η Αθήνα, συνοδεύτηκε από θεσμικά όργανα, όπως τη δημιουργία Εκκλησίας του δήμου κατά τα αθηναϊκά πρότυπα και του θεσμού των *3^{ων} δημιουργών*, δηλαδή αρχόντων, οι οποίοι επιλέγονταν για τη διαχείριση των λατρευτικών περιοχών της πόλης και ήταν υπόλογοι στο δήμο της Κυρηναϊκής, ενώ η θητεία τους ήταν ετήσια. Ωστόσο, η κυρηναϊκή κοινοπολιτεία πέραν της εθνοσυνελεύσεως, διέθετε *Γερουσία* και *Πρυτανείο* (συμβούλιο), θεσμούς που παραπέμπουν πολιτειακά στο σπαρτιατικό μοντέλο διοίκησης.

Στα τέλη του 4^{ου} αι., μια μορφή ολιγαρχίας ασκούσε την πολιτική εξουσία. Ένα τέτοιο “αμάγαλμα” δημοκρατίας με ολιγαρχικά στοιχεία εμφανίζεται να ίσχυε

¹⁰⁷ Το σημερινό Tobruk, περισσότερο γνωστό ίσως από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του φημισμένου Γερμανού στρατηγού Erwin Rommel, την περίοδο 1941-42, κατά τον Β΄ΠΠ.

και στην Κέρκυρα το 427 π.Χ., τα Μέγαρα, το 424 και τη Σάμο το 411.

Μια σημαντική παράμετρος της οικονομικής οργάνωσης του Κοινού ήταν ότι δεν κατάφερε ποτέ να διαθέτει κατάλληλα λιμάνια, και για το λόγο αυτό δεν απέκτησε ναυτική δύναμη με σκοπό τον έλεγχο της θαλάσσιας περιοχής από την οποία περιβρέχονταν. Η μη ανάπτυξη του εμπορίου συνετέλεσε στην αποτροπή δημιουργίας ισχυρής αστικής τάξης. Μεγάλες έκτασεις γης βρίσκονταν στα χέρια γαιοκτημόνων και καλλιεργούνταν από περίοικους, που κατά μεγάλη πλειοψηφία αποτελούνταν από ντόπιους εξελληνισμένους Λίβυους.

Η μη στροφή στη θάλασσα και η οργάνωση της παραγωγής που δεν βασίζονταν στην εμπορική δράση πιθανόν να σχετίζεται και με τη στρατιωτική οργάνωση, όπως ισχυριζόμαστε στο κεφ. 3 και αναλύθηκε εκτενώς στην 3.2.). Η Mitchell (2000) αναφέρει ότι η κοινοπολιτεία δεν διέθετε ισχυρό στρατό τύπου οπλιτικής φάλαγγας που να βασίζεται στους αγρότες-πολίτες-οπλίτες, όπως της αρχαίας Αθήνας και ότι ο στρατός του Κοινού ήταν μισθοφορικός.¹⁰⁸

Το ενδιαφέρον για το Κοινό αναθερμάνθηκε στην ακαδημαϊκή έρευνα όσον αφορά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ο Larsen (1929) υποστηρίζει ότι το 250 π.Χ. η κοινοπολιτεία έκανε χρήση κοινού νομίσματος ενώ η απόφαση απόδοσης ομοσπονδιακής υπηκοότητας σε όλες τις πόλεις της Κυρηναϊκής υποδηλώνει την

¹⁰⁸ Στο κεφ. 3.2 αναλύθηκαν οι κύριες δυο διστάμενες απόψεις που αναφέρονται στη σχέση οπλιτικής φάλαγγας με την δημοκρατία, όπου και έγινε η επισήμανση ότι η οποιαδήποτε επιλογή άποψης δεν επηρεάζει την δική μας οπτική ανάλυσης που συνδέει όχι απαραίτητα το ιστορικό αποτέλεσμα, αλλά τις αξίες της οπλιτικής φάλαγγας και των τριηρών ως προς την ανάδειξη της δημοκρατίας πχ., περιπτώσεις Αθηναϊκής Δημοκρατίας, Ρόδου, τη “μεικτή” δημοκρατία της Ρώμης (δες Κυριαζής, 2014, 11) πριν την αυτοκρατορία κλπ. Παρά ταύτα, είναι ασφαλές να ειπωθεί ότι η δημοκρατία συνυφαίνεται με την στροφή στη θάλασσα και τις τριήρεις αλλά και ότι οι δημοκρατίες παρουσίαζαν στρατιωτική οργάνωση με οπλιτικές φάλαγγες ως κύρια δύναμη στρατού ξηράς και μόνον (δες και *του ιδίου*, σελ 21). Μια άλλη νέα ιδέα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα νέο έρευνας: Είναι δυνατόν η μισθοφορική οργάνωση στρατού, η μη ύπαρξη οπλιτικής φάλαγγας και η ύπαρξη μεγαλογαιοκτημόνων να συνδέονται κανονιστικά με μη δημοκρατικά μοντέλα διακυβέρνησης; Τα Κοινά της Θεσσαλίας και της Κυρηναϊκής δεν διέθεταν οπλιτικές φάλαγγες και δημοκρατία. Τα τρανταχτά αντιπαραδείγματα αυτής της ιδέας είναι η προ-κλασική Αθήνα, Σπάρτη, η Θήβα και η Μακεδονία που διέθεταν οπλιτική φάλαγγα αλλά όχι δημοκρατία. Ισχύει ο γενικός κανόνας ότι η θάλασσα είναι συνυφασμένη με τη δημοκρατία και οι μισθοφορικοί στρατοί και η μη ύπαρξη φάλαγγας, με μη δημοκρατικά μοντέλα διοίκησης; Υποσχόμαστε μια μελλοντική έρευνα σε αυτό το ζήτημα που καθ’ όσον γνωρίζουμε, δεν έχει μελετηθεί μέχρι τώρα.

πολιτική επιδίωξη για την ενίσχυση της κοινοπολιτείας μέσω της πολιτικής ισότητας. Έτσι, επιβεβαιώνεται η προαναφερθείσα άποψη της Mackil (2013) για ένα ευρύτερο περιβάλλον *ισοπολιτείας* στα ελληνικά κοινά.

Ο Larsen (1929) υποστηρίζει ότι η απόφαση απόδοσης ομοσπονδιακής υπηκοότητας (που είναι η *ισοπολιτεία*) συνετέλεσε στην αύξηση των ενεργών πολιτών από τους 1000 στους 10000. Η δημοκρατική έκφραση ενισχύθηκε εκτός από την ύπαρξη *εθνοσυνέλευσης-εκκλησίας του δήμου*, με το *συμβούλιο γερόντων* (γερουσιαστές), 101 μελών με δια βίου θητεία. Η γερουσία αποφάσιζε για τον ορισμό των 5 *στρατηγών*, οι οποίοι επιφορτίζονταν με την άμυνα του Κοινού, ωστόσο, για την αποστολή στρατευμάτων έξω από την ομοσπονδία, αποφάσιζε η εθνοσυνέλευση. Υπήρχε επιπλέον η *Βουλή*, αποτελούμενη από 500 άτομα (πιθανότατα με παραπλήσιες αρμοδιότητες βάσει του αθηναϊκού μοντέλου), στην οποία ήταν δυνατόν να συμμετέχουν άτομα άνω των 50 ετών, τα οποία ήταν δυνατόν να επανεκλεγούν.

Ο Larsen (σελ 364) αναφέρει ακόμη ότι υπήρχε *συμβούλιο 5 εφόρων* (σ.σ. θεσμός δανεισμένος πιθανότατα από τη Σπάρτη) και ο θεσμός των 9 *νομοφυλάκων*, αλλά δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο ποιες αρμοδιότητες επιτελούσαν οι τελευταίοι. Ακόμη, η ομοσπονδία διέθετε δικαστικό σώμα 1500 δικαστών (σ.σ. μοιάζει με το θεσμό της Ηλιαίας από την Αθήνα) οι οποίοι επιλέγονταν με κλήρωση. Με τη δικαστική διαδικασία εμπλέκονταν –άγνωστο γιατί– και οι στρατηγοί, οι οποίοι δρουν ως “εισαγγελείς”, και κατόπιν η βουλή και η γερουσία ενημερώνονταν για την υπόθεση και αν η ετυμηγορία τους ήταν θετική, η τελική εκδίκαση προχωρούσε στους 5500 δικαστές, οι οποίοι λάμβαναν και την τελική απόφαση.

Το τελικό συμπέρασμα από την ανάλυση είναι ότι η κοινοπολιτεία της Κυρηναϊκής μετά την εγκατάλειψη της βασιλείας το 450 π.Χ., αποτελούσε ένα σύνθετο θεσμικό αμάγαμα δημοκρατικών και ολιγαρχικών στοιχείων. Η ύπαρξη τόσων θεσμικών οργάνων και η αλληλεπίδραση ρόλων μεταξύ τους (εκκλησία του δήμου, βουλή, γερουσία, 5 έφοροι, 9 νομοφύλακες, 5500 δικαστές, 5 στρατηγοί κλπ.) πιθανότατα καθιστούσε το σύστημα αρτηριοσκληρωτικό στη λειτουργία του και μη δεκτικό σε καινοτομίες και ταχύτητα λήψης αποφάσεων (υψηλός βαθμός “ελέγχων και ισορροπιών” υπό την έννοια που παρουσιάστηκε στην 5.4.). Ενδέχεται όμως ορισμένα από τα ανωτερω θεσμικά αυτά όργανα να αφορούσαν ξεχωριστές και συγκεκριμένες περιόδους, και όχι μια ενιαία, αλλά οι πληροφορίες που παρέχονται είναι ελλιπείς για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Η Κοινοπολιτεία της Κυρηναϊκής κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους το 75 π.Χ., ενώ η τελευταία ελληνιστική αναλαμπή έγινε από τον Μάρκο Αντώνιο και την τελευταία φαραώ της Αιγύπτου, την Ελληνίδα Κλεοπάτρα των Πτολεμαίων το 34 π.Χ.

6.4.3.) Κοινό των Χαλκιδέων (430-348 π.Χ.)

Το 432 π.Χ. η Όλυνθος, μέλος της συμμαχίας της Δήλου αποσκήρτησε από την Αθηναϊκή συμμαχία και μαζί με γειτονικές πόλεις συγκρότησαν το 430 ομοσπονδιακή ένωση που ονομάστηκε Κοινό των Χαλκιδέων με πρωτεύουσα την Όλυνθο. Τα πρώτα χρόνια του 4^{ου} αι. π.Χ. συνέπεσαν με την επέκταση του Κοινού με οικιοθελείς προσχωρήσεις στην αρχή και με τη χρήση βίας στη συνέχεια σε κάποιες περιπτώσεις. Το 393 το Κοινό σύνηψε ευνοϊκή συνθήκη με τον βασιλιά Αμύντα της Μακεδονίας, ο οποίος επεδίωκε να είναι απερίσπαστος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε έναντι των Ιλλυριών. Με τη συμφωνία αυτή το Κοινό των Χαλκιδέων επεκτάθηκε και σε περιοχές εκτός Χαλκιδικής και συμπεριέλαβε στην επικράτεια του, τις περιοχές της Πιερίας καθώς και την Πέλλα (Σακελλαρίου, 1972).

Η γεωπολιτική επέκταση δημιούργησε ένα πλούσιο κράτος 4000 τετραγωνικών χλμ, με πολυάριθμο και ικανό ομοσπονδιακό στρατό 30.000 οπλιτών σε σύνολο 120.000 κατοίκων, το οποίο επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο όταν ο Αμύντας ηττήθηκε από τους Ιλλυριούς. Τελικώς, το Κοινό ηττήθηκε μετά από ένα μακρόχρονο και σκληρό πόλεμο το 383 π.Χ. από ένα στρατιωτικό συνασπισμό Θεσσαλών, Σπαρτιατών και Μακεδόνων υπό τον αναδιοργανωμένο Αμύντα. Αφορμή του νέου πολέμου ήταν η σθεναρή αντίσταση των πόλεων Άκανθος και Απολλωνία που πίεζονταν από το Κοινό για να ενταχθούν σε αυτό (σελ. 382-388). Οι Σπαρτιάτες διέλυσαν το Κοινό και απελευθέρωσαν τις πρώην πόλεις της κοινοπολιτείας, οι οποίες όμως βαθμηδόν κατέστησαν δορυφόροι της Σπάρτης (Cartledge, 1987).

Η διοίκηση του κράτους διεξάγονταν από ολιγαρχικούς κύκλους βάσει περιουσιακών κριτηρίων και οι οποίοι διέθεταν διευρυμένα δικαιώματα (Σακελλαρίου, 1972). Αν και η ακριβής θεσμική δομή του Κοινού δεν έχει προσδιοριστεί, πιθανότατα διέθετε κοινή ομοσπονδιακή νομοθεσία και νόμισμα,

βασισμένο στα πρότυπα του Κοινού των Βοιωτών. Ο πίνακας 12 περιέχει τα ευρήματα που αφορούν τη νομισματική κυκλοφορία στο Κοινό των Χαλκιδέων.

Πίνακας 12: Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Χαλκιδέων

Τοπικά νομίσματα		
Όψη νομίσματος	Περίοδος χρήσης	Παρατηρήσεις
διάφορα	πριν το 400	Ανεξάρτητα αργυρά νομίσματα κόβονται σε Όλυνθο, Ποτίδαια, Τορώνη, Σερμίλη, Μένδη
διάφορα	μετά το 400	Ανεξάρτητα αργυρά νομίσματα κόβονται σε Άκανθο, Απολλωνία, Ορθαγορεία Όλυνθο, Ποτίδαια, Μένδη
Ομοσπονδιακά νομίσματα		
Καλπάζων άλογο με επιγραφή	Περίπου στο 450	-
Απεικόνιση Απόλλωνος ή λύρα με την επιγραφή ΧΑΛΚΙΔΕΩΝ	400-350	Ένα νόμισμα επιπλέον φέρει την επιγραφή ΟΛΥΝΘΟΣ ενώ άλλα φέρουν το όνομα κάποιου ομοσπονδιακού επισήμου

Πηγή: Caspari (1917) και Thompson (1939).

Όπως διασώζεται μέσω των *Ολυνθιακών λόγων* του Δημοσθένη, το Κοινό των Χαλκιδέων διαλύθηκε το 348 και η πρωτεύουσα του Όλυνθος καταστράφηκε από τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας.

6.4.4.) Κοινό των Ακαρνανών (περίπου 400-230 π.Χ).

Το Κοινό των Ακαρνανών δημιουργήθηκε κατά τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και αφορούσε την εθελούσια συνένωση των πόλεων που βρίσκονταν στην περιοχή μεταξύ του ποταμού Αχελώου και της δυτικής ακτής που βρέχεται από τη θάλασσα του Ιονίου. Οι πιο γνωστές πόλεις του Κοινού ήταν ο Στράτος που αποτελούσε και την πρωτεύουσα του (10 χλμ. βορειοδυτικά από το σημερινό Αγρίνιο) αλλά ως θρησκευτικό κέντρο του Κοινού, αναφέρεται το Άκτιο, στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, όπου υπήρχε ιερό του Απόλλωνα.

Άλλες γνωστές πόλεις-μέλη του Κοινού ήταν οι Οινιάδες, οι Φοιτίες, η Κόροντα, η Αστακός, η Μεδιώνα, το Θύρρειο, το λιμάνι του Εχίνο, η Αλυζία, η

Πάλαιρος, το Ανακτόριο, η Κομπωτή, η Τορούβεια και η Λευκάδα, από το ομώνυμο νησί κλπ. (Θουκ. *Ιστ.* 2.80; 3.107.2). Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι αυτές οι 14 πόλεις ίσως ήταν και οι σπουδαιότερες.

Όποια πόλη μετείχε σ' αυτό, διατηρούσε την πολιτική της ανεξαρτησία και παρείχε σε καιρό πολέμου στρατιωτική δύναμη με δικό της στρατηγό. Στη Στράτο συνέρχονταν οι αντιπρόσωποι των πόλεων και αποφάσιζαν δημοκρατικά στην εθνοσυνέλευση για πόλεμο, ειρήνη ή συμμαχίες. Το Κοινό διέθετε *βουλή* με γραμματέα και πρόεδρο. Στην Στράτο ομοίως γίνονταν και η στρατολόγηση αλλά και η συγκέντρωση του ομοσπονδιακού ακαρνανικού στρατού.

Η αναφορά για την αντιπροσώπευση των ακαρνανικών πόλεων, συνηγορεί στην ύπαρξη ενός συμβουλίου όπου λαμβάνονταν οι σημαντικές συλλογικές αποφάσεις, αλλά δεν είναι βέβαιο αν αυτό από μόνο του αποτελούσε την εκτελεστική εξουσία. Πιθανότατα ίσχυε κάτι ανάλογο με την Αιτωλική Συμπολιτεία λόγω εγγύτητας ή με κάποιο άλλο πολιτειακό μόρφωμα κοινοπολιτείας στον ελλαδικό χώρο. Εικάζουμε ότι υπήρχε μια κεντρική ομοσπονδιακή κυβέρνηση, πιθανότατα διορισμένη από το σώμα των δημοκρατικά εκλεγμένων αιρετών ομοσπονδιακών συμβούλων.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες περί ομοσπονδιακής νομοθεσίας αλλά η αρχαιολογική έρευνα ανέδειξε την ύπαρξη ενός μεικτού συστήματος εγχρήματης οικονομίας με τοπικά και ομοσπονδιακά νομίσματα, όπως παρουσιάζεται στην ανάλυση του Πίνακα 13.

Ιστορικά αποδεικνύεται ότι το Κοινό των Ακαρνανών δεν κατάφερε να ισχυροποιηθεί ώστε να διαδραματίσει κάποιον ιδιαίτερο ρόλο πλην της ευρύτερης τοπικής περιφέρειας του. Το 440 π.Χ. σύνηψε στρατιωτική συμμαχία με την Αθηναϊκή Δημοκρατία και κατά τον αιματηρό Πελοποννησιακό πόλεμο επέκτεινε την κυριαρχία του αποσπώντας πόλεις που μέχρι τότε βρίσκονταν στην κορινθιακή σφαίρα επιρροής, με πιο γνωστές ίσως τις Σόλιο και το Ανακτόριο. (Θουκ. *Ιστ.* 2.30.1; 33.1–2). Ωστόσο, το 389 π.Χ. ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αγησίλαος υποχρέωσε τους Ακαρνανούς να αποτελέσουν μέλος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας (Ξεν. *Ελ.* 4.6–7.1).

Κατά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. το Ακαρνανικό κοινό διαλύθηκε και το δυτικό τμήμα να ενσωματώθηκε στο Κοινό των Ηπειρωτών. (Πλουτ. *Β.* 2.45.1; 9.34.7). Ωστόσο, το 230 π.Χ. ανασυστάθηκε αλλά σε μικρότερη γεωγραφική έκταση γύρω

από το νησί της Λευκάδος, με την ομώνυμη πόλη να γίνεται πρωτεύουσα του. (Λιβ. 33.17.1). Το νέο Κοινό είχε βραχύβιο χαρακτήρα. Το 94 π.Χ. μαρτυρείται μια συμμαχία του με τη Ρώμη αλλά το πιθανότερο είναι ότι ήδη αποτελούσε δορυφόρο της.

Πίνακας 13: Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Ακαρνανών

Όψη νομίσματος	Περίοδος χρήσης	Παρατηρήσεις
Τοπικά νομίσματα		
-	400-250	Ασημένια νομίσματα με τοπική επιγραφή. Εκδίδονταν στις πόλεις Αλυζία, Ανακτόριο, Άργος, Αστακός, Λευκάς, Μητρόπολις, Στράτος και Θύρρειο
-	205-167	Κάποια ποσότητα χάλκινων νομισμάτων εκδίδονταν στη Λευκάδα, το Ανακτόριο και τις Οινιάδες
Ομοσπονδιακά νομίσματα		
Κεφαλή Αχιλλέως συνοδευόμενη από το όνομα στρατηγού και την επιγραφή ΑΚΑΡΝΑΝΩΝ	400-167	Πιθανόν να υπήρχαν και άλλοι τύποι ομοσπονδιακών νομισμάτων
Ζεύς καθήμενος ή κεφαλή Διός ή φηγούρα του Πάνα με αναγραφή ΑΡΚ	370-362	-
-	251-244	Παρόμοιοι τύποι με τις ανωτέρω περιόδους

Πηγή: Caspari (1917)

6.4.5.) Κοινό των Οιταίων (περίπου 400-370 π.Χ.)

Οι Οιταίοι ήταν ελληνικό φύλο που ζούσε στην κοιλάδα του Σπερχειού και συνόρευε με τους Μαλιείς και τους Αινιάνες (Θουκ. *Ιστ.* Α .1.5, Γ. 92.). Κυριότερες πόλεις τους ήταν η Τραχίνα, η Ηράκλεια, η Αντίκυρα, η Κολάκεια και η Οίτη. Συμμετείχαν στο αμφικτιονικό συνέδριο με δυο ψήφους.

Είχαν δημιουργήσει μεταξύ τους μια μορφή κοινοπολιτείας με κοινό νόμισμα, το οποίο επιβεβαιώνεται για την περίοδο 400-344 και 194-146 π.Χ. (Θουκυδίδης, *Ιστορία* Γ 42, Δ 78; Στράβων, *Γεωγραφικά* ΙΧ 43).

Ενδέχεται να υπήρχαν και άλλες θεσμικές ρυθμίσεις, όπως κοινό σύστημα δικαιοσύνης, κοινοβούλιο/εκκλησία του δήμου κλπ. Το 426 π.Χ. συγκρούστηκαν με τους Μαλιείς, συμμάχους των Σπαρτιατών. Η επέμβαση των τελευταίων υπέρ των

Μαλίων είχε ως αποτέλεσμα τη συντριβή του στρατού των Οιταίων. Στη συνέχεια, οι Οιταίοι αποτέλεσαν έδαφος της Αιτωλικής Συμπολιτείας.

6.4.6.) Κοινό των Αινιανών¹⁰⁹

Οι Αινιάνες, δημιούργησαν ομοσπονδιακή ένωση με σκοπό την ανάληψη κοινής δράσης έναντι γειτονικών ανταγωνιστικών κρατών. Το κοινό εξέφραζε την κοινή συνείδησή και την ενότητα τους. Οι πόλεις του Κοινού (κώμες) ήταν αυτόνομες, ελεύθερες και αυτοδιοίκητες και λάμβαναν αποφάσεις από τις τοπικές συνελεύσεις (θυμίζει σε κάποιο βαθμό, τα ελβετικά καντόνια του 13^{ου} αι μ.Χ.).

Πρωτεύουσα το Κοινού αναδείχθηκε η Υπάτη, ως ενιαία έδρα της διοίκησης. Κάθε χρόνο εκλέγονταν ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε κώμης, ορισμένος αριθμός αιρετών αντιπροσώπων και από αυτούς εκλέγονταν οι πέντε ανώτατοι άρχοντες, οι *Αινιάρχες* και ο *Αινιάρχης*, που ασκούσαν για ένα έτος την διοίκηση του Κοινού. Υπήρχε η εθνοσυνέλευση των Αινιανών αντιπροσώπων (κάτι σαν τα σημερινά εθνικά κοινοβούλια) και λάμβαναν αποφάσεις δημοκρατικά, με το (πιθανότατα δανεισμένο από την Αθηναϊκή δημοκρατία και αναπροσαρμοσμένο) *έδοξε τοις Αινιάνοις*. Οι θεσμικές αυτές δομές ομοιάζουν με τις αντίστοιχες στην Αιτωλική και την Αχαϊκή Συμπολιτεία, όπως θα καταδειχθεί στις 6.5.2.) και 6.5.3.)

Οι αποφάσεις των αντιπροσώπων ρύθμιζαν ζητήματα διοίκησης, εξωτερικής πολιτικής (πόλεμοι και συμμαχίες), θρησκευτικά θέματα κλπ. Υπήρχε ομοσπονδιακή νομοθεσία και δικαστική εξουσία που αποτελούνταν από εξέχοντες κατοίκους που ήταν πιθανότατα ισόβιοι, ορίζονταν δημοκρατικά από τους αντιπροσώπους των *κωμών*¹¹⁰ και απολάμβαναν σεβασμού και τιμών. Επίλυαν ποινικές και αστικές διαφορές συχνά οικονομικού περιεχομένου (πχ., επίλυση των κτηματικών ή άλλων διαφορών και αμφισβητήσεων).

Το κοινό από το 400 π.Χ. ξεκίνησε την κυκλοφορία κοινών νομισμάτων

¹⁰⁹ Οι πηγές για το Κοινό των Αινιανών προέρχονται από τον Στρ. Γ. 9.4.11, 11.14.14 και σε διάφορα σημεία από την Κύρου Ανάβαση του Ξενοφώντα. Για μια σύγχρονη ανάλυση δεξ <http://www.seetha.gr/arthra-tes-seetha/arthra-tou-seetha/oi-ainianes-kai-to-koinon-ton-ainianon.html>.

¹¹⁰ Τα θεσμικά και πολιτειακά όργανα ψηφίζονταν και ήταν εκλεγμένα δημοκρατικά. Το Κοινό των Αινιανών υπερτερεί σε επίπεδο άμεσης δημοκρατίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση από την στιγμή όπου φερεϊπίν στην τελευταία τα όργανα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου δεν εκλέγονται αλλά διορίζονται!

(αιγηνιτικού ή κορινθιακού τύπου) μέχρι και το 146 π.Χ. ως μέλος πια της Αιτωλικής Συμπολιτείας αλλά και επί ρωμαιοκρατίας του επιτράπηκε η χρήση κοινών νομισμάτων. Εικάζουμε ότι ως δημοκρατικό Κοινό διέθετε στρατιωτική οργάνωση με χρήση οπλιτικών φαλαγγών.

Από την όλη περιγραφή διαφαίνεται ότι το Κοινό των Αινιανών, όπως πιθανότατα και αυτό των Οιταίων εδράζονταν σε δημοκρατική βάση αλλά το μικρό τους πληθυσμιακό και γεωγραφικό τους μέγεθος μέσα σε ένα σκληρό γεωπολιτικό περιβάλλον τα καταδίκασε στην απορρόφηση τους από μεγαλύτερα πολιτειακά σχήματα (Αιτωλική Συμπολιτεία, Ρώμη).

6.4.7.) Κοινό των Αρκάδων (370-362 π.Χ.)

Παρά τη βραχύβια ιστορική του παρακαταθήκη (370-362 π.Χ.), το Κοινό των Αρκάδων αποτελεί πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση κοινοπολιτείας. Μετά την ήττα των Σπαρτιατών στα Λεύκτρα το 371 π.Χ. η ευρύτερη περιοχή της Αρκαδίας μαστίζονταν από έντονες έριδες μεταξύ των οπαδών του γεωπολιτικού προσεταιρισμού, είτε των Βοιωτών ή των αντιπάλων τους που υποστήριζαν τη Σπάρτη. Οι αντιθέσεις αυτές κορυφώθηκαν με μια σειρά από πολιτικές διεργασίες και την έντονη αντίθεση και προστριβή μεταξύ της Τεγέας και της Μαντινείας.

Η κατάσταση αυτή πιθανότατα δημιούργησε την αναγκαιότητα για τη σύσταση μιας νέας πόλεως-πρωτεύουσας για το Κοινό, ώστε να παρακαμφθεί η έντονη αντίθεση Μαντινείας-Τεγέας. Οι αρχαίες πηγές (Παυσ. Περ. 8.27; Διοδ. Σικ. 15.94) υποστηρίζουν ότι το σχέδιο για την νέα πρωτεύουσα ευνοούσε και ο Επαμεινώνδας στρατηγός-ηγέτης του Κοινού των Βοιωτών, που εκείνη τη χρονική συγκυρία εμφανίζονταν και ως ο αδιαφιλονίκητος ρυθμιστής των εξελίξεων στην Ελλάδα (δες Κυριαζής, 2014, 142-154). Η νέα πρωτεύουσα του Κοινού ονομάστηκε Μεγαλόπολη, η οποία προοδευτικά εξελίχθηκε σε ισχυρή πόλη με ικανότητα απόδοσης 15000 ικανών ανδρών να φέρουν όπλα (Διοδ. Σικ. 18.70,71).¹¹¹

Το σύνθημα για τη δημιουργία του Κοινού, δόθηκε πρώτα στη Μαντινεία,

¹¹¹ Ο Διόδωρος Σικελιώτης δεν είναι σαφής εδώ. Αν οι 15000 αφορούσαν φαλαγγίτες, τότε εικάζουμε πληθυσμό για την πόλη τουλάχιστον 65000 ελεύθερων πολιτών. Η Μεγαλόπολη μετά την διάλυση του Αρκαδικού Κοινού έγινε μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας.

όπου ο ισχυρότερος πολιτικός παράγων, ο Λυκομήδης εργάστηκε σθεναρά για την ένωση όλων των αρκαδικών πολιτειακών σχημάτων (πόλεις και κοινότητες) με βάση την αρχή της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η ιδέα της ομοσπονδίας έγινε αποδεκτή χωρίς ενστάσεις στη Μαντινεία (Σακελλαρίου, 1972, Cartledge, 1987, Mosse, 2000).

Στην Τεγέα μια από τις μεγάλες πληθυσμιακά πόλεις του Κοινού, οι πολίτες, σε αντίθεση με τη Μαντινεία, διχάστηκαν ανάμεσα σε δημοκρατικούς “ενωτικούς φεντεραλιστές”, με προεξάρχοντες τους Καλίβιο και Πρόξενο, ενώ οι “ανθηνωτικοί” ολιγαρχικοί αντί-φεντεραλιστές συσπειρώθηκαν γύρω από τον Στάσιππο και είχαν την υποστήριξη των Σπαρτιατών. Η αντίθεση έφερε τη ρήξη, την εμφύλια αντιπαράθεση και την πολιτική εμπλοκή και άλλων δυνάμεων, όπως της Σπάρτης, της Αθήνας και της Θήβας.¹¹²

Ο Roy (2000) αναφέρει ότι παρά την ύπαρξη πολλών ιστορικών κενών, είναι ωστόσο γνωστό ότι η ομοσπονδία εδράζονταν σε δημοκρατική βάση ενώ ο Salmon (1978) υποστήριξε ότι το αρκαδικό σύνταγμα βασίστηκε σε αυτό του Κοινού των Βοιωτών, θέση με την οποία η Roy δεν συμφωνεί με την αιτιολογία ότι η κοινοπολιτεία προτιμούσε την Αθήνα ως σύμμαχο.

Ως προς τα θεσμικά όργανα του κοινού, ο Σακελλαρίου (1972) αναφέρει την ύπαρξη των *50 δαμιουργών*, που τους θεωρεί αντίστοιχους των Αθηναίων *πρυτάνεων*, (δηλαδή καθενός από τους πενήντα βουλευτές της ίδιας φυλής, που διοικούσαν την αθηναϊκή Βουλή των Πεντακοσίων κατά το ένα δέκατο κάθε χρόνου) και αντίστοιχους των *απόκλητων* της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Οι δαμιουργοί αναδεικνύονταν από πάνδημες συνελεύσεις. Η Μεγαλόπολη, παρείχε 10 δαμιουργούς, και από 5 η Τεγέα, η Μαντινεία, η Κυνουρία, ο Ορχομενός, η Κλείτωρ, η Ήραια, οι Θελφούσιοι, ενώ 3 απέδιδαν οι Μαινάλιοι και 2 οι Λεπρέατες. Η αναλογία των δαμιουργών γίνονταν με τρόπο που καμία πόλη να μην εξασφαλίζει ηγετική θέση (Roy, 2000).

Αντίθετα, η Mosse (2000, 203) υποστηρίζει ότι πιθανόν κάθε περιοχή να

¹¹² Η υποστήριξη των Σπαρτιατών θα πρέπει να θεωρείται λογική καθώς οι Σπαρτιάτες δεν θα καλοέβλεπαν την ενδυνάμωση μιας ομοσπονδίας στα σύνορα τους την οποία στο μέλλον ίσως να μην μπορούσαν να ελέγξουν, δεδομένου ότι αντιμετώπιζαν πάρα πολλά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα μετά την μάχη των Λεύκτρων. Για τα γεγονότα που αφορούν το παρασκήνιο της σύγκρουσης ενωτικών και ανθηνωτικών στην Τεγέα δες Σακελλαρίου (1972, 414-426; Cartledge, 1987, 257-262).

απέδιδε 20 δαμιουργούς. Οι 50 δαμιουργοί που αναφέρονται σε μια αρχαία περιγραφή (Syll3, 183) πιθανότατα αποτελούσαν το ¼ της Βουλής. Οι αρχαίες πηγές (Ξεν. Ελλ. 6.5.5, 7.1.38; Διοδ. Σικ. 15.59; Πaus.Περ. 8.32.1) υποστηρίζουν ότι στην πανεθνική εθνοσυνέλευση των *10.000 Μυρίων* μπορούσαν να συμμετάσχουν όλοι οι πολίτες του Κοινού, δεν ήταν δηλαδή αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα αλλά διαλάμβανε δικαίωματος παλλαϊκής συμμετοχής των ελεύθερων πολιτών, όπως φερειπίν και στην Αθηναϊκή Δημοκρατία.

Οι σύγχρονοι ερευνητές (Σακελλαρίου, 1972; Roy, 2000) δέχονται την ύπαρξη μιας βουλής-συνέλευσης πολιτών, των 10.000 μυρίων. Ωστόσο, η (Mosse, 2000, 203) υποστηρίζει ότι δεν είναι απολύτως βέβαιο αν οι Μύριοι αποτελούσαν αιρετούς εκπροσώπους στην ομοσπονδιακή συνέλευση, ή αν ήταν ένα πιο περιορισμένο σώμα, πιθανόν ολιγαρχικής φιλοσοφίας. Τείνουμε να δεχθούμε την ερμηνεία των αρχαίων πηγών κάνοντας την απλή υπόθεση πως αν οι 10.000 ήταν αντιπροσωπευτικό σώμα, τότε πόσο μεγάλο ήταν το μέγεθός του πληθυσμού της Αρκαδίας; Αν πάλι οι 10000 αντιπροσώπευαν μόνο την ολιγαρχία, δηλαδή μια εκδοχή του πληθυσμού, τότε το μέγεθος των ελεύθερων πολιτών θα ήταν πολύ μεγαλύτερο. Σε κάθε περίπτωση, πιθανότατα δεν μπορεί να δοθεί οριστική απάντηση.

Ο Πausανίας (Πaus. 8. 32. 1.) αναφέρει ότι ένα από τα πιο μεγαλοπρεπή κτίρια της Μεγαλοπόλεως ήταν το *Θερσίλιο*, το οποίο διέθετε μια επιπλέον έκταση 3500 τετραγωνικών μέτρων, η οποία κατά τον Tsiolis (1995), αποσκοπούσε στην χωροταξική εξυπηρέτηση της ομοσπονδιακής εθνοσυνέλευσης, καθώς μπορούσε να εξυπηρετήσει 6000 καθήμενους συνέδρους ή 10.000 μαζί με τους μη-καθήμενους. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Roy (2000) ενώ ο Trampedach (1994) υποστηρίζει ότι ο αριθμός των 10.000 μυρίων θα μπορούσε να αποτελεί ένα “όριο” μεταξύ μετρήσιμου και μη αριθμού παρισταμένων, καθώς πρακτικά, λόγω της απόστασης από τη Μεγαλόπολη, στις συνεδριάσεις της ομοσπονδιακής εθνοσυνέλευσης δεν ήταν εφικτό να παρίστανται όλοι οι πολίτες.¹¹³

¹¹³ Όπως αναφέρθηκε στην 5.3.) ένα αντίστοιχο πρόβλημα διευθετήθηκε παλαιότερα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία μέσω του θεσμού των *θεωρικών*, με τα οποία όλοι οι Αθηναίοι μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις εργασίες της Εκκλησίας του Δήμου, έναντι αποζημίωσης από την απώλεια εσόδων από την εργασία τους. Δηλαδή λάμβαναν αποζημίωση υπό την οπτική του κόστους ευκαιρίας. Το όριο εγκυρότητας της συνέλευσης ήταν να παρίστανται τουλάχιστον 6000 πολίτες στις εργασίες της.

Είναι ίσως δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η ομοσπονδιακή συνέλευση αποτελούσε μια εκδοχή της αθηναϊκής Εκκλησίας του Δήμου και οι Δαμιουργοί της Βουλής των Πεντακοσίων, καθώς το Κοινό των Αρκάδων είχε επηρεαστεί βαθύτατα από την πολιτειακή σύνθεση της δημοκρατικής Αθήνας, πράγμα που αποδεικνύεται και από το αίτημα για την αποστολή του Πλάτωνα στην Αρκαδία ώστε να συνεισφέρει στη σύσταση του ομοσπονδιακού τους συντάγματος, κάτι που έγινε τελικά από ένα συνεργάτη του, τον Αριστόνομο (Roy, 2000, 311).

Ως προς τη στρατιωτική του οργάνωση το Κοινό των Αρκάδων διέθετε 10.000 πολίτες-οπλίτες ως ομοσπονδιακό στρατό, που ονομάζονταν *επάριτοι*. (Ξεν. Ελλ. 7.4.5, 34; Διοδ. Σικ. 11.62, 67). Ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει την ύπαρξη και ενός σώματος *επίλεκτων*, δυνάμews 5000 ανδρών με το οποίο ο στρατηγός Λυκομήδης επιτέθηκε στον Ορχομενό (Διοδ. Σικ. 15. 62. 2.) και στα Πέλλανα της Λακωνίας (Διοδ. Σικ. 15. 67. 2.).

Επικεφαλής των αρκαδικών ΕΔ ήταν μόνο ένας *στρατηγός*, ο Λυκομήδης. Το γεγονός της ύπαρξης μόνο ενός στρατηγού για την Mosse (2000, 203-204) είναι αποκαλυπτικό της γενικότερης εξέλιξης του 4^{ου} αι. για συγκέντρωση εξουσιών (κυρίως στη στρατιωτική οργάνωση). Το μοντέλο στρατιωτικής οργάνωσης με τη δημιουργία των θεσμών των *επίλεκτων* και των *επαρίτων* υπήρχε και στην Αιτωλική Συμπολιτεία, όπως θα αναφερθεί στην επόμενη ενότητα. Δεν είναι ωστόσο γνωστό ποιο από τα δυο Κοινά υιοθέτησε τις νέες ιδέες στρατιωτικής οργάνωσης από το άλλο.

Επίσης, ο Roy αναφέρει ότι ο ρόλος του Άρκαδα στρατηγού δεν ήταν τόσο διευρυμένος όσο αυτός των βοιωταρχών του Κοινού των Βοιωτών. Οι *επάριτοι* πληρώνονταν από το ομοσπονδιακό ταμείο (Ξεν. Ελ. 7. 4. 33-4.) δηλαδή δεν αποτελούσαν υπό την έννοια αυτή πολίτες-οπλίτες παλλαϊκής άμυνας, αλλά μισθοδοτούμενος επαγγελματίες οπλίτες, υπό την έννοια ότι δεν απασχολούνταν στις ένοπλες δυνάμεις λόγω θητείας ή επιστράτευσης λόγω πολεμικών αναγκών, αλλά είχαν πλήρη απασχόληση με την ίδια φιλοσοφία που σε πολλούς σύγχρονους στρατούς υπάρχουν τα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων που εργάζονται σε αυτές (πχ. αξιωματικοί του ελληνικού στρατού απόφοιτοι της Ευελπίδων).

Η αίτια σύστασης των *επαρίτων* κατά τον Σακελλαρίου (1972) οφείλεται στην επιδίωξη της ομοσπονδιακής κυβέρνησης να εξασφαλίσει την ασφαλή λειτουργία του ομοσπονδιακού καθεστώτος, αλλά και για να μη διαρρεύσουν ικανοί Αρκάδες

στρατιώτες ως μισθοφόροι σε άλλες πόλεις. Ο Σακελλαρίου ωστόσο αναφέρει ότι σε περίπτωση πανστρατιάς από τη στρατολόγηση εφέδρων, η ομοσπονδία μπορούσε να κινητοποιήσει μέχρι και περί τις 25000 άνδρες, δηλαδή μια οροφή δυνάμεων, οι οποία κατά την άποψη μας θα πρέπει να θεωρείται για τα στρατιωτικά δεδομένα της εποχής, ως διόλου ευκαταφρόνητη.

Ωστόσο, όπως είχε παρατηρήσει παλαιότερα ο Russell (1942) αν και η Αρκαδία απέδιδε ανέκαθεν μεγάλες ποσότητες ικανών πολεμιστών, φαντάζει παράδοξο ότι αυτοί τελικά συνήθως απασχολούνταν ως μισθοφόροι σε ξένα στρατεύματα και όχι ως μέλη ενός ικανού και ενιαίου παναρκαδικού στρατού. Στον πίνακα 14 παρουσιάζεται ο τύπος των ομοσπονδιακών και τοπικών νομισμάτων που χρησιμοποιούνταν από την Κοινοπολιτεία των Αρκάδων. Από τον πίνακα διαφαίνεται ότι, όπως και στα περισσότερα ελληνικά Κοινά, ήταν σε ισχύ ένα καθεστώς παράλληλης ή μεικτής χρήσης τόσο τοπικών όσο και ομοσπονδιακών νομισμάτων μεταξύ των πόλεων του Κοινού, άποψη που επιβεβαιώνει και η Mackil, (2013, 249).

Πίνακας 14: Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Αρκάδων

Όψη νομίσματος	Περίοδος χρήσης	Παρατηρήσεις
Τοπικά νομίσματα		
-	520-420	Ασημένια νομίσματα βρέθηκαν σε Κλείτωρ, Μαντινεία, Ψόφισ, Αλέα, Φεναϊό και Τεγέα
Τοπικές επιγραφές	362- ;	Βρέθηκαν νομίσματα που κόπηκαν σε τοπικά νομισματοκοπεία σε Κλείτωρ, Ήραια, Μαντινεία, Μεθύδριο, Ορχομένο, Φεναϊό, Στύμφαλο και Τεγέα
-----	251-244	Δεν εκδίδονται τοπικά νομίσματα
Ομοσπονδιακά νομίσματα		
Ζεύς καθήμενος με αναγραφή ΑΡΚΑΔΙΚΟΝ	520-420	
Ζεύς καθήμενος ή κεφαλή Διός ή φιγούρα του Πάνα με αναγραφή ΑΡΚ	370-362	-
-//-	251-244	Παρόμοιοι τύποι με τις ανωτέρω περιόδους

Πηγή: Caspari (1917) and Lewis (1997, repr.).

Εν κατακλείδι, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι παρά τα ιστορικά κενά αναφορικά με κάποιες θεσμικές προϋποθέσεις (όπως περί της ύπαρξης ομοσπονδιακού δικαίου/απονομής δικαιодύνης, κάτι το οποίο υποθέτουμε πιθανότατα ότι υπήρχε ίσως κατά τα πρότυπα του Κοινού των Βοιωτών, το Κοινό των Αρκάδων παρουσιάζει τα κυριότερα θεσμικά χαρακτηριστικά μιας ομοσπονδίας. Εντούτοις ο βραχύβιος του βίος το καθιστά αξιομνημόνευτο μόνο ως πολιτειακό μοντέλο.

Ο Larsen (1973, 342-345) απορρίπτει την άποψη ότι το Κοινό των Αρκάδων άσκησε μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, καθώς όπως υποστηρίζει, η Συμπολιτεία προϋπήρχε κατά πολύ χρονικά του αρκαδικού Κοινού και φαίνεται ότι επηρεάστηκε περισσότερο από βόρειες επιρροές (από την Κόρινθο) παρά από το εσωτερικό της Πελοποννήσου (από την Αρκαδία).

Το Κοινό της Αρκαδίας, το οποίο διέθετε περίπου 30 πόλεις διαφόρων μεγεθών κατά την κρίσιμη σύνοδο του 363 π.Χ διασπάστηκε μετά από εσωτερική κρίση (Ξεν. Ελλ. 7.4. 33, 36-8.). Η Μεγαλόπολη και η Τεγέα εξακολούθησαν να διατηρούν σχέσεις με τους Βοιωτούς, ενώ η Μαντινεία κλπ. συνεργάζονταν με τον συνασπισμό Σπάρτης-Αθήνας. Είναι προφανές ότι η αναζήτηση γεωπολιτικού προσανατολισμού του Κοινού ανάμεσα στις συμπληγάδες είτε της Θήβας ή του δίπολου Αθήνας-Σπάρτης (κάτι σαν επιλογή μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ κατά τον Ψυχρό Πόλεμο 1945-1991) επέτεινε την κατάρρευση του.¹¹⁴

6.4.8.) Κοινό των Ηπειρωτών (370- 170 π.Χ.)

Αρχικά γνωστό ως Κοινό των Μολοσσών, αποτέλεσε συμμαχία των πόλεων-κρατών της Ηπείρου. Πρωτεύουσα του ήταν η Δωδώνη η οποία αποτελούσε πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο και η οποία επιλέχθηκε λόγω της ύπαρξης του φημισμένου μαντείου. Πιθανότατα η μεγαλύτερη γεωπολιτική δυναμική του Κοινού

¹¹⁴ Η αδυναμία για κυρίαρχη, αυτοδύναμη και ισχυρή πολιτική εθνικής ανεξαρτησίας έναντι επιθετικών γειτόνων ήταν η αιτία όπου πολλές κρατικές οντότητες περιήλθαν σε μαρασμό και διάλυση. Η περίπτωση του Κοινού της Αρκαδίας και ο βραχύβιος βίος του πιθανόν να ομοιάζει με την περίπτωση της ατυχούς Πολωνίας κατά τον Β'ΠΠ η οποία “συνεθλίβει” από τις συμπληγάδες της ναζιστικής Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης, αποκόρημα των μυστικών εδαφίων τεμαχισμού της χώρας από τη συμφωνία που συνήφθη μεταξύ των Μολότωφ και Ρίμπεντροπ, στις 23 Αυγούστου του 1939, το διαβόητο *χαλύβδινο σύμφωνο*.

των Ηπειρωτών σημειώθηκε κατά την περίοδο της στρατηγίας του Πύρρου. (Franke, 1989, κεφ.10.)

Η έδρα του κοινού ήταν το *βουλευτήριο* στο ιερό της Δωδώνης. Η ομοσπονδιακή δομή του Κοινού φαίνεται ότι εδράζονταν σε δημοκρατική βάση καθώς οι άρχοντες που καταλάμβαναν θέσεις βαρύνουσας σημασίας εκλέγονταν δημοκρατικά από την *Εκκλησία των Ηπειρωτών*. Εντούτοις δεν είναι γνωστός ο αριθμός των μελών της ή το αν αποτελούνταν από αιρετούς εκπροσώπους από τις πόλεις-κράτη (δηλαδή μια εκδοχή έμμεσης δημοκρατίας) ή αν στη συνέλευση υπήρχε “παλλαϊκή” συμμετοχή με άμεση δημοκρατία. Η Εκκλησία είχε τη δικαιοδοσία να αποφασίζει για ζητήματα εσωτερικής πολιτικής (πχ, φοροαπαλλαγές) και εξωτερικής πολιτικής (πχ, πόλεμο ή ειρήνη, αποστολή πρέσβων).

Η συνέλευση επίσης είχε και δικαστικές αρμοδιότητες (ωστόσο οι δικαιοδοσίες αυτές δεν είναι πλήρως εξακριβωμένες). Ανώτατη αρχή του κρατικού μηχανισμού αποτελούσε η *στρατηγία*, η οποία ασκούνταν από προσωπικότητες εγνωσμένου κύρους. Ο ανώτατος άρχων του Κοινού, ο *στρατηγός*, εκλέγονταν από τη συνέλευση/εκκλησία και ήταν δυνατόν να επανεκλεγεί και για μια δεύτερη φορά.¹¹⁵ Υπήρχε επίσης ο *γραμματέας* και ένας δεύτερος *επώνυμος άρχων* δραστηριοποιούνταν στη διαχείριση των οικονομικών (πιθανών με αρμοδιότητες ενός σύγχρονου Υπουργού Οικονομικών για τα δεδομένα της εποχής) και τα αρχεία του κράτους. Επιπρόσθετα, το κοινό διέθετε οικονομική και τελωνειακή διαχείριση και εξέδιδε ομοσπονδιακά νομίσματα. Ο Caspari (1917) παρέχει πληροφορίες για το μεικτό

¹¹⁵ Το όριο στην επανεκλογή του ανώτατου άρχοντα για 2 φορές αποτελεί ένα σημαντικό θεσμικό κριτήριο και στις μέρες μας. Στις ΗΠΑ, όπως και στην Ελλάδα, ο πρόεδρος έχει το δικαίωμα επανεκλογής για μια ακόμη φορά, νομοθετική ρύθμιση ταυτόσημη με αυτή του Κοινού των Ηπειρωτών. Στις χώρες της ΕΕ, ο πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου με κανονική θητεία 2.5 χρόνων έχει το δικαίωμα επανεκλογής ομοίως μια φορά. Στη Ρωσία ο πρόεδρος έχει το δικαίωμα επανεκλογής για άλλες δυο φορές αλλά όχι με συνεχόμενες θητείες, κλπ. Η θεσμική αυτή διευθέτηση του Κοινού των Ηπειρωτών, αποτελεί μια από τις πρώτες καταγεγραμμένες στην ιστορία, περιορισμού δηλαδή στην θητεία εκλεγμένου άρχοντα. Η παλαιότερη καταγεγραμμένη περίπτωση αφορά πιθανότατα το θεσμό του *κόσμου*, στην αρχαία Κρήτη του 7^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ., που αποτελούσε τον ανώτατο άρχοντα στις κρητικές πόλεις-κράτη και δεν μπορούσε να υπηρετήσει πάνω από 10 έτη (δες Kyriazis, 2012).

σύστημα παράλληλης χρήσης τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων.¹¹⁶

Πιο συγκεκριμένα, έχουν βρεθεί ομοσπονδιακά νομίσματα με εικονιζόμενες προσωπογραφίες για την περίοδο 370-238 με την επιγραφή ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ και για την περίοδο 238-168 (κεφαλές Διός ή Διώνης με την επιγραφή ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ). Επίσης, τοπικά νομίσματα εκδίδονταν σε πολλές πόλεις του Κοινού κατά την περίοδο της ύπαρξής του (Mackil, 2013, 249). Το Κοινό των Ηπειρωτών τελικά διαλύθηκε το 170 π.Χ.

6.4.9.) Κοινό των Νησιωτών (315-168 π.Χ.)

Ο Διόδωρος Σικελιώτης (Διοδ. Σικ. 19. 62.9.) αναφέρει ότι το 314 π.Χ., ο βασιλιάς Αντίγονος ο Α΄ ο Μονόφθαλμος δημιούργησε το Κοινό των Νησιωτών στην υπηρεσία των Αντιγονιδών της Μακεδονίας, το οποίο αποτελούνταν από ένα σημαντικό αριθμό κυκλαδίτικων νησιών, και πιθανόν και άλλων νησιών του Αιγαίου με πρωτεύουσα πιθανότατα την Τήνο, που διέθετε αίγλη λόγω των ναών του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης (Ettiene, 1990).

Το κοινό διέθετε ένα διοικητή, τον *νησιάρχο*, ο οποίος προέδρευε του *συνεδρίου* του κοινού (σ.σ. πιθανότατα εκλέγονταν δημοκρατικά από αυτό), στο οποίο εκπροσωπούσαν όλα τα μέλη. Ο νησιάρχος ήταν ο εκπρόσωπος του Κοινού. Πρώτος νησιάρχος φαίνεται να ήταν ο Απολλόδωρος από την Κύζικο. Το κοινό διέθετε κοινό ταμείο, κοινό σύστημα συλλογής φόρων καθώς και τη δικαιοδοσία να τιμωρεί τα μέλη-νησιά που δεν ανταποκρίνονταν στις ομοσπονδιακές οικονομικές υποχρεώσεις.<http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft6g50071w&chunk.id=d0e2399&toc.id=d0e1344&brand=ucpress>.

¹¹⁶ Ο Πύρρος, συγγενής εξ αίματος του Μ. Αλεξάνδρου, άνδρας με σπάνια χαρίσματα και στρατηγικό νου, εξαιτίας των στρατιωτικών του επιτυχιών έλαβε το προσωνύμιο ο *Αετός της Ηπείρου*. Σημαντικές και αξιομνημόνευτες νίκες του σημειώθηκαν σε βάρος του ικανότατου βασιλιά Δημητρίου του Πολιορκητή αλλά και κατά την εκστρατεία του στην Ιταλία προς συγκράτηση της δυναμικής των Ρωμαίων, έναντι των ελληνικών πόλεων της Ιταλίας. Η ηπειρωτική φάλαγγα κατήγαγε περιφανή νίκη και επικράτησε της ρωμαϊκής λεγεώνας στη μάχη της Ηράκλειας (280) και στη μάχη του Άσκλου (279) κατά τη δεύτερη με βαρύτερες ωστόσο απώλειες, ενώ το γεωπολιτικό πρόγραμμα του εξουδετερώθηκε μετά την ήττα στο Βενεβέντο (275), που κυρίως οφείλεται στην απροθυμία των ελληνικών πόλεων της Ιταλίας να τον στηρίξουν ουσιαστικά.

Η τελευταία πληροφορία μας κάνει να υποθέσουμε ότι το Κοινό των Νησιωτών διέθετε πιθανότατα έναν ομοσπονδιακό νομοθετικό μηχανισμό για να επιβάλλει τις διοικητικές αποφάσεις (πχ, συλλογή φόρων) αλλά και τα μέσα για να τις εφαρμόσει (πχ, σώματα ασφαλείας/στρατό).

Ο Caspari (1917) αναφέρει ότι η αρχαιολογική έρευνα δεν επιβεβαίωσε την ύπαρξη ομοσπονδιακών νομισμάτων. Αντίθετα, ασημένια τοπικά νομίσματα που χρονολογούνται γύρω στο 200 π.Χ. βρέθηκαν άφθονα, καθώς και πλείστα χάλκινα μέχρι το 1^ο αι. π.Χ. Ωστόσο, από την όλη σύντομη περιγραφή της κοινοπολιτείας, πιθανολογούμε την ύπαρξη και ομοσπονδιακών νομισμάτων.

6.4.10.) Κοινοπολιτεία της Λυκίας (περίπου 200 π.Χ-43 μ.Χ.)

Αποτελεί κοινοπολιτεία της ελληνιστικής περιόδου του 2^{ου} αι. π.Χ. Οι κάτοικοι της κοινοπολιτείας εξελληνίστηκαν σε σημαντικό βαθμό ώστε να θεωρούνται Έλληνες. Γύρω στο 330 π.Χ., η βασιλική εξουσία που επικρατούσε στην ευρύτερη περιοχή ανατράπηκε από ένα κίνημα σατραπών, το οποίο πιθανόν να σημαίνει στροφή προς την ολιγαρχική τάση.

Η ελληνιστική επιρροή εξασφαλίστηκε με τη σημαντική συμβολή του βασιλιά Πυξόδαρου της Καρίας (Keen, 2000). Το κοινό των Λυκίων συστάθηκε σε μια εποχή ρευστής γεωπολιτικής ισορροπίας δυνάμεων όπου το κυρίαρχο στοιχείο ήταν η προοδευτική κατάκτηση της Μ. Ασίας από τους Ρωμαίους. Υπό τη συνεχή επιρροή της Ρώμης, η Λυκιακή κοινοπολιτεία δεν αποτέλεσε ποτέ έμπρακτα μια ανεξάρτητη ομοσπονδία. Υπό αυτές τις συνθήκες αν και προφανώς το Κοινό βρισκονταν υπό καθεστώς “μειωμένης εθνικής κυριαρχίας”,¹¹⁷ φαίνεται ότι ανέπτυξε αξιόλογες θεσμικές ομοσπονδιακές δομές.

Σύμφωνα με το Στράβωνα (Στρ. 15. 3.) το Κοινό αποτελούνταν από περίπου 80 οικισμούς, εκ των οποίων περίπου οι 30 λογίζονταν ως πόλεις, μερικές εκ των οποίων ήταν τα Κίβυρα, η Λυκία, ο Ξάνθος, τα Πάταρα (πρωτεύουσα της κοινοπολιτείας), η Σίνδια, η Βάλβουρα, η Βουβόν, η Τετράπολις, η Μίρα, ο Όλυμπος, η Κιβυράτις κλπ. Βάσει ευρεθέντων νομισμάτων και σύμφωνα με τη μαρτυρία του

¹¹⁷ Την έννοια του υπό καθεστώς μειωμένης εθνικής κυριαρχίας κράτους, φρονούμε ότι αναλύει ενδελεχώς ο Κονδύλης (1997), στη *Θεωρία του Πολέμου*, στο Επίμετρο του εν λόγω έργου.

Στράβωνα, ο Rahtjen (1965) υποστήριξε ότι η κοινοπολιτεία διέθετε περί τις 23 πόλεις-μέλη.

Από μια περιγραφή που βρέθηκε στην περιοχή Άραξος, της Λυκίας γίνεται γνωστό ότι η εκλογή των αιρετών αντιπροσώπων της κάθε πόλεως που απάρτιζε την ομοσπονδιακή κυβέρνηση γίνονταν δημοκρατικά, βάσει της ετυμηγορίας της εκκλησίας του δήμου της κάθε πόλεως (Larsen, 1956). Αυτή η πρακτική θυμίζει τη λογική της εκλογής των αντιπροσώπων-βουλευτών στις σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες. Η συνέλευση αυτή που ονομάζονταν *συνέδριο*, εξέλεγε τον *Λυκίαρχη*, το ανώτατο πολιτειακό θεσμικό όργανο (ωστόσο δεν είναι γνωστά τα ακριβή καθήκοντα του). Μετά την εκλογή του Λυκίαρχη εκλέγονταν μια σειρά από πρόσωπα που αποτελούσαν τους υπόλοιπους υψηλά ιστάμενους δημόσιους λειτουργούς. Κάθε πόλη-μέλος διέθετε από έναν ως τρεις ψήφους στην εθνοσυνέλευση, ανάλογα με το μέγεθος της (Bonner, 1910).

Εικάζουμε ότι υπήρχε καθεστώς ομοσπονδιακών δικαστικών οργάνων, το οποίο επιβεβαιώνει και ο Bonner, ο οποίος αναφέρει ότι σε αντίθεση με το κοινό των Βοιωτών, όπου τα ομοσπονδιακά δικαστικά όργανα εκλέγονταν κατευθείαν από τις λαϊκές τοπικές συνελεύσεις, δηλαδή υπό καθεστώς άμεσης δημοκρατίας, στην περίπτωση του Κοινού των Λυκίων, τα ομοσπονδιακά όργανα για την εφαρμογή της δικαιοσύνης εκλέγονταν από τους αιρετούς αντιπροσώπους της ομοσπονδίας, δηλαδή από το *συνέδριο*.

Η επικοινωνία μεταξύ της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και των τοπικών μελών της γίνονταν μέσω πρεσβευτών, κάτι που ίσχυε και για την Αχαϊκή Συμπολιτεία, μαρτυρώντας τη σχέση των ελληνικών κοινοπολιτειών με τη ομοσπονδιακή τάση στη Λυκία. Η κοινοπολιτεία διέθετε ομοσπονδιακό στρατό, ο οποίος για να κινητοποιηθεί, έπρεπε να υπάρξει συναίνεση από τα άλλα μέλη της (*του ιδίου*, σελ. 152).

Ωστόσο δεν μαρτυρείται αν υφίστατο δικαίωμα βέτο των μελών ως προς την αποστολή ομοσπονδιακών στρατιωτικών δυνάμεων, ενώ στην περίπτωση διαφωνιών μεταξύ των μελών, στέλλονταν ομοσπονδιακοί πρέσβεις με σκοπό την επίλυση των διαφορών, συνήθως εδαφικών ζητημάτων (σελ. 152). Αναφέρεται ότι ένας τέτοιος στρατός κινητοποιήθηκε με σκοπό να επεκτείνει τα σύνορα της κοινοπολιτείας βόρεια (σελ. 163). Πιθανότατα, ο λυκιακός ομοσπονδιακός στρατός διέθετε στρατιωτικά τμήματα σε διάφορες περιοχές της κοινοπολιτείας.

Τέλος, η κοινοπολιτεία χρησιμοποιούσε κοινό νόμισμα. Τα παλαιότερα ευρεθέντα νομίσματα ανάγονται στον 5^ο αι. π.Χ., ενώ το δικαίωμα έκδοσης νομίσματος πιθανόν να αποτελούσε προνόμιο ισχυρών πολιτειακών παραγόντων, οι οποίοι διέθεταν ιδιωτικά νομισματοκοπεία (Keen, 2000).

Για την περίοδο 520-323 π.Χ βρέθηκε πλήθος τοπικών νομισμάτων από τις πόλεις-κράτη, ενώ δεν βρέθηκαν ομοσπονδιακά νομίσματα. Τέλος, η αρχαιολογική έρευνα απέδειξε ότι την περίοδο 168 π.Χ. - 43 μ.Χ., οκτώ πόλεις εξακολουθούσαν να εκδίδουν τοπικό νόμισμα, ενώ τα ομοσπονδιακά νομίσματα βρίσκονταν σε ευρεία χρήση (βρέθηκαν νομίσματα με την κεφαλή του Λυκίου Απόλλωνος και την επιγραφή ΛΥ ή ΛΥΚΙΩΝ, Caspari, 1917).

Το Κοινό των Λυκίων προσαρτήθηκε επίσημα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως επαρχία το 43 μ.Χ. κατόπιν απόφασης του αυτοκράτορα Κλαύδιου.

6.4.11.) Το κοινό των Ελευθερολακώνων (195 π.Χ. - 297 μ.Χ.)

Μετά τον πόλεμο του 195 π.Χ. μεταξύ του συνασπισμού της Ρώμης, της Αχαϊκής Συμπολιτείας, της Ρόδου και της Μακεδονίας εναντίον της Σπάρτης που κατέληξε με τη νίκη του πρώτου, η συγκεκριμένη κατάσταση που δημιουργήθηκε στη Λακωνία, στην περιφέρεια της Σπάρτης, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια νέα πολιτικοοικονομική σύνθεση με πυρήνα τις παραλιακές περιοχές, όπου κατοικούσαν οι *περίοικοι*, οι οποίοι είχαν σταδιακά αποξενωθεί από τη Σπάρτη.

Φαίνεται ότι το εμπόριο εκεί ήταν σε πλήρη ανάπτυξη και αυτό συνετέλεσε στο να καταφύγουν εκεί και οι διωκόμενοι Σπαρτιάτες, που ήταν αντίπαλοι του Νάβιδος, του τελευταίου βασιλιά της Σπάρτης, δημιουργώντας το Κοινό των Λακώνων των 195 π.Χ. Η Ρώμη και η Αχαϊκή Συμπολιτεία ευνοούσαν τη δημιουργία του Κοινού καθώς επεδίωκαν την περαιτέρω αποδυνάμωση και υποβάθμιση της ισχύος της Σπάρτης (Cartledge and Spaworth, 2002).

Ο Στράβων (8. 4. II.) υποστήριξε ότι περίξ της Σπάρτης υπήρχαν περί της 30 πολίχνες (μικρές πόλεις). Ορισμένες ήταν οι: Ακριαί, Αλαγονία, Ασωπός, Βοιαί, Βρασιαί, Γερήνια, Γερωνθαί, Γύθειο, Επίδαυρος, Ζάραξ, Θαλάμαι, Καινήπολις (Ταίναρος), Λας, Λεύκτρα, Λιμηρά, Μαριός, Οίτυλο, Πύρριχος, Τευθρώνη.

Αν και το πρότυπο πολιτειακής οργάνωσης βασιζόνταν στο σπαρτιατικό μοντέλο, η εκλογή των αρχόντων γίνονταν δημοκρατικά από το λαό. Οι πόλεις της

συμπολιτείας ανάπτυσαν διευρυμένη συνεργασία μεταξύ τους, ωστόσο διατηρούσαν την αυτονομία τους. Κάθε πόλη διοικούνταν από μια δημοκρατικά εκλεγμένη διαχειριστική ομάδα, 3 ως 5 εφόρων, με επικεφαλής, τον *πρέσβη των εφόρων*.

Μαρτυρείται επίσης η ύπαρξη και άλλων συλλογικών ομοσπονδιακών οργάνων, όπως το *συνέδριο* των Ελευθερολακώνων (χωρίς ωστόσο να είναι ξεκάθαρο και εδώ όπως και στην περίπτωση του Κοινού των Ηπειρωτών, αν πρόκειται για θεσμικό όργανο αιρετικής έμμεσης ή άμεσης παλλαϊκής αντιπροσώπευσης), ο *στρατηγός* και ο *ταμίας*. Ο στρατηγός προϊστατο όλων των πόλεων, πιθανότατα ως ο ανώτατος πολιτικός παράγων και ο ανώτερος στρατιωτικός διοικητής και ο ταμίας πιθανότατα διαχειριζόταν τα οικονομικά ζητήματα, κατ' αντιστοιχία με το Αρκαδικό, το Αιτωλικό και το Αχαϊκό Κοινό. Επικεφαλείς της δικαστικής λειτουργίας ήταν οι έφοροι (Cartledge, and Spaworth, 2002).

Το 21 π.Χ., στα πλαίσια διοικητικής αναδιοργάνωσης των ρωμαϊκών επαρχιών το Κοινό των Λακώνων μετονομάστηκε σε *Κοινό των Ελευθερολακώνων*. Το κοινό στη νέα του μορφή διαλύθηκε τυπικά 297 μ.Χ. επί αυτοκράτορα Διοκλητιανού.

6.5.) Θεσμική, πολιτειακή και οικονομική οργάνωση των 3^{ων} κυριότερων αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών

6.5.1. Κοινό των Βοιωτών (550-146 π.Χ.)

Σημαντική πηγή πληροφοριών για το Κοινό των Βοιωτών είναι ο πάπυρος της Οξυρύγχου, που αποδίδεται σε ανώνυμο συγγραφέα των *Ελληνικών* του 395 π.Χ. (Mosse, 2000, 195). Το κοινό δημιουργήθηκε αρχικά γύρω στο 550 π.Χ. ως στρατιωτική συμμαχία των πόλεων-κρατών της κεντρικής και ανατολικής Ελλάδας υπό την ηγεσία των Θηβών. Ωστόσο, το πρώτο Κοινό των Βοιωτών διαλύθηκε κατ' απαίτηση των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων-κρατών λόγω της συνεργασίας του (πλην Πλαταιών και Θεσπιών) με τους Πέρσες κατά την περίοδο της 2^{ης} φάσης του ελληνοπερσικού πολέμου 480/79 π.Χ. (σελ., 196-197).

Το Κοινό ανασυγκροτήθηκε το 446 π.Χ., ως αντίδραση στην αθηναϊκή ηγεμονική πολιτική, συμμαχώντας με τη Σπάρτη. Ακολουθώντας επαμφοτερίζουσα πολιτική, διέρρηξε κατόπιν τη γεωπολιτική σχέση του με τη Σπάρτη και

επανασυνδέθηκε με την Αθήνα αλλά ηττήθηκε τελικά από τη Σπάρτη κατά τον Κορινθιακό Πόλεμο (395-387 π.Χ.) στις μάχες της Αλάρτου (379) και της Κορώνειας (394) με συνέπεια να διαλυθεί για δεύτερη φορά.¹¹⁸

Το βοιωτικό κοινό επανασυστάθηκε για τρίτη φορά το 379 αλλά ήδη από το 431 ήταν οργανωμένο σε 11 διοικητικές περιφέρειες. Αποτελούνταν περίπου από 31 πόλεις όχι απαραίτητα ομοιογενούς πληθυσμιακής συνθέσεως. Η πολιτειακή δομή του Κοινού εδράζονταν σε δημοκρατική βάση. Επί του ζητήματος αυτού ο Caspari (1914) υποστηρίζει ότι το Κοινό διέθετε οργάνωση τοπικών κοινοβουλίων των δήμων των πόλεων-κρατών, η λειτουργία των οποίων βασιζόνταν σε ένα μοντέλο τεσσάρων εναλλασσόμενων μέσα στο χρόνο επιτροπών διοίκησης ενώ η Mosse (2000) θεωρεί ότι αυτά τα τοπικά κοινοβούλια ήταν τρία.

Κάθε περιφέρεια, ή οποία ήταν δυνατόν να περιλαμβάνει μια σειρά από πόλεις, πολίσματα, κοινότητες κλπ, διοικούνταν από ένα *βοιωτάρχη*, ο οποίος αποτελούσε τον πολιτικό και το στρατιωτικό διοικητή της και την εκπροσωπούσε στα ομοσπονδιακά όργανα. Υπήρχαν 11 βοιωτάρχες προερχόμενοι από τις ισάριθμες περιφέρειες όπως φαίνεται από τον κάτωθι πίνακα 15.

Τους βοιωτάρχες εξέλεγαν οι *εκκλησίες του δήμου* των βοιωτικών πόλεων για θητεία ενός έτους, ενώ τυχόν κατακράτηση της αρχής αυτής πέρα από το έτος επέσυρε θανατική καταδίκη. Οι βοιωτάρχες, δηλαδή, εκλέγονταν κατά τόπους δημοκρατικά. Τόπος συνάντησης τους για την εφαρμογή της ομοσπονδιακής πολιτικής ήταν η Καδμεία ή Θήβα, πρωτεύουσα του Κοινού (Bonner, 1910; Mosse, 2000, 197-198). Η Θήβα αποτελούσε και το κέντρο της στρατιωτικής διοικήσεως. Είναι προφανές ότι οι βοιωτάρχες αποτελούσαν την διοίκηση-κυβέρνηση του Κοινού.

Ο Bonner (1910, 406) κατηγοριοποιεί τις βοιωτικές πόλεις-κράτη ως “*περιορισμένες δημοκρατίες ή φιλελεύθερες ολιγαρχίες*” (limited democracies or liberal oligarchies). Ο Larsen (1968) υιοθετεί την άποψη ότι το Κοινό ήταν μια “*μορφή ήπιας*

¹¹⁸ Οι νίκες των Σπαρτιατών έναντι των Θηβαίων το 394 και το 392 πιθανότατα οφείλονταν και στη στρατιωτική ιδιοφυία του σπαρτιάτη βασιλιά Αγησιλάου. Στις μάχες αυτές παρά την ήττα από τη Σπάρτη, διαφάνηκε ότι το Κοινό των Βοιωτών αποτελούσε μια ανερχόμενη στρατιωτική δύναμη, κάτι που αποδείχθηκε το 371 και το 362 στις μάχες στα Λεύκτρα και τη Μαντινεία αντίστοιχα, όπου ο Επαμεινώνδας, μια άλλη πολιτικο-στρατιωτική ιδιοφυία και ο Πελοπίδας εφήρμοσαν το σχηματισμό της *λοξής φάλαγγας*, με καταστροφικά αποτελέσματα για τις σπαρτιατικές φάλαγγες. Κατά τη μάχη στα Λεύκτρα, η αριθμητική δύναμη των Σπαρτιατών ήταν σχεδόν δύο προς ένα!

δημοκρατίας” (moderately democratic). Στο ίδιο μήκος κύματος ο Buckler (1980) αναφέρει ότι το κοινό των Βοιωτών, με την πόλη-κράτος της Θήβας ως το ισχυρότερο μέλος του, αποτέλεσε μια δημοκρατική ομοσπονδία που επηρεάστηκε στη δομή της από το παράδειγμα της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Αυτές οι διαφοροποιήσεις ως προς το βαθμό εκδημοκρατισμού του βοιωτικού Κοινού εικάζουμε ότι παρατηρούνται λόγω έλλειψης ικανού αριθμού πληροφοριών από τις αρχαίες πηγές.

Πίνακας 15: Διοικητικές περιφέρειες του Κοινού των Βοιωτών

Περιφερειακό Συγκρότημα	Αριθμός Βοιωταρχών
Θήβας	4: (2 για τη Θήβα και 2 για τις Πλαταιές, Σκόλο, Ερυθρές, Σκάφη
Ορχομενού	1
Ισίοι	1
Θεσπιών	2: (1 για την Εύτρηση και 1 για την Θήσβη)
Τανάγρας	1
Αλίαρτου, Λειβαδιάς και Κορώνειας	1: (κάθε πόλη από τις τρεις όριζε τον κοινό βοιωτάρχη εναλλάξ)
Ακράϊφιον, Κοπαί και Χαιρώνεια	1: (κάθε πόλη από τις τρεις όριζε τον κοινό βοιωτάρχη εναλλάξ)

Πηγή: Banner (1910); Mosse (2000, 197-198); <http://www.hellinon.net/NeesSelides/IstoriaThivas.htm>

Καθώς η δημοκρατική φιλοσοφία πολιτικής οργάνωσης αποτελούσε σημαντικό συστατικό κάθε πόλης του Κοινού, είναι προφανές ότι κάτι ανάλογο ίσχυε ως συνεπαγωγή σε επίπεδο ομοσπονδίας.

Πράγματι, κάθε πόλη ήταν υποχρεωμένη να αποστέλλει μια σειρά από δικαστικούς λειτουργούς, ως ομοσπονδιακούς δικαστές καθώς και 60 συμβούλους που απάρτιζαν το ομοσπονδιακό συμβούλιο ή βουλή 660 μελών (Mosse, 2000, 198). Οι Bonner (1910) και Frank (1914) χρησιμοποιούν (μάλλον ατυχώς) το χαρακτηρισμό *Γερουσία*, για την βουλή, υποστηρίζοντας ότι το θεσμικό αυτό όργανο είχε διευρυμένες νομοθετικές αρμοδιότητες. Μάλλον όμως ο όρος δεν θα πρέπει να συνδέεται αναλογικά με τον αντίστοιχο της Σπάρτης.

Ο Caspari (1914) υποστηρίζει, ότι το ομοσπονδιακό συμβούλιο των 660

μελών, ομοιάζει με τις εναλλασσόμενες στη διοίκηση του κράτους πρυτανείες του συμβουλίου των Πεντακοσίων της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ως μέθοδο εκλογής των βουλευτών ο Frank (1914) υπέθεσε τη διαδικασία της κλήρωσης στις κατά τόπους περιφέρειες, διαφωνώντας με την άποψη του Bonner (1910) περί της δημοκρατικής εκλογής από τις πόλεις-κράτη.

Είναι λογικό να υποστηριχθεί η θέση του Frank (1914) ότι οι 60 βουλευτές από κάθε πόλη συνεπικουρούσαν το έργο των βουλευτάρχων σε θέματα πχ., εξωτερικής πολιτικής, καθορισμού της φορολογικής συνεισφοράς της κάθε πόλης στο ομοσπονδιακό ταμείο κλπ. και για την υπηρεσία τους αυτή λάμβαναν βουλευτική αποζημίωση για κάθε ημέρα εργασίας (Mosse, 2000, 199) όπως οι βουλευτές στα σύγχρονα κοινοβούλια. Ο Frank (1914) συνθέτοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία υποστηρίζει ότι αναφορικά με τη διοίκηση του Κοινού, οι 660 γερουσιαστές-βουλευτές σε συνεργασία με τους 11 βουλευτάρχες αποφάσιζαν για τα σημαντικά ζητήματα που αφορούσαν την ομοσπονδία.

Ως προς τη στρατιωτική οργάνωση, οι Bonner (1910) και Mosse (2000, 198) υποστηρίζουν ότι κάθε περιφέρεια όφειλε να παρέχει στρατό ξηράς ύψους 1000 οπλιτών και 100 ιππέων, (άθροιζαν στρατιωτική δύναμη 12.100 ανδρών) βασισμένο στην αθηναϊκή φιλοσοφία της “οπλιτικής δημοκρατίας” που συσχέτιζε τα πολιτικά δικαιώματα με τις στρατιωτικές υποχρεώσεις υπέρ της πατρίδας.

Ωστόσο, ο Bonner αναφέρει ότι κατά τη στρατιωτική αντιπαράθεση με τους Αθηναίους κατά τη μάχη στο Δήλιο το 424 π.Χ., οι ομοσπονδιακές δυνάμεις των Βοιωτών διέθεταν 8500 άνδρες, ελαφρότερα οπλισμένους από *φαλαγγίτες* καθώς και ελαφρά οπλισμένους *πελταστές* και το αποδίδει στο ότι αυτά τα σώματα είχαν συγκροτηθεί από πολίτες χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων. Υπήρχαν και ειδικές δυνάμεις, (*ηνίοχοι* και *παραβάται*) πρόγονοι του *Ιερού Λόχου*. Τη διοίκηση των ΕΔ αναλάμβαναν εναλλάξ μέσα στο έτος οι 11 βουλευτάρχες Mosse (2000, 199).¹¹⁹

¹¹⁹ Ωστόσο, η συνεχής αλλαγή στρατιωτικής διοίκησης για ένα στράτευμα δεν αποτελεί αποτελεσματική μέθοδο βελτιστοποίησης της απόδοσης του. Κάθε νέα διοίκηση ενδέχεται να επιδιώκει συνεχείς αναπροσαρμογές οργάνωσης και στρατηγικής. Αν υποθεθεί ότι για λόγους ισότητας μεταξύ των μελών, οι 11 βουλευτάρχες έπρεπε ακριβοδίκαια να μοιράζονται το χρόνο διοίκησης, τότε κάθε ένας θα μπορούσε να διοικεί μόνο για $365/11=33.1$ μέρες το χρόνο! Ιστορικά, οι συχνές εναλλαγές στρατιωτικής διοίκησης έχουν ολέθριες επιπτώσεις για την χώρα που τις επιτελεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το βρετανικό εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη το 1941, όπου πριν την

Η περιγραφή του Bonner (1910) περί της δομής και της σύνθεσης των ενόπλων δυνάμεων που βασιζόνταν κυρίως στην οργάνωση τύπου οπλιτικής φάλαγγας μας επιτρέπει να προτείνουμε τόσο το Κοινό των Βοιωτών, καθώς όσο και τις παρεμφερείς περιπτώσεις της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας που αναφέρονται παρακάτω, ως *οπλιτικές ομοσπονδίες*, καθώς επρόκειτο περί ενώσεων οπλικών δημοκρατιών υπό ένα ευρύτερο ομοσπονδιακό σχήμα.

Η νομοθεσία του Κοινού εδράζονταν πάνω στη ύπαρξη ομοσπονδιακών δικαστηρίων τα οποία επανδρώνονταν από δικαστές από τις περιφέρειες (Mackil, 2013, 253). Η περιγραφή τους από την (Mosse, 2000, 200) ως *ανώτερα δικαστήρια* (supreme courts) ενισχύει την υπόθεση ότι πιθανόν να επίλυαν δυσκολότερες υποθέσεις από τα τοπικά δικαστήρια, κάτι σαν τα σημερινά δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια δικαστήρια. Οι δικαστές αυτοί εκλέγονταν στις πόλεις τους και συχνά εκδίκαζαν και υποθέσεις όπου εμπλέκονταν διαφορετικές πόλεις ή περιοχές περιφερειών.

Ως προς αυτό, η Ager (1996) υποστηρίζει ακόμη ότι σε περιπτώσεις ευρύτερων προβλημάτων που αφορούσαν την επίλυση διαφορών μεταξύ των μελών του Κοινού, επιλέγονταν η παροχή δικαστικών/διαμεσολαβητικών υπηρεσιών από κάποια άλλη πόλη-κράτος-μέλος της ομοσπονδίας, κάτι που αποτελούσε πρακτική και της Αιτωλικής Συμπολιτείας όπως θα αναλυθεί λεπτομερώς παρακάτω. Οι βοιωτάρχες, οι γερουσιαστές και οι δικαστικοί πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους από τους τοπικούς συμπολίτες τους.

Τέλος, ως προς τη νομισματική κυκλοφορία, το Κοινό ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. διέθετε πέραν των τοπικών και ασημένια ομοσπονδιακά νομίσματα αιγηνιτικού τύπου. Ο πίνακας 16 παρουσιάζει τα τοπικά και τα ομοσπονδιακά νομίσματα που χρησιμοποιούνταν από το Κοινό των Βοιωτών. Γίνεται αντιληπτό από τα στοιχεία του πίνακα 16 ότι τουλάχιστον για κάποιες χρονικές περιόδους, έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη ενός καθεστώτος παράλληλης ή μεικτής χρήσης τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων.

εκδήλωση της γερμανικής επίθεσης είχε “προλάβει” να αλλάξει 6 διοικητές (!), με τελευταίο τον στρατηγό Φράμππεργκ. Για την “περίεργη” αυτή βρετανική στρατηγική και τα ολέθρια αποτελέσματα της δεξ Φιλλιπίδης (2011) και σχόλια επί αυτού του Ν. Κυριαζή. Δεν είναι γνωστό με πιο τρόπο οι βοιωτικές ΕΔ αντιμετώπιζαν αυτό το πρόβλημα.

Πίνακας 16: Νομίσματα σε χρήση από το Κοινό των Βοιωτών

Όψη νομίσματος	Περίοδος χρήσης (π.Χ.)	Παρατηρήσεις
Τοπικά νομίσματα		
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΘΗΒΑ	480-456	Εκδίδονταν στη Θήβα και την Τανάγρα από το 600 π.Χ. περίπου και στις Κορώνη, Αλίαρτο και Μυκαλησσό, Ορχομενό, και Φερές από το 550 περίπου
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΘΗΒΑ	456-446	Η Ακαρνανία, η Κορώνεια, η Τανάγρα, η Θήβα κόβουν παρόμοιο νόμισμα
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΘΗΒΑ (Οπισθεν εικονίζεται ο Ηρακλής να στραγγαλίζει φίδια)	446-386	Τα τοπικά νομισματοκοπεία αναστέλλουν τη λειτουργία τους πλην της Θήβας
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΘΗΒΑ	386-374	Οι κοπή ξαναρχίζει σε Αλίαρτο, Μυκαλησσό, Κορώνεια, Τανάγρα και επεκτείνεται στη Χαιρώνεια, Κοπές, Λειβαδιά, Πλαταιές και Θεσπιές
-	374-338	Όλα τα τοπικά νομισματοκοπεία κλείνουν
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΘΗΒΑ	338-315	Η κοπή ξαναρχίζει σε Αλίαρτο, Κορώνεια, Τανάγρα, Λειβαδιά, Ορχομενό και Θεσπιές
-	315-288	Μόνο η Θήβα εκδίδει
-	288-146	Όλα τα τοπικά νομισματοκοπεία κλείνουν
1. Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΘΗΒΑ 2. Άλλος τύπος ;;	146 π.Χ-27 μ.Χ.	Οι εκδόσεις νέου νομίσματος συνεχίζουν στη Λειβαδιά, Ορχομενό, Θήβα και Θεσπιές
Ομοσπονδιακά νομίσματα		
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΒΟΙΩΤΩΝ ή ΤΑΝΑΓΡΑ και τα αντίστοιχα αρχικά γράμματα πόλεως, πχ., Θ, Τα, Υ Στην ανάποδη πλευρά απεικονίζονταν μια γροθιά	480-456	Εκδίδονταν στις Θήβα, Τανάγρα, Υητός, Ακραιφνία, Μυκαλησσό, Κορώνεια, κλπ. Μόνο ο Ορχομενός χρησιμοποιούσε δικό του νόμισμα
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή Το όνομα τοπικού άρχοντα	379-338	-
Βοιωτική ασπίδα με αναγραφή τη λέξη ΒΟΙΩΤΩΝ	338-315	-
Κεφαλή Ποσειδώνος ή Ποσειδώνας ολόσωμος με αναγραφή τη λέξη ΒΟΙΩΤΩΝ	288-146	-

Πηγή: Caspari (1917); Thompson (1939) και Mackil (2013, 248).

Εν κατακλείδι, είναι προφανές ότι το Κοινό των Βοιωτών καλύπτει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θέσαμε ως προϋποθέσεις για την ύπαρξη μιας πραγματικής δημοκρατικής κοινοπολιτείας. Οι Mosse (2000) και Cartledge (2011) υποστηρίζουν ότι οι Βοιωτοί ανέπτυξαν ένα συντεταγμένο και ευημερών ομοσπονδιακό σχήμα-πρότυπο για την εποχή του.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ότι τουλάχιστον από την περίοδο 378-335 π.Χ. η Θήβα άρχισε να ασκεί ηγεμονική πολιτική στο Κοινό. Σταδιακά οι περισσότεροι βοιωτάρχες ήταν Θηβαίοι ενώ η Θήβα απολάμβανε τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα μέσα στο Κοινό (Mosse, 2000, 200; Mackil 2013, 339).

Αν πραγματικά ήταν έτσι, η βασική αρχική της ισότητας μεταξύ των μελών της ομοσπονδίας είχε αρχίσει σταδιακά να υποχωρεί. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, το δημοκρατικό υπόβαθρο της βοιωτικής ομοσπονδίας δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί. Το Κοινό των Βοιωτών έφτασε στο απόγειο του πιθανότατα την εποχή των Επαμεινώνδα και Πελοπίδα (371-362 π.Χ.), η ραγδαία γεωπολιτική άνοδος του οποίου θα πρέπει να αποδοθεί στην στρατιωτική ιδιοφυία κυρίως του πρώτου. Ο Επαμεινώνδας απεδείχθη άριστος στην εφαρμογή ριζοσπαστικής στρατιωτικής τακτικής με την οποία το στράτευμα του αναδείχθηκε αδιαφιλονίκητα υπέρτερο επι του πεδίου της μάχης συντρίβοντας δυο φορές τους μέχρι τότε ανίκητους Σπαρτιάτες.¹²⁰

Ωστόσο, φαίνεται ότι το Κοινό των Βοιωτών με προεξάρχουσα τη Θήβα δεν διέθετε δυο βασικές προϋποθέσεις για να αναδειχθεί σε πανελληνιά ηγεμονική δύναμη. Πρώτον, δεν διέθετε την οικονομική ισχύ ώστε να μετεξελιχτεί σε βιώσιμη ηγεμονία ή αυτοκρατορία, όπως υποστηρίζει ο Buckler (1980). Η δεύτερη προϋπόθεση αποδίδεται γλαφυρά από τον Κυριαζή (2014, 152): *“όπως η Αθήνα και η Σπάρτη, έτσι και η Θήβα δεν είχε κατορθώσει να λύσει το μέχρι τότε μόνιμο πρόβλημα της ελληνικής ιστορίας...είχε γίνει η πρώτη πολεμική δύναμη της Ελλάδας αλλά δεν είχε κατορθώσει να εγκαταστήσει μια διαρκή ομοσπονδία κρατών, μια συμμαχία...που*

¹²⁰ Ο Κυριαζής (2014, 142-154) μεταξύ άλλων περιγράφει με λεπτομέρεια τη λειτουργία της νέας θηβαϊκής στρατιωτικής καινοτομίας, της *Λοξής Φάλαγγας* και του επίλεκτου τμήματος της, του *Ιερού Λόχου* του οποίου ο Επαμεινώνδας ηγείτο προσωπικώς. Το ισχυρό τμήμα της θηβαϊκής φάλαγγας αποτελούνταν από οπλίτες βάθους 50 σειρών, έναντι 8-12 της τυπικής ελληνικής φάλαγγας. Με τέτοιο ισχυρό βάθος, η “συμπίεση” που ασκούσαν στην αντίπαλη φάλαγγα κατά την επαφή και την πρόσκρουση θα πρέπει να ήταν τρομερή και ολέθρια για τον αντίπαλο, διασπώντας τις γραμμές του.

δεν θα στηρίζονταν μόνο στην ισχύ των όπλων, αλλά στη δύναμη, τη σταθερότητα και την αποδοχή κοινών θεσμών και νόμων”.

Η Θήβα προσπάθησε δηλαδή να εκμεταλλευτεί την ισχύ της μόνο για ίδιο όφελος και όχι με σκοπό την ευημερία όλων των ελληνικών πόλεων. Η παρακμή άρχισε μετά την ήττα στη Χαιρώνεια το 338 από τους Μακεδόνες, ενώ το Κοινό καταλύθηκε για τρίτη φορά το 171 π.Χ., ανασυστάθηκε για βραχύβιο χρονικό διάστημα ξανά για τέταρτη φορά και καταλύθηκε οριστικά το 146 π.Χ., κατά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Ελλάδας.

6.5.2.) Αιτωλική Συμπολιτεία (420-189 π.Χ.)^{121,122}

Από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. το “έθνος των Αιτωλών” ήταν οργανωμένο πολιτειακά σε *κώμες*, δηλαδή σε διάσπαρτους ατείχιστους οικισμούς. Κοινή δράση και στρατιωτική συνεργασία στην ευρύτερη περιφέρεια της Αιτωλίας υφίστατο ήδη από το 420 π.Χ. Από τον 5^ο αι. π.Χ. μαρτυρείται στρατιωτική συμμαχία της Αιτωλίας με τη Σπάρτη, καθώς οι Αιτωλοί ήδη θεωρούνταν ως ενιαία πολιτική οντότητα (Gagarin, 2010; Mackil, 2013, 252, 343).

Ο κύριος λόγος σύστασης της συμπολιτείας ήταν η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση εξωτερικών εχθρών, εν προκειμένω, των Βοιωτών μετά τη γεωπολιτική τους άνοδο μετά την μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.) και κατόπιν, της Μακεδονίας και της Αχαϊκής Συμπολιτείας στην ευρύτερη περιοχή της Αιτωλίας. (Larsen, 1952; Grainger, 1999).

Αντίστοιχη φιλοσοφία σύστασης εμφανίζεται σε κατοπινές ιστορικές περιπτώσεις ομοσπονδιών, όπως της Ελβετίας κατά τα τέλη του 13^{ου} αι., όταν τα τρία καντόνια Schwyz, Uri και Unterwalden επαναστάτησαν το 1291 έναντι της Αυστρίας. Το ίδιο συνέβη με τις Εν.Ε στον πόλεμο ανεξαρτησίας με την Ισπανία

¹²¹ Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον αρχαιολόγο Γ. Σταμάτη για την ευγενική του χειρονομία να μας ξαναγήσει και να μας εξιστορήσει την εξέλιξη του Θέρμου, ως πρωτεύουσας της Αιτωλικής Συμπολιτείας, προσφέροντας μας πολύτιμη εμπειρία και ιδέες για την συγγραφή αυτής της ενότητας.

¹²² Η ανάλυση στην ενότητα αυτή παρουσιάστηκε στο συνέδριο Economou, E.M.L., Kyriazis, N. & Metaxas, T. (2013), The institutional and economic foundations of regional proto-federations, at the 53rd ERSAs Congress, Regional Integration: Europe, the Mediterranean and the World Economy, August, 27-31, 2013 in Palermo, Italy.

(1568-1648) και τις ΗΠΑ κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας με την Μ. Βρετανία (1775-1776), μετέπειτα κράτος με εξίσου ομοσπονδιακή δομή. Φαίνεται δε ότι μόνο κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αι., η οικονομική συνεργασία ως παράμετρος σύστασης είναι ουσιωδέστερη της άμυνας (περίπτωση γερμανικής τελωνιακής ενοποίησης του 1870 γνωστή ως *Zollunion* και της ΕΟΚ [πρώην ΕΕ] του 1957).

Το Κοινό των Αιτωλών έλαβε πιο συγκεκριμένη πολιτειακή μορφή περί το 370 π.Χ. ή όχι αργότερα από το 350 π.Χ. (Larsen, 1952). Πιθανότατα, η άποψη του Grainger (1999) για τη σύστασή της συμπολιτείας την περίοδο της ανόδου στην εξουσία του βασιλιά Φίλιππου Β΄ της Μακεδονίας (359-336) δεν ευσταθεί. Κάποια στιγμή μεταξύ 301-298 π.Χ., όπου η συμπολιτεία προσάρτησε τους Δελφούς και σύνηψε συμμαχία με το Κοινό των Βοιωτών, αυξάνοντας έτσι το γόητρο της έναντι των άλλων ελληνικών πόλεων-κρατών και ομοσπονδιών, συνέχισε την επεκτατική της πολιτική, ενώ στο απόγειο της περιελάμβανε εδάφη όπως τη Λοκρίδα, τους Μαλιείς, τους Δόλοπες, τη Φωκίδα, την Ακαρνανία και μέρος της Θεσσαλίας.

Οι συνεχείς επιτυχίες της Αιτωλικής Συμπολιτείας την κατέστησαν γύρω στο 340 π.Χ. μια από τις πιο ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου (Thompson, 1939; Rzerka, 1999). Η εικόνα 5 παρουσιάζει τη γεωγραφική κατάτμηση του Κοινού των Αιτωλών (περίπου το 200 π.Χ.) σε σχέση με τη γειτονική Αχαϊκή Συμπολιτεία καθώς και άλλα ελληνιστικά πολιτειακά σχήματα στην ευρύτερη περιοχή. Την περίοδο της ακμής, στην Αιτωλική Συμπολιτεία οικειοθελώς συνενώθηκαν μια σειρά από μακρινές μεσογειακές πόλεις-κράτη σε σχέση με τον ελληνικό ηπειρωτικό κορμό, όπως μια σειρά από νησιά του Αιγαίου και η Κυδωνία της Κρήτης (Larsen, 1975). Μια τέτοια επιλογή αποτελεί αναμφίβολα δείγμα ισχυρής πολιτικής επιρροής της Αιτωλικής Συμπολιτείας προς στα υπόλοιπα πολιτειακά σχήματα της εποχής.¹²³ Στις δυο επόμενες ενότητες αναλύεται η πολιτική και οικονομική οργάνωση του Αιτωλικού Κοινού αντίστοιχα.

¹²³ Η Αιτωλική Συμπολιτεία λειτουργούσε ομαλά ήδη από το 367 π.Χ. όπου καταγεγραμμένα διεξήγαγε διαπραγματεύσεις με την Αθήνα ως ενιαία πολιτειακή οντότητα. Το 322 π.Χ. και την περίοδο 314/3 επιτυχώς αντιστάθηκε στις επιθέσεις στρατιωτικών δυνάμεων της Μακεδονίας, ενώ στη συνέχεια επεκτάθηκε και κατέκτησε τους Δελφούς, κέντρο της ομόνυμης αμφικτιονίας και σύνηψε συμμαχία με τη Βοιωτία, με τη Μακεδονία απλώς να παρακολουθεί τις εξελίξεις. Το 279 επιβεβαίωσε την ισχύ της υποχρεώνοντας μια εισβάλλουσα στρατιωτική δύναμη Γαλατών στην περιοχή των Δελφών σε ήττα και αποχώρηση από το ελληνικό έδαφος.

Εικόνα 5: Η γεωγραφική κατάτμηση της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας

Πηγή: <http://etc.usf.edu/maps/pages/6100/6136/6136.htm>

[6.5.2.1.] Πολιτική Οργάνωση

Οι Larsen (1952) και Scholten (2000) παρέχουν μια εκτεταμένη ανάλυση περί της θεσμικής οργάνωσης της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Υποστηρίζουν ότι ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα για την κοινοπολιτεία ήταν η εκλογή των θεσμικών οργάνων της για το επόμενο έτος.

Πιθανότατα, η συμπολιτεία διέθετε δυο σημαντικά θεσμικά όργανα μέσω των οποίων εκφράζονταν η βούληση των πολιτών της δημοκρατικά. Το ένα ήταν η *εκκλησία του δήμου/συνέλευση* η οποία λειτουργούσε υπό παλλαϊκή βάση (άμεση δημοκρατία) και η οποία συνέρχονταν δυο φορές ετησίως, τη μια φορά περίπου πριν

το χειμώνα μόνιμα στο Θέρμιο (βορειοανατολικά της λίμνης Τριχωνίδας), που αποτελούσε το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο (λατρευόταν ο Θέρμιος Απόλλωνας και υπήρχε ονομαστό ιερό) αλλά και την πρωτεύουσα του Κοινού. Στο Θέρμιο διατηρούνταν τα αρχεία του δημοσίου ενώ μετά ή πριν τις πολιτικές διεργασίες που αφορούσαν την εθνοσυνέλευση διοργανώνονταν διάφορα φεστιβάλ.

Στην ομοσπονδιακή εθνοσυνέλευση είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι ελεύθεροι πολίτες από όλες τις πόλεις-κράτη με δικαίωμα ψήφου, αποφασίζοντας ως ενιαίο σύνολο μια σειρά από ζητήματα υψηλής πολιτικής ήσσονος σημασίας, όπως η εξωτερική πολιτική κλπ.

Η ομοσπονδιακή αυτή συνέλευση που διεξάγονταν εκεί ονομάζονταν *Θερμικά*. Τη δεύτερη φορά ή εκκλησία συνέρχονταν κατά την άνοιξη περίπου, σε μια από τις υπόλοιπες πόλεις της ομοσπονδίας και η συνεδρίαση λάμβανε τον τίτλο *Παναιτωλικά*. Η Mackil (2013, 344) υποστηρίζει ότι το Θέρμιο ήταν “*μια τέλεια πρωτεύουσα που από τύχη δεν συνοδεύονταν από κάποια πόλη ή κοινότητα*”. Είναι προφανές ότι μια τέτοια παρατήρηση υποδηλώνει ότι το διοικητικό κέντρο είχε επιλεγεί όχι τυχαία με σκοπό να είναι “ουδέτερο” υπό την έννοια ότι δεν βρίσκονταν σε καμία πόλη-μέλος της ομοσπονδίας που θα μπορούσε να σηματοδοτήσει τη χειραγώγηση του Κέντρου, όπως συνέβαινε με το Κοινό των Βοιωτών (ενότητα 6.5.1.) όπου η Θήβα που αποτελούσε και την πρωτεύουσα του Κοινού είχε πρωταγωνιστικό αν όχι “ηγεμονικό” ρόλο στις εξελίξεις.

Το Θέρμιο βρίσκονταν χωρικά στο κέντρο της Συμπολιτείας, κάτι που πιστεύουμε ότι δεν έγινε τυχαία, αλλά με σκοπό στις παλλαϊκές εθνοσυνελεύσεις να παρίστανται όσο το δυνατόν περισσότεροι πολίτες από όλες τις πόλεις ώστε να μην ευνοούνται μόνο οι γειτνιάζουσες με το κέντρο. Η συνεδρίαση σε δυο τοποθεσίες θυμίζει την παλαιότερη πρακτική του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με ολομέλειες στο Στρασβούργο και Λουξεμβούργο αλλά και την τωρινή πρακτική με συνεδριάσεις της ολομέλειας στο Στρασβούργο, ενώ των κοινοβουλευτικών επιτροπών στις Βρυξέλλες.¹²⁴

¹²⁴ Άλλο τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Αθηναϊκή Συμμαχία. Ξεκίνησε με διοικητική έδρα το νησί της Δήλου, όπου συναντήσεις διεξάγονταν στον εκεί ναό αφιερωμένο στον Απόλλωνα όπου και τηρούταν το κοινό ταμείο των συμμαχικών πόλεων. Η επιλογή συνυπολόγιζε μια σειρά από κριτήρια: α) Θρησκευτικά (η Δήλος ήταν το κέντρο λατρείας των ιωνικών πόλεων) β) πολιτικά (το εκεί ιερό δεν είχε διατυπώσει πολιτικές φιλοδοξίες) γ) το λιμάνι βρίσκονταν στο κέντρο του Αιγαίου,

Πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι εξαιτίας του ότι οι αρχαίοι συγγραφείς (Πολύβιος, Ιστ. 5.15.8; 18.48.5., Λίβιος, Ιστ. 35. 34. 2-4; 36. 28. 8.) δεν είναι απολύτως ακριβείς ως προς τον θεσμικό προσδιορισμό των εννοιών εκκλησία του δήμου, συνέδριο, σύνοδος, σύγκλητος κλπ, έχουν εγερθεί μια σειρά από ενστάσεις, όπως, ως προς τη συχνότητα των εργασιών της παλλαϊκής εκκλησίας του δήμου.

Ο Holleaux (1905) υποστήριξε ότι η αιτωλική εκκλησία του δήμου συνέρχονταν μια φορά το χρόνο ενώ ανάλογα με τις συνθήκες μπορούσε να επαναληφθεί και περισσότερες φορές, ενώ ο Mitsos (1947) υποστηρίζει βάσει του Πολύβιου (Ιστ. 5. 15. 8.) ότι η παλλαϊκή Εκκλησία συνέρχονταν περισσότερες από δυο φορές το χρόνο σε διάφορες πόλεις όπως η Ναύπακτος, ή Υπάτη, η Λαμία, η Ηράκλεια κλπ και οι συναντήσεις δεν ονομάζονταν Θερμικά και Παναιτωλικά. Ο Larsen (1952, 17) όπως και η Mackil (2013, 344) ασπάζονται την “ορθόδοξη” άποψη και απορρίπτουν τις εκδοχές των Holleaux και Mitsos.

Το άλλο κύριο δημοκρατικό όργανο της Συμπολιτείας, ήταν το *ομοσπονδιακό συμβούλιο* ή *συνέδριο*, στο οποίο συμμετείχαν αιρετοί αντιπρόσωποι (έμμεση/αντιπροσωπευτική δημοκρατία) εκλεγμένοι από τις πόλεις-κράτη της κοινοπολιτείας, τα οποία εκπροσωπούσαν σε αυτό λαμβανομένου υπόψη του μεγέθους του πληθυσμού της κάθε πόλεως-κράτους. Η πρακτική αυτή ακολουθείται και στα σημερινά ομόσπονδα κράτη (πχ, αριθμός βουλευτών ανάλογα με τον πληθυσμό των κρατιδίων (*land*) στην γερμανική βουλή (*Bundestag*), το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τα μέλη του Κογκρέσου στις ΗΠΑ.

Κάθε χρόνο συγκεντρώνονταν οι αντιπρόσωποι-εκλεγμένοι βουλευτές των διάφορων περιοχών, (γνωστοί και ως *συμπολιτευόμενοι*) και εξ αυτών γινόταν η εκλογή των αρχόντων της επόμενης χρονιάς και ψηφίζονταν νόμοι, γεγονός που αποδεικνύει ότι το συνέδριο είχε και νομοθετικές δικαιοδοσίες.

παρουσιάζοντας έτσι πρακτική αξία Το διοικητικό κέντρο της Αθηναϊκής συμμαχίας μεταφέρθηκε στην Αθήνα, στον Παρθενώνα, από τον Περικλή το 454 π.Χ., υποδηλώνοντας την ηγεμονική θέση του κράτους των Αθηνών. Υπό την έννοια αυτή, η Αιτωλική Συμπολιτεία αποδεικνύεται ανώτερη σε επίπεδο ισότητας μεταξύ των μελών της. Στη σημερινή ΕΕ ως διοικητικό κέντρο έχουν επιλεγεί οι Βρυξέλλες πρωτεύουσα του μικρού και “ουδέτερου” Βελγίου και όχι μια από τις παραδοσιακές “Μεγάλες Δυνάμεις” (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ισπανία) ίσως ακριβώς για την ίδιο λόγο επιλογής του Θέρμου από την Αιτωλική Συμπολιτεία.

Από τα μέλη του ομοσπονδιακού συμβουλίου ή συνεδρίου επιλέγονταν εκείνα που θα απάρτιζαν την ομοσπονδιακή κυβέρνηση του επόμενου έτους. Πιθανόν αυτά μέλη της κυβέρνησης να συνταυτίζονται με μια καταγεγραμμένη ιστορικά επιτροπή, που ονομάζονταν *απόκλητοι* και οι οποίοι όπως υποστηρίζει ο Schwahn (1930) αποτελούσαν υψηλόβαθμους επισήμους.

Πιθανόν δε, όπως υποστηρίζουν οι Larsen (1952) και Russel and Kohn (2012) βασιζόμενοι σε μαρτυρία του Λίβιου (35. 34. 2-4. ; 36. 28. 8.), να υπήρχε και ένα άλλο μικρότερο “εσωτερικό” συνέδριο αιρετών αντιπροσώπων, το οποίο συνεδρίαζε μυστικά. Εναλλακτικά, το “ειδικό” αυτό συνέδριο θα ήταν δυνατόν να ταυτίζεται με τους απόκλητους, αλλά λόγω έλλειψης επαρκών ιστορικών στοιχείων δεν είναι δυνατόν να προβούμε σε οριστικές ασφαλείς εκτιμήσεις για τα συλλογικά θεσμικά όργανα της Αιτωλικής συμπολιτείας.

Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές ότι τόσο το συνέδριο των αιρετών βουλευτών, όσο και η εξ αυτών προερχόμενη κυβέρνηση είχαν την αρμοδιότητα να αποφασίζουν για τα κρίσιμα πολιτειακά ζητήματα, όπως άμυνα, εξωτερική πολιτική, οικονομική διαχείριση, φορολογική και νομισματική πολιτική, λαμβάνοντας όμως υπ’ όψιν τις αποφάσεις και την ετυμηγορία του παναιτωλικού συνόλου που αποφάσιζε άμεσα και δημοκρατικά στις ομοσπονδιακές εθνοσυνελεύσεις. Επιπλέον ο Larsen (1952, 9) αποδίδει και μια άλλη θεσμική ιδιότητα στο ομοσπονδιακό συνέδριο ως προ-βουλευτικού οργάνου, το οποίο προετοίμαζε τις συζητήσεις της Εκκλησίας/ομοσπονδιακής εθνοσυνέλευσης, όπως συνέβαινε και στην Αθηναϊκή δημοκρατία.

Αν κάτι τέτοιο πραγματικά ίσχυε, τότε είναι προφανές ότι η θεσμική βαρύτητα του συνεδρίου ως οργάνου αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας υπολείπονταν της ομοσπονδιακής/παλλαϊκής εθνοσυνέλευσης που αν και συγκαλούνταν κατά τα φαινόμενα μόνο δυο φορές το χρόνο, αν δεχτούμε την επικρατέστερη θέση των Larsen (1952) και Mackil (2013) και όχι αυτή των Holleaux (1905) και Mitsos (1947), εντούτοις αφορούσε όλο το πλήρωμα του αιτωλικού έθνους το οποίο μπορούσε να εκφραστεί, έστω και για δυο φορές το χρόνο άμεσα και δημοκρατικά.¹²⁵

¹²⁵ Η ανάλυση της θεσμικής δομής, που αφορά την Αιτωλική Συμπολιτεία φαίνεται ότι αναδεικνύει ένα κρίσιμο μάθημα για τις σύγχρονες δημοκρατίες: την αρμονική σχέση μεταξύ άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας. Το ζήτημα για περαιτέρω άμεση δημοκρατία εκτιμούμε ως φλέγον στις μέρες μας, όπου η δημοκρατία στην κοινοβουλευτική της μορφή υφίσταται διάβρωση του γοήτρου της. Η άμεση

Μια άλλη σημαντική διάσταση από τη λειτουργία των ελληνικών Κοινών αφορά την πληροφορία που αποδίδουν οι Schwahn (1931b) και Mackil (2013, 255, 263, 266) και αφορά το δικαίωμα κατοχής γης και συμμετοχής στα κοινά, σε οποιαδήποτε πόλη-κράτος του Κοινού και για οποιοδήποτε ελεύθερο πολίτη που προέρχεται από άλλη πόλη, ερμηνεύοντας το ως *ισοπολιτεία*.

Η παράμετρος της ισοπολιτείας αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της ομοσπονδοποίησης. Ισοπολιτεία σημαίνει την εφαρμογή στην πράξη μιας πολιτικής *laissez-faire* ήτοι, την ελεύθερη διακίνηση αγαθών και ανθρώπων, δυο ήσσονος σημασίας απαραίτητων και υποχρεωτικών κριτηρίων για τη συμμετοχή στις δομές και τις δράσεις της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Μια σειρά από αρχαίες επιγραφές που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα Θέρμο, όπως η κωδικοποιημένη ως T57, που αναφέρεται στη συμμαχία μεταξύ των Κοινών των Αιτωλών και των Ακαρνανών, καθώς και η T58 που αναφέρεται στο *Προξενικό Ψήφισμα* του αιτωλικού Κοινού προς τους Κάλλιππο και Κέφαλο από τον Πρόνωνα, όπου τους παραχωρείται το δικαίωμα κατοχής “*γης και οικημάτων*” εντός της ομοσπονδίας. Το ψήφισμα αυτό παρείχε το δικαίωμα και στους υπόλοιπους ξένους πρόξενους να εισάγουν και να εξάγουν αγαθά εντός της Αιτωλικής συμπολιτείας (Mackil, 2013, 103, 495-499).

Το δικαίωμα κατοχής γης και οικίας από έναν πολίτη της συμπολιτείας σε άλλη πόλη-κράτος χαρακτηρίζονταν ως *ένκτεσις*, ενώ μέσω της *επιγαμίας*, διενεργούνταν η μεταφορά κυριότητας ιδιοκτησίας λόγω γάμου ως προίκα της νύφης.¹²⁶ Επιπλέον, ο Πολύβιος (Ιστ. 3.2.7, 1-5) μας αποδίδει μια ακόμη διάσταση της ισοπολιτείας, σύμφωνα με την οποία, το δικαίωμα απόκτησης υπηκοότητας, με όλα τα προνομία που το συναποτελούσαν, μπορούσε να αποκτηθεί από πολίτες εκτός του Κοινού, έναντι καταβολής χρηματικού αντιτίμου.

δημοκρατία είναι δυνατόν υπό προϋποθέσεις να καθίσταται αποτελεσματικότερη μορφή διακυβέρνησης από την έμμεση, όπως συντείνουν τα ευρήματα μεταξύ άλλων, των Voigt and Blume (2006), οι οποίοι προβαίνοντας σε οικονομετρική ανάλυση στοιχείων για 30 χώρες αποφάνθηκαν τελικά ότι οι κυβερνητικές δαπάνες είναι χαμηλότερες στα κράτη όπου η δημοκρατική συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων είναι περισσότερο θεσμικά κατοχυρωμένη.

¹²⁶ Η Mackil (2013, κεφ. 5) παρέχει επιπλέον παραδείγματα παραχώρησης τέτοιων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας σε ξένους αλλά και προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων των πολιτών εντός των ορίων της Αιτωλικής ομοσπονδίας.

Συγκρίνοντας το αιτωλικό Κοινό με την ΕΕ, είναι προφανές ότι η ΕΕ υστερεί στο θέμα της ισοπολιτείας, καθώς η πρακτική εφαρμογή της θα σήμαινε φερειπὴν ὅτι ἓνας Ἑλληνας υπήκοος θα μπορούσε να μετεγκαταστηθεῖ στη Γερμανία και αυτόματα να διαθέτει ὄχι μόνο αστικά δικαιώματα ἐκεῖ ἀλλὰ και πολιτικά σε ἐπίπεδο ὄχι μόνο ἐκλογῶν στην τοπική αυτοδιοίκηση¹²⁷, ἀλλὰ και στις ἐθνικές ἐκλογές, κάτι που ἦταν αὐτονόητο για τις ἐλληνικές πόλεις-κράτη-μέλη των ἐλληνικῶν ὁμοσπονδιῶν. Ὑπὸ την ἔννοια αὐτή η Αιτωλική Συμπολιτεία υπερέχει της ΕΕ σε ἐπίπεδο συνοχῆς και ἰσότητος των πολιτῶν της!

Ὡς πρῶτο συμπέρασμα ἀπὸ την ἀνάλυση προκύπτει τὸ ὅτι η Αιτωλική συμπολιτεία ἀποτελοῦσε καταφανέστατα μια δημοκρατική ὁμοσπονδία. Ὡστόσο, ἐλλείπει ἐνός διευρυμένου ἀριθμοῦ ἱστορικῶν πηγῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως ξεκάθαρη η λειτουργία της ἐθνοσυνέλευσης και του συνεδρίου. Ἐπὶ παραδείγματι, οἱ ἀποφάσεις της ἐθνοσυνέλευσης υπερέβαιναν αὐτές του συμβουλίου ἢ η ἐθνοσυνέλευση ἀπλᾶ ἀποφάσιζε βᾶσει μιας ἀτζέντας θεμάτων που συνέθετε προκαταβολικά τὸ συνέδριο των βουλευτῶν;

Ἦταν τα μέλη του συνεδρίου και της κυβέρνησης υποχρεωμένα να λογοδοτοῦν και ἐναντι ποίων, παραδείγματος χάριν, στην ἐθνοσυνέλευση; Δυστυχῶς, μποροῦν να γίνουν μόνο υποθέσεις. Παρά ταῦτα, τὸ οὐσιωδέστερο στοιχεῖο που προκύπτει ἀπὸ την ὡς τώρα ἀνάλυση των θεσμῶν της Αιτωλικῆς συμπολιτείας εἶναι ὅτι η σύζευξη και η ἀλληλεπίδραση μεταξύ της ἐθνοσυνέλευσης και του συνεδρίου ἀποτελοῦν ἴσως μια ἀπὸ τις πρῶτες ἱστορικά καταγεγραμμένες περιπτώσεις ἀρμονικῆς σχέσεως μεταξύ ἀμεσης και ἔμμεσης-συμμετοχικῆς δημοκρατίας.

Πέραν των δύο αὐτῶν σημαντικῶτατων θεσμικῶν ὀργάνων, υπήρχε και μια θεσμικά ὀργανωμένη κυβερνητική ἱεραρχία. Ὁ Scholten (2000) ἀναφέρει για τὸ 260 π.Χ. ὅτι η συμπολιτεία διέθετε μια σειρά ἀπὸ θεσμούς που ἀπάρτιζαν την ἀνώτερη ἡγεσία του κράτους, ὡς προς την ἀσκηση της ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, τους οποιούς ἐξέλεγε η βουλή. Τέτοιοι ἦταν ὁ *Στρατηγός*, ὁ *Ἱππαρχος*, ὁ *Δημόσιος Γραμματέας* και ὁ *Ταμίας*. Κατὰ τους Mitsos (1947) και Scholten (2000) ὁ *στρατηγός* προέδρευε στις

¹²⁷ Τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς μὴ ἡμεδαπῶν πολιτῶν στις ἐκλογές χωρῶν-μελῶν για την ἀνάδειξη του πολιτικού προσωπικοῦ της τοπικῆς αυτοδιοίκησης εἶναι ἐν ἰσχύ στην ΕΕ. Ὡστόσο, η σημερινή πραγματικότητα της ΕΕ ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔχει θεσμοθετηθεῖ η συμμετοχή ἀλλοδαπῶν πολιτῶν ἀπὸ κάποιο(α) κράτος(η)-μέλος(η) της ΕΕ στις ἐθνικές ἐκλογές ἐνός ἄλλου κράτους, ὅπως ἰσχυε στις ἀρχαίες ἐλληνικές ὁμοσπονδίες.

συνελεύσεις της ομοσπονδίας, δέχονταν τις ξένες διπλωματικές αντιπροσωπείες και τις εισήγαγε/προλόγιζε στα μέλη του ομοσπονδιακού συνεδρίου. Ο στρατηγός επίσης ηγούνταν του ομοσπονδιακού στρατού κατά στις πολεμικές περιόδους, όταν αποφασίζονταν από τη συνέλευση να κινηθεί προς στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Οι Woodhouse (1892), Wallbank (1967) και Grainger (1999, 149-151) αναφέρουν ότι την περίοδο 195/4 π.Χ. ο στρατηγός Δικαίαρχος της Αιτωλικής Συμπολιτείας μεταφέρθηκε στη Μακεδονία με αποστολή να παρακινήσει τον βασιλιά Αντίοχο σε πόλεμο με τη Ρώμη. Η πληροφορία αυτή είναι ικανή να μας πείσει ότι οι Αιτωλοί στρατηγοί δεν δέχονταν μόνο ξένες αντιπροσωπείες αλλά είχαν και διευρυμένες αρμοδιότητες, παρεμφερείς με αυτές ενός σύγχρονου Υπουργού Εξωτερικών ή Πρωθυπουργού, δηλαδή να προβαίνουν σε διαπραγματεύσεις με ξένα κράτη, οι οποίες δέσμευαν την συμπολιτεία στο σύνολό της.

Κατά τον Scholten (2000) ο (κατά πάσα πιθανότητα) δεύτερος τι τάξει της ανώτερης κρατικής ιεραρχίας¹²⁸, ο ίππαρχος είχε ως κύρια αρμοδιότητα να συνεπικουρεί το στρατηγό στα καθήκοντα του αναλαμβάνοντας τη διοίκηση του ιππικού στις πολεμικές επιχειρήσεις. Στην πολιτειακή ιεραρχία της ακολουθούσε ο θεσμός του *γραμματέα*, που υποθέτουμε ότι συνεπικουρούσε τους ανωτέρω δύο στο απαιτητικό έργο τους. Επίσης υπήρχαν 7 *ταμίες*, που αποτελούσαν διαχειριστές των δημόσιων εσόδων και εξόδων (*του ιδίου*, σελ. 28-29). Αυτοί διέθεταν έναν επικεφαλής, ο οποίος πιθανότατα προέρχονταν από αυτούς τους ίδιους. Η όλη περιγραφή δίνει την εντύπωση μιας επιτροπής διοίκησης υψηλόβαθμων στελεχών ενός σύγχρονου Υπουργείου Οικονομικών με τον επικεφαλής του.

Ο Rzepka (1999) παρέχει την αξιοπρόσεκτη πληροφορία ότι Κοινό ήταν διοικητά διαχωρισμένο σε 7 περιφερειακά συγκροτήματα και κάθε ένα εξ αυτών διοικούνταν πολιτικά από έναν *βούλαρχο*. Οι βούλαρχοι συμμετείχαν στο ανώτατο ομοσπονδιακό συμβούλιο της συμπολιτείας μαζί με τον στρατηγό και τα υπόλοιπα ανώτερα κυβερνητικά στελέχη. Κατ' αντιστοιχία με τον πολιτικό διοικητή, κάθε περιφέρεια διέθετε έναν από τους 7 *ταμιεύοντες*, οι οποίοι δίνουν την εντύπωση υψηλόβαθμων οργάνων που επιλαμβάνονταν των οικονομικών υποθέσεων σε κάθε ένα από τα 7 περιφερειακά συγκροτήματα της ομοσπονδίας. Μια από τις κύριες

¹²⁸ Δεν αποκλείεται πλιν του Ιπάρχου να υπήρχε ανώτερος θεσμός, αυτός του Υποστρατήγου, όπως μαρτυρείται στην περίπτωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας (δες, Πολ. Ιστ. 4.59; Larsen, 1971, 84) καθώς οι δυο συμπολιτείες φαίνεται ότι παρουσίαζαν σημαντικές θεσμικές ομοιότητες.

αρμοδιότητες τους ήταν η πληρωμή των ομοσπονδιακών στρατευμάτων, των *επιλέκτων*.

Κάθε μια από τις επτά περιφέρειες διέθετε ένα επίλεκτο στρατιωτικό σώμα για την ασφάλεια της, το οποίο συγκροτούσαν οι *επίλεκτοι* με διοικητή της περιφέρειας, τον *επιλέκταρχο*. Υπήρχαν συνεπώς 7 επιλέκταρχοι της συμπολιτείας ως διοικητές των σωμάτων των επιλέκτων.

Η φιλοσοφία διοικητικής συγκρότησης της Αιτωλικής ομοσπονδίας ομοιάζει, αν γίνει μια ιστορική αναγωγή, με αυτή των Εν. Επαρχιών στις Κάτω Χώρες του 16-17^{ου} αι., κατά τη εποχή της Πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης, οι οποίες ομοίως αποτελούσαν ομοσπονδία και αποτελούνταν παρόμοια από 7 περιφερειακές ενότητες (Ολλανδία, Zeeland, Ουτρέχτη κλπ.)¹²⁹ και επιπλέον, με τα ελβετικά καντόνια του 13^{ου} αι. μ.Χ. αλλά και τη σημερινή Ελβετία, τις πολιτείες των ΗΠΑ, τα ομόσπονδα κρατίδια της Γερμανίας κλπ., όπου το ρόλο των 7 βουλάρχων, διαδραματίζουν οι 50 *κυβερνήτες* των ισάριθμων πολιτειών. Οι βούλαρχοι αποτελούσαν μια εκδοχή ίσως των σημερινών περιφερειαρχών της σημερινής Ελλάδας μετά την διοικητική

¹²⁹ Ένα ενδιαφέρον ζήτημα που δεν έχει από όσο ξέρουμε μελετηθεί, αφορά την πιθανότητα οι ελληνικές πρώτο-ομοσπονδίες της αρχαιότητας να επηρέασαν την δημιουργία των Ομοσπονδιών της Πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης. Οφείλουμε το σχόλιο στο Καθ. Amihai Glazer (University of California, Irvine) κατόπιν προσωπικής επικοινωνίας. Για το ζήτημα αυτό αποταθήκαμε και στον Καθ. Karel Davids (Amsterdam, Free University), ο οποίος εξειδικεύεται στην μελέτη των Εν.Ε. για την περίοδο που μελετάται εδώ, (δες και Davids and t' Hart, 2012) και ο οποίος μας επισήμανε ότι οι πολιτικοί διανοητές στις βόρειες περιοχές των Εν.Ε. είχαν κάνει αναφορές στο έργο του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Κικέρωνα, όχι όμως στους Πολύβιο, Πλούταρχο και Λίβιο που αφορούν τις συμπολιτείες και την ανάλυση μας εδώ. Προσέθεσε δε ότι μια τέτοια πιθανότητα δεν έχει μελετηθεί από όσο είναι γνωστό. Παρά ταύτα, ο den Boer (1980,) που προσπάθησε να βρει παρόμοιες επιρροές των Εν.Ε. από την αρχαία Ελλάδα υποστήριξε ότι “*οι Ολλανδοί προτεστάντες είχαν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη Σπάρτη... τείνω να πιστεύω ότι κάποιες ιδέες -ορισμένες φορές, περισσότερο ασαφείς ιδέες- που αφορούσαν τις ελληνικές και τις ρωμαϊκές ομοσπονδίες είχαν μελετηθεί, αν και μέχρι σήμερα δεν έχω βρει κάποια επαρκή απόδειξη σε αυτό το θέμα*”. Ωστόσο, στο ζήτημα τις επιρροής των ελληνικών ομοσπονδιών ως προς την επιρροή των “Πατέρων του Αμερικανικού Έθνους”, εδώ υπάρχουν σαφώς περισσότερες πληροφορίες που επιβεβαιώνουν ένα τέτοιο ισχυρισμό (δες Ghinard, 1940; Gummere, 1962, Payne, 1996, 613). Την επιρροή των αρχαίων Ελλήνων ιστορικών, όπως του Πολύβιου και του Πλούταρχου στους Πατέρες του αμερικανικού συντάγματος που αποκρυσταλλώνεται μέσα από τη σειρά των κειμένων *The Federalist*, επιβεβαίωσε και ο Καθ. Josiah Ober (Stanford University) σε προσωπική επικοινωνία μαζί μας. Πρόσφατα εκδόθηκε μια σχετική διπλωματική εργασία στο Wesleyan University των ΗΠΑ. (δες McEntee, 2010).

αναδιοργάνωση με το *Σχέδιο Καλλικράτης*, ή των Αμερικανών κυβερνητών των πολιτειών, οι οποίοι διαθέτουν αυξημένες αυτοδιοικητικές αρμοδιότητες.

Αναλύοντας εκτενέστερα το θέμα των ταμιών, ο De Laix (1973, 65-75) υποστηρίζει ότι οι 7 ταμίες εκλέγονταν με διάρκεια ενός έτους και πλην της οικονομικής διαχείρισης στις περιφέρειες, μεταξύ άλλων αποτελούσαν τους θεματοφύλακες του ομοσπονδιακού θησαυροφυλακίου, τους διαμορφωτές της νομισματικής πολιτικής και αυτούς που παρακολουθούσαν την έκδοση νέου νομίσματος από τα τοπικά νομισματοκοπεία των πόλεων-κρατών.

Ο Scheu (1960, 37-38), σε παλαιότερη έρευνα είχε θεωρήσει ότι μόνο ένας ή εναλλακτικά δυο ταμίες επιφορτίζονταν με χρέη εφαρμογής οικονομικής πολιτικής ετησίως σε αντίθεση με τον Noe (1962), ο οποίος δέχεται την ύπαρξη 7 ταμιών πλην όμως υποστηρίζει ότι υπήρχε ένα σύστημα αλληλοδιαδοχής και των 7 μέσα στο ίδιο έτος, χωρίς ωστόσο να δίνει πληροφορίες σχετικά με το πώς κατέληξε σε αυτή την ερμηνεία. Πλην του De Laix (1973, 65-75), οι ιδέες των Scheu (1960) και Noe (1962) απορρίπτονται και από τους Rzepka (1999) και Scholten (2000) που παρόμοια υποστηρίζουν την πιθανότητα της επταμελούς οικονομικής επιτροπής, θέση η οποία κατά την άποψη μας φαίνεται και η πιο πιθανή.

Σε κάθε περίπτωση πιστεύουμε ότι θέσεις των Scheu (1960) και De Laix (1973) είναι δυνατόν να ειδικωθούν συμπληρωματικά και όχι απαραίτητως αντιθετικά αν υποθεθεί ότι μεταξύ των 7 ταμιευόντων υπήρχε ένας ταμίας-διευθυντής, που οι Economou, Kyriazis and Metaxas (2013) χαρακτηρίζουν ως *ταμία-προϊστάμενο* (chief tamias), με καθήκοντα ανάλογα ενός σύγχρονου Υπουργού Οικονομικών.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της οργάνωσης των ομοσπονδιακών ενόπλων δυνάμεων, πρέπει να αναφέρουμε ότι οι *επίλεκτοι* αποτελούσαν, όπως μαρτυρεί το όνομα τους ημι-επαγγελματικό ή πλήρως επαγγελματικό στρατιωτικό σώμα, το οποίο σε ομαλές συνθήκες πιθανότατα αριθμούσε τους 1000 άνδρες. Διέθεταν τμήματα πεζών κυρίως αλλά και ιππέων με αντίστοιχους διοικητές. Στο Λαμιακό πόλεμο το 322 π.Χ. οι επίλεκτοι συγκροτημένοι σε σώμα $7 \cdot 1000=7000$ ανδρών συγκρούστηκαν με τον κατερχόμενο μακεδονικό στρατό στις Θερμοπύλες, ενώ την ίδια δύναμη διέθεταν όταν η συμπολιτεία συνέτριψε τους Γαλάτες το 279 πλησίον των Δελφών Διοδ. Σικ. (18.9.5.).

Όπως και με την περίπτωση του Κοινού των Αρκάδων, η Αιτωλική Συμπολιτεία διέθετε και ένα δεύτερο στρατιωτικό μηχανισμό, αυτών των *επάριτων*

(Διοδ. Σικ. 17.4.-17.12; Rzerka, 1999). Αυτοί όπως φαίνεται, συγκροτούσαν σώματα από ένα “μείγμα” κληρωτών στρατιωτών ηλικίας μεταξύ 20 έως 30 ετών και ημι-επαγγελματιών. Φαίνεται επιπλέον ότι η δομή των στρατιωτικών δυνάμεων πέραν του κλασικού τύπου οπλιτικής φάλαγγας επιδέχονταν και αναπροσαρμογών και προσθηκών. Ο Πausanias (10.22.6.) αναφέρει ότι οι “βαρίες” ομοσπονδιακές δυνάμεις τύπου οπλιτικής φάλαγγας συνεπικουρούνταν και από “ελαφρότερα” τμήματα κάνοντας λόγο για “τάγμα αρκαδικόν μαχιμότατον” και κατονομάζει τους ελαφρύτερα οπλισμένους άνδρες του ως *οπλιτεύοντες*.

Κάνουμε εδώ την υπόθεση ότι οι ιθύνοντες της Αιτωλικής Συμπολιτείας είχαν σε σημαντικό βαθμό κατανοήσει το “μεικτό” μοντέλο στελέχωσης και επάνδρωσης στρατιωτικών δυνάμεων, το οποίο ισχύει κατά κόρον και στις μέρες μας, δηλαδή ένα μείγμα κληρωτών και επαγγελματιών στρατιωτών, όπως αυτών των ελληνικών ή των ισραηλιτικών ενόπλων δυνάμεων, εν έτει 2012. Στο σημείο αυτό η στρατιωτική οργάνωση της συμπολιτείας διαφοροποιείται πχ, από αυτή των ΗΠΑ ή του Ηνωμένου Βασιλείου, οι ένοπλες δυνάμεις των οποίων αποτελούνται πλήρως από επαγγελματίες στρατιώτες ή υπό μια ερμηνεία, μισθοφόρους, με την τελευταία ωστόσο λέξη να προσδίδει μια αρνητική χροιά στον τρόπο στρατιωτικής οργάνωσης.

Επιπλέον φαίνεται ότι οι ιθύνοντες τόσο της Αιτωλικής, όσο και της Αχαϊκής Συμπολιτείας (όπως θα καταδειχθεί όμοια παρακάτω) είχαν συνειδητοποιήσει πλήρως την αξία των επίλεκτων στρατιωτικών δυνάμεων, ως πολλαπλασιαστών ισχύος επι του πεδίου της μάχης. Οι επίλεκτοι, ως ιδέα θα ήταν δυνατόν να αναζητηθούν στο σπαρτιατικό στρατιωτικό δόγμα και μοντέλο ή στους *Αθάνατους* των Περσών ή στον θηβαϊκό *Ιερό Λόχο* και αποτελούσαν κάτι ανάλογο των σημερινών Ελλήνων καταδρομέων ή ΟΥΚ ή της αντίστοιχης βρετανικής SAS, της αμερικανικής Delta Force, κλπ για τα δεδομένα της εποχής.

Οι Αιτωλοί στρατιωτικοί ηγέτες πιθανότατα θα διαπίστωσαν επιπλέον ότι η δημοκρατική συμπολιτεία δεν θα ήταν δυνατόν να διατηρεί δούλους τύπου *ειλώτων* της Σπάρτης, οι οποίοι υπόκειντο σε εργασία δίχως αμοιβή για τη λογιστική υποστήριξη των οπλιτών-ομοίων οι οποίοι “εργάζονταν” μόνο σε συσκοινίες και στρατιωτικά γυμνάσια. Η αναγκαιότητα για ικανά επίλεκτα στρατεύματα δεν επιτυγχάνονταν με παλλαϊκή στρατιωτική συμμετοχή σε συνεχή στρατιωτικά γυμνάσια, όπως στην Σπάρτη, αλλά υποκαταστάθηκε με την καταβολή χρημάτων στους Αιτωλούς *επίλεκτους*. Ενδεχομένως οι Αιτωλοί επίλεκτοι να ήταν εφάμιλλοι ή

και ανώτεροι επί του πεδίου της μάχης από τους Σπαρτιάτες κατά την εποχή της ακμής της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Ο Rzerka (1999) αναφέρει την παραπομπή στον Διοδ. Σικ. (20. 20. 3.) σύμφωνα με την οποία το 310 π.Χ., η συμπολιτεία συγκέντρωσε τη μεγαλύτερη οροφή στρατιωτικών δυνάμεων (20.000 πεζοί και άνω των 1000 ιππέων). Μια δύναμη τέτοιας συνθέσεως και μεγέθους θα πρέπει να θεωρείται πολύ ισχυρή για τα δεδομένα του 4^{ου} αι. π.Χ.

Ως προς τα ζητήματα απονομής δικαιοσύνης και κράτους δικαίου βάσει νόμου, η Ager (1996) απορρίπτει τη θεσμική ύπαρξη ομοσπονδιακής δικαιοσύνης και διαιτησίας παρότι αναφέρεται στον Πολύβιο (2. 37. 10-11.) όπου ξεκάθαρα υποδηλώνεται η ύπαρξη ομοσπονδιακών δικαστηρίων της συμπολιτείας, με το αίολο επιχείρημα ότι μαρτυρείται μόνο μια καταγεγραμμένη περίπτωση από τις αρχαίες πηγές (ένας ανώτερος κρατικός υπάλληλος καταδικάστηκε σε θάνατο). Ωστόσο, η μη ύπαρξη επαρκών πηγών κατά την άποψη μας δεν σηματοδοτεί απαραίτητα την έλλειψη παροχής υπηρεσιών προστασίας του πολίτη βάσει νόμου. Πιθανότατα, η συμπολιτεία θα διέθετε ομοσπονδιακά δικαστήρια, όπως η Αθηναϊκή Δημοκρατία ή το γειτονικό Κοινό των Βοιωτών.

Ο ρόλος και η σημασία του κράτους δικαίου δύναται να υποστηριχτεί πιο εύκολα όσον αφορά τις περιπτώσεις επίλυσης διαφορών (συνήθως εδαφικών) μεταξύ των κρατών-μελών της κοινοπολιτείας, όπου υπάρχουν περισσότερα καταγεγραμμένα ιστορικά περιστατικά. Η Ager (1996) υποστήριξε ότι η πρακτική της συμπολιτείας ήταν να επιλέγονται δικαστικά όργανα από κάποιο τρίτο μέλος της κοινοπολιτείας και να αναλαμβάνουν την απόδοση δικαιοσύνης μεταξύ των δυο αντιδίκων μελών (περιπτώσεις πχ, μεταξύ Μελιτέας και Ξυνιών το 214/3 π.Χ.).

Η πρακτική αυτή κατά την άποψη μας παρείχε τρία πλεονεκτήματα: α) ευνοούσε την επίλυση διαφορών “εσωτερικά”, χωρίς να καταφεύγει η κοινοπολιτεία σε ξένα όργανα απονομής δικαιοσύνης. Διατηρούσε έτσι την εθνική της κυριαρχία β) ήταν δυνατόν να υπάρξει μεγαλύτερη “ζύμωση” μεταξύ των πόλεων-κρατών της κοινοπολιτείας γιατί στο κράτος-μέλος που αναλάμβανε την απονομή δικαιοσύνης θα συντελούνταν αύξηση του γοήτρου και της υπερηφάνειας των πολιτών του, ως μέλη σεβαστά και ικανά από την υπόλοιπη κοινοπολιτεία ώστε να τους ανατείνονται τέτοιες αρμοδιότητες γ) οι πολίτες του κράτους-μέλους-δικαστή πιθανόν να επιδείκνυαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον ως σύνολο, όχι μόνο για τα “εθνικά” θέματα που

αφορούν την πόλη-κράτος, αλλά και για τα “διεθνή” που αφορούν την ομοσπονδία εν γένει.

Ίσως οι πρακτικές όπως το να ενθαρρύνεται η συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών της Αιτωλικής Συμπολιτείας μέσω μιας σειράς θεσμικών εργαλείων, όπως η διευθέτηση διμερών σχέσεων από τρίτο μέλος, να αποτελούν ένα ενδιαφέρον μάθημα για το πώς θα πρέπει να ενισχύεται η διαδικασία ομοσπονδοποίησης της Ευρ. Ένωσης στις μέρες μας.

[6.5.2.2.] Οικονομική Οργάνωση

Αν τα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία δεν είναι επαρκή για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την Αιτωλική συμπολιτεία αναφορικά με την πολιτική της οργάνωση, οι πληροφορίες που αφορούν την αντίστοιχη οικονομική είναι ακόμη λιγότερες και για το λόγο αυτό απαιτείται προσεκτική διαχείριση τους.

Καταρχάς, είναι δυνατόν να γίνει η παραδοχή ότι στο αιτωλικό Κοινό τα οικονομικά δρώντα υποκείμενα διέθεταν το δικαίωμα να κατέχουν περιουσία σε κάθε μέρος του, κάτι που συνέβαινε και με τις περιπτώσεις του Βοιωτικού και του Χαλκιδικού Κοινού και της Αχαϊκής Συμπολιτείας (Mackil, 263, 266) και φαίνεται να αποτελούσε ένα γενικότερο χαρακτηριστικό των ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων. Η σημασία της ατομικής περιουσίας ως θεσμός οικονομικής ανάπτυξης αναλύθηκε επαρκώς στο κεφ. 2.

Η Mackil (σελ. 345) υποστηρίζει ακόμη ότι η αιτωλική οικονομία ήταν ιδιαίτερα αλληλοσυνδεδεμένη ως μείγμα πόλεων και χωριών. Μεταξύ των πόλεων υπήρχε ιδιαίτερη οικονομική αλληλεξάρτηση, γεγονός το οποίο αποτελούσε ένα ευρύτερο γνώρισμα μεταξύ των ελληνικών πόλεων μέσα στα Κοινά, κάτι που η Mackil χαρακτηρίζει ως *μικρο-περιφερειακή αλληλεξάρτηση* (microregional interdependence, σελ. 281). Επιπλέον, είναι επιστημονικά ασφαλές να υποστηριχθεί η συμπολιτεία διέθετε εγχρήματη οικονομία και ομοσπονδιακού τύπου νομίσματα, όπως τα περισσότερα ελληνικά Κοινά της εποχής, όπως διαπιστώθηκε και στην 6.4.). Το κοινό νόμισμα εισήχθη για την ενίσχυση της οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ των πόλεων κρατών και των περιφερειών (της *ιδίας*, 263, 266).

Έχει πιστοποιηθεί η χρήση ομοσπονδιακών νομισμάτων που χρησιμοποιούνταν την περίοδο 279-146 π.Χ. (πχ. καθήμενη αιτωλική φηγούρα με

περιγραφή ΑΙΤΩΛΩΝ), που ανακυκλώνονταν μέσα στις τοπικές οικονομίες. Ο Caspari (1917) χρονολόγησε μια σειρά από ομοσπονδιακά νομίσματα κερκυραϊκού τύπου που βρέθηκαν στην ομοσπονδία, για την περίοδο 279/8-168 π.Χ. (βρέθηκαν τετράδραγμα, στατήρες, ημι-στατήρες, τριόβολοι, διόβολοι και απλοί ομοσπονδιακοί οβολοί). Ο de Laix (1973, 48-49) προτείνει ένα μειωμένο χρονολογικό εύρος (220-146/135 π.Χ.). Ωστόσο, η βαρύτητα για την έρευνα που επιτελείται εδώ δεν εστιάζεται στην αυτή καθ' αυτή ακριβή σημασία της χρονολόγησης που θα ενδιέφερε ίσως άλλα επιστημονικά πεδία (πχ., αρχαιολογία) αλλά στην ουσία της ύπαρξης εγχρήματης οικονομίας “μεικτού” τύπου με παράλληλη χρήση τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων.

Τοπικά νομίσματα βρέθηκαν στις πόλεις Άμφισσα, Απολλωνία, Οίτη και Θρόνιο (Caspari, 1917; Thompson, 1939; Scheu, 1960; Noe, 1962; Crawford, 1985). Έχουν βρεθεί και υποδιαίρεσεις ομοσπονδιακών νομισμάτων, όπως μικροί ασημένιοι τριόβολοι και ένα μπρούτζινο τετράβολο που παρουσιάζει μια θηλυκή φιγούρα (πιθανόν την Αιτωλία προσωποποιημένη ή τη θεά Αταλάντη σε κυνήγι κάπρου) και από την ανάποδη πλευρά την επιγραφή “ΑΙΤΩΛΩΝ” υποδηλώνοντας δηλαδή τον ομοσπονδιακό τύπο νομίσματος (Mackil, 2013, 253). Δυστυχώς δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες αναφορικά με το μέγεθος και την ταχύτητα της νομισματικής κυκλοφορίας, ώστε να ήταν δυνατόν να γίνει μια πιο ολοκληρωμένη εκτίμηση της νομισματικής πολιτικής της ομοσπονδίας.

Ένας αριθμός θεμάτων ως προς την οικονομική και την επί μέρους νομισματική λειτουργία παραμένει ανοιχτός λόγω έλλειψης πληροφοριών από τις αρχαίες πηγές. Στην περίπτωση της Αιτωλικής ομοσπονδίας δεν έχουμε πχ., δικανικούς λόγους και οι αρχαίοι ιστορικοί ενδιαφέρονταν κυρίως για στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα, αντί των οικονομικών. Ωστόσο, ορισμένα ζητήματα μπορούν να τεθούν ως εικασίες.

Είναι δυνατόν να προταθούν μια σειρά από υποθέσεις που: καταρχάς, η κατασκευή των νομισμάτων θα πρέπει να πραγματοποιούνταν με εισαγωγή ασημιού καθώς η αιτωλική γη δεν διέθετε ασημί όπως η Αθήνα, ή χρυσό όπως το Παγγαίο όρος στη Μακεδονία. Άρα, θα έπρεπε να το αποκτούσε ίσως με πώληση τροφίμων, είτε με παροχή προστασίας άλλων πόλεων-κρατών έναντι χρηματικού αντιτίμου κλπ.

Ως προς τη συναλλαγματική ισοτιμία, εδώ είναι πιο εύκολη η οποιαδήποτε υπόθεση καθώς τα νομίσματα είχαν εσωτερική αξία και συνεπώς η ισοτιμία

καθορίζονταν από το βάρος του νομίσματος, ανάλογα δηλαδή με την περιεκτικότητα τους σε πολύτιμο μέταλλο, υπό την προϋπόθεση ότι τα νομίσματα δεν ήταν κίβδηλα. Υποθέτουμε εδώ ότι κάποιος νόμος προστασίας από κίβδηλα νομίσματα θα ήταν σε ισχύ, όπως ο αντίστοιχος του Νικοφώντος στην Αθήνα. Υποθέτουμε επίσης την κατ' αντιστοιχία με την Αθήνα, ύπαρξη *δοκιμαστών* που πιστοποιούσαν την αξιοπιστία των νομισμάτων που εισάγονταν στην αιτωλική οικονομία με στόχο την επίτευξη χαμηλού συναλλακτικού κόστους και την εξ' αυτού ενίσχυση του "διεθνούς" εμπορίου.

Πως όμως γίνονταν αυτές οι συναλλαγές; Από ποιούς; Μπορούμε να υποθέσουμε πως στην ομοσπονδία και κυρίως στα κέντρα της όπως στο Θέρμιο πραγματοποιούνταν τραπεζικές συναλλαγές. Άλλωστε είναι απίθανο η λειτουργία τραπεζών που είχε ξεκινήσει ήδη τον 5^ο αι. στην Αθήνα (δες 5.2.) να μην είχε διαδοθεί και στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο τον 4^ο και τον 3^ο αι. λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις ανάγκες στις οποίες έπρεπε να ανταποκριθεί.

Οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς και ως προς το ζήτημα της τραπεζικής ως εργαλείου οικονομικής ανάπτυξης της ομοσπονδίας. Παρά ταύτα, όπως υποστηρίζει ο Cohen (1973, 1997) στην εμπειριστατωμένη πραγματεία του, κατά τον 4^ο αι. π.Χ., ο ελληνικός κόσμος είχε εισάγει πρότυπες τραπεζικές και άλλες χρηματιστικές υπηρεσίες ως εργαλείο οικονομικής πολιτικής, ενώ η Roberts (2011, 130) εκτίμησε ότι 35 ελληνιστικές πόλεις-κράτη κατά τον 2^ο αι. διέθεταν οργανωμένες υπηρεσίες "πρωτο-τραπεζικής".

Ως προς το θέμα της συγκρότησης του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού που ομοίως οι διατιθέμενες αρχαίες πηγές είναι ελλιπείς, ωστόσο είναι δυνατόν να γίνουν μια σειρά από επιπλέον υποθέσεις: προφανώς είναι αδύνατο να μην υπήρχε κάποιος ομοσπονδιακός προϋπολογισμός που θα χρηματοδοτούσε κυρίως τις ομοσπονδιακές αμυντικές δαπάνες και τη λογιστική υποστήριξη του κοινού στρατεύματος και επιπλέον, την λειτουργία των κοινών θεσμικών οργάνων. Πιθανότατα, θα υπήρχε χρηματοδότηση μιας σειράς θρησκευτικών εκδηλώσεων και δαπανών συντήρησης δημόσιων κτηρίων.

Στο σημείο αυτό επιδιώκεται να γίνει—για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία με τη μεθοδολογία αυτή— μια αποτίμηση του μεγέθους που αφορά τις ομοσπονδιακές δαπάνες βάσει μιας αναγωγής που αφορά το κόστος υποστήριξης των ομοσπονδιακών ενόπλων δυνάμεων. Πιο συγκεκριμένα, βάσει των αξιόπιστων εκτιμήσεων του

Loomis (1998) που παρέχει μεγέθη μισθολογικών αποδοχών για τις αρχαίες οικονομίες, δύνανται να εξαχθούν κάποια γενικότερα συμπεράσματα: αν ο ημερήσιος

Εικόνα 6: Ομοσπονδιακά παναιτωλικά νομίσματα.

Πάνω: Ομοσπονδιακό τετράδραχμο (220-218 π.Χ.). Εικονίζεται κεφαλή με επικάλυψη δέρματος λέοντος του Ηρακλή. Στην ανάποδη πλευρά παρουσιάζεται ο Αιτωλός να κρατά δόρυ και ξίφος. Η επιγραφή “ΑΙΤΩΛΩΝ” υποδηλώνει την ομοσπονδιακή ταυτότητα του νομίσματος. Κάτω: Στατήρας μεγέθους 1/4 (σε χρήση μεταξύ 279-168 π.Χ.) απεικονίζει την Αιτωλία. Στην ανάποδη πλευρά παρουσιάζεται καλυδωνιακός κάπρος και όπλα κυνηγιού καθώς και η ομοσπονδιακή επιγραφή “ΑΙΤΩΛΩΝ” Πηγή: <http://www.coinproject.com/siteimages/97-75000167.jpg>, <http://www.coinproject.com/siteimages/70-32219q00.jpg>

μισθός του οπλίτη του πεζικού ήταν 1 ή 1,5 δραχμές και του στρατιώτη του ιππικού μεταξύ 3 ή 5 δραχμών, τότε δημιουργούνται οι εξής δυο περιπτώσεις που αναλύονται στον πίνακα 17.

Στην πρώτη περίπτωση υιοθετείται το σενάριο Α' (1 δραχμή για τον οπλίτη, 3 δραχμές για τον ιπέα) στη δεύτερη περίπτωση το σενάριο Β' (1.5 δραχμή για τον οπλίτη, 5 δραχμές για τον ιπέα). Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, κάθε περιφέρεια της ομοσπονδίας όφειλε να παρέχει 1000 οπλίτες-φαλαγγίτες και 100 ιπείς. Αυτό σημαίνει οροφή δυνάμεως 7000 οπλιτών-επιλέκτων και 700 ιπέων, υποθέτουμε για οκτάμηνη υπηρεσία, όπως συνηθίζονταν στις περιπτώσεις των πολεμικών αναμετρήσεων κατά την αρχαιότητα.

Στον πίνακα 17 η αναγωγή γίνεται σε σύνολο οροφής δυνάμεων με την αντίστοιχη αποτίμηση κόστους σε δραχμές και σε τάλαντα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί 1 τάλαντο ήταν ίσο με 6000 δραχμές. Στην πρώτη περίπτωση το λογιστικό κόστος των αιτωλικών ΕΔ ισούται με 406 τάλαντα, ενώ στην δεύτερη περίπτωση, που πιθανότατα είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα καθώς σύμφωνα με τον Loomis (1998) οι μισθοί είχαν αυξηθεί από τον 5^ο στον 4^ο αι. π.Χ., το λογιστικό κόστος ανέρχεται στα 634 τάλαντα. Το κόστος αυτό γίνεται υψηλότερο αν υποθεθεί ότι η συμπολιτεία πλήρωνε ενεργό υπηρεσία άνω του οκταμήνου, πχ. εννέα μήνες ή ακόμη και ετήσια δαπάνη σε περίπτωση που για τους μη “ενεργούς” προς στρατιωτική υπηρεσία χειμερινούς μήνες οι επίλεκτοι απασχολούνταν σε άλλα δημόσια λειτουργήματα.

Και τα δύο σενάρια αποδίδουν ένα συναθροιστικό αποτέλεσμα υψηλότερων δαπανών για τα δεδομένα της περιόδου. Στο σύνολο των αμυντικών δαπανών δεν συνυπολογίσαμε λόγω έλλειψης στοιχείων μια σειρά από κόστη, όπως το κόστος εξοπλισμού και εκπαίδευσης, το κόστος του άλλου κύριου ομοσπονδιακού στρατιωτικού σχηματισμού των *επάριτων*, πιθανόν αλλά μικρότερα στρατιωτικά τμήματα εκτός οπλιτικής φάλαγγας και ακόμη, το κόστος χρηματοδότησης εκστρατειών και το κόστος συντήρησης των αλόγων του ιππικού. Πιθανολογούμε και την ύπαρξη υποτυπώδους έστω πολεμικού ναυτικού καθώς μια η συμπολιτεία διέθετε παράκτιες περιοχές και προφανώς και κάποια λιμάνια.

Την ύπαρξη πολεμικού ναυτικού επιβεβαιώνει ο Πολύβιος (Ιστ. 2.9.1.) που αναφέρει ότι κατά το τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. το αιτωλικό ναυτικό ήλεγχε τον κόλπο του Αμβρακικού, ενώ το 231 π.Χ. ηττήθηκε στους Παξούς από τον στόλο των Ιλλυριών.

Η τελευταία αυτή πληροφορία που μας παρέχει ο Πολύβιος είναι ικανή να οδηγήσει στην υπόθεση ότι πιθανότατα το αιτωλικό ναυτικό δεν θα διέθετε σπουδαίες δυνατότητες. Μια ήττα από το μάλλον αδύναμο ιλλυρικό ναυτικό υποδηλώνει παρόμοια κατάσταση και για το αιτωλικό ή εναλλακτικά, ότι το τελευταίο για κάποιο λόγο είχε περιέλθει σε παρακμή, ή τέλος ότι η στρατιωτική ήττα οφείλεται σε ολέθρια λάθη στρατιωτικής τακτικής.

Πίνακας 17: Τα δυο σενάρια για το ύψος των αμυντικών δαπανών της Αιτωλικής Συμπολιτείας

	Σώματα Επιλέκτων οπλιτών	Ιππικό	Συνολικό κόστος ΕΛ
Σενάριο 1^ο	Δραχμές ανά μέρα	$7 \cdot 1000 = 7000$	$1000 \cdot 3 = 3000$
	Δραχμές ανά 8μηνη υπηρεσία	$7000 \cdot 365 \cdot$ $8/12 =$ $1.703.333,33 \sim$ $1.703.333$	$3000 \cdot 365 \cdot 8/12 =$ 730.000
	Αναγωγή σε τάλαντα	$1.703.333/6000$ $= 283,88 \sim 284$	$703.000/6000 =$ $121,6 \sim 122$
			$284 + 122 = 406$ τάλαντα
Σενάριο 2^ο	Δραχμές ανά μέρα	$7 \cdot 1500 =$ 10500	$1000 \cdot 5 = 5000$
	Δραχμές ανά 8μηνη υπηρεσία	$10500 \cdot 365 \cdot$ $8/12 = 2.555.000$	$5000 \cdot 365 \cdot 8/12 =$ $1.216.666$
	τάλαντα	$2.555.000/6000 =$ $425,83 \sim 426$	$1.216.666/6000 =$ $202,77 \sim 208$
			$426 + 208 = 634$ τάλαντα

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Επομένως, ο πίνακας 17 αποτελεί μια σχετική εκτίμηση του κόστους των αμυντικών δαπανών. Εικάζουμε ότι οι αμυντικές δαπάνες θα αποτελούσαν υψηλότατο ποσοστό του ετήσιου κρατικού προϋπολογισμού, που θα ανέρχονταν ακόμη ίσως και στο 70%, καθώς αναφερόμαστε σε περίπτωση αρχαίας οικονομίας όπου οι πολεμικές συγκρούσεις ήταν σχεδόν συνεχείς, ο δε 4^{ος} και 3^{ος} αι. ήταν μια περίοδος *power politics*,¹³⁰ με έντονους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς μεταξύ της

¹³⁰ Για τη θεωρία αυτή των Πολιτικών Επιστημών δεξ και Morgenthau (1963, 1965).

Αχαϊκής και της Αιτωλικής Συμπολιτείας, της Σπάρτης, της Αθήνας, της Θήβας, των ελληνιστικών βασιλείων της Μακεδονίας, της Ρώμης κλπ., όπως όμοια θα καταδειχθεί και με την τελευταία περίπτωση που αφορά την Αχαϊκή συμπολιτεία.

Έτσι αν τα 634 τάλαντα του Σεναρίου Β' του πίνακα 17 πολλαπλασιαστούν με 30% και το ποσό αυτό προστεθεί στο 634 τότε λαμβάνουμε μια εκδοχή του αιτωλικού συνόλου του κρατικών δαπανών, δηλαδή 905,7 ~ 906 τάλαντα. Οι κρατικές δαπάνες θα απαιτούσαν ανάλογα έσοδα ώστε τουλάχιστον ο προϋπολογισμός να είναι ισοσκελισμένος. Αν υποτεθεί η περίπτωση ισοσκελισμένων προϋπολογισμών τουλάχιστον για κάποια έτη την εποχή της Αθήνας του Λυκούργου, τότε αυτό το ποσό αντιστοιχεί περίπου στα 3/4 του δημόσιων εσόδων της αθηναϊκής οικονομίας την περίοδο της μέγιστης οικονομικής της μεγέθυνσης, των 1200 ταλάντων την εποχή των Εύβουλου και Λυκούργου (για την εκτίμηση του μεγέθους της Αθηναϊκής οικονομίας του τελευταίου τέταρτου του 4^{ου} αι. δεσ και ενότητα 5.5).

Συνεπώς βάσει των κριτηρίων και των υποθέσεων του πίνακα 17, που περιλαμβάνει μια σχετική αλλά όχι ολοκληρωμένη ετήσια εκτίμηση στρατιωτικών δαπανών για τις ομοσπονδιακές ΕΔ της Αιτωλίας, προτείνεται για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό, ότι το ύψος των δημοσίων εσόδων της Αιτωλικής Συμπολιτείας θα ήταν δυνατόν να πλησιάζει την αθηναϊκή οροφή των 1200 ταλάντων της εν λόγω περιόδου ελέγχου.¹³¹ Όπως και να έχει, είναι τουλάχιστον μάλλον ασφαλές να υποστηριχτεί ότι η Αιτωλική συμπολιτεία είχε καταφέρει να επιτύχει υψηλά μακρο-οικονομικά μεγέθη για την εποχή της συγκρίσιμα με την πιο οργανωμένη και ισχυρή κατά τα φαινόμενα οικονομία της εποχής, την αθηναϊκή.

Ωστόσο, είναι προφανές ότι για να υποστηριχτεί επαρκώς η πιθανότητα της ισχυρής αιτωλικής οικονομίας δεν αρκεί μόνο η αναμόχλευση των απόλυτων μακροοικονομικών της επιδόσεων αλλά και ο βαθμός διάχυσης της οικονομικής ευημερίας μέσα στην οικονομία ως σύνολο. Το γεγονός ότι στην συμπολιτεία δεν μαρτυρείται περίπτωση βίαιης ή εξαναγκαστικής συμμετοχής των κρατών-μελών της σε αυτή (χωρίς φυσικά να αποκλείεται μια τέτοια πιθανότητα), όπως έχει καταγραφεί με το Κοινό των Χαλκιδέων, αποδεικνύει ότι κατά τα φαινόμενα η συμμετοχή των πόλεων-κρατών-μελών στην Αιτωλική συμπολιτεία ήταν οικειοθελής, κατά αντιστοιχία με την περίπτωση της σημερινής ΕΕ. Για να συνέβαινε αυτό θα έπρεπε τα

¹³¹ Υποσχόμαστε περαιτέρω μελλοντική έρευνα για το ζήτημα αυτό.

οφέλη από τη συμμετοχή να ήταν περισσότερα από τις απώλειες, δημιουργώντας έτσι μια διευρυμένη συμμετοχή πόλεων-κρατών.¹³²

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίο να παρασχεθεί και μια εκτίμηση αναφορικά με τον τρόπο προσπορισμού των ομοσπονδιακών εσόδων της συμπολιτείας. Αυτό που δεν είναι σαφές από την λειτουργία του αιτωλικού προϋπολογισμού, είναι η ύπαρξη ή όχι, ίδιων πόρων, στα πρότυπα πχ., του προϋπολογισμού της ΕΕ που έχει ως ιδίους πόρους κυρίως τους δασμούς και ένα ποσοστό ΦΠΑ. Δεν διαθέτουμε επαρκή πληροφόρηση ούτε για τους προϋπολογισμούς σε επίπεδο πόλης.

Εικάζουμε πως στις δυο ετήσιες συνελεύσεις της ομοσπονδίας θα συζητιούνταν και οικονομικά θέματα, όπως κατανομής του κόστους λειτουργίας της ομοσπονδίας στις πόλεις. Πιθανότατα θα υπήρχε ένα τρόπος καταμερισμού των δαπανών στις πόλεις, ανάλογα με την οικονομική τους δυνατότητα, όπως είχε κάνει πχ., ο Αριστείδης για την Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία. Κάθε ομοσπονδία για να λειτουργήσει χρειάζεται μια σωστή και σχετικά ανθηρή οικονομική βάση και δίκαιη κατανομή του κόστους λειτουργίας των θεσμικών της οργάνων. Το ότι η Αιτωλική ομοσπονδία λειτούργησε με επιτυχία πάνω από δυο αιώνες δείχνει ότι τα θέματα αυτά είχαν αντιμετωπιστεί με επιτυχία σε κάποιο βαθμό.

Γίνεται εδώ η υπόθεση ότι τα έσοδα της συμπολιτείας θα παρέχονταν από παρόμοιους τρόπους με αυτούς που ο Kyriazis (2009) περιγράφει για την περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Υποθέτουμε: α) την επιβολή εμπορικού τέλους σε εισαγωγές και εξαγωγές ύψους 2% β) Φορολογία των πολιτών στις πόλεις-κράτη. Η Mackil (2013, 385) υποστηρίζει ότι οι πόλεις κράτη ήταν ελεύθερες να καθορίσουν το ύψος της φορολογίας, καθώς και το ύψος των δημόσιων δαπανών ή δανεισμού της πόλεως τους από διάφορες πηγές¹³³ γ) συμμετοχές από τις πόλεις-κράτη ανάλογα με το οικονομικό μέγεθος και την ισχύ τους δ) έσοδα από εκμετάλλευση δημόσιας περιουσίας ε) ίσως κάποιους τύπους *λειτουργιών* ε) έκτακτης εισφοράς επί των εισοδημάτων των πλουσίων σε περίπτωση πολέμου στ) πολεμική λεία από εισβολές

¹³² Αναλύουμε το θέμα αυτό εκτενέστερα στη επόμενη ενότητα που αφορά την Αχαϊκή Συμπολιτεία.

¹³³ Αυτές οι πληροφορίες που παρέχει η Mackil, αποδεικνύουν ότι η Αιτωλική Συμπολιτεία αποτελούσε μια πραγματική ομοσπονδία. Όπως και σήμερα, φερειπὸν με τις ΗΠΑ κάθε πολιτεία έχει την αυτονομία να καθορίσει τη δική της φορολογική και δημοσιονομική πολιτική και να προβεί σε αυτόνομη και ανεξάρτητη πολιτική δανεισμού από τρίτες πηγές.

σε εχθρικές περιοχές. Μια τέτοια περίπτωση επιβεβαιώνεται από τον de Laix (1973, 60) ο οποίος βασισμένος στον Πολύβιο (Ιστ. 4.5.1.) υποστηρίζει ότι οι Αιτωλοί ήταν συνηθισμένοι σε συμπεριφορές λεηλασίας εχθρικών περιοχών, όπως μαρτυρούνται οι περιπτώσεις των στρατηγών Σκόπα και Δορύμαχου κατά τις εκστρατείες στη Μεσσηνία του 221-219 π.Χ. στ) περίπτωση *seignorage*, ήτοι, η διαφορά μεταξύ της αξίας ενός πολύτιμου μετάλλου (ασήμι/χρυσό) και η πραγματική αξία πώλησης του αφού έχει συμπεριληφθεί το καθαρό κόστος της κοπής του (κόστος μετάλλου και κοπής σε νομίσματα). ζ) Έσοδα από την πολιτογράφηση νέου ανθρώπινου δυναμικού από τρίτες προς τη συμπολιτεία πόλεις-κράτη κλπ. Θέτουμε αυτές τις εικασίες ως ερευνητικά ερωτήματα για μελλοντικές αναλύσεις

Τέλος, αξίζει ίσως να γίνει μια αναφορά σχετικά με το καθεστώς αγοροπωλησίας δούλων το οποίο βρισκόταν σε ισχύ στην κοινοπολιτεία. Σύμφωνα με τον Woodhouse (1892), ένα δούλος ήταν δυνατόν να απελευθερωθεί από τον ιδιοκτήτη του με τη βούλησή του ή κατόπιν της παρέλευσης μιας συμφωνηθείσας περιόδου χρήσης του, ή κατόπιν θανάτου του ιδιοκτήτη του. Ένας δούλος επίσης ήταν δυνατόν να απελευθερωθεί κατόπιν δωρεάς του ιδιοκτήτη του προς κάποιο ιερό. Κατόπιν, το ιερό ήταν δυνατόν να του χαρίσει την ελευθερία του! Το δικαίωμα χρήσης δούλων εξασφαλιζόνταν με τη σύναψη συμβολαίου με συγκεκριμένους όρους χρήσης από τον νέο ιδιοκτήτη (πχ, διάρκεια χρήσης).

Το συμπέρασμα από την ανάλυση ως σύνολο είναι ότι παρά την έλλειψη ιστορικών πηγών ώστε να αποσαφηνιστούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα μια σειρά από κρίσιμα ερωτήματα βάσει των υπάρχοντων στοιχείων, η Αιτωλική Συμπολιτεία συγκεντρώνει τα βασικά θεσμικά χαρακτηριστικά-κριτήρια που τέθηκαν στην 6.1.) ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια πραγματική ομοσπονδία για τα δεδομένα της εποχής της.

Μάλιστα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες “ολοκληρωμένες” ομοσπονδίες όπως το βραχύβιο Κοινό των Αρκάδων και το αντίστοιχο των Βοιωτών (με τη σύντομη περίοδο ακμής και υπεροχής της Θήβας, δηλαδή την περίοδο 371-338 π.Χ.) η γεωπολιτική σημασία της Αιτωλικής Συμπολιτείας ήταν μεγαλύτερη σε χρονική διάρκεια. Ο Rzerka (1999) υποστηρίζει ότι την περίοδο της γεωπολιτικής της ακμής, δηλαδή κατά τον πρώτο μισό του 4^{ου} και όλου του 3^{ου} αι. π.Χ., η συμπολιτεία διαδραμάτισε ένα σημαντικότερο ρόλο στις “διεθνείς” εξελίξεις και σε αντίθεση με την μεροληπτική περιγραφή του ιστορικού Πολύβιου, πιθανότατα υπήρξε ένα

ομοσπονδιακό πολιτειακό σχήμα που εξασφάλισε πολιτική σταθερότητα για τα μέλη της για όλο το διάστημα ύπαρξής της μέσα στο ιστορικό φάσμα.

Η Mackil (2013, 346) θεωρεί ότι στην πιο ολοκληρωμένη θεσμική και πολιτική ολοκλήρωση του αιτωλικού και του θηβαϊκού (βοιωτικού) Κοινού συνετέλεσαν καταλυτικά οι “διεθνείς” εξελίξεις κατά τον 4^ο αι. (μακεδονική επέκταση) τις οποίες χαρακτηρίζει ως “εξωγενές σοκ” και οι οποίες επέτειναν την σύσταση των δυο αυτών Κοινών για αμυντικούς κυρίως σκοπούς.

Αν είναι έτσι, τότε μια άλλη διάσταση της εν λόγω πραγματείας που αναδεικνύεται από την ανάλυση ως διαπίστωση, είναι ότι και οι τρεις περιπτώσεις που εξετάζονται εδώ, η Αθηναϊκή Δημοκρατία, οι Ελληνικές Ομοσπονδίες και η Αγγλία (όπως θα αναλυθεί διεξοδικά στο κεφ. 7) προχώρησαν σε ταχύτερες πολιτειακές και θεσμικές αλλαγές κάτω από συνθήκες εξωτερικής πίεσης, όπου όμως κατάφεραν να ανταποκριθούν θετικά, υπο την οπτική της θεωρία της *Εξωτερικής Απειλής και Αλλαγής* του Toynbee (1946, 1987).

Η συμπολιτεία αντιμετώπισε επιτυχώς την κυριότερη στρατιωτική δύναμη της εποχής, τη Μακεδονία το 322 και την περίοδο 314/3 π.Χ. Επίσης επέκτεινε την κυριαρχία της στην Κεντρική Ελλάδα, ενσωμάτωσε τους Δελφούς το 279 και το ίδιο έτος κατατρόπωσε μια ισχυρή ορδή Γαλατών. Το έτος 239 π.Χ. ή ίσως και λίγο αργότερα, η συμπολιτεία υπό τον στρατηγό Πανταλέοντα σύνηψε στρατιωτική συμμαχία με την γειτονική Αχαϊκή Συμπολιτεία υπό τον Άρατο με σκοπό να συγκροτηθεί ένα ισχυρό αντι-μακεδονικό μέτωπο (Larsen, 1975).

Ωστόσο, η συμμαχία δεν φαίνεται να διήρκεσε πολύ καθώς οι μεν Αιτωλοί επιδίωκαν τη γεωπολιτική τους επέκταση στην Πελοπόννησο, κάτι που αποτελούσε πρόκληση ως προς την υψηλή στρατηγική και τους στόχους της Αχαϊκής Συμπολιτείας, οι δε ηγέτες της τελευταίας, το 227 π.Χ. σύνηψαν συμφωνία συνεργασίας με τη Μακεδονία, υπό τον βασιλιά Αντίγονο Δώσωνα, με σκοπό να τους παράσχει βοήθεια προς συγκράτηση των Σπαρτιατών υπό το βασιλιά Κλεομένη Γ', ο οποίος ξεκίνησε να επιτυγχάνει μια σειρά από στρατιωτικές επιτυχίες έναντι της Αχαϊκής Συμπολιτείας.¹³⁴

¹³⁴ Για όλο το πολιτικοστρατιωτικό και το ιστορικό παρασκήνιο της σύγκρουσης των αντίθετων συνασπισμών Μακεδονίας και Αχαϊκής Συμπολιτείας έναντι της Αιτωλικής Συμπολιτείας, της Σπάρτης και της Ηλείας, οι Fine (1940), Larsen (1965), Walbank (1967), Granger (1999) και Κυριαζής (2014)

Κατά τον Α΄ Μακεδονικό πόλεμο (214–205 π.Χ.) η Αιτωλική Συμπολιτεία επέλεξε να συνδράμει τους Ρωμαίους, όπως και ο βασιλιάς της Περγάμου Άτταλος ο Α΄ έναντι του Φιλίππου του Ε΄. Την ίδια εξωτερική πολιτική επέλεξε η συμπολιτεία και αργότερα με αποτέλεσμα την περαιτέρω αποδυνάμωση της Μακεδονίας ύστερα από την ήττα από τους Ρωμαίους κατά τη μάχη των Κυνός Κεφαλών το 197 π.Χ.

Ωστόσο, οι Αιτωλοί καθώς δεν ήταν ικανοποιημένοι από το πολιτικό αποτέλεσμα του πολέμου, εγκατέλειψαν τη Ρώμη και συμμαχίσαν με τον Αντίοχο των Σελευκιδών της Μ. Ασίας, αλλά μετά την ήττα των δυνάμεων του τελευταίου την περίοδο 192-189 έναντι υπέρτερων ρωμαϊκών δυνάμεων στην Ελλάδα, η Αιτωλική Συμπολιτεία, περιήλθε σε παρακμή και, μετατράπηκε αρχικά σε προτεκτοράτο και κατόπιν σε επαρχία της Ρώμης.

6.5.3.) Αχαϊκή Συμπολιτεία (380-146 π.Χ.)¹³⁵

Η λειτουργία του Κοινού μπορεί να αναζητηθεί τουλάχιστον στις αρχές του 4^{ου} αι., καθώς είναι γνωστή η ύπαρξη συμμαχίας του με τη Σπάρτη. Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης υποστηρίζουν ότι η διαδικασία συνεργασίας μεταξύ των περιοχών της ευρύτερης Αχαΐας είχε ήδη ξεκινήσει από τον 5^ο αι π.Χ. σε πρώτο επίπεδο, ως στρατιωτική συμμαχία των πόλεων-κρατών της περιοχής της Πελοποννήσου που αριθμούσε 12 μέλη, όπου και άρχισε να σφυρηλατείται η αχαϊκή ταυτότητα. Το κυριότερο κίνητρο για την σύσταση της ήταν η ανεξάρτηση της ευρύτερης Αχαΐας από τη μακεδονική επιρροή. (Rahtjen, 1965; Mackil, 2013, 47, 63).

Η επέκταση της Αχαϊκής Συμπολιτείας ήταν γρήγορη. Όπως μας πληροφορεί ο Πολύβιος (Ιστ. 2.41.) ξεκινώντας με δυο κύρια μέλη, την Δύμη και την Πάτρα επεκτάθηκε στα τέσσερα με την προσθήκη της Τριταίας και των Φερών, κατόπιν στα επτά και μέσα σε 6 έτη, το 280 π.Χ., η συμπολιτεία αριθμούσε ήδη δέκα μέλη. (Caspari, 1914; Rahtjen, 1965). Το 251 π.Χ. ενσωμάτωσε τη Σικυώνα, το 243 την

παρέχουν σημαντικές και κατατοπιστικές πληροφορίες. Για την έκβαση του πολέμου και τα αποτελέσματα από τη νίκη της Μακεδονίας δεσ Eckstein (2006).

¹³⁵ Η ανάλυση στην ενότητα αυτή παρουσιάστηκε στο Kyriazis, N. & Economou, E.M.L. (2013), The emergence and the development of the federations: The Achaean federation, the United Provinces and the EU, at the 26th Heilbronn Symposium in Economics and the Social Sciences, 20-23 June, 2013, in Heilbronn.

Κόρινθο, το 235 τη Μεγαλόπολη και το 229 το Άργος (Griffith, 1935). Οι Russell and Cohn (2012) παρέχουν μια εκτενή αναφορά στις πόλεις που προοδευτικά αποτέλεσαν εδάφη της Αχαϊκής Συμπολιτείας καθώς και τους ομοσπονδιακούς στρατηγούς.

Πιο συγκεκριμένα, έχουν καταγραφεί 10 πόλεις από την περιοχή της Αχαΐας με κυριότερες ίσως το Αίγιο (πρωτεύουσα της συμπολιτείας) και την Πάτρα. Η περιοχή της Αρκαδίας προσέφερε 20 πόλεις στην συμπολιτεία, με κυριότερες ίσως την Μαντινεία, τη Μεγαλόπολη και την Τεγέα. Έξι πόλεις προέρχονταν από την περιοχή της Αργολίδας με κυριότερες την Επίδαυρο, την Ερμιόνη και το Άργος, ενώ η περιοχή της Κορινθίας προσέφερε 4 καταγεγραμμένες ιστορικά πόλεις στη συμπολιτεία, εκ των οποίων τις σημαντικές Κόρινθο και Σικυώνα. Αθροιστικά ο αριθμός αυτός αποδίδει την ύπαρξη τουλάχιστον 40 πόλεων-κρατών-μελών την εποχή της λειτουργίας των Κοινού.

[6.5.3.1.] Πολιτική Οργάνωση

Βασισμένος στον Πολύβιο (Ιστ. 29. 23-35.) αλλά και σε άλλα σημεία του έργου του, ο Larsen (1972) προσπάθησε να διαλευκάνει την προβληματική περιγραφή του αρχαίου ιστορικού περί της θεσμικής διαδικασίας δια της οποίας λαμβάνονταν οι αποφάσεις πολιτειακής φύσεως από τα όργανα της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Εδώ εμφανίζεται ξανά το ίδιο πρόβλημα που αναφέρθηκε στην 6.5.2.) με τις εν μέρει ασαφείς περιγραφές των θεσμικών οργάνων της Αιτωλικής Συμπολιτείας από τον Πολύβιο, που δημιούργησαν διαφορετικές ερμηνείες εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Κατά τον Larsen, η Αχαϊκή Συμπολιτεία εδράζονταν σε δημοκρατική βάση. Διέθετε την *εκκλησία του δήμου* ή *σύγκλητο*, που αποτελούσε μια παλλαϊκή συνέλευση με δικαίωμα συμμετοχής όλων των άρρενων πολιτών άνω των 30 ετών. Την πληροφορία παρέχει ο Πολύβιος (Ιστ. 29. 24. 6.; 2. 38. 6.). Υπήρχε επίσης και η *σύνδοκος* η οποία καλούνταν επιπλέον και *βουλή*. Αλλά δεν παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες για αυτή. Οι Frank (1914) και Aymard (1938) θεωρούν ότι η βουλή αποτελούσε μια μικρότερου μεγέθους συνέλευση σε σύγκριση με την πρώτη, απόψεις με τις οποίες διαφωνεί ο Larsen (1972).

Υιοθετούμε την άποψη του Larsen καθώς που επιβεβαιώνεται και από τις περιπτώσεις της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και της Αιτωλικής Συμπολιτείας, τη

θεσμική δομή των οποίων ως προς τη λήψη αποφάσεων έχουμε ήδη αναλύσει στις 5.2.), 5.3.) και 6.5.2.).

Πιθανόν η ομοσπονδιακή παλλαϊκή εθνοσυνέλευση (ή σύγκλητος) να συγκαλούνταν μια φορά το χρόνο μεταξύ του τέλους Απριλίου και των αρχών Μαΐου (Larsen, 1972, 1975). Κατά τον τρόπο αυτό ο Larsen απορρίπτει παλαιότερο επιχείρημα του Mitsos (1947) ότι η Αχαϊκή Συμπολιτεία πραγματοποιούσε περί τις 4 παλλαϊκές συναντήσεις το χρόνο. Ωστόσο για να συγκληθεί η παλλαϊκή εκκλησία, έπρεπε τα ζητήματα συζήτησης να αξιολογηθούν πρώτα από τη βουλή (Larsen, 1972, 180). Ο Πολύβιος (2. 46. 6.) αναφέρει για το 229 π.Χ. παράλληλη λειτουργία των οργάνων της εθνοσυνέλευσης και της βουλής, όπου στην περίπτωση αυτή η δεύτερη λειτουργούσε ως προ-βουλευτικό όργανο προετοιμασίας των θεμάτων προς συζήτηση και απόφαση από την εκκλησία του δήμου, ότι συνέβαινε δηλαδή με το ομοσπονδιακό *συνέδριο* της Αιτωλικής Συμπολιτείας και το *Συμβούλιο των Πεντακοσίων* της Αθηναϊκής Δημοκρατίας συνεπώς, η βαρύτητα της παλλαϊκής εθνοσυνέλευσης ήταν μεγαλύτερη από αυτή της βουλής.

Η γενική ομοσπονδιακή σύγκλητος/εθνοσυνέλευση συγκαλούνταν μόνο για σοβαρά ζητήματα, όπως σύναψη συμμαχιών, πόλεμος κλπ. Ο λόγος πίσω από την απόφαση αυτή για περιορισμό των συναντήσεων των ομοσπονδιακών παλλαϊκών συνελεύσεων/συγκλήτων ενδεχομένως να έχει να κάνει με το ότι καθώς η συμπολιτεία αυξάνονταν εδαφικά, νέες πόλεις ενσωματώνονταν στην επικράτεια της, με αποτέλεσμα το ταξίδι για τη συμμετοχή στη ομοσπονδιακή εθνοσυνέλευση να αποτελούσε για τους απλούς πολίτες μια πολύ μικρή πιθανότητα λόγω της απόστασης, θέση που υποστηρίζει και ο Larsen (1972, 183).

Προφανώς το κόστος μεταφοράς στο χώρο της συνέλευσης, όσο και κόστος ευκαιρίας, υπό την έννοια της απώλειας εσόδων από τη μη εργασία των ψηφοφόρων για όσες μέρες το απαιτούσαν οι εργασίες της συνέλευσης, ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Σε παλαιότερες έρευνες οι Caspari (1914) και Briscoe (1974) είχαν θέσει τη συλλογιστική αυτού του προβλήματος. Ο Briscoe υποστηρίζει ότι το πρόβλημα ήταν έντονο και για την Αιτωλική Συμπολιτεία, ενώ ήταν μικρότερης έντασης για τα Κοινά των Βοιωτών και της Ακαρνανίας, όπου οι γεωγραφικές αποστάσεις ήταν μικρότερες. Επιπλέον συμπληρώνει ότι στην περίπτωση των παλλαϊκών συνελεύσεων το πολιτικό

αποτέλεσμα εν τοις πράγμασι καθορίζονταν από τις εύπορες εισοδηματικές τάξεις που διέθεταν τη δυνατότητα να παρίστανται στις εργασίες των εθνοσυνελεύσεων.¹³⁶

Αν είναι έτσι τότε το εύρος της δημοκρατίας περιορίζονταν, με κίνδυνο να θεωρηθεί ολιγαρχία. Ωστόσο, δεν μπορούν λόγω έλλειψης πηγών να γίνουν ασφαλείς εκτιμήσεις. Το γεγονός ότι τα μέλη της βουλής εκλέγονταν τοπικά με δημοκρατικές διαδικασίες ενισχύει την γενικότερη επιχειρηματολογία περί σημαντικού εύρους συμμετοχικής δημοκρατίας στη λήψη των αποφάσεων.

Οι υπόλοιπες κρατικές λειτουργίες διενεργούνταν από τα όργανα της βουλής, η οποία στην περίπτωση αυτή δεν αποτελούσε προ-βουλευτικό όργανο αλλά αντιπροσωπευτική συνέλευση αιρετών αντιπροσώπων (Larsen, 1972, 178-180). Η άποψη αυτή του Larsen είναι κάπως ασαφής ως προς τη σύνθεση της κυβέρνησης της συμπολιτείας. Εικάζουμε ότι σε αντιστοιχία με την Αιτωλική Συμπολιτεία, τα ανώτερα κυβερνητικά στελέχη ή τουλάχιστον σημαντικό μέρος αυτών, θα αποτελούνταν από μια μερίδα από τους εκλεγμένους βουλευτές, οι οποίοι προφανώς εκλέγονταν δημοκρατικά σε δεύτερο επίπεδο από τους συναδέλφους τους, όπως συμβαίνει ως γενική αρχή στις σύγχρονες αστικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες.

Η συνάντηση των πολιτών της συμπολιτείας κατά τις ομοσπονδιακές συνελεύσεις πραγματοποιούνταν στο Αίγιο, την πρωτεύουσα της συμπολιτείας. Ο Λίβιος (Λιβ. 38.30) αναφέρει ότι την πρακτική αυτή κατάργησε ο στρατηγός Φιλοποίμην δια νόμου δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να διοργανώνουν την ομοσπονδιακή παλλαϊκή συνέλευση των πολιτών και άλλες πόλεις, όπως το Άργος (Yardley, 2009).

Το συμπέρασμα αυτό αναιρεί παλαιότερο επιχείρημα του Caspari (1914) ο

¹³⁶ Όπως έχει αναφερθεί ήδη όσον αφορά και την περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας, φαντάζει παράδοξο ότι και για την αντίστοιχη Αχαϊκή δεν φαίνεται να υπήρχε η πρόνοια για την αποζημίωση των συμμετεχόντων-ψηφοφόρων στις εργασίες της ομοσπονδιακής εθνοσυνέλευσης. Δεν μαρτυρείται από τις αρχαίες πηγές η πιθανότητα οι δυο συμπολιτείες να υιοθέτησαν τον αποτελεσματικό για την περίπτωση θεσμό των *θεωρικών* που ίσχυε στην Αθηναϊκή Δημοκρατία. Πιστεύουμε ότι θα ήταν αδύνατο οι πολιτειακοί σχεδιαστές των εν λόγω δυο συμπολιτειών να μην τον γνώριζαν ως επιτυχημένη πρακτική που θα μπορούσε να υιοθετηθεί βάσει του μοντέλου της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Πιθανόν το μέτρο να μην είχε υιοθετηθεί γιατί δεν υπήρχε οικονομική δυνατότητα. Ενδέχεται όμως να υπήρχε η πρόνοια για κάποιες μορφής αποζημίωση οδοιπορικών εξόδων για τους ερχόμενους συμμετέχοντες από μακριά, αλλά κάτι τέτοιο δεν μαρτυρείται από τις αρχαίες πηγές και αποτελεί έτσι, απλή μας υπόθεση.

οποίος υποστηρίξε ότι ναι μεν το αχαϊκό κοινοβούλιο (σ.σ. εννοεί την παλλαϊκή εθνοσυνέλευση) αποτελούσε το ανώτερο θεσμικό όργανο της ομοσπονδιακής κυβέρνησης ωστόσο, ήταν σε εφαρμογή ένα σύστημα διακυβέρνησης με δυο βουλές (bicameral system). Προς επίρρωση αυτού αναφέρει τις περιπτώσεις του Ακαρνανικού, του Αιωλικού και του Αρκαδικού Κοινού, καθώς και των αντίστοιχων των Ηπειρωτών και των Μαγνήτων (σελ. 210). Ωστόσο, βάσει της ανάλυσης που πραγματοποιήθηκε εδώ στις 6.4.4.), 6.4.7.), και 6.4.8.) που αφορούσε 3 από τα 5 εδώ αναφερόμενα από τον Caspari Κοινά, η υπόθεση ενός πολιτειακού συστήματος με δύο βουλές πιθανότατα δεν ισχύει. Ίσως ο Caspari επιχείρησε να αναγάγει το σύστημα σύγκλητος-σύνοδος σε ένα δυικό μοντέλο φερεϊπίν, του τύπου των δυο βουλευτικών σωμάτων της μετα-μεσαιωνικής Αγγλίας, πράγμα που δεν ισχύει.

Ως προς τα θεσμικά όργανα της Αχαϊκής Συμπολιτείας που προσωποποιούνταν σε συγκεκριμένα άτομα, αυτά εκλέγονταν από τη γενική παλλαϊκή εθνοσυνέλευση. Ανώτατος πολιτειακός παράγων της συμπολιτείας ήταν ο *στρατηγός*. Στην πραγματικότητα, υπήρχαν δυο στρατηγοί, συνάμα και διοικητές των Ενόπλων Δυνάμεων που εκλέγονταν από τις πόλεις με εναλλαγή μεταξύ τους ωστόσο, αλλά από το 253 π.Χ. η *στρατηγεία* έγινε αποκλειστικός θεσμός για ένα άτομο (Frank, 1914; Larsen, 1972, 183). Οι σημαντικότεροι στρατηγοί της συμπολιτείας θα πρέπει μάλλον να θεωρούνται οι Άρατος και Φιλοποίμην. Ο θεσμός του στρατηγού ως πολιτικού αρχηγού και διοικητή των ΕΔ ομοιάζει αρκετά με τον ρόλο του Τζ. Ουάσιγκτον την περίοδο του αγώνα της αμερικανικής ανεξαρτησίας 1776-1783 ή του Ναπολέοντος την περίοδο 1798-1814.

Η Mackil (2013, 342-343) ορμώμενη από την αναφορά του Πολύβιου (Ιστ. 2.43.1) δίνει διαφορετική χρονολόγηση ως προς τη συγχώνευση του θεσμού των δυο στρατηγών σε ένα ενιαίο πρόσωπο προτείνοντας τα έτη 225/4 και επιπλέον υποστηρίζει ότι μεταξύ των στρατηγών ως ανώτερων κρατικών αξιωματούχων συγκαταλέγονταν και ο *Γραμματέας* και οι 2 στρατηγοί.

Ωστόσο, οι περιγραφές των Πολύβιου (23.5.) και Λίβιου (38.13.4) δεν αναφέρουν επακριβώς τι αρμοδιότητα επιτελούσε. Εναλλακτικά, ο γραμματέας λόγω και της προφανούς ιδιότητας του τίτλου, πιθανόν να επιλαμβάνονταν της συγκέντρωσης και αρχειοθέτησης των εγγράφων που αφορούσαν τη λειτουργία του κράτους, δηλαδή κάτι σαν τις σημερινές υπηρεσίες των Γενικών Αρχείων του Κράτους.

Μια πιο ασφαλής εκτίμηση όσον αφορά την ανώτερη διοίκηση του κράτους, ίσως θα έπρεπε να περιλαμβάνει ως ένα ενιαίο σύνολο, τον στρατηγό, τον γραμματέα, ένα συμβούλιο, των *10 δαμιουργών* ή *συναρχόντων*, οι οποίοι αποτελούσαν ανώτερους πολιτειακούς παράγοντες της συμπολιτείας και προέρχονταν από τις ομοσπονδιακές πόλεις-κράτη, καθώς και άλλους υψηλόβαθμους στρατιωτικούς. Διευρυμένες αρμοδιότητες διέθεταν επιπλέον ο *ναύαρχος* και ο *ίππαρχος*, ενώ ο υπήρχε και ο θεσμός του *υποστρατήγου*, χωρίς ωστόσο να παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες όσον αφορά τις θεσμικές αρμοδιότητες που διέθεταν οι φέροντες τα εν λόγω αξιώματα (Caspari, 1914; Larsen, 1971, 1972; Mackil, 2013, 342). Ωστόσο, το πού ακριβώς βρίσκονταν ο υποστράτηγος στην ιεραρχία είναι δύσκολο να προσδιορισθεί επακριβώς. Πιθανόν να πρέπει να τοποθετείται μεταξύ του στρατηγού, του *υπάρχου* και *ναυάρχου*.

Το ουσιωδέστερο στοιχείο από την μέχρι τώρα ανάλυση της αχαϊκής κυβερνητικής ιεραρχίας είναι ότι όλοι αυτοί οι υψηλά ιστάμενοι πολιτειακοί παράγοντες εκλέγονταν δημοκρατικά. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, καθότι δυστυχώς δεν διασώζονται πληροφορίες αναφορικά με τη βουλή, είναι παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε ότι τα κυβερνητικά στελέχη προέρχονταν μόνο από το σώμα της βουλής και τους βουλευτές. Υποθέτουμε και προτείνουμε για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία μεταξύ άλλων την ιδέα ότι η τελική κυβερνητική σύνθεση τόσο της Αχαϊκής όσο και της Αιτωλικής Συμπολιτείας αποτελούσε ένα “μείγμα” μεταξύ έμμεσα δημοκρατικά εκλεγμένων βουλευτών στις πόλεις-κράτη, και άμεσα διορισμένων μελών από την παλλαϊκή εθνοσυνέλευση κατά την περίοδο των ετήσιων αρχαιρεσιών της.

Μια περαιτέρω επέκταση των υποθέσεων που πραγματοποιούνται εδώ, είναι ότι για κάποια ανώτερα θεσμικά αξιώματα που ενείχαν τη διάσταση της εξειδικευμένης γνώσης τεχνικών παραμέτρων, πχ., οι στρατιωτικοί που κατείχαν την “τέχνη του πολέμου”, πιθανόν να διορίζονταν κατευθείαν από την παλλαϊκή ομοσπονδιακή εθνοσυνέλευση άμεσα και δημοκρατικά, υπό την οπτική της επιλογής τους ως “ειδικών”, όπως ίσχυε για τους στρατηγούς της Αθηναϊκής δημοκρατίας (ενότητα 3.3.).

Αντίθετα, όπως υποστηρίχτηκε ανωτέρω, η επάνδρωση άλλων αξιωμάτων, όπως των *10 δαμιουργών* πιθανότατα πραγματοποιούνταν με έμμεσο τρόπο, από τους ίδιους τους συναδέλφους τους βουλευτές, με την ίδια λογική που στις σύγχρονες

δημοκρατίες διορίζονται από το κυβερνών κόμμα τα μέλη της κυβέρνησης, που προέρχονται από τους προσκείμενους βουλευτές του πλειονοψηφήσαντος κόμματος.

Σε κάθε περίπτωση, το βέβαιο είναι ότι οι δυο ελληνικές συμπολιτείες εξέλεξαν έμμεσα και άμεσα τα στελέχη της διοίκησης του κράτους. Αυτή η θεσμική διευθέτηση είναι ουσιώδης ως προς τα θέματα διαφάνειας και εύρυθμης λειτουργίας της δημοκρατίας. Το ζήτημα αυτό θα γίνει ίσως πιο κατανοητό αν αυτή η πρακτική των δυο συμπολιτειών που στην εν λόγω ενότητα, αντιπαραβληθεί με τη σημερινή πρακτική στην ΕΕ, όπου τα θεσμικά όργανα διορίζονται, αντί του να εκλέγονται, όπως λόγου χάρη, τα στελέχη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, συνθέτοντας έτσι την περιώνυμη “γραφειοκρατία των Βρυξελλών” που εδράζεται μόνο σε μια έμμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, με εξαίρεση τα μέλη του ευρωκοινοβουλίου.

Μια άλλη διάσταση της ανάλυσης θα πρέπει να αφορά τις πολιτειακές σχέσεις μεταξύ των πόλεων-κρατών και πολισμάτων εντός της ομοσπονδίας. Η σημαντικότερη αρχή δημιουργίας της συμπολιτείας ήταν η ισότητα δικαιωμάτων των μελών της. (Πολυβ. 2.37.). Ο Larsen (1971) αναφέρει ότι η θεσμική δομή της Αχαϊκής Συμπολιτείας επέτρεπε την ελευθερία κινήσεων και την ελαστικότητα μεταξύ των μελών της, με την εισαγωγή ειδικών καθεστώτων συνεργασίας με πόλεις εκτός των συνόρων της. Στο αχαϊκό Κοινό ήταν σε ενεργή ισχύ ένα καθεστώς ισοπολιτείας, όπως το ορίσαμε στην 6.1.) και διαπιστώσαμε την εφαρμογή του στην περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας στην 6.4.2). Μάλιστα υπήρχαν και περιπτώσεις ισοπολιτείας μεταξύ πόλεων του Κοινού με άλλες πόλεις εκτός της επικράτειας του. Για παράδειγμα, η συμμαχία του Κοινού των Ακαρνανών και των Αιτωλών από το 2^ο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. έδινε τη δυνατότητα στους πολίτες των δυο Κοινών να κατέχουν γη σε αμφοτέρα από αυτά (Mackil, 2013, 263).

Η Ager (1996) υποστηρίζει ότι στην περίπτωση διενέξεων και πολιτικών διαφορών μεταξύ των μελών, η ακολουθητέα πρακτική που συνήθως υιοθετούνταν ήταν να επιλέγεται κάποια τρίτη πόλη-μέλος, η οποία μεσολαβούσε μέσω της παροχής των κατάλληλων δικαστικών οργάνων στην επίλυση των διαφορών μεταξύ τους. Τέτοιες καταγεγραμμένες περιπτώσεις αφορούν τη μεσολάβηση των Μεγάρων μεταξύ Κορίνθου και Επιδαύρου αλλά και των Πατρών μεταξύ των Θουρίων και της Μεγαλοπόλεως. Παροχή διαιτησίας ήταν δυνατόν να παρασχεθεί και από περισσότερες της μιας πόλεις, πιθανόν και εντός της κοινοπολιτείας όπως μαρτυρείται αναφορικά με την περίπτωση της διένεξης μεταξύ Επιδαύρου και

Αρσινόης, (περίπτωση που συνέβη μετά το 228 π.Χ.) όπου διαιτητικές μεσολαβητικές υπηρεσίες παρείχαν έντεκα πόλεις μέσω εντεταλμένων οργάνων.

Ωστόσο, η ερμηνεία της Ager στο σημείο αυτό πιθανότατα είναι λανθασμένη καθώς μετά το 243 π.Χ. η γεωπολιτική επέκταση του αχαϊκού Κοινού συνετέλεσε στην προσθήκη νέων πόλεων στην επικράτεια του, όπως τα Μέγαρα μαζί με μια σειρά από άλλες σημαντικές πόλεις όπως, η Τροιζήνα, η Επίδαυρος, οι Κλεωνές και η αρκαδική Μεγαλόπολη το 235 π.Χ. Γιατί να απευθύνεται η συμπολιτεία στην ετυμηγορία τρίτων χωρών-μελών, κάτι το οποίο συνιστά έμμεση ανάμειξη στα εσωτερικά του κράτους και οικειοθελή παραχώρηση εθνικής κυριαρχίας;

Χωρίς να αποκλείονται μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως αυτές που αναφέρει η Ager πιστεύουμε ότι πιθανότατα η Αχαϊκή Συμπολιτεία ακολουθούσε την αντίστοιχη πρακτικής της Αιτωλικής, όπου όπως διαπιστώθηκε στην 6.5.2.) οι πολιτικές διαφορές μεταξύ των πόλεων επιλύονταν με τη μεσολάβηση τρίτου μέλους αλλά από τις πόλεις εντός της ομοσπονδίας.

Ο Larsen (1971) ωστόσο δίνει μια επιπρόσθετη διάσταση της ομοσπονδιακής σχέσης μεταξύ των μελών της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Αναφέρεται στο παράδειγμα δυο πόλεων, του Στύμφαλου (της Αρκαδίας) και της Αιγείρας, πόλης με εμπορικό λιμάνι, οι οποίες είχαν αναπτύξει μεταξύ τους μια συνθήκη, βάσει της οποίας τυχόν δικαστικές υποθέσεις θα έπρεπε να επιλύονται μεταξύ των δύο πόλεων, υπό το δικό τους νομικό καθεστώς. Ο Larsen θεωρεί ότι μια τέτοια συνθήκη μεταξύ των δύο πόλεων τους παρείχε σημαντική αυτονομία και ελευθερία κινήσεων. Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο καθεστώς θα ήταν προβληματικό ως προς το επιχείρημα της ομοσπονδιακής οργάνωσης της Αχαΐας, αν ο Larsen δεν επισήμανε επιπλέον ότι υπήρχε μια σειρά ειδικών νομικών προϋποθέσεων (σ.σ. ενδεχομένως τόσο ποινικού όσο και αστικού δικαίου) για τις οποίες επιλαμβάνονταν τα ομοσπονδιακά δικαστήρια (πχ, εγκλήματα ή πολιτικές διαφορές).

Αυτό που φαίνεται ότι αποτελούσε πρακτική της συμπολιτείας, ήταν ότι οι δικαστικές υποθέσεις καθώς και το νομικό υπόβαθρο μιας σειράς συμφωνιών (πχ, εμπορικού περιεχομένου) ήταν δυνατόν να επιλύονται μεταξύ των πόλεων, ενώ αν τα προβλήματα παρέμεναν άλυτα, τότε ήταν δυνατόν να καταφύγουν οι αντίδικοι (νομικά πρόσωπα, ατομικά δρώντα υποκείμενα ή και τα ίδια τα κράτη-μέλη) στις ομοσπονδιακές νομικές υπηρεσίες ανώτερης δικαστικής βαθμίδας. Όμως, το καθεστώς της νομικής εξυπηρέτησης από τοπικά όργανα πλην των ομοσπονδιακών

αφορούσε μόνο τις δραστηριότητες των πόλεων-κρατών της συμπολιτείας. Την ύπαρξη τέτοιων ομοσπονδιακών οργάνων εικάζει και ο Larsen (1972, 82).

Μαρτυρείται μια άλλη περίπτωση, που αφορούσε το ειδικό καθεστώς που αφορούσε το Στύμφαλο το 194 π.Χ., βάσει του οποίου, η εμπορικές και λοιπές δραστηριότητες της πόλεως ήταν δυνατόν να αφορούν και συμφωνίες με πολιτειακούς σχηματισμούς εκτός της Αχαϊκής Συμπολιτείας, αλλά τέτοιες δραστηριότητες έπρεπε να τυγχάνουν της γνώσης και αποδοχής από τα ομοσπονδιακά όργανα (σελ. 81-83). Αναφέρεται επίσης η περίπτωση εμπορικών κυρώσεων (εμπάργκο) από τα όργανα της ομοσπονδίας προς τους Ελεάτες όταν αυτοί επιδίωξαν να εκμεταλλευτούν καλλιεργήσιμες εκτάσεις από το Στύμφαλο, με τους κατοίκους του τελευταίου να αποτείνονται στα ομοσπονδιακά όργανα, τα οποία απαγόρευσαν την εκμετάλλευση των εκτάσεων αυτών από τους Ελεάτες ως παράνομη.¹³⁷

Η επιβολή εμπορικών κυρώσεων που εφαρμόζεται ως αντίμετρο από όλα τα μέλη της ομοσπονδίας έναντι μιας πολιτικής τρίτου κράτους που ζημιώνει με κάποιο τρόπο μέλος ή μέλη της ομοσπονδίας αναδεικνύει μια άλλη πολύ σημαντική διάσταση του εύρους και της συνοχής μεταξύ των μελών της κοινοπολιτείας: την – στο βαθμό του εφικτού- πραγματική αλληλεγγύη όχι μόνο σε στρατιωτικούς όρους αλλά ευρύτερα, σε όρους διασφάλισης των συμφερόντων τους. Τυχόν πολιτική που βλάπτει τα συμφέροντα μιας πόλεως-κράτους αυτόματα αφορά και τα υπόλοιπα, με την ίδια λογική που πχ., οι καταστροφές από τον τυφώνα Κατρίνα το 2005 στις ΗΠΑ δεν αφορούσαν μόνο την πολιτεία της Φλόριντα ή την πόλη της Ν. Ορλεάνης στην πολιτεία της Λουιζιάνας, αλλά η αντιμετώπισή τους αποτέλεσε υπόθεση και ευθύνη όλου του αμερικανικού κράτους.¹³⁸

¹³⁷ Η δυνατότητα να επιλύονται οι νομικές διαφορές τοπικά ή και διεθνώς μεταξύ των χωρών-μελών αποτελεί πρακτική της Ευρ. Ένωσης (ΕΕ). Σε περίπτωση που ένα ή και τα δυο μέρη δεν καλύπτονται από τη δικαστική ετυμηγορία, μπορούν να αποταθούν στο Ευρωπαϊκό δικαστήριο που εδρεύει στο Λουξεμβούργο. Η πρακτική αυτή της ΕΕ έρχεται σε αντιστοιχία με τα ομοσπονδιακά όργανα της Αχαϊκής Συμπολιτείας.

¹³⁸ Αν η ΕΕ ήταν πραγματική ομοσπονδία και εφάρμοζε την υψηλή στρατηγική της *πιστευτής δέσμευσης* (κατά North and Weingast, 1989) τότε φερεϊπίν ως προς τα φλέγοντα εθνικά ζητήματα της Ελλάδος και της Κύπρου, χωρών μελών της ομόσπονδης ΕΕ, την προστασία των στρατηγικών κοιτασμάτων υδρογονανθράκων (πετρέλαιο, φυσικό αέριο, ιδρίτες κλπ) του Αιγαίου, του ελληνικού ηπειρωτικού κορμού και του “οικοπέδου 12” νοτίως της Κύπρου, έναντι της επιθετικής και αναθεωρητικής στρατηγικής της Τουρκίας έναντι της Ελλάδας και της νόμιμης κυπριακής κυβέρνησης,

Τέλος, ως προς τα πολιτειακά τους δικαιώματα, οι πολίτες είχαν το δικαίωμα *ισοπολιτείας*, δηλαδή δικαιώματος του εκλέγειν και εκλεγεσθαι ψήφου ή κατοχής γης στην νέα πόλη-κράτος, σε κάθε μέρος της συμπολιτείας, όπως διαπιστώθηκε (6.5.2.2.) και στην αντίστοιχη περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας (Larsen, 1972; Mackil, 2013; Economou and Kyriazis, 2013). Ως προς αυτή τη θεσμική διευθέτηση οι δυο συμπολιτείες υπερέχουν της τωρινής ΕΕ.

[6.5.3.2.] Στρατιωτική Οργάνωση

Η ομοσπονδιακή δομή της συμπολιτείας διαφαίνεται και από τη στρατιωτική της οργάνωση. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, πολιτικός και στρατιωτικός αρχηγός του κράτους ήταν ο *στρατηγός* ο οποίος διέθετε το δικαίωμα να κινητοποιήσει μερικές ή όλες τις στρατιωτικές μονάδες της συμπολιτείας σε πανστρατιά, όπως έκανε ο Φιλοποίμην το 200 π.Χ. Το δικαίωμα αυτό διέθετε θεσμικά και ο *υποστράτηγος* αν ειδικές συνθήκες το απαιτούσαν (πχ., λόγω κωλύματος του στρατηγού).

Οι Larsen (1971) και Walbank (2010, 28) αναφέρουν ακόμη ότι υπήρχε δυνατότητα διοικητικής αυτοτέλειας ως προς τη χρήση των ομοσπονδιακών στρατιωτικών δυνάμεων. Επί παραδείγματι, στις δυτικές περιοχές της ομοσπονδίας, τέσσερις πόλεις, η Δύμη ή Κάτω Αχαΐα, οι Φερές, η Τριταΐα και η Πάτρα διέθεταν το 219 π.Χ. έναν ξεχωριστό ομοσπονδιακό στρατιωτικό σχηματισμό γνωστό ως

θα έπρεπε να αναλαμβάνουν από κοινού οι ευρωπαϊκές ΕΔ. Προτείνουμε εδώ ένα “απατηλό” σενάριο για το πώς θα λειτουργούσε στα πλαίσια μιας πραγματικής, ειλικρινούς, “ολοκληρωμένης” και πολύπλευρης αλληλεγγύης μια πραγματική ευρωπαϊκή ομοσπονδία λαών, στην περίπτωση της οικονομικής κρίσης της Ελλάδας από το 2010 και έπειτα: ιταλικά μαχητικά Eurofighter απογειώνονται μαζί με ελληνικά F16 από την 111 Πτέρυγα Μάχης στην Ν. Αγχίαλο και αναχαιτίζουν τουρκικά μαχητικά στο Αιγαίο, ελληνικές και γαλλικές φρεγάτες περιπολούν στο ελληνικό αρχιπέλαγος την ίδια ώρα που η Ελλάδα έχει ανακηρύξει ΑΟΖ για την εκμετάλλευση των “ευρωπαϊκών υδρογονανθράκων”, και προέκταση των χωρικών της υδάτων στα 6 ή 12 ν.μ. στο Αιγαίο, ενώ η Καγκελάριος της Γερμανίας Μέρκελ προτείνει τη ριζική αναδιάρθρωση του ελληνικού χρέους ώστε να καταστεί βιώσιμο! Η Ελλάδα από την πλευρά της, σταθερά προσηλωμένη στο σκληρό πυρήνα της ΕΕ, στηρίζει την ευρωπαϊκή στρατιωτική και μη βιομηχανία μέσω νέων παραγγελιών, μέσω του OCCAR και της EDA (δες Οικονόμου, 2010 και Metaxas and Economou, 2012) και υποστηρίζει με θέρμη την ένταξη της Δυτικής Βαλκανικής στην ΕΕ. Ένα τέτοιο σενάριο με τα σημερινά δεδομένα ομοιάζει με επιστημονική φαντασία! Αλλά πιθανότατα θα ίσχυε αν στην θέση της ΕΕ βρίσκονταν η Αιτωλική ή η Αχαϊκή Συμπολιτεία!

συντελεία της Πατρικής (ως στρατιωτικής περιφέρειας) με διοικητή έναν *υποστράτηγο*. Ενδεχομένως να υπήρχαν και άλλοι τέτοιοι στρατιωτικοί σχηματισμοί, κάτι στο οποίο ο Larsen (1971, 84) δεν αποδίδει υψηλή πιθανότητα και θεωρεί ότι γεωφυσικοί λόγοι απαίτησαν τη δημιουργία αυτού του ημι-ανεξάρτητου ομοσπονδιακού στρατιωτικού σχηματισμού. Ο Πολύβιος (Ιστ. 4.59.) αναφέρει ότι την περίοδο του Κοινωνικού Πολέμου (220-217 π.Χ.), ο υποστράτηγος Μίκκος από τη Δύμη αντέταξε τις ομοσπονδιακές δυνάμεις του στην επιδρομή των Αιτωλών υπό το στρατηγό Ευρυπίδα, οι οποίες προέλασαν στις ανωτέρω πόλεις. Τέλος, ο Larsen αναφέρει την περίπτωση όπου κάθε πόλη-κράτος της ομοσπονδίας διέθετε την ευχέρεια να αναλάβει μεμονωμένα στρατιωτική πρωτοβουλία για αμυντικούς λόγους, όπως συνέβη με την περίπτωση της Κορίνθου το 197 π.Χ., μέχρι να κινητοποιηθούν και οι υπόλοιπες δυνάμεις της ομοσπονδίας.

Οι Anderson (1967), Larsen (1971) και Walbank (2010) αναφέρουν ότι οι ομοσπονδιακοί στρατιωτικοί σχηματισμοί ήταν βασισμένοι στα πρότυπα οργάνωσης της ελληνικής οπλιτικής φάλαγγας, αλλά χάριν της συμβολής μιας σειράς στρατηγών με κυριότερο τον Άρατο, ο ομοσπονδιακός αχαϊκός στρατός ενισχύθηκε και με ελαφρύτερα και πιο ευέλικτα τμήματα, όπως οι *θυρεοφόροι*. Χαρακτηριστικά, το 217 π.Χ., η συμπολιτεία διέθετε μεικτή δύναμη 8.000 πεζών-επαγγελματιών οπλιτών και 500 ιππέων, ενώ οι ομοσπονδιακοί πολίτες-οπλίτες ως επίστρατοι από τις τοπικές περιφέρειες ανέρχονταν σε 3000 πεζούς και 300 ιππείς.

[6.5.3.3.] *Οικονομική Οργάνωση*

Η αναφορά συγκεκριμένης οροφής στρατιωτικών δυνάμεων που αναφέρθηκε στην 6.5.2.2., για την περίπτωση της Αιτωλικής συμπολιτείας, δύναται υπό την ίδια συλλογιστική να αποτυπώσει μια εκδοχή του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού και για την περίπτωση της Αχαϊκής συμπολιτείας που μελετάται εδώ.

Το ότι η ομοσπονδία μπορούσε να χρηματοδοτήσει τέτοιας έκτασης μισθοφορικό σώμα υποδηλώνει ανθηρή οικονομική κατάσταση. Κατ' αντιστοιχία με την προηγούμενη ενότητα 6.5.2.2. και βάσει των εκτιμήσεων των Loomis (1988), Kyriazis (2012) και Arvanitidis and Kyriazis (2013) το ημερομίσθιο ενός πεζού οπλίτη τον 3^ο αι. θα πρέπει να ανέρχονταν σε περίπου 1.5 δραχμές, ενώ του ενός ιππέα ίσως στις 5. Βάσει των ανωτέρω στοιχείων οροφής στρατιωτικών δυνάμεων, η

αριθμητική αναγωγή μπορεί να αποδώσει ημερήσιο κόστος για τη συντήρηση του στρατεύματος ύψους $1.5 \cdot 8000 = 12.000$ για τους πεζούς και $500 \cdot 5 = 2500$ για τους ιππείς, δηλαδή σύνολο ημερήσιας δαπάνης 14.500. Συνεπώς, το ετήσιο λογιστικό κόστος συντήρησης του επαγγελματικού στρατιωτικού τμήματος της συμπολιτείας, για μια οκτάμηνη περίοδο επιχειρήσεων θα ανέρχονταν στα $14.500 \cdot 365 \cdot 8/12 = 3528333$ δραχμές ή $3528333/6000 = 588$ τάλαντα.

Χωρίς να συνυπολογίσουμε ένα ύψος αμοιβών για τους στρατολογημένους οπλίτες-στρατιώτες και τις υπόλοιπες λογιστικές δαπάνες συντήρησης των ΕΔ κλπ., και υποθέτοντας, όπως και στην περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας ότι οι αμυντικές δαπάνες αντιστοιχούσαν τουλάχιστον στο 70% του ετήσιου κρατικού προϋπολογισμού, μια κατά προσέγγιση εκτίμηση του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού θα ξεπερνούσε τα 840 τάλαντα για το έτος αυτό.

Γενικά, κάνουμε την υπόθεση κατ' αντιστοιχία με την περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας, ότι τα ομοσπονδιακά δημόσια έσοδα πιθανότατα προέρχονταν, από την επιβολή εμπορικού τέλους σε εισαγωγές και εξαγωγές ύψους 2%, από συμμετοχές- φορολογικές συνδρομές από τις πόλεις-κράτη ανάλογα με το οικονομικό μέγεθος και την ισχύ τους, από έσοδα από εκμετάλλευση δημόσιας περιουσίας, από πιθανή εφαρμογή του θεσμού των λειτουργιών, από έκτακτες εισφορές επί των εισοδημάτων των πλουσίων σε περίπτωση πολέμου, από προσπορισμό από πολεμική λεία από εισβολές σε εχθρικές περιοχές και από την πρακτική του *seignorage*, επί της τιμής του μεταλλικού νομίσματος.

Ο πίνακας 18 παρέχει πληροφορίες που αφορούν τη νομισματική κυκλοφορία της Αχαϊκής Συμπολιτείας, όπου παρατηρείται ότι, όπως και με τις υπόλοιπες κοινοπολιτείες που έχουν περιγραφεί μέχρι εδώ, ήταν σε ισχύ ένα παράλληλο/μεικτό σύστημα χρήσης τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων. Ο πίνακας 18 παρουσιάζει ορισμένες από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις νομισματικών ευρημάτων τα οποία έχει αποδώσει η αρχαιολογική έρευνα.

Από τον 4^ο αι. το Κοινό των Αχαιών χρησιμοποιούσε ασημένια και μπρούτζινα νομίσματα. Κάθε πόλη είχε δικαίωμα να παράγει δικό της νόμισμα. Οι πόλεις, όπως Δύμη, Ελίκη, Αίγιο, Αιγείρα, Πελήνη έκοβαν μικρότερου μεγέθους νομίσματα στα τοπικά νομισματοκοπεία, ενώ τα ομοσπονδιακά ήταν μεγαλύτερα. Κάθε πόλη δεν έκοβε νομίσματα αξίας άνω των 3^{ων} οβολών. Το κοινό παρήγαγε δραχμές, δίδραχμα και τριόβολους. (Mackil, 2013, 251). Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι

για τις μικρότερου οικονομικού μεγέθους συναλλαγές χρησιμοποιούνταν τοπικά νομίσματα, ενώ για τις σημαντικού ύψους συναλλαγές εξυπηρετούσε καλύτερα η χρήση ομοσπονδιακών νομισμάτων.

Πίνακας 18: Νομίσματα σε χρήση από την Αχαϊκή Συμπολιτεία

Όψη νομίσματος	Περίοδος χρήσης	Παρατηρήσεις
Τοπικά νομίσματα		
διάφορες επιγραφές με διάφορες όψεις πχ., όψη χίμαιρας	Πριν το 370	Βρέθηκαν στις Αιγές και την Ελίκη κλπ
διάφορες επιγραφές με διάφορες όψεις πχ., όψη χίμαιρας/κεφαλή Διός κλπ.	370-322	Βρέθηκαν στη Δύμη, την Πελλήνη, την Αιγείρα και τα Βούρα κλπ
διάφορες επιγραφές με διάφορες όψεις πχ., όψη περιστεριού/κεφαλή Διός κλπ.	280-146	Βρέθηκαν στο Αργος, τη Σικυώνα, τη Μεγαλόπολη, την Πάτρα, τη Σπάρτη, τη Δύμη, την Ηλεία, τη Μεσσηνία και την Πάτρα κλπ
Ομοσπονδιακά νομίσματα		
Κεφαλή Αρτέμιδος ή του Αμορίου Διός με αναγραφή τη λέξη ΑΧΑΙΩΝ	370-360	Τα νομίσματα συνοδεύονται από το όνομα της πόλης ή του τοπικού άρχοντα και από το όνομα της ομοσπονδίας πλαισιωμένου ή μη από αυτού της πόλης, πχ., ΑΧΑΙΩΝ ΑΙΓΕΙΡΑΤΩΝ
Κεφαλή Διός, Αθηνάς κλπ με αναγραφή με αναγραφή τη λέξη ΑΧΑΙΩΝ	379-338	

Πηγή: Caspari (1917), Thompson (1939) και Mackil (2013).

Θεωρούμε επίσης βάσει της αντίστοιχης επιχειρηματολογίας για το αιτωλικό Κοινό δεδομένη τη χρήση τραπεζικών υπηρεσιών. Ωστόσο, μια άλλη ερώτηση για το χαρακτηρισμό του Κοινού ως πραγματικής ομοσπονδίας που θα έπρεπε να απαντηθεί, αφορά το βαθμό κατά τον οποίο το Κοινό δεν αποτελούσε μόνο μια νομισματική αλλά και μια πραγματική οικονομική ένωση.

Ένα τέτοιο ερώτημα για να απαντηθεί θα πρέπει να περιλαμβάνει μια σειρά από κρίσιμες παραμέτρους, όπως της δίκαιης φορολογίας, των σαφώς καθορισμένων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, της δυνατότητας κατοχής γης και γενικότερα περιουσίας, σε άλλη πόλη-μέλος της ομοσπονδίας, καθώς και του δικαιώματος συμμετοχής των πολιτών στα κοινά σε αυτά, που οι Mackil (2013, 260-262) και Economou and

Kyriazis (2013) θεωρούν ότι ήταν όντως σε ισχύ. Συνεπώς, δυο από τις σημαντικές σύγχρονες οικονομικές αρχές, που αφορούν την ελεύθερη κυκλοφορία εργασίας και κεφαλαίου στην ΕΕ και τον δυτικό κόσμο, φαίνεται ότι ήταν σε ισχύ στην Αχαϊκή συμπολιτεία.

Μια άλλη σημαντική παράμετρος αφορά, κατ' αντιστοιχία με τις άλλες περιπτώσεις που εξετάσαμε στις 6.4.) και 6.5.2.1 κ' 6.5.2.2.) το κράτος δικαίου μέσω της ύπαρξης ομοσπονδιακών δικαστηρίων τόσο για την επίλυση διαφορών μεταξύ των πόλεων, όσο και μεταξύ των πολιτών (αστική δικονομία). Αν και η ύπαρξη ομοσπονδιακών δικαστηρίων δεν μαρτυρείται με σαφή και συγκεκριμένο τρόπο, ωστόσο μια συγκεκριμένη περιγραφή του Πολυβίου ενισχύει μια τέτοια επιχειρηματολογία. Στους 2. 27. 9-11. ο Πολύβιος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *“στους καιρούς μου οι πόλεις αυτές έφτασαν σε τόσο μεγάλη προκοπή και τελειότητα, ώστε όχι μόνο συνδέονταν συμμαχικά και φιλικά μεταξύ τους, αλλά είχαν και τους ίδιους νόμους, τα ίδια μέτρα, σταθμά και νομίσματα, κι ακόμη κοινούς άρχοντες, βουλευτές και δικαστές. Γενικά, μόνο αυτό το σημείο έδειχνε πως όλη σχεδόν η Πελοπόννησος δεν αποτελούσε μια πόλη: οι κάτοικοί της δεν περιβάλλονταν από το ίδιο τείχος, όλα τα άλλα ήταν κοινά και παρόμοια για όλους μαζί και για κάθε πόλη χωριστά”*.

Η αναφορά αυτή του Πολυβίου για εναρμόνιση μέτρων και σταθμών είναι μια πολύ σημαντική ένδειξη για τη λειτουργία εσωτερικής αγοράς, ή τελωνειακής ένωσης, για την οποία ωστόσο δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία. Η ύπαρξη κοινών μέτρων και σταθμών αποτελεί το πρώτο βήμα τέτοιων ενώσεων και προαπαιτούμενο από νέες χώρες να τα υιοθετήσουν αν θέλουν να γίνουν μέλη μιας ευρύτερης ομοσπονδίας ή σύμμαχιας, όπως πχ., η Μ. Βρετανία που υποχρεώθηκε να υιοθετήσει τα κεντροευρωπαϊκά μέτρα και σταθμά πριν την είσοδο της στην ΕΕ. (χιλιόμετρο και μέτρο αντί για μίλι και γιάρδα, κίλο αντί για πάουντ κλπ.).

Το δεύτερο στάδιο είναι η νομισματική ενοποίηση, ή τουλάχιστον, η παράλληλη κυκλοφορία νομισμάτων, που υπήρχε στις μεγάλες ελληνικές ομοσπονδίες. Η ανωτέρω περιγραφή παρέχει ένα ισχυρό επιχείρημα περί της ύπαρξης ομοσπονδιακής νομοθεσίας και ισοπολιτείας, κοινής νομισματικής ένωσης αλλά και προόδου στο πολιτικό σκέλος της διαδικασίας ομοσπονδοποίησης όλης της Πελοποννήσου καθώς *“οι πόλεις αυτές έφτασαν σε τόσο μεγάλη προκοπή και τελειότητα”*.

Συμπερασματικά, είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ότι η Αχαϊκή Συμπολιτεία συγκεντρώνει όλα εκείνα τα βασικά χαρακτηριστικά-θεσμικές προϋποθέσεις που τέθηκαν στην 6.1.) ώστε δύναται να χαρακτηριστεί ως ένα λειτουργικό και αποτελεσματικό ομοσπονδιακό πολιτειακό σχήμα. Για όλη την περίοδο 280-227 η συμπολιτεία ήταν προσανατολισμένη στην αποτροπή της μακεδονικής επιρροής (λογουχάριν, συμμετοχή εναντίον της Μακεδονίας στο Χραιμωνίδειο πόλεμο 267-261 π.Χ.). Ωστόσο, η παράτολμη αλλά και επιδέξια πολιτική του Άρατου να οδηγήσει τη συμπολιτεία σε πλήρη γεωπολιτική στροφή και συνεργασία με τη Μακεδονία του Αντίγονου Δώσωνα το 227 άλλαξε τους συσχετισμούς και ακύρωσε τη συμμαχία με την Αιτωλική Συμπολιτεία (Briscoe, 1981).

Εκ των υστέρων μπορεί να διαπιστωθεί ότι και η επόμενη αναθεωρητική γεωπολιτική του Φιλοποίμηνος, να εγκαταλείψει την πρόσκαιρη συμμαχία με τη Μακεδονία εναντίον της Σπάρτης (σ.σ. που οδήγησε βέβαια στην ευνοϊκή για τα συμφέροντα της Αχαϊκής Συμπολιτείας μάχη της Σελασίας) και κατόπιν να προσεταιριστεί τη Ρώμη εναντίον της Μακεδονίας (McDonald, 1973) δεν διακρίνονταν από μια οξυδερκή μακροπρόθεσμη στρατηγική αλλά από μια βραχυχρόνια αναγκαιότητα να δοθούν λύσεις σε τρέχοντα προβλήματα ασφάλειας της συμπολιτείας.

Σταδιακά, οι σχέσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας και της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας διαβρώνονταν όλο και περισσότερο εξαιτίας της ανάμειξης της δεύτερης στα ζητήματα των ελληνικών πόλεων της Πελοποννήσου, τα οποία η συμπολιτεία εκλάμβανε ως εσωτερικές υποθέσεις και δεν επιθυμούσε την ανάμειξη τρίτων σε αυτές (Badian, 1952). Η Αχαϊκή Συμπολιτεία διατήρησε την πολιτειακή της κυριαρχία αλλά με φθίνουσα ισχύ μέχρι το 146 π.Χ., όπου και ηττήθηκε από τους Ρωμαίους στη μάχη της Λευκόπετρας (Rahtjen, 1965). Κατόπιν, μετά από απόφαση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων όλη η περιοχή της Αχαΐας ενώθηκε σε μια ενιαία επαρχία κάποια στιγμή μέσα στον 1^ο αι μ.Χ. (Oliver, 1978).

Πιθανόν, αν οι γεωπολιτικοί συσχετισμοί δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή δραστηριοποίησης της Αχαϊκής Συμπολιτείας ήταν πιο ευνοϊκοί, να είχε καταφέρει να περιορίσει τη δυναμική της Ρώμης, διατηρώντας την εθνική της ανεξαρτησία. Ίσως θα έπρεπε να καταβληθούν σημαντικότερες προσπάθειες και για τη διατήρηση της συμμαχίας της με την Αιτωλική Συμπολιτεία, ως ενιαίου και ισχυρού αντι-μακεδονικού μετώπου σε πρώτη φάση και αντι-ρωμαϊκού σε δεύτερη.

Εναλλακτικά, θα ήταν ίσως αναγκαίο να καταβληθεί μεγαλύτερη προσπάθεια από τον Άρατο, πολιτικό αρχηγό της Συμπολιτείας, και τον βασιλιά Κλεομένη Γ΄ της Σπάρτης ώστε οι δυο ισχυρότεροι γεωπολιτικοί σχηματισμοί της Πελοποννήσου να μην οδηγηθούν σε σύγκρουση αλλά να εργάζονται από κοινού για την συγκρότηση ισχυρού παν-πελοποννησιακού μετώπου έναντι της Μακεδονίας που βρίσκονταν σε γεωπολιτική κάμψη αλλά κυρίως της νέας ανερχόμενης δύναμης, της Ρώμης από τη δύση. Πρακτικά αυτό θα σήμαινε την συμμετοχή της Σπάρτης μέσα στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.¹³⁹

Δυστυχώς, αντί της συνεργασίας επικράτησε η αντιπαλότητα με επακόλουθο την κατάρρευση αμφοτέρων των δύο ελληνικών πολιτικών σχημάτων. Η αδυναμία συνεννόησης Αχαϊκής συμπολιτείας και Σπάρτης ίσως θα πρέπει να διδάσκει τα σημερινά κράτη μέλη της ΕΕ, τα οποία θα πρέπει να σταθμίσουν τα οφέλη από τη συμμετοχή στην ΕΕ, που θεωρούμε πολύ περισσότερα έναντι των εθνικών απωλειών.

6.6.) Η συγκριτική ανάλυση που αφορά την έρευνα των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών

Η μακροσκελής ανάλυση στην οποία έχουμε ήδη προβεί θα καταστεί ανεπαρκής εάν δεν συνοδεύεται από ένα ενιαίο πλαίσιο-κριτήριο σύγκρισης που να αφορά τις θεσμικές “επιδόσεις” οργάνωσης και διοίκησης των ανωτέρω αναλυθέντων πολιτειακών σχημάτων.

¹³⁹ Ο Κυριαζής (2014) παρέχει μια πολύ εμπειριστατωμένη και εύστοχη επιχειρηματολογία ως προς το ζήτημα αυτό. Η τελική αποτυχία της Σπάρτης να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο γεωπολιτικό και οικονομικό σύστημα στην ευρύτερη περιφερειακή ενότητα της Πελοποννήσου μέσω της ενσωμάτωσης της στην Αχαϊκή Συμπολιτεία, θεωρούμε ότι ομοιάζει πολύ με τη σημερινή σχέση της ΕΕ και του Ην. Βασιλείου. Ανήκει το Ην. Βασίλειο στην ευρωπαϊκή οικογένεια ή στον αγγλοσαξονικό κόσμο σε ένα σύστημα συνεργασίας μεταξύ ΗΠΑ-Ην.Βασιλείου-Καναδά; Συμφέρει το Ην. Βασίλειο σε αντιπαραβολή με τη Σπάρτη η “απομόνωση του στο νησί”, διατηρώντας την εθνική του ανεξαρτησία, την αγγλική λίρα και την ανάμνηση της *pax britannica* (η οποία στη σημερινή εποχή δικαιολογείται μόνο από τον βρετανικό έλεγχο κάποιων στρατηγικών περιοχών στον πλανήτη, όπως πχ., βάσει στη Ν. Κύπρο, νήσοι Φώκλαντ στην Αργεντινή ή τα στενά του Γιβραλτάρ) ή εναλλακτικά είναι πιο επωφελής η παραχώρηση εθνικής κυριαρχίας σε κάποιο βαθμό με αντίτιμο μια ισχυρή θέση στην υπερεθνική ΕΕ; Για τα κίνητρα και τα διλήμματα της υψηλής στρατηγικής μεταξύ της Σπάρτης και του Ην. Βασιλείου ως προς τα ζητήματα αυτά, υποσχόμαστε μια μελλοντική ανάλυση.

Από την ανάλυση προοδευτικά διαπιστώθηκε ότι το φαινόμενο της ομοσπονδοποίησης των πολιτειακών σχημάτων του ελληνικού κόσμου περιλαμβάνει πολύ περισσότερες περιπτώσεις από τις δυο πιο γνωστές που αφορούν την Αιτωλική και την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Στις 6.4.) και 6.5.) αναλύθηκαν συνολικά 15 περιπτώσεις κοινοπολιτειών, οι θεσμοί των οποίων και ο τρόπος οργάνωσης και διοίκησης τους θα προσφέρουν μια σειρά συμπερασμάτων σε αυτή και τις επόμενες ενότητες του κεφαλαίου 6.

Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι τα ομοσπονδιακά πολιτειακά σχήματα του ελληνικού κόσμου είναι πιθανότατα περισσότερα από αυτά που αναλύονται εδώ. Ο Caspari (1917) και η Mackil (2013) αναφέρουν ακόμη μια σειρά Κοινών, όπως αυτό των Ιταλιωτών, όπου παρά το ομοσπονδιακό σχήμα, γίνονταν χρήση μόνο τοπικών νομισμάτων. Επίσης, αναφέρουν την περίπτωση του Κοινού των Λοκρών, όπου μόνο μια πόλη εξέδιδε το ομοσπονδιακό νόμισμα, και ακόμη, την περίπτωση του Κοινού της Εύβοιας όπου ήταν σε εφαρμογή ένα μεικτό σύστημα χρήσης τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων καθώς και τα Κοινά των Μαγνητών, των Περραιβών και της Φωκίδας, όπου η αρχαιολογική έρευνα έχει καταδείξει ότι πιθανότατα γίνονταν χρήση μόνο ομοσπονδιακού νομίσματος, χωρίς όμως να παρέχονται περαιτέρω λεπτομέρειες.

Επιπλέον, ο Τίτος Λίβιος (Λιβ. 4.23.) κάνει λόγο για την ύπαρξη Κοινού των Ετρούσκων με 12 πόλεις-μέλη, προφανώς στην σημερινή Τοσκάνη στη βόρεια Ιταλία, ενώ ο Sekunda (2000) αναλύει το Κοινό των Λευκών Όρεων, στη δυτική Κρήτη κατά τους 4^ο-3^ο αι. π.Χ., το οποίο διέθετε κοινό νόμισμα και ομοσπονδιακό στρατό και ένα “συμβούλιο” που ήταν επιφορτισμένο με την ομαλή λειτουργία από τη κοινή χρήση βοσκοτοπιών καθώς και την ασφάλεια των δρόμων από επιδρομές. Όλα αυτά τα Κοινά, πιθανότατα αποτελούν περιπτώσεις μικρότερης ιστορικής και γεωπολιτικής σημασίας και για αυτό ίσως δεν αναφέρονται με λεπτομέρεια από τις αρχαίες πηγές, οι οποίες αποτελούν και το πρωτογενές υλικό σε κάθε προσπάθεια ερμηνείας των πολιτειακών αυτών φαινομένων. Ενδεχομένως να υπήρξαν και άλλες περιπτώσεις Κοινών στον ευρύτερο χώρο δραστηριοποίησης του ελληνικού κόσμου, δημιουργηθέντα είτε από Έλληνες, είτε από άλλους γειτονικούς λαούς.

Παρά ταύτα, περαιτέρω διερεύνηση τόσο των αναφερόμενων κοινοπολιτειών ή οποιονδήποτε άλλων που τυχόν δεν έχουν ήδη αναφερθεί σε αυτή την ενότητα θα απέκλινε αισθητά από τους στόχους της δεύτερης μελέτης περίπτωσης, της οποίας η

στόχευση είναι πολύ συγκεκριμένη και αφορά την ερμηνεία από τη λειτουργία της θεσμών των πιο αντιπροσωπευτικών ομοσπονδιακών σχημάτων ως προς την λειτουργική αξία ή μη των θεσμικών τους οργάνων για την περαιτέρω ολοκλήρωση της ΕΕ. Εντούτοις, γίνεται εδώ η υπόθεση ότι το ζήτημα της έρευνας για τη θεσμική δομή, την οργάνωση και τη λειτουργία των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών θα ήταν δυνατόν αποτελέσει από μόνο του αυτό καθ' αυτό το αντικείμενο έρευνας μιας ξεχωριστής διατριβής.

Ο πίνακας 19 παρουσιάζει τη συγκριτική ανάλυση των 15 κυριότερων περιπτώσεων αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών τα οποία εξετάσαμε σε αυτή και την προηγούμενη την ενότητα ως προς τα κριτήρια βάσει των οποίων είναι δυνατόν να θεωρηθούν ως ομοσπονδιακά σχήματα, όπως τα ορίσαμε στην 6.1.). Τα κριτήρια αυτά παρουσιάζονται ξεχωριστά το καθένα από την πρώτη γραμμή του πίνακα 19. Η παράθεση των στοιχείων του πίνακα 19 χρήζει μιας περαιτέρω επεξηγηματικής προσέγγισης.

Κατ' αρχάς, στην πρώτη στήλη δεν περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις των Ελληνικών αμφικτιονιών (Δελφική, Καλαβρίας, Δωρική Εξάπολη, Ιωνική Δωδεκάπολη κλπ), ούτε οι “συμμαχίες” (Αθηναϊκή, Πελοποννησιακή, Ελληνικές της Μακεδονίας) αλλά ούτε οι Φιλισταϊακές και Ιουδαϊκές πόλεις καθώς δεν αποτελούν πραγματικά ομοσπονδιακά σχήματα.

Η δεύτερη στήλη περιλαμβάνει, βάσει των πληροφοριών που έχουμε συλλέξει έναν κατά τη δική μας προσέγγιση αριθμό πόλεων-μελών του κάθε Κοινού ώστε να είναι δυνατόν να γίνει μια προσεγγιστική αναγωγή ως προς το χωροταξικό μέγεθος τους. Επί παραδείγματι, είναι προφανές ότι η γεωγραφική κατάτμηση της Αχαϊκής Συμπολιτείας ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη από αυτή του Κοινού των Οιταίων, υπό την ίδια έννοια όπου φερειπείν, σύγχρονες ομοσπονδίες όπως η Ρωσική Ομοσπονδία και οι ΗΠΑ είναι κατά πολύ υπέρτερες σε γεωγραφική έκταση από την Ελβετική Ομοσπονδία.¹⁴⁰

¹⁴⁰ Η γεωγραφική έκταση της Ρωσικής Ομοσπονδίας, του μεγαλύτερου κράτους του πλανήτη είναι 17.075.200 Km², ενώ των τρίτων σε μέγεθος στον κόσμο, της ομοσπονδίας των ΗΠΑ (με δεύτερο τον Καναδά) είναι 9.631.418 Km². Είναι προφανές ότι τα ανωτέρω μεγέθη δεν μπορούν να θεωρηθούν συγκρίσιμα προς ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων με το μέγεθος για παράδειγμα, των 41.285Km² της σημερινής Ελβετικής Ομοσπονδίας. Η ΕΕ των 28, ως εν δυνάμει και “υπό κατασκευή” ομοσπονδία διαθέτει έκταση 4.324.782 Km². Τα σύνορα της ενδέχεται να αυξηθούν με πιθανή εισδοχή επιπλέον

Πιστεύουμε ότι η χωροταξική/γεωγραφική και γεωμορφολογική προσέγγιση ενός πολιτειακού σχήματος είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως ένα ιδιαίτερα σημαντικό ποιοτικό στοιχείο όταν και αν η έρευνα εστιαστεί σε ζητήματα περιφερειακής ανάπτυξης, υπό τη σύγχρονη έννοια. Επιπλέον, κατά μια άλλη ερευνητική οπτική, θα παρουσίαζε εξαιρετικό ίσως ενδιαφέρον να εξεταστεί η “αντοχή” ενός πολιτικού συστήματος από την πλευρά της αποτελεσματικότητας του σε σχέση με το μέγεθος της επικράτειας του.

Ωστόσο, μια τέτοια ανάλυση θα απέκλινε σημαντικά από τη στόχευση της παρούσας διατριβής αλλά ενδεχομένως να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα προοπτική για μελλοντική έρευνα πάνω στο θέμα λόγου χάριν, της περιφερειακής πολιτικής και ανάπτυξης των ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων κατά την αρχαιότητα σε σχέση με τα σημερινά σύγχρονα διδάγματα.

Η κατά προσέγγιση καταγραφή ενός αριθμού πόλεων (για τις περιπτώσεις όπου υπάρχουν τέτοια αριθμητικά στοιχεία από τις αρχαίες και σύγχρονες πηγές έρευνας που έχουμε εξετάσει εδώ), οι οποίες αποτελούσαν μέλη των αρχαίων ελληνικών ομοσπονδιών, πιστεύουμε ότι αποδίδει μια τάξη μεγέθους της ισχύος αλλά και της ιστορικής βαρύτητας για την κάθε περίπτωση κοινοπολιτείας, όπως αυτές παρατίθενται από την πρώτη στήλη του πίνακα 19.

Η τέταρτη στήλη παρουσιάζει τα κυριότερα θεσμικά όργανα κάθε κοινοπολιτείας και τα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας, δηλαδή αυτά τα οποία λάμβαναν τις τελικές αποφάσεις που αφορούσαν τη λειτουργία, τη διαχείριση και τις επιλογές πολιτικής της κάθε περίπτωσης Κοινού. Η πέμπτη στήλη που αφορά το καθεστώς ισοπολιτείας αναφέρεται στο βαθμό που οι πολίτες του κάθε ομοσπονδιακού σχήματος, διέθεταν πλήρη πολιτικά και αστικά δικαιώματα, τα οποία γίνονταν σεβαστά σε κάθε σημείο της κοινοπολιτείας.

Η έκτη στήλη αφορά την περίπτωση ύπαρξης ενός θεσμικού πλαισίου εφαρμογής κοινής αμυντικής πολιτικής σε όλα τα υπό εξέταση πολιτειακά σχήματα. Η παράθεση των στοιχείων αυτής της στήλης επιβεβαιώνει ένα τέτοιο ισχυρισμό. Κάτι τέτοιο φαντάζει λογικό από τη στιγμή που ένας από τους κύριους λόγους, αν όχι ο κυριότερος, για τη σύσταση των ομοσπονδιακών αυτών σχημάτων ήταν η αμοιβαία συνεισφορά στην άμυνα και την ασφάλεια από εξωτερικές απειλές τρίτων χωρών.

μελών πχ. ΠΓΔΜ, Σερβία, Μαυροβούνιο, ίσως Τουρκία κλπ. Για τα χωροταξικά αυτά στοιχεία δεσ <http://geography.about.com/od/countryinformation/a/bigcountries.htm>.

Πίνακας 19: Οι κυριότερες περιπτώσεις αρχαίων κοινοπολιτειών σε σχέση με τη θεσμική τους δομή

Πολιτειακό σχήμα	Αριθμός πόλεων-μελών	Πρωτεύουσα Κοινού	Κύρια θεσμικά όργανα για πολιτικές αποφάσεις και άσκηση εκτελεστικής εξουσίας	Καθεστώς ισοπολιτείας	Κοινή εξωτερική ή πολιτική και άμυνα	Υπαρξη (τοπικού + κοινού) νομίσματος	Υπαρξη ή μη κοινών ομοσπονδιακών δικαστικών οργάνων
Κοινό των Ιώνων	> 12	Πανιώνιον (επί του όρους Μυκάλη)	Συνέδριο και πρόβουλοι	▼	▼	(TN+ON)	?
Κοινό των Θεσσαλών	> 21	Λάρισα	Ταγός/αρχιστράτηγος ΕΔ (μετονομάστηκε ως Αρχων) Τετράρχες/τοπικοί στρατιωτικοί διοικητές (μετονομάστηκαν ως πολέμαρχοι)	▼	▼	(♦ +ON)	♦
Κοινοπολιτεία της Κυρηναϊκής	> 6	Πιθανότατα η Βάρκη	Βασιλιάς (μέχρι το 450 π.Χ. περίπου) Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου 3 Δημιουργοί Συμβούλιο (Πρυτανείο) 500 μελών Συμβούλιο 101 Γερόντων [5 Στρατηγοί, 5 Έφοροι 9 Νομοφύλακες]	▼	▼	ON	♦
Κοινό των Χαλκιδέων	?	Όλυνθος	;	♦	▼	(? +ON)	▼
Κοινό των Ακαρνανών	> 14	Στράτος	Βουλή των αντιπροσώπων + Πρόεδρος Γραμματέας	♦	▼	(TN+ON)	♦
Κοινό των Οιταίων	?	?	;	?	▼	ON	♦
Κοινό των Αινιανών	?	Υπάτη	Αινιάρχης + 5 Αινιάνες	▼	▼	(? + ON)	▼
Κοινό των Αρκάδων	> 30	Μεγαλόπολη	Τοπικές εκκλησίες του δήμου 10.000 Μύριοι (Παλλαϊκή Εθνοσυνέλευση) 50 Δαμιουργοί	▼	▼	(TN+ON)	♦
Κοινό των Ηπειρωτών		Δωδώνη	Παλλαϊκή Εκκλησία των Ηπειρωτών Συμβούλιο (κυβερνητικό)+ Στρατηγός Γραμματέας	▼	▼	(TN+ON)	♦
Κοινό των Νησιωτών	?	Τήνος	Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου Συμβούλιο αντιπροσώπων πόλεων-νησιών + Νησίάρχος	▼	▼	(TN+ ?)	♦
Κοινό των Ελευθερολακώνων	19	Γύθειο	Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου 3-5 Έφοροι	▼	▼	♦	♦

			Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου				
Κοινοπολιτεία των Λυκίων	> 30	Πιθανότατα η πόλη Ξάνθος	Παλλαϊκή Εθνοσυνέλευση/σύγκλητος Ομοσπονδιακό συμβούλιο/σύνοδος	▼	▼	ON	◆
			Λυκιάρχης				
			Τοπικές Εκκλησίες του δήμου				
Κοινό των Βοιωτών	> 31	Θήβα	Βοιωτάρχες/στρατηγοί Ομοσπονδιακό συμβούλιο 660 μελών/Γερουσία	▼	▼	(TN+ON)	▼
			Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου				
Αιτωλική Συμπολιτεία		Θέρμιο	Παλλαϊκή Εθνοσυνέλευση (Θερμικά και Παναιτωλικά)	▼	▼	TN+ON	▼
			Ομοσπονδιακό συμβούλιο/συνέδριο και Απόκλητοι				
			Στρατηγός				
			[Ίππαρχός , Δημόσιος Γραμματεύς, 7 Ταμίεις]				
			7 Βούλαρχοι και 7 Επιλέκταρχοι				
			Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου				
Αχαϊκή Συμπολιτεία	> 40	Αίγιο	Παλλαϊκή Εθνοσυνέλευση/σύγκλητος	▼	▼	TN+ON	▼
			Ομοσπονδιακό συμβούλιο/σύνοδος				
			Στρατηγός + Συμβούλιο 10 Δημιουργών/συναρχόντων				
			[Υποστράτηγος, ναύαρχος, ίππαρχος Γραμματεύς]				
Κοινό των Ελευθερολακώνων	19	Γύθειο	Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου 3-5 Έφοροι	▼	▼	◆	◆
Επεξηγήσεις:							
(TN + ON) : TN = τοπικό νόμισμα ; ON = ομοσπονδιακό νόμισμα							
▼ : θεσμός σε ισχύ							
◆ : υπόθεση ότι ο θεσμός ήταν σε ισχύ							
— : θεσμός σε μη ισχύ							
? : δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία							

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη στα στοιχεία της ανωτέρω ανάλυσης

Η έβδομη στήλη αποδίδει τα δεδομένα που η έρευνα μας απέδωσε ως προς το καθεστώς νομισματικής κυκλοφορίας από τις κοινοπολιτείες. Όπως αναφέρθηκε στην 6.1.) χάριν ευκολίας αλλά και λόγω έλλειψης επαρκών ιστορικών στοιχείων, υποθέτουμε ότι μια σειρά κρίσιμων δεδομένων-προϋποθέσεων που απαιτούνται για την υπόθεση της ύπαρξης ενός ικανοποιητικού- για τα δεδομένα της εποχής- νομισματικού συστήματος, τύγγαναν κάποιας μορφής διευθέτησης σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από τους ιθύνοντες της εκτελεστικής εξουσίας της κάθε κοινοπολιτείας.

Τέθηκαν μια σειρά από παραμέτρους, όπως πιθανή ύπαρξη συστήματος προστασίας από κίβδηλα νομίσματα, αριθμός νομισματοκοπειών που εξέδιδαν νομίσματα τοπικά, ομοιογένεια τύπου κατασκευής ομοσπονδιακού νομίσματος και ύπαρξη μηχανισμών πολιτικής με στόχο τη χαλιναγώγηση του πληθωρισμού. Τα τοπικά νομίσματα που εκδίδονταν μόνο για χρήση εντός της πόλεως-κράτους που τα εξέδιδε, πχ., η Μεγαλόπολη, τα συμβολίζουμε ως TN (τοπικό νόμισμα) και τα ομοσπονδιακά, για χρήση σε όλη την κοινοπολιτεία τα συμβολίζουμε με ON (ομοσπονδιακό νόμισμα). Τέλος, η τελευταία στήλη περιλαμβάνει πληροφορίες αναφορικά με το καθεστώς ή μη απονομής δικαιοσύνης από τα ομοσπονδιακά όργανα.

Από τα στοιχεία που παρατίθενται στις στήλες στον πίνακα 18 είναι δυνατόν να εξαχθούν μια σειρά από συμπεράσματα. Καταρχάς, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η πρώτη στήλη παρέχει μια κατά προσέγγιση ενδεικτική καταγραφή του αριθμού μεγέθους των πόλεων-μελών. Μια περαιτέρω ανάλυση πιθανότατα εμπίπτει στα πεδία έρευνας της ιστορίας και της αρχαιολογίας για περαιτέρω έρευνα. Επιπλέον, παρά το ότι στην πραγματικότητα οι κοινοπολιτείες/συμπολιτείες αποτελούσαν έναν ευρύτερο συνασπισμό πόλεων-κρατών, όχι απαραίτητα ίδιου μεγέθους αλλά και μικρότερων πολισμάτων και αυτοδιοίκητων περιοχών, ενδεχομένως η ανάγκη αποτελεσματικής οργάνωσης επέβαλε την ύπαρξη μιας “πόλης-κέντρου” συντονισμού των δράσεων (στήλη 3). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στις 15 περιπτώσεις του πίνακα 19, Επίσης, από την ανάλυση προέκυψε ότι η σύνηθης πρακτική ήταν το πολιτικό κέντρο να συμπίπτει με το πολιτιστικό κέντρο του εκάστοτε Κοινού.

Ως προς την πολιτική οργάνωση, παρατηρείται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις εμφανίζεται το εξής μοντέλο: οι τοπικές εκκλησίες του δήμου αποφασίζουν άμεσα και δημοκρατικά την αποστολή αιρετών αντιπροσώπων, οι

οποίοι απαρτίζουν το *Συμβούλιο των αντιπροσώπων*, που συναντάται παραδείγματος χάριν και ως *Πρυτανείο* (για την Κοινοπολιτεία της Κυρηναϊκής) ή ως *Συνέδριο* ή *Βουλή* (για την Αιτωλική και την Αχαϊκή Συμπολιτεία). Κατόπιν, από τα μέλη αυτά των εκλεγμένων αιρετών αντιπροσώπων των πόλεων-κρατών που αποτελούσαν το βουλευτικό σώμα επιλέγονταν όλα ή τα περισσότερα μέλη κατά μια σύγχρονη έννοια, της “κυβέρνησης” που εφάρμοζε την εκτελεστική εξουσία.

Για τις περισσότερες περιπτώσεις Κοινών συμπεριλαμβανομένης της Αχαϊκής, και της Αιτωλικής Συμπολιτείας, ανώτατος πολιτειακός παράγων και “προϊστάμενος” αυτής της κυβέρνησης ήταν ο *Στρατηγός* της συμπολιτείας. Η κυβέρνηση της Αχαϊκής Συμπολιτείας συνεπικουρούνταν από ένα “υπουργικό συμβούλιο” *10 δημιουργών* ή *συναρχόντων*, με προφανώς κατανεμημένες αρμοδιότητες, ενώ η αντίστοιχη της Αιτωλικής από ένα αντίστοιχο ανώτατο σώμα εκτελεστικής εξουσίας, αυτό των *αποκλήτων*.

Αν θα ήταν δυνατόν να διενεργηθεί μια αναγωγή στο σήμερα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ίσως ότι αυτά τα πολιτικά σχήματα προσομοιάζουν με ένα μοντέλο διοίκησης τύπου Προεδρικής Δημοκρατίας, όπως η Γαλλική, καθώς ο “αρχηγός” του κράτους διαθέτει αυξημένες αρμοδιότητες και επιρροή στην διαμόρφωση της πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας αλλά και των Εξωτερικών σχέσεων. Πιθανότατα, ο Αχαιός στρατηγός Άρατος, ή ο Αιτωλός ομόλογος του ο Σκόπας δεν θα είχαν να ζηλέψουν σε τίποτα τις διευρυμένες αρμοδιότητες ενός εκλεγμένου πρόεδρου της Γαλλίας!

Ωστόσο, πέραν όλων των θεσμικών διαφοροποιήσεων, είναι σημαντικό να αποδοθεί η δέουσα βαρύτητα στο γεγονός ότι για τις κρίσιμες αποφάσεις που αφορούσαν την επιβίωση της ομοσπονδίας, συνέρχονταν η παλλαϊκή εθνοσυνέλευση, η οποία και καθόριζε την υψηλή στρατηγική, με άμεση και δημοκρατική διαδικασία. Στην περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας η παλλαϊκή εθνοσυνέλευση συνέρχονταν βάσει θεσμικής διευθέτησης κατά πάσα πιθανότητα τουλάχιστον δυο φορές το χρόνο (*Θερμικά* και *Παναιτωλικά*), στη δε περίπτωση της Αχαϊκής Συμπολιτείας, τουλάχιστον μια φορά το χρόνο. Έτσι, είναι προφανές ότι πέραν των αποφάσεων στις εθνοσυνελεύσεις, στη διαχειριστική ικανότητα της βουλής/συμβουλίου και των κυβερνητικών εκτελεστικών οργάνων των *συναρχόντων* ή των *αποκλήτων* αντίστοιχα παρέμενε η διαχείριση των ποικίλων θεμάτων εφαρμογής της κυβερνητικής πολιτικής και παραγωγής έργου, όπως αυτά είχαν

συμφωνηθεί στις παλλαϊκές εθνοσυνελεύσεις, δίκην δημοψηφίσματος.

Ως προς το ζήτημα της Κοινής Πολιτικής Άμυνας και Ασφάλειας, η έκτη στήλη επιβεβαιώνει την άποψη ότι βασικός λόγος σύστασης των ελληνικών κοινοπολιτειών ήταν η κοινή άμυνα έναντι εξωτερικών. Τα συνιστώντα μέλη των Κοινών είχαν κατανοήσει πως πέραν των αμφικτιονικών συστημάτων, τα οποία θα μπορούσε ίσως να παραλληλίσει κανείς με μια εκδοχή μιας αρχαίας Κοινωνίας των Εθνών του 1919 ή τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών σήμερα, απαραίτητη προϋπόθεση για αποτελεσματικότερο επίπεδο ασφάλειας παρείχαν οι στρατιωτικές συμμαχίες (πχ, Αθηναϊκή/Πελοποννησιακή) αλλά κυρίως οι ομοσπονδιακοί σχηματισμοί, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν ως βασική προϋπόθεση σύστασης τους η κοινή αμυντική πολιτική. Το παράδειγμα της Αιτωλικής Συμπολιτείας, ή οποία συγκράτησε για ενάμιση περίπου αιώνα (320-170 π.Χ.) την ισχυρότερη στρατιωτική δύναμη της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας, που προέρχονταν από το βασίλειο της Μακεδονίας, αποτελεί απόδειξη του λόγου του αληθούς.

Πιθανότατα, αν μεμονωμένα μέλη της Αιτωλικής Συμπολιτείας επιδίωκαν την αντίσταση στη Μακεδονία, θα είχαν το ένα μετά το άλλο, την τύχη όλων των ελληνικών πόλεων-κρατών που επιχειρήσαν να ανακόψουν την δυναμική της Μακεδονίας, όπως ατυχώς συνέβη για το συνασπισμό Αθήνας-Θήβας κατά την επαχθή ήττα τους στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η Αιτωλική Συμπολιτεία συνεπικουρούνταν από την αντίστοιχη Αχαϊκή ως γραμμή ανάσχεσης έναντι της Μακεδονίας, τουλάχιστον για την περίοδο της συμμαχίας τους (280-227 π.Χ. περίπου) έναντι του κοινού εχθρού.

Ως προς το κρίσιμο θέμα της χρήσης κοινού νομίσματος, από την έβδομη στήλη του πίνακα 19 γίνεται σαφές ότι για τουλάχιστον 9 από τις 15 εξεταζόμενες περιπτώσεις, ήταν σε ισχύ ένα σύστημα παράλληλης/μεικτής κυκλοφορίας νομισμάτων. Φαίνεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα τοπικά νομίσματα χρησιμοποιούνταν για συναλλαγές εντός των πόλεων-κρατών “εσωτερικά”, ενώ για τις “εξωτερικές σχέσεις” επιλέγονταν το κοινά αποδεκτό μέσο στην κοινοπολιτεία ομοσπονδιακό νόμισμα.

Τέλος, είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ως γενική ιδέα, ότι όλα τα ερευνητικά ευρήματα μας συντείνουν στην ισχυρή πιθανότητα ύπαρξης ενός ομοσπονδιακού καθεστώτος απονομής δικαιοσύνης. Η πιθανότητα να μην υφίσταντο περιορίζεται από τη στιγμή που όπως αναλύθηκε σε όλη την 6.4.) φαίνεται να ήταν σε ισχύ ένα

“προηγμένο” για τα δεδομένα της ελληνιστικής κυρίως εποχής θεσμικό πλαίσιο κανόνων οργάνωσης των ομοσπονδιακών σχημάτων.

Με διαφορετική ερμηνεία, από την στιγμή που υπήρχε καθεστώς, εγγρήματης οικονομίας, διαιτησίας μεταξύ διαφορών μεταξύ των πόλεων-μελών, ισοπολιτείας κλπ, δεν θα ήταν λάθος να υποστηριχτεί και η άποψη περί ύπαρξης ενός πλαισίου νομικής προστασίας των πολιτών της ομοσπονδίας. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται από τις αρχαίες πηγές αναφορικά με τις περιπτώσεις του Κοινού των Βοιωτών, της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας κλπ, αλλά συνάγεται και από την όλη φιλοσοφία λειτουργίας των ελληνικών κοινοπολιτειακών σχημάτων. Όπως καταδείχθηκε στην ανάλυση σε όλο το κεφάλαιο, στις δημοκρατικές τουλάχιστον κοινοπολιτείες η δικαιοσύνη ως προς τους πολίτες ατομικά αποδίδονταν σε δυο επίπεδα: σε πρώτο επίπεδο, από τα τοπικά δικαστήρια και σε δεύτερο επίπεδο, στα ομοσπονδιακά δικαστήρια αν η απόδοση της δικαιοσύνης δεν ήταν αποτελεσματική ή (υποθέτουμε) αρεστή μεταξύ των διαδίκων σε πρώτο επίπεδο.

Στις επόμενες δυο ενότητες ολοκληρώνεται η ανάλυση στο κεφάλαιο αυτό εξετάζοντας εν συντομία τις κυριότερες ίσως μορφές ομοσπονδιακής οργάνωσης μετά τον αρχαίο κόσμο αλλά και ορισμένες επιπλέον πτυχές λειτουργίας της Αχαϊκής και της Αιτωλικής Συμπολιτείας που αποτελούν ίσως τις δυο πιο ολοκληρωμένες και χαρακτηριστικές περιπτώσεις περί του τρόπου με τον οποίο λειτουργούσαν τα ελληνικά κοινοπολιτειακά σχήματα, επιχειρώντας και μια συγκριτική προσέγγιση με τις σύγχρονες περιπτώσεις των ΗΠΑ, της ΕΕ και του Καναδά ώστε να διερευνηθεί αν οι ελληνικές ομοσπονδίες προσφέρουν θεσμικές προτάσεις για την περαιτέρω ολοκλήρωση της ΕΕ.

6.7.) Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία: η διαδραστική σύγκριση με τις ΗΠΑ, την ΕΕ και τον Καναδά

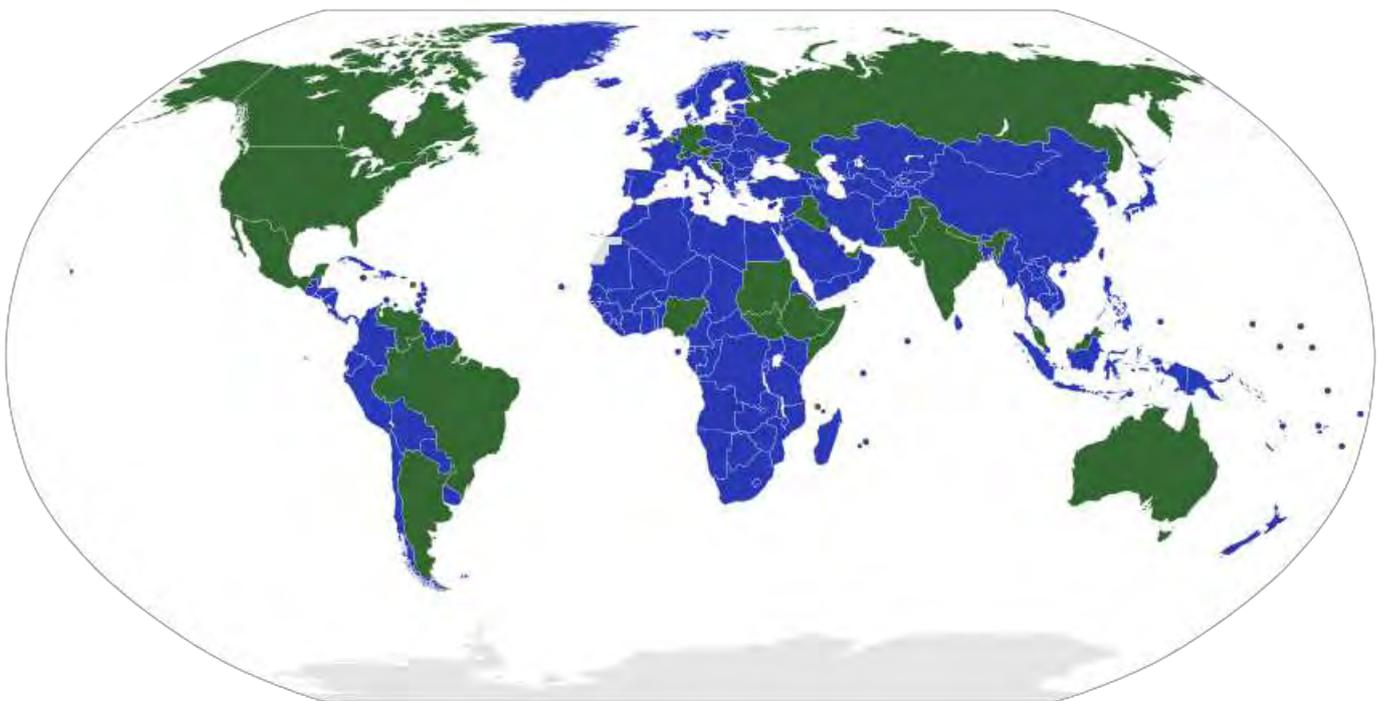
Με τη διασυγκριτική προσέγγιση που προηγήθηκε στις 6.5.) και 6.6.), αποδείχτηκε ότι η Αιτωλική και η Αχαϊκή Συμπολιτεία συγκεντρώνουν τα θεσμικά στοιχεία ώστε να χαρακτηριστούν ίσως οι πιο ολοκληρωμένες αρχαίες ελληνικές ομοσπονδίες.

Στην ενότητα αυτή διενεργείται μέσω του Πίνακα 20 η διαδραστική σύγκριση

της Αιτωλικής και της Αχαϊκής συμπολιτείας σε σχέση με της ΗΠΑ και την ΕΕ και τον Καναδά. Μια τέτοια σύγκριση, εκτός του στοιχείου της πρωτοτυπίας εδράζεται στη λογική ότι τα συμπεράσματα από τα επιτυχημένα πολιτειακά μοντέλα του παρελθόντος θα ήταν δυνατόν να προσφέρουν ενδεχομένως σε κάποιο βαθμό λύσεις-προτάσεις σε κρίσιμα επίκαιρα ζητήματα που αφορούν την διαχείριση της πολιτικής από πλευράς των σύγχρονων κυβερνήσεων αλλά κυρίως της υπό ομοσπονδοποίηση ΕΕ που εστιάζει η έρευνα μας.

Το ζήτημα της βελτίωσης της απόδοσης των ομοσπονδιακών πολιτειακών σχημάτων μέσω της βελτίωσης της ποιότητας ζωής των πολιτών τους καθίσταται πάντα επίκαιρο αν κανείς αναλογιστεί ότι εν έτει 2013 υφίστανται 28 καταγεγραμμένες ομοσπονδίες στον πλανήτη με πιο αντιπροσωπευτικές λόγω μεγέθους και γεωπολιτικής βαρύτητας περιπτώσεις ίσως τις ΗΠΑ, τη Ρωσική Ομοσπονδία, τον Καναδά, τη Γερμανία, την Ελβετία και την υπό ομοσπονδοποίηση ΕΕ. Η εικόνα 7 παρουσιάζει μια σχηματική απεικόνιση των σημερινών ομοσπονδιακών σχημάτων (με σκούρο γκρι χρώμα) ανά τον κόσμο ώστε να παρέχεται έτσι και μια οπτική διάσταση στα λεγόμενα μας.

Εικόνα 7: Τα ομοσπονδιακά σχήματα επί του παγκόσμιου χάρτη

Πηγή:http://en.wikipedia.org/wiki/Federation#mediaviewer/File:Map_of_unitary_and_federal_states.svg

g

Στην ανάλυση του πίνακα 20, ο οποίος είναι βασισμένος στην φιλοσοφία σύστασης του αντίστοιχου πίνακα 19 που αφορούσε τη σύγκριση των αρχαίων ομοσπονδιών εν συνόλω, πλην των ΗΠΑ, αναλύεται στις βασικές του θεσμικές συνιστώσες και ο Καναδάς, που παρουσιάζει παρόμοιες δομές με τις ΗΠΑ, είναι ο βόρειος έτερος αγγλοσαξονικός γείτονας τους, αποτελεί τεράστια γεωγραφική ενότητα συνεπώς, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση σύγχρονης ομοσπονδίας και για το λόγο αυτό τον εντάσσουμε στην εν λόγω ανάλυση.

Ως προς την δεύτερη στήλη του πίνακα 20, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι ο αριθμός των συνολικών πόλεων που αποτελούσαν μέλη της Αιτωλικής Συμπολιτείας δεν μαρτυρείται από τις αρχαίες πηγές, αλλά πιθανότατα κατά την περίοδο του απόγειου της όπου ήλεγχε μεγάλες περιοχές στην κυρίως Ελλάδα, πιθανόν να υπερέβαινε τις 40 πόλεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας.

Υπό την έννοια αυτή, ο αριθμός τείνει να πλησιάζει ή ακόμη και να ξεπερνά ως απόλυτο μέγεθος τις 50 Πολιτείες των ΗΠΑ, και τις 10 περιφερειακές ενότητες του Καναδά, με τη διαφορά ωστόσο ότι για τις δυο τελευταίες η έννοια της Πολιτείας, είναι συνυφασμένη με την έννοια της διοικητικής περιφέρειας όπου κάθε μια μπορεί να εμπεριέχει πολλές άλλες πόλεις, κωμοπόλεις, κοινότητες κλπ. Επιπλέον, ο αριθμός 28 που αναφέρεται όσον αφορά την ΕΕ, αφορά τα κράτη-μέλη, τα οποία από μια άποψη είναι δυνατόν να λογίζονται και ως περιφερειακά σχήματα ενός ομοσπονδιακού υπερεθνικού υπό κατασκευή φορέα. Ο αριθμός 28 ενδέχεται να αυξηθεί στο μέλλον με την εισαγωγή νέων μελών, πχ, από τα δυτικά Βαλκάνια, την την Τουρκία κλπ.

Στην τρίτη στήλη παρουσιάζονται οι Βρυξέλλες ως πρωτεύουσα της ΕΕ. Σε μια μελλοντική εκδοχή ομοσπονδιακού σχήματος η ΕΕ πιθανότατα θα διαθέτει μια πρωτεύουσα και εκτιμούμε ότι οι Βρυξέλλες συγκεντρώνουν τις περισσότερες πιθανότητες μιας και τα περισσότερα θεσμικά όργανα της ΕΕ συνεπικουρούμενα και από τις αρμόδιες υπηρεσίες συγκεντρώνονται στη συγκεκριμένη πόλη (πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι σημαντικά θεσμικά όργανα της ΕΕ δεν εδρεύουν σε αυτή πχ., έδρα του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου είναι το Λουξεμβούργο και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας η Φραγκφούρτη κλπ).

Η τέταρτη στήλη που αφορά την πολιτειακή οργάνωση, αναδεικνύει ότι τα

Πίνακας 20: Διασυγκριτική ανάλυση της θεσμική δομής της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας σε σχέση με τις ΗΠΑ την ΕΕ και τον Καναδά

Πολιτειακό σχήμα	Αριθμός μελών	Πρωτεύουσα	Κύρια θεσμικά όργανα για πολιτικές αποφάσεις και άσκηση εκτελεστικής εξουσίας	Καθεστώ ς ισπολιτε ίας	ΚΕΠΠΑ	Υπαρξη τοπικού ή κοινού νομίσματος	Κοινοτικός προϋπολογισμός	Υπαρξη ή μη κοινών ομοσπονδιακών δικαστικών οργάνων
Αιτωλική Συμπολιτεία	?	Θέρμιο	Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου	▼	▼	TN+ON	▼	▼
			Παλαϊκή Εθνοσυνέλευση (Θερμικά και Πανατωλικά)					
			Ομοσπονδιακό συμβούλιο/συνέδριο και Απόκλητοι Στρατηγός [Ιππαρχός , Δημόσιος Γραμματεύς, 7 Ταμίες] 7 Βούλαρχοι και 7 Επιλέκταρχοι					
Αχαϊκή Συμπολιτεία	> 40	Αίγιο	Τοπικές Εκκλησίες του Δήμου	▼	▼	TN+ON	▼	▼
			Παλαϊκή Εθνοσυνέλευση/σύγκλητος					
			Ομοσπονδιακό συμβούλιο/σύνοδος Στρατηγός [Γραμματεύς & Συμβούλιο 10 Δημιουργών/συναρχόντων (Υποστράτηγος, ναύαρχος, ίππαρχος)]					
ΗΠΑ	50	Ουάσιγκτον	Τοπικές "Εκκλησίες του Δήμου των αμερικανικών Πολιτειών"	▼	▼	ON (FED)	▼	▼
			Βουλή των Αντιπροσώπων					
			Γερουσία Ομοσπονδιακό συμβούλιο/Κυβέρνηση ΗΠΑ Πρόεδρος των ΗΠΑ+ Υπουργικό Συμβούλιο					
Ευρωπαϊκή Ένωση	27*	Βρυξέλες*	Τοπικές "Εκκλησίες του Δήμου"/ Ευρωβουλευτές	-	Όχι αποτελεσματική	(TN+ON) (ECB)	▼ (μικρός, μόνο 2% επι του ΑΕΠ της ΕΕ)	▼
			Ευρ. Συμβούλιο + Συμβούλιο των Υπουργών					
			Ευρ. Επιτροπή + Ευρ. Κοινοβούλιο Ευρ. Ελεγκτικό Συνέδριο					
Καναδάς	10 επαρχίες	Οττάβα	Βασίλισσα (μη εκλεγμένη)	▼	▼	ON Καναδική Κεντρική Τράπεζα	▼	Ομοσπονδιακό Δικαστήριο (Federal Court) Ομοσπονδιακό Δικαστήριο Προσφυγών (Federal Court of Appeal)
			Εκλεγμένη δημοκρατικά Γενική Κυβέρνηση (Governor General)					
			Βουλή των Κοινοτήτων (308 εκλεγμένα μέλη) Γερουσία (105 διορισμένα μέλη)					

Επεξηγήσεις:

(TN + ON) : TN = τοπικό νόμισμα ; ON = ομοσπονδιακό νόμισμα

▼ : θεσμός σε ισχύ

* : διευκρινήσεις

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη στα στοιχεία της ανωτέρω ανάλυσης

μοντέλα της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιότητα με το μοντέλο των ΗΠΑ και του Καναδά σε σχέση με την ΕΕ.

Καταρχάς, τόσο για τις ελληνικές κοινοπολιτείες όσο και για τις ΗΠΑ και τον Καναδά ισχύει ότι αιρετοί αντιπρόσωποι επηρεάζουν άμεσα τη διαμόρφωση της πολιτικής στην ομοσπονδία, ασκώντας νομοθετικό έργο αλλά και παρέχοντας τα μέλη της κυβέρνησης, που για την Αιτωλική Συμπολιτεία αποτελούσαν μια επιλεγμένη ομάδα *Απόκλιτων*, για την Αχαϊκή Συμπολιτεία αποτελούσαν τους *10 Δαμιουργούς* ή *Συνάρχοντες* ενώ για τις ΗΠΑ και τον Καναδά, τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Στην ΕΕ αντίθετα, τα μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ασκούν μόνο σχετική νομοθετική εξουσία ως αιρετοί αντιπρόσωποι, ενώ οι ατομικές τους επιλογές επηρεάζουν όχι άμεσα αλλά έμμεσα τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα προέλευσης τους μέσω της γενικότερης κοινοτικής νομοθεσίας και των *οδηγιών* ή *εισηγήσεων* και *συστάσεων* της Ευρ. Επιτροπής προς τα κράτη-μέλη.

Οι δυο αρχαίες ελληνικές κοινοπολιτείες κατά την άποψη μας φαίνεται ότι είχαν καταφέρει να συνθέσουν τη σωστή “χημεία” μεταξύ της έννοιας της αποκεντρωτικής διακυβέρνησης σε περιφερειακό επίπεδο αλλά και της ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας σε ομοσπονδιακό. Ως προς την άποψη περί αποκεντρωτικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων, είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ότι οι τοπικές εκκλησίες του δήμου, από τις οποίες προέρχονταν οι βουλευτές που απάρτιζαν τα ομοσπονδιακά συμβούλια και οι παλλαϊκές εθνοσυνελεύσεις (σίγουρα δυο για την Αιτωλική Συμπολιτεία μέσω των *Θερμικών* και των *Παναιτωλικών* και τουλάχιστον μια για την Αχαϊκή Συμπολιτεία, πιθανότατα την άνοιξη) αναδεικνύουν τον αποκεντρωτικό χαρακτήρα των συμπολιτειών, όπου για τα κρίσιμα ζητήματα πολιτικής, όπως εξωτερική πολιτική συναποφάσιζαν με δημοψήφισμα όλοι οι πολίτες (θεωρητικά ή τουλάχιστον όσοι ήταν δυνατόν να παραστούν στις εθνοσυνελεύσεις) μέσω μιας άμεσης και δημοκρατικής διαδικασίας.

Στις ΗΠΑ, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση για περισσότερη άμεση δημοκρατία σε κάποιες ομοσπονδιακές πολιτείες όπως στη Καλιφόρνια, μέσω θεσμών όπως η *ανάκληση* (recall), ενώ στην Ελβετία η διενέργεια δημοψηφισμάτων είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη. Δημοψηφίσματα ενοούνται και στο κρατίδιο της Βαυαρίας στη Γερμανία κλπ. Στην ΕΕ επαφίεται στη διαχειριστική ευχέρεια των κρατών-μελών να διενεργούν πανεθνικά δημοψηφίσματα, κυρίως για κρίσιμα θέματα,

όπως αποδοχή της ONE για την Δανία το 2000, της οποίας ωστόσο ο λαός εισηγήθηκε αρνητικά. Άλλο παράδειγμα αφορά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), πρόγονο της ΕΕ 3^{ων} νέων μελών το 1973, όπου επί παραδείγματι, η λαϊκή ετυμηγορία στην Ιρλανδία ανήλθε στο σημαντικό ποσοστό του 83,1% υπέρ της ένταξης, στη Δανία στο μικρότερο 63.3% ενώ ο νορβηγικός λαός απέρριψε την ΕΟΚ σε ποσοστό 53.3%. Επίσης, για την ένταξη στην ΕΕ δημοψηφίσματα διενεργήθηκαν και στα 10 νέα-κράτη μέλη της ΕΕ κατά τη μεγάλη διεύρυνση προς ανατολάς του 2004, μια πολιτική που πιθανόν η Γερμανία θεώρησε ως ευκαιρία για την εφαρμογή μιας νέας μορφής *Drang nach Osten*.¹⁴¹

Από την ανάλυση ως το σημείο αυτό ανακύπτουν δυο σημεία βάσει των οποίων θεωρούμε ότι οι ΗΠΑ και η ΕΕ υστερούν σε σχέση με τις αρχαίες ελληνικές συμπολιτείες! Αυτό φυσικά ισχύει όχι ως προς τα επιμέρους “τεχνικά” σημεία θεσμικής διάρθρωσης και υποστήριξης των δομών της ΕΕ, του Καναδά και των ΗΠΑ, όπου φυσικά υπερτερούν έναντι των αρχαίων συμπολιτειών, και αυτό είναι λογικό καθώς έπονται περί τα 2500 χρόνια, αλλά ως προς το ζήτημα των προοπτικών για περισσότερη άμεση δημοκρατία, αν γίνει αποδεκτή η προϋπόθεση ότι η συμμετοχική δημοκρατία αποτελεί την ιδεατή και ευκταία μορφή δημοκρατίας καθώς υπερτερεί ποιοτικά έναντι της έμμεσης, όπως υποστηρίζουν μεταξύ άλλων πολλοί συγγραφείς (Cronin, 1999; Matsuaka, 2005; Voigt and Blume, 2006; Kyriazis, 2012, Κυριαζής, 2014).

Αν υποθεθεί ότι η περισσότερη άμεση δημοκρατία είναι η λύση για την αναστολή της διάβρωσης του γοήτρου της δημοκρατίας στις μέρες μας στις δυτικές κυρίως κοινωνίες λόγω της γενικότερης αποτυχίας των πολιτικών ηγεσιών να ανταποκριθούν σε κρίσιμα και επίκαιρα ζητήματα που αφορούν την ευημερία των πολιτών τους (βλ. περιπτώσεις Ελλάδας, Ισπανίας, Ιταλίας, Πορτογαλίας κλπ) τότε οι σύγχρονες κοινωνίες θα ήταν δυνατόν να λάβουν κάποιας μορφής “μαθήματα” από τις αρχαίες ελληνικές συμπολιτείες.

Το πρώτο αφορά τη συχνότητα της έκφρασης των πολιτών άμεσα και δημοκρατικά: Στις ελληνικές συμπολιτείες ήταν υποχρεωτική και θεσμοθετημένη η “παλλαϊκή” ομοσπονδιακή εθνοσυνέλευση (τουλάχιστον δυο φορές για την Αιτωλική

¹⁴¹ Για όλα τα δημοψηφίσματα που αφορούν την ΕΕ και το άμεσα δημοκρατικό τους υπόβαθρο, η πηγή http://en.wikipedia.org/wiki/Referendums_related_to_the_European_Union είναι ιδιαίτερα κατατοπιστική.

Συμπολιτεία και τουλάχιστον μια φορά για την Αχαϊκή) κάτι που δεν ισχύει για τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την ΕΕ που εξετάζουμε διασυγκριτικά, όπου με την έννοια που τίθεται εδώ, δεν υφίστανται θεσμικώς κατοχυρωμένα “πανεθνικά” δημοψηφίσματα σε ετήσια βάση. Στις αμερικανικές πολιτείες γίνονται παλλαϊκά δημοψηφίσματα σε περιφερειακό επίπεδο, τα οποία αφορούν αυτές καθ’ αυτές τις πολιτείες (πχ., Νότια Ντακότα ή Τέξας).

Αντίστοιχα, στην ΕΕ τα δημοψηφίσματα αφορούν όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συνήθως κρίσιμα ζητήματα επιλογής σχετικά με την ΕΕ αλλά αποφασίζονται ανά κράτος ξεχωριστά και κάθε κράτος-μέλος έχει το δικαίωμα βέτο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η απόρριψη της συνταγματικής συνθήκης για την ΕΕ, επειδή δεν ήταν επιθυμία των 2 από τα 27 (τότε) μέλη της ΕΕ (της Γαλλίας και της Ολλανδίας).

Ωστόσο, αν οι διαμορφωτές της πολιτικής στην ΕΕ επιθυμούσαν να ενσκήψουν στο παράδειγμα των αρχαίων ελληνικών συμπολιτειών, τότε θα μπορούσαν ίσως να διαπιστώσουν ότι το πρόβλημα της αποδοχής της συνταγματικής συνθήκης θα είχε λυθεί προφανώς θετικά αν εφαρμόζονταν το “αχαϊκό και αιτωλικό μοντέλο”, δηλαδή μια πανευρωπαϊκή συναθροιστική δημοκρατική διαδικασία ψηφοφορίας με σαφώς εννοιολογικά προσδιορισμένες ερωτήσεις ώστε να είναι κατανοητές από τους Ευρωπαίους πολίτες υπέρ ή κατά μιας πολιτικής (πχ., κρίσιμες ερωτήσεις του τύπου: αποδοχή ή μη της συνταγματικής συνθήκης για την ΕΕ). Είναι προφανές ότι στο ζήτημα της άμεσης δημοκρατίας, οι ελληνικές συμπολιτείες υπερτερούν έναντι των ΗΠΑ και ΕΕ.

Ως προς το άλλο σκέλος που αφορά τη σωστή “χημεία” μεταξύ της έννοιας της αποκεντρωτικής διακυβέρνησης αλλά και της ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας, ίσως θα πρέπει να υποστηριχτούν οι εξής σκέψεις: το πρώτο δεδομένο αφορά το ευμετάβλητο γεωπολιτικό περιβάλλον κατά την β’ φάση της Κλασικής περιόδου και κατά την επακόλουθη Ελληνιστική εποχή. Το φαινόμενο των συμπολιτειών άνησε σε μια εποχή όπου καμία πολιτική δύναμη από τις τότε υπάρχουσες δεν φαίνεται να ήταν ικανή ώστε να επικρατήσει πολιτικο-στρατιωτικά και συνεπώς να είναι δυνατόν να ασκήσει ηγεμονική επιρροή επί των άλλων.

Φαίνεται ότι στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο, την εποχή μεταξύ 4^{ου} -2^{ου} αι. π.Χ. είχε διαμορφωθεί μια κατάσταση που προσιδιάζει σε αυτό που ονομάζεται στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων ως *power politics* μεταξύ των ισχυρών πολιτικο-

στρατιωτικών δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο (Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία, Μακεδονία, Αθήνα, Σπάρτη Θήβα) αλλά και επί της περιφέρειας του (ελληνιστικά βασίλεια της Ανατολής, Ρωμαϊκή Δημοκρατία κλπ.). Αυτή η κατάσταση φαντάζει αδύνατον να μην επηρέαζε τους κυβερνήτες των ομοσπονδιακών σχημάτων στην Ελλάδα, οι οποίοι πιθανότατα θα ευνοούσαν την θεσμική ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας, ώστε ο κυβερνήτης-αρχηγός του κράτους, ο *στρατηγός*, να παρουσιάζει διευρυμένες εξουσίες για μεγαλύτερη δυνατότητα ευελιξίας στη χρήση μέτρων πολιτικής.

Η εξουσία του ανώτερου πολιτειακού παράγοντα στις αρχαίες ελληνικές κοινοπολιτείες φαίνεται να απορρέει μέσα από μια “πυραμιδοειδή” θα λέγαμε δημοκρατική δομή από κάτω προς τα πάνω, ή αλλιώς μια διαδικασία *bottom up*. Αυτό κατά πάσα πιθανότητα γίνονταν για να αποφεύγονται οι τυχόν φυγόκεντρες τάσεις πόλεων-κρατών τα οποία ενδεχομένως να ήταν δυσαρεστημένα από τη συμμετοχή τους στο ομοσπονδιακό σχήμα και ενδεχομένως να επιθυμούσαν να αποχωρήσουν. Ο ανώτερος πολιτειακός παράγοντας της ελληνικής ομοσπονδίας, ο *στρατηγός* συνεπικουρούμενος από το υπουργικό του συμβούλιο διέθετε διευρυμένες αρμοδιότητες και υψηλό γόητρο συγκρίσιμο ίσως με αυτό του προέδρου των ΗΠΑ, και της Ρωσίας, που δεν είναι ίσως τυχαίο ότι αποτελούν δυο τεράστιες γεωγραφικά ομοσπονδίες, αλλά και της Γαλλίας, δηλαδή 3^{ov} από τις σημερινές πλανητικές “μεγάλες δυνάμεις” αν και ο τελευταίος όρος φαντάζει σήμερα παρωχημένος.

Η επιτυχία όμως των ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων συνίσταται στην κρίσιμη κατά την άποψη μας παράμετρο του να συνδυαστεί ή ισχυρή εξουσία της κυβέρνησης ώστε να είναι ικανή να λαμβάνει και να επιβάλλει αποφάσεις, με την προσωπικότητα του “προϊστάμενου” της, του *Στρατηγού* της αρχαίας συμπολιτείας), υπό το πρίσμα και τη φιλοσοφία δημοκρατικής/συλλογικής διακυβέρνησης και μάλιστα συμμετοχικής μορφής, σε κάποιες σημαντικές εκφάνσεις της.

Ως προς το ζήτημα της ισοπολιτείας, από την όλη ανάλυση των υποενοτήτων για την Αιτωλική και την Αχαϊκή συμπολιτεία, συνάγεται ότι ήταν σε ισχύ ένα -για τα δεδομένα της εποχής- καθεστώς τέτοιο ώστε όλα τα ατομικά δρώντα υποκείμενα των συμπολιτειών να μπορούν να δραστηριοποιούνται απρόσκοπτα σε οικονομικούς και πολιτικούς όρους εντός της ομοσπονδίας με πλήρη διασφάλιση των πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων τους. Η ισοπολιτεία στις ελληνικές ομοσπονδίες υπερτερεί της ΕΕ και υπο αυτή την οπτική, εντάσσονται στη κατηγορία των ώριμων ομοσπονδιών

όπως οι ΗΠΑ και ο Καναδάς.

Ως προς το ζήτημα της κοινής πολιτικής Άμυνας και Ασφάλειας, οι αρχαίες συμπολιτείες διέθεταν συντεταγμένες στρατιωτικές δυνάμεις τύπου οπλιτικής φάλαγγας (Walbank, 1933, repr. 2010; Anderson, 1967), κατά τα πρότυπα των ελληνικών στρατιωτικών μοντέλων από την Αρχαϊκή εποχή ως τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Η Αιτωλική Συμπολιτεία διέθετε στην ανώτατη στρατιωτική ιεραρχία τον *Στρατηγό*, που αποτελούσε παράλληλα όπως έχει αναφερθεί και τον αρχηγό του κράτους. Ο Στρατηγός ηγείτο των ΕΔ κατά τον τρόπο που το πράττει σήμερα ένας Έλληνας Αρχηγός ΓΕΕΘΑ, ή ο διοικητής των δυνάμεων του NATO στην Ευρώπη, ο λεγόμενος *Saceur*, συνήθως προερχόμενος από τον κλάδο του Ναυτικού και έχων την ιδιότητα του Ναυάρχου.

Ο Στρατηγός της συμπολιτείας, όπως αναφέρθηκε στις 6.5.2.) και 6.5.3.) προέδρευε στις συνελεύσεις της ομοσπονδίας, δέχονταν τις ξένες διπλωματικές αντιπροσωπείες και τις εισήγαγε στο ομοσπονδιακό *συνέδριο*. Επιπλέον, ήταν δυνατόν να αποστέλλεται ως επιτετραμμένος για τη σύναψη συμφωνιών εξωτερικής πολιτικής σε ξένες πόλεις-κράτη. Αυτό με μια απλή αναγωγή σημαίνει ότι ο Στρατηγός διέθετε παράλληλες αρμοδιότητες Αρχηγού Κράτους, Προέδρου της Κυβερνήσεως, Υπουργού Εξωτερικών, Υπουργού Άμυνας και Αρχηγού των Ενόπλων Δυνάμεων με μια σύγχρονη ματιά! Υπό την έννοια αυτή, διέθετε περισσότερο διευρυμένες πολιτικο-στρατιωτικές αρμοδιότητες από τους 10 στρατηγούς της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Εικάζουμε ότι δεν ήταν δυνατόν να επιτελεί παράλληλα όλα αυτά τα λειτουργήματα και πιθανότατα αυτά θα διαμοιράζονταν σε υφιστάμενα στελέχη, όπως ο *Υπαρχος*. Επιπλέον, οι ομοσπονδιακές στρατιωτικές δυνάμεις ήταν οργανωμένες σε περιφερειακά συγκροτήματα. Κάθε ένα από τα 7 περιφερειακά συγκροτήματα διέθετε ένα στρατιωτικό σώμα *1000 επιλέκτων*, όπου όπως μαρτυρεί το όνομα τους αποτελούσαν τις πιο έμπειρες και “δοκιμασμένες” στρατιωτικές δυνάμεις από επαγγελματίες στρατιώτες. Για την Αιτωλική συμπολιτεία είναι γνωστό ότι υπήρχαν ακόμη οι *επάριτοι* που πιθανότατα αποτελούσαν ένα μείγμα λιγότερο εξειδικευμένων κληρωτών και ημι-επαγγελματιών στρατιωτών. Πιθανότατα, παραπλήσια αν όχι ταυτόσημη ήταν και η στρατιωτική οργάνωση όσον αφορά την Αρχαϊκή Συμπολιτεία.

Φαίνεται ότι οι ένοπλες δυνάμεις της Αρχαϊκής Συμπολιτείας δεν παρέμειναν

στατικές μέσα στο χρόνο, αλλά ανάλογα με τις περιστάσεις επιτελούνταν σε αυτές και μετατροπές. Στην 6.5.3.2.) αναφέρθηκε ότι χάριν της συμβολής μιας σειράς στρατηγών με κυριότερο τον Άρατο, ο ομοσπονδιακός αχαϊκός στρατός ενισχύθηκε και με ελαφρύτερα και πιο ευέλικτα τμήματα, όπως οι *θυρεοφόροι* αλλά και με σημαντική συνεισφορά μισθοφορικών τμημάτων. Μια τέτοια παρατήρηση θα ήταν ίσως δυνατόν να οδηγήσει στην ιδέα της περαιτέρω διερεύνησης της συσχέτισης της στρατιωτικής οργάνωσης με την ύπαρξη δημοκρατικών ή μη κυβερνήσεων. Πιθανόν, η στρατιωτική δομή οργάνωσης της Αχαϊκής Συμπολιτείας να ευνοούσε την εισαγωγή αλλαγών και καινοτομιών περισσότερο εύκολα από μη δημοκρατικά καθεστώτα, όπως πχ., της Σπάρτης κατά την περίσταση και όταν ενδεχομένως το απαιτούσαν οι συνθήκες. Ωστόσο, κάτι τέτοιο για να υποστηριχθεί επαρκώς χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση.

Ίσως, το γεγονός της εφαρμογής νέων στρατιωτικών καινοτομιών από την Αθηναϊκή Δημοκρατία (πχ. τριήρεις- Θεμιστοκλής και Πελοπιδάκης-Ιφικράτης), και την Αχαϊκή Συμπολιτεία (Άρατος-θυρεοφόροι) να αναδεικνύει αυτή την άλλη διάσταση της σχέσης θεσμών και δημοκρατίας στο πεδίο της μάχης. Η ένσταση σε αυτό θα μπορούσε να είναι το παράδειγμα των τρομερών στο απόγειο τους Μακεδονικών φελαγγών, που προήλθαν δηλαδή από ένα βασιλικό και μη δημοκρατικό καθεστώς. Επιπλέον, ο σπαρτιατικός στρατός υπό τον μεταρρυθμιστή Κλεομένη Γ΄ φαίνεται ότι αναδιοργανώθηκε κατά τα μακεδονικά πρότυπα, πολύ όμως αργά για να αποτρέψει την γεωπολιτική έκλειψη της Σπάρτης και της σταδιακής της αποχώρησης από το προσκήνιο της ιστορίας.

Η Μακεδονία με τη σειρά της ηττήθηκε τελικά από τη δημοκρατική Ρώμη σε μια σειρά αποφασιστικών μαχών, όπως στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ., και την Πύδνα το 146 π.Χ., καθώς η δεύτερη οποία εισήγαγε μια νέα στρατιωτική καινοτομία: αυτή της λεγεώνας έναντι της ελληνικής φάλαγγας. Η συσχέτιση ή μη στρατιωτικών καινοτομιών και δημοκρατίας για να υποστηριχθεί επαρκώς νομίζουμε ότι θα ήταν δυνατόν να αποτελεί ένα νέο μελλοντικό πεδίο έρευνας μιας επόμενης διατριβής. Εδώ άλλωστε τίθεται ξανά το θέμα της συσχέτισης στρατιωτικών και δημοκρατικών αξιών, όπως έχει ήδη αναλυθεί στην 3.3. (δες, και Hanson, 2009; Kyriazis and Paparrigopoulos, 2012).

Σε αντίθεση με την ύπαρξη ομοσπονδιακής δομής ΕΔ για την Αχαϊκή, την Αιτωλική Συμπολιτεία και τις ΗΠΑ και τον Καναδά, οι στρατιωτικές δυνατότητες της

ΕΕ δεν διαθέτουν ανάλογη δομή. Οι στρατιωτικές δυνατότητες της ΕΕ εδράζονται σε ένα κατά βάση “δυικό” μοντέλο οργάνωσης. Αφενός μεν απαρτίζονται -τουλάχιστον θεωρητικά- από τις διαφορετικές στρατιωτικές δυνάμεις των 28 χωρών-μελών, οι οποίες αφορούν πρωτίστως υπηρεσίες ασφάλειας σε εθνικό επίπεδο, (πχ., συγγρικός στρατός ξηράς, ελληνικό πολεμικό ναυτικό, γερμανική πολεμική αεροπορία), αφετέρου δεν υφίστανται στρατιωτικοί σχηματισμοί οι οποίοι αφορούν την ΕΕ ως σύνολο με συγκεκριμένη δομή, εξοπλισμό και φιλοσοφία δράσεως.

Η ΕΕ διαθέτει ωστόσο μια σειρά “πανευρωπαϊκής” φιλοσοφίας στρατιωτικούς σχηματισμούς, όπως τα *Eurocorps* και τα *EU Battlegroups* τα οποία αποτελούνται από επιμέρους στρατιωτικά τμήματα που υπάγονται στην δικαιοδοσία της ΕΕ. Όλα αυτά τα τμήματα διενεργούν ειρηνευτικές αποστολές, αποστολές διαχείρισης κρίσεων και επιβολής της ειρήνης, τις επονομαζόμενες και ως επιχειρήσεις τύπου Petersberg. Την περίοδο 2003-2010 η ΕΕ είχε επιτυχώς διενεργήσει 19 ειρηνευτικές αποστολές ενώ το 2012 εξακολουθούσε να διατηρεί 15 από αυτές σε σύνολο 52 σε παγκόσμιο επίπεδο, κατατασσόμενη δεύτερη και μόνο πίσω από τον ΟΗΕ στη σχετική λίστα (SIPRI Yearbook 2009, 2012).

Οι Metaxas and Economou (2012) ερμηνεύουν την εστίαση της ΕΕ σε τέτοιες επιχειρήσεις ως το αποτέλεσμα της αλλαγής στη φύση της στρατιωτικής απειλής, από την καθαρή αναμέτρηση συμβατικών δυνάμεων σε στρατιωτικούς όρους κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου σε μια σειρά νέων τάσεων, όπως ειρηνευτικές αποστολές, αντιμετώπιση τρομοκρατικών ενεργειών, αποτροπή χρήσης όπλων μαζικής καταστροφής κλπ.

Τα θεσμικά πολιτικο-στρατιωτικά όργανα της ΚΕΠΠΑ της ΕΕ, απόρροια των συνθηκών του Μάαστριχτ (1991) και του Άμστερνταμ (1997) είναι επιπλέον: η μόνιμη *Επιτροπή Πολιτικής και Ασφάλειας* (Political and Security Committee, PSC), η *Στρατιωτική Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (European Union Military Committee, EUMC) και η *Επιτροπή Διαχείρισης Κρίσεων* (Committee for Civilian Aspects of Crisis Management, CIVCOM) ενώ στα πλαίσια της ολοκλήρωσης της ευρωπαϊκής αμυντικής βιομηχανίας συνεστήθησαν οι οργανισμοί OCCAR και EDA.

Ελπιδοφόρα μηνύματα για τη θεσμική ολοκλήρωση της ΚΕΠΠΑ ώστε να καταστεί αυτή πιο εποικοδομητική, αποτελεί και η σύσταση του θεσμικού οργάνου, του *Υπατου Εκπρόσωπου για την Εξωτερική Πολιτική και την Πολιτική Ασφάλειας*, όπως αυτό αναπροσαρμόστηκε και εμπλουτίστηκε κατά την πρόσφατη Σύνοδο της

Λισαβόνας του 2007.¹⁴²

Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι παρά τις θεσμικές εξελίξεις της ΚΕΠΠΑ, στην πραγματικότητα η ευρωπαϊκή άμυνα απέχει αρκετά από τη σύσταση ενός ενιαίου υπερεθνικού οργανισμού “Ομοσπονδιακών Ενόπλων Δυνάμεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης” (προτείνουμε τον όρο *FEUAF* ήτοι, Federal European Union Armed Forces) υπό την έννοια που γίνεται αντιληπτό το έργο που επιτελούσαν η ομοσπονδιακές στρατιωτικές δυνάμεις της Αχαϊκής και της Αιτωλικής Συμπολιτείας ή των σημερινών ΗΠΑ και του Καναδά αναφορικά με ζητήματα ασφάλειας και άμυνας. Το σχήμα 4 παρουσιάζει τη δομή οργάνωσης που αφορά τις Ένοπλες Δυνάμεις των υπό εξέταση 4^{ων} περιπτώσεων.

Είναι προφανές ότι πρόκειται περί μιας αφαιρετικής προσέγγισης καθώς ούτε επαρκή στοιχεία για τη στρατιωτική ιεραρχία του συμπολιτειών υπάρχουν, αλλά ούτε πρόθεση της έρευνας μας σε αυτό το σημείο είναι να επισέλθουμε σε ιδιαίτερα τεχνικές μελέτες που αφορούν τη στρατιωτική οργάνωση των αρχαίων και των σύγχρονων ομοσπονδιακών σχημάτων. Υπό το πρίσμα αυτό, παρατηρείται ότι οι περιπτώσεις των δύο ελληνικών συμπολιτειών ομοιάζουν στο τρόπο οργάνωσης με αυτόν των ΗΠΑ, της ισχυρότερης πολεμικής μηχανής στον 21^ο αι! Οι δυο αρχαίες συμπολιτείες διέθεταν τον Στρατηγό και κατόπιν αυτού, τον Υποστράτηγο ως δεύτερο κατά σειρά στην ανώτατη ιεραρχία τους.

Παρά το ότι δεν αναφέρεται βαθμός Υποστρατήγου από τις αρχαίες πηγές για την Αιτωλική Συμπολιτεία γίνεται εδώ η υπόθεση ότι υπήρχε, καθώς οι δυο συμπολιτείες από την περιγραφή στις ενότητες 6.5.2.) και 6.5.3.) ομοιάζουν αρκετά στη στρατιωτική τους οργάνωση. Ο βαθμός του Στρατηγού και του Υποστρατήγου των συμπολιτειών δύνανται να παραλληλιστεί με τον Αρχηγό και τον Υπαρχηγό του επταμελούς αμερικανικού Γενικού Επιτελείου. Όπως παρατίθεται στο σχήμα 4, η Αιτωλική Συμπολιτεία διέθετε, κατ’ αναλογία με τις ΗΠΑ και το 7-μελές αμερικανικό Γενικό Επιτελείο (Joint Chiefs of Staff), τους 7 Επιλέκταρχους. Ενδεχομένως ο Στρατηγός, ο Υποστράτηγος και οι 7 Επιλέκταρχοι να αποτελούσαν ένα εννεαμελές ανώτατο στρατιωτικό συμβούλιο για την Αιτωλική Συμπολιτεία.

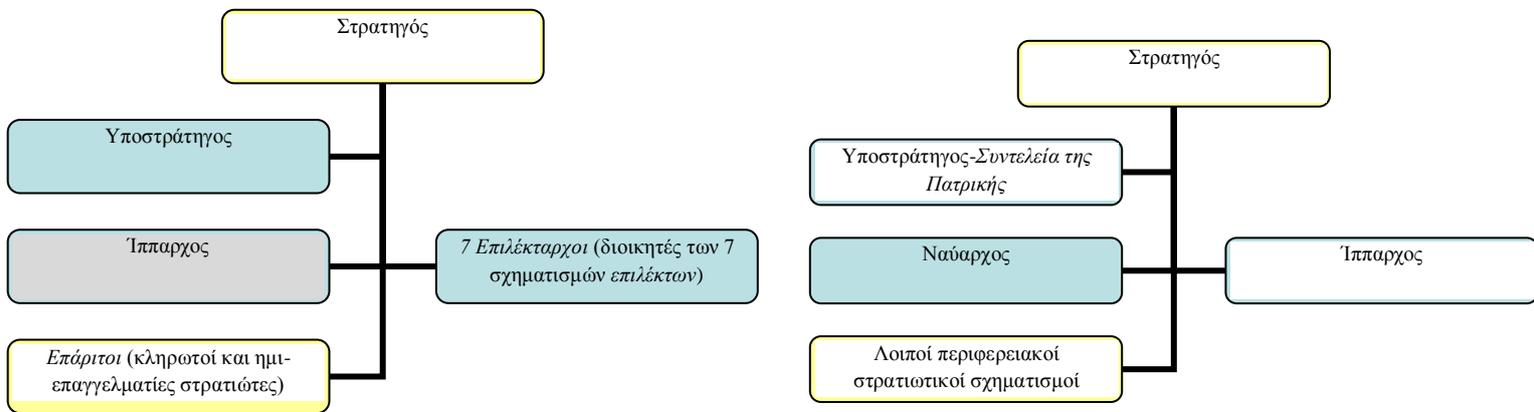
Εικάζουμε ότι ένα αντίστοιχο ανώτατο επιτελικό συμβούλιο υπήρχε όσον

¹⁴² Για τη θεσμική δομή και τους πολιτικό-στρατιωτικούς οργανισμούς της ΕΕ, όπως ο Organisation Conjointe de Cooperation en matiere d’Armement (OCCAR) και η European Defence Agency (EDA), δεξ και Οικονόμου (2010) και τις σε αυτό αναφορές.

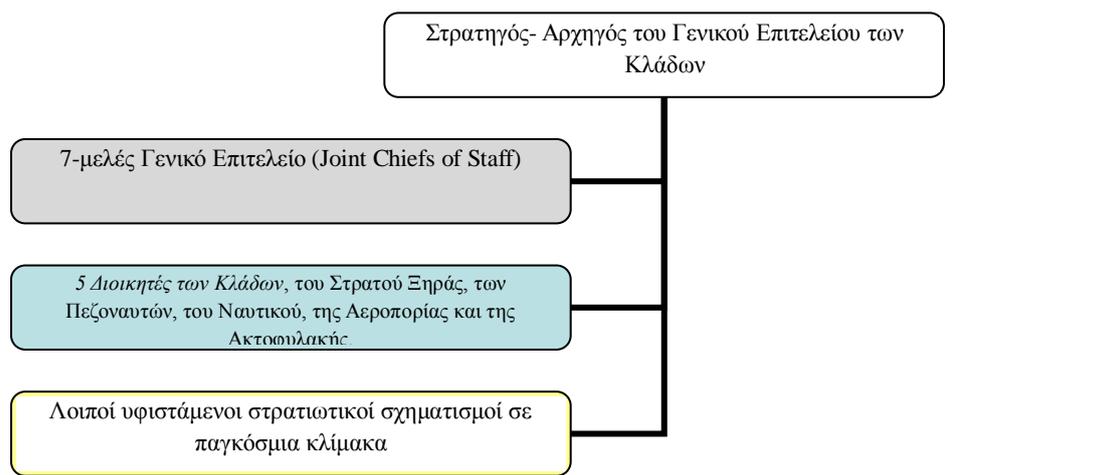
Σχήμα 4: Οργανόγραμμα στρατιωτικής οργάνωσης των ελληνικών και των σύγχρονων ομοσπονδιών

α) Αιτωλική Συμπολιτεία

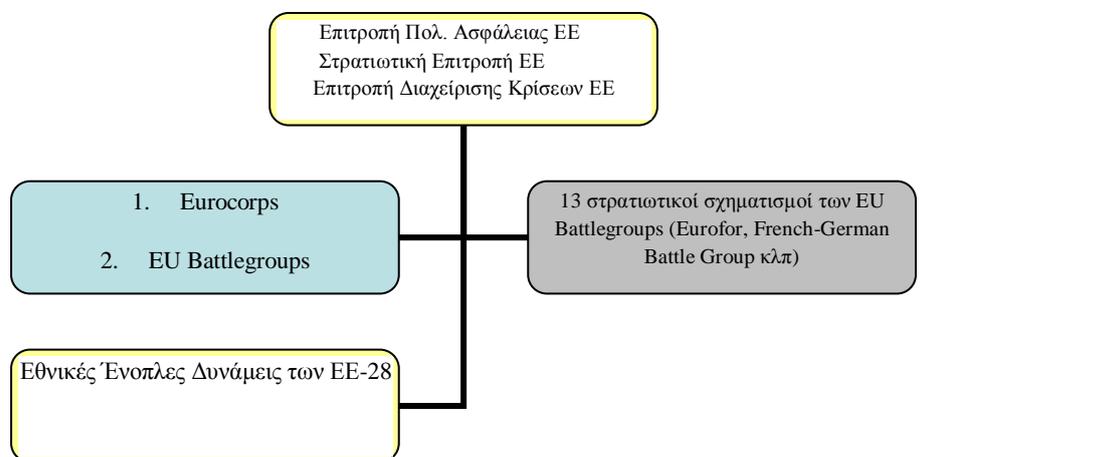
β) Αχαϊκή Συμπολιτεία

γ) ΗΠΑ

δ) ΕΕ

αφορά και την Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Το επόμενο κριτήριο ανάλυσης που τέθηκε στην 6.1.) αφορά την ύπαρξη ενιαίου ομοσπονδιακού νομίσματος. Η στήλη 7 του πίνακα 20, παρέχει μια σύνθεση πληροφοριών αναφορικά με το ζήτημα της χρήσης ή μη ομοσπονδιακού νομίσματος από τις 4 προς εξέταση περιπτώσεις. Στον πίνακα 20 με την ένδειξη “ON” υποδηλώνουμε τις 18 χώρες-μέλη της ONE, και με “TN” τις υπόλοιπες, εκτός ευρώ.

Όπως ήδη έχει αναλυθεί, οι δυο ελληνικές συμπολιτείες διέθεταν ένα “μεικτό” σύστημα νομισματικής κυκλοφορίας. Πιθανότατα διατηρούσαν για τις συναλλαγές εντός της πόλεως-κράτους το τοπικό τους νόμισμα, αλλά για συναλλαγές με την υπόλοιπη συμπολιτεία χρησιμοποιούσαν ομοσπονδιακό νόμισμα το οποίο εξέδιδαν οι ίδιες οι πόλεις. Σε αντίθεση με την ΕΕ, όπου το κοινό νόμισμα που αφορά τη ζώνη της ONE είναι ένα και ενιαίο, το ευρώ, οι ελληνικές συμπολιτείες διέθεταν την ευχέρεια να εκδίδουν δικά τους ομοσπονδιακά νομίσματα. Παρά ταύτα, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονταν μια σειρά από επιμέρους ζητήματα, όπως ο πληθωρισμός δεν είναι γνωστός καθώς δεν υπάρχουν σαφείς σχετικές πηγές και είναι δυνατόν να γίνουν μόνο υποθέσεις.

Ως προς το ζήτημα του κρατικού προϋπολογισμού, στις 6.5.2.) και 6.5.3.) έγινε η υπόθεση, δεδομένων των συνθηκών *power politics* στις αρχαίες ομοσπονδίες, ότι οι αμυντικές δαπάνες πιθανόν να ανέρχονταν ή και να υπερέβαιναν το 70% του ετήσιου κρατικού προϋπολογισμού. Σύμφωνα με τις τωρινές στατιστικές πηγές των αμερικανικών κρατικών υπηρεσιών CBO, OMB και BEA, ο ομοσπονδιακός κρατικός προϋπολογισμός ανήλθε σε 3.45 τρις δολάρια για το 2013, που αναλογεί στο 20.5% του ΑΕΠ, ενώ οι αμυντικές δαπάνες ανήλθαν σε 625 δις δολάρια, που αναλογούν στο 18% του κρατικού προϋπολογισμού. Ο αντίστοιχος канаδικός προϋπολογισμός ανέρχεται σε 264.0 δις δολάρια, που ως ποσοστό του ΑΕΠ αναλογεί στο 25%, ενώ οι αμυντικές δαπάνες που αναλογούν στο 14.1% του κρατικού προϋπολογισμού.

Αντίθετα, στην ΕΕ ο “ομοσπονδιακός” προϋπολογισμός ανέρχεται μόλις σε 142.6 δις ευρώ, που αναλογεί σε περίπου 1% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος στις χώρες μέλη της ΕΕ-28 συνολικά, το οποίο φαντάζει πολύ μικρό μέγεθος για μια ολοκληρωμένη πολιτική υποστήριξης των κρατών-μελών υπό την οπτική της μιας

ευρύτερης αναδιανεμητικής ομοσπονδιακής ομπρέλας ανάλογα με τις ανάγκες των μελών.¹⁴³

Τέλος, ως προς το ζήτημα της ομοσπονδιακής δικαιοσύνης, από τα ευρήματα που συνάγονται από την ανάλυση των 6.5.2 και 6.5.3. είναι δυνατόν να υποστηριχτεί ότι οι δυο ελληνικές συμπολιτείες παρείχαν, για τα δεδομένα της εποχής τους ένα ικανοποιητικό επίπεδο δικαιοσύνης σε δευτεροβάθμιο ομοσπονδιακό επίπεδο.

Το πλαίσιο ανάλυσης που ακολουθείται στην ενότητα αυτή, επιδίωξη μας είναι να ολοκληρωθεί με μια άλλη παραπλήσια μεθοδολογία βάσει της οποίας επιδιώκεται να προσδιορισθεί η σημασία των δυο αρχαίων ελληνικών ομοσπονδιών βάσει δυο κύριων κριτηρίων, του βαθμού του εκδημοκρατισμού τους και του βαθμού συνοχής των ομοσπονδιακών τους δομών. Καθώς οι θεσμικές δομές στις δυο ελληνικές ομοσπονδίες ήταν όπως έχει καταδειχθεί στις 6.5.2. και 6.5.3. παρόμοιες, για τα δεδομένα της ακολουθητέας ανάλυσης επιλέγουμε μια από τις δυο, την Αιτωλική, την οποία συγκρίνουμε με την ΕΕ και τον Καναδά.

Η ανάλυση περιλαμβάνει 8 επιμέρους κριτήρια: Για την περίπτωση του εκδημοκρατισμού τα εξής κριτήρια: α) της *ισονομίας* έναντι του νόμου β) της *ισηγορίας* ως δυνατότητας να προτείνονται *πρωτοβουλίες* πολιτών (γνωστότερες στη διεθνή βιβλιογραφία ως *initiatives*) με συλλογικό προσανατολισμό, δηλαδή της δυνατότητας πολιτών να ζητούν την υιοθέτηση ενός νέου μέτρου ή δέσμης μέτρων από την πολιτεία μέσω ενεργούς συμμετοχής στα κοινά, άμεσα και δημοκρατικά γ) της *ισοκρατείας* (πολιτική ισότητα) και δ) της οικείας από την ανάλυση στο εν λόγω κεφάλαιο έννοιας της *ισοπολιτείας*.

Το δεύτερο κριτήριο της συνοχής περιλαμβάνει τα εξής 4 επι-μέρους οικονομικά κριτήρια, καθώς η συνοχή μιας κοινωνίας επηρεάζεται σημαντικά από την μακροοικονομική συλλογική επίδοση της στο χρόνο: ε) νομισματική ένωση στ) δημοσιονομική ένωση και ομοσπονδιακές δαπάνες ζ) βαθμός περιβάλλοντος

¹⁴³ Τα μακρο-οικονομικά αυτά στοιχεία καθώς άλλα σχετικά συλλέχθηκαν από τις εξής πηγές: (<http://www.cbo.gov/publication/44521>),

<http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/omb/budget/fy2015/assets/defense.pdf>,

http://www.bea.gov/newsreleases/national/gdp/2013/pdf/gdp2q13_adv.pdf,

http://ec.europa.eu/budget/figures/2014/2014_en.cfm

http://www.gbm.scotiabank.com/English/bns_econ/fedbudget.pdf

<http://www.concordcoalition.org/learn/budget/federal-budget-pie-charts>

<http://www.budget.gc.ca/2014/docs/plan/ch4-2-eng.html>

Πίνακας 21: Διασυγκριτική ανάλυση μεταξύ της Αιτωλικής Συμπολιτείας του Καναδά και της ΕΕ βάσει των δυο κριτηρίων του εκδημοκρατισμού και της συνοχής

Κριτήρια				
i) Εκδημοκρατισμός				
Ομοσπονδία	“Ισονομία” (ισότητα έναντι του νόμου)	“Ισηγορία” (ισότητα στις πρωτοβουλίες πολιτών)	“Ισοκρατεία” (πολιτική ισότητα)	“Ισοπολιτεία” (“μεταφορά” πολιτικών δικαιωμάτων από πόλη σε πόλη)
Αιτωλική Ομοσπονδία	▼	▼	▼	▼
Καναδάς	▼	◇	▼	▼
ΕΕ	▼	◇	Εν μέρει	◇
ii) Συνοχή				
	Νομισματική Ένωση	Ομοσπονδιακός προϋπολογισμός & δημοσιονομική εναρμόνιση	Κοινή αγορά και ρύθμιση του ελεύθερου ανταγωνισμού	ΚΕΠΠΑ
Αιτωλική Ομοσπονδία	▼	▼	▼	▼
Καναδάς	▼	▼	▼	▼
ΕΕ	▼ (18 μέλη της ONE)	◇ Πολύ χαμηλό budget	▼	◇
	▼		ΕΕ	
	▼			
	◇			

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη στην ανάλυση του εν λόγω κεφαλαίου

οικονομικών ελευθεριών η) κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ). Η ΚΕΠΠΑ, πέραν της συσχέτισης της με την πολιτική ολοκλήρωση συμπεριλαμβάνεται στα οικονομικά κριτήρια γιατί οι δαπάνες για την υποστήριξη της από την Αιτωλική συμπολιτεία δεν ήταν, όπως αναφέρθηκε στην 6.5.2. καθόλου ευκαταφρόνητες (70% επι του προϋπολογισμού), κάτι που ισχύει όπως ήδη έχει αναφερθεί και για τον Καναδά αλλά πολύ λιγότερο για την ΕΕ.

Ξεκινώντας με το 1^ο κριτήριο και την παράμετρο της ισονομίας, από στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί από τη μέχρι τώρα ανάλυση μπορεί να υποστηριχτεί ότι καλύπτεται και από τις τρεις περιπτώσεις ελέγχου. Ως προς το δεύτερο κριτήριο, η

ισηγορία ως το δικαίωμα έκφρασης και ενεργής συμμετοχής στα κοινά, συσχετίζεται εδώ όπως αναφέρθηκε ήδη, με τις λεγόμενες, *πρωτοβουλίες πολιτών*, οι οποίες μπορούσαν πράγματι να αναδειχθούν, να υποστηριχθούν και ίσως να υιοθετηθούν ως μέτρα πολιτικής του κράτους μέσω της παλλαϊκής εθνοσυνέλευσης των Αιτωλών δυο φορές το χρόνο.

Στον Καναδά η ισηγορία φαίνεται περιορισμένη καθώς από το 1867, έτος σύστασης της καναδικής ομοσπονδίας μέχρι σήμερα, μόνο 3 δημοψηφίσματα έχουν πραγματοποιηθεί σε ομοσπονδιακό επίπεδο και μερικά μόνο σε περιφερειακό-“τοπικό”. Εξάιρεση αποτελεί η Κολούμπια που είναι το μόνο περιφερειακό συγκρότημα που από το 1995 έχει υιοθετήσει θεσμικά τις πρωτοβουλίες πολιτών και την *ανάκληση* (recall), με την *Πράξη Ανάκλησης και Πρωτοβουλιών* (Recall and Initiative Act, Bill 36). Ωστόσο, είναι σε ισχύ περί τα 70 νομοθετήματα σε όλο τον Καναδά που παρέχουν τη δυνατότητα στους πολίτες να συμμετάσχουν άμεσα στην νομοθετική διαδικασία σε δημοτικό επίπεδο (Mendelsohn, Parkin, 2005).

Πρόσφατα, στις πολιτείες Οντάριο και Κολούμπια μια νέα θεσμική διευθέτηση υιοθετήθηκε πειραματικά, σύμφωνα με την οποία δημιουργήθηκαν τοπικές συνελεύσεις πολιτών οι οποίοι επιλέχθηκαν με κλήρωση τυχαία ώστε να συνεισφέρουν στην αναμόρφωση της εκλογικής διαδικασίας (LeDuc, 2011). Η μέθοδος ομοιάζει με την εκλογή των δημόσιων λειτουργών στην αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία άμεσα και δημοκρατικά. Συνεπώς, δεδομένης της εφαρμογής της ανάκλησης και των πρωτοβουλιών, αλλά σε λίγες περιφέρειες, θεωρούμε ότι το επί μέρους κριτήριο της ισηγορίας στο Καναδά ισχύει αλλά σε περιορισμένο βαθμό.

Στην ΕΕ τέλος με τη συνθήκη της Λισαβόνας αποφασίστηκε η διενέργεια πρωτοβουλιών οι οποίες όμως δεν εμπεριέχουν το κρίσιμο στοιχείο να έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη-μέλη στα οποία πραγματοποιούνται. Ωστόσο, με τον Κανονισμό (ΕΕ) αριθ. 211/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16ης Φεβρουαρίου 2011, σχετικά με την πρωτοβουλία πολιτών (<http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/legislative-framework>, δεξ και ec.europa.eu/citizens-initiative/files/guide-eci-el.pdf) προβλέπεται πρωτοβουλίες πολιτών να γίνονται δεκτές από την Ευρωπαϊκή επιτροπή εφόσον κάθε νέα πρόταση συγκεντρώνει τουλάχιστον 1 εκ. υπογραφών από τουλάχιστον 7 από τα 28 κράτη-μέλη της ΕΕ. Συνεπώς, η ισηγορία στην ΕΕ είναι περιορισμένη ως πρακτικό εργαλείο πολιτικής, καθώς απαιτεί συνδυασμό δράσεων ομάδων πολιτών από 7

τουλάχιστον διαφορετικά κράτη-μέλη, που εικάζουμε ότι μέχρι να σχηματοποιηθούν σε συγκεκριμένο αποτέλεσμα, καθίστανται εξαιρετικά χρονοβόρες.

Ως προς την ισοκρατεία, η Αιτωλική Συμπολιτεία μπορεί να χαρακτηριστεί ανώτερη από τον Καναδά καθώς στην ελληνική περίπτωση, όλα τα θεσμικά όργανα εκλέγονταν άμεσα ή έμμεσα αλλά πάντως δημοκρατικά, ενώ στον Καναδά, αν και οι βουλευτές εκλέγονται τα μέλη της Γερουσίας διορίζονται. Στην ΕΕ αντίθετα, τα θεσμικά όργανα της δεν εκλέγονται, με εξαίρεση τους ευρωβουλευτές αλλά διορίζονται δίνοντας την εντύπωση μιας απομακρυσμένης από την κοινωνία “ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας”. Υπό το πρίσμα αυτό, η πολιτική ισότητα στην ΕΕ χωλαίνει και συνεπώς ισχύει μόνο εν μέρει αφού δεν εφαρμόζονται παντού δημοκρατικές διαδικασίες εκλογής των θεσμικών της οργάνων. Τέλος, ως προς την ισοπολιτεία, αυτή ισχύει στις πραγματικές ομοσπονδίες (Αιτωλική, Καναδά) αλλά όπως έχει ήδη αναλυθεί στην 6.5.2.) όχι στην ΕΕ.

Ως προς το δεύτερο κριτήριο, αυτό της συνοχής, ήδη έχει αναλυθεί εκτενώς το θέμα της νομισματικής πολιτικής στην Αιτωλική ομοσπονδία, όπου υφίστατο ένα “μεικτό σύστημα” με παράλληλη χρήση τοπικών και ομοσπονδιακών νομισμάτων. Στον Καναδά υπάρχει ένα ενιαίο ομοσπονδιακό νόμισμα, το καναδικό δολάριο, ενώ στην ΕΕ μόνο τα 18 μέλη της ΟΝΕ έχουν κοινό “ομοσπονδιακό” νόμισμα.

Ως προς το επί μέρους κριτήριο συνοχής που αφορά τον ομοσπονδιακό προϋπολογισμό έχει ήδη αναφερθεί ότι υπήρχε με βεβαιότητα κρατικός προϋπολογισμός στην Αιτωλική Συμπολιτεία, όπου οι αμυντικές δαπάνες εκτιμούμε ότι αντιστοιχούσαν περίπου στο 70%. Δυστυχώς όμως δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία που να αφορούν την διάρθρωση του, ώστε να διαπιστωθεί αν μέρος αυτών των δαπανών αφορούσε ή όχι αναδιανεμητικές κοινωνικές παροχές. Στον Καναδά ο προϋπολογισμός ανήλθε το 14% του ΑΕΠ για το οικονομικό έτος 2013, όπου το 25% αναλογούσε σε αμυντικές δαπάνες. Αντίθετα, διαπιστώθηκε ότι στην ΕΕ ο “ομοσπονδιακός” προϋπολογισμός ανέρχεται στο “απελπιστικά” μικρό ποσοστό του 1% επί του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος στις χώρες μέλη της ΕΕ-28. Με τόσο μικρή συμμετοχή ο ομοσπονδιακός προϋπολογισμός δεν μπορεί να συνδράμει σημαντικά στην περαιτέρω συνοχή της ΕΕ από την οικονομική της σκοπιά.

Ως προς το τρίτο επιμέρους κριτήριο της συνοχής που αφορά τις σχετικές ρυθμίσεις για την ελευθερία της αγοράς, ο Καναδάς και η ΕΕ ως σύγχρονες οικονομίες υπερέχουν της Αιτωλικής, στην οποία όμως κατά τα φαινόμενα ίσχυαν οι

βασικές αρχές της ελεύθερης οικονομίας (ελευθερία στο εμπόριο, τραπεζικές υπηρεσίες, ελευθερία στη διακίνηση εργασίας και κεφαλαίου κλπ.) όπως διαπιστώθηκε στην 6.5.2.). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ΕΕ εκρρεμεί το φλέγον ζήτημα για την φορολογική και δημοσιονομική εναρμόνιση των κρατών-μελών, όπου για την πρώτη οι Halkos and Kyriazis (2006) είχαν προτείνει μια σειρά από σκέψεις για την επίτευξη “βέλτιστης φορολογικής πολιτικής”.

Τέλος, ως προς την ΚΕΠΠΑ, ο Καναδάς εξασκεί ενιαία πολιτική άμυνας και ασφάλειας, η Αιτωλική ομοσπονδία την εφαρμόζε στην πράξη ως το κυριότερο κίνητρο για την ύπαρξη της, σε μια εποχή έντονων *power politics* ενώ για την ΕΕ/ΚΕΠΠΑ οι Οικονόμου και Μεταξάς (2009), Οικονόμου (2010) και οι Metaxas and Economou (2012) αναλύουν εκτενώς τις αναποτελεσματικότητες και τις αδυναμίες της, υπό διάφορες οπτικές, γεγονός που συντείνει στην επιχείρημα της επι της ουσίας έλλειψης ουσιατικής ΚΕΠΠΑ στην ΕΕ.

Το τελικό συμπέρασμα στην ενότητα αυτή είναι ότι η βιωσιμότητα μιας ομοσπονδίας έγκειται στο βαθμό με τον οποίο αυτή νομιμοποιείται στα μάτια των πολιτών της. Θεωρήσαμε ότι τα δυο βασικά κριτήρια, εκδημοκρατισμό και οικονομική συνοχή και τα εξ αυτών επιμέρους οκτώ υπο-κριτήρια, ως αξιωματικά απαραίτητα για την βιωσιμότητα μιας ομοσπονδίας μέσα στο χρόνο. Μια ομοσπονδία πρέπει να διαθέτει την δυνατότητα να βελτιώνει την ατομική και συλλογική ευημερία των πολιτών της σε οικονομικούς και κοινωνικούς όρους καθώς μόνο τότε οι πολίτες θα είναι διατεθειμένοι να την “υπερασπιστούν”, υπο την οπτική των Weingast (1997) και de Figueredo and Weingast (2005).

Όταν οι ομοσπονδίες αποτυγχάνουν να εξυπηρετήσουν αυτά τα κριτήρια, τότε διαλύονται, συχνά με βαρύτερες επιπτώσεις για τα υποκείμενα τους, όπως σημαντική υποτίμηση του βιοτικού τους επιπέδου, αμφισβήτηση των πολιτικών και οικονομικών ελευθεριών, αιματηρές εθνοφυλετικές συγκρούσεις (περιπτώσεις μετά τη διάλυση της Σοβ. Ένωσης, Τσεχοσλοβακίας και Γιουγκοσλαβίας), όταν όμως τα επιτυγχάνουν, το γόητρο τους ενισχύεται (ΗΠΑ, Καναδάς, Ελβετία, Γερμανία Ινδία κλπ.) ενώ όταν αδυνατούν να λάβουν τα μηνύματα της κοινωνίας, η “νομιμοποίηση” στα μάτια των πολιτών-καταναλωτών των κοινωνιών τους υποχωρεί, όπως δυστυχώς συμβαίνει το τελευταίο διάστημα στην ΕΕ. Η δικαιότερη οικονομική διαχείριση και διάθεση του παραγόμενου πλούτου μέσα σε μια κοινοπολιτεία, αυξάνει τη συνοχή της, κάτι που

αποτελεί ύψιστο δημοκρατικό ιδεώδες (Αριστ. Πολ. 1264α, 36-37; Economou and Kyriazis, 2013)

6.8. Συμπεράσματα από την ανάλυση των ομοσπονδιακών σχημάτων στην αρχαία Ελλάδα

Η μακροσκελής προηγηθείσα ανάλυση επιτρέπει την παράθεση μιας σειράς συμπερασμάτων, όπως αυτά αναδεικνύονται από τη μελέτη του εν λόγω κεφαλαίου.

Όπως έγινε παραδεκτό εξ αρχής, οι περιπτώσεις των αρχαίων ελληνικών ομοσπονδιακών σχημάτων δεν έχουν αναλυθεί σε βαθμό συγκρίσιμο με τις αντίστοιχες περιπτώσεις των γνωστότερων ελληνικών-πόλεων κρατών. Αυτό πέραν των άλλων πιθανότατα οφείλεται και σε έλλειψη επαρκών πληροφοριών από τις διασωθείσες αρχαίες πηγές. Η έλλειψη πληροφοριών αναγκαστικά ώθησε, σε ορισμένες περιπτώσεις, την προσέγγισή μας στο εν λόγω κεφάλαιο μέσω μιας σειράς συμπερασμάτων ως υποθέσεων.

Η περίπτωση των ελληνικών κοινοπολιτειών δεν έχει τύχει ανάλογου εύρους έρευνας από την ακαδημαϊκή κοινότητα, όπως αυτές της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, της Σπάρτης και της Μακεδονίας. Οι πιο γνωστές κοινοπολιτείες στο ευρύ κοινό είναι πιθανότατα η Αχαϊκή και η Αιτωλική Συμπολιτεία, ίσως λόγω της ιστορικής τους βαρύτητας. Ωστόσο, η ανάλυση και οι επιδόσεις των αρχαίων ελληνικών ομοσπονδιακών πολιτειακών σχημάτων παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για μια σειρά από λόγους, καθώς, όπως υποστηρίζουν μεταξύ άλλων οι Ghinard (1940), Gummere (1962) και Payne (1996) αποτέλεσαν αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης από τους σχεδιαστές του πρώτου αμερικανικού συντάγματος. Πιθανολογούμε ότι οι ελληνικές κοινοπολιτείες απασχόλησαν και επηρέασαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ως προς τη συνταγματική ολοκλήρωση και άλλες σύγχρονες τους κρατικές οντότητες.

Το δεύτερο συμπέρασμα έχει να κάνει με το γεγονός ότι κατά την πορεία της ανάλυσης αποδείχθηκε ότι τα ομοσπονδιακού τύπου πολιτειακά σχήματα κατά την κλασική και την ελληνιστική εποχή (5^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.) δεν αποτελούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις αλλά μια πολύ διαδεδομένη πολιτειακή δομή οργάνωσης του ευρύτερου ελληνικού κόσμου. Παρακάμφθηκαν από μια περαιτέρω ανάλυση οι περιπτώσεις των

αμφικτιονικών σχημάτων και των στρατιωτικών συμμαχιών (ενότητες 6.2., 6.3) που παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν ως προς την ανάλυση, δεν εμπίπτουν αυστηρά στα κριτήρια έρευνας που τέθηκαν εδώ.

Διαγνώσαμε κατόπιν ότι πέραν της Αχαϊκής και της Αιτωλικής Συμπολιτείας υπάρχουν τουλάχιστον άλλες 18 καταγεγραμμένες περιπτώσεις κοινοπολιτειών, 12 από τις οποίες επιδιώξαμε να αναλύσουμε διεξοδικότερα λόγω ύπαρξης ικανού αριθμού στοιχείων ως προς την εξαγωγή ασφαλών κατά τα φαινόμενα συμπερασμάτων, μέσα από το δικό μας ερευνητικό πρίσμα, βάσει της σειράς των ερωτημάτων που τέθηκαν στην 6.1.). Διαπιστώσαμε στις 6.4.) - 6.8.), υπό μια οπτική αναγωγής στο σήμερα μια σειρά ζητημάτων που αφορούν τη λειτουργία των αρχαίων κοινοπολιτειών με τελική επιδίωξη τη συλλογή συμπερασμάτων τα οποία θα ήταν ίσως δυνατόν να μετουσιωθούν σε προτάσεις πολιτικής για την περαιτέρω ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κάποιες επιπλέον ιδέες είναι δυνατόν να παρασχεθούν στην εν λόγω τελευταία ενότητα. Κατά πρώτον, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι από την όλη ανάλυση διαφαίνεται ότι η φιλοσοφία του κοινοπολιτειακού σχήματος δεν περιορίζεται μόνο στον στόχο της Κοινής Πολιτικής Άμυνας και Ασφάλειας. Υποθέσαμε ότι στη φιλοσοφία σύστασης των ελληνικών κοινοπολιτειών σημαίνουσα θέση είχε σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό γίνει αντιληπτή η σημασία της κατά τον δυνατόν “ισόρροπης” ανάπτυξης όλων ανεξαιρέτως των περιοχών που απάρτιζαν την κάθε κοινοπολιτεία. Στην 6.5.2) υπομνήσαμε ως προς αυτό την ήσσονος σημασίας περιγραφή που παρέχει ο Πολύβιος (Ιστ. 2. 27. 9-11.). Στο ζήτημα αυτό αναφέρεται και η Mackil (2013).

Μια τέτοια πολιτική με την σύγχρονη έννοια θα ενέπιπτε ίσως στο ακαδημαϊκό αντικείμενο που εστιάζει στην Περιφερειακή Ανάπτυξη χώρου, (regional development) οπότε θα ήταν δυνατόν να υποστηριχτεί και η συμπληρωματική έννοια της χωρικής ανάπτυξης (spatial economics). Πιστεύουμε ότι η προσέγγιση των αρχαίων κοινοπολιτειών υπό αυτό το πρίσμα θα ήταν δυνατόν να αποτελέσει το αντικείμενο μιας νέας διατριβής στο μέλλον, που να επιδιώκει δηλαδή τη διασύνδεση της χωρικής ανάπτυξης και των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών, υπο την προϋπόθεση ότι κάτι τέτοιο μπορεί να πραγματοποιηθεί βάσει των υπάρχοντων ερευνητικών στοιχείων. Ωστόσο, κάτι τέτοιο εκφεύγει αρκετά από τη φιλοσοφία της ανάλυσης που αναδεικνύεται στο εν λόγω κεφάλαιο.

Παρά ταύτα, αν η περιγραφή του Πολύβιου (Ιστ. 2. 27. 9-11.) είναι όντως αληθής, όπως και πιστεύουμε, έχοντας υπόψη όλη την προηγούμενη ανάλυση που αφορά τη φιλοσοφία οργάνωσης των ελληνικών κοινοπολιτειών, τότε είναι προφανές ότι η οικονομική ανάπτυξη για τις ελληνικές κοινοπολιτείες δεν αποτελούσε προνόμιο μόνο της πρωτεύουσας πόλης της κοινοπολιτείας αλλά καταβάλλονταν προσπάθειες για μια ευρύτερη εφαρμογή ανάπτυξης, η οποία έδινε την ευχέρεια στην τοπική πρωτοβουλία, αλλά παράλληλα αποσκοπούσε και στον καταμερισμό της ευημερίας σε όλο το εύρος των ορίων της όπου υπήρχαν πόλεις διάφορων μεγεθών, πολίσματα, χωριά και οικισμοί.

Μέσω των θεσμικών τους οργάνων, φαίνεται ότι τουλάχιστον οι δυο δημοκρατικές συμπολιτείες που αναλήθηκαν εκτενέστερα εδώ, διασφάλιζαν στα μέλη τους μια σειρά ουσιωδών και βασικών παροχών (πχ., αποκατάσταση της τυχόν ζημίας που υφίστατο κάποιος πολίτης που θεωρούσε ότι αδικούνταν, καθεστώς ισοπολιτείας, προστασία περιουσίας, ομοσπονδιακά δικαστήρια, κοινά νομίσματα σταθερής αξίας, κοινή άμυνα και ασφάλεια κλπ) ώστε για τα δεδομένα της εποχής του να θεωρούνται αναμφίβολα αναπτυγμένες.

Όπως διαπιστώθηκε στην 6.1.), η ιδέα της “παλλαϊκής ευημερίας” φαίνεται ότι πλήρως είχε γίνει κατανοητή ως εργαλείο εφαρμογής πολιτικής τόσο από το Σόλωνα που εισήγαγε το αναδιανεμητικό μέτρο της *σεισάχθειας*¹⁴⁴, όσο και τους επόμενους ηγέτες της Αθήνας, τον Περικλή κατά τον 5^ο αι. π.Χ. και τους Εύβουλο και Λυκούργο κατά τον 4^ο αι. που εισήγαγαν τα μεγάλα δημόσια έργα δια των οποίων ένα ικανό μέρος του πληθυσμού βρήκε σταθερή εργασία και επέτυχε ατομική ευημερία.

Τέτοια μέτρα εισήχθησαν και στην ολιγαρχική Σπάρτη από τους Άγι Δ΄ και Κλεομένη Γ΄ κατά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., γεγονός που συντείνει στην ιδέα ότι οι αναδιανεμητικές πολιτικές ως εργαλεία ευημερίας ήταν αρκετά διαδεδομένα στις αρχαίες ελληνικές κοινωνίες. Τις ιδέες αυτές τις συνοψίσαμε βάσει των αναλύσεων

¹⁴⁴ Η εφαρμογή της *σεισάχθειας* γύρω στο 574 π.Χ. συνοπτικά δεν ήταν τίποτε περισσότερο από τη διαγραφή του χρέους των φτωχών προς τους πλουσίους, κάτι το οποίο φαντάζει τόσο επίκαιρο και συζητιέται ως λύση έντονα από πολιτικούς φορείς και στη σύγχρονη Ελλάδα μετά την κρίση του 2010, έναντι των επαχθών κοινωνικών συνεπειών που επέφερε η εφαρμογή των μνημονίων 1 και 2 από την επονομαζόμενη *Τρόικα*.

των Musgrave (1961, 1988), Pauly (1973, 1998), και Oates (1998), ως *οικονομικό φεντεραλισμό* (fiscal federalism).

Υποπτευόμαστε ότι σε κάποιο βαθμό είχε γίνει κατανοητή στους αρχαίους Έλληνες σχεδιαστές πολιτικής των κοινοπολιτειακών σχημάτων η συλλογιστική ότι η επιτυχία των ρηξικέλευτων αυτών πολιτειακών εγχειρημάτων έναντι του προηγούμενου μοντέλου της πόλεως-κράτους, θα εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από τη δημιουργία μιας συλλογικής πεποίθησης-συνείδησης που την ονομάζουμε εδώ ως “κατάσταση αμοιβαίου περιβάλλοντος ευημερίας” μεταξύ των πολιτών που συμμετείχαν στο Κοινό.

Με άλλα λόγια, η συμμετοχή στο μοντέλο ζωής που τους παρέχει-προτείνει το κοινοπολιτειακό σχήμα, δεν αποτελεί ενδεχομένως μόνο πολιτικό στόχο της υψηλής στρατηγικής της εκάστοτε πόλεως (λογουχάριν, της Ερμιόνης ή της Επιδαύρου σε σχέση με την προοπτική ευνοϊκής διευθέτησης των συνοριακών διαφορών που υπέβασκαν μεταξύ τους) ή κάποιων ομάδων συμφερόντων ή ισχύος εντός αυτών των πόλεων, αλλά συνέθετε το μέσο και το “εργαλείο” δια του οποίου θα ήταν δυνατόν μια κατάσταση ευημερίας να “διαχυθεί” συλλογικά στην ευρύτερη κοινωνία (φαινόμενο spillover effect) βελτιώνοντας το επίπεδο ευημερίας/ωφελιμότητας των ατομικά δρώντων υποκειμένων στην εκάστοτε πολιτεία-μέλος του Κοινού.

Η ανάλυση που προηγήθηκε κατέδειξε ότι η σύσταση των ελληνικών κοινοπολιτειών έγινε κατά κανόνα ίδια βουλήσι των μελών τους, με κάποιες εξαιρέσεις, όπως οι περιπτώσεις των πόλεων Άκανθος και Απολλωνία στην περίπτωση φερεϊπίν του Κοινού των Χαλκιδέων, οι οποίες ενσωματώθηκαν βίαια. Αυτό αν δανειστούμε την έννοια της *χρησιμότητας* από τη μικροοικονομική θεωρία σημαίνει ότι στην περίπτωση επί παραδείγματι 3^{ων} πόλεων Α, Β, και Γ, η χρησιμότητα από τη συμμετοχή στο Κοινό είναι υψηλότερη από τη μη συμμετοχή. Αυτό μαθηματικά δύναται να εκφραστεί με τις εξής απλές σχέσεις προτίμησης $U_A > U_M$, $U_B > U_M$, $U_\Gamma > U_M$, όπου U_M , εκφράζει τη μη συμμετοχή στο Κοινό και επιπλέον, $U_A + U_B + U_\Gamma > 3U_M$, αποτελούν την συνολική οριακή χρησιμότητα από τη συμμετοχή στο κοινό για τις πόλεις Α, Β και Γ αντίστοιχα.

Κλείνοντας αυτό το ζήτημα θα προχωρήσουμε σε μια ακόμη σύντομη δική μας ερμηνεία βάσει του επιχειρήματος των εστιάζοντας στις δυο δημοκρατικές συμπολιτείες: όπως έχει καταδειχθεί σε όλο το κεφάλαιο, η σύσταση τους, όπως και των υπόλοιπων ελληνικών Κοινών, αφορούσε το πρωτεύον ζήτημα της κοινής

πολιτικής άμυνας και ασφάλειας. Καθώς όμως η συμμαχία αποδεικνύονταν ουσιαστική και επιτυχής, νέοι θεσμοί δημιουργούνταν που βελτίωναν και καθιστούσαν την αμοιβαία συνεργασία σε ευρύτερα ζητήματα (πχ., οικονομική πολιτική) αμοιβαίως επωφελή.

Αυτό από μόνο το σήμαινε υψηλό κίνητρο ώστε η συμμαχία να γίνει μόνιμη, εξελισσόμενη σε πραγματική ομοσπονδία. Και καθώς η διαδικασία θα μπορούσε να προσομοιάσει με ένα επαναλαμβανόμενο παίγνιο θετικού αθροίσματος, αφού φαίνεται ότι όλοι “κερδίζουν” σε γενικές γραμμές, η προοπτική διάλυσης αυτής της συνεργασίας, απομακρύνονταν για τρεις κυρίως λόγους: α) Γιατί το “εφάπαξ κόστος” (sunk cost) που αφορούσε όλες τις αναγκαίες και επιβεβλημένες και απρογραμμάτιστες δαπάνες που αφορούν τη σύσταση των θεσμών για τη δημιουργία της ομοσπονδίας, θα χάνονταν β) γιατί σε περίπτωση κατά την οποία στο μέλλον αποφασίζονταν επανασύσταση του Κοινού, αυτό θα σήμαινε επιπλέον συναλλακτικό κόστος, μέχρι να δημιουργηθούν ξανά τα θεσμικά όργανα γ) λόγω εξάρτησης διαδρομής.

Το τρίτο επιχείρημα φαντάζει το πιο ισχυρό και προτείνεται για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό, αναφορικά με τις ομοσπονδίες: καθώς η συνεργασία αυξάνονταν μεταξύ των πόλεων κρατών και καθίστατο αμοιβαίως επωφελής, σταδιακά δημιουργούνταν μια εξάρτηση διαδρομής. Τα νέα ήθη και αξίες που ευδοκίμησαν από τη νέα κατάσταση, την νέα μακροκουλτούρα βάσει της ανάλυσης του 1^{ου} κεφαλαίου, καθιστούσαν την προοπτική της επιστροφής στο παρελθόν, στην μεμονωμένη πόλη-κράτος λιγότερη πιθανή (δες και πίνακα 1, σελ 32). Συνεπώς βάσει αυτής της επιχειρηματολογίας, η αποφυγή της απώλειας του εφάπαξ κόστους και η σταδιακή νέα μακρο-κουλτούρα, που προϊόντος του χρόνου προκαλεί εξάρτηση διαδρομής, πιθανόν να αποτελεί ένα επιπλέον ακόμη εννοιολογικό εργαλείο ως προς την ερμηνεία της αιτίας σύστασης των ελληνικών συμπολιτειών και της κατά τα φαινόμενα εθελουσίας συμμετοχής των πόλεων-κρατών-μελών τους σε αυτά.

Πέραν του ζητήματος της επαύξησης της ατομικής ευημερίας σε οικονομικούς όρους, θα πρέπει να αναφερθούν και τα άλλα δύο σημαντικά ευρήματα που ανακύπτουν από την ανάλυση των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών: το δεύτερο κύριο εξαγόμενο ως συμπέρασμα αφορά την αρμονική σχέση άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας που φαίνεται ότι είχε επιτευχθεί, τουλάχιστον για τις πιο

χαρακτηριστικές ίσως περιπτώσεις των Κοινών των Βοιωτών, των Αρκάδων και της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας.

Η εξισορρόπηση της σχέσης μεταξύ της άμεσης και της έμμεσης δημοκρατίας αποτελεί κατά την εκτίμηση μας ένα πρωτεύον ζήτημα για τις σύγχρονες δημοκρατίες. Όπως διαπιστώνει με πειστικά επιχειρήματα ο Οικονόμου (2012) μέσα από την οπτική του Κορνήλιου Καστοριάδη, το γόητρο του κοινοβουλευτισμού έχει υποχωρήσει αρκετά σε πλανητικό επίπεδο και κατά την εκτίμηση μας σε επικίνδυνο βαθμό όσον αφορά την Ελλάδα. Ίσως η παροχή περισσότερης άμεσης δημοκρατίας, όπως πχ., στα ελβετικά καντόνια να είναι το “αντιβιοτικό” για τις σημερινές ασθένειες και αδιέξοδα της δημοκρατίας στις μέρες μας. Η διαχείριση της σχέσης και του κατάλληλου ‘μείγματος’ μεταξύ της άμεσης και της έμμεσης (αιρετής) δημοκρατικής διακυβέρνησης από την Αιτωλική και την Αχαϊκή Συμπολιτεία ίσως να αποτελεί εποικοδομητικό παράδειγμα τόσο για την ΕΕ, όσο και για τις ΗΠΑ, η οποία ωστόσο αναμφίβολα αποτελεί μια “ώριμη” πια ιστορικά ομοσπονδία.

Στις 6.4.) και 6.5.) διαπιστώθηκε ότι οι αρχαίες δημοκρατικές κοινοπολιτείες είχαν θεσμοθετημένες άμεσα δημοκρατικές συνελύσεις για τουλάχιστον μια φορά μέσα στο χρόνο, κάτι που δεν συμβαίνει στις σύγχρονες μεγάλες ομοσπονδίες (ΗΠΑ, Ρωσία κλπ) και την ΕΕ. Ακόμη και στην Ελβετία, την πλέον “προηγμένη” σε παλλαϊκά δημοψηφίσματα άμεσης δημοκρατικής έκφρασης χώρα στον κόσμο, δεν υπάρχει η δέσμευση για την “υποχρεωτική” διεξαγωγή ενός ή περισσότερων δημοψηφισμάτων ανά έτος, όπως θεσμικά ίσχυε με την περίπτωση των δυο ελληνικών συμπολιτειών.¹⁴⁵

Το τρίτο συμπέρασμα αφορά τη αρμονική κατά τα φαινόμενα σχέση μεταξύ της ισχυρής κεντρικής εξουσίας και της αποκεντρωμένης δημοκρατικής βάσης από την οποία αυτή εκπήγαζε. Ο γενικός κανόνας των ελληνικών Κοινών, βάσει των περιπτώσεων που εξετάσαμε, ήταν ότι τα *συμβούλια* των αιρετών αντιπροσώπων των αρχαίων ελληνικών Κοινών αναδεικνύονταν, με τρόπο ανάλογο για τα δεδομένα της

¹⁴⁵ Ένα αντεπιχείρημα τόσο για την ΕΕ, την Ελβετία και τις λοιπές χώρες ανά τον πλανήτη με καθεστώς δημοκρατικής διακυβέρνησης θα μπορούσε να είναι ότι τα δημοψηφίσματα θα πρέπει να γίνονται μόνο όταν το απαιτούν οι συνθήκες ή όταν υφίσταται πραγματική αναγκαιότητα για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, μια τέτοια επιχειρηματολογία κρίνεται κατά την άποψη μας αίολη από την στιγμή που η πεμπτουσία της δημοκρατίας είναι, όπως υποστηρίζει ο Οικονόμου (2012) η συνεχής συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινά ως προϋπόθεση.

εποχής τους, με τα σημερινά εθνικά κοινοβούλια στην Ελλάδα, το Ην. Βασίλειο (*Βουλή των Κοινοτήτων*), τη Γερμανία (*Bundestag*) ή τις ΗΠΑ (*Congress*) κλπ.

Όπως, όπως αναφέρθηκε στις 6.5.2) και 6.5.3.) η ισχυρή κεντρική εξουσία υπό ένα *Στρατηγό* με αυξημένες αρμοδιότητες και ένα “υπουργικό” κυβερνητικό συμβούλιο εκτελεστικής εξουσίας γύρω του, ίσως να επηρεάστηκε σημαντικά από την ευρύτερη γεωπολιτική συγκυρία της ελληνοιστικής εποχής, όπου δεν υπήρχε η αναμφίβολη ηγέτιδα πολιτικο-στρατιωτική δύναμη, αλλά αρκούντως ισχυρά πολιτειακά σχήματα, σε πολλές περιπτώσεις ανταγωνιζόμενα σκληρά μεταξύ τους (Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία, Μακεδονία, Ρώμη, ελληνικά βασίλεια των επιγόνων της Μακεδονίας κλπ) με στόχο την κατά μια θουκιδίδειο οπτική, *προέκταση ισχύος*. Η κατάσταση αυτή συνθέτετε όπως αναφέρθηκε ένα περιβάλλον *power politics* προσαρμοσμένο στα δεδομένα της εποχής και στις συνθήκες δράσεις του ευρύτερου ελληνοιστικού κόσμου.

Υπό μια διαδραστική χρονικά συλλογιστική αναφέρθηκε ότι η επιδίωξη για ισχυρή κυβερνητική εξουσία ώστε να είναι ικανή να οδηγήσει ως καλός και έμπειρος καπετάνιος το καράβι της πολιτικής μέσα από μια “πορεία σε ταραγμένες θάλασσες” σε ήρεμα και γαλήνια νερά, αποτελούσε ανέκαθεν στόχο τόσο σε μη δημοκρατικές πολιτειακές μορφές διοίκησης (Περσική Αυτοκρατορία, Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Τσαρική Ρωσία, Οθωμανική Αυτοκρατορία κλπ.), επιπλέον δε και σε πολιτειακές μορφές υπό περιορισμένο πραγματικό καθεστώς δημοκρατικής συμμετοχής (Σοβιετική Ένωση, μετά-Κεμαλική Τουρκία, Μασοϊκή Κίνα) όσο και στις δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατικές μορφές (ΗΠΑ, Γαλλία κλπ).

Οι δυο αρχαίες ελληνικές συμπολιτείες που αναλύσαμε διεξοδικότερα στην 6.5.) σε σχέση με τις ΗΠΑ και την ΕΕ φαίνεται ότι τουλάχιστον για το μεγαλύτερο διάστημα του περάσματος τους από το προσκήνιο της ιστορίας είχαν καταφέρει να συγκεράσουν σε ικανοποιητικό βαθμό τη σχέση της δημοκρατίας και της ισχυρής κεντρικής διακυβέρνησης. Πιθανόν η ισχυρότερη κεντρική εξουσία (με μετατροπή ίσως του Συντάγματος από Προεδρευόμενη σε Προεδρική δημοκρατία) να είναι μια από τις λύσεις για τα αδιέξοδα της σημερινής Ελληνικής δημοκρατίας, με παράλληλες “γενναίες” θεσμικές και διαρθρωτικές αλλαγές και διευθετήσεις, οι οποίες πιθανότατα θα πρέπει συνδυαστούν με παράλληλη ρήξη με κατεστημένα συμφέροντα και συμπεριφορές.

Μια κυβέρνηση που πραγματικά θα επιδιώκει να προσφέρει υπηρεσία στον

ελληνισμό, υπό τις παρούσες συνθήκες θα πρέπει να είναι διατεθειμένη να αναλάβει ίσως ένα υψηλό πολιτικό κόστος διαρρηγνύοντας κατεστημένα, προνομιακές συντεχνίες και αποτυχημένες πολιτικές συνταγές. Κάτι τέτοιο θα αποβεί αξιωματικά, απαραίτητο για τη δημοσιονομική εξυγίανση, την ουσιαστική επιστροφή της χώρας στις διεθνείς κεφαλαιαγορές υπό υγιή και όχι βραχυχρόνια και εφήμερη βάση, την επίτευξη μακροοικονομικής σταθερότητας και εν τέλει, την καταγγελία ή την αναπροσαρμογή των όρων “επί τα θυμηδέστερα”, των πρακτικών σκληρής λιτότητας ως απόρροια των μνημονίων που επιβλήθηκαν την Κομισιόν, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ).

Υπό το πρίσμα αυτό, μια ισχυρή Προεδρική δημοκρατία, όπως της Κύπρου ή εναλλακτικά, η προσθήκη *Γερουσίας* στο υπάρχον πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα ίσως να παράσχει μια νέα προοπτική για ένα καλύτερο μέλλον στον ελληνικό λαό. Η συνταγματική εισαγωγή Γερουσίας θα ήταν δυνατόν να υιοθετηθεί κατά τα πρότυπα των αρχαίων ελληνικών κοινοπολιτειών, ή της Γαλλίας και των ΗΠΑ, αποτελούμενης από διακεκριμένα και δημοκρατικά εκλεγμένα μέλη από το στελεχιακό δυναμικό της ίδιας της κοινωνίας, ως οργάνων ελέγχου και αντιμετώπισης της εκτεταμένης φοροδιαφυγής και διαφθοράς, αλλά και των σε αρκετές περιπτώσεις ομιχλωδών διαδικασιών μαζικής ψήφησης τροπολογιών στην ελληνική βουλή, με παρουσία ελάχιστων μελών της συμπολίτευσης και της αντιπολίτευσης κλπ. Ίσως δε και το Συμβούλιο της Επικρατείας να πρέπει να αναβαθμιστεί ως *Συνταγματικό δικαστήριο*, κατά τα πρότυπα των ΗΠΑ, ώστε να προστατεύει τους πολίτες από τις σε πολλές περιπτώσεις αυθαιρεσίες του κράτους έναντι των καλώς εννοούμενων συμφερόντων τους.

Φυσικά, παραδεχόμαστε προκαταβολικά ότι η πρόνοια για την υιοθέτηση ισχυρής θεσμικά Γερουσίας και της ενίσχυσης του Συμβουλίου της Επικρατείας ως εν δυνάμει Συνταγματικού Δικαστηρίου θα ήταν πιθανόν να δημιουργήσουν το πρόβλημα των *ελέγχων και ισορροπιών* που διαπιστώνεται για τις σημερινές ΗΠΑ, όπως αναφέρθηκε στην 5.2. αλλά και αλλού. Υπό την έννοια αυτή, η πιθανή εισαγωγή γερουσίας για τα ελληνικά δεδομένα, κάτι που προέβλεπε εξάλλου και η Δ΄ επαναστατική Εθνοσυνέλευση του Άργους του 1829, θα πρέπει να έχει κυρίως ελεγκτικό θεσμικό της ρόλο.

Τέλος, πιστεύουμε ότι τα διδάγματα ως προς μια ισχυρή συγκεντρωτική διοίκηση από τις δυο συμπολιτείες της Αιτωλίας και της Αχαΐας, αφορούν και τη

σημερινή κατάσταση στην ΕΕ. Κατά την άποψη μας, η ΕΕ χρειάζεται κάτι παρά πάνω από τον *Πρόεδρο* του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Απαιτείται η ΕΕ να διαθέτει έναν “ηγέτη” με θεσμικά κατοχυρωμένες αρμοδιότητες αλλά και δικές της αξιόπιστες ομοσπονδιακές στρατιωτικές δυνάμεις και ενιαία (κατά το εφικτό) εξωτερική πολιτική ώστε να λογίζεται ως μια πραγματική πανευρωπαϊκή ομοσπονδία και κάτι περισσότερο από έναν “οικονομικό γίγαντα αλλά πολιτικό νάνο.”¹⁴⁶

Ίσως η αναβάθμιση της ΕΕ σε πραγματική ομοσπονδία και η θεσμική εισαγωγή μιας νέας εκδοχής “*Στρατηγού της ΕΕ*”, στο πολιτικό πρωτίστως σκέλος του θεσμού, κατά τα πρότυπα των δυο ελληνικών συμπολιτειών να “εξυπηρετήσει” πέραν ίσως μια ιστορικής αναγκαιότητας για τους Ευρωπαίους εν γένει κατά τον 21^ο αι., επιπλέον δε και τον διαβόητο πρώην Υπουργών Εξωτερικών των ΗΠΑ, τον Henry Kissinger, ο οποίος από το 1991 υποστηρίζει ότι “*δεν γνωρίζει τον αριθμό τηλεφώνου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*”!

Συνοπτικά, οι κύριες ιδέες-θεσμικές προτάσεις-καινοτομίες για την περαιτέρω ολοκλήρωση της ΕΕ που απορρέουν από την ανάλυση των ελληνικών κοινοπολιτειών θα ήταν δυνατόν να συνοψιστούν στα εξής κάτωθι:

- I. Ισόρροπη ανάπτυξη όλων των κρατών-μελών της ΕΕ υπό τη λογική της “διάχυσης της ευημερίας” σε οικονομικούς όρους προς όλους τους συμμετέχοντες.
- II. Εισαγωγή του θεσμού της *ισοπολιτείας*
- III. Αρμονική σχέση άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας με θεσμοθετημένη χρήση δημοψηφισμάτων.
- IV. Εισαγωγή του “αιτωλικού και Αχαϊκού μοντέλου συναθροιστικής ψηφοφορίας” για όλη την επικράτεια της ΕΕ όσον αφορά την ψήφιση κρίσιμων ζητημάτων σχετικά με το μέλλον της ενιαίας Ευρώπης (πχ., ευρωσύνταγμα, μεταναστευτική πολιτική κλπ).

¹⁴⁶ Η φράση αυτή που χρησιμοποιείται πια κατά κόρον με κύριο δέκτη την ΕΕ, ανήκει στην πρώην Υπουργό Εξωτερικών του Βελγίου, Viscount Eyskens, ο οποίος την διατύπωσε πριν την έναρξη της επιχείρησης Desert Storm των ΗΠΑ κατά του Ιράκ, τον Ιανουάριο του 1991, αναφερόμενος στην τότε *Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα* (ΕΟΚ), μετεξέλιξη της οποίας αποτελεί η σημερινή ΕΕ.

- V. Συγκερασμός της σχέσης ισχυρής κεντρικής εξουσίας υπό δημοκρατική διακυβέρνηση με την εισαγωγή του Στρατηγού πλαισιωμένου από ένα δημοκρατικά εκλεγμένο ανώτατο συμβούλιο εκτελεστικής εξουσίας ως κυβέρνηση.
- VI. Εισαγωγή ενός μεικτού συστήματος νομισματικής κυκλοφορίας. Επιτρέπεται να εκδίδονται νομίσματα τόσο τοπικά όσο και ομοσπονδιακά από τις πόλεις της κοινοπολιτείας
- VII. Εισαγωγή ομοσπονδιακού τύπου πανευρωπαϊκών στρατιωτικών μονάδων με μεικτά επιτελεία διοίκησης (FEUAF).

Κάνουμε εδώ την υπόθεση ότι οι παράμετροι I., V. και VII πιθανότατα δεν ενδιαφέρουν την “ώριμη” ομοσπονδία των ΗΠΑ οι οποίες έχουν δώσει λύσεις σε αυτά τα ζητήματα σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Το αυτό φαίνεται και για την ΕΕ, ως προς την περίπτωση VI., καθώς ήδη υφίσταται η ONE. Αξίζει να σταθούμε στις παραμέτρους II και III. Θεωρούμε την εισαγωγή της *ισοπολιτείας* ως κεφαλαιώδους σημασίας για την πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης. Η επίτευξη *ισοπολιτείας* στο μέλλον αποτελεί ένα το ουσιαστικό κατά την άποψή μας βήμα πριν την πολιτική ενοποίηση.

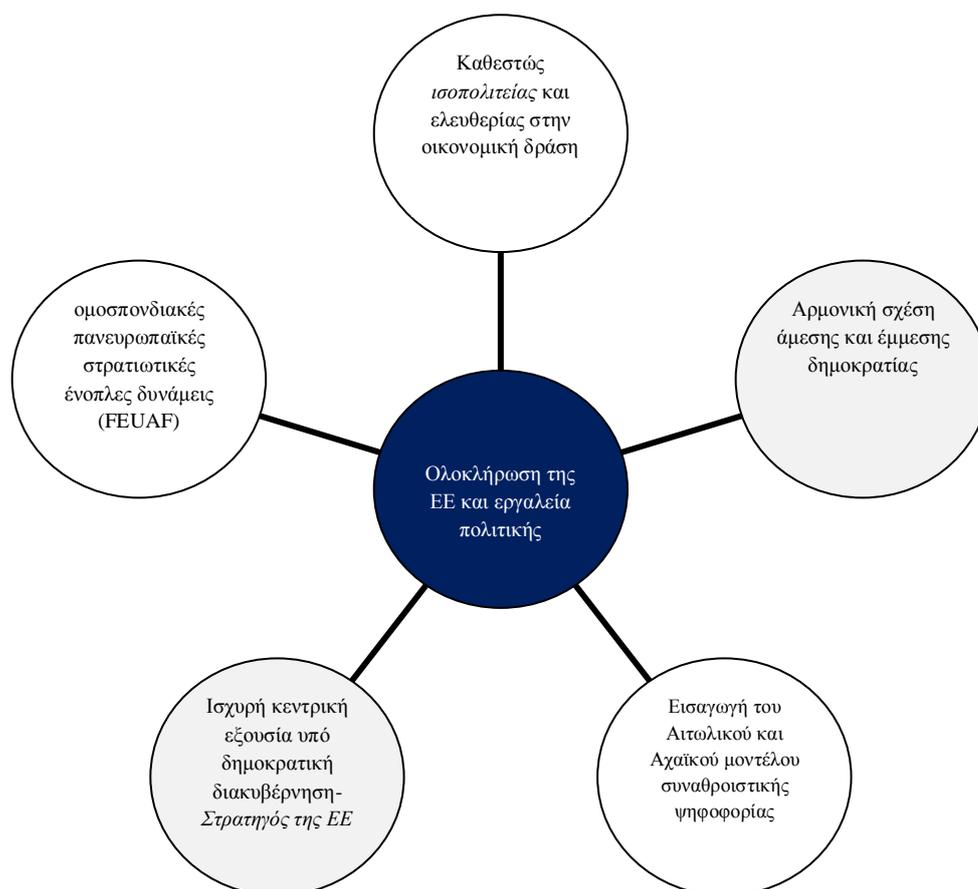
Ως προς την παράμετρο III., η περίπτωση αυτή υποδηλώνει την έμμεση ακύρωση του βέτο όσον αφορά μια σειρά από κρίσιμα ζητήματα υψηλής στρατηγικής για την ΕΕ. Το συναθροιστικό μοντέλο των ελληνικών συμπολιτειών στην πράξη θα σήμαινε ότι πχ., για την αναθεώρηση του ευρωπαϊκού συντάγματος που απέτυχε το 2007 δεν απαιτείται η συμφωνία όλων των μελών της ΕΕ, αλλά το αποτέλεσμα θα καθορίζεται με πανευρωπαϊκό δημοψήφισμα. Φυσικά, οφείλουμε εδώ να αναγνωρίσουμε ότι στην ΕΕ έχει υιοθετηθεί ήδη από το 2007, απόρροια της Διακυβερνητικής Διάσκεψης της Λισαβόνας η αρχή της *ειδικής πλειοψηφίας* (δες Οικονόμου, 2010). Η ειδική όμως πλειοψηφία δεν εκτιμούμε ότι θα έχει την ίδια ηθική νομιμοποίηση στα μάτια των Ευρωπαίων, όσο η παλλαϊκή - πανευρωπαϊκή συναθροιστική δημοκρατική ψηφοφορία που προτείνεται εδώ.

Προτείνουμε λοιπόν βάσει της πρακτικής των δυο αρχαίων ελληνικών συμπολιτειών μια νέα ιδέα ως εξαγόμενο, αντί της αρχής της ειδικής πλειοψηφίας,

την υιοθέτηση της *αρχής της συναθροιστικής ψηφοφορίας* ως εναλλακτικό εργαλείο υιοθέτησης και αποδοχής νέων θεσμικών ρυθμίσεων της ΕΕ μέσα σε ένα γενικότερο και ευρύτερο πλαίσιο λειτουργίας των θεσμών της ΕΕ.

Ένα επιπλέον ζήτημα για την περαιτέρω δημοκρατική νομιμοποίηση της ΕΕ στα μάτια των πολιτών της αφορά τα θεσμικά όργανα της ΕΕ τα οποία βάσει του ελληνικού υποδείγματος των συμπολιτειών, προτείνουμε ότι θα πρέπει να εκλέγονται και όχι να διορίζονται ώστε να έχουν μεγαλύτερη νομιμοποίηση στα μάτια των Ευρωπαίων πολιτών. Το σχήμα 5 παρουσιάζει μια σχηματική απεικόνιση ορισμένων από τις ανωτέρω γενικές αρχές πολιτικής.

Σχήμα 5: Οι θεσμικές προτάσεις των ελληνικών κοινοπολιτειών προς την ΕΕ.

Όπως αποτελεί αποτυχία για μια επιχείρηση να μην είναι το brand name της γνωστό στο ευρύ κοινό, έτσι είναι αναγωγικά εξίσου ατυχές να μην είναι γνωστά επί

προσωπικού τουλάχιστον τα βασικά πρόσωπα που αποφασίζουν για το μέλλον των Ευρωπαίων, μέσω των θεσμικών μηχανισμών της ΕΕ.

Ποίος μπορεί να αρνηθεί ότι ο Αμερικανός πρόεδρος Μπάρακ Ομπάμα ή ο Ρώσος ομόλογος του Βλαντίμιρ Πούτιν είναι πολύ γνωστότεροι στο ευρύ κοινό της ΕΕ σε σύγκριση λογουχάρη, με τον Πρόεδρο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, τον Χέρμαν Βαν Ρομπάι ή την Επίτροπο Εξωτερικών υποθέσεων για την ΚΕΠΠΑ, την Κάθλιν Άστον; Και αυτή η πραγματικότητα συνιστά αποτυχία για την ΕΕ καθώς χρειάζεται να καταβληθούν από τα θεσμικά όργανα της ιδιαίτερες προσπάθειες για την αντιστροφή του κλίματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^Ο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ: 13^{ΟΣ}-17^{ΟΣ} αι.

7.1.) Το καθεστώς προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων στην Αγγλία κατά την Ύστερη Μεσαιωνική Περίοδο (1272-1485)¹⁴⁷

Στις δύο πρώτες ενότητες αυτού του κεφαλαίου, μας απασχολεί το ζήτημα της ύπαρξης ή μη ενός κοινωνικού περιβάλλοντος προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων και σταδιακής ανάδειξης συμμετοχικών μορφών στη λήψη αποφάσεων στην Αγγλία κατά την εποχή στο μεταίχμιο της Ύστερης Μεσαιωνικής Περιόδου, που χρονικά τοποθετείται στους 14^ο και 15^ο αι., και της εποχής της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης (14^ο-17^ο αι.).

Έτσι, και σε εναρμόνιση με την αντίστοιχη ανάλυση του 1^{ου} κεφαλαίου, αν αποδειχθεί η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος που παρείχε, με βάση τα δεδομένα της εποχής, ένα ικανοποιητικό επίπεδο προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων, το οποίο παράλληλα ευνοούσε και την ανάδειξη πολιτικών και οικονομικών ελευθεριών, τότε με βάση το θεωρητικό μοντέλο της μακρο-κουλτούρας του 1^{ου} κεφαλαίου, τα ιστορικά γεγονότα μεταξύ της περιόδου της Magna Carta (1215) ως και τη Ένδοξη Επανάσταση (1688), , είναι δυνατόν να ειπωθούν και να ερμηνευθούν μέσα από αυτό το πρίσμα.

Οι Miller and Hatcher (1978) αποδίδουν μια λεπτομερειακή περιγραφή της αγγλικής κοινωνίας την περίοδο 1086-1348: όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη της εποχής, η οργάνωση της ήταν φεουδαλική και στην ιεραρχία της πυραμίδας βρίσκονταν ο βασιλιάς, ακολούθως οι ευγενείς (αριστοκρατία) και οι βαρόνοι, (οι τελευταίοι με ποικίλα ιεράρχηση που συμπεριλάμβανε ακόμη και την “κατώτερη” στην ιεραρχία κατηγορία των βαρόνων-ιπποτών) και ακολουθούσε ή μεγάλη “μάζα” των ελεύθερων αγροτών-χωρικών (*peasants*) και των δουλοπαροίκων (*serfs*). Η γη

¹⁴⁷ Η περίοδος της Ύστερης Μεσαιωνικής Αγγλίας τοποθετείται από πολλούς κατά το διάστημα 1272-1485 που καλύπτει χρονικά μέχρι και την περίοδο βασιλείας του Οίκου των Τυδώρ. Οι αντίστοιχοι χρόνοι για την ηπειρωτική Ευρώπη εν συνόλω τοποθετούνται μεταξύ 1301–1500. Για το φεουδαλικό σύστημα οργάνωσης μπορεί κανείς να ανατρέξει στους Raftis (1996) και Schofield (2003).

χωρίζονταν σε αυτή που ανήκε στο βασιλιά, στους αριστοκράτες και στους ελεύθερους μικροκαλλιεργητές. Εκτός των ελεύθερων μικροκαλλιεργητών, το κοινωνικό πάζλ συμπληρώνονταν από τους τεχνίτες τους μικρο-έμπορους/εμπορευόμενους (traders) και την μικρή, πιο εύπορη ομάδα των εμπόρων των πόλεων (*merchants*) (Dyer, 1989).

Ο Musgrave (1999, 43-46) παρατηρεί ότι η ευημερία ή η βελτίωση της θέσης των ελεύθερων καλλιεργητών και των δουλοπαροίκων συνδέονταν με τον βαθμό πρόσβασης τους προς τους ευγενείς, πάνω σε μια λογική πελατειακών σχέσεων, η οποία εξαργυρώνονταν με παροχή εργασίας ή στρατιωτικών υπηρεσιών από την πλευρά των πρώτων προς τους ευγενείς. Η θέση των γυναικών και των παιδιών ήταν επισφαλής, αλλά τα άρρενα τέκνα ήταν δυνατόν να βελτιώσουν τη θέση τους με την παροχή εργασίας. Συχνά παρατηρούνταν το φαινόμενο παιδιά μεταξύ τα 12 με 14 ετών να εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία. Οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές απασχολούνταν στην καλλιέργεια της γης, συχνά με τη συνδρομή όλης της οικογένειας τους, το οποίο αυτόματα καθιστά αυτή τη δομή οργάνωσης ως μια ιδιότυπη μορφή μικρής οικογενειακής επιχείρησης, αν ερμηνεύσουμε το γεγονός με σύγχρονους όρους.

Αστάθμητοι παράγοντες, όπως κακή σοδειά, κακές καιρικές συνθήκες, η εγγενής έλλειψη στοιχειωδών υποδομών (πχ, οδικό δίκτυο), ο υποσιτισμός, οι ασθένειες από κρύο (γρίπη κλπ), η κακή ποιότητα τροφής ή ο θάνατος των ζώων που χρησιμοποιούνταν προς εργασία (πχ., άλογο/α) ήταν δυνατόν να θέσουν σε αβεβαιότητα την συχνά υπό καθεστώς “φτωχοποίησης”, ευημερία του αγροτικού νοικοκυριού, με αποτέλεσμα, το προσδόκιμο ζωής του να είναι πολύ χαμηλό. Οι χωρικοί ήταν επιρρεπείς σε επιθέσεις ληστών και συμμοριών που καθιστούσαν την κατάσταση ακόμη πιο ασφυκτική (Miller and Hatcher, 1978; Musgrave, 1999). Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των χωρικών του 13^{ου} αι, οι οποίοι καλούνταν συχνά να εργαστούν σε ένα ανεπαρκή αριθμό στρεμμάτων, έσπρωχναν το ρυθμό των θανάτων σε ένα “ύψος τιμωρίας” (Titow, 1969, 43).

Εναλλακτικά, οι ελεύθεροι αγρότες ήταν δυνατόν να εργασθούν ως *ελεύθεροι ενοικιαστές* (free tenants) στα φέουδα των λόρδων ή των βαρόνων. Η ευημερία τους καθοριζόταν από την παρωχημένου τύπου εργασία που προσέφεραν στους αγρούς, ήταν δηλαδή μικροκαλλιεργητές γης, κάτι που τους εξασφάλιζε μόλις τα προς το ζην, αφού πρώτα είχε αποδοθεί ο φόρος από την εκμετάλλευση του αγρού στον ιδιοκτήτη

του φέουδου.¹⁴⁸

Συχνά η αξία του ενοικίου γης μεταβάλλονταν αναλόγως της γονιμότητας του εδάφους. Οι χωρικοί που εργάζονταν σε βασιλικά αγροκτήματα αντί των ιδιωτικών τσιφλικιών είχαν χαμηλότερα ενοίκια και μια σειρά από επιπλέον προνόμια. Ο Dyer (1989, 136) περιγράφει την περίπτωση ενός λόρδου-ιπότη, ιδιοκτήτη αγροκτήματος 300 εκταρίων¹⁴⁹ γης στο χωρίο Ducklington του Oxfordshire ονόματι Richard de Carbroc, όπου σε αυτό απασχολούνταν περί τους 16 ελεύθερους ενοικιαστές γης, 12 δουλοπάροικοι και 5 εργαζόμενοι υπό ένα “ενδιάμεσο” καθεστώς. Η αναλογία ενός λόρδου σε σχέση με έναν ενοικιαστή γης ήταν 1:33 και πιθανότατα ήταν αντιπροσωπευτική για όλη την επικράτεια την εποχή εκείνη.

Η Weir (2009, 2) μας μεταφέρει μια εικόνα της Αγγλίας του 15^{ου} αι: υπήρχαν περί τις 10000 πόλεις αλλά στην πραγματικότητα ήταν περισσότερο στο μέγεθος σημερινών χωριών. Το Λονδίνο, το οποίο διέθετε και μια δραστήρια κοινότητα Φλαμανδών εμπόρων ξεχώρισε με πληθυσμό 60-75000 κατοίκους και το York διέθετε 15000. Οι δε Άγγλοι σύμφωνα με περιγραφές Βενετών εμπόρων της εποχής φάνταζαν πολύ συντηρητικοί και “δυσκίνητοι” σε νέες αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και καχύποπτοι με τους ξένους. Τα 9/10 των κατοίκων ασχολούνταν με την γεωργία. Παρόμοιες συνθήκες πιθανότατα ίσχυαν και για τις περιπτώσεις της αρχαϊκής προ-κλασικής Ελλάδας στην Αθήνα και στις γεωγραφικές περιφέρειες των μετέπειτα ελληνικών κοινοπολιτειών.

Φαίνεται λοιπόν ότι όπως οι αρχαίοι Έλληνες ελεύθεροι αγρότες της προ-

¹⁴⁸ Το γεγονός ότι λιγότερο από το 1/10 του πληθυσμού γνώριζε γραφή και ανάγνωση μεταξύ 11-13^{ου} αιώνων, σε συνδυασμό με το παρωχημένο φεουδαλικό μοντέλο αγροτικής παραγωγής αποτελούν στοιχεία ικανά για να χαρακτηριστεί η αγγλική κοινωνία της περιόδου ως σε *εξάρτηση διαδρομής* όπως υποστηρίζει η θεωρία του Boeke (1953). Παραπλήσια κατάσταση παραγωγής ίσχυε και για την ελληνική κοινωνία της Αρχαϊκής εποχής, όπως αναλύθηκε στα κεφ. 2 και 3. Τα παρωχημένα κοινωνικοοικονομικά μοντέλα ήταν πολύ δύσκολο να εγκαταλειφθούν ώστε να αντικατασταθούν από σύγχρονες παραγωγικές δομές.

¹⁴⁹ Ένα εκτάριο ισούται με 10 στρέμματα γης σε σημερινούς όρους. Αν θεωρηθεί ότι η περιγραφή αυτή του Dyer ισχύει γενικότερα για την αγγλική οικονομία της εποχής, τότε είναι προφανές ότι συντελούνταν γενικευμένη αναποτελεσματική χρήση γης, καθώς οι αθροιστικά 33 εργαζόμενοι φαντάζουν πολύ λίγοι για μια εξαιρετικά μεγάλη έκταση (ανάλογη με 10.000 m²). Η μικροοικονομική θεωρία ονομάζει αυτή την κατάσταση, ως καθεστώς υπό-απασχόλησης των παραγωγικού συντελεστή εργασίας και αντί-οικονομίες κλίμακας, κατάσταση διόλου ασύμβατη με την όλη περιγραφή για το καθεστώς οικονομικής δραστηριότητας στην Αγγλία των 13-15^{ου} αιώνων.

κλασσικής αρχαιότητας έτσι και οι Άγγλοι της μετα-μεσαιωνικής Ευρώπης βρίσκονταν υπό καθεστώς εξάρτησης διαδρομής, συνδεδεμένο με την αγροτική παραγωγή.

Οι ιπότες-λόρδοι όπως ο Carbroc, είτε προσέφεραν στρατιωτικές υπηρεσίες σε φρούρια/κάστρα, ακόμη και του βασιλιά, είτε εναλλακτικά παρείχαν αστυνομική-στρατιωτική υπηρεσία φύλαξης ενός ή περισσότερων χωριών μαζί, η οποία εξαργυρώνονταν με αντάλλαγμα την παραχώρηση μεγάλων αγροτικών εκτάσεων-τσιφλικιών, όπως αυτό που περιγράφηκε ανωτέρω. Οι ιπότες αυτοί αποτελούσαν τους τοπικούς προύχοντες από τους οποίους προέρχονταν οι εκάστοτε τοπικοί άρχοντες (*των ιδίων*, σελ. 12). Η αριστοκρατία δηλαδή όφειλε να παράσχει στρατιωτικές και διοικητικές υπηρεσίες στους κατοίκους των τοπικών κοινοτήτων (*των ιδίων*, σελ. 18). Από την μέχρι εδώ περιγραφή αλλά και όπως θα καταδειχθεί και στην συνέχεια, είναι προφανές ότι το επίπεδο ευημερίας των οικονομικά δρώντων υποκειμένων της αγγλικής κοινωνίας κατά την περίοδο 1215-1485, ήταν άμεσα συσχετιζόμενο με το καθεστώς ύπαρξης ή μη ενός πλαισίου προστασίας της ατομικής περιουσίας.

Ωστόσο, παρά το δυσμενές κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, παρατηρήθηκε μια σημαντική αύξηση πληθυσμού σταδιακά, από το 1086 και έπειτα. Ο αγγλικός πληθυσμός που τότε αναλογούσε στις 1.1 εκ. ψυχές, ανήλθε στα 5-6 εκ. το 1347, πριν ακριβώς από τη μεγάλη πανευρωπαϊκή πανούκλα των περιόδων 1348-49, 1360-62 και 1369 που ξεκλήρισε το 50% του αγγλικού πληθυσμού (Miller and Hatcher, 1978, 28-29). Η αύξηση του πληθυσμού κατέστη άμεσα συνδεδεμένη με την μεγαλύτερη εκμετάλλευση γης. Στους τρεις αιώνες ανόδου του πληθυσμού, μέχρι το 1348, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για την ύπαρξη ενός πρώιμου καθεστώτος περιουσιακών δικαιωμάτων, καθώς, αγρησιμοποίητες γαίες άρχισαν να εκμεταλλεύονται, και σταδιακά δημιουργήθηκαν προστριβές σχετικά με τα γεωγραφικά όρια των γαιών του κάθε ελεύθερου μικρο-καλλιεργητή αλλά και τα δικαιώματα βοσκής.

Σε ορισμένες περιπτώσεις συμφωνήθηκαν κοινά δικαιώματα βοσκής μεταξύ μιας σειράς γειτονικών χωριών, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπου δεν επιτεύχθηκαν αμοιβαίως επωφελείς συμφωνίες, δημιουργήθηκαν μικρά πέτρινα τείχη ως σημάδια ιδιοκτησίας (σελ. 38-39). Αυτό, όπως αναφέρθηκε στην 2.5.2.), συναίνει παρόμοια με την περίπτωση της Αρχαϊκής Ελλάδας. Επιπλέον, μαρτυρείται ότι την περίοδο

1279-80, επί της βασιλείας του Εδουάρδου Α΄ επιχειρήθηκε μέσω των *Hundred Rolls*, μιας σειράς κρατικών καταλόγων, η καταγραφή του άρρενος πληθυσμού για φορολογικούς σκοπούς και επιπλέον, με στόχο την καλύτερη εφαρμογή δικαιοσύνης προς τους πολίτες.

Ο Dyer (1989, 18) υποστηρίζει επίσης, ότι σε περιπτώσεις διαφορών, οι μικροκαλλιεργητές είχαν δικαίωμα καταφυγής στα αστικά και ποινικά *βασιλικά δικαστήρια*, είτε ως κατήγοροι είτε ως διάδικοι και ανάλογα με την ετυμηγορία πλήρωναν πρόστιμα ή λάμβαναν αποζημιώσεις. Δικαστικές υπηρεσίες όφειλαν να παράσχουν και οι λόρδοι στην περιοχή ελέγχου των τσιφλικιών τους μέσω της σύστασης ιδιωτικών τοπικών δικαστηρίων στα οποία μπορούσαν να απευθυνθούν οι κάτοικοι της κοινότητας για να εγείρουν αξιώσεις έναντι τρίτων. Υπήρχαν δε και δικαστήρια υπό την αιγίδα της εκκλησίας.

Ο Mulholland (2002) περιγράφει αναλυτικότερα τα φεουδαλικά δικαστήρια και τις τρεις υποδιαίρεσεις τους: το *δικαστήριο επί της τιμής* (court honour) ή *δικαστήριο του δούκα* θεωρούνταν μεγαλύτερης βαθμίδας από τα άλλα δυο και στελεχώνονταν από μέλη του τσιφλικιού, κυριότατα ιππότες που αναλάμβαναν την απόδοση δικαιοσύνης. Υπήρχε ακόμη το *δικαστήριο του βαρόνου* (court baron) που επιλαμβάνονταν της επίλυσης διαφορών μεταξύ των ενοικιαστών αγροτικών εκτάσεων στα τσιφλίκια και τέλος ένα δικαστήριο *γενικών καθηκόντων* (court customary), όπου επίλυε διαφορές μεταξύ των δουλοπαροίκων. Η τελευταία αυτή περίπτωση οδηγεί στη λογική συνεπαγωγή ότι ακόμη και οι δουλοπάροικοι διέθεταν ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας της περιουσίας τους.

Οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές είχαν το δικαίωμα να διαπραγματευτούν την αγοροπωλησία γης (πχ., αγορά γης από μια χήρα ή ένα γαιοκτήμονα), καθώς και ελευθερία δράσης από περιοχή σε περιοχή, και δεν επιτρέπονταν να υποπέσουν θύματα αγοροπωλησίας οι ίδιοι, όπως οι δουλοπάροικοι (Miller and Hatcher, 1978, 118). Σύμφωνα με υπάρχοντα στοιχεία, οι ελεύθεροι αγρότες πλήρωναν κατά τον 14^ο αι. έναν άμεσο “βασιλικό” φόρο επί του εισοδήματός τους και έναν μεταβλητό τοπικό φόρο και σε πολλές περιπτώσεις ο συνδυασμός φόρων καθίστατο δυσβάσταχτος (σελ. των ιδίων, 138). Εντούτοις, το υπόλοιπο από την παραγωγή παρέμενε “εκ του ασφαλούς” στη διαχείριση των μικροκαλλιεργητών και μπορούσε να χρησιμοποιηθεί είτε στην ιδιοκατανάλωση είτε να καταστεί αντικείμενο αγοροπωλησίας.

Σημαντική παράμετρος για τη διασφάλιση ενός στοιχειώδους καθεστώτος

προστασίας αστικών δικαιωμάτων και ατομικής περιουσίας θα πρέπει να θεωρείται και η δυνατότητα που υπήρχε ώστε ένας όμιλος ελεύθερων χωρικών-μικροκαλλιεργητών (συνήθως οι πιο ευκατάστατοι αυτών) να είναι δυνατόν να συνασπιστούν και να καταφύγουν στην δικαιοσύνη έναντι της καταχρηστικής συμπεριφοράς των λόρδων-μεγάλογαιοκτημόνων. Μια τέτοια περίπτωση έχει καταγραφεί στο Somerset το 1278, όπου προνοήθηκε η συγκέντρωση ενός ποσού γύρω στις 6 λίρες για την πληρωμή δικηγόρου που θα αναλάμβανε την νομική τους υποστήριξη.

Το περιστατικό αυτό πιθανότατα αποτελεί μια νομική πράξη ως απόρροια του *Καταστατικού του Gloucester* που ψηφίστηκε από το αγγλικό κοινοβούλιο την ίδια χρονιά (Αύγουστος 1278), επί των ημερών της βασιλείας του Εδουάρδου του Α΄, και το οποίο θεωρείται από τα σημαντικότερα ορόσημα ως προς την ανάπτυξη του αγγλικού δικαίου. Περιεκτικά, αναφέρονταν σε πράξεις αποζημιώσεων ιδιωτών με επιστροφή γαιών στην κυριότητα τους εξαιτίας καταχρηστικής συμπεριφοράς από την πλευρά των λόρδων-βαρόνων. Με το νομοθέτημα του Gloucester, οι ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες όφειλαν να αποδεικνύουν σε μια σειρά από ελέγχους βασιλικών αξιωματούχων τους τίτλους κατοχής ιδιοκτησίας την κυριότητας τους επί μιας σειράς γαιών ή διαφορετικά έχαναν αυτά τα ακίνητα. Πρακτικά, ένας τέτοιος έλεγχος χαρακτηρίστηκε από αναποτελεσματικότητες και χρονοτριβή (Plucknett, 1949).

Οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές διέθεταν μια σειρά από επιπλέον θεσμικά εργαλεία οικονομικού περιεχομένου, όπως το μηχανισμό της υποθήκης (περίπτωση του William Jonot του Wakefield του 1348), της αποπληρωμής μέσω προσωπικής εργασίας, ή δανεισμού ζώων και εξοπλισμού (Dyer, 1989, 185). Εν μέρει, υπήρχε και η δυνατότητα δανεισμού με τόκο.¹⁵⁰ Ήταν επίσης σε ισχύ ένα καθεστώς εκμίσθωσης

¹⁵⁰ Βάσει μιας μονοσήμαντης ερμηνείας των αριστοτελικών ιδεών, η παπική εκκλησία, που το μεσαίωνα διέθετε πολύ σημαντική επιρροή, απαγόρευσε το δανεισμό με τόκο, ως ανήθικη και αμαρτωλή πράξη. Παρά το γεγονός ότι και η εβραϊκή θρησκεία απαγόρευε τη χορήγηση δανείων, δόθηκε μια διαφορετική ερμηνεία που έδινε τη δυνατότητα δανεισμού σε μη Ιουδαίους. Προοδευτικά η εβραϊκή διασπορά αντιλήφθηκε την επικερδή ευκαιρία για μονοπωλιακά κέρδη από το επιτόκιο δανεισμού. Ωστόσο, το μονοπώλιο δανεισμού με τόκο δεν ήταν πάντοτε επικερδές για την εβραϊκή διασπορά (Barzel and Kizer, 2002). Σε περιπτώσεις αυθαίρετης πολιτικής από τους Άγγλους βασιλιάδες, απέβη εξαιρετικά επικίνδυνο. Χαρακτηριστικά ο Ερρίκος ο Η΄ (1509-1547), αφού καταρχάς καταχράστηκε την περιουσία της εκκλησίας, δανείστηκε από ισραηλίτες δανειστές και τους εξαπάτησε όχι μόνο αθετώντας τις υποχρεώσεις του, αλλά και εκδιώκοντας τους σε σημαντικό βαθμό

της γης, όπως μαρτυρείται με την περίπτωση του Δούκα της Κορνουάλλης, ο οποίος το 1337 επέτρεψε την εκμίσθωση γης με σύναψη επταετούς σύμβασης. Οκτακόσιοι ελεύθεροι αγρότες και δουλοπάροικοι ασχολήθηκαν στα κτήματα αυτά (Miller and Hatcher, 1978, 120).

Εν αντιθέσει με τους ελεύθερους μικροκαλλιεργητές που διέθεταν ένα σχετικό επίπεδο προστασίας αστικών δικαιωμάτων αφού ήταν δυνατόν να προστατευτούν από τα βασιλικά κυρίως δικαστήρια, η θέση των δουλοπαροίκων ήταν πάρα πολύ πιο επώδυνη. Υπάρχει συγκεκριμένη καταγραφή που αναφέρεται σε αγορά δούλων το 1230. Η πληθυσμιακή σχέση δουλοπαροίκων-ελεύθερων αγροτών δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί αλλά εκτιμάται περίπου ως 3:2 για στοιχεία που αφορούν το έτος 1279 για τις πόλεις Cambridgeshire, Huntingdonshire, Bedfordshire, Buckinghamshire, Oxfordshire¹⁵¹ κλπ. Πιθανότατα τα στοιχεία αυτά είναι αντιπροσωπευτικά, αντικατοπτρίζοντας τη γενικότερη τάση της εποχής.

Οι Miller and Hatcher (σελ, 115) υποστηρίζουν επιπλέον ότι δεν υπήρχε καμία διασφάλιση αναφορικά με τα περιουσιακά δικαιώματα των δουλοπαροίκων, και ανά πάσα στιγμή ήταν δυνατόν να καταστούν θύματα κατάσχεσης από τους αριστοκράτες χωρίς εξηγήσεις και χωρίς το δικαίωμα καταφυγής στα τοπικά δικαστήρια. Ένας δουλοπάροικος που αδυνατούσε να πληρώσει τον τοπικό λόρδο-ιδιοκτήτη του τσιφλικιού ήταν πιθανόν να μαστιγωθεί ή να φυλακιστεί και να κατασχεθεί όλη η περιουσία του, ενώ δεν είχαν το δικαίωμα να εγκαταλείψουν το τσιφλίκι.

Για τους δουλοπαροίκους η εργασία στις φάρμες του τοπικού φεουδάρχη ήταν

από την Αγγλία, την αποκατάσταση των οποίων πραγματοποίησε αργότερα ο Cromwell (1653-1658). Στη συνέχεια, κατά την “προσφιλή” του τακτική ο Ερρίκος ο Η΄, στράφηκε σε αναζήτηση άλλων δανειστών, κυρίως προς τις φημισμένες οικογένειες τραπεζιτών των κρατιδίων της βορείου Ιταλίας (Βενετία, Γένοβα, Λομβαρδία, και φυσικά τη Φλωρεντία των Μεδίκων). Για μια λεπτομερή περιγραφή της δραστηριότητας και των πρώτο-καπιταλιστών καινοτομιών που εισήγαγαν οι Βενετοί έμποροι και τραπεζίτες, μπορεί κανείς να δει μεταξύ άλλων τις εργασίες των Lane (1973) και Mueller (1997). Φαίνεται ότι ο δανεισμός με τόκο δεν ήταν πιθανότατα η κινητήρια δύναμη της οικονομίας για τους 13^ο-16^ο αι. Οι δανειστές απευθύνονταν προς ευγενείς ή βασιλείς και όχι στη μεγάλη μάζα των λαϊκών στρωμάτων. Ωστόσο, η νέα εποχή της εξερεύνησης των νέων χωρών από τον 16^ο αι και έπειτα, και οι νέες εμπορικές προοπτικές κατέστησαν αναγκαία την αναπροσαρμογή της οικονομικής κουλτούρας, προς την κατεύθυνση της ευρείας χρήσης τραπεζικών υπηρεσιών όπως θα καταδειχθεί στις 7.5.) και 7.6.).

¹⁵¹ Το πρόθεμα *shire* αποδίδει την έννοια *κομητεία*, ήτοι, την περιφέρεια/επαρχία.

υποχρεωτική, υπόκειντο σε αυστηρή φορολόγηση, απαιτούνταν άδεια για να μορφώσουν ή να παντρέψουν τα παιδιά τους, ενώ ως προς τα ατομικά τους δικαιώματα, η δικαιοσύνη αποδίδονταν αποκλειστικά από τον άρχοντα στον οποίο άνηκαν, γεγονός που σημαίνει ότι οι δουλοπάροικοι στερούνταν στοιχειωδών αστικών δικαιωμάτων, κάτι που δεν συνέβαινε όπως είδαμε στην περίπτωση της αρχαίας Αθήνας και πιθανόν επαγωγικά, και μιας σειράς άλλων ελληνικών πόλεων-κρατών ομοσπονδιακών πολιτειακών σχημάτων.¹⁵²

Η εκτίμηση αυτή δεν έρχεται σε αντίθεση με την ανωτέρω εκτίμηση του Mulholland (2002), περί ύπαρξης ενός δικαστηρίου “γενικών καθηκόντων” που παρείχε κάποιο ελάχιστο επίπεδο νομικής κάλυψης των δουλοπαροίκων. Φαίνεται ότι υπήρχαν και περιπτώσεις όπου ήταν δυνατόν να δικαιωθεί ένας δουλοπάροικος ως προς την κατοχύρωση της περιουσίας του, αλλά συνήθως, είτε μετά θάνατον είτε σε περίπτωση ακρωτηριασμού (Pollock and Maitland, 1952).

Υπήρχε επιπλέον η δυνατότητα ένας δουλοπάροικος να εξαγοραστεί από τρίτο εύπορο αριστοκράτη, και κατόπιν να ελευθερωθεί ή να εξαγοράσει με καταβολή χρημάτων τα δεσμά της δουλείας του, όπως συνέβαινε και στην αρχαία Αθήνα με την περίπτωση του Πασίωνος κλπ. Ο Dyer (1989, 170), αναφέρεται στην περίπτωση του Αβαείου του Ramsey όπου 3 δούλοι συμφώνησαν να εξασφαλίσουν έναντι καταβολής 50 λιρών στο αβαείο την ελευθερία τους. Εικάζουμε ότι το ποσό αυτό θα φάνταζε ιδιαίτερα υψηλό, πιθανόν δε να αποτελούσε τους κόπους μιας ζωής, αλλά δεν αναφέρονται περισσότερες λεπτομέρειες περί αυτής της “συναλλαγής”.

Φαντάζει ωστόσο εξαιρετικά δύσκολο οι περιπτώσεις εξαγοράς της δουλείας να ήταν εκτεταμένο φαινόμενο αλλά μάλλον η εξαίρεση του κανόνα καθώς τα χρήματα που προσπορίζονταν οι δουλοπάροικοι από την προσωπική τους εργασία πιθανότατα θα ήταν επαρκή μόνο για την εξασφάλιση των προς το ζην. Τέτοιες συναλλαγές εξαγοράς της ελευθερίας υποθέτουμε ότι θα ήταν περιορισμένες, όπως

¹⁵² Όπως αναλύθηκε και στην ενότητα 6.5.), στην αρχαία Αθήνα, ο ιδιοκτήτης δούλου τιμωρούνταν συχνά αυστηρά σε περίπτωση που αποδεικνύονταν η άσκηση βίας ή η θανάτωση του δούλου. Αν και περιουσιακό στοιχείο, κατά τα φαινόμενα, ο δούλος είχε ένα κατώτατο επίπεδο θεσμικά κατοχυρωμένων αστικών δικαιωμάτων. Είναι ίσως περισσότερο σίγουρο να υποθεθεί ότι υπήρχε διαφοροποίηση της συμπεριφοράς των δούλων, ανάλογα με το πολιτειακό καθεστώς. Η θέση των ειλώτων στη Σπάρτη, τη Θεσσαλία, τα ρωμαϊκά λατιφούντια, τη μεσαιωνική Αγγλία και της Ευρώπη κατ’ επέκταση, φαίνεται πολύ χειρότερη από αυτή στην περίπτωση της Αθήνας.

πιθανότατα συνέβαινε και στις άλλες δυο περιπτώσεις που εξετάζουμε εδώ, που αφορούν την αρχαία Ελλάδα. Τέλος, ο θάνατος ενός δουλοπάροικου σήμαινε ότι το πρώτο και καλύτερο ζώο που χρησιμοποιούσε προς παραγωγική εργασία κατάσχονταν από τον λόρδο του τσιφλικιού, το δεύτερο από την εκκλησία και κατόπιν τα υπόλοιπα διαμοιράζονταν ιεραρχικά στα εν ζωή μέλη της οικογένειας του.

Το γεγονός ότι το κοινωνικοοικονομικό σύστημα της εποχής μεταξύ 11^{ου}-15^{ου} αι. δεν επηρεάζονταν από οικονομικά κίνητρα με σκοπό το κέρδος και η αποταμίευση ήταν γενικά περιορισμένη, πιθανότατα καθιστούσε την κοινωνική μεταβολή και την μετάβαση σε ανώτερη κοινωνική τάξη, εξαιρετικά δύσκολη περίπτωση. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν “εγκλωβισμένο” στην αγροτική παραγωγή, σε μια λογική *εξάρτησης διαδρομής* όπως την ορίζει ο Boecke (1953, υποσημείωση 149) που δεν απέφερε κέρδη. Κατά τον Musgrave (1998, 41), η μόνη δυνατότητα για να ξεφύγουν οι ελεύθεροι αγρότες από αυτή την “παγίδα στασιμότητας” ήταν να μεταναστεύσουν.

Το πρόβλημα της έλλειψης ικανού μεγέθους αποταμιεύσεων ώστε να μετασχηματιστούν σε παραγωγικές επενδύσεις αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αιτίες υπανάπτυξης σύμφωνα με την νεοκλασική οικονομική άποψη. Ένα σημαντικό μέρος του πλεονάσματος της παραγωγής περνούσε από τους ελεύθερους αγρότες και τους δουλοπάροικους στα χέρια των λόρδων-μεγαλογαιοκτημόνων, συμπεριλαμβανομένου του κράτους και της εκκλησίας. Όπως υποστηρίζει ο Brenner (1976) η εξειδίκευση, η ανάληψη επιχειρηματικού ρίσκου, η καινοτομία και η επίτευξη τεχνολογικής προόδου δεν παρουσίαζαν υψηλή πρόοδο, με βασικό αντικίνητρο ότι η κατοχή γης βρίσκονταν συγκεντρωμένη κυρίως στα χέρια των αριστοκρατών.

Ωστόσο, αν και ο Brenner πιθανότατα ορθώς διαβλέπει μια ταξική πάλη μεταξύ ελεύθερων αγροτών και μεγαλο-γαιοκτημόνων αναφορικά με το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης, εντούτοις η άποψη του ότι οι ελεύθεροι αγρότες είχαν καταφέρει να καταστούν αυτάρκεις σε τροφή από την εργασία τους, πιθανότατα δεν ευσταθεί όχι μόνο για την περίπτωση της Αγγλίας αλλά και της Ευρώπης γενικότερα καθώς, όπως υποστηρίζει ο Epstein (2000, 5) στα τέλη του 12^{ου} αι, πάνω από το μισό του πληθυσμού δεν διέθετε επαρκή γη με αποτέλεσμα να καταφύγει στις νέο-αναδυόμενες πόλεις στο εμπόριο, τις κατασκευές και τη μισθωτή εργασία.

Εν κατακλείδι, είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι για όλη την περίοδο ελέγχου

(13^{ος}-16^{ος} αι.) ήταν σε ισχύ μια σειρά από θεσμικές ρυθμίσεις που εξασφάλιζαν ένα ελάχιστο επίπεδο προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων, όσον αφορά τους ελεύθερους μικροκαλλιεργητές. Πιθανότατα, με την πάροδο του χρόνου κάτι τέτοιο ενισχύονταν προοδευτικά.

Το γεγονός ότι οι ελεύθεροι αγρότες-μικροκαλλιεργητές ήταν δυνατόν να καταφύγουν, είτε μεμονωμένα είτε ως όμιλος καλλιεργητών σε αστικά και ποινικά κυρίως δικαστήρια για την διασφάλιση των συμφερόντων τους, αποτελεί ένδειξη για τη σταδιακή ανάδειξη μιας αντίστοιχής κοινωνικής κουλτούρας, σύμφωνα με την οποία η αξία της προστασίας της περιουσίας θα πρέπει να θεωρείται κατοχυρωμένη. Επιπλέον, η δυνατότητα εκμίσθωσης και υποθήκης γης ή εξαγοράς της δουλειάς, καταδεικνύουν ένα στοιχειώδες θεσμικό περιβάλλον δράσεων με οικονομικό υπόβαθρο.

Κρούσματα καταπάτησης περιουσιακών δικαιωμάτων όσον αφορά τη γη πιθανότατα δεν θα αποτελούσαν συχνό κοινωνικό φαινόμενο, όπως συναίβει και στην Αρχαϊκή Ελλάδα. Τέτοιες περιπτώσεις πιθανότατα παρατηρούνταν ιδίως στην περίπτωση που η βασιλική εξουσία αδυνατούσε να ελέγξει αποτελεσματικά τους ευγενείς ή απλά δεν επιδίωκε κάτι τέτοιο. Οι Miller and Hatcher (1978) και Dyer (1989) περιγράφουν στις εκτενείς τους μονογραφίες που ήδη χρησιμοποιήσαμε σε αυτή την ενότητα και τέτοιες περιπτώσεις καταπάτησης, όμως δεν είναι στη στόχευση της ανάλυσης μας η διεξοδική ανάλυση κάθε μιας τέτοιας περίπτωσης.

Σε κάθε περίπτωση, η κατάσταση των περιουσιακών δικαιωμάτων πριν την αγγλική πρωτο-καπιταλιστική εποχή (17^{ος} -18^{ος} αι.) ομοιάζει με την ελληνική Αρχαϊκή προ-“καπιταλιστική” εποχή, όπως έχει ήδη αναφερθεί στις 2.2) και 2.3.): τα περιουσιακά δικαιώματα επί της γης ή του οίκου δεν ήταν πλήρως διασφαλισμένα, ωστόσο, πράξεις καταπάτησης περιουσίας, φαίνεται ότι ήταν σπάνιο φαινόμενο. Ωστόσο, είναι λογικό να υποθεθεί ότι η προστασία της περιουσίας επί της γης ή του οίκου ήταν πιο αποτελεσματική όταν η καταπάτηση αφορούσε την καταχρηστική συμπεριφορά ενός ελεύθερου αγρότη έναντι κάποιου άλλου αγρότη.

Εικάζουμε ότι όταν η καταπάτηση προέρχονταν από ευγενή/αριστοκράτη, η πιθανότητα αποκατάστασης του θιγόμενου μικροκαλλιεργητή ήταν μικρότερη.

7.2.) Η *Magna Carta* ως αφετηρία προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία.

Στην ενότητα 7.1.) αναφέρθηκε ότι είναι ιστορικά επιβεβαιωμένο ότι η περίοδος της Ένδοξης Επανάστασης στην Αγγλία το 1688, υπήρξε κομβικός ιστορικός σταθμός ως προς τα ζητήματα των πολιτικών ελευθεριών, της δημοκρατίας και της προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων.

Στην ενότητα αυτή και στην επόμενη, ακολουθώντας τη φιλοσοφία της ανάλυσης στα προηγούμενα κεφάλαια επιδιώκουμε να διερευνήσουμε την πιθανότητα ύπαρξης μιας μακροκουλτούρας πρότυπων ιδεωδών πολιτικών ελευθεριών που σταδιακά αναπτύσσονταν στην Αγγλία πριν την κομβική διετία 1688-89. Η επιβεβαίωση μιας τέτοιας άποψης πιθανότατα θα μπορούσε να συνεισφέρει στη διεθνή βιβλιογραφία ως προς το ζήτημα του γιατί ήταν η περίπτωση της Αγγλίας αποτελεί μια από τις πρώτες σύγχρονες περιπτώσεις στην μετα-μεσαιωνική Ευρώπη όπου συνέβη η μετάβαση από ένα καθεστώς απολυταρχίας σε ένα νέο, αυτό της συνταγματικής μοναρχίας με ισχυρό κοινοβούλιο το οποίο διαδραμάτιζε προϊόντος του χρόνου όλο και σημαντικότερο θεσμικό ρόλο.

Η υπόθεση μας αυτή πιθανότατα, ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα πρώτα ψήγματα για την αναβίωση των δημοκρατικών ιδεωδών στην μετα-μεσαιωνική Ευρώπη δεν αφορούν αποκλειστικά το αγγλικό φαινόμενο. Υπήρχαν και προγενέστερες περιπτώσεις, με πρώτο ίσως παράδειγμα αναβίωσης των δημοκρατικής φιλοσοφίας πολιτικών σχημάτων μετά την αρχαιότητα, την Ελβετική Ομοσπονδία, που επίσημα ιδρύθηκε μετά τη σύσταση του Ομοσπονδιακού Καταστατικού του 1291 για τα τρία πρώτα καντόνια Uri, Schwyz, και Unterwalden, από τα συνολικά 13 (με τελευταίο αυτό του Vaud που προσαρτήθηκε το 1536) καθώς και τα *Διατάγματα της Δικαιοσύνης* μεταξύ των ετών 1293-95.

Υπήρχαν και οι ήδη αναφερθείσες περιπτώσεις των “δημοκρατιών” (που μάλλον καλύτερα δύνανται να χαρακτηριστούν ως φιλελεύθερες αριστοκρατίες) της βόρειας Ιταλίας και της νότιας Γερμανίας, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του Augsburg.¹⁵³

¹⁵³ Οφείλουμε στον Καθ. Bertram Schefold το σχόλιο ότι οι δημοκρατίες της βόρειας Ιταλίας και τα κρατίδια νότιας Γερμανίας, με κυριότερο το Augsburg είχαν μια πιο “ισχυρή” δημοκρατική δομή

Οι βασικές θεσμικές προτάσεις σε θέματα πολιτικού φιλελευθερισμού που εισήγαγε η Magna Carta του 1215 μέσω των 63^{ov} άρθρων που την αποτελούν περιγράφονται στον πίνακα 22, ο οποίος στην τρίτη του στήλη εμπεριέχει και μια σειρά από δικά μας σχόλια επί των άρθρων. Είναι ξεκάθαρο ότι η παράθεση και η επεξήγηση των άρθρων αποδεικνύει ότι η Μεγάλη Χάρτα αποτελεί ένα κείμενο-ορόσημο για την σύγχρονη ιστορία όχι μόνο των πολιτικών αλλά και των οικονομικών ελευθεριών, με προεκτάσεις που εμπίπτουν καθαρά στις αρχές της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Για παράδειγμα, οι Barzel and Kiser (2002, 487, 500) υποστηρίζουν ότι η Μεγάλη Χάρτα έθεσε τις προϋποθέσεις για την εγκατάλειψη των πολιτικών αυθαίρετης φορολογίας του στέμματος έναντι των Άγγλων υπηκόων του (άρθρο 14 του πίνακα 22), εγκαινιάζοντας παράλληλα τη λογική της “συναινετικής” φορολογίας. Ωστόσο, το κύριο ζήτημα που απασχολεί την ανάλυση της εν λόγω ενότητας είναι όχι μια λεπτομερή περιγραφή της Μεγάλης Χάρτας, αλλά οι λόγοι που συνετέλεσαν στην στοιχειοθέτηση ενός τέτοιου κειμένου, που φαντάζει πολύ προχωρημένο σε σύλληψη και πολιτικές προεκτάσεις για την εποχή του, μια εποχή που όπως παρατηρεί και ο Painter (1947) ο εκάστοτε βασιλιάς-δεσπότης ήταν όχι μόνο εισηγητής του νόμου, αλλά μπορούσε να θέσει τους δικούς του όρους πολιτικού παιχνιδιού ικανοποιώντας συχνά τους δικούς του ιδιοτελείς σκοπούς εις βάρος των υπηκόων του, χωρίς προσωπικές επιπτώσεις.

Μια σειρά από θεωρίες που συνοδεύουν το κείμενο της Magna Carta έχουν προταθεί. Σύμφωνα με την γνώμη των d’Eszlary (1958) και Helmholtz (1999) οι αυθαιρεσίες των βασιλιάδων Ερρίκου του Β΄ (1154-1189), Ριχάρδου Α΄ (1189-1199) και κυρίως του Ιωάννη (1196-1216) ο οποίος είχε χάσει την εκτίμηση των υπηκόων του (επενέβαινε καταχρηστικά στη δικαιοσύνη, επέβαλε τις απόψεις του συχνά με τρόπο ανάρμοστο κάνοντας χρήση της θεσμικής του ισχύος ακόμη και έναντι της εκκλησίας, προέβει σε υπέρογκες αμυντικές δαπάνες που επιδείνωσαν τα ταμεία του κράτους χωρίς ουσιώδες στρατιωτικό αποτέλεσμα στις αγγλικές κτήσεις στη βόρεια Γαλλία) συνετέλεσαν στην κινητοποίηση μιας ομάδας βαρόνων και ανώτερων ευγενών αξιωματούχων πλησίον του βασιλιά, εναντίον του.

Ο Holt (1992) παρέχει μια διαφορετική εκδοχή για το τι προκάλεσε τα

κυρίως σε θέματα άμεσης δημοκρατίας σε σχέση με την αγγλική περίπτωση, όπου οι κοινωνικές διαφορές με τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας παρέμεναν εμφανείς μέχρι και τις αρχές του 20^{ov} αι.

Πίνακας 22: Οι βασικές πολιτικές αρχές της Magna Carta και ο αντίκτυπος τους στην κοινωνία

Άρθρα	Θεσμικές Αποφάσεις	Σχόλια
12 & 14:	Εγκαθίδρυση εθνοσυνέλευσης μερικώς εκλεγμένης από αιρετούς αντιπροσώπους, την εκκλησιαστική ηγεσία και την αριστοκρατία που θα συνεπικουρεί τον βασιλιά.	Εμφανίζονται τα πρώτα ψήγματα για την κατάργηση της απόλυτης μοναρχίας
14:	Καμία επιβολή φορολογίας δίχως τη συναίνεση της εθνοσυνέλευσης (σ.σ. εννοεί το κοινοβούλιο) που συνεπικουρεί το βασιλιά.	Σύγχρονες αρχές φορολογικής πολιτικής: “ <i>Αν οι πολιτικές αποφάσεις για τη φορολογία λαμβάνονται από την πλειοψηφία ως συλλογική απόφαση αυτό είναι οικονομικά αποτελεσματικό, ενώ ισχύει και το αντίστροφο</i> ” (δες Brennan and Buchanan, 1980) Η αρχή της “συναίνετικής” φορολόγησης (Barzel and Kiser 2002)
9, 28, 30:	Θέματα προστασίας ατομικής ιδιοκτησίας	Εμπεριέχονται έμμεσα και σε άλλα άρθρα όπως το 56 ^ο κλπ.
39:	Κανένας ελεύθερος άνθρωπος δεν θα πρέπει να φυλακίζεται να τραυματίζεται να στερείται πολιτικών ελευθεριών ή να κατάσχεται περιουσιακό του στοιχείο προ οποιασδήποτε απόφασης της δικαιοσύνης	Μια Σολώνια θέση και πολιτικό εξαγόμενο της <i>σεισάχθειας</i> . Η αρχή <i>liber homo</i> σε εφαρμογή
40:	Καμία ποινή κατόπιν δικαστικής απόφασης δεν είναι εξαγοράσιμη	Η εξαγορά ακυρώνει την ποινή και την ετυμηγορία και καθιστά αναποτελεσματική την δικαιοσύνη
41 & 42:	Προστασία της εμπορικής δραστηριότητας μέσα στην επικράτεια (ελευθερία κινήσεως και δράσης μέσα στη χώρα).	Πολιτική <i>Laissez-faire</i> . Οι συναλλαγές μεταξύ ιδιωτών διευκολύνονται. Περιβάλλον που δημιουργεί ιδανικές συνθήκες για την λειτουργία της αγοράς και της μείωσης του συναλλακτικού κόστους. Αρχές οικονομικού φιλελευθερισμού κατά Hayek (1973).
45:	Η απονομή δικαιοσύνης απονέμεται από εξειδικευμένα στελέχη δικαστών	Εισήχθη από τον Περικλή το 462 π.Χ. (Αριστ., <i>Πολιτικά</i> 1294a37) με σκοπό την αποτελεσματικότερη απονομή δικαιοσύνης
61:	Οι ίδιοι κανόνες θα πρέπει να ισχύουν έναντι όλων των πολιτών και ο βασιλιάς θα πρέπει να είναι συνεπής στις συμφωνίες του με τους υπηκόους του	Περικλής και <i>Επιτάφιος Λόγος</i> . Θουκυδίδης <i>Ιστορία</i> κεφ. 35-47. Αρχή της ισονομίας των πολιτών. <i>Credible Commitment</i> (North and Weingast, 1989) Η σχέση μεταξύ αφέντη (λόρδου) και των υποτελών του θα πρέπει να εδράζεται στη λογική ενός “συμβολαίου” μεταξύ δυο μερών. Παροχής δηλαδή υπηρεσιών με σκοπό το αμοιβαίο όφελος.
62 & 63:	Ο βασιλιάς θα πρέπει να συνδιαλέγεται με τους υπηκόους του.	Όχι μονομερείς ενέργειες υπέρ του ισχυρού, λόρδου ή βασιλιά. Όχι μετατροπή της σχέσης συνεργασίας σε σχέση υποταγής (Painter, 1947)

Πηγές: Stuart (1915), Painter (1947), d’ Eszlary (1958), Barzel and Kiser (2002), Bilancia (2005), <http://www.constitution.org/eng/magnacar.htm>,

γεγονότα που οδήγησαν στη Μεγάλη Χάρτα: υποστηρίζει ότι η χρονική συγκυρία της εποχής θεωρήθηκε κατάλληλη από την κοινωνική ομάδα των ιπποτών ώστε να επιδιώξουν μεγαλύτερη συμμετοχή και οφέλη από την νομή της εξουσίας καθώς όλο και περισσότερο διαδραμάτιζαν ένα σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Downing (1992, 21) που υποστηρίζει ότι γύρω στον 12^ο και 13^ο αι. είχε διαμορφωθεί ένα ισχυρό αντίβαρο αριστοκρατών στον βασιλικό θεσμό. Μια τέτοια θέση ομοιάζει με την υπόθεση του ανταγωνισμού των αριστοκρατών στην αρχαία Αθήνα που για τους Lyttkens (1994) και Acemoglu and Robinson (2000) συνετέλεσε στην ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας. Κάτι παρόμοιο θα ήταν δυνατόν να ισχύει δυνητικά και για την περίπτωση της Αγγλίας.

Ο Painter (1947) υποστηρίζει ότι στην πρόθεση της ομάδας των ευγενών που κινητοποιήθηκαν στρατιωτικά έναντι του βασιλιά και τον εξανάγκασαν σε διευθετήσεις που προσέφεραν στο πολιτικό σύστημα μεγαλύτερη συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων, δεν ήταν εξαρχής ο έλεγχος του τελευταίου. Ωστόσο, αυτό το νέο δεδομένο προέκυψε *de facto*. Ο Painter (σελ. 46) προβαίνει στην πολύ σημαντική επισήμανση ότι από τη Magna Carta και έπειτα, ποτέ στην πραγματικότητα οι Άγγλοι βασιλείς δεν είχαν τη δυνατότητα άσκησης απόλυτης πολιτικής δεσποτισμού. Τους 13^ο-14^ο αι. οι Άγγλοι βασιλιάδες αναγκάστηκαν από τους ευγενείς να επαναφέρουν διάφορες εκδοχές από τις θεσμικές ρυθμίσεις της Μεγάλης Χάρτας περίπου 30 φορές!

Επιπλέον, ο d'Eszlary (1958, 192) επισημαίνει ότι κείμενα παρόμοιας φιλοσοφίας προς τη Μεγάλη Χάρτα υπήρξαν και πριν το 1215, όπως η Χάρτα του 1100 την περίοδο της βασιλείας του Ερρίκου του Α', το 1136 επί βασιλείας Στεφάνου και το 1154 την περίοδο της βασιλείας του Ερρίκου του Β'. Υπήρχε πιθανόν ένα γόνιμο περιβάλλον για την ανάδειξη μιας σειράς νέων συνταγματικών διευθετήσεων ακόμη και πριν το 1215.

Η κύρια θέση του d' Eszlary είναι ότι υπάρχει πολύ σοβαρή πιθανότητα η Μεγάλη Χάρτα του 1215 να έχει τις ρίζες της στην πολιτειακή δομή του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ (έτος ίδρυσης το 1099), όπου εκεί βασιλείας ήταν απλά ο “πρώτος μεταξύ μιας ομάδας ίσων” ιπποτών-αριστοκρατών, κάτι που θυμίζει έντονα το θεσμικό σύστημα των Μυκηναίων ευγενών που αναφέρθηκε στο Κεφ. 2., αλλά και το αγγλικό πανεθνικό μύθο των Ιπποτών της Στρογγυλής Τραπέζης, υπό τον βασιλιά Αρθούρο.

Στη Στρογγυλή Τράπεζα δεν υπήρχε κεφαλή του τραπεζιού, κάτι που

συμβόλιζε την ισότητα μεταξύ όλων των μελών. Ανεξάρτητα αν ο βασιλιάς Ούθερ του Πέντραγκον, ή ο Αρθούρος, το εξαάλμπερ και οι 12 ιπότες-“όμοιοι” δεν είναι τίποτα περισσότερο από μύθο, αναδεικνύουν ωστόσο μια γενικευμένη αγγλική συνειδότητα περί ισότητας, που ίσως να εκπήγαζε και από τη χριστιανική ηθική, που όμοια είχε επηρεαστεί από την ελληνική φιλοσοφία και κοσμοθέαση.

Ίσως τα παραδείγματα του Αγαμέμνονα με τους λοιπούς ομότιμους Έλληνες συν-πολεμάρχους του κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, οι ίσοι συμπολεμιστές-οπλίτες στις ελληνικές φάλαγγες κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή, να είναι δυνατόν να αντιπαραβληθούν στον Αρθούρο με τους 12 Ιπότες του ως περιπτώσεις μια σταδιακά αμασδεικνύομενης δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας στις δυο κοινωνίες ελέγχου που μελετώνται εδώ.

Το σύνταγμα του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ γνωστό ως *Κείμενο της Ασσίζης* ήταν ίδιας φιλοσοφίας με τη Μεγάλη Χάρτα του 1215, αποδίδοντας μεγάλη σημασία στην ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας, στην προστασία της ατομικής περιουσίας στη σημασία της ισότητας έναντι του νόμου και της αξιόπιστης εφαρμογής αυτού για όλους.¹⁵⁴ Ο d' Eszlayr παρέχει πειστικά επιχειρήματα όσον αφορά μια σειρά από Ναίτες Ιπότες της Ιερουσαλήμ, οι οποίοι ορμώμενοι από αυτό το πρότυπο περιβάλλον φιλελευθερισμού, επιστρέφοντας από τις σταυροφορίες πίσω στην Αγγλία, μετέφεραν αυτά τα νέα θεσμικά πρότυπα, συχνά επηρεάζοντας την αγγλική πολιτική ζωή από νευραλγικές θέσεις όπως ο Hubert Walter, μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος του Κάτερμπουρν (πέθανε το 1205) και ο Hugh de Nevil, επιστήθιος φίλος του βασιλιά Ριχάρδου Α΄ που τον ακολούθησε στην Γ΄ Σταυροφορία και στην μάχη της Τζάφα το 1192 (του ιδίου, σελ. 211).

Τέλος, σύμφωνα με τον Harriss (1981, 29-30), απόρροια της Μεγάλης Χάρτας του 1215 ήταν οι διατάξεις της Οξφόρδης, βάσει των οποίων άρχισε να εγκαθιδρύεται μια νέα σχέση μεταξύ της πληρωμής φόρων (κυρίως από την πλευρά των

¹⁵⁴ Πιθανώς το σύνταγμα του βασιλείου της Ιερουσαλήμ να επηρεάστηκε από τα αντίστοιχα αριστοκρατικά της Βενετίας και της Γένοβας κλπ. Σε κάθε περίπτωση, οι περιπτώσεις αυτές αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής. Αναδείχθηκαν, όπως και η Μεγάλη Χάρτα του 1215 ως πολιτικά μοντέλα σε μια εποχή που η Ευρώπη κυβερνούταν από απόλυτες μοναρχίες (Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Βυζαντινή Αυτοκρατορία, Δουκάτο της Νορμανδίας, Βασίλειο της Καστίλης στην Ισπανία κλπ. Στην ανατολή δέσποζαν τα ισλαμικά κράτη με παρόμοια οργάνωση. Υποσχόμαστε μια μελλοντική έρευνα σε τουλάχιστον κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις.

αριστοκρατών) που συνεπάγονταν του δικαιώματος συμμετοχής τους με δικαίωμα ψήφου στο κοινοβούλιο.

7.3.) Η δημοκρατική μακρο-κουλτούρα και η ανάδειξη του αγγλικού κοινοβουλίου

Όπως θα καταδειχθεί στην ενότητα αυτή, η σχέση του βασιλικού θεσμού με το αγγλικό κοινοβούλιο είναι μακρά, ανάγεται στην εποχή της νορμανδικής κατάκτησης (1071), εξαρχής ως μια πρωτόγονη μορφή ημι-επαγγελματιών συμβούλων προς τους τότε βασιλείς, γνωστότερο ως *Magnum Concilium*. Πιο συγκεκριμένη δομή έλαβε από το 1295, επί της βασιλείας του Εδουάρδου Α΄, περιλαμβάνοντας μια ομάδα από αρχιεπισκόπους, επισκόπους, ηγούμενους μονών, κόμητες, βαρόνους, και εκπροσώπους κομητειών και δήμων.

Κάθε κομητεία απέστελνε δυο ιπότες, δυο εκλεγμένους δημοτικούς συμβούλους (σ.σ. ενδεχομένως να επιλέγονταν παλλαϊκά-δημοκρατικά από τις τοπικές κοινωνίες) και δυο πολίτες από κάθε πόλη. Οι αρχικές κύριες δραστηριότητες του κοινοβουλίου ήταν περιορισμένες και εστιάζονταν στην επιβολή και την συλλογή της φορολογίας για τα βασιλικά ταμεία καθώς και την συγκέντρωση οικονομικών πόρων που διοχετεύονταν σε στρατιωτικές επιχειρήσεις κυρίως εναντίων των Γάλλων και των γειτονικών Σκωτσέζων. Το πρώτο σώμα του κοινοβουλίου του 1295, ήταν ενιαίο, με 49 λόρδους και 292 λοιπούς εκπροσώπους (Powicke, 1969, 96-97).

Στην αρχή, η βαρύτητα της συμμετοχής των εκπροσώπων των κομητειών ήταν σχεδόν μηδαμινή. Αν και το δικαίωμα εκπροσώπησης των πόλεων θεωρούνταν δεδομένο, ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να αποβάλλει από τη διαδικασία συμμετοχής κάποιους από αυτούς ανάλογα με τις επιθυμίες του. Στο ενιαίο κοινοβούλιο, καλύτερη θέση από τους εκπροσώπους κομητειών είχαν οι ιπότες αλλά με μικρότερη ισχύ από τους ανώτερους ευγενείς και κληρικούς. Το 1341 ο Εδουάρδος Γ΄ διαχώρισε το κοινοβούλιο σε “άνωτερο”, αυτό των *Λόρδων* και των κληρικών και σε “κατώτερο” αυτό των *Κοινοτήτων*, όπου συμμετείχαν οι ιπότες και οι εκπρόσωποι των κομητειών, και αυτή η βασική θεσμική δυική δομή διατηρείται μέχρι σήμερα.

Η κύρια θεσμική λειτουργία του ήταν η ψήφιση της φορολογίας, κάτι που σημαίνει ότι δεν συμβάδιζε πάντα με το σχεδιασμό της βασιλικής πολιτικής (Weir,

2009, 22). Είναι προφανές ότι αν και μέχρι το κομβικό έτος 1688, το κοινοβούλιο συναθροίζονταν ή διαλύονταν βάση της βούλησης του εκάστοτε βασιλιά (από τότε και μέχρι και σήμερα λειτουργεί αδιάκοπα), εντούτοις φαίνεται ότι σταδιακά ο ρόλος του άρχισε να αναβαθμίζεται, θέση που ασπάζεται και η Weir (σελ. 14) ιδίως κατά την διάρκεια του 15^{ου} αι. Συνέρχονταν συνήθως σε περιόδους όπου η αναγκαιότητα για συλλογή χρηματικών πόρων μέσω της φορολογίας ήταν επιτακτική ή με σκοπό να αντικαταστήσει τα βασιλικά κυβερνητικά συμβούλια με νέα, όταν υπήρχαν επιβεβαιωμένα κρούσματα διαφθοράς, όπως συνέβη με την περίπτωση του *Καλού Κοινοβουλίου* της περιόδου 1376 και του επακόλουθου του 1379, το οποίο θεσμοθέτησε ένα “κεφαλικό φόρο” 4^{ων} πενών ανά άτομο άνω των 14^{ων} ετών, αλλά μειωμένο για τα παντρεμένα ζευγάρια (Dunn, 2002, 51-52).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανάλυση της Weir (2009), που παρέχει μια λεπτομερή καταγραφή του Πολέμου των Ρόδων (1455-1487), δίνει τη δυνατότητα να γίνουν γνωστότερες μια εκτεταμένη σειρά από θεσμικές δράσεις του κοινοβουλίου, που για λόγους οικονομίας εδώ θα αναφέρουμε τις πιο αντιπροσωπευτικές. Η γενική περιγραφή της Weir για την πολιτική πραγματικότητα της μετα-μεσαιωνικής Αγγλίας αναδεικνύουν μια σχέση βασιλιά-υπηκόων που ναι μεν θεωρητικά εμπίπτει στη λογική της απόλυτης μοναρχίας, όπως ίσχυε και στην υπόλοιπη Ευρώπη της εποχής, αλλά στην πραγματικότητα οι βασιλείς υποχρεούνταν *de facto* να συμμορφώνονται με την νομοθεσία και τους περιορισμούς που απέρρεαν από αυτήν, ενώ δεν ήταν δυνατόν να επιβάλλουν νέους νόμους ή φορολογία, χωρίς τη συναίνεση του κοινοβουλίου (σελ 6).¹⁵⁵ (Downing, 1992, 22; Weir, 2009, 14; O’ Brien, 2012, 235).

Η Weir παραθέτει μια σειρά από επιπλέον θεσμικές παρεμβάσεις του αγγλικού κοινοβουλίου που αποδεικνύουν τη βελτιωμένη θέση που καταλάμβανε στη νομή της εξουσίας με την πάροδο του χρόνου. Για παράδειγμα, την εποχή της βασιλείας του Ριχάρδου Β΄ (1377-1399) το κοινοβούλιο κατόπιν μιας σειράς ατυχών ενεργειών από μέρους του βασιλιά, όπως δυσβάστακτη φορολογία, αποτυχία στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, και ανοιχτή σύγκρουση με μια σειρά ισχυρών ευγενών κλπ, ζήτησε να κληθεί ο βασιλιάς να απολογηθεί, ενώ ένας εύπορος ευγενής-μέλος ζήτησε ακόμη και τη θανατική του τιμωρία. Τελικά, το κοινοβούλιο αποφάσισε τον

¹⁵⁵ Ο ρόλος του αγγλικού κοινοβουλίου και κατά τον 15^ο αι. ήταν αρκετά περιορισμένος αλλά παρά ταύτα θεσμικά απαραίτητος για την λειτουργία του αγγλικού βασιλείου. Κύρια αρμοδιότητα του ήταν η συνδρομή στο έργο του βασιλιά ως προς τη συλλογή της φορολογίας.

ισόβιο περιορισμό του βασιλιά και την αντικατάσταση του (σελ. 43).

Σε αντιστοιχία με την Weir, ο O' Brien (2012, 235) υποστηρίζει ότι η αγγλική ιστορία βρίθει παραδειγμάτων όπου το αντικείμενο της φορολογίας αποτέλεσε πεδίο έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ του στέμματος, που απαιτούσε την αύξηση τους και του κοινοβουλίου που επεδίωκε την συγκράτησή τους.

Οι βασιλείς τον 15^ο αι. (και προφανώς και πιο πριν και μετά) δεν προβλέπονταν να διαθέτουν μόνιμο ισχυρό τακτικό στρατό για να υπερασπίσει τα κεκτημένα τους αλλά βασιζόνταν στις στρατιωτικές δυνάμεις των ευγενών. Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε να διαθέτουν την ικανότητα να έχουν καλές σχέσεις μαζί τους αλλά ταυτόχρονα και την ισχυρή προσωπικότητα να επιβάλλονται και να επιλύουν τις διαφορές τους αν αυτό ήταν αναγκαίο για το καλό του κράτους (Weir, 2009, 6, 52). Η Weir (σελ. 56-57) περιγράφει λεπτομερώς την ηγετική φυσιογνωμία του σπουδαίου βασιλιά Ερρίκου Ε' (1413–1422) που σε παραλληλισμό με την ισχυρή προσωπικότητα κατάφερε να ενώσει γύρω του την πλειοψηφία των αριστοκρατών σε ένα νέο κοινό σκοπό: την ανακατάληψη εδαφών στη γαλλική Νορμανδία, με αποκορύφωμα την αποφασιστική μάχη του Agincourt το 1415.

Παρά το γεγονός ότι το κόστος της εκστρατείας στη βόρεια Γαλλία ήταν υπέρογκο, το αγγλικό κοινοβούλιο έδειξε εμπιστοσύνη στον ηγέτη του (*της ιδίας*, σελ. 65) και κατά πλειοψηφία συναίνεσε στην συνέχιση και τη χρηματοδότηση της εκστρατείας. Αυτή αναμφίβολα είναι μια “δημοκρατική”-συναινετική απόφαση όπου βρίσκει εφαρμογή η αρχή της “υπακοής στον ειδικό”, μιας ερμηνείας-εξαγόμενου της θεωρίας της περιορισμένης ορθολογικότητας του H. Simon, όπως την ορίσαμε στην 3.3.) για την περίπτωση των δημοκρατικά εκλεγμένων ηγετικών φυσιογνωμιών της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, δηλαδή στρατηγών-ηγητόρων, όπως οι Θεμιστοκλής, Κίμων, Περικλής, Χαβρίας κλπ. Ωστόσο, ο βαθμηδόν ισχυροποιούμενος ρόλος του κοινοβουλίου διαφαίνεται και από την άρνηση του να εγκρίνει νέα κεφάλαια για την πολεμική προσπάθεια του Ερρίκου Ε', εξαναγκάζοντας τον καταφύγει στο δανεισμό επιβαρύνοντας ωστόσο έτσι τον διάδοχο και γιό του.

Σε αντιδιαστολή με τον δαφνοστεφή πατέρα του, ο μετέπειτα διάδοχος Ερρίκος ΣΤ' (βασίλεψε την περίοδο 1422–1461) απεδείχθη κατώτερος των περιστάσεων, μια ανίσχυρη προσωπικότητα, “άκαπνος”, διστακτικός και ηττοπαθής στα πολεμικά, νωχελικός στις αξίες της στρατιωτικής τιμής και της ιπποσύνης, περισσότερο ίσως ικανός στα θεολογικά ζητήματα παρά στα περί του κράτους,

ανίκανος να επιβληθεί στους ευγενείς του και εξ' αυτού, ανήμπορος να αποτρέψει τη σύρραξη που επακολούθησε και ενέπλεξε τρεις αριστοκρατικούς οίκους (Λάνκαστερ, Γιόρκ και Τυδώρ) σε αυτό που έχει ονομαστεί ως ο *Πόλεμος των Ρόδων* (1455–1485).

Η Weir θεωρεί ότι όλος ο 15^{ος} αι. ήταν για την Αγγλία αιώνας ανταγωνισμού και συγκρούσεων μεταξύ ισχυρών αριστοκρατών (που διέθεταν ιδιωτικούς στρατούς) για περισσότερη εξουσία (σελ 7-11, 144-146). Μέχρι την ενηλικίωση του εννιάχρονου Ερρίκου ΣΤ' συγκροτήθηκε ουσιαστικά επιτροπή αντιβασιλείας που ανέλαβε τη διοίκηση του κράτους υπό τον Δούκα του Gloucester. Η επιτροπή αυτή προέκυψε μετά από υπόδειξη του κοινοβουλίου και μέσω αυτού (σελ. 72). Το νεαρό της ηλικίας του νέου βασιλιά και η εξ' αυτού αδυναμία διακυβέρνησης καθιστούσαν την ενίσχυση του θεσμικού ρόλου των υψηλόβαθμων ευγενών αναμφίβολα προφανή (σελ.76). Η επιτροπή-συμβούλιο αποτελούνταν από 22 υψηλόβαθμους λόρδους και επισκόπους (σελ. 75), όπου δέσποζαν οι προσωπικότητες των Δουκών του Gloucester, του Beauford και του Exeter, ήταν δηλαδή μια ισχυρή επιτροπή αριστοκρατίας-αντιβασιλείας που διοικούσε το κράτος. Στις 12 Νοεμβρίου του 1437 ο ενηλικιωθείς βασιλιάς ανέλαβε καθήκοντα ως Ερρίκος ΣΤ'.

Η γενικότερη κακοδιαχείριση των δημόσιων οικονομικών με αποκορύφωμα τη χρεοκοπία του 1450, η ανικανότητα για αποτελεσματική διοίκηση και οι στρατιωτικές αποτυχίες στη βόρεια Γαλλία (την εποχή της Ιωάννας της Λωρραίνης) δημιούργησαν τις συνθήκες σταδιακής αμφισβήτησης προς το πρόσωπο του νέου βασιλιά, η οποία σχηματοποιήθηκε στο πρόσωπο του Εδουάρδου, Δούκα της Υόρκης και η οποία έλαβε χαρακτήρα ανοικτής στρατιωτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο “ρόδων” και των αντίπαλων στρατιωτικών σχηματισμών των ευγενών-αριστοκρατών που υποστήριζαν τον καθένα -Οίκος Λάνκαστερ, υπό τον βασιλιά, και Οίκος της Υόρκης υπό τον Δούκα Εδουάρδο- με την οριστική τελική επικράτηση του δεύτερου μετά την αποφασιστική μάχη του Towton το 1461 και την αναγόρευση του ως βασιλιά Εδουάρδου Δ' (Gravett, 2003).

Τον Ιούνιο του 1444 το κοινοβούλιο απέτυχε να καταστήσει άκυρες μια σειρά από σκανδαλώδεις χορηγίες-προνόμια προς ευνοούμενους κύκλους του βασιλιά, γεγονός που υποδηλώνει κατά την άποψη μας πέραν των θεσμικών δυνατοτήτων του κοινοβουλίου της εποχής, τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των αριστοκρατικών κύκλων. Από την μια, των προσκείμενων στον βασιλιά και συνάμα ευνοούμενων του,

που επεδίωκαν ουσιαστικά την υπονόμευση του κοινοβουλίου για ίδιον όφελος, και από την άλλη, του “αντιπάλου δέους” της ομάδας των αριστοκρατών που μέσω του κοινοβουλίου όπου διέθεταν ισχυρά ερείσματα επεδίωκαν κατά την άποψη μας να θέσουν πιο ευδιάκριτους και διαφανείς όρους πολιτικού παιχνιδιού και οικονομικών ευκαιριών.

Ως προς το ζήτημα αυτό ο O O’ Brien (2012, 228) αναφέρεται στην έντονη προσπάθεια ενός ομίλου συμφερόντων, όπου στην κορυφή της πυραμίδας ήταν ο βασιλιάς και γύρω του μια ομάδα ισχυρών ευνοούμενων αριστοκρατών, να ελέγξουν και να επιβάλλουν τη “συμμόρφωση” προς το ισχύον καθεστώς σε μια σειρά από (θα λέγαμε) επίδοξους ανταπαιτητές, που συγκεκριμενοποιούνταν στο πρόσωπο άλλων τοπικών αρχόντων-γαιοκτημόνων, υψηλόβαθμων εκκλησιαστικών παραγόντων ή και επαναστατικές κινήσεις ελεύθερων αγροτών-χωρικών σε χωριά, ή και πόλεις. Συχνά, η σκανδαλώδης εύνοια μιας συγκεκριμένης κάστας πλουσίων από το στέμμα διαλάμβανε το χαρακτήρα άδικής και επαχθούς φορολογίας για τις υπόλοιπες αριστοκρατικές και μη κοινωνικές ομάδες και οικονομικούς κύκλους. Το φαινόμενο αυτό, όπως παρατηρεί ο Musgrave (1998, 89) είχε πανευρωπαϊκό χαρακτήρα.

Αν καθ’ όπως φαίνεται ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε είναι πιθανόν οι αριστοκρατικοί κύκλοι που συμπαρίσταντο στο θεσμό του κοινοβουλίου, να είχαν αντιληφθεί ότι τα συμφέροντα τους εξυπηρετούνταν πιο αποτελεσματικά σε συνθήκες “τίμιου” παιχνιδιού για όλους τους αριστοκράτες. Αν η εκτίμησή μας είναι σωστή, οι απαρχές του αγγλικού πολιτικού φιλελευθερισμού, που σχηματοποιήθηκαν φερεϊπείν μέσα από την οπτική του διαφωτιστή J. Locke, δεν θα ήταν λάθος να αναζητηθούν σε αυτή την περίοδο.¹⁵⁶ Με άλλα λόγια, η ευημερία των μη ευνοούμενων από το

¹⁵⁶ Θα ήταν ίσως δυνατόν να υποστηριχτεί ότι η ανάδειξη του αγγλικού κοινοβουλίου και προφανώς, η υπό την ίδια συλλογιστική, ανάδειξη των αντιστοίχων κατοπινών κοινοβουλίων της ηπειρωτικής Ευρώπης, ενδέχεται να είναι αποκύημα ψυχρών ιδιοτελών ατομικών υπολογισμών της αριστοκρατίας ως *ευκαιριακή συμπεριφορά* (opportunistic behaviour), έναντι των βασιλέων. Θεωρούμε ότι στα πλαίσια μιας πολύπλευρης έρευνας, όπως επιδιώκεται εδώ, πρέπει να επισημανθεί και αυτή η παράμετρος ως πιθανότητα. Η οικονομική επιστήμη δεν έχει αναπτύξει μια επικρατούσα θεωρία για το ζήτημα. Ο Williamson (1993, 97) υποστηρίζει ότι “*ενώ η θεώρηση της περιορισμένης ορθολογικότητας δύναται να θεωρηθεί ως συνεκτική για την περιγραφή ενός οικονομικού οργανισμού, υπάρχει μικρότερη συμφωνία μεταξύ των οικονομολόγων για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να περιγραφεί η έννοια του ατομικού συμφέροντος. Θα ήταν δυνατόν υπό την οπτική του συναλλακτικού κόστους να περιγράψει η ευκαιριακή συμπεριφορά ως επιδίωξη ατομικού συμφέροντος μέσω πονηρίας*”. Με την τελευταία άποψη

βασιλιά αριστοκρατικών και επιχειρηματικών κύκλων πιθανόν να θωρακίστηκε πίσω από την “ασπίδα” του αγγλικού κοινοβουλίου. Αυτή την διαπίστωση κάνει και ο Wernham (1968), ο οποίος αναφερόμενος στον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1642-48, διακρίνει καθαρά αυτή τη δυική σχέση: από τη μια πλευρά, τις γεωργικές περιοχές με την γαιοκτημονική αριστοκρατία που υποστήριζαν το αγγλικό στέμμα, και από την άλλη τις παραλιακές-ναυτικές πόλεις όπου ζούσαν έμποροι βιοτέχνες και ναυτικοί καθώς και αυτοί που ασχολούνταν με τραπεζικές δραστηριότητες που αναφανδόν τάσσονταν υπέρ του Κοινοβουλίου.

Αν η ερμηνεία που παρέχεται εδώ είναι σωστή, τότε αν και η περίπτωση της Αγγλίας δεν εμπίπτει στην ύπαρξη ενός καθεστώτος άμεσης δημοκρατίας όπως έχει καταδειχθεί για τις περιπτώσεις της Κλασικής Αθήνας ή των ελληνικών δημοκρατικών συμπολιτειών, είναι δυνατόν ωστόσο να υποθεθεί ότι σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται ένα περιβάλλον, ή αλλιώς μια πολιτική “τάση”, μια νέα μακροκουλτούρα, μεταξύ όλο και περισσότερων ευγενών για μια “σύγκληση συμφερόντων” (όπως ορίσαμε την έννοια ορμώμενοι από τα δημοσιονομικά προγράμματα του Εύβουλου και του Λυκούργου του 4^{ου} αι. π.Χ στην Αθήνα, που σχηματοποιήθηκε γύρω από την δημοκρατική πολιτική έκφραση, που ο ρήτορας Δημάδης ερμήνευσε ως “κόλα της δημοκρατίας”) γύρω από το κοινοβούλιο.

ο Williamson υπονοεί ότι είναι πιθανή η επίδειξη συμπεριφοράς χωρίς ηθικούς φραγμούς, δηλαδή μιας Μακιαβελικής αντίληψης του τύπου “ο σκοπός αγιάζει τα μέσα” με σκοπό την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών. Για παράδειγμα, όπως αναφέρθηκε στην 2.1.) μεταξύ άλλων, οι Ober (1989) και Lyttkens (1994, 2013) μεταξύ άλλων ερμηνεύουν την ανάδειξη της δημοκρατίας στην αρχαία Αθήνα ως το αποτέλεσμα διαμάχης μεταξύ των ευγενών με ιδιοτελή κίνητρα ενώ ο Green (2004) στο πολιτικό-ιστορικό επίπεδο, ερμηνεύει τα κίνητρα των Ελλήνων ηγητόρων (Θεμιστοκλή, Λεωνίδα κλπ) των γεγονότων των Περσικών Πολέμων (490-479 π.Χ.) ως επί το πλείστον ιδιοτελή, θέση με την οποία δεν συμφωνούμε. Πιστεύουμε, ότι είναι δυνατόν μέσα από ατομικούς (όχι απαραίτητα ιδιοτελείς) σκοπούς και συμφέροντα να αποκρυσταλλωθεί το γενικότερο συλλογικό συμφέρον, που υπό μια αντίστροφη λογική ο Weingast (1997), αναφερόμενος στην Ένδοξη Επανάσταση του 1688, το ερμηνεύει ως “επιθυμία υπεράσπισης του συστήματος”. Ο Hodgson (2004) εξετάζοντας τη λειτουργία των οργανισμών και των επιχειρήσεων απορρίπτει την λογική αυτή, υποστηρίζοντας ότι η λειτουργία τους δεν βασίζεται αποκλειστικά στην επίδειξη οπορτουניστικής συμπεριφοράς για ίδιον όφελος από τα στελέχη τους και επιπλέον θεωρεί πως μια τέτοια (σ.σ. μονοδιάστατη) ερμηνεία είναι παραπλανητική. Πιστεύουμε ότι στο ζήτημα της ερμηνείας των οπορτουניστικών κινήτρων και για τα τρεις μελέτες περιπτώσεις που αναλύουμε εδώ, δεν μπορούν να δοθούν εξ ορισμού οριστικές απαντήσεις ακόμη, βάσει της τωρινής υπάρχουσας διεθνούς ακαδημαϊκής συνεισφοράς.

Στο 6^ο κεφάλαιο για τις κοινοπολιτείες οδηγηθήκαμε σε παρόμοια λογική σύγκλησης συμφερόντων από τη συμμετοχή των ελληνικών πόλεων-κρατών στα διευρυμένα ομοσπονδιακά πολιτειακά σχήματα, την οποία και ορίσαμε ως “αμοιβαίως επωφελή συμμετοχή” έχοντας κατά νου και τη θεωρία του οικονομικού φεντεραλισμού των Musgrave (1961, 1998) και Pauly (1973, 1998), και προτείναμε τον δικό μας μετα-νεωτερικό όρο “κόλα της ομοσπονδιακής δημοκρατίας”, η οποία εδράζονταν στην λογική του αμοιβαίου οφέλους από τη συμμετοχή, που δημιουργούσε μια εξάρτηση διαδρομής που έκανε την προοπτική διάλυσης του Κοινού όλο και λιγότερο πιθανή προϊόντος του χρόνου.

Έτσι, και στην τρίτη μελέτη περίπτωσης της Αγγλίας που μελετάται εδώ, δεν θα ήταν ίσως λάθος να υποστηριχτεί ότι οι αυτοτροφοδοτούμενες από μια ισχυρή μια και διόλου ευκαταφρόνητη “εκδοχή” αριστοκρατικών κύκλων, τάσεις για την ανάδειξη του αγγλικού κοινοβουλίου, που φυσικά επηρεάζονταν και από τη συγκυρία, δηλαδή από τον ενίοτε και κατά το δοκούν σεβασμό των εκάστοτε βασιλιάδων προς το θεσμό του κοινοβουλίου, πιθανόν σταδιακά να ανέδειξαν μια νέα “μακροκουλτούρα πολιτικού φιλελευθερισμού”.

Η εκτίμηση μας στο σημείο αυτό πιθανότατα συνδυάζεται με την εκτίμηση του Downing (1992, 15) ότι ένα κλίμα αξιών που υποστήριζε την ελευθερία δράσης ενυπήρχε στην Αγγλία ακόμη και από την εποχή της αγγλοσαξονικής κατάκτησης και το οποίο σταδιακά άρχισε να ευδοκιμεί και στην υπόλοιπη Δυτ. Ευρώπη. Ο Downing (σελ. 10) υποστηρίζει επιπλέον ότι στην μετα-μεσαιωνική Ευρώπη σταδιακά άρχισαν να εμφανίζονται θεσμικές δομές από συμμετοχικά όργανα και αντιπροσωπευτικά σώματα, στην αρχή απο αριστοκράτες και κληρικούς, τα οποία σταδιακά επηρέαζαν όλο και περισσότερο τον καθορισμό της φορολογικής πολιτικής του πολέμου κλπ., υπήρχαν δε και τοπικά κέντρα ισχύος που περιόριζαν τις δικαιοδοσίες του βασιλιά, και σε κάποιο βαθμό ανεξάρτητη δικαιοσύνη και δικαστήρια “τα οποία σε συνδυασμό με ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους συχνά για στρατιωτικούς σκοπούς, έδωσαν τα βάση για την ανάδειξη της δημοκρατίας στους επόμενους αιώνες” (σελ. 9, 21-22).

Όπως θα καταδειχθεί και στην συνέχεια με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, η γενικότερη δημοκρατική μακρο-κουλτούρα που διαμορφώθηκε σταδιακά στους Άγγλους αγρότες και μικροαστούς σε συνδυασμό με την ισχυρή ομάδα αριστοκρατών που υποστήριζε το κοινοβούλιο συνετέλεσε στην ανάδειξη του αγγλικού πολιτικού φιλελευθερισμού πιθανόν και πριν την περίοδο της ηγεσίας της βασίλισσας Ελισάβετ

(1558-1588), αλλά σε κάθε περίπτωση και με βεβαιότητα μετά το ιστορικό ορόσημο του 1688.

Το γενικό συμπέρασμα από την εν λόγω ενότητα μέχρι το σημείο αυτό είναι ότι σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, η ύπαρξη και η ενίσχυση του θεσμικού ρόλου του κοινοβουλίου στην Αγγλία αποτέλεσε ένα εργαλείο ως μέσο για μια εν δυνάμει προσπάθεια εξισορρόπησης της απολυταρχικής ισχύος του βασιλικού θεσμού από ένα άλλο εναλλακτικό θεσμικό όργανο *ελέγχου και ισορροπιών*, με την ευρύτερη έννοια του όρου, όπως αυτός αποδίδεται από τους Buchanan and Tullock (1962, τόμος III).

Είναι ξεκάθαρο ότι η έλλειψη ισχυρού μόνιμου βασιλικού στρατού δεν ευνοούσε την ισχυρή συγκεντρωτική διακυβέρνηση από απολυταρχικούς μονάρχες. Στην πραγματικότητα, ο βασιλιάς βρισκόνταν κάτω από την συνεχή επίβλεψη της κάστας των ισχυρών αριστοκρατικών κύκλων. Όποτε ο βασιλιάς διέθετε αναμφίβολες ικανότητες ο θεσμικός ρόλος του ενισχύονταν (περιπτώσεις Ερρίκου Ε' και Εδουάρδου Δ') και το αντίθετο.

Μετά τον Πόλεμο των Ρόδων και την ανάληψη της εξουσίας από τον Henry Bolinbroke ως Ερρίκο Ζ' μετά τη Μάχη του Bosworth του 1485, η ισχύς της κεντρικής εξουσίας στην Αγγλία υποχώρησε ακόμη περισσότερο (Kyriazis and Metaxas, 2011). Το αντίθετο συνέβαινε με αυτή του κοινοβουλίου. Ο O'Brien (2012, 228) παρέχει πέραν του ανταγωνισμού των Άγγλων ευγενών ακόμη μια ερμηνεία για το γεγονός της μη ισχυροποίησης της κεντρικής εξουσίας στην Αγγλία, θεωρώντας ότι επιπλέον οφείλεται στις αγγλικές στρατιωτικές αποτυχίες να “αποικιοποιήσουν” μέρος της ηπειρωτικής Ευρώπης (περιφερειακά συγκροτήματα στη βόρεια Γαλλία), αλλά και στην αδυναμία των βασιλικών οίκων Τυδώρ και Στιούαρτ να χρηματοδοτήσουν πολιτικές σχηματισμού μιας περισσότερο συγκεντρωτικής διακυβέρνησης στην αγγλική επικράτεια.

Αν είναι σωστή η ερμηνεία της αδυναμίας επίτευξης ισχυρής κεντρικής εξουσίας ως απόρροια της αποτυχίας πρόσκτησης νέων εδαφικών εκτάσεων στην ηπειρωτική Ευρώπη προφανώς για φεουδαλική χρήση, αυτό θα ήταν δυνατόν να εκληφθεί ως μια μορφή αιτιώδους σχέσης μεταξύ κρατικών μορφωμάτων που διαθέτουν μεγάλη έκταση και είναι συνυφασμένα με μοντέλα αγροτικής οικονομικής οργάνωσης που παραπέμπουν στη φεουδαρχία, τη βασιλεία και την αριστοκρατία (πχ, Σουμέριοι στη Μεσοποταμία, αρχαία Σπάρτη και Αίγυπτος στη Μεσόγειο,

μεσαιωνική Γαλλία στην κεντρική Ευρώπη, Ινδία των Μογγόλων κλπ). Την διαπίστωση αυτή κάνει και ο Κυριαζής (2014, 53) αναφερόμενος στα πολιτεύματα στην αρχαία Ελλάδα.

Ισχύει το αντίθετο; Δηλαδή η δημοκρατία, ο πολιτικός φιλελευθερισμός, το κοινοβούλιο και οι νέοι καινοτόμοι θεσμοί που είναι συνδεδεμένοι με το εμπόριο, τη “στροφή στη θάλασσα” (γεωπολιτικά ερηνευόμενες ως *ναυτικές δυνάμεις*, δεξ Kennedy, 1988; Rodger, 1997; Mahan, 1890, repr., 1980) και την επιχειρηματική πρωτοβουλία συνδέονται με “μικρά” στην έκταση πολιτειακά σχήματα; (Αθηναϊκή Δημοκρατία, Βενετία, Ενωμένες Επαρχίες, Αγγλία κλπ). Οφείλουμε βέβαια ως αντιπαράδειγμα να υπομνήσουμε τις σημερινές ΗΠΑ, που γεωπολιτικά θεωρούνται “ναυτική” δύναμη κατά τον ορισμό του Αριστοτέλη, του Θουκυδίδη και του Μάχαν, αλλά διαθέτουν μεγάλη γεωγραφική επικράτεια, συγκριτικά, όμως αρκετά μικρότερη του γεωπολιτικού αντίπαλου δέους, της “ηπειρωτικής” δύναμης, της Ρωσίας.

Ωστόσο, θεωρούμε ότι η περαιτέρω διερεύνηση ύπαρξης ή μη αιτιώδους σχέσης που να συνδέει τις μεγάλες σε μέγεθος κρατικές οντότητες με αγροτική οικονομική οργάνωση, με τη μη δημοκρατική διακυβέρνηση και το αντίθετο διαχρονικά φαίνεται ως πολύ ενδιαφέρουσα προοπτική. Ωστόσο, τυχόν επιδίωξη για μια εκτενή ανάλυση αυτής της σχέσεως θα υπερέβαινε κατά πολύ τη στόχευση της έρευνας που πραγματοποιείται εδώ, αλλά θα ήταν ίσως δυνατόν να υποστηριχθεί ως ο κύριος θεματικός πυρήνας μιας επόμενης διατριβής ή εναλλακτικά, περαιτέρω αρθρογραφικής συνεισφοράς στη διεθνή ακαδημαϊκή έρευνα. Έτσι, “κατά συνθήκη” και μόνον, ο παρακάτω πίνακας 23 περιέχει περιπτώσεις που πιθανότατα εμπίπτουν στην εν λόγω σχέση, υπό μια “αφαιρετική” προσέγγιση, η οποία ωστόσο βασίζεται στην μέχρι τώρα διερεύνηση και τα εξαγόμενα των προηγούμενων κεφαλαίων αλλά και ως απόρροια της ευρύτερης γνώσης της βιβλιογραφίας.

Σε συνέχεια της προηγηθείσας ανάλυσης, η υποχώρηση της βασιλικής ισχύος και η ενίσχυση του κοινοβουλίου έλαβε πιο συγκεκριμένη μορφή κατά τις επόμενες ιστορικές περιόδους. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Ερρίκου του Η΄ (1509-1547) η συντονισμένη και σθεναρή αντίσταση των εκπροσώπων του βασιλικού συμβουλίου και του αγγλικού κοινοβουλίου απέτρεψαν την βασιλική εμμονή για νέα αύξηση των φόρων και τη δημιουργία τακτικού βασιλικού στρατού (Ο΄ Brien, 2006). Περαιτέρω, ο Rodger (1997, 194) αναφέρει την περίπτωση του 1557, όπου από κοινού το συμβούλιο του στέμματος και το κοινοβούλιο απέτρεψαν την εμπλοκή της

Πίνακας 23: Χαρακτηριστικές περιπτώσεις δημοκρατικών καθεστώτων έναντι μη δημοκρατικών γεωπολιτικών ανταγωνιστών διαχρονικά

Περίοδος Ελέγχου	Κρατική Οντότητα	Πολίτευμα	Κρατική Οντότητα	Πολίτευμα
(510-322 π.Χ.)	Αθηναϊκή Δημοκρατία	Δημοκρατία	Περσική Αυτοκρατορία Σπάρτη* Μακεδονία	Απόλυτη Μοναρχία Ολιγαρχία Βασιλεία
(370-146 π.Χ.)	Ελληνικές Ομοσπονδίες (Αιτωλική /Αχαϊκή Συμπολιτεία)**	Δημοκρατία	Σπάρτη Μακεδονία & λοιπά ελληνιστικά βασίλεια Ρωμαϊκή Δημοκρατία* Θήβα	Ολιγαρχία Βασιλεία Ολιγαρχία Ολιγαρχία
(1099-1291 μ.Χ)	Βασίλειο της Ιερουσαλήμ	Μοναρχία-Φιλελεύθερη Αριστοκρατία	Σουλτανάτο της Αιγύπτου-Σαλαδίν	Απόλυτη Μοναρχία
(11ος αι.-1500 μ.Χ.)	Ιταλικές Μεσαιωνικές Δημοκρατίες (Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, Γένοβα, Φλωρεντία και Πίζα)	Φιλελεύθερη Αριστοκρατία***	Βυζαντινή/Οθωμανική Αυτοκρατορία	Απόλυτη Μοναρχία
(1291-1511 μ.Χ)	Ελβετική Ομοσπονδία	Δημοκρατία	Αυστρία των Αψβούργων/Δουκάτο Βουργουνδίας	Απόλυτη Μοναρχία
(1568-1750 μ.Χ)	Αγγλία/Ενωμένες Επαρχίες (Εν.Ε)	Μοναρχία-Φιλελεύθερη Αριστοκρατία Φιλελεύθερη Αριστοκρατία (για τις Εν.Ε.)	Ευρωπαϊκοί Ανταγωνιστές: Ισπανία, Γαλλία Ασιατικοί Ανταγωνιστές (Ινδία των Μογγόλων, Κίνα, Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ιαπωνία)	Απόλυτη Μοναρχία
(1914-1991 μ.Χ)	ΗΠΑ/Ηνωμένο Βασίλειο	Αστικές Κοινοβουλευτικές Δημοκρατίες ^Δ	Ναζιστική Γερμανία (1933-1945) Σοβιετική Ένωση (1917-1991)	Ολοκληρωτικές δομές διακυβέρνησης-Συγκεντρωτική διοίκηση

Επεξηγήσεις:

* Η αρχαία Σπάρτη ήταν ένα αμύγαλα βασιλείας, αριστοκρατίας (έφοροι-γερουσία) και δημοκρατικών στοιχείων (Cartledge, 1987; Rhodes, 2007;). Η Ρωμαϊκή Δημοκρατία, περισσότερο αποτελεί ένα αμύγαλα πολιτειακών θεσμών (ύπατοι, σύγκλητος και λαός, δες και Κυριαζής, 2014, 26-38) και όχι δημοκρατία με την ολοκληρωμένη έννοια του όρου .

** Οι ελληνικές ομοσπονδίες αποτελούσαν συνασπισμό δημοκρατικών πόλεων-κρατών

*** Με τον όρο “ φιλελεύθερη αριστοκρατία” αποδίδουμε το ιδιότυπο πολιτικό καθεστώς, όπου τον πρωτεύοντα ρόλο στην πολιτικοοικονομική δράση έχουν οι αριστοκρατικοί κύκλοι, αλλά εμφανίζονται αρκετά ψήγματα δημοκρατικής διακυβέρνησης. Στην περίπτωση της Αγγλίας έχουμε την πρωτοτυπία, ότι το σύστημα υποστηρίζεται από την ύπαρξη ηγεμόνα, αλλά με αναμφίβολα περιορισμένες αρμοδιότητες σταδιακά μετά το 1558. Τα κρατικά σχήματα αυτής της μορφής έχουν καταφέρει να είναι ένα βήμα πριν την πολιτική δημοκρατία, η οποία και ιστορικά επακολούθησε (στην Αγγλία κατά τα τέλη του 19^{ου} αι.)

Δ Οι ΗΠΑ/Ην. Βασίλειο είναι οι σύγχρονες πλανητικές αστικές δημοκρατίες-ναυτικές δυνάμεις. Το αποτέλεσμα των Α΄ και Β΄ Παγκόσμιων Πολέμων, δικαίωσαν το δόγμα του Θουκυδίδη “μέγαν το της θαλάσσης κράτος” που αποτέλεσε και την κύρια θέση του Mahan στη σύγχρονη εποχή, το οποίο και υπερίσχυσε έναντι της θεωρίας της γεωπολιτικής δυναμικής των μεγάλων ηπειρωτικών δυνάμεων (Τρίτο Ράιχ και κατεχόμενα εδάφη κατά τον Β΄ ΠΠ καθώς και η Σοβιετική Ένωση και οι πολιτικοί δορυφόροι της κατά τον Ψυχρό Πόλεμο) που με σθένος υποστήριξε ο Mackinder έναντι του Mahan (δες Kennedy, 1983).

Αγγλίας σε πόλεμο με τη Γαλλία, παρά την υποστήριξη της ιδέας από την βασίλισσα Μαίρη.

Ο αναδυόμενος ρόλος του κοινοβουλίου επιβεβαιώνεται και κατά την περίοδο της βασιλείας της Ελισάβετ Α΄ (1558-1603) όπου το κοινοβούλιο συγκλήθηκε 11 φορές συνολικά, ασκώντας κάθε φορά όλο και περισσότερη πίεση προς τη βασίλισσα για μεγαλύτερη ανάληψη θεσμικού ρόλου και ευρύτερη συμμετοχή στη νομή της εξουσίας, αντί ενός απλού “υποστηρικτικού” θεσμικά ρόλου προς το αγγλικό στέμμα.

Ο Rodger (1997, 195) φτάνει στο σημείο να χαρακτηρίσει τη βασίλισσα Ελισάβετ τη Μεγάλη, ως “αιχμάλωτη” των αριστοκρατικών κύκλων, με το θησαυροφυλάκιο που κληρονόμησε άδειο, τις επιθετικές διαθέσεις της Γαλλίας και της Ισπανίας εναντίον της Αγγλίας σε ένταση και τις θρησκευτικές έριδες, σε έξαρση. Πιθανόν, η νεαρή βασίλισσα να έδειχνε αρχικά πολύ ευάλωτη καθότι ήταν αφενώς μια γυναίκα μέσα σε μια ανδροκρατούμενη ανώτερη ιεραρχία και οι προκάτοχοί της είχαν προβεί σε μη χρηστή διοίκηση διαβρώνοντας σημαντικά την ισχύ του κράτους.

Η αναγκαιότητα εξεύρεσης οικονομικών πόρων για την απόθεση της *Ισπανικής Αρμάδας* το 1588, συνοδεύτηκε από ένα νομικό πλαίσιο δικαιωμάτων που προστάτευαν αποτελεσματικά την ατομική περιουσία (Ζουμπουλάκης και Κυριαζής, 2004) αλλά και την ανάγκη η Ελισάβετ να απευθυνθεί σε μια σειρά ευκατάστατων αριστοκρατικών κύκλων που υποστήριζαν το κοινοβούλιο μέσω της Βουλής των Κοινοτήτων με σκοπό τη χρηματοδότηση του ένοπλου αγώνα. Αυτή η αναγκαιότητα “εξαργυρώθηκε” με την περαιτέρω ισχυροποίηση του κοινοβουλίου (Dowing, 1992, 167).

Κατά τα χρόνια του Αγγλικού Εμφυλίου Πολέμου, και κυρίως κατόπιν αυτού, η δύναμη του κοινοβουλίου κατέστη ακόμη περισσότερο καταφανής. Ο πόλεμος, που έλαβε χώρα σε τρεις φάσεις (1642-46, 1648-49 και 1649-51) μεταξύ των δυνάμεων που στήριζαν το στέμμα και των δυνάμεων που υποστήριζαν το κοινοβούλιο, προκλήθηκε εξαιτίας της αλαζονικής συμπεριφοράς του βασιλιά Καρόλου Α΄, να επιδιώκει να καταστήσει την Αγγλία ένα κράτος κάτω από την απόλυτη “προσωπική του καθοδήγηση” και την επιμονή του να αγνοεί επιδεικτικά το κοινοβούλιο, αρνούμενος αλαζονικά τη σύγκληση του για έντεκα ολόκληρα χρόνια 1629-40 (Sharpe, 1992).¹⁵⁷

¹⁵⁷ Οι ουσιώδεις θεσμικές διαφορές σε πολιτειακό επίπεδο της Αγγλίας σε σχέση φερεϊπίν με την

Οι Acemoglu, Johnson and Robinson (2005) υποστηρίζουν ότι τα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων, η οποία κυρίως απαρτιζόταν από τις εμπορικές τάξεις όχι μόνο στο Λονδίνο που αποτελούσε το κέντρο της οικονομικής δραστηριότητας στην Αγγλία, αλλά και σε άλλες σημαντικές οικονομικά πόλεις, όπως το Southampton το Newcastle και το Liverpool, τάχθηκαν και υποστήριξαν με εμφανή τρόπο το κοινοβούλιο έναντι του βασιλιά επιδιώκοντας μεταξύ άλλων τη δημιουργία ενός ικανού θεσμικού πλαισίου προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων.

Σε συνάφεια με τα ανωτέρω, ο Rusell (1990) υποστήριξε ότι ο αγγλικός εμφύλιος ήταν το αποτέλεσμα της επιδίωξης των αριστοκρατικών κύκλων να ανακτήσουν τη δύναμη που έχασαν μετά τη έλευση της δυναστείας των Τυδώρ. Αν είναι έτσι, τότε ο αγγλικός εμφύλιος πόλεμος ίσως μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από την προηγούμενη εκτίμηση που έγινε εδώ, ότι δηλαδή μια σημαντική μερίδα του αναδυόμενου αγγλικού εμπορικού κόσμου απαίτησε ίδιους και τίμιους κανόνες παιχνιδιού για όλους και θεώρησε ότι οι βασιλικές αυθαιρεσίες και η μονομερής ευνοιοκρατία προς συγκεκριμένα επιχειρηματικά και αριστοκρατικά συμφέροντα, φίλια προσκείμενα στο στέμμα, θα ήταν δυνατόν να ανασχεθεί μέσω της θεσμικής ενίσχυσης του Κοινοβουλίου. Οι στρατιωτικές δυνάμεις των δευτέρων, στις οποίες δέσποζε η ηγετική φυσιογνωμία του Όλιβερ Κρόμγουελ, επικράτησαν σε μια σειρά από μάχες αποφασιστικής σημασίας, όπως στο Μάρστον Μούρ (1644) και στο Νέιζμπυ το 1645.

Η προοπτική ο βασιλιάς Κάρολος να αποδεχθεί ένα νέο καθεστώς συνταγματικής μοναρχίας, γεγονός που θα ενίσχυε το κοινοβούλιο και θα συνέτεινε στην υποχώρηση της απολυταρχικής λογικής διοίκησης, δεν έγινε δεκτή. Ο βασιλιάς αντί αυτής της συναινετικής επιλογής (θεωρούμε ευρύτερης δημοκρατικής φιλοσοφίας), προσπάθησε να ανατρέψει την κατάσταση συνάπτοντας συμμαχία με τους Σκωτσέζους, η οποία περιλάμβανε στρατιωτική συνδρομή, με σκοπό την παλινόρθωση του. Η νέα του ήττα από τις στρατιωτικές δυνάμεις του Κρόμγουελ το 1648 συνετέλεσαν στη σύλληψη του, την καταδίκη και τη θανάτωση του το 1649. Η μοναρχία καταργήθηκε και μέχρι το 1660 η Αγγλία διοικούνταν από μια μορφή

Γαλλία είναι εμφανείς. Ο Λουδοβίκος ΙΔ' (περίοδος βασιλείας, 1654 - 1715), γνωστός και ως *βασιλιάς Ηλιος*, εξακολουθούσε να υποστηρίζει το περιβόητο "το κράτος, είμαι εγώ" (*L'État, c'est moi*), σε μια εποχή όπου ήδη στην Αγγλία με την Ένδοξη Επανάσταση (1688) ο ρόλος του βασιλιά είχε πάψει οριστικά να είναι αυτός του απόλυτου μονάρχη.

“ομοσπονδίας”, με τον Κρόμγουελ μέχρι το 1658 στην κεφαλή της, ως *Λόρδο Προστάτη*, τίτλο τον οποίο ο Rodger (1997, 19) παρομοιάζει με αυτόν του βασιλιά, χρησιμοποιώντας με έμφαση τον ελληνικό όρο “μονάρχης” (monarch).

Η παλινόρθωση της βασιλείας το 1660, και η αναγόρευση του Καρόλου Β΄ ως νέου μονάρχη συνοδεύτηκε από νέες θεσμικές αυθαιρεσίες και ατυχείς πολιτικές και οδήγησε στην Ένδοξη Επανάσταση του 1688, που συνετέλεσε στην οριστική αναβάθμιση του κοινοβουλίου ως καθοριστικού θεσμικού ρυθμιστικού πολιτειακού παράγοντα στο αγγλικό σύστημα διοίκησης, όπως θα αναφερθεί διεξοδικότερα στην τελευταία ενότητα.

Το τελικό συμπέρασμα από την ανάλυση στην ενότητα αυτή είναι ότι η μακροχρόνια παρουσία του αγγλικού κοινοβουλίου, που ανάγεται στον 11^ο αι., σε συνδυασμό με την ενίσχυση των πολιτικών ελευθεριών μέσω της Μεγάλης Χάρτας του 1215, του ανταγωνισμού των αριστοκρατικών κύκλων και της αναγκαιότητας χρηματοδότησης της υψηλής στρατηγικής του στέμματος κυρίως σε θέματα πολέμου και γεωπολιτικής από τις νέες αναδυόμενες οικονομικές δυνάμεις αριστοκρατών που είχαν συνδέσει τα συμφέροντα τους με την ανάδειξη του κοινοβουλίου, συνέτειναν στην σταδιακή θεσμική ενίσχυση του τελευταίου, με αποκορύφωμα τα κατοπινά γεγονότα του 1688.

Όμως, όπως θα διαπιστωθεί στην επόμενη ενότητα, το νέο αναδυόμενο δημοκρατικό περιβάλλον στην Αγγλία, φαίνεται ότι δεν σχηματοποιούνταν θεσμικά μόνο μέσω του κοινοβουλίου και μέσω του ανταγωνισμού των αριστοκρατικών κύκλων, αλλά και μέσω μιας αναδυόμενης μακρο-κουλτούρας της αγγλικής κοινωνίας ευρύτερα, που σταδιακά αναζητούσε τη δυνατότητα να εκφραστεί περισσότερο σε όρους πολιτικού φιλελευθερισμού, πιο “δημοκρατικά”.

7.4.) Κοινωνικές εξεγέρσεις στην Αγγλία και την Ευρώπη: νέες μορφές δημοκρατικής έκφρασης.

Στην ενότητα αυτή γίνεται η παραδοχή ότι η πιστοποίηση μιας ευρύτερης, σταδιακά διαμορφούμενης μακρο-κουλτούρας πολιτικού φιλελευθερισμού και πρωτο-δημοκρατικών αξιών στην Αγγλία, διαπερνά και εκδιπλώνεται μέσα από μια σειρά ευρύτερων κοινωνικών εξεγέρσεων-επαναστάσεων, που εκδηλώθηκαν πρώτα

στη Φλάνδρα (1323-28), την Ελλάδα (1342-1350), τη Γαλλία (1356-58), την Ιταλία (1378) και την Αγγλία (1381), και ο αντίκτυπος τους επηρέασε κατόπιν και την υπόλοιπη Ευρώπη. Σύμφωνα με τον Musgrave (1998, 43) οι εξεγέρσεις στην πρώιμη μοντέρνα Ευρώπη ήταν ο μοναδικός τρόπος να εισακουστεί η πλειοψηφία των κατοίκων για μια σειρά από πολιτικοοικονομικά ζητήματα από τις ιθύνουσες ελίτ.

Στην εν λόγω ενότητα δεν επιχειρείται να διαχωριστούν οι επαναστάσεις-λαϊκές εξεγέρσεις που θα αναφερθούν σε “αγροτικές” ή ευρύτερες “κοινωνικές”, όπως έχει επιλέξει μεθοδολογικά μια μερίδα βιβλιογραφίας (Hilton, 1995), αλλά ακολουθούμε μια μεικτή προσέγγιση, καθώς θεωρούμε τη διάκριση μεταξύ των δυο δυσδιάκριτη, λόγω κυρίως της ελλιπούς παροχής ιστορικών στοιχείων-πηγών. Αυτές οι εξεγέρσεις-επαναστατικές τάσεις διακρίνονταν από το έντονο στοιχείο της λαϊκής συμμετοχικότητας με σκοπό την αμφισβήτηση του ισχύοντος πολιτικού κατεστημένου, με απώτερο στόχο την βελτίωση της κοινωνικο-οικονομικής θέσης των λαϊκών στρωμάτων έναντι των αυθαιρεσιών της φεουδαλικής αριστοκρατίας και του στέμματος έναντι των υπηκόων τους.

Στην αρχή του 14^{ου} αι., η Αγγλία διατηρούσε το χαρακτήρα της φεουδαλικής οικονομίας. Η παραγωγική βάση της κυρίως εστιάζονταν στη δραστηριότητα των τσιφλικιών, τα οποία ελέγχονταν από τους ντόπιους λόρδους και την αριστοκρατία, την εκκλησία και τα δικαστήρια των τσιφλικιών. Η αριθμητική σχέση ελεύθερων αγροτών και δουλοπαροίκων μέσα στα τσιφλίκια ήταν μεταβλητή από περιοχή σε περιοχή, ενώ στην νότια Αγγλία η πλειοψηφία των αγροτικού δυναμικού ήταν ελεύθεροι αγρότες. Όπως αναφέρθηκε και στην 7.1), οι ασφυκτικές συνθήκες ζωής των δουλοπαροίκων, διαφαίνονταν και από την αδυναμία τους να επιλέξουν τον τόπο της εργασίας τους, να μετακινηθούν δηλαδή από ένα τσιφλίκι σε άλλο, χωρίς τη συγκατάθεση του ντόπιου λόρδου στον οποίο υπάγονταν (Dunn, 2002, 14-15).

Την περίοδο 1348-49 σημειώθηκε, όπως επίσης αναφέρθηκε στην 7.1) η μεγάλη πανώλη, που εισήχθη στην Αγγλία από την ήδη δοκιμαζόμενη ηπειρωτική Ευρώπη, η οποία και ανέκοψε την αυξητική πληθυσμιακή τάση και ήταν η αιτία να χαθεί περί το 50% του αγγλικού πληθυσμού. Η σημαντική μείωση του πληθυσμού συνετέλεσε στην ουσιαστική κατάργηση της δουλείας από το 1300 και έπειτα και στην κατακόρυφη ενίσχυση της διαπραγματευτικής δύναμης των ελεύθερων αγροτών, την καταστροφή των δεσμών εξάρτησης των λαϊκών μαζών από την αριστοκρατική ελίτ, την συνεπακόλουθη πίεση για αύξηση των μισθών των

εργαζομένων αλλά και στην υποχώρηση των κερδών των μεγαλο-γαιοκτημόνων (Miller and Hatcher, 1978, 246; Henrick, 1982, 46; Dyer, 1989, 140, 2009, 278; Downing, 1992, 26; Epstein, 2000, 55, 85).

Είναι προφανές, ότι με μια σύγχρονη ερμηνεία, η πανώλη προκάλεσε κατακόρυφη πτώση της καμπύλης προσφοράς εργασίας (μετατόπιση πάνω και αριστερά στο υπόδειγμα καμπυλών της προσφοράς εργασίας) με αμετάβλητη τη ζήτηση, πράγμα που σημαίνει άνοδο του μισθού των εργαζομένων έναντι της παροχής εργασίας τους, όπως προβλέπεται και από τη θεωρία. Ο Hatcher (1970) αναφέρει ότι τα εισοδήματα των αγροτών αυξάνονταν σταδιακά μεταξύ 1350-1500, ωστόσο λίγα ήταν τα νοικοκυριά που μπορούσαν να διαθέτουν εισόδημα που ξεκινούσε από τα 20 shilling (μονάδα μέτρησης, υποδιαίρεση της λίρας) και έφτανε ως και τις τρεις λίρες (pound). Επιπλέον, ο Κρεμμύδας (2000) αναφέρει ότι μετά την πανώλη και μέχρι το τέλος του 16^{ου} αι, ο αγγλικός πληθυσμός αυξήθηκε από 2.4 στα 4 εκ ψυχές, ενώ μεταξύ 1500 και 1640 οι μισθοί τριπλασιάστηκαν, ενώ οι τιμές των προϊόντων εξαπλασιάστηκαν.

Θεωρούμε ότι η ουσιαστική “αναβάθμιση” της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων στα τσιφλίκια αλλά και στους ιδιόκτητους αγρούς, πιθανότατα έγινε αντιληπτή σε κάποιο βαθμό από τα λαϊκά στρώματα με αποτέλεσμα σταδιακά να αρχίσει να διαμορφώνεται μια τάση αμφισβήτησης του ισχύοντος καταπιεστικού εργασιακού καθεστώτος του 14-15^{ου} αι. Οι Miller and Hatcher (1978, 105) αναφέρουν ότι οι εξεγέρσεις των κοινοτήτων στα χωριά ήταν πολύ συχνό φαινόμενο ως μέσο αντίστασης στην καταπίεση που ασκούσαν οι τοπικοί λόρδοι. Παρατηρούνταν επίσης σε εκτεταμένο βαθμό το φαινόμενο, οι εκπρόσωποι των κοινοτήτων να σχεδιάζουν από κοινού, συχνά μαζί με τους λόρδους, τη στρατηγική των στόχων για τη σοδειά, την βοσκή των ζώων κλπ για το επόμενο διάστημα.

Επιπλέον, συντελούνταν μια σειρά δραστηριοτήτων, οι οποίες επαφίονταν στη διαχειριστική ικανότητα και δράση των τοπικών κοινωνιών, όπως κατασκευή και συντήρηση δρόμων και γεφυριών, (δηλαδή γενικά, των τοπικών υποδομών) όπου συχνά απαιτούνταν και “κοινή δράση” από περισσότερες της μιας κοινότητες και χωριά. Σε πολλές περιπτώσεις, η επιλογή των υπευθύνων για τα έργα αυτά γίνονταν με ακραιφνείς δημοκρατικές διαδικασίες, αποφασίζονταν δηλαδή από τη λαϊκή βάση των τοπικών κοινωνιών, ακόμη και χωρίς την παρουσία των λόρδων-διαχειριστών των τσιφλικιών.

Ως παράδειγμα οι Miller and Hatcher αναφέρουν την περίπτωση του χωριού Winston Magna της κομητείας Leicestershire, όπου κατά τον 17^ο αι, οι κάτοικοι συναντιόντουσαν μια φορά το χρόνο για να διευθετήσουν τον τρόπο χρήσης χωραφιών που συχνά αποτελούσαν κοινή ιδιοκτησία των τοπικών κοινοτήτων, κάτι που αποτελούσε “αρχαίο έθιμο”, γεγονός που αποδεικνύει υπό τη δική μας οπτική, μια διαχρονική μακρο-κουλτούρα ως προς την ύπαρξη ενός ελάχιστου στοιχειώδους επιπέδου προστασίας της ατομικής περιουσίας και συμμετοχικότητας στη λήψη αποφάσεων. Απόδειξη της διαχρονικότητας αυτής αλλά και της σχετικής ισχύος του τοπικού δήμου, άτυπα, μέσα από το ευρύτερο ιστορικό φάσμα, είναι η περιγραφή του Vinogradoff (2010), ο οποίος αναφέρεται στη λαϊκή εξέγερση στο χωριό Bedfordshire το 1173, όπου η αυθαίρετη αναδιανομή γης και αρμοδιοτήτων χρήσης αυτής που συμφωνήθηκε μεταξύ 2 λόρδων, στην πράξη δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ λόγω της σθεναρής αντίστασης της τοπικής λαϊκής βάσης.

Αυτή η αναμφίβολα δημοκρατικής φιλοσοφίας μορφή αυτό-οργάνωσης, μπορεί να εντοπιστεί μακρο-ιστορικά (ώστε να συνδεθεί με την πρώτη μελέτη περίπτωσης) στις ελληνικές κοινότητες του Κυκλαδικού και του Μινωικού πολιτισμού και σε κάποιες κοινότητες στη μετα-Μυκηναϊκή Ελλάδα μετά το 1200 π.Χ., (Foxhall, 1995)

Οι Miller and Hatcher (1978) αναφέρουν αυτή την μορφή της αυτό-οργάνωσης ως *κοινοτισμό*, και θεωρούν ως απαραίτητη προϋπόθεση εύρυθμης λειτουργίας αυτού του μοντέλου την αποδοχή και συμμόρφωση σε μια σειρά από κοινούς κανόνες και ρουτίνες από όλα τα μέλη της κοινότητας, με άλλα λόγια την αποδοχή μιας ευρύτερης οργανωσιακής μακρο-κουλτούρας στις τοπικές κοινωνίες.

Στην 7.1) αναφέρθηκε η πολύ σημαντική παράμετρος της διασφάλισης ενός στοιχειώδους καθεστώτος προστασίας αστικών δικαιωμάτων και περιουσίας η οποία ήταν δυνατόν να επιτευχθεί μέσω της ενιαίας κινητοποίησης ενός ομίλου ελεύθερων μικροκαλλιεργητών, οι οποίοι διέθεταν την ευχέρεια να συνασπιστούν και να καταφύγουν στα δικαστήρια έναντι της καταχρηστικής συμπεριφοράς των λόρδων-μεγάλο-γαιοκτημόνων εναντίον τους. Ο Dyer (1989, 138) υποστηρίζει ότι τη δυνατότητα αυτή τη διέθεταν και οι δουλοπάροικοι.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Ο συνασπισμός ανθρώπων με σκοπό την προάσπιση κεκτημένων αποτελεί αναμφίβολα πρακτική δημοκρατικής φιλοσοφίας. Τα *εργατικά συνδικάτα* (trade ή labour unions) άρχισαν να ανθίζουν κατά

Ωστόσο, ο Dyer (2009, 282-285) αναφέρει ότι οι βασιλικές αρχές, ήδη από το 1351 είχαν αποφασίσει την *Εργατική Διάταξη* σύμφωνα με την οποία οι μισθοί των εργαζομένων, δεν θα ήταν νόμιμο να αυξάνονται συνέχεια, οι δε εργάτες δεν θα μπορούσαν να αρνηθούν εργασία στους μεγαλο-γαιοκτήμονες ή να μην τιμήσουν ένα συμβόλαιο εργασίας (σ.σ. που οι όροι του οποίου προφανώς δεν τους συνέφεραν πια). Πιο αυστηρή νομοθεσία θεσμοθετήθηκε με παρόμοιες διατάξεις το 1361. Είναι προφανές ότι με αυτές τις νομικές διευθετήσεις το πολιτικό καθεστώς στην Αγγλία ενδιαφέρονταν να υπερασπίσει τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης των πλουσίων ευγενών και του στέμματος έναντι της λαϊκής κοινωνικής βάσης.

Άποψη μας είναι ότι το γεγονός της εντυπωσιακά γρήγορης –για τα δεδομένα της εποχής– αντίδρασης του συστήματος εξουσίας στα νέα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα μετά την πανώλη αποδεικνύει δυο πράγματα: πρώτον, ότι οι καταστροφικές επιπτώσεις της πανώλης ήταν άμεσες, και δεύτερον, ότι οι αριστοκρατικοί ιθύνοντες πιθανότατα είχαν μια ιδέα του μηχανισμού της αγοράς εργασίας, καθώς γνώριζαν ότι η μαζική μείωση εργατικού δυναμικού λόγω της πανώλης θα τους υποχρέωνε σε υψηλότερες παροχές στο εναπομείναν, προς εργασία δυναμικό.

Παρά την προσπάθεια χειραγώγησης της αγοράς με πρόσθετα μέτρα, όπως απαγόρευση της αναζήτησης εργασίας των δουλοπαροίκων αλλού, οι νέες κοινωνικές τάξεις αναδείχθηκαν από την ίδια τη συγκυρία: οι εργαζόμενοι τώρα μπορούσαν να απασχοληθούν σε μη αγροτικές εργασίες που πριν δεν ήταν δυνατόν να επιλέξουν, μπορούσαν να μετακινηθούν από εργοδότη σε εργοδότη ενώ άτυπα οι δουλοπάροικοι απλά “δραπέτευαν” από το ένα τσιφλίκι στο άλλο όταν διαπίστωναν την προοπτική καλύτερων συνθηκών εργασίας και διαβίωσης.

Τα νέα δεδομένα ήταν πιο έντονα στην νοτιο-ανατολική Αγγλία και κυρίως γύρω από την περιοχή του Λονδίνου, που σταδιακά αναδεικνύονταν ως μεγάλο εμπορικό κέντρο που παρείχε πολλές ευκαιρίες εργασίας σε νέα επαγγέλματα. Όλα αυτά τα στοιχεία αποδεικνύουν μια σχετική κινητικότητα στην αγορά εργασίας αλλά και του μηχανισμού των μισθών οι οποίοι, όπως επισημαίνει ο Dyer (σελ. 283-284) ανήλθαν κατά περίπου 40% μεταξύ 1340 και 1380.

Ωστόσο, το καθεστώς συνέχιζε να επιβάλλει δυσβάσταχτους φόρους στους υπηκόους του, μια εξέλιξη που εν πολλοίς οφείλεται στην αναγκαιότητα του 18^ο αι. στην Ευρώπη, ως απόρροια της Βιομηχανικής Επανάστασης (1750), με σκοπό την ενίσχυση της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων, έναντι των εργοδοτών τους.

χρηματοδότησης του *Εκατονταετούς Πολέμου* (1337-1453). Κατά τη διάρκεια του πολέμου, τη δεκαετία του 1370, η λογιστική υποστήριξη της στρατιωτικής προσπάθειας στη βόρεια Γαλλία, στην εξέχουσα του Καλαί και στην Βρέστη στοίχιζε 36000 χρυσές λίρες Αγγλίας ετησίως, ενώ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις 50000 λίρες για κάθε εξάμηνο (Sumption, 2009, 325-327, 354-355). Το 1377, ο Εδουάρδος Γ', που ευθύνεται για την κήρυξη του πολέμου απεβίωσε και αντικαταστάθηκε από τον Ριχάρδο Β', που κληρονόμησε ένα μεγάλο πολεμικό χρέος με αποτέλεσμα να επιβληθεί περαιτέρω φορολογία που απέδωσε πολύ μέτρια αποτελέσματα με τη συλλογή 18000 λιρών έναντι των σχεδιαζόμενων 50000 (Dunn, 2002, 50-51).

Το κοινοβούλιο που συνεκλήθη ξανά το 1380, όπως πάντα με σκοπό την επιβολή, τη συλλογή και την εποπτεία νέων φόρων για το στέμμα, γνωμάτευσε ότι απαιτούνταν τρίτος κατά σειρά κεφαλικός φόρος που θα απέδιδε 160000 χρυσές λίρες με σκοπό να εφαρμοστεί η κρατική πολιτική μέσα σε ένα δυσμενές οικονομικό περιβάλλον εξαιτίας της διάβρωσης του διεθνούς εμπορίου λόγω του πολέμου, ο οποίος στοίχιζε υπέρογκα ποσά. Επιπλέον, αυξήθηκε ταυτόχρονα η φορολόγηση της περιουσίας. Ο φόρος αυτός ονομάζονταν *tallage*, (που προέρχεται από τη γαλλική λέξη *tailler*, που σημαίνει μέρος του όλου) και ήταν δυνατόν να περιλαμβάνει αντί χρήματος, παραγόμενα προϊόντα ή στρατιωτική υπηρεσία προς τις βασιλικές αρχές.

Η δυσβάσταχτη φορολογία οδήγησε σε μαζική φοροδιαφυγή ιδίως στα νοτιο-ανατολικά προάστια, με τις πολιτειακές αρχές να αναθέτουν σε νέες δυνάμεις καταστολής την ανάκριση τοπικών αρχόντων για την αποτυχία συλλογής των φόρων και την περαιτέρω άσκηση πίεσης με σκοπό την ευρύτερη λαϊκή συμμόρφωση (Dunn, 2002, 52-54).¹⁵⁹

¹⁵⁹ Η περίπτωση της δυσβάσταχτης φορολογίας αποκαλύπτει τη συχνά μωπική μνήμη με την οποία οι εκάστοτε εξουσίες ανά τον κόσμο διαχειρίζονται τα κοινά, χωρίς να διδάσκονται από τα λάθη του παρελθόντος. Στην περίπτωση της Αγγλίας του Ριχάρδου Β', η επαχθής φορολογία της περιόδου 1377-1381 συνετέλεσε στην κοινωνική εξέγερση του 1381, που τα κίνητρα της μεταξύ άλλων απασχόλησαν πολύ και την μαρξιστική βιβλιογραφία (δες μεταξύ άλλων, Brenner, 1976; Hilton, 2003). Η αγγλική κοινωνία του 14^{ου} αι, αντιμετώπισε το φάσμα της διάλυσης και της αποσύνθεσης των δομών της, όπως συμβαίνει, πιστεύουμε, με την πολιτική “αρπακτικού κράτους” που ακολουθείται στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης 2010 λόγω των παράλογων πίεσεων των τρόικα-ΔΝΤ και των διαδοχικών μνημονίων. Η αποτυχημένη συλλογή φορολογίας από το επιτελείο του Ριχάρδου απέδειξε την διαχρονική εννοιολογική αξία της καμπύλης Laffer (δείχνει συνοπτικά στο δυσδιάστατο χώρο, στον οριζόντιο άξονα το μέγεθος του φορολογικού συντελεστή και στον κάθετο το μέγεθος των εσόδων από

Οι δυο αντίρροπες τάσεις, από την μια πλευρά οι ελεύθεροι αγρότες και οι δουλοπάροικοι που θεωρούσαν τη συγκυρία μετά την πανώλη ως ευκαιρία για περισσότερα κεκτημένα, και από την άλλη, η βασιλική εξουσία και η αριστοκρατία που πίεζε με πιο επαχθή φορολόγηση, ήταν δεδομένο ότι θα εξωθούσαν το κοινωνικοπολιτικό σύστημα σε εσωτερική σύγκρουση. Ήδη σε μια σειρά από τοπικές κοινότητες και χωριά είχε τεθεί σε ισχύ ένα σύστημα αυτό-οργάνωσης, που δεν δέχονταν πλέον τις υποδείξεις της βασιλικής εξουσίας και αποκήρυτε την δουλεία (Dyer, 2000, 219; Rubin, 2006, 123-124). Σε πολλές περιοχές οι αυτό-οργανωμένοι ελεύθεροι-αγρότες και δουλοπάροικοι αρνήθηκαν να εργαστούν περαιτέρω, με το φαινόμενο να παίρνει διαστάσεις στη βόρεια Αγγλία και σε ορισμένες πόλεις δυτικά, όπως στο Shrewsbury και το Bridgewater.

Η επανάσταση-εξέγερση ξεκίνησε από το Essex όταν ένας βασιλικός αξιωματούχος ονόματι John Bampton πήγε στην εν λόγω πόλη για να παραλάβει φόρους και να ερευνήσει την αιτία της κωλυσιεργίας ως προς τη συλλογή τους, στις 30 Μαΐου του 1381. Οι επαναστάτες, που δεν περιορίζονταν μόνο στον αγροτικό κόσμο αλλά περιλάμβαναν στις τάξεις τους ένα ευρύτερο κοινωνικό φάσμα, όπως τεχνίτες, γρήγορα ενώθηκαν με άλλους συντρόφους τους από το Norfolk, το Suffolk και το Kent και κατευθύνθηκαν προς την πρωτεύουσα, το Λονδίνο. Ο Dunn (2002), περιγράφει τον οπλισμό των εξεγερμένων: περιλάμβανε ένα μείγμα όπλων,

τη φορολογία) που αποδεικνύει ότι η πολιτική της αύξησης των φόρων δεν οδηγεί πάντα στην αύξηση των εσόδων, αλλά όταν αυτή υπερβαίνει ένα σημείο, συντελεί στην μείωση των εσόδων. Η αγγλική κοινωνία οδηγήθηκε σε αιματοχυσία το 1381 και αργότερα. Στην αντίστοιχη ελληνική κοινωνία εν έτει 2013, το γόητρο της αστικής δημοκρατίας έχει διαβρωθεί επικίνδυνα και εμφανίζονται φυγόκεντρες τάσεις, ορισμένες ακραίας πολιτικής έκφρασης. Μια τέτοια ατυχής εξέλιξη επιβεβαιώνει τα πορίσματα της έρευνας των Barzel and Kiser (2002, 497) οι οποίοι μελετώντας τον τρόπο φορολόγησης στη μεσαιωνική Αγγλία και τη Γαλλία κατέληξαν στο ότι όταν η φορολογική πολιτική δεν διαλαμβάνει συναινετικό χαρακτήρα, τότε ο ηγέτης (ruler) διακινδυνεύει εξέγερση, ιδίως αν τα πολιτικά υποκείμενα που αδικούνται διαθέτουν σχετική ισχύ ώστε να δρουν συλλογικά, αναφορικά με το φαινόμενο. Η άνοδος του *ευρωσκεπτικισμού* στην Ευρώπη, και η σταδιακά διογκούμενη αμφισβήτηση της ευρωπαϊκής ενότητας, συνδέονται με τα επαχθή φορολογικά μέτρα που η Ευρωπαϊκή Ένωση επιβάλλει αμφιρρέποντας μεταξύ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και συνάμα, της παράλογης πολιτικής της Γερμανίας που αρνείται την αντιστροφή του κλίματος, επιμένοντας στις οικονομικές πολιτικές λιτότητας. Όπως επισημαίνουν οι Habermas (2012), οι Economou and Kyriazis (2013) και οι Economou, Kyriazis and Metaxas (2013), το δημοκρατικό έλλειμμα στην ΕΕ, αποβαίνει ήδη διαβρωτικό και παρελκυστικό στην πορεία της προς της ολοκλήρωση.

συμπεριλαμβανομένων ξύλων, τσεκουριών, ξιφών και τόξων, γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν επρόκειτο για μια οργανωμένη κίνηση, καθώς ο οπλισμός των εξεγερόμενων δεν διέθετε σχετική ομοιομορφία, το οποίο υποδηλώνει χαμηλό υπόβαθρο προετοιμασίας. Ενδεχομένως όμως και η δυνατότητα πρόσβασης σε οπλισμό να μην ήταν εφικτή για λόγους που δε είναι γνωστοί.

Το κίνημα που κυρίως αναπτύχθηκε στη νότια Αγγλία, διέθετε δυο “πολιτικούς ηγέτες”, τον Wat Tyler και τον John Ball, έναν ιερέα που πίστευε στην αναδιανομή της γης καθώς σύμφωνα με τα κηρύγματα του, όλοι οι άνθρωποι κατάγονταν από τον Αδάμ και την Εύα και για αυτό έπρεπε να είναι ίσοι. Ο στρατός των εξεγερμένων εισήλθε στο Λονδίνο αλλά τελικά η εξέγερση απέτυχε παρά τις αρχικές επιτυχίες λόγω του ότι ο ηγέτης της δολοφονήθηκε στις 15 Ιουνίου και οι επαναστάτες εξαπατήθηκαν από τον δεκαπεντάχρονο βασιλιά Ριχάρδο Β΄ (Burns, 1983).

Σημαντική έκβαση για την τελική κατάσβεση της εξέγερσης ήταν η ήττα των εξεγερμένων στη μάχη του North Walsham που έγινε στις 25-26 Ιουνίου. Ο έτερος ηγέτης, ο John Ball κρεμάστηκε στην περιοχή St. Albans στις 15 Ιουλίου, παρουσία του βασιλιά Ριχάρδου Β΄. Ίσως η εξέγερση να είχε καλύτερη τύχη αν οι επαναστάτες είχαν κινηθεί πιο γρήγορα, αν διέθεταν κάποιον ή κάποιους πεπειραμένους στρατιωτικούς για να διαχειριστούν το στρατιωτικό σκέλος της επιχείρησης και ακόμη, αν διέθεταν ένα σαφές πλάνο με στοχευμένους πολιτικούς στόχους και επιτύχαναν επιπλέον να αιχμαλωτίσουν τον δεκαπεντάχρονο βασιλιά, προσερχόμενοι κατόπιν σε διαπραγματεύσεις με τους υποστηρικτές του από θέση ισχύος.

Τι θα είχε συμβεί αν είχαν επικρατήσει οι εξεγερμένοι ή αν τουλάχιστον είχαν καταφέρει να επιτύχουν σε κάποιους από τους πολιτικούς στόχους που τέθηκαν εδώ; Για τον Postan (1975, 172), πιθανώς τίποτα! Σύμφωνα με τον εν λόγω ερευνητή, η εξέγερση του 1381, ήταν απλώς ένα “μεμονωμένο επεισόδιο”. Ωστόσο, μια τέτοια άποψη φαίνεται να μην ευσταθεί καθώς, όχι μόνο στην Αγγλία, αλλά και στην Ευρώπη ευρύτερα από το 1323 ως το 1653 έχουν καταγραφεί μια σειρά ουκ ολίγων κοινωνικών εξεγέρσεων έναντι των καταπιεστικών φεουδαλικών προτύπων οργάνωσης.

Εικόνα 8: Μεσαιωνική εικονογράφηση σε πίνακα του Χρονικού του Froissart:

Ο John Ball ενθαρρύνει τους επαναστάτες του Tyler

Πηγή: http://en.wikipedia.org/wiki/Peasants%27_Revolt#mediaviewer/File:John_Ball_encouraging_Wat_Tyler_rebels_from_ca_1470_MS_of_Froissart_Chronicles_in_BL.jpg

Χωρίς να αποκλείονται προγενέστερες εξεγέρσεις, παρατίθενται εδώ ορισμένες από τις πλέον σημαντικές, όπως η εξέγερση των αγροτών στην Φλάνδρα την περίοδο 1323-1328, απόρροια της ασφυκτικής και άδικης υπερφορολόγησης των αγροτικών πληθυσμών από τον κόμη της Φλάνδρας. Η επανάσταση καθοδηγούνταν από τοπικούς λαϊκούς ηγέτες αλλά και δυσαρεστημένους αριστοκράτες, με γενικό αρχηγό τον Nicolaas Zannekin, έναν πλούσιο γαιοκτήμονα. Οι επαναστάτες σημείωσαν σημαντικές επιτυχίες καταλαμβάνοντας μια σειρά από σημαντικές πόλεις, όπως τις Nieuwpoort, Veurne, Ieper and Kortrijk.

Μέχρι το 1325 σχεδόν όλη η Φλάνδρα είχε περάσει στα χέρια των επαναστατών. Τελικά, η στρατιωτική παρέμβαση του Γάλλου βασιλιά Καρόλου Ε' οδήγησε στην κατάσβεση της εξέγερσης μετά την ήττα των επαναστατών στη μάχη του Κάσελ, στις 23 Αυγούστου του 1328.

Σημαντική και ως προς τα πολιτικά αποτελέσματα της ήταν και η λεγόμενη

Επαναστάτη των Ζηλωτών, που εκδηλώθηκε στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη του 14^{ου} αι. Ξεκινώντας ως μια αντι-αριστοκρατική κίνηση πολιτών με κοινωνικά αιτήματα, κατάφεραν να αποκτήσουν τον έλεγχο της Θεσσαλονίκης, σημαντικής πόλης ακόμη και στην παρηκμασμένη πια Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία-Βυζάντιο (καθώς εξακολουθούσε να αποτελεί την “συμβασιλεύουσα”, δηλαδή τη δεύτερη τι τάξει σημαντική πόλη, μετά την Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα του κράτους).

Οι ζηλωτές κατάφεραν να αναπτύξουν αποτελεσματική αυτό-οργάνωση για τα οκτώ χρόνια που κατείχαν τον έλεγχο της πόλης. Δήμευσαν τα πλούτη των αριστοκρατών και τα διένειμαν κατόπιν στους φτωχούς. Αν είχαν κάποιο ευρύτερο πρόγραμμα κοινωνικής αναμόρφωσης κατά νου, αυτό δεν ήταν δυνατόν να ευοδωθεί έξω από την πόλη, όπου η εξουσία εξακολουθούσε να βρίσκεται υπό τον έλεγχο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ των Παλαιολόγων (Runciman, 1970, 27). Χωρίς τη δυνατότητα να μεταλαμπαδευτεί και σε άλλες περιοχές η εξέγερση τελικά εκφυλίστηκε και κατεστάλη.

Παρόμοια κίνητρα είχε και η επανάσταση των *Jacquerie* στη Γαλλία, τη περίοδο 1356-58. Μετά την ήττα των Γάλλων ιπποτών στο Πουατιέ (1356) και την αιχμαλωσία του Βασιλιά Ιωάννη του Καλού, η Γαλλία στερήθηκε ενός ικανού ηγεμόνα, και για την εξουσία έριζαν, η σύνοδος των αριστοκρατών που πλαισίωνε το κυβερνητικό έργο του βασιλιά (Estates General), ο Κάρολος της Ναβάρρα και ο διάδοχος του θρόνου ο (μετέπειτα) Ιωάννης ο Κακός. Οι έριδες προκάλεσαν απορύθμιση στη διακυβέρνηση, και οι προνομιούχες τάξεις (αριστοκρατία, εμπορική ελίτ, και εκκλησιαστική αριστοκρατία) επέβαλαν νέους δυσβάσταχτους φόρους στους πολιτικά αδύναμους υπηκόους τους, δηλαδή τους αγρότες με αποτέλεσμα την εξέγερση στη βόρεια Γαλλία με επίκεντρο το Παρίσι.

Η επανάσταση που ξεκίνησε το 1357 επεκτάθηκε σε πολλές πόλεις (Μποβέ, Μπρί, Λάον, Σουασσόν), ενώ προοδευτικά στις τάξεις των επαναστατών (οι οποίοι δυστυχώς αμαύρωσαν το κίνημα τους με σειρά σφαγών, πυρπολήσεων και βιασμών) προσχώρησαν άνω των 100000 επαναστατών. Οι επαναστάτες ηττήθηκαν αποφασιστικά από συντεταγμένες καθεστωτικές δυνάμεις στην κοιλάδα Oise, βόρεια του Παρισιού, και μεγάλο μέρος τους κατεσφάγη (Hardy, 2012, 99).

Μια σειρά παραπλήσιων περιπτώσεων μαρτυρείται στην Ιταλία του 14^{ου} αι, όπου πραγματοποιούνταν πολλές εξεγέρσεις, που προοδευτικά μεταφέρθηκαν από την αγροτική ύπαιθρο στα αστικά κέντρα. Το 1378 εξεγέρθηκαν οι εργάτες

εριουργίας της Φλωρεντίας. Παρότι οι εξεγέρσεις ξεκίνησαν από ομάδες πατρικών (αριστοκρατών) με διαφορετικές πολιτικές βλέψεις εν τούτοις πολύ σύντομα συμμετείχαν και οι κατώτερες τάξεις των πληβείων, οι οποίες και απέσπασαν την εξουσία για έξι εβδομάδες. Τελικά όμως η ολιγαρχική κυβέρνηση που επικράτησε, κατάργησε όλες τις μεταρρυθμίσεις που είχαν επιτευχθεί (Burns 1983, 26).

Οι κοινωνικές εξεγέρσεις στην Ευρώπη συνεχίστηκαν και τους επόμενους αιώνες.¹⁶⁰ Στην Αγγλία, όπου τα αιματηρά γεγονότα της εξέγερσης του 1381 ήταν σχετικά πρόσφατα, μια ακόμη λαϊκή επανάσταση πραγματοποιήθηκε, υπό τον Jack Cade ο οποίος ξεκινώντας από το Κέντ το 1450 εισέβαλε στο Λονδίνο με δύναμη 5000 επαναστατών, με σκοπό να εξαναγκάσει το βασιλιά Ερρίκο ΣΤ΄ σε διαπραγματεύσεις ώστε να μην συνεχίζει να αυθαιρετεί σε βάρος των λαϊκών μαζών.

Παρά τις αρχικές επιτυχίες, οι επαναστάτες ηττήθηκαν στη λεγόμενη μάχη της Γέφυρας του Λονδίνου και ο Cade σκοτώθηκε χρονικά λίγο αργότερα, σε μια μικρής κλίμακας αψιμαχία στις 12 Ιουλίου του 1450 (Montgomery, 2003). Το κίνημα κατόπιν εκφυλίστηκε. Παρόμοια τύχη είχε και η λαϊκή εξέγερση της Κορνουάλλης, του 1497, που εκδηλώθηκε λόγω παρόμοιων αιτιών: φορολογικές αυθαιρεσίες του βασιλιά Ερρίκου Ζ΄ έναντι των υπηκόων του.

Λίγο αργότερα, μια διαδοχική σειρά από εξεγέρσεις ακολούθησαν. Μεταξύ

¹⁶⁰ Κοινωνικές εξεγέρσεις με λαϊκά αιτήματα έναντι των αυθαιρεσιών του δίπολου αριστοκρατία-στέμματος, πραγματοποιήθηκαν, στην ισπανική Γαλικία από την αδελφότητα των *Irmandiño*, το 1431 και επιπλέον, το 1467 εκδηλώθηκε η εξέγερση των δουλοπαροίκων *Remences*, στην Καταλονία. Το 1514 εκδηλώθηκε εξέγερση των Ούγγρων χωρικών, και αντίστοιχη στη περιοχή της γειτονικής Σλοβενίας, ένα χρόνο μετά. Επιπλέον, η εξέγερση των *celali* (από το όνομα του αλεβιτικής καταγωγής ιερέα ονόματι Celâl) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διαδοχικά τα έτη 1519, 1526–28, 1595–1610, 1654–55, και 1658–59, που παρόμοια, το κύριο κύμα εξεγερμένων αφορούσε χωρικούς που ζητούσαν καλύτερες συνθήκες ζωής (δες και Shaw, 1976). Δημοκρατικής φιλοσοφίας ήταν και η εξέγερση των Γερμανών ιπποτών της περιόδου 1522-1523 που επηρέασε καταλυτικά την κατοπινή λαϊκή αγροτική εξέγερση των ετών 1524-26, και η οποία αναπτύχθηκε σε πολύ μεγάλο γεωγραφικό εύρος εντός των γερμανόφωνων περιοχών, αλλά είχε αποκρουστικό τέλος: περί τους 100000 επαναστάτες-λαϊκούς στρατιώτες κατεσφάγησαν από τα σώματα των ιπποτών-αριστοκρατών! Ο υπερσύνδεσμος http://en.wikipedia.org/wiki/German_Peasants%27_War παρέχει τη δυνατότητα να ανατρέξει κανείς λεπτομερώς στα λαϊκά κινήματα της μεσαιωνικής και μετά-μεσαιωνικής Ευρώπης καθώς και σε σχετικές πηγές. Περαιτέρω ανάλυση δεν θα ακολουθηθεί εδώ λόγω του μεγάλου εύρους της θεματολογίας, η οποία από μόνη της θα ήταν ίσως δυνατόν να αποτελέσει μια μεμονωμένη διατριβή.

αυτών, το ιστορικά καταγεγραμμένο *Προσκύνημα της Χάριτος* (Pilgrimage of Grace), που συνδέθηκε με την εξέγερση των κατοίκων της Υόρκης το 1536 εξαιτίας της θρησκευτικής πολιτικής του Ερρίκου Η', να αποσχισθεί η αγγλική εκκλησία από την παπική εξουσία αλλά και το καθολικό δόγμα. Η κίνηση του βασιλιά, που συνοδεύτηκε και από κλείσιμο πολλών καθολικών μοναστηριών, οδήγησε σε εξέγερση με θρησκευτικά αίτια εμφανώς, αλλά με βαθύτερα πολιτικά και οικονομικά, που σχετίζονταν με την καταπίεση των αδυνάτων, του αγροτικού κόσμου αλλά και με την αναποτελεσματική δημοσιονομική πολιτική καθώς τα βασιλικά έσοδα δεν υπερέβαιναν τις 250000 όταν τα έξοδα ήταν άνω των 600000 χρυσών λιρών (Rodger, 1997, 236-237).

Το 1549 εξαιτίας της επιμονής του βασιλιά να αποσκιρτήσει από την επιρροή της καθολικής εκκλησίας, σημειώθηκε η *επανάσταση της Βίβλου του Προσκυνητή* (Prayer's Book Rebellion) στην Κορνουάλλη και το Ντέβον. Η θρησκευτική διάσταση της λαϊκής εξέγερσης έναντι του στέμματος υπέκρυπτε οικονομικά και πολιτικής φύσεως αίτια. Η επανάσταση καταπνίγηκε, από τον Edward Seymour, Πρώτο Δούκα του Σόμερσετ, ο οποίος έναντι των λαϊκών στρατιωτών-επαναστατών, έκανε χρήση Γερμανών και Ιταλών μισθοφορικών στρατευμάτων (δες Cornwall, 1977).

Τέλος, το 1554 εκδηλώθηκε εξέγερση σε τέσσερις κομητείες, στο Kent, το Herefordshire, το Devon και το Leicestershire, με κύριο υπεύθυνο ένα μεγαλογαιοκτήμονα στο Κέντ, τον Thomas Wyatt, που φαινομενικά τα κίνητρα του ήταν "πατριωτικά". Αποσκοπούσε στο να αποτρέψει το γάμο της βασίλισσας Μαίρη, με τον ισπανό διάδοχο, Φίλιππο, κάτι με το οποίο δεν συμφωνούσε η αγγλική κοινωνία. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο Wyatt εκμεταλλεύτηκε τη λαϊκή δυσαρέσκεια από την επαχθή οικονομική πολιτική για ίδιους λόγους και συμφέρον.

Το τελικό συμπέρασμα της ενότητας είναι ότι μια σειρά από αντίρροπες δυνάμεις συνετέλεσαν στην ανάδειξη των λαϊκών εξεγέρσεων στην Αγγλία. Φαίνεται ότι το γεγονός της καταστροφικής πανώλης άρχισε να δημιουργεί μια νέα κοινωνική μακρο-κουλτούρα που αποκρυσταλλώνονταν μέσα από μια ευρύτερη κοινωνική συνείδηση για την αναγκαιότητα υπεράσπισης ατομικών δικαιωμάτων και κεκτημένων. Όμως, η ερμηνεία των φαινομένων αυτών ως καθαρό αποτέλεσμα διαπάλης συμφερόντων, όπως υποστηρίζουν οι μαρξιστές ιστορικοί (Brenner, 1976; Hilton 2003 κλπ.) πιθανόν να μην είναι απολύτως ορθή, υπό την έννοια ότι δεν

συμπεριλαμβάνει μια σειρά επιπλέον παραμέτρων.

Ο Burns (1983, 26) αναφέρει ότι το να θεωρούνται τα γεγονότα αυτά ως εξεγέρσεις εκμεταλλευόμενων προλεταρίων είναι μάλλον υπερβολική απλοποίηση. Άποψη μας είναι ότι ο συνασπισμός ελεύθερων-αγροτών και δουλοπαροίκων και η ανάληψη κοινών δράσεων, απόρροια μιας σταδιακά αναδυόμενης νέας κοινωνικής κουλτούρας αποσκοπούσε αναμφίβολα στην ενσυνείδητη επιδίωξη για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσεως. Αυτό όμως δεν σημαίνει (γιατί μάλλον δεν μπορεί και να αποδειχθεί) απαραίτητα ότι επιδίωξη των εξεγερμένων ήταν να “καταστρέψουν το σύστημα” μέσω της λαϊκής διαπάλης, όπως θα υποστήριζε η μαρξιστική άποψη, αλλά τουναντίον, να αναδείξουν το δικαίωμα τους για μια νέα κοινωνική μακρο-κουλτούρα που θα σέβονταν τα δικαιώματα τους ως προς την διανομή του συνολικού παραγόμενου προϊόντος της εποχής και την παροχή ενός ελάχιστου επιπέδου αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων, χωρίς απαραίτητα να εξαφανίσουν τους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς, με κυριότερο το στέμμα.

Πιστεύουμε ότι η νέα αναδυόμενη αυτή μακρο-κουλτούρα ενδεχομένως να επηρεάστηκε από τη μεσολάβηση ή την παρασκηνακή υποδαύλιση της από μια “εκδοχή” της αριστοκρατικής ελίτ που ενδεχομένως για δικούς της λόγους, (όπως λόγου χάρη, να χειραγωγήσει τη λαϊκή δυσαρέσκεια με στόχο την ανατροπή ανταγωνιστών αριστοκρατών) να υποστήριξε τους ελεύθερους αγρότες και ευρύτερα τα λαϊκά στρώματα. Κάτι παρόμοιο είχε συμβεί με τον ανταγωνισμό των αριστοκρατών στην Αρχαϊκή Αθήνα που όπως έχει αναφερθεί πολλάκις, πιθανόν να δρομολόγησε κοινωνικές αναδράσεις που διοχέτευσαν τη λαϊκή ορμή προς τη δημοκρατία (Ober, 1989, Lyttkens, 1994, 2013 και Acemoglou and Robinson, 2000).

Κυρίως όμως φαίνεται ότι οι αγγλικές κοινωνικές επαναστάσεις αποτελούν το αποτέλεσμα ιστορικής αναγκαιότητας, και “κοινωνίας συμφερόντων”, με την ίδια λογική που, όπως περιγράφει ο Ober (2008), ο αθηναϊκός δήμος πήρε την κατάσταση στα χέρια του το 510 π.Χ. εκδιώκοντας τον ολιγαρχικό Ισαγόρα. Τη δυναμική της εξέλιξης επέτειναν η καταπιεστική κοινωνικο-ιστορική συγκυρία: χαρακτηριστικά, ο Burns (1983, 15) αναφέρει ότι: *“αν και ο κυρίως Μεσαίωνας ήταν εποχή συμποσίων, η τελευταία περίοδος του ήταν εποχή πείνας”*.

Η αντίδραση στο σύστημα, όμως, τόσο στην περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όσο και της Αγγλίας ήταν το ευρύτερο αποτέλεσμα μιας νέα σταδιακά διαμορφούμενης μακρο-κουλτούρας, που κυρίως αποζητούσε την εγκατάλειψη των

παλαιών παραγωγικών μοντέλων (τσιφλίκια, φέουδα και δουλεία) και την υιοθέτηση νέων, πολιτικό φιλελευθερισμό, αστικά δικαιώματα και συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, δηλαδή την κοινωνική κουλτούρα της δημοκρατίας, που στην “τέλεια” και πιο αγνή μορφή της είναι η άμεση ή συμμετοχική.¹⁶¹

Στην επόμενη ενότητα γίνεται το εννοιολογικό “πάντρεμα”: εξετάζουμε δηλαδή την περαιτέρω ενίσχυση αυτής της νέας μακρο-κουλτούρας του αγγλικού έθνους, μέσα από τη *στροφή στη θάλασσα*, την εξωστρεφή υψηλή στρατηγική, το εμπόριο, την υπερπόντια οικονομία και την νέα αυτοπεποίθηση που τα νέα δεδομένα δημιουργούν, ώστε η εσωστρεφής αγγλική κοινωνία των 13-15^{ου} αι, να φαντάζει τελείως διαφορετική αν αντιπαραβληθεί με την κοσμοπολίτικη βρετανική κουλτούρα και το *imperium* της *Pax Britannica*, τρεις αιώνες αργότερα.

7.5.) Εξωτερική απειλή και “στροφή στη θάλασσα”: η ανάδειξη του εμπορίου και η νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα

Στην ενότητα 5.1) με την περίπτωση της αρχαίας Αθήνας, έγινε παραδεκτό ότι η πραγματοποίηση ενός εξωγενούς σοκ είναι δυνατόν να επηρεάσει με δυο τρόπους το μέλλον μιας πολιτικής οντότητας: είτε να το οδηγήσει σε κατάρρευση, είτε σε ριζική αναπροσαρμογή της κοινωνικοοικονομικής της δομής, με τρόπο τέτοιο που να καταστεί ικανή να διεξέλθει του σοκ με επιτυχία, κάτι που μεθοδολογικά έχει ερμηνεύσει μέσα από την αντίστοιχη *Θεωρία της Πρόκλησης και της Ανταπόκρισης* (challenge and response) του ο Toynbee.¹⁶²

¹⁶¹ Το σχόλιο αυτό οφείλουμε στον Καθ Bertram Scheffold (Goethe-Universität Frankfurt), κατόπιν προσωπικής επικοινωνίας.

¹⁶² Η θεωρία αυτή του Arnold J. Toynbee σχηματοποιήθηκε μέσα από μια εκτεταμένη συγγραφική του προσπάθεια με τίτλο *The Study of History* η οποία ολοκληρώθηκε σε 12 τόμους από το 1934 ως το 1961. Ο Toynbee μελετώντας 23 πολιτισμούς (Κινέζοι, Αιγύπτιοι, Έλληνες κλπ.) από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή κατέληξε στο ότι “οι πολιτισμοί πεθαίνουν αυτοκτονώντας, και όχι με φόνο” εννοώντας ότι το κύριο πρόβλημα δεν έγκειται στην εξωτερική εχθρική επιβουλή-πρόκληση που απειλεί το εγχώριο σύστημα με κατάρρευση αλλά στην αδυναμία του ίδιου του συστήματος (κρατικής οντότητας) να αναπροσαρμόσει τις δομές του. Αντί δηλαδή της αναπροσαρμογής, το μονοδικό θεσμικό πλαίσιο συντελεί στην εσωτερική κατάρρευση του συστήματος. Η θεωρία αυτή αναίρεσε μια προγενέστερη θεωρία του Oswald Spengler, ο οποίος με την πραγματεία *The Decline of the West* υποστήριζε ότι η άνοδος και η πτώση των πολιτισμών είναι αναπόφευκτη, όπως οι εποχές του έτους.

Όπως θα καταδειχθεί στην εν λόγω ενότητα, φαίνεται ότι οι περιπτώσεις της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και της Αγγλίας ακολουθούν παράλληλες ιστορικές πορείες, αν και η δεύτερη περίπτωση έπεται χρονικά της πρώτης περί τους είκοσι αιώνες. Ωστόσο, η γενική αίσθηση που αναδείχθηκε από την ανάλυση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας στα κεφάλαια 2-5, είναι πως τα επιτεύγματα της Αθήνας σε οικονομικούς και πολιτειακούς όρους κατά τους 5^ο-4^ο αιώνες π.Χ., δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα της επιτυχούς ανταπόκρισης στην απειλή, αλλά επιπλέον της σταδιακής ανάδειξης μιας νέας διαχρονικής μακρο-κουλτούρας νέων αξιών και κανόνων συμπεριφοράς οι οποίες συντελούν τελικά στην αλλαγή.

Η κύρια θέση μας είναι ότι πιθανότατα, ένα εξωγενές σοκ (περσική εισβολή στην αρχαία Ελλάδα και επίθεση στην Αθήνα το 480-479 π.Χ., μακεδονική εισβολή για τις δυο συμπολιτείες, την Αιτωλική και την Αχαϊκή, ισπανική εισβολή στις Εν.Ε. το 1568 και στην Αγγλία το 1588) δεν προκαλεί απαραίτητα την εγκατάλειψη ενός κοινωνικοοικονομικού μοντέλου και την υιοθέτηση ενός άλλου, όπως υποστηρίζει ο Toynebee, αλλά ότι το σοκ αυτό καθ' αυτό, πιθανότατα επιτείνει και επισπεύδει μια διαδικασία αλλαγών που έχουν ωριμάσει αρκετά στο να αναδειχθούν την κατάλληλη ιστορική συγκυρία. Είναι δηλαδή μια “διαρραγή” με το παλαιό καθεστώς εξάρτησης διαδρομής, όπως υποστηρίζουν οι (Kyriazis and Zouboulakis, 2004; Kyriazis and Metaxas, 2011) για τις εν λόγω περιπτώσεις.

Το επιχείρημα περί παράλληλων ιστορικών πορειών στην κλασική Αθήνα και την μετα-Ελισαβετιανή Αγγλία θα καταστεί αντιληπτό με την ακολουθητέα ανάλυση: ως αφετηρία της ανάλυσης θεωρείται εξ αρχής η εισβολή της Ισπανίας στην Αγγλία το 1588, την οποία ερμηνεύουμε εδώ ως ένα εξωγενές σοκ προς το τότε υπάρχον πολιτικοοικονομικό σύστημα της Αγγλίας.

Η Ισπανία των Αψβούργων βασιλιάδων του 16^{ου} αι. αποτελούσε την ισχυρότερη στρατιωτική δύναμη στον πλανήτη. Η γεωπολιτική της επέκταση ξεκίνησε με αφετηρία το ταξίδι του Χριστόφορου Κολόμβου το 1492 που εγκαινίασε τον σταδιακό αποικισμό του Νέου Κόσμου. Το 1570 η ισπανική κυριαρχία επεκτάθηκε στην Καραϊβική και την Κεντρική Αμερική έχοντας έτσι πρόσβαση στα τεράστια κοιτάσματα χρυσού και ασημιού από τα ορυχεία του Ποτοσί στις Άνδεις, τις Φιλιππίνες και αλλού στην Ασία αλλά και στον ειρηνικό ωκεανό. Τα ισπανικά

Οι θεωρίες αυτές άσκησαν μεγάλη επιρροή και έγιναν αντικείμενο διευρυνμένων κατοπινών ακαδημαϊκών συζητήσεων και διαφωνιών που συνεχίζονται μέχρι και σήμερα.

εμπορικά σκάφη διοχέτευαν την Ευρώπη με μια σειρά από σημαντικά μπαχαρικά, όπως το μοσχοκάρυδο, τα οποία ήταν πολύ σημαντικά ως εισαγωγίμα προϊόντα γιατί χρησιμοποιούνταν ως μέσα συντήρησης αγαθών.

Στην Ευρώπη το ισπανικό στέμμα είχε προβεί στην πολιτική ενσωμάτωση της Πορτογαλίας στην αυτοκρατορία το 1580, ενώ ήλεγχε τις Κάτω Χώρες, τη Σαρδηνία, τη Σικελία και το Βασίλειο της Νάπολι (Rodger, 1997). Η υπεροχή των ισπανικών στρατευμάτων είχε δοκιμαστεί και επιβεβαιωθεί σε πολλές περιπτώσεις, όπως κατά την ναυμαχία της Ναυπάκτου του 1571, όπου ο ενωμένος χριστιανικός στόλος συνέτριψε τον αντίστοιχο οθωμανικό. Την υπεροχή του ισπανικού στόλου είχε παραδεχθεί το 1580, και ο ναύαρχος του αγγλικού στόλου Λόρδος Howard, ο οποίος επιβαίνων στη ναυαρχίδα του στόλου του, το γαλεόνι *Ark Royal* και παρακολουθώντας τις κινήσεις του ισπανικού στόλου παραδέχτηκε ότι “ο κόσμος ποτέ δεν είδε ξανά τέτοια δύναμη όσο αυτή” (Martin and Parker, 1999, 1).

Το κύριο χαρακτηριστικό της νέας στρατηγικής που αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση των κοιτασμάτων του Νέου Κόσμου και των ισπανικών και πορτογαλικών κτήσεων στην Ασία ήταν ότι η όλη δραστηριότητα (οργάνωση ταξιδιών, εκμετάλλευση γης και διανομή κερδών) πραγματοποιούνταν κάτω από την ομπρέλα της οργάνωσης του ισπανικού συγκεντρωτικού κράτους (Kyriazis and Metaxas, 2011, 365).

Η μονοπωλιακή εκμετάλλευση για κερδοφορία των νέων πολλά υποσχόμενων αποικιών προκάλεσαν το ενδιαφέρον πολλών επίδοξων θαλασσοπόρων όχι μόνο από την Ισπανία και την Πορτογαλία, αλλά και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες που διέθεταν ανάλογη ναυτική υποδομή για την πραγματοποίηση τέτοιων ταξιδιών, όπως οι Ενωμένες Επαρχίες (Εν.Ε.) και η Αγγλία (δες και Economou, Kyriazis and Metaxas, 2014). Στην περίπτωση των εν λόγω δυο χωρών, η έλλειψη ισχυρής κρατικής οργάνωσης που να διαχειρίζεται και να κατευθύνει κεντρικά την εμπορική δραστηριότητα συνετέλεσε στο να αναλάβουν την επιχειρηματική δράση για την εκμετάλλευση των νέων χωρών οι ίδιες οι δυνάμεις της αγοράς.

Οι Acemoglu, Johnson and Robinson (2005) θεωρούν ότι η οργάνωση του αγγλικού εμπορίου αντανακλά τη διαφορά στη δομή των πολιτικών θεσμών. Σε περιόδους που οι βασιλείς διέθεταν συγκυριακά ισχυρή εξουσία, παρατηρούνταν η ύπαρξη εμπορικών μονοπωλίων προς φίλια προς το στέμμα συμφέροντα, ενώ επί παραδείγματι, την περίοδο της Ελισάβετ, το κοινοβούλιο που ήταν πολιτικά ισχυρό

ανέστελλε πολλές περιπτώσεις παραχώρησης τέτοιων μονοπωλίων.

Στην επόμενη ενότητα θα αναλυθεί διεξοδικότερα η περίπτωση της σύστασης των λεγόμενων *ανωνύμων εταιριών ευρείας μετοχικής σύνθεσης* (joint stock companies) ή *συμμετοχικών εταιριών* (στα ολλανδικά *partenrederij* ή αλλιώς *partnership companies* κατά την αγγλική ορολογία) ως ενός από τους νέους θεσμούς που δημιούργησε το νέο ευνοϊκό επιχειρηματικό περιβάλλον. Στην περίπτωση των Εν.Ε. αρχικά οι ανώνυμες αυτές εταιρίες που άρχισαν να αναπτύσσονται από το δεύτερο μισό του 16^{ου} αι., εξυπηρετούσαν το εμπόριο ψαριών στη Βόρεια Θάλασσα αλλά χρησίμευαν αποτελεσματικά και ως οργανωσιακές οντότητες στους *κουρσάρους*, οι οποίοι έκαναν επιδρομές στα ισπανικά καράβια που έφερναν εμπορεύματα από τις υπερπόντιες κτήσεις τους στην μητρόπολη.

Παρόμοιες εταιρικές δραστηριότητες δημιουργήθηκαν και στην Αγγλία, όπως εκτενέστερα θα καταδειχθεί στην ενότητα 7.5.2.). Φαίνεται ότι η ανάδειξη των κουρσάρων αποτελεί την περίπτωση μιας νέας παραμέτρου στην πολιτικο-οικονομική εξίσωση της εποχής του 16^{ου} αι. Η προοπτική δυνητικής εκμετάλλευσης των υπερπόντιων αποικιών με σκοπό το κέρδος, συνετέλεσε στην ευρεία ανάπτυξη πειρατικής και κουρσαρικής δραστηριότητας από Άγγλους, Ολλανδούς και Γάλλους θαλασσοπόρους επι των ισπανικών εμπορικών πλοίων.

Οι Downing (1992, 164) και Rodger (1997, 195) αναφέρουν ότι ήδη από το 1544 επί της βασιλείας του Ερρίκου Η', επετράπη μια δραστηριότητα γνωστότερη ως *privateering* σύμφωνα με την οποία οι *privateers* ή (κατά την πλησιέστερα ελληνική εννοιολογική απόδοση) *κουρσάροι*, προμηθεύονταν από τις αρχές ένα *γράμμα διαπίστευσης* (letter of marque) ή *γράμμα αντιποίνων* (letter of reprisal) σύμφωνα με το οποίο επιτρέπονταν, ως "νόμιμη" η κούρσειψη πλοίων, υπό την προϋπόθεση ότι το αγγλικό κράτος βρίσκονταν ήδη σε εμπόλεμη κατάσταση με κράτος από το οποίο προέρχονταν τα πλοία αυτά.

Σε μια τέτοια περίπτωση, ο κυβερνήτης και το πλοίο του δεν θεωρούνταν πια πειρατές αλλά κουρσάροι¹⁶³ δηλαδή ιδιώτες στην υπηρεσία της χώρας τους που

¹⁶³ Η αγγλική λέξη *privateer* έχει τη ρίζα της στην λέξη *private* που σημαίνει ιδιώτης. Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο "κουρσάρος" με μια πιο ελεύθερη εννοιολογική απόδοση. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί, ότι η ευχέρεια στην ανάληψη δράσης των κουρσάρων σε πολεμικές περιόδους δεν παρείχε δικλείδες ασφαλείας για το πώς αυτή θα ανακόπτονταν σε περίπτωση τερματισμού του πολέμου. Πρακτικά, σε πολλές περιπτώσεις οι κουρσάροι συνέχισαν απρόσκοπτα τη δράση τους μετά τον τερματισμό των

πλούτιζαν ζημιώνοντας το εμπόριο του αντιπάλου (Acemoglu, Johnson and Robinson, 2005, υποσημείωση 27). Το αποτέλεσμα ήταν η βασίλισσα Ελισάβετ να κληρονομήσει μια κατάσταση όπου “η αγγλική επιθετικότητα στη θάλασσα ήταν ένας συνδυασμός πατριωτισμού, προτεσταντισμού και ιδιωτικού κέρδους” (Kyriazis and Zouboulakis, 2003; Ζουμπουλάκης και Κυριαζής 2004, 15-16).

Οι πρώτες αυτές επιδρομές των κουρσάρων στον Νέο Κόσμο που χρονολογούνται στο 1547 συνεχίστηκαν και κλιμακώθηκαν την δεκαετία του 1570, άλλοτε με σημαντικές επιτυχίες όπως το ταξίδι του Sir Francis Drake το 1571-73 όπου αιχμαλώτισε σημαντική ποσότητα ασημιού και άλλοτε με αποτυχίες, όπως του ταξιδιού του Oxenham το 1576 που ηττήθηκε από του Ισπανούς στον Παναμά (Black, 2004).

Η πολιτική της έκδοσης γραμμάτων διαπίστευσης και αντιποίνων συνεχίστηκε και από την Ελισάβετ με επίσημη διακήρυξη του 1563, κάτι που ωστόσο ενείχε το ρίσκο της χειροτέρευσης των διπλωματικών σχέσεων Αγγλίας-Ισπανίας από τη δράση των κουρσάρων (Rodger, 1997, 199). Οι επιδρομές στα ισπανικά εμπορικά καράβια συνεχίστηκαν με ορμητήριο το Dover της νότιας Αγγλίας με την ανοχή των αγγλικών αρχών. Οι Άγγλοι κουρσάροι γνωστοί και ως *ζητιάνοι της θάλασσας* ή *σκύλοι της θάλασσας* συχνά συνεργάζονταν με Γάλλους Ουγενότους ή Σκωτσέζους κουρσάρους σε μια εκτεταμένη στρατηγική λαφυραγωγίας σε όλες τις υπερπόντιες κτήσεις των Ισπανών εξαναγκάζοντας τους να υποστηρίζουν τα κομβία τους με πολεμικά πλοία συνοδείας για προστασία (του ιδίου, 238-239). Κάτι τέτοιο προφανώς αύξανε κατά πολύ το κόστος των ταξιδιών των ισπανικών πλοίων, μειώνοντας τα κέρδη του ισπανικού κράτους από τέτοιες δραστηριότητες.

Οι Ζουμπουλάκης και Κυριαζής (2004, 7) επισημαίνουν ότι κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας της διακυβέρνησης από την Ελισάβετ, συντελούνταν σταδιακά μια κοινωνική μεταβολή στην Αγγλία, η οποία περιλάμβανε την μετατόπιση

πολεμικών περιόδων. Ο πόλεμος των κουρσάρων ήταν ένας πόλεμος φθοράς του αντιπάλου από τον οποίο δεν γλύτωσαν ούτε οι Άγγλοι. Υπήρχαν κουρσάροι και άλλων εθνικοτήτων που επιτίθεντο στα αγγλικά σκάφη και το φαινόμενο έγινε τόσο έντονο που από το 1694 το αγγλικό κοινοβούλιο θέσπισε φόρο για τη χρηματοδότηση πολεμικών σκαφών περιπολίας για την προστασία του εμπορίου, όπως είχε κάνει και η Αθηναϊκή δημοκρατία την εποχή του Εύβουλου και του Λυκούργου αλλά και πιο πριν. Για τις ιστορικές και νομικές πτυχές του τρόπου δράσης των κουρσάρων δες και Rodger (1997, 2006, 78, 169-170).

εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα που ήταν συνυφασμένος με τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, προς στη θάλασσα και το ναυτικό που φάνταζε ένας πολλά υποσχόμενος χώρος εργασιακής δραστηριοποίησης. Το εξωτερικά επικερδές ταξίδι του Sir Francis Drake στις ισπανικές κτήσεις στην Αμερική που ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 1577 και κατέληξε στην κούρσεψη ενός ισπανικού εμπορικού σκάφους ονόματι *Nuestra Señora de la Concepcion*, κατάφορτου από 26 τόνους ασημιού, είχε εξάψει την φαντασία των τολμηρών νέων της Αγγλίας.

Το επικερδές περιθώριο των ταξιδιών αυτών ώθησε μια σειρά υψηλών πολιτειακών προσώπων, όπως οι Sir Francis Drake, Sir Francis Walsingham (γραμματέας του κράτους) και άλλοι, με πιο εντυπωσιακή περίπτωση αυτή της συμμετοχής της ίδιας της βασίλισσας να συμμετάσχουν ως “επενδυτές” στα ταξίδια αυτά. Σε μια νέα ναυτική επιδρομή του 1580, ο Drake αιχμαλώτισε ένα σκάφος κοντά στα νησιά Μολούκες (στη Νέα Γουινέα) το οποίο απέφερε επίσημη λεία αξίας άνω των 300000 χρυσών λιρών (με αληθινή αντικειμενική αξία άνω των 600000 λιρών).

Οι επενδυτές που συμμετείχαν στη σύσταση ανώνυμης εταιρίας με σκοπό τη χρηματοδότηση για την πραγματοποίηση του ταξιδιού έλαβαν απόδοση της τάξεως του 4700% που πιθανότατα αποτελεί και την μεγαλύτερη καταγεγραμμένη απόδοση στην ιστορία! Το μερίδιο της βασίλισσας Ελισάβετ ανήλθε στις 300000 χρυσές λίρες, με τις οποίες πλήρωσε όλο το χρέος που συνόδευσε το στέμμα αλλά και επιπλέον επένδυσε 42000 λίρες στη σύσταση μια νέας ανώνυμης εταιρίας, της *Εταιρίας της Ανατολής* (Rodger, 1997, 245; Roy, 2012, 9).

Ο Rodger (1997) αναφέρει μια σειρά από εκτεταμένες ναυτικές επιδρομές των Άγγλων κουρσάρων με προεξάρχοντα τον Drake αλλά και άλλους σημαντικούς θαλασσοπόρους (Howard, Hawkins, κλπ.) για όλη την περίοδο 1577-1592, πριν και κατόπιν της εκδήλωσης της ισπανικής επίθεσης στην Αγγλία του 1588. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα ταξίδια αυτά δεν ήταν βέβαια πάντοτε επιτυχή, όπως συνέβη με το ταξίδι του Fenton στις Αν. Ινδίες την ίδια εποχή των επιτυχιών του Drake. Δεν είναι ωστόσο στη στόχευση της ανάλυσης που πραγματοποιείται εδώ να προβούμε σε εκτενή καταγραφή τους.

Ωστόσο, είναι ίσως πέραν από βέβαιο ότι τα ανώτερα πολιτικά κλιμάκια του αγγλικού κράτους θα είχαν αντιληφθεί ότι η πολιτική της κούρσεψης θα καθιστούσε την επίθεση της Ισπανίας στην Αγγλία βέβαιη. Η βασίλισσα Ελισάβετ, από τη πρώτη στιγμή που ανέλαβε τα καθήκοντα της τον Νοέμβριο του 1558, κατανοώντας τη

σημασία της ναυτικής ισχύος διέταξε την άμεση ενίσχυση του ναυτικού, σε πυροβόλα όπλα και πυρομαχικά και δρομολόγησε την ναυπήγηση νέων μονάδων για τον βασιλικό στόλο “ώστε να είναι το ισχυρότερο τείχος και άμυνα έναντι των εχθρών του κράτους” (του ιδίου, σελ 229). Η Ελισάβετ στο σημείο αυτό είναι προφανές ότι επανέφερε την αναγκαιότητα των ξύλινων τειχών του Θεμιστοκλή το 483/2 π.Χ! Μόλις στην πρώτη πενταετία της διακυβέρνησης της (1559-1564) ναυπηγήθηκαν 14 νέα πολεμικά σκάφη γεγονός που αποδεικνύει ότι το αγγλικό στέμμα είχε καταπιαστεί με εκτεταμένες πολεμικές προετοιμασίες.¹⁶⁴

Το ουσιαστικό στοιχείο που υπομνησκουν οι Ζουμπουλάκης και Κυριαζής (2004, 15) είναι ότι οι Άγγλοι θαλασσοπόροι, προφανώς σε συνεργασία με την κρατική ηγεσία, αντιλήφθηκαν ότι η αντιμετώπιση ενός υπέρτερου αντιπάλου προϋπέθετε πέραν των άλλων την επιδίωξη της διάβρωσης της ισχύος του προσπαθώντας να αδυνατίσουν τις αντίπαλες στρατιωτικές δυνάμεις. Οι Άγγλοι λοιπόν επέλεξαν να πλήξουν τη συνδυαστική γραμμή των κτήσεων με τη μητροπολιτική Ισπανία, δηλαδή στις θαλάσσιες επικοινωνίες της, εντείνοντας της πολιτική της κούρσωσης και αδυνατίζοντας έτσι την οικονομική βάση που τις χρηματοδοτούσε. Ταυτόχρονα, υποστήριξαν τους Ολλανδούς που πολεμούσαν τους Ισπανούς με σκοπό την ανεξαρτησία τους από το 1568 και βοηθούσαν τους Ουγενότους στη Γαλλία (Musgrave, 1998). Οι επιθέσεις εντάθηκαν και δεν περιορίζονταν μόνο σε εμπορικά πλοία αλλά και σε παράκτιες πόλεις ενώ από το 1590 και έπειτα οι επιχειρήσεις εκτελούνταν από ολόκληρους ιδιωτικούς στολίσκους¹⁶⁵ (σελ 17).

Η οικονομική αιμορραγία που προκαλούσαν κυρίως οι Άγγλοι, οι Ολλανδοί και οι Γάλλοι κουρσάροι στα ισπανικά εμπορικά σκάφη κατά την επιστροφή από τα υπερπόντια ταξίδια τους, οδήγησε την Ισπανία να κυρήξει τον πόλεμο στην Αγγλία το 1588 με σκοπό να αντιμετωπίσει αποφασιστικά το φαινόμενο. Το κύριο σκέλος του

¹⁶⁴ Φαίνεται ότι η βασίλισσα, τα ανώτερα πολιτικά κλιμάκια, οι αριστοκρατικοί κύκλοι και έμποροι είχαν αντιληφθεί ότι ήταν επιβεβλημένη η ενίσχυση του ναυτικού ως μέσου προέκτασης ισχύος, θέση που συμμαρτίζεται και ο O' Brien (2012, 222).

¹⁶⁵ Οι συντονισμένες επιθέσεις από στολίσκους κουρσάρων, τους “ζητιάνους” ή “σκύλους της θάλασσας” φέρνουν στη μνήμη τις “αγέλες λύκων” κατά τον Β' ΠΠ, δηλαδή τις μαζικές επιθέσεις από ομάδες γερμανικών υποβρυχίων τύπου U-boat στις συμμαχικές νηοπομπές. Οι Άγγλοι πιθανόν να επιδίωξαν να εφαρμόσουν μια στρατηγική που σε σημερινούς όρους θα χαρακτηρίζονταν ως “ολοκληρωτικού πολέμου” με σκοπό τη διάβρωση της ισχύος των Ισπανών σε όλα τα επίπεδα. Μια λεπτομερή ανάλυση του Ολοκληρωτικού Πολέμου κατά τον Β' ΠΠ αποδίδει ο Σαλαβράκος (2008).

σχεδιασμού της επιχείρησης περιλάμβανε εκτεταμένη ναυτική παρουσία με σκοπό τον έλεγχο του αγγλικού καναλιού ώστε κατόπιν να επιβιβάσει ο στόλος τον ισπανικό στρατό στο αγγλικό έδαφος, δηλαδή, τους 20.000 στρατιώτες του Δούκα της Πάρμα που βρίσκονταν στις Εν.Ε και αποτελούνταν από τα φημισμένα σώματα *tercios*, (το ισχυρότερο πεζικό στην Ευρώπη) και να προελάσει προς την ενδοχώρα (Κυριαζής, 2014, 42-44).

Σύμφωνα με τον Konstam (2001), ο αγγλικός στόλος διέθετε περί τα 110 πολεμικά σκάφη, 15 πλοία ανεφοδιασμού και 6 μικρά πολεμικά (σύνολο 16000 άνδρες) ενώ ο ισπανικός στόλος περί τα 130 πολεμικά σκάφη (10.000 ναύτες και με την πρόνοια να διαθέτει τη δυνατότητα μεταφοράς των 20000 στρατιωτών του Δούκα της Πάρμα) με σκοπό την αποβίβαση τους στην νότια Αγγλία (Martin and Parker, 1999).

Η τελική αποτυχία του Ισπανικού στόλου να κυριαρχήσει στο κανάλι και στο αγγλικό νησί σήμανε και το άδοξο τέλος του εγχειρήματος αλλά και την απαρχή της αγγλικής αντεπίθεσης με επιδρομές σε ισπανικά λιμάνια και πόλεις με αποκορύφωμα την περίπτωση του Cadiz το 1596 (Rodger, 1997).¹⁶⁶ Ωστόσο, πέραν της

¹⁶⁶ Οι Ζουμπολάκης και Κυριαζής (2004) έχουν εντοπίσει μια εντυπωσιακή σειρά από παραλληλισμούς των ελληνοπερσικών πολέμων της Β' περιόδου (480/479 π.Χ.) με την επιχείρηση της Ισπανικής Αρμάδας του 1588 (πχ., διαφορά οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος, διαφορετική εθνοτική σύνθεση πληθυσμών, τρόπος συνεργασίας στόλου και στρατού κλπ). Σε αυτές ίσως αξίζει να προστεθούν μια ακόμη που φρονούμε ότι περισσότερο εμπίπτει στη γεωστρατηγική. Μετά την απόκρουση της εισβολής, ο αμυνόμενος σχεδόν αμέσως αναλαμβάνει την πρωτοβουλία των κινήσεων και μετατρέπεται σε επιτιθέμενο και σταδιακά ανατρέπει το ισοζύγιο ισχύος υπέρ του. Στην πρώτη περίπτωση εννοούμε τη δράση της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας την περίοδο 478-404 π.Χ. ενώ στην δεύτερη, τις συνεχείς επιθετικές ενέργειες του Drake και των άλλων Άγγλων ναυάρχων όχι μόνο σε υπερπόντιες κτήσεις, αλλά και στο ίδιο το μητροπολιτικό κέντρο στην Ισπανία. Ο δεύτερος παραλληλισμός αφορά τη διαχείριση της τακτικής κατάστασης μετά τον εκφυλισμό της επιθετικής ενέργειας του εχθρού. Οι Konstam (2001) και Black (2004, 37-38) αναφέρουν ότι στην τελευταία φάση της επιχείρησης οι Άγγλοι έκαναν χρήση πυρπολικών κάτι που κατέστησε τους Ισπανούς απρόθυμους να διακινδυνεύσουν την καταστροφή του στόλου τους, με αποτέλεσμα τη ματαίωση της παραλαβής του ισπανικού στρατού του Δούκα της Πάρμα. Στη συνέχεια ο ισπανικός στόλος προέβη σε μια αναγκαστική πορεία προς τη Βόρεια Θάλασσα και κατόπιν, στον περίπλοο της Σκωτίας και της Ιρλανδίας, συνεχώς καταδιωκόμενος από τον αντίστοιχο αγγλικό όχι όμως σε ευρεία κλίμακα κατόπιν υπόδειξης του Drake, όπως αναφέρει ο Rodger (1997, 272). Ο ισπανικός στόλος έχασε με αυτή την μοιραία επιλογή να περιπλεύσει την Αγγλία, 42 κύριες μονάδες επιφανείας! Μια παραπλήσια

γεωπολιτικής και της στρατιωτικής τακτικής, η απόθεση της ισπανικής αρμάδας ανέδειξε δυο νέα βασικά δεδομένα.

Πρώτον, ότι το αγγλικό “σύστημα” ανταποκρίθηκε αποτελεσματικά κατά Τουνβее στην απειλή εξαλείφοντας την μέσω μιας διευρυμένης συνεργασίας ιδιωτικών και δημοσίων αμυντικών μέσων καθώς οι Άγγλοι κουρσάροι (τουλάχιστον στην πλειοψηφία των περιπτώσεων) σε καιρό πολέμου αυτόματα έθεταν τα πλοία τους στην υπηρεσία της πατρίδας τους και έτσι από αυτόνομοι επιδρομείς οι οποίοι διεξήγαγαν ένα “αποτελεσματικό αποκεντρωμένο τύπο πολέμου” σε καιρό ειρήνης, μετατρέπονταν σε υπερασπιστές του κράτους σε περίοδο πολέμου.

Με τον τρόπο αυτό η άμυνα της χώρας αναλαμβάνονταν από μια διαδικασία συνεργασίας ιδιωτικού και δημοσίου τομέα, εν αντιθέσει με την ισπανική αρμάδα, όπου οι δαπάνες του πολέμου επιβάρυναν εξ ολοκλήρου τα κρατικά ταμεία. Ο Black (2004, 40) υποστηρίζει ότι η ενθάρρυνση της πολιτικής των κουρσάρων από την Ελισάβετ αντανάκλυνε σε ένα συνδυασμό δημοσίου και ιδιωτικού τρόπου πολέμου ο οποίος αποτελούσε ένα σημαντικό στοιχείο της αγγλικής ναυτικής ισχύος

περίπτωση διαχείρισης τακτικής κατάστασης συνέβη το 479 π.Χ. στην αρχαία Ελλάδα: μετά την ήττα των Περσών στις Πλαταιές την οποία γλαφυρά περιγράφει ο Κυριαζής (2008), και την αντίστοιχη ναυτική ήττα στη ναυμαχία του Γέροντα από τον ενοποιημένο ελληνικό στόλο, οι Πέρσες επεδίωξαν με κάθε τρόπο να εκκενώσουν την Ελλάδα το συντομότερο. Τότε προτάθηκε να κινηθεί ταχύτατα ο ελληνικός στόλος με κυριότερη σύνθεση τις αθηναϊκές “βαριές” τριήρεις ώστε να διαλύσει τις γέφυρες στον Βόσπορο και να εγκλωβίσει τα λείψανα του περσικού στρατού στην Ελλάδα, δηλαδή μέσα σε εχθρικό έδαφος. Ο Θεμιστοκλής απέρριψε την πρόταση, θεωρούμε ορθώς σκεπτόμενος. Είναι ίσως εκπληκτικό το ότι ο Θεμιστοκλής εφάρμοσε στην πράξη μια από τις κύριες ιδέες του σπουδαίου Κινέζου στρατηγού και θεωρητικού του πολέμου, Sun Zu, ο οποίος έζησε και έδρασε περίπου σε ταυτόσημη χρονική περίοδο με τον Θεμιστοκλή (ο θάνατος του Sun Zu εικάζεται περί το 496 π.Χ., δηλαδή λίγο πριν τους ελληνοπερσικούς πολέμους). Μια από τις κύριες θέσεις του Sun Zu είναι: “*όταν περικυκλώνεις έναν εχθρό, άφηνέ του μια διέξοδο φυγής*” και “*φτιάξε μια χρυσή γέφυρα για να μπορέσει να περάσει ο εχθρός σου υποχωρώντας*”. (Sun Zu, 2003). Η λογική σε αυτό συνίσταται στο ότι ένας ηττημένος στρατός σε απόγνωση ενδέχεται, μην έχοντας να χάσει τίποτε πια, να αγωνιστεί με νέα ορμή λόγω ίσως του συναισθήματος της αυτοσυντήρησης. Αυτή η νέα ορμή μπορεί να περιπλέξει την τακτική κατάσταση και να μετατρέψει τον επελαύνοντα νικητή τελικά σε ανέλπιστα ηττημένο. Προτείνουμε ως νέα ιδέα στη βιβλιογραφία ότι οι Θεμιστοκλής και Drake εκδήλωσαν ταυτόσημη σκέψη και διαχειρίστηκαν την στρατιωτική τακτική κατάσταση με εμπειρία, σωφροσύνη, και ψυχραιμία ως “ειδικοί” όπως αναφέραμε στην 3.3.) Με τον τρόπο αυτό εξασφάλισαν μια σίγουρη αποφασιστική νίκη χωρίς να εκθέσουν τις δυνάμεις τους σε υπερβολικά ρίσκα που πιθανόν να δικαιολογούσε μόνο η ανθρώπινη έπαρση και η προσωπική ματαιοδοξία!

παρέχοντας τακτική εμπειρία, ικανούς ναυτικούς ηγέτες (σ.σ. διοικητικές σκαφών) και ικανά εκπαιδευμένους ναύτες.¹⁶⁷

Μάλιστα, η δυνατότητα διεξαγωγής του πολέμου σε όρους ιδιωτικής δράσης, φαίνεται ότι ενθάρρυνε και την βελτίωση της στρατιωτικής τεχνολογίας. Για παράδειγμα, οι Άγγλοι ανέπτυξαν και χρησιμοποίησαν ρυμουλκούμενα κανόνια σε τετράτροχη βάση, που συνεπάγονταν μεγαλύτερη ταχυβολία έναντι των δυο μεγάλων τροχών στα ισπανικά γαλεόνια (Black, 2004, 37-38). Η υψηλή ταχυβολία αποτέλεσε (και συνεχίζει) μια κρίσιμη παράμετρο για την έκβαση μιας αναμέτρησης.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί μια αντιστοιχία με τις ελληνικές τριήρεις της αρχαίας Αθήνας: η αναγκαιότητα για αποτελεσματική χρήση ενός γαλεονιού στη θάλασσα έθετε ως προϋπόθεση την ύπαρξη “εμπιστοσύνης” και συνοχής μεταξύ των καπετάνιων, των αξιωματικών και των πληρωμάτων στα εμπορικά και τα πολεμικά σκάφη. Όπως οι ελληνικές τριήρεις, έτσι και τα αγγλικά γαλεόνια αποτελούν ένα ακόμη παράδειγμα συντονισμού και συνεργασίας μεταξύ των μελών των πληρωμάτων σε μια σειρά διαφορετικών περιπτώσεων διαχείρισης, όπως σωστή τοποθέτηση των πανιών, ορθή ρύθμιση του συστήματος διεύθυνσης του σκάφους, σωστή τοποθέτηση των πυροβόλων όπλων με σκοπό την βέλτιστη αποτελεσματικότητα τους στη μάχη, υψηλό βεληνεκές κλπ.

Είναι προφανές ότι η επανάληψη των ναυτικών ταξιδιών συντελούσε στην απόκτηση μιας συσσωρευμένης εμπειρίας, που μπορούμε να την ερμηνεύσουμε ως νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα, η οποία συνέδραμε αποφασιστικά στην επίτευξη συνοχής και αποτελεσματικότητας. Αυτή την συσσώρευση εμπειρίας και γνώσης είχε διαπιστώσει και ο Palliser (1983), ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει “*χρειάζεται λίγα χρόνια για να φτιαχτεί ένα πλοίο αλλά δεκαετίες για να χτιστεί και να διατηρηθεί μια ναυτική παράδοση*”.¹⁶⁸ Αποτέλεσμα όλης αυτής της τεχνογνωσίας και της νέας

¹⁶⁷ Η περίπτωση των Άγγλων κουρσάρων-υπερασπιστών του στέμματος του 1588, ομοιάζει με τον αγώνα της ελληνικής εθνικής παλιγγενεσίας της περιόδου 1821-1829, όπου ο ελληνικός επαναστατικός στόλος, στην πραγματικότητα αποτελούνταν από μετασκευασμένα εμπορικά σκάφη, εξοπλισμένα για τις ανάγκες του αγώνα με κανόνια και πυροβόλα όπλα.

¹⁶⁸ Φαίνεται ότι η νέα αγγλική ναυτική μακροκουλτούρα διατηρήθηκε μέσα στο χρόνο και όπως και στην περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας, αποτέλεσε την κύρια αιτία της οικονομικής και γεωπολιτικής άνθησης της Αγγλίας. Για περίπου 300 χρόνια (1650-1945) η αγγλική ναυτική ισχύς δεν αμφισβητήθηκε ουσιαστικά από καμία άλλη δύναμη με διάρκεια. Η νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα που αναδεικνύει ο Palliser (1983) επιβεβαίωσε στην πράξη και κατά τον Β΄ΠΠ. Αναφέρουμε εδώ ως

ναυτικής μακρο-κουλτούρας ήταν, όπως υποστηρίζει ο Munro (2007), η Αγγλία να διαθέτει από τα μέσα του 17^{ου} αι., τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα σκάφη (καράκες και γαλεόνια).

Το δεύτερο βασικό αποτέλεσμα που προέκυψε από την απώθηση της ισπανικής αρμάδας αφορά μια σειρά από σημαντικές αλλαγές στην οικονομική οργάνωση της αγγλικής κοινωνίας, θέτοντας τα θεμέλια της μακροχρόνιας ανάπτυξης: η αναγκαιότητα απόκρουσης της αρμάδας συνετέλεσε σε μια εκτεταμένη ναυπήγηση πολεμικών πλοίων, όπως είχε συμβεί και στην Αθήνα της περιόδου 482-481 π.Χ. Είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για μια πολιτική επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής για αμυντικές δαπάνες¹⁶⁹, η οποία συνετέλεσε όπως αναφέρουν οι (Rodger, 1997, 434; O'Brien, 2012, 256) στην ανάπτυξη μιας σειράς νέων σημαντικών κλάδων για την δευτερογενή οικονομία, όπως ναυπηγεία, λιμάνια, χώροι συντήρησης και επισκευής πλοίων, ξυλουργεία, επαγγελματίες μαραγκοί, καταστήματα για είδη ναυτιλίας, αποθήκες πυρομαχικών, χυτήρια, κατασκευή πανιών και μπαρουτιού, ενώ απαιτήθηκε και η δραστηριοποίηση ατόμων με ιδιαίτερες δεξιότητες στη διοίκηση και το μάνατζμεντ.

Ο Munro (2007) συμπληρώνει ότι υπήρξαν θετικές αναδράσεις και σε άλλους τομείς της δευτερογενούς οικονομίας. Νέα προϊόντα επεξεργασίας δημιουργήθηκαν, πχ., η βιομηχανία άνθρακα, πολύ σημαντικού υλικού για την κατοπινή Βιομηχανική Επανάσταση από τα μέσα του 18^{ου} αι., γυαλιού, τούβλων, χρήση ορείχαλκου, κεραμική, αγγειοπλαστική, χρήση ασβέστη, κατασκευές, σαπούνι, αλάτι, ζάχαρη,

προς αυτό, ένα παράδειγμα από την Ελλάδα: Το 1941 ο ναύαρχος του αγγλικού στόλου της Μεσογείου, Λόρδος Μαουτμπάντεν, ακολουθώντας τα παραδείγματα αποφασιστικότητας του Θεμιστοκλή, του Κίμωνος του Drake, του Νέλσονος, κλπ., εκκένωσε τα βρετανικά στρατεύματα από την Κρήτη, με βαριές ωστόσο απώλειες, καθώς οι ναυτικές του δυνάμεις ήταν εκτεθειμένες στις συνεχείς αεροπορικές επιθέσεις της γερμανικής Λουφτβάφε. Ωστόσο, η τιμή και η ναυτική παράδοση του βρετανικού ναυτικού είχαν διασωθεί.

¹⁶⁹ Πρόσφατα παραδείγματα αυτής της πολιτικής είναι ίσως οι τεράστιες αμυντικές δαπάνες της Γερμανίας μετά το 1933 και των ΗΠΑ μετά το 1941. Και στις δυο περιπτώσεις, οι αμυντικές δαπάνες συνετέλεσαν στην αύξηση του ΑΕΠ και την αναθέρμανση της οικονομίας. Στη Γερμανία αντικαταστάθηκε η παραπαίουσα Δημοκρατία της Βαϊμάρης, στις δε ΗΠΑ, επιταχύνθηκε η ανάκαμψη μετά την Κρίση του 1929. Στην Γερμανία έγινε και συνδυασμός με εκτεταμένα δημόσια έργα (δρόμοι, κτήρια -σε πολλές περιπτώσεις για τις ανάγκες προπαγάνδας του Γ' Ράιχ) κλπ. Στη μεν πρώτη περίπτωση, η Γερμανία οδηγήθηκε στη διάλυση το 1945, στη δε δεύτερη οι ΗΠΑ κατέστησαν ηγεμονική γεωπολιτική δύναμη.

χαρτί, πυρίτιδα, χρωστικές ουσίες μάλλινα υφάσματα κλπ. Αυτή η εξέλιξη της σταδιακής δημιουργίας των νέων κλάδων παραγωγής μιας εκδοχής του δευτερογενούς τομέα της παραγωγής για τα δεδομένα της εποχής επισημάνθηκε και για την περίπτωση της αρχαίας Αθήνας για τα δεδομένα της περιόδου του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως αναλύθηκε στις 5.1.) και 5.2.).

Ο Rodger (1997, 221) επιπλέον σημειώνει ότι τα νέα αγγλικά πολεμικά σκάφη ήταν ιδιαιτέρως δαπανηρά, ευμεγέθη και σύνθετα στην κατασκευή απαιτώντας υψηλές επενδύσεις σε ναυπηγικές μονάδες, εξοπλισμό και πόρους πάντως είδους. Αυτό σημαίνει ότι η κατασκευή τους μάλλον θα πρέπει να λογίζεται ως εντάσεως κεφαλαίου και όχι εργασίας, όπως πιθανότατα ίσχυε και με τις αθηναϊκές τριήρεις για τα μέτρα και τα σταθμά της αρχαιότητας.

Είναι προφανές ότι η ολοκλήρωση της κατασκευής αλλά και της πρακτικής-επιχειρησιακής λειτουργικότητας στη θάλασσα ενός νέου τέτοιου πολεμικού πλοίου (τα μεγάλα ονομάζονταν *γαλεόνια*, αλλά υπήρχαν και μικρότερων τύπων, όπως οι *φρεγάτες*) απαιτούσε πέραν της συνεργασίας πολλών παραγωγικών κλάδων και μια σειρά από εξειδικευμένες γνώσεις κατασκευής και διοίκησης, τις οποίες διέθεταν μόνο μια σειρά από κράτη, τα οποία είχαν αποκτήσει -σταδιακά ίσως- αυτή τη συγκεκριμένη νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα, (Αγγλία, Εν.Ε, Ισπανία, Πορτογαλία, Γαλλία κλπ) ή η νέα ναυτική μακρο-κουλτούρα ήταν σε εξέλιξη (όπως πχ., η περίπτωση της Σουηδίας που είχε κατασκευάσει το ιδιαίτερα κομψό γαλεόνι ονόματι *Vasa*, το οποίο παρά τούτα βυθίστηκε στο παρθενικό του ταξίδι το 1628!).

Η ανάπτυξη της ναυπηγικής βιομηχανίας και των υπόλοιπων εμπλεκόμενων “βιομηχανικών” κλάδων δημιούργησαν θετικές αναδράσεις στην ενίσχυση και σταδιακή ανάδειξη του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών, όπως θα αναλυθεί διεξοδικά στην επόμενη ενότητα, καθώς και στην μεταφορά παραγωγικού δυναμικού του συντελεστή εργασία από τον αγροτικό τομέα στη ναυτιλία.

Ο πίνακας 24 αποδίδει βάσει των στοιχείων που παρέχει ο Kennedy (1989, 99) την σταδιακή άνοδο του μεγέθους του αγγλικού ναυτικού, από την εποχή της “Ενδοξης Επανάστασης ως το τέλος των Ναπολεόντειων πολέμων (1689-1815), συγκρινόμενο με τις ανταγωνιστικές ευρωπαϊκές ναυτικές δυνάμεις, για όπου υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία.

Πίνακας 24: Μέγεθος ναυτικών δυνάμεων στην Ευρώπη την περίοδο 1689-1815

	1689	1739	1756	1779	1790	1815
Μ. Βρετανία	100	124	105	90	195	214
Γαλλία	120	50	70	63	81	80
Εν.Ε.	66	49	-	20	44	-
Ρωσία	-	30	-	40	67	40
Ισπανία	-	34	-	48	72	25
Σουηδία	40	-	-	-	27	-

Πηγή: Kennedy (1989, 99)

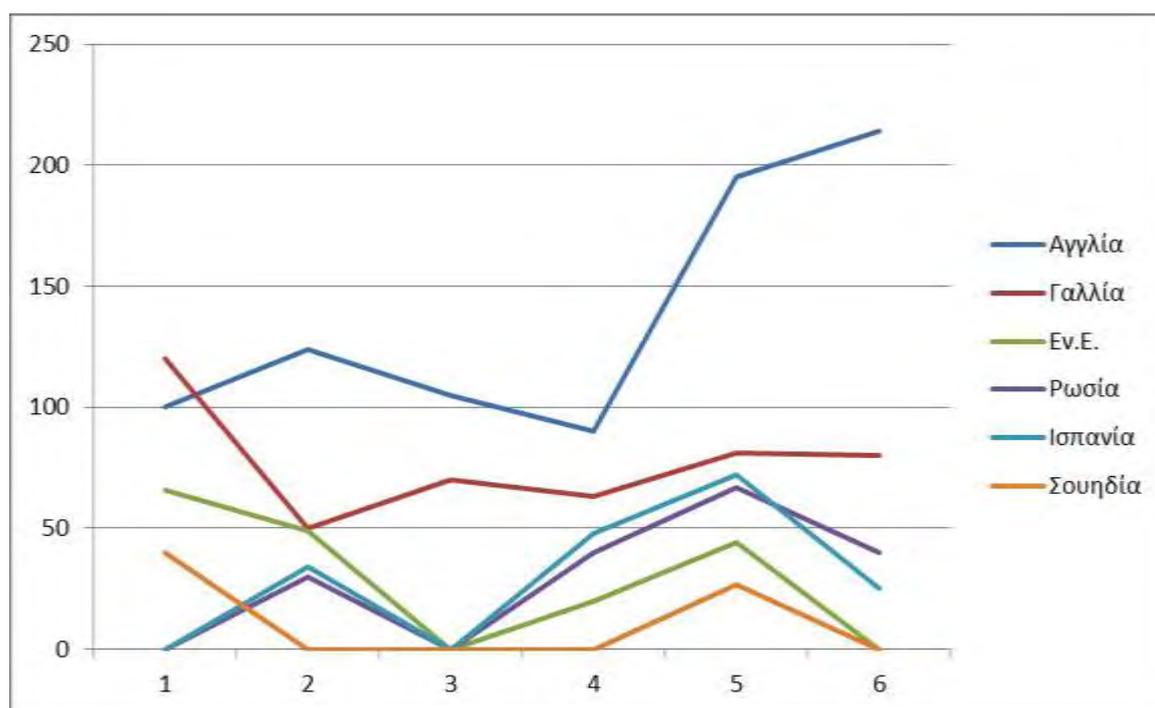
Το διάγραμμα 7 αποδίδει βάσει δικής μας επεξεργασίας με το πρόγραμμα Microsoft Excel 2010 για τα στοιχεία του πίνακα 24, μια εκδοχή της βρετανικής ισχύος, που οφείλεται στον έλεγχο των θαλασσών, όπως στην περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Το διάγραμμα παρουσιάζει στον κάθετο άξονα την οροφή ναυτικών δυνάμεων (συνολικός αριθμός πλοίων) για κάθε μια από τις αναφερόμενες χώρες, ενώ στον οριζόντιο άξονα παρουσιάζεται η μεταβολή τα οροφής δυνάμεων για όλη την περίοδο 1689-1815.

Όπως είναι εμφανές από το διάγραμμα, η Αγγλία παρουσιάζει μια αρχική άνοδο του μεγέθους των ναυτικών της δυνάμεων για την περίοδο 1689-1739, μετά μια πτώση (1740-1779) αλλά μια σημαντική άνοδο ξανά για την περίοδο 1780-1815. Αντίστοιχη πορεία διαπιστώθηκε για την οροφή ναυτικών δυνάμεων της Αθηναϊκής δημοκρατίας της περιόδου 480-323 π.Χ. (διάγραμμα 5, σελ 145). Οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές ναυτικές δυνάμεις παρουσιάζουν όμοιες αυξομειώσεις και διακυμάνσεις στις οροφές δυνάμεων τους, αλλά από το 1790 και έπειτα, την εποχή των Ναπολεόντιων πολέμων, σε σχέση με την Αγγλία παρουσιάζουν συρρίκνωση.

Όπως φαίνεται από το διάγραμμα 7, το 1815 το αγγλικό πολεμικό ναυτικό διέθετε στόλο 214 σκαφών έναντι 80 της δεύτερης ευρωπαϊκής δύναμης, της Γαλλίας που διέθετε 80. Δηλαδή το Ην. Βασίλειο διέθετε σχεδόν τριπλάσια ναυτική δύναμη από τη δεύτερη μεγαλύτερη ευρωπαϊκή ναυτική δύναμη, γεγονός που θα πρέπει να

θεωρηθεί επαρκές ώστε να εξηγήσει ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνονταν γεωπολιτικά διεθνώς η *pax Britannica*. Παρόμοια κατάσταση ίσχυε και στην περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Για παράδειγμα, την περίοδο της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, ο αθηναϊκός στόλος των 180 τριηρών αριθμούσε πάνω από το 1/2 του συνόλου του ελληνικού στόλου (340 τριήρεις).

Διάγραμμα 7: Οροφές ευρωπαϊκών ναυτικών δυνάμεων για την περίοδο 1689-1815 και βρετανική ναυτική υπεροχή.

Εν κατακλείδι, ο O'Brien (2012, 266) επιβεβαιώνει το συμπέρασμα μας περί σταδιακής μεταβολής της οικονομικής βάσης της αγγλικής κοινωνίας από τον 16^ο αι., με την “στροφή στη θάλασσα” παρατηρώντας ότι “επιδιώκοντας να απομακρύνει τα ξένα στρατεύματα από τις ακτές του βασιλείου, το βασιλικό ναυτικό προστάτευσε, προωθούσε και υπηρετούσε τους Βρετανούς εμπόρους και τις εταιρίες επιχειρηματικών κεφαλαίων (venture capitals) που είχαν αναπτυχθεί στις υπερπόντιες αποικίες”, και σημειώνει ότι είχαν αναπτυχθεί α) μια ακμαζούσα βιομηχανία ψαριού β) η μεταφορά σημαντικών ποσοτήτων φαγητού, καυσίμων, Α΄ υλών και επεξεργασμένων προϊόντων “...μαζί με τις προσβάσιμες ναυτικές οδούς μιας ολοκληρωμένης ναυτικής οικονομίας”.

7.6.) Ο αγγλικός εμπορικός καπιταλισμός και οι νέοι οικονομικοί θεσμοί: η ανάδειξη των πρώτων ανωνύμων εταιριών, του τραπεζικού συστήματος και του χρηματιστηρίου

7.6.1.) Αγγλικές Ανώνυμες Εταιρίες

Στην 7.5.1.) αναφέρθηκε ότι η έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας σε Αγγλία και Εν.Ε. συνετέλεσε σταδιακά στην ανάληψη εκτεταμένης επιχειρηματικής δράσης με σκοπό το κέρδος από την εκμετάλλευση των προσοδοφόρων σε κοιτάσματα περιοχών του Νέου Κόσμου στην αμερικανική ήπειρο και των πολύτιμων μπαχαρικών στην Ασία. Μια σειρά από νέα θεσμικά εργαλεία εμπορικής φύσεως επινοήθηκαν με σκοπό την υποστήριξη του διεθνούς εμπορίου. Ένα από τα αποτελεσματικότερα ήταν η σύσταση των πρώτων *ανωνύμων εταιριών ευρείας μετοχικής σύνθεσης* που πραγματοποιήθηκε πρώτα στις Εν.Ε., γνωστότερες (στα ολλανδικά) ως *partenrederij* (Kyriazis and Metaxas, 2011).

Σύσταση ανώνυμης εταιρίας σήμαινε ότι μια σειρά από επίδοξους επενδυτές χρηματοδοτούσαν κατά ένα συγκεκριμένο ποσό ένα οποιοδήποτε νέο ταξίδι, με το ποσό της κάθε ατομικής-ιδιωτικής χρηματοδότησης να αποτελεί μέρος του συνολικού ποσοστού της επένδυσης-χρηματοδότησης. Μετά το πέρας του ταξιδιού και στη περίπτωση που απέβαινε κερδοφόρο τα κέρδη διαμοιράζονταν στους μετόχους ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του καθενός ενώ κατόπιν αυτή η ανώνυμη εταιρία διαλύονταν.

Οι Schmitthoff (1939) και Ferguson (2009) εξηγούν ότι οι παρά τις δυστάμενες απόψεις, οι ρίζες τις πρότυπης ανώνυμης εταιρίας θα πρέπει να αναζητηθούν στα κρατίδια της Βόρειας Ιταλίας. Επί παραδείγματι, στη Γένοβα λειτουργούσε η τράπεζα *Banca di St. Giorgio* που χρηματοδοτούσε τις πολεμικές δραστηριότητες του κρατιδίου μέσω δανεισμού από ιδιώτες δια της εκδόσεως των *montes* που απέφεραν τόκο και απόδοση στους ιδιοκτήτες τους, ενώ στη Φλωρεντία, κατά παρόμοιο τρόπο τον 14^ο αι. ιδιώτες προέβησαν σε χρηματοδότηση του κρατιδίου για αποπληρωμή εκτεταμένων χρεών. Ίδιας φιλοσοφίας ήταν και η τραπεζική στη Βενετία όπου οι τραπεζικοί δανειστές λάμβαναν επιτόκιο ύψους 4% για τη συνεισφορά τους στις πολεμικές δράσεις της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας.

Ο Hildreth, (1837, repr. 1971) υποστηρίζει ότι παρόμοιοι μηχανισμοί είχαν αναπτυχθεί στη Βαρκελώνη, στο Άμστερνταμ και αργότερα στο Αμβούργο και σε

άλλες ελεύθερες γερμανικές πόλεις ενώ ο Roy (2012, 13) υποστηρίζει προς επιβεβαίωση των ανωτέρω, ότι πέραν των γενοβέζικων μηχανισμών σύναψης δανείων με σκοπό τη χρηματοδότηση μιας επιχείρησης, συνεταιριστικοί μηχανισμοί συγκέντρωσης κεφαλαίων για επενδυτική δράση θα πρέπει να αναζητηθούν στην μεσαιωνική Αγγλία (*partnerships*) και τα γερμανικά κρατίδια (*corporatism*).

Ο Musgrave (1998, 149) εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η ανώνυμη εταιρία αναπτύχθηκε πρώτα στις Εν.Ε: οι βόρειες Εν.Ε. παρουσίαζαν σημαντική έλλειψη σε εύπορους χρηματοδότες ώστε δεν ήταν δυνατόν να ναυπηγηθούν τα μεγάλα πλοία που απαιτούνταν για να πραγματοποιηθούν υπερπόντια ταξίδια, θέση με την οποία συμφωνεί και ο Ferguson (2009). Η λύση βρέθηκε μέσω της σύστασης “ανωνύμων εταιριών” ή *partenrrederij*. Σύμφωνα με αυτή τη μορφή, ο κάθε χρηματοδότης διέθετε ένα ορισμένο κεφάλαιο για την εξυπηρέτηση της συγκεκριμένης εμπορικής δραστηριότητας που αναλογούσε σε ένα μικρό κομμάτι επί του συνόλου.

Στην 7.5.1.) αναφέρθηκε επίσης ότι ο νέος θεσμός εισήχθη άμεσα στην Αγγλία από τις Εν.Ε.¹⁷⁰ και επιπλέον ότι η χρηματοδότηση των κουρσάρικων καραβιών μέσω της σύστασης ανωνύμων εταιριών πραγματοποιούνταν από υψηλά ιστάμενα πολιτικά πρόσωπα, με προεξάρχουσα την ίδια τη βασίλισσα Ελισάβετ και τον Sir Francis Drake σε διττό ρόλο χρηματοδότη-επενδυτή και πλοιάρχου! Πολλά από τα ταξίδια αυτά αποδείχθηκαν εξαιρετικά προσοδοφόρα για τους επενδυτές.

Ο Musgrave (1998, 150) αναδεικνύει την φιλοσοφία σύστασης των πρώτων αυτών ανωνύμων εταιριών: ήταν δυνατόν να συμμετέχουν ως εταίροι άτομα χωρίς να απαιτείται η φυσική παρουσία τους στα υπερπόντια αυτά ταξίδια, αλλά απλώς και μόνο δια της καταβολής του χρηματικού μεριδίου συμμετοχής στην εταιρία. Με τον

¹⁷⁰ Στη διαμάχη για το αν η ανώνυμη εταιρία υιοθετήθηκε από τα ιταλικά κρατίδια ή είναι δημιούργημα των γερμανικών κρατιδίων, των Εν.Ε. και της Αγγλίας, ο Schmitthoff (1939, 76) θεωρεί ότι για να αποδειχθεί το επιχείρημα της εισαγωγής του θεσμού από τα ιταλικά κρατίδια, θα πρέπει να αποδειχθεί μια “θεσμική συνέχεια”. Νομίζουμε ότι ανεξάρτητα από το τι πραγματικά συνέβη, αυτό δεν επηρεάζει τον κύριο πυρήνα της ανάλυσης που πραγματοποιείται εδώ. Ωστόσο, το γεγονός και η σημασία των ιταλικών κρατιδίων για την πρώτο-καπιταλιστική ανάπτυξη, ως ιστορικών “προγόνων” των κατοπινών πιο ολοκληρωμένων οικονομιών των Εν.Ε. και της Αγγλίας, έχει επισημανθεί και από τον Καθ. Cossimo Perrota (University of Lecce) σε προσωπική επικοινωνία μαζί μας. Μεταξύ των άλλων ιταλικών κρατιδίων, ο Lane (1973) παρέχει μια εκτεταμένη ανάλυση για την πολιτική οργάνωση και τις οικονομικές επιδόσεις της Βενετίας.

τρόπο αυτό οι εταίροι (που συνήθως ήταν άτομα με οικονομική επιφάνεια όπως μεγαλογαιοκτήμονες και αριστοκράτες) ευθύνονταν έναντι της εταιρίας όχι με το σύνολο του πλούτου τους αλλά μόνο κατά το ποσό της επένδυσής τους (Schmitthoff, 1939, 88; Ferguson, 2009).¹⁷¹

Οι Kyriazis and Metaxas (2011, 365) και Kyriazis (2012b) αναφέρουν ότι από τη στιγμή που η επιχειρηματική αυτή δράση απέβαινε επικερδής, το αμέσως επόμενο λογικό βήμα θα ήταν να επαναληφθεί και μάλιστα με μεγαλύτερη οροφή επενδύμενων κεφαλαίων ενώ εκ των πραγμάτων προέκυπτε και το ζήτημα της νομικής κατοχύρωσης για εμπορικές δραστηριότητες μόνιμης διάρκειας έναντι της λύσεως της συνεργασίας μετά την ολοκλήρωση του ταξιδιού, ώστε μεταξύ άλλων, να αποφεύγεται το επιπλέον συναλλακτικό κόστος από την λύση και τη σύσταση μιας νέας παρόμοιας εταιρικής μορφής.

Ο Robins (2012, 24) αναφέρει ότι λόγω του υψηλού ρίσκου των ταξιδιών η σύσταση της ανώνυμης εταιρίας διαχώριζε τον επενδυτή από τον μάνατζερ της εταιρίας διευρύνοντας την άντληση κεφαλαίων που θα μπορούσαν να προέλθουν από εμπόρους των πόλεων ή *“παθητικούς επενδυτές από οπουδήποτε αλλού από την πλούσια ελίτ”*. Τα κέρδη διαμοιράζονταν δίκαια, ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής ενώ σε περίπτωση ζημιάς η ευθύνη του επενδυτή περιοριζόταν μόνο κατά το ποσό συμμετοχής. Η νέα θεσμική αυτή μορφή, προσέφερε δυναμισμό, μείωση επενδυτικού ρίσκου και δημιουργία εταιρικής ταυτότητας με δική της στρατηγική που σε αρκετές περιπτώσεις υπερέβαινε τις ατομικές στοχεύσεις καθενός εκ των επενδυτών.

Είναι προφανές ότι η μη απαίτηση για φυσική παρουσία κατά τη διενέργεια των ταξιδιών αλλά κυρίως η αναγκαιότητα για χρονική επιμήκυνση των δραστηριοτήτων των ανωνύμων εταιριών, απαιτούσαν περαιτέρω χρηματοδότηση που σε αρκετές περιπτώσεις δεν ήταν εφικτή ή επιθυμητή από τους ήδη υπάρχοντες εταίρους. Εδώ ακριβώς βρίσκεται το κρίσιμο στοιχείο της ολλανδικής και της

¹⁷¹ Οφείλουμε στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε ότι η μορφή των πρότυπων αυτών εταιριών που εξετάζουμε αποδίδονται ως “ανώνυμες εταιρίες” ωστόσο, είναι πιθανόν ο όρος να μην είναι εννοιολογικά πλήρης, καθώς πρόκειται για πρότυπες μορφές εταιρικής οργάνωσης. Κατά τον Musgrave (1998) δεν θα πρέπει να αναφέρονται έτσι καθώς ο τίτλος παραπέμπει στο σήμερα, ενώ οι εταιρίες εκείνες δεν διέθεταν την σημερινή εξειδικευμένη οργάνωση. Στην ανάλυση εδώ για λόγους οικονομίας, θα χρησιμοποιούμε “κατά συνθήκη” και με αφαιρετικό τρόπο τον όρο “ανώνυμες εταιρίες ευρείας μετοχικής βάσης” που προτείνουν οι Ζουμπουλάκης και Κυριαζής (2004, 21) ή απλά “ανώνυμες εταιρίες” ως μάλλον τον πλέον κατάλληλο.

αγγλικής οικονομικής επιτυχίας: για την περαιτέρω χρηματοδότηση αυτών των πρότυπων ανωνύμων εταιριών θεσμοθετήθηκαν: α) η μετατροπή της συμμετοχής στο εταιρικό κεφάλαιο από χρήμα σε μια *μετοχή*, δηλαδή ένα χρεόγραφο που αντιστοιχούσε σε χρηματική αξία και μπορούσε να καταστεί αντικείμενο αγοροπωλησίας β) το *χρηματιστήριο* όπου πραγματοποιούνταν αγοροπωλησίες μετοχών των ανωνύμων εταιριών γ) η ύπαρξη των πρότυπων τραπεζικών υπηρεσιών, όπως θα καταδειχθεί στις επόμενες δυο ενότητες.

Ωστόσο, όπως αναφέρουν οι Schmitthoff (1939) και Ferguson (2012), ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των πρότυπων αυτών νομικά ολοκληρωμένων ανωνύμων εταιριών, ήταν ότι τους αποδίδονταν δικαιώματα μονοπωλιακής εκμετάλλευσης στις υπερπόντιες περιοχές που επιδίωκαν να αναπτύξουν εμπορική δράση. Η μονοπωλιακή εκμετάλλευση σήμαινε την φορολόγηση των κερδών από το αγγλικό στέμμα. Προφανώς, η λογική του βασιλικού οίκου των Τυδώρ αλλά και των Στιούαρτ μετέπειτα ήταν να παραχωρήσουν μονοπωλιακές εκμεταλλεύσεις, ώστε οι επενδυτές να έχουν υψηλό οικονομικό κίνητρο στην αναζήτηση νέων εμπορικών δρόμων ώστε να αναλάβουν τα ρίσκα από τη διεξαγωγή τέτοιων εγχειρημάτων. Ο Roy (2012, 14) υποστηρίζει ότι τα βασιλικά προνόμια σύστασης μονοπωλιακών εταιριών της περιόδου 1580-1610 είχαν ακριβώς αυτόν τον χαρακτήρα. Τα μονοπωλιακά προνόμια καταργήθηκαν το 1694, λίγο μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688 με εξαίρεση μόνο αυτών της Εταιρίας των Ανατολικών Ινδιών, της οποίας ανανεώθηκαν το 1698 (Lawson, 1993, 53; Gauci, 2000; Black, 2004, 65; Acemoglu, Johnson and Robinson, 2005; Robins, 2012, xvi, 53).

Πρώτη καταγεγραμμένη αγγλική ανώνυμη εταιρία ήταν η Guinea Adventures του 1553 για εμπορικές δραστηριότητες στη δυτική Αφρική και ακολούθησε η Μοσχοβίτικη Εταιρία του 1555 για εμπορική δραστηριότητα με τη Ρωσία. Το αρχικό κεφάλαιο για το πρώτο ναυτικό ταξίδι στη Ρωσία ανήλθε στις 6000 χρυσές λίρες και διατέθηκε από 240 μετόχους.¹⁷² Το αγγλικό στέμμα, που συμμετείχε ως επενδυτής-μέτοχος στη χρηματοδότηση του ταξιδιού, παραχώρησε μονοπωλιακή εκμετάλλευση στην Μοσχοβίτικη Εταιρία για εμπορικές δραστηριότητες στη Ρωσία, έναντι

¹⁷² Το ποσό αυτό μάλλον ήταν υψηλό αν σκεφτεί κανείς ότι την εποχή της βασιλείας της Ελισάβετ Α' (1558-1603) μια λίρα (pound) ήταν ίση με 20 *σίλιγκ* (shillings) και 1 σίλιγκ με 12 *πένες*, ενώ η καθημερινή αξία των προϊόντων δεν υπερέβαινε κάποιες δεκάδες πένων, δεσ <http://elizabethan.org/compendium/6.html>).

καταβολής αντιτίμου, αρχικά ύψους 29.315 λιρών, τις οποίες η Ελισάβετ αύξησε στις 82.797.

Το 1577 δημιουργήθηκε η Spanish Co., το 1579 η Eastland-Baltic Co. (με δραστηριοποίηση στη Σκανδιναβία και τη Βαλτική) ενώ το 1583 η Εταιρία της Ανατολής (Levant Company) με σκοπό το εμπόριο στην Ανατολική Μεσόγειο και μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1601 συστάθηκε η Newfoundland Company για εμπόριο στον Καναδά, το 1619 η Εταιρία του Αμαζονίου (Amazon Company) και επιπλέον, η Royal Adventures το 1663 και η Royal African Company το 1672, οι δυο τελευταίες ασχολούμενες με το εμπόριο σκλάβων (Black, 2004, 41; Kyriazis and Metaxas, 369, 2011; Robins, 2012, 23).

Ο Schmitthoff (1939, 90) προβαίνει στη σημαντική επισήμανση ότι η Εταιρία της Ανατολής, εν αντιθέσει με την περίπτωση της Μοσχοβίτικης Εταιρίας επέτρεπε την δημιουργία θυγατρικών εταιριών, όπως της Morea Adventures του 1616, η οποία δραστηριοποιούνταν εκτεταμένα στην ελληνική Πελοπόννησο (εξ' ου και το Morea, ήτοι Μοριάς) και λειτουργούσε με εμπορική αυτοτέλεια.

Το 1600, με παρόμοια βασιλική διαπίστευση-προνομιακή παραχώρηση συστάθηκε η Αγγλική Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών (East Indian Company-EIC) σε αντιστοιχία με την αντίστοιχη Ολλανδική Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών (VOC), μιας από τις πιο οργανωμένες ανώνυμες εταιρίες εκείνης της εποχής που δημιουργήθηκε το 1602, κυρίως για τον έλεγχο του εμπορίου των μπαχαρικών, μεταξιού και τσαγιού από τις χώρες της ΝΑ Ασίας και τις Αν. Ινδίες. Στην EIC αρχικά παραχωρήθηκε καθεστώς μονοπωλιακής εκμετάλλευσης για το ασιατικό εμπόριο (κυρίως των μπαχαρικών) για 15 έτη. Το αρχικό ποσό που συγκεντρώθηκε για τη σύσταση της με σκοπό τη διασπορά του ρίσκου, ήταν 30.000£ που συγκεντρώθηκαν από 101 επενδυτές. Το πρώτο ταξίδι με 4 πλοία πραγματοποιήθηκε το 1601 και κατά την επιστροφή έφερε στη Αγγλία σημαντική ποσότητα πολύτιμου πιπεριού.

Στην αρχή, η απόπειρα της EIC να υποσκελίσει την VOC την περίοδο 1620-30 δεν στέφτηκε από επιτυχία καθώς ο έντονος και σκληρός ολλανδικός εμπορικός ανταγωνισμός, η υπέρτερη οικονομική οργάνωση και η ισχυρότερη στρατιωτική ισχύς της ολλανδικής εταιρίας, υποσκέλισε τους Άγγλους, συχνά με πολύ υψηλό τίμημα, όπως την εγκατάλειψη του Σιάμ (Ταϊλάνδη) και τη δολοφονία των Άγγλων εμπόρων στην Amboina της Ινδονησίας και τα νησιά Μολούκες το 1623, γεγονός που

αποστέρησε από τους Άγγλους θαλασποπόρους-εμπόρους την πρόσβαση στα εν λόγω νησιά των μπαχαρικών, κατάσταση που άρχισε να αναστρέφεται μόνο μετά το 1660 (Lawson, 1993; Black, 2004, 41; Munro, 2007; Kyriazis and Metaxas, 2011; Robins, 2012, xvi, 46; Roy, 2012, 4).

Στα αρχικά στάδια, μεταξύ των ετών 1600-1613 η χρονική διάρκεια της EIC κάλυπτε την αποστολή και την ολοκλήρωση του κάθε ταξιδιού. Κατόπιν νομικά διαλύονταν και επανασυστήνονταν μια παρόμοια EIC, ενώ από 1657 και έπειτα έλαβε μόνιμο νομικό πρόσωπο, “*μια συνεχή απεριόριστη επενδυτική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα ξέχωρα από τα μεμονωμένα ταξίδια*” (Chaudhury, 1978, 21; Lawson, 1993, 21; Robins, 2012, xvi).

Σταδιακά, η EIC κατέχοντας μονοπωλιακή θέση για το εμπόριο με την Ασία, ισχυροποιήθηκε και εξοβέλισε τους Ασιάτες, Ολλανδούς και Γάλλους εμπορικούς ανταγωνιστές της από την Ινδία, με χαρακτηριστική περίπτωση τη στρατηγική Βεγγάλη και τις παράκτιες πόλεις Βομβάη, Καλκούτα και Μαντράς, που ο Roy (2012, 21) χαρακτηρίζει ως “*τρία μίνι-βασίλεια*”, υπονώντας αυτοδιοικητική ευχέρεια και επέκτεινε την κυριαρχία της σε σημαντικές περιοχές του δρόμου των μπαχαρικών, όπως το Bantham και η Ιάβα. Το 1639 μια οχυρωμένη περιοχή ιδρύθηκε στο Madras ενώ το 1765 ο Αυτοκράτορας Shah Alam II της Ινδίας των Μογγόλων¹⁷³ υποχρεώθηκε να παραχωρήσει στην EIC το δικαίωμα να φορολογεί περισσότερους από 10 εκ. ανθρώπους στην ινδική επικράτεια, κάτι πρωτόκουστο ιστορικά, το οποίο ο Robins (2012, 3, 6) χαρακτηρίζει ως “*αληθινά επαναστατικό*”.

Η EIC σταδιακά μεταμορφώθηκε από μια ανώνυμη εταιρία σε πανίσχυρο συνεταιρισμό με δικό της στρατό (του ιδίου, σελ 4), δικά της πλοία, αποθήκες και παραγόμενα προϊόντα και *de facto* κατόρθωσε να ελέγξει πολιτικά την ινδική ενδοχώρα (σελ. 34). Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο 1686-1689 η EIC κήρυξε τον πόλεμο στο κράτος της Ινδίας, ενώ το 1773 στην ιεραρχία της στην Ινδία υιοθετήθηκε ο θεσμός του *Κυβερνήτη-Στρατηγού*, ο οποίος συγκέντρωνε τα καθήκοντα τόσο του διευθυντικού στελέχους στην Ινδία, όσο και του διοικητή των στρατιωτικών δυνάμεων, ο οποίος όφειλε να χρησιμοποιεί τις δυνάμεις αυτές για την υπεράσπιση των συμφερόντων της εταιρίας! (σελ. 5, 11, 17)

Ο Cameron (1989) παρατηρεί η EIC λειτουργούσε με μεικτά ιδιωτικά και

¹⁷³ Ο Shah Alam II έφερε περισσότερο τιμητικά τον τίτλο του αυτοκράτορα και όχι ουσιαστικά καθώς η αυτοκρατορία των Μογγόλων στην Ινδία είχε στην πράξη διαλυθεί γύρω στο 1715.

κρατικά κεφάλαια, γεγονός που σε σημαντικό βαθμό την καθιστούσε κρατικά ελεγχόμενη από τη στιγμή που δυνητικά ήταν δυνατόν να συμμετέχουν στο διοικητικό συμβούλιο της και κρατικοί αξιωματούχοι.

Ωστόσο, η προνομιακή μονοπωλιακή θέση της EIC αν και αποτελούσε τροχοπέδη για την ανάληψη ευρύτερης επιχειρηματικής δράσης για τους υπόλοιπους Άγγλους εμπόρους στις πολλά υποσχόμενες οικονομικά περιοχές της Άπω Ανατολής και της Ινδίας, ήταν δυνατόν να υπερκεραστεί με έναν έμμεσο τρόπο συμμετοχής στα προσδοκώμενα κέρδη. Όπως αναφέρουν οι Smith (1929) και Baskin and Mirandi (1997, 56), οι Άγγλοι έμποροι ή επενδυτές ήταν δυνατόν να αγοράσουν μετοχές της EIC και έτσι να συμμετάσχουν με έμμεσο τρόπο στο εμπόριο της Ασίας.

Η EIC ήταν οργανωμένη κατά τα πρότυπα της Ολλανδικής Εταιρίας των Ανατολικών Ινδιών (VOC). Η ολλανδική εταιρία διέθετε κεφαλαιακή επάρκεια ύψους 6.300.000 φιορινιών διαιρούμενων σε 2100 μετοχές αξίας 3000 φιορινιών έκαστη. Η ονομαστική τους αξία αναπροσαρμόζονταν συνεχώς καθώς ήταν εμπορεύσιμη στο χρηματιστήριο των Εν.Ε. στο Άμστερνταμ. Μετά την σύσταση του πρώτου αγγλικού χρηματιστηρίου το 1695 οι μετοχές της EIC έγιναν αντικείμενο αγοροπωλησίας σε αυτό. Έχει καταγραφεί η διαπραγματεύσιμη ονομαστική αξία της EIC το 1707 στο χρηματιστήριο στις 10£, της δε Africa Stock Company στις 5£ και της Hudson Bay να αναλογεί σε 1£ (Smith 1929, 207-209).

Από τον ίδιο τον Adam Smith (1776) στον *Πλούτο των Εθνών* (σελ. 330) μαθαίνουμε ότι οι ανώνυμες εταιρίες “*απαρτίζονταν από ένα σώμα εκλεγμένων αντιπροσώπων που συνέθεταν το δικό τους διοικητικό συμβούλιο.....κατά τον 17^ο αι. αυτοί που λάμβαναν αποφάσεις στις ανώνυμες εταιρίες αποτελούνταν από ένα πυρήνα ατόμων που δρουν κατ’ εντολήν του συνόλου.....δεν θα πρέπει να αναμένεται οι μάνατζερ αυτοί να ενδιαφέρονται με την ίδια επαγρύπνηση για τα συμφέροντα της εταιρίας, όπως φροντίζουν για τα δικά τους*”.

Η άποψη αυτή του Adam Smith αναδεικνύει α) την ύπαρξη διοικητικού συμβουλίου για τις πρότυπες ανώνυμες εταιρίες αιρετά εκλεγμένων αντιπροσώπων β) ότι ο Smith είχε αντιληφθεί ένα από τα βασικά προβλήματα της σύγχρονης οργάνωσης και διοίκησης των επιχειρήσεων, ότι τα συμφέροντα των μάνατζερ δεν είναι πάντα τα ίδια με αυτά των μετόχων σε μια εταιρία. Υποστηρίζουμε εδώ ότι αυτό το χαρακτηριστικό γεγονός που αφορά τις επιχειρήσεις και αναφέρεται από τον A. Smith, είναι μια εκδοχή του γνωστού προβλήματος του εντολέα-εντολοδόχου

Από την μέχρι το σημείο αυτό περιγραφή για την EIC δεν θα πρέπει να παραλειφθεί μάλλον και η άποψη του J.S. Mill, ο οποίος γνωρίζοντας πολύ καλά τις δομές της καθότι είχε εργαστεί σε αυτήν (μεταξύ 1823 και 1858) την χαρακτήριζε ως “δεσποτική διοίκηση ενός έθνους που εγκαταστάθηκε με κατάκτηση και προσάρτηση εδαφών” αν και αναγνώριζε ωστόσο σε αυτή “ένα καλύτερο μοντέλο διοίκησης και σαφώς προτιμότερο” (σ.σ. από το να διοικεί την Ινδία ο Γραμματέας του αγγλικού κράτους) (Hariss, 1964, 192).

Ωστόσο, η μετατροπή της EIC από ένα κατά βάση οικονομικό “εργαλείο” της διεθνούς αγγλικής πολιτικής σε έναν πολιτικο-στρατιωτικό μηχανισμό που διέθετε δικό του στρατό και διατηρούσε το δικαίωμα να πραγματοποιεί στρατιωτικές επιχειρήσεις επιβάλλοντας έτσι τη βρετανική κυριαρχία στην Ινδία, συνέβη πολύ αργότερα, μετά το 1750 και με κύρια αιτία τις γαλλικές ηγεμονικές επιδιώξεις και την αμφισβήτηση της αγγλικής ισχύος σε παγκόσμιο επίπεδο (Gilbert, 1975, Robins, 2012).¹⁷⁴

Στο σημείο αυτό κρίνεται ίσως απαραίτητο να γίνουν κάποια περαιτέρω σχόλια για την EIC, καθότι αποτελεί όπως αναφέρθηκε την πιο οργανωμένη και ιστορικά σημαντική περίπτωση αυτών των πρότυπων πρωτο-καπιταλιστικών ανωνύμων εταιριών. Το γεγονός ότι ήταν θεσμικά κατοχυρωμένη η έννοια της περιορισμένης ευθύνης των μετόχων έναντι των απαιτήσεων της εταιρίας καθώς και η διανομή κερδών ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του κάθε μετόχου, αποτελεί κατά την άποψη μας μια θεσμική διευθέτηση δημοκρατικής φιλοσοφίας, ήτοι, δίκαιη συμμετοχή σε κέρδη ή ζημίες από τη συμμετοχή στην οικονομική δράση. Το συμπέρασμα μας αυτό εκφράζεται ελαφρώς διαφορετικά από τον Robins (2012, 27), ο οποίος υποστηρίζει ότι η EIC λειτουργούσε “σαν μια περιορισμένη βάση περιουσιακών στοιχείων δημοκρατία”.

Πιο συγκεκριμένα, έχοντας υπ’ όψιν τη βασιλική νομοθεσία, μετοχές μπορούσαν να διαθέτουν μόνο οι έχοντες προσωπικά εισοδήματα άνω των 500£. Αυτοί μπορούσαν να συμμετάσχουν με δικαίωμα ψήφου στις συνελεύσεις του *Συμβουλίου των Μετόχων* (Court of Proprietors) της EIC που λάμβαναν χώρα κάθε Μάρτη, Ιούνιο, Σεπτέμβριο και Δεκέμβριο ή στην ετήσια συνέλευση τον Απρίλιο, όπου συναθροίζονταν οι μέτοχοι για να εκλέξουν το ετήσιο συμβούλιο των 24

¹⁷⁴ Για τη δράση της EIC μετά τα μέσα του 18^{ου} αι., ο Sutton (2010) παρέχει μια εκτενή ανάλυση.

διευθυντικών στελεχών. Σημαντική παράμετρος για την ανάλυση που πραγματοποιείται εδώ αποτελεί το γεγονός ότι οι έχοντες δικαίωμα ψήφου στις αρχαιρεσίες της συνέλευσης της EIC διέθεταν δικαίωμα μιας και μοναδικής ψήφου, ανεξαρτήτως του ύψους συμμετοχής στο κεφάλαιο της.

Ο Robins (2012, 27) χαρακτηρίζει τη θεσμική αυτή διευθέτηση ως “οικονομική ισότητα” (financial egalitarianism). Το μοναδικό ουσιαστικό προνόμιο των εύπορων συμμετεχόντων στην κεφαλαιακή σύνθεση της EIC ήταν ότι μόνο οι έχοντες συμμετοχή άνω των 2000£ είχαν το δικαίωμα να θέσουν υποψηφιότητα για το διευθυντικό συμβούλιο της εταιρίας, κάτι που ο Robins (σελ 27) χαρακτηρίζει ως “εμπορική αριστοκρατία” (mercantile aristocracy)¹⁷⁵. Στη συνέχεια, από τα 24 μέλη του συμβουλίου επιλέγονταν δημοκρατικά ο *Πρόεδρος* της Εταιρίας (Chairman) και ο *Αναπληρωτής Πρόεδρος* (Deputy Chairman). Ο Robins συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι η πολιτική και στρατηγική της εταιρίας καθορίζονταν από ένα σχετικά μικρό γκρουπ εύπορων εμπόρων του *Διευθυντικού Συμβουλίου* (Court of Directors). Ωστόσο παρέχει την σημαντική πληροφορία για την ανάλυση που πραγματοποιείται εδώ, ότι οι μέτοχοι είχαν τον δικαίωμα να επηρεάσουν τις εκτελεστικές αποφάσεις μέχρι και το 1784 μέσω της ψήφου τους.

Αυτοί οι “μικρο-μέτοχοι” με το δικαίωμα ψήφου, συναντιόντουσαν ανά τρίμηνο στις συνελεύσεις της εταιρίας, επαγρυπνούσαν ακούγοντας τις προτάσεις του διευθυντικού συμβουλίου ασκώντας έλεγχο επί των πραχθέντων και ψήφιζαν πολιτικές “υπό το πρίσμα μιας ευρύτερης συνεταιριστικής συλλογιστικής” επαγρυπνώντας και προσβλέποντας πάντοτε στη διατήρηση υψηλών αποδόσεων όσον αφορά την διανομή των κερδών, με τρόπο τέτοιο που ο William Pitt ο Πρεσβύτερος, Α΄ Λόρδος του Chatham και πρωθυπουργός του Ην. Βασιλείου την περίοδο 1766-68, να χαρακτηρίσει τις συνεδριάσεις της EIC ως “μικρά κοινοβούλια” (Bowen, 1991, 39).

Στα πλαίσια της συγκριτικής ανάλυσης και της διαδραστικής φιλοσοφίας προσέγγισης των θεμάτων που πραγματεύεται η εν λόγω διατριβή η ανάλυση για την EIC είναι ίσως δυνατόν να ειπωθεί και μέσα από τις θεσμικές ομοιότητες που προκύπτουν από την πολιτική και θεσμική οργάνωση της Αιτωλικής ή της Αχαϊκής

¹⁷⁵ Το γεγονός ότι μόνο οι έχοντες μετοχές αξίας άνω των 2000£ είχαν το δικαίωμα να εκλέγοντα στο διοικητικό συμβούλιο της EIC θυμίζει την Αθηναϊκή δημοκρατία προ του Θεμιστοκλή και του Εφιάλτη, όπου οι θήτες έχουν δικαίωμα ψήφου, αλλά εκλέγονται μόνο οι εύποροι.

Συμπολιτείας σε σύγκριση με την EIC. Μια τέτοια σύγκριση, που επιχειρείται εδώ για πρώτη φορά από όσο γνωρίζουμε στη βιβλιογραφία, δεν θα πρέπει να θεωρείται ασύνδετη εννοιολογικά, καθώς σε κάθε περίπτωση, μετά το 1760 η EIC με τις στρατιωτικές τις επιτυχίες και την ουσιαστική κατάκτηση μεγάλων περιφερειών της Ινδίας, αποτελούσε μια *de facto* “έκδοχή” κράτους.

Για λόγους συντόμευσης θα συγκρίνουμε μια ελληνική συμπολιτεία, την Αιτωλική, με το “κράτος” της EIC. Καταρχάς, όπως όλοι οι πολίτες στην Αιτωλική Συμπολιτεία είχαν το δικαίωμα συμμετοχής στις δυο ετήσιες παλαιαίκες εθνοσυνελεύσεις με δικαίωμα μιας ψήφου ανεξαρτήτως εισοδηματικών κριτηρίων, έτσι και οι μέτοχοι της EIC με εισοδήματα άνω των 500£ διέθεταν το δικαίωμα ψήφου ίσης αξίας με σκοπό την συναπόφαση στα κρίσιμα ζήτημα πολιτικής της εταιρίας, πράγμα που αποτελεί χαρακτηριστικό δημοκρατικής ισότητας. Όπως στην Αιτωλική Συμπολιτεία, όπου τα ανώτερα στελέχη του κράτους εκλέγονταν δημοκρατικά στις πόλεις κράτη, έτσι και στην EIC, τα 24 διευθυντικά στελέχη της εκλέγονταν δημοκρατικά από τη γενική συνέλευση των μετόχων που διέθεταν μετοχές αξίας άνω των 2000£.

Κατόπιν, όπως οι εκλεγμένοι εκπρόσωποι-βουλευτές που απάρτιζαν τα ανώτερα πολιτειακά στελέχη της ελληνικής συμπολιτείας εξέλεγαν μεταξύ τους την κυβέρνηση, (όπως συνέβαινε παρόμοια στις Εν.Ε) με το *στρατηγό* ως αρχηγό του κράτους, έτσι αντίστοιχα, τα 24 διευθυντικά στελέχη της EIC εξέλεγαν δημοκρατικά μεταξύ τους τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο του οργανισμού. Επιπλέον, όπως η Αιτωλική Συμπολιτεία διέθετε δικό της στρατό, το αυτό ίσχυε και για την EIC.

Τέλος, όπως η Αιτωλική συμπολιτεία διέθετε στην κορυφή της πυραμίδας του κράτους ένα πρόσωπο με διπλή ιδιότητα, τον *στρατηγό* ως πολιτικό αρχηγό και συνάμα διοικητή των ομοσπονδιακών ΕΔ, έτσι και η EIC διέθετε ως ανώτερο ιεραρχικά στέλεχος στην Ινδία, ένα *κυβερνήτη-στρατηγό* (governor-general)!

Πριν προχωρήσουμε περαιτέρω θα αναφερθούμε στο σημείο αυτό στην κατά την άποψη μας μεθοδολογικά ενδιαφέρουσα σύγκριση της θεσμικής οργάνωσης που αφορά την Αιτωλική Συμπολιτεία, την EIC και τις 5 μεγαλύτερες σύγχρονες αγγλικές εταιρίες που είναι εισηγμένες στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου (London Stock Exchange), για στοιχεία του 2011. Ο Robins παραθέτει τις σημαντικές θεσμικές ομοιότητες της EIC με τους πλέον σύγχρονους επιχειρηματικούς ομίλους του Ηνωμένου Βασιλείου (στήλες 2 και 3 του πίνακα 25) ενώ από μέρους μας

προστίθεται η περίπτωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Η Αιτωλική Συμπολιτεία, ήταν μια οργανωμένη για τα μέτρα και τα σταθμά της εποχής της ομοσπονδία και η EIC δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια συνηθισμένη εταιρία καθώς από το 1760 και έπειτα αποτελούσε έμμεσα μια κρατική υπόσταση, εντός της Ινδίας, ένα *de facto* αλλά όχι *de jure* κράτος εν κράτει.

Έχοντας την έγκριση του αγγλικού στέμματος στις ενέργειες της η EIC, αποτελούσε έναν οικονομικό και πολιτικο-στρατιωτικό μηχανισμό εφαρμογής της αγγλικής υψηλής στρατηγικής, που όπως αναλύθηκε διεξοδικά και στην 7.1.) συνίστατο στην επέκταση και την ισχυροποίηση του κράτους με τη βοήθεια της ιδιωτικής οικονομικής δράσης και πρωτοβουλίας. Η κατοχή στρατιωτικών δυνάμεων και η συνεχής και ενεργή ανάμειξη στα εσωτερικά των χωρών της Ασίας αποτελεί αναμφίβολα μια χαρακτηριστική περίπτωση επιθετικού ιμπεριαλισμού, που εντάσσεται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της αναδυόμενης οικονομικής αποικιοκρατίας της εποχής. Χαρακτηριστικά, ο J. Child, ένας από τους σημαντικούς εκτελεστικούς διευθυντές της EIC πίστευε ότι “*το κέρδος και η ισχύς θα πρέπει να συμπορεύονται*” (Robins, 2012, 50). Ο Roy (2012, 2) σε συνάφεια με τα προηγούμενα υποστηρίζει για την EIC ότι η μονοπωλιακή επιχείρηση που δημιουργήθηκε με σκοπό το εμπόριο στον Ινδικό ωκεανό μετατράπηκε σε αποικιακή αυτοκρατορία.

Παρά ταύτα, η EIC, όπως διαπιστώθηκε και συνοψίστηκε μέσω των ευρημάτων του πίνακα 24, παρουσίασε μια σειρά θεσμικών διευθετήσεων οικονομικής φιλοσοφίας που αναμφίβολα εδράζονται στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Η προνομιακή θέση της EIC, που διατηρούσε το μονοπώλιο του εμπορίου στην Ασία, αποτελούσε αθέμιτο ανταγωνισμό προς άλλους Άγγλους και μη υποψήφιους επενδυτές στην περιοχή. Ανωτέρω αναφέρθηκε ότι τα μονοπωλιακά προνόμια στις Αν. Ινδίες και αλλού καταργήθηκαν από το 1694, ως αποτέλεσμα της Ένδοξης Επανάστασης. Ωστόσο, η ηγεμονική θέση της EIC στην αγγλική πολιτική και οικονομική ζωή επιβεβαιώθηκε το 1695, όταν κατόπιν των ενεργειών του Κοινοβουλίου διαπιστώθηκαν ποινικά κολάσιμες και έκνομες δραστηριότητες δωροδοκίας και δωροληψίας με στόχο την διατήρηση της μονοπωλιακής θέσης της εταιρίας στο εμπόριο της Ασίας.

Πίνακας 25: Θεσμικές ομοιότητες και κριτήρια μεταξύ της Αιτωλικής Συμπολιτείας, της EIC και των σύγχρονων διεθνών επιχειρήσεων στο Ην. Βασίλειο

Κριτήρια	Αιτωλική Συμπολιτεία (370-168 π.Χ.)	EIC για το 1709 και έπειτα	Σύγχρονες εταιρίες εισηγμένες στο χρηματιστήριο του Ην. Βασιλείου
Σχηματισμός	Εθελούσια συνένωση για άμυνα και οικονομική συνεργασία	Βασιλική διαπίστευση, αρχικά, περιορισμένου χρόνου	Γενική ιδρυτική πράξη σύστασης εταιρίας, απεριόριστης εταιρικής διάρκειας
Δικαιώματα Ψήφου	Δεν υπάρχει εισοδηματικός περιορισμός Όλοι οι πολίτες ψηφίζουν με ίση αξία ψήφου	Όλοι οι έχοντες προσωπικό εισόδημα άνω των 500£ ψηφίζουν Μία ψήφος ανα μέτοχο	Δεν υπάρχει εισοδηματικός περιορισμός Η κατοχή μιας μετοχής αξίζει μια ψήφο
Εκλογή Διευθυντικών στελεχών	Ετήσιο δημοκρατικά εκλεγμένο σώμα που αποτελεί τμήμα των αιρετών αντιπροσώπων-βουλευτών	Ετήσιο εκλεγμένο δημοκρατικά συμβούλιο των 24 ^{ων} διευθυντικών στελεχών	Εκλεγμένο δημοκρατικά συμβούλιο των 10 ή 20 στελεχών Εισήχθη ως θεσμός το 2010
Εκλογή Προέδρου	Στρατηγός Έμμεση εκλογή- Επιλεγθείς από το συμβούλιο της κυβέρνησης	Πρόεδρος & Αντιπρόεδρος στην ανώτερη ιεραρχία Επιλεγθέντες από το συμβούλιο 24 διευθυντικών στελεχών Κυβερνήτης-Στρατηγός στην τοπική ιεραρχία στην Ινδία	Πρόεδρος (Chairman) & Αντιπρόεδρος στην ανώτερη ιεραρχία Επιλεγθέντες από το συμβούλιο διοίκησης της επιχείρησης
Σύνθεση Διοικητικού Συμβουλίου	Όλοι είναι για κάποιο διάστημα εκτελεστικά στελέχη	Όλοι είναι για κάποιο διάστημα εκτελεστικά στελέχη	Τα περισσότερα μέλη είναι μη εκτελεστικά.
Περιορισμοί θητείας συμβουλίου	Ετήσια θητεία πιθανότατα με δυνατότητα επανεκλογής	Το ανώτερο όριο συνεχούς θητείας είναι τα 4 έτη. Υπάρχει η δυνατότητα επιστροφής μετά από ένα χρόνο	Τριετής θητεία με δικαίωμα επανεκλογής για μια φορά συνήθως
Οικονομικές Ελευθερίες	Ισχυρό κίνητρο ελευθερίας σε τοπικά δίκτυα-Κάθε πόλη-κράτος είχε το δικαίωμα να εφαρμόσει τοπικές πολιτικές	Ισχυρό κίνητρο ελευθερίας σε τοπικά δίκτυα διαχείρισης της πολιτικής της εταιρίας	Δυνατότητα απρόσκοπτης συμμετοχής και ανάληψης επενδυτικών σχεδίων εντός των προοδευτικών δημοκρατικών κοινωνιών
Ειδικά Θεσμικά Προνόμια	Δυνατότητα έκδοσης νομίσματος Δυνατότητα εξάσκησης και εφαρμογής δικαιοσύνης Δυνατότητα κήρυξης πολέμου	Δυνατότητα έκδοσης νομίσματος Δυνατότητα εξάσκησης και εφαρμογής δικαιοσύνης Δυνατότητα κήρυξης πολέμου Μονοπώλιο για εμπορική δράση στην Ασία	

Πηγή: Ίδια επεξεργασία βασισμένη στην ανάλυση του Robins (2012, 27-31).

Από το 1688 ως το 1694 η EIC είχε πληρώσει ένα λογαριασμό “Ειδικών Υπηρεσιών” ύψους 107.013£ με σκοπό τον επηρεασμό κρατικών αξιωματούχων και άλλες 80.468£ για να ανανεώσει ένα νέο βασιλικό προνομιακό διάταγμα το 1693. Ωστόσο, παρά την γενική κατακραυγή από αυτές τις αποκαλύψεις για τη νόθευση του ανταγωνισμού, η εταιρία απέκτησε οριστική προνομιακή μεταχείριση το 1698 (Robins, 2012, 53). Παρά ταύτα, η υπερσυγκέντρωση δυνατοτήτων, όπως παρατηρεί ο Robins (σελ. 36) συνέβαλε στην επίτευξη εμπορικών κερδών λόγω οικονομικών κλίμακας.

Τελειώνοντας, με τις ανώνυμες εταιρίες, δε θα πρέπει να παραλειφθεί μια συνοπτική αναφορά για κάποιες επιπλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως η Virginia Company που ιδρύθηκε το 1606 με στόχο την ανάπτυξη εμπορικής δραστηριότητας στη Βόρεια Αμερική, η Royal African Company, του 1662, Hudson's Bay που ιδρύθηκε το 1670 και εγκαθίδρυσε εμπορικά γραφεία από το Newfoundland ως το Βανκούβερ και από το St. Lawrence ως την Αρκτική, η South Sea Company του 1711 κλπ. Σε αντιστοιχία με τις Εν.Ε., κατά τον 17^ο αι. παρατηρήθηκε μεγάλη άνθηση των ανωνύμων εταιριών στην Αγγλία. Υπήρχαν περί τις 137 ανώνυμες εταιρίες με σύνολο κεφαλαίων τις 4.250.000£ αν και τα $\frac{3}{4}$ των κεφαλαίων αυτών βρίσκονταν μεταξύ των έξι μεγαλύτερων εταιριών για στοιχεία ενεργητικού.

Όμως, η συμβολή των ανωνύμων εταιριών δεν έγκειται μόνο στο ότι μέσω αυτών πραγματοποιούνταν το εμπόριο των μπαχαρικών, των πολύτιμων μετάλλων και των πολυτελών μεταξωτών από τις αποικίες και επιπλέον, προϊόντων μαζικής κατανάλωσης όπως πχ., ζάχαρη, καπνός, καφές, ψάρια κλπ. Σταδιακά άρχισε να αναπτύσσεται το διεθνές υπερπόντιο εμπόριο με εκατέρωθεν εμπορική δραστηριότητα, από τις αποικίες προς τα μητροπολιτικά κέντρα στην Ευρώπη (π.χ., Λονδίνο, Άμστερνταμ) και το αντίστροφο με αποτέλεσμα το αποικιακό εμπόριο να αυξηθεί από το 4% το 1640 στο 31% το 1700. Το εμπόριο προς τις αποικίες αφορούσε επεξεργασμένα (μεταποιημένα) προϊόντα (Smith, 1929; Munro, 2007, 116).

Όπως παρατηρεί ο Grassby (2002, 257), το 1688 το συνολικό επενδυμένο κεφάλαιο στις ανώνυμες εταιρίες ανέρχονταν στις 630.000£ ενώ λίγα χρόνια μετά την “απελευθέρωση” των αγορών που προκάλεσε η Ένδοξη Επανάσταση το συνολικό κεφάλαιο είχε ανέλθει σε 1.312.049£ δηλαδή διπλάσιο και με αυξητική τάση, ενώ μέχρι το τέλος του αιώνα ο όγκος των κεφαλαίων που περιλαμβάνονταν στα μετοχικά

κεφάλαια των ανωνύμων εταιριών αναλογούσε μεταξύ 5.6 και 7 εκ £, δηλαδή από το 1688 ως το 1700 παρατηρήθηκε πενταπλασιασμός των κεφαλαιακών διαθεσίμων των αγγλικών ανωνύμων εταιριών, γεγονός που καταδεικνύει την μεγάλη αναγκαιότητα για την αναμόρφωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος με σκοπό την εξυπηρέτηση των διευρυμένων υπερπόντιων εμπορικών δραστηριοτήτων, όπως θα καταδειχθεί στην υποενότητα 7.6.3).

Εικόνα 9: Εμπορικά ποντοπόρα πλοία της EIC που λάμβαναν την κοινή ονομασία *East Indiaman*, κάπου στον Τάμεση. Στα δεξιά εικονίζεται το φημισμένο *Warley*, των 1475 τόνων

Πηγή: <http://ageofsail.devhub.com/blog/archive-201012/>

Από την έως τώρα ανάλυση είναι δυνατόν να εξαχθούν μια σειρά από αρχικά πορίσματα αναφορικά με την οργάνωση των πρότυπων ανωνύμων εταιριών του 16^{ου}-17^{ου} αι: πρώτον, οι νέες ανώνυμες εταιρίες ουσιαστικά αποτελούν τους “προδρόμους” των σύγχρονων ανωνύμων εταιριών. Δεύτερον, επικρατούσε δημοκρατική φιλοσοφία στην διοίκηση των εταιριών αυτών καθώς τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου

καθορίζονταν κατόπιν της γενικής ψήφου εκείνων των μετόχων που διέθεταν μετοχικά χαρτοφυλάκια αξίας άνω των 2000£. Έτσι, παρά το γεγονός ότι για την ψήφιση του διοικητικού συμβουλίου δεν συναποφάσιζαν όλοι οι μέτοχοι, αλλά μόνο οι οικονομικά εύρωστοι, εντούτοις η όλη διαδικασία αποτελεί μια “εκδοχή” περιορισμένης δημοκρατικής ψηφοφορίας.

Ωστόσο, στις γενικές συνελεύσεις μπορούσαν να συναποφασίσουν δια της μιας και μοναδικής ψήφου όλοι οι μέτοχοι ανεξαρτήτως εισοδήματος για μια σειρά από σημαντικές επιλογές πολιτικής για την εταιρία, όπως οι πολίτες στην εκκλησία του δήμου στην αρχαία Αθήνα, ή στις δυο ελληνικές δημοκρατικές συμπολιτείες.

Τρίτον, ενώ αρχικά η φιλοσοφία λειτουργίας των ανωνύμων εταιριών ήταν μονοπωλιακού χαρακτήρα, κατόπιν δόθηκε η δυνατότητα για διευρυμένη επιχειρηματική δράση στο διεθνές υπερπόντιο εμπόριο που δεν περιορίζονταν αποκλειστικά στις μεγάλες εταιρίες, όπως την Εταιρία των Αν. Ινδιών. Τουναντίον, υπήρχε ελευθερία εισόδου-εξόδου σε οποιοδήποτε επιχειρηματικό κλάδο, κάτι το οποίο αποτελεί βασική αρχική για την ομαλή λειτουργία του μηχανισμού της σύγχρονης αγοράς.

Ωστόσο, ο Musgrave (1998, 151) δεν παραλείπει να επισημάνει ότι στην αρχική τους μορφή οι εν λόγω εταιρίες αντιμετώπιζαν μια σειρά από περιορισμούς: η δραστηριότητα τους αφορούσε κυρίως το εξωτερικό εμπόριο και πολύ λιγότερο το εσωτερικό και καθορίζονταν από μια σειρά από αυστηρές κρατικές ρυθμίσεις. Η απόδοση των μετόχων συχνά αποδίδονταν μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος και των δυσκολιών που προέκυπταν για την επιτυχή ολοκλήρωση αυτών των ταξιδιών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις, οι εταιρίες αυτές είχαν έναν ιδιαίτερο πολιτικό χαρακτήρα και λειτουργούσαν λιγότερο βάσει εμπορικών κριτηρίων, όπως η Ολλανδική και η Αγγλική Εταιρία των Δυτικών Ινδιών.

Τέταρτον, σταδιακά η αγγλική κοινωνία άλλαζε, και πραγματοποιούνταν μεταφορά εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα, στη μεταποίηση, στο εμπόριο, και τις υπηρεσίες. Ο Black (2004, 17) διέγινωσε ότι ένα νέο περιβάλλον αξιών άρχισε να διαμορφώνεται από τον 17^ο αι. ειδικότερα, με κύρια γνωρίσματα *“την αναζήτηση του εμπορικού κέρδους και την ανάδειξη ενός αντι-ολοκληρωτικού ήθους τουλάχιστον όσον αφορά την (σ.σ. καταχρηστική) δύναμη των βασιλέων”*. Την περιγραφή αυτή του Black που αφορά αυτή την νέα δυναμική εξέλιξη, στην οποία θα

επεκταθεί η ανάλυση και στην επόμενη ενότητα, την ερμηνεύουμε εδώ ως μια νέα “ναυτική και δημοκρατική μακρο-κουλτούρα”.

7.6.2.) Η ανάδειξη του αγγλικού τραπεζικού συστήματος και του χρηματιστηρίου

Στις προηγούμενες δυο ενότητες έγινε σαφές ότι κατά τους 16^ο-17^ο αιώνες πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που οδήγησαν στην αναδιαμόρφωση του κοινωνικο-οικονομικού πάζλ της αγγλικής κοινωνίας. Νέα δεδομένα είχαν δρομολογηθεί, όπως οι αποικίες στο Νέο Κόσμο, η αστικοποίηση των πόλεων λόγω της “στροφής στη θάλασσα”, η δημιουργία των πρώτων ανωνύμων εταιριών, η ανάδειξη νέων υπερπόντιων αγορών και η εισαγωγή νέων αγαθών καθώς και η σταδιακή ανάδειξη του Κοινοβουλίου ως μέσο ελέγχου των βασιλικών αυθαιρεσιών σε θέματα όπως η ληστρική και άδικη φορολόγηση.

Μετά την απώθηση της ισπανικής αρμάδας οι Άγγλοι θαλασσοπόροι έλαβαν την πρωτοβουλία των κινήσεων: οι Ισπανοί προσπάθησαν να κρατήσουν τον οικονομικό και γεωπολιτικό έλεγχο των κτήσεων τους στη Νότια Αμερική και την Καραϊβική, αφήνοντας περιθώριο δράσης στους Άγγλους για τη Β. Αμερική, τις Μπαχάμες, τις Βερμούδες, την Τζαμάικα (όπου εισάγονταν προς την Ευρώπη πολύτιμα αγαθά, όπως καφές, καπνός, τσάι κλπ.) και την Ασία. Οι νέες υπερπόντιες αγορές κατέστησαν αναπόφευκτη την αναγκαιότητα εξεύρεσης νέων οικονομικών πόρων για τη χρηματοδότηση νέων εμπορικών δραστηριοτήτων, κάτι που δεν ήταν εφικτό να καλυφθεί από τους Άγγλους ιδιώτες “τραπεζίτες”.

Στην πραγματικότητα, το ρόλο των τραπεζιτών όπως είναι αντιληπτός με τη σύγχρονη έννοια τον κάλυπταν μέχρι τότε μια σειρά από “χρυσοχόους” (goldsmiths) οι οποίοι διέθεταν ιδιωτικά θησαυροφυλάκια με τα οποία αποθήκευαν έναντι αμοιβής χρυσό (συνήθως ιδιοκτησίας επιχειρηματικών κύκλων) για ασφάλεια και στην συνέχεια μπορούσαν να δανείσουν το χρυσό αυτό υποψήφιους και μη επενδυτές, έναντι αμοιβής. Όπως παρατηρεί ο Richards (2013, 73) *“κάποιοι έξυπνοι χρυσοχόοι συνέλαβαν την ιδέα να δίνουν μετοχές όχι μόνο σε αυτούς που τους είχαν εμπιστευθεί πολύτιμα μέταλλα αλλά και σε αυτούς που ήθελαν να τα δανειστούν και έτσι δημιουργήθηκε το τραπεζικό σύστημα”*.

Πιο συγκεκριμένα, οι έμποροι κατέθεταν στη διάθεση των χρυσοχόων τα

χρήματα τους και λάμβαναν “αποδείξεις” που ήταν μεταβιβάσιμες από τον έναν κάτοχο σε άλλο ως διαταγή πληρωμής. Οι χρυσοχόοι μάζευαν καταθέσεις (σε χρυσό) επί πληρωμή, με τόκο 6% και κατόπιν έδιδαν ένα δικό τους “γραμμάτιο” (*banknote*) στον πελάτη τους, βάσει του οποίου αναγνωρίζονταν η υποχρέωση του χρυσοχόου να καταβάλει αυτή την αξία αν ζητούνταν από τον κάτοχο των χρημάτων. Αυτό το γραμμάτιο ήταν δυνατόν να ανακυκλωθεί μέσα στην οικονομία ως αντικείμενο συναλλαγής. Πολλοί χρυσοχόοι έμπαιναν στον πειρασμό να εκδίδουν γραμμάτια που υπερέβαιναν αρκετά τα πραγματικά διαθέσιμα που διέθεταν σε χρυσό με σκοπό την κερδοσκοπία, ενώ παρατηρήθηκαν και φαινόμενα εξαπάτησης των πελατών τους όταν οι χρυσοχόοι αρνούνταν να αναγνωρίσουν την υποχρέωση τους έναντι των πελατών τους (Grassby, 2002, 257).¹⁷⁶

Αυτό το είδος ουσιαστικά ιδιωτικής τραπεζικής πραγματοποιούνταν όχι μόνο από τους χρυσοχόους αλλά και από “συμβολαιογράφους” (*money scribes*) “οι οποίοι ειδικεύονταν σε μεταβιβάσεις (σ.σ. ακινήτων) αλλά και υποθήκες και λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές μεταξύ εμπόρων, δικηγόρων και αυτών που επιθυμούσαν δανεισμό” (Chapham, 1970, 7-8). Οι δυο κατηγορίες αυτών των ιδιωτών “τραπεζιτών” που περιγράφουμε εδώ δραστηριοποιούνταν έντονα σε όλη τη χώρα όπου παρατηρούνταν ωστόσο πολλά κρούσματα αθέτησης των υποχρεώσεων των μικρο-τραπεζιτών αυτών προς τους πελάτες τους.

Επίσης, είχε γίνει αντιληπτό ότι οι διατιθέμενες αποταμιεύσεις που διαχειρίζονταν οι Άγγλοι ιδιωτικοί τραπεζίτες δεν επαρκούσαν για τη κάλυψη των νέων αναγκαιοτήτων που είχαν δρομολογήσει οι νέες εξελίξεις του διεθνούς εμπορίου. Τα επιτόκια με τα οποία δάνειζαν οι Άγγλοι τραπεζίτες ήταν υψηλότερα από τα αντίστοιχα άλλων χωρών στην Ευρώπη και αυτό καθιστούσε το διεθνές εμπόριο της Αγγλίας λιγότερο ανταγωνιστικό, καθώς αποθάρρυνε τους ξένους εμπόρους να δραστηριοποιηθούν σε αυτή.

¹⁷⁶ Από την όλη περιγραφή διαφαίνεται ότι το αγγλικό τραπεζικό σύστημα ήταν σε υβριδική ακόμη μορφή. Δεν υπήρχαν οργανωμένες τράπεζες όπως στις Εν.Ε., ενώ ο τόκος απέδιδε κέρδος μόνο στους διαμεσολαβητές, οι οποίοι λάμβαναν προμήθεια από τους καταθέτες για την παροχή “ασφάλειας” των καταθέσεων και δεύτερη προμήθεια από τη χορηγία δανείων από τη διαχείριση των χρημάτων αυτών σε δανειζόμενους! Με άλλα λόγια, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα η έννοια ότι ο δανειστής χρημάτων σε τράπεζα θα πρέπει να λαμβάνει ένα στοιχειώδη τόκο, όπως ισχύει σήμερα (καθώς είναι σαφές ότι εκχωρώντας στην τράπεζα τα χρήματα του, αυτομάτως αυτά γίνονται αντικείμενο διαχείρισης από την τράπεζα) δεν ήταν καθόλου προφανής, αλλά ίσχυε το αντίθετο!

Είναι προφανές ότι όλες αυτές οι ατέλειες του αγγλικού χρηματοπιστωτικού συστήματος καθιστούσαν επιβεβλημένη την αναγκαιότητα σύστασης ενός φορέα που θα αναλάμβανε να εξασφαλίσει την αξιοπιστία των εμπορικών συναλλαγών και να ενισχύσει το διεθνές εμπόριο. Πέραν μιας σειράς σοβαρών προγενέστερων προσπαθειών όπως αυτή του Samuel Lambe το 1658 για τη σύσταση ενός εθνικού τραπεζικού φορέα που δεν τελεσφόρησαν¹⁷⁷, το 1694 ιδρύθηκε τελικά η *Τράπεζα της Αγγλίας* (ΤτΑ), κατόπιν ανάληψης έντονης δράσης του William Patterson, με σκοπό να επιλύσει αυτά τα θεσμικά προβλήματα αλλά και για να καλύψει την αναγκαιότητα χρηματοδότησης της πολεμικής προσπάθειας του βασιλιά Γουλιέλμου Γ' έναντι της Γαλλίας.

Η νεοσύστατη τράπεζα, της οποίας η οργανωτική δομή και φιλοσοφία βασίστηκε στο επιτυχημένο μοντέλο της Τράπεζας του Άμστερνταμ, συστάθηκε με αρχική απαίτηση για κεφάλαιο ύψους 1.200.000 λιρών το οποίο θα δανείζονταν η αγγλική κυβέρνηση με επιτόκιο 8% και με υποχρέωση ετήσιας καταβολής 4000 λιρών για διαχειριστικά έξοδα της τράπεζας και για την χρηματοδότηση του πολέμου. Από τις 21 Ιουνίου που άρχισε η λογιστική εγγραφή των μετόχων, παρατηρήθηκε μια εντυπωσιακά γρήγορη συγκέντρωση του ποσού των 1.2 εκ. £. Στις 11 Ιουλίου εκλέχθηκε το διοικητικό συμβούλιο της Τράπεζας από τους 663 αρχικούς μετόχους, η οποιοί διέθεταν άνω των 500 μετοχών έκαστος.

Ένας από τους λόγους της γρήγορης συγκέντρωσης των κονδυλίων ήταν και η προσωπική αξιοπιστία και οικονομική επιφάνεια ορισμένων από τους βασικούς μετόχους της εταιρίας. Η ΤτΑ όμοια διέθετε το δικαίωμα να εκδώσει τραπεζογραμμάτια ύψους μέχρι του ποσού δανεισμού της κυβέρνησης, τα οποία διέθεσε κατόπιν προς το κοινό με σκοπό την ενίσχυση του εμπορίου και τα οποία ήταν δυνατόν να ανακυκλωθούν μέσα στην οικονομία, ενώ μπορούσαν επίσης να αντικατασταθούν με χρήμα προς τους κατόχους τους από την ίδια την τράπεζα ως

¹⁷⁷ Είχαν εγερθεί μια σειρά από ενστάσεις: φερειπτήν, η πολιτική μερίδα των *Ιακωβιτικών* που υποστήριζαν πριν την Ένδοξη Επανάσταση τον ένθερμο οπαδό του καθολικισμού, βασιλιά Ιάκωβο Β' θεωρούσε ότι ο νέος θεσμός θα υπέσκαπτε τα συμφέροντα του Άγγλου μονάρχη, ενώ μια ομάδα εμπόρων διατύπωνε επιφυλάξεις εξαιτίας της πιθανότητας η νέα τράπεζα να γίνει τόσο δυνατή ώστε να εξαφανίσει τις υπόλοιπες, να μονοπωλήσει δηλαδή την αγορά και να επιβάλλει κατόπιν κάνοντας χρήση της μονοπωλιακής της ισχύος, υψηλότερα επιτόκια δανεισμού στους Άγγλους εμπόρους (Andreades 1924, repr. 1966, 68).

“πληρωτέα επί τι εμφανίσει”.

Τέλος, η ΤτΑ δεν μπορούσε να αγοράσει βασιλικές γαίες ή να δανείζει το αγγλικό Στέμμα χωρίς τη συναίνεση του Κοινοβουλίου, ενώ τα διευθυντικά της στελέχη σε πολλές περιπτώσεις παρείχαν συμβουλευτικές υπηρεσίες στους ιθύνοντες της εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής του κράτους (Andreades, 1924, repr. 1966; Smith, 1929; Hildreth, 1837, repr. 1971; Stasavage, 2002). Από την τελευταία περιγραφή διαφανεται ξανά ο ελεγκτικός θεσμικός ρόλος του Κοινοβουλίου: η Τράπεζα της Αγγλίας δεν θα μπορούσε να χειραγωγηθεί από το Στέμμα, παρέχοντας του ανεξέλεγκτη και απεριόριστη χρηματοδότηση κατά το δοκούν¹⁷⁸.

Το παράδειγμα της εκδόσεως τραπεζογραμματίων πληρωτέων επί τι εμφανίσει στους κατόχους τους ακολουθήθηκε και από τις πρότυπες ιδιωτικές τράπεζες οι οποίες το άσκησαν σε τέτοιο εκτεταμένο βαθμό ώστε να θεωρηθούν οι ιδιωτικές αυτές χρηματοοικονομικές πρωτοβουλίες ως ευθέως ανταγωνιστικές της ΤτΑ και εν τέλει να περιοριστούν μετά την μεθόδευση των ιθυνόντων της τελευταίας (καθώς ασκούσε μεγάλη επιρροή στην εκάστοτε κυβέρνηση) να απαιτηθεί η συμμετοχή άνω των έξι φυσικών προσώπων σε κάθε επενδυτικό σχήμα που απάρτιζε το συνολικό χρηματικό κεφάλαιο των ιδιωτικών αυτών τραπεζιτικών σχημάτων. Σε διαφορετική περίπτωση, η παροχή τραπεζικών υπηρεσιών απαγορεύονταν. Η προϋπόθεση της συμμετοχής έξι φυσικών προσώπων θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να ανασχέσει την ραγδαία ανάπτυξη της ιδιωτικής τραπεζικής, κάτι όμως που δεν έγινε (Hildreth, 1837, repr. 1971).

Η λογική της διευρυμένης συμμετοχής κεφαλαιούχων στη μετοχική σύνθεση των ιδιωτικών αυτών τραπεζών είναι ως γενική αρχή σωστή καθώς είναι γνωστό ότι η μεγαλύτερη δυνατή κεφαλαιακή επάρκεια των τραπεζών συνεισφέρει στην φερεγγυότητα της παροχής τραπεζικών υπηρεσιών προς τους καταθέτες και στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης στην αγορά.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Στην ΕΕ το ζήτημα της ύπαρξης ανεξάρτητης κεντρικής τράπεζας που να μην υποκύπτει σε κυβερνητικές πιέσεις είναι κεφαλαιώδες, είτε τα κράτη ανήκουν στην ΟΝΕ είτε όχι. Αντίστοιχη θεσμική διευθέτηση αφορά και την αμερικανική κεντρική τράπεζα, την FED.

¹⁷⁹ Ένα πρόσφατο παράδειγμα για την αναγκαιότητα ενός αξιόπιστου τραπεζικού συστήματος αποτελεί η ελληνική οικονομία. Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης του 2010, σε πρώτη φάση επιδιώχθηκε να αναχρηματοδοτηθούν οι τράπεζες από τα χρηματικά εμβάσματα των μνημονίων για να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα τους. Οι ελληνικές κυβερνήσεις ενόησαν τις συγχωνεύσεις τραπεζών

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, πριν τη σύσταση της ΤτΑ είχαν παρατηρηθεί πολλές περιπτώσεις όπου ιδιώτες τραπεζίτες είχαν εξαπατήσει τους πελάτες τους. Καθώς λοιπόν με την πάροδο του χρόνου οι νέες χρηματικο-οικονομικές αξίες φαίνεται ότι άρχισαν να γίνονται όλο και πιο λειτουργικές, μια σειρά ρυθμιστικών διευθετήσεων θεσμοθετήθηκαν, όπως η *Πράξη του 1733* σύμφωνα με την οποία απαγορεύονταν οι αυθαίρετη αύξηση της προμήθειας αυτών που μεσολαβούσαν στο χρηματιστήριο ώστε να διενεργούνται οι αγοροπωλησίες των μετοχών, ενώ σε περίπτωση εξαπάτησης των επενδυτών πχ., είσπραξη προμήθειας χωρίς πραγματικά να γίνει η αγοροπωλησία μετοχής ή διαπραγμάτευση για πώληση μετοχής χωρίς ο πωλητής να κατέχει πραγματικά τη μετοχή που επεδίωκε να πουλήσει, προβλέπονταν βαρύτατα πρόστιμα: 100£ και 500£ αντίστοιχα. Η πράξη αυτή διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι το 1860 (Smith, 1929, 213).

Ο Hildreth (1837, repr. 1971) αναφέρει ακόμη ότι σε αντίθεση με το αγγλικό μοντέλο και τα προνόμια της ΤτΑ, στη Σκωτία, με βασιλικές διατάξεις, ιδρύθηκαν η *Τράπεζα της Σκωτίας*, με οργανωτική δομή αντίστοιχη αυτής της Αγγλίας αλλά με αποκλειστικό σκοπό εξαρχής, την υποβοήθηση της επιχειρηματικότητας και του εμπορίου και όχι την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας του στέμματος, όπως τουλάχιστον στην αρχή συνέβη με την ΤτΑ. Επιπλέον, το 1727, με κρατική πρόνοια και άδεια δημιουργήθηκε η παραπλήσιας οργάνωσης, *Βασιλική Τράπεζα της Σκωτίας* (Royal Bank of Scotland). Αμφότερες εγκατέστησαν υποκαταστήματα σε όλη την επικράτεια, χωρίς όμως να αποκτήσουν εξ αρχής θεσμικά προνόμια, όπως η ΤτΑ, γεγονός που συνετέλεσε στην ευρύτατη άνθηση της τραπεζικής στη Σκωτία. Αυτό μοιάζει να εξηγείται και από την ιστορική εμπειρία, η οποία καταδεικνύει ότι ένα χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι εύρωστο όταν λειτουργεί υπό συνθήκες ίσων ευκαιριών προς όλες τις θεσμικά κατοχυρωμένες επενδυτικές μονάδες που το απαρτίζουν.

Το επόμενο βήμα που η ιστορική συγκυρία καθιστούσε αναγκαίο με σκοπό την ενίσχυση του χρηματοπιστωτικού συστήματος στην Αγγλία, ήταν το

με σκοπό την αύξηση της κεφαλαιακής τους δύναμης. Τέτοια πρόσφατα παραδείγματα αφορούν την εξαγορά της Εμπορικής Τράπεζας από την Alpha Bank, της Proton από την Eurobank, και της Αγροτικής από την Τράπεζα Πειραιώς, ενώ δεν τελεσφόρησε το “μεγάλο deal” που προέβλεπε την συγχώνευση της Alpha Bank και της Εθνικής Τράπεζας, όπου θα ήταν ίσως δυνατή η δημιουργία τραπεζικού κολοσσού, όπως ήταν η Τράπεζα της Αγγλίας του 1694 για τα δεδομένα της εποχής της.

Χρηματιστήριο Αξιών. Ένα πρότυπο *Βασιλικό Χρηματιστήριο* (Royal Exchange) είχε ήδη συσταθεί από το 1571 υπό την επίβλεψη του εμπνευστή-οξυδερκή εμπόρου και κατόπιν βασικού οικονομικού συμβούλου της Ελισάβετ Α΄, του Thomas Gresham. Σύμφωνα με την λογική του Gresham, οι αξία των χρημάτων που είχαν καταβάλει οι εταίροι-μέλη των ανωνύμων εταιριών θα μπορούσε να “μετατραπεί” σε μια *μετοχή*, δηλαδή σε ένα ονομαστικό τίτλο διαπραγματεύσιμο σε μια αγορά κεφαλαίων. Με τον τρόπο αυτό θα ήταν εφικτή η περαιτέρω χρηματοδότηση των ανωνύμων εταιριών.

Η ιδέα δεν ήταν πρωτότυπη καθώς είχε ήδη υπάρξει ανάλογο θεσμικό όργανο στην Αμβέρσα της Φλάνδρας, το *Antwerp Bourse*, και ο ίδιος ο Gresham δεν διέθετε κανέναν ενδοιασμό να ομολογήσει την προέλευση της έμπνευσης του. Το πρώτο ιστορικά καταγεγραμμένο ολοκληρωμένο χρηματιστήριο συστάθηκε το 1602 στο Άμστερνταμ, ενώ στην Αγγλία ένας αντίστοιχος θεσμός δημιουργήθηκε το 1695, το *London Stock Exchange* ή *Royal Exchange*, όπου πραγματοποιούνταν μια εκτεταμένη δραστηριότητα συναλλαγών από τους *χρηματιστές* (stock brokers) στην φημισμένη Λόμπαρτ Στριτ. Επιπλέον, ευνοούνταν η δημιουργία νέων ανωνύμων εταιριών Τελικά, ένα πιο ολοκληρωμένο χρηματιστήριο στην Αγγλία ιδρύθηκε το 1801, το *London Stock Exchange*. (Munro, 2007, 116).

Το γενικότερο συμπέρασμα από την ανάλυση στις ενότητες 7.5.) και 7.6.) είναι ότι το εξωγενές σοκ που προκάλεσε η ισπανική επιδρομή του 1588 προκάλεσε την αντίδραση και την αναπροσαρμογή του συστήματος στην Αγγλία, όπως υποστηρίζει ο Toynebee (1946, 1987). Η αντίδραση αυτή σχηματοποιήθηκε με τη “στροφή στη θάλασσα”, στην αρχή ως μέσο άμυνας του συστήματος και κατόπιν ως προοπτική για την οικονομική ανάπτυξη. Η απόκρουση της ισπανικής αρμάδας απαίτησε, όπως και στην περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, τη συγκρότηση ισχυρού στόλου. Αυτό με τη σειρά του συνετέλεσε στην ανάδειξη νέων παραγωγικών κλάδων, στην ξυλεία, τη μεταλλοτεχνία, την παραγωγή κανονιών και πυρίτιδας για την άμυνα των πλοίων κλπ.

Το επόμενο βήμα ήταν η δημιουργία μιας “εκδοχής” τριτογενούς τομέα παραγωγής μέσω της ανάδειξης των ανωνύμων εταιριών διευρυμένης μετοχικής σύνθεσης, και των ιδιωτικών τραπεζιτικών δραστηριοτήτων (που κατά τον 17^ο αι. πραγματοποιούνταν από “χρυσοχόους” ή “συμβολαιογράφους”) που θα ήταν δυνατόν να ερμηνευτούν και ως *ιδιωτική τραπεζική*, επιπλέον δε, της Τράπεζας της Αγγλίας του 1694, που συνετέλεσε στην αποφασιστική αντιμετώπιση των ατελειών του

τραπεζικού συστήματος κατά τους 16^ο-17^ο αι., και τέλος, του Χρηματιστηρίου μέσω του οποίου η διαπραγμάτευση των μετοχών των ανωνύμων εταιριών έλαβε ένα πιο αποτελεσματικό χαρακτήρα.

Οι Kyriazis and Metaxas (2011, 371) παρομοιάζουν την αλληλεπίδραση των νέων χρηματοπιστωτικών θεσμών (ανώνυμες εταιρίες, εμπορικές τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρίες, Χρηματιστήριο) ως μια “*κρίσιμη μάζα αλληλεπιδρώντων θεσμών*” θεωρώντας ότι αποτελούν τις κύριες αιτίες όπου οι Εν.Ε. και η Αγγλία υπερτερούν έναντι άλλων παλαιότερων περιπτώσεων (πχ., Αθηναϊκή Δημοκρατία, Βενετία κλπ), αλλά και των σύγχρονών τους, (Γαλλία, Ισπανία) θέση με την οποία συμφωνούμε. Υπό την οπτική της ανάλυσης που αφορά την μακρο-κουλτούρα, οι εξελίξεις αυτές (επέκταση και διαφοροποίηση των εξαγωγών και εισαγωγών, ναυτιλία και κατασκευή εμπορικών και πολεμικών πλοίων, λιμανιών και ναυστάθμων, αποθηκών για εμπορεύματα, ναυτιλιακά είδη και πυρομαχικά, ανώνυμες εταιρίες, τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρίες, πλωτές μεταφορές κλπ.) μπορούν να ερμηνευτούν ως μια διαδικασία αλληλεπίδρασης αξιών και προτύπων-κανόνων συμπεριφοράς οι οποίες οδηγούν σε νέες κοινωνικοοικονομικές δομές.

Οι νέες αξίες που δρομολόγησε η στροφή στη θάλασσα συνοδεύτηκαν από μια αίσθηση αποφασιστικότητας και δυναμισμού για τους νέους ορίζοντες που διανοίγονται από την πραγματοποίηση υπερπόντιων ταξιδιών. Η αγγλική κοινωνία άρχισε να χαρακτηρίζεται από εξωστρέφεια και νέες ιδέες που συμερίζονταν όλο και περισσότεροι νέοι του νησιού. Τις νέες τάσεις που παρατηρήθηκαν στις Εν.Ε και την Αγγλία, οι οποίες αποκρυσταλλώνονταν μέσα από τις νέες καινοτομίες στο διεθνές εμπόριο και τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, και οι οποίες υπερείχαν σε μέγεθος και σημασία σε σχέση με τις όποιες νέες παραγωγικές βελτιώσεις παρατηρήθηκαν στην αγροτική οικονομία, και την “*εκβιομηχάνιση*” για τα δεδομένα της εποχής, επιβεβαιώνει και ο Ormrod (2003).

Ο Stone (1972) αναφέρει ότι όλο και περισσότεροι Άγγλοι ενδιαφέρονταν για την ενασχόληση τους με εμπορικές δραστηριότητες ιδίως για το εμπόριο με τις αμερικανικές κτήσεις, για πιθανή μόνιμη μετεγκατάσταση τους στις νέες αυτές κτήσεις και για την κατάργηση του εμπορικού μονοπωλίου των Εταιριών της Ανατολής και των Ανατολικών Ινδιών. Επιπλέον επισημαίνει ότι “*αναδεικνύονταν τώρα μια σειρά από ανθρώπους με νέες επιχειρηματικές ιδέες που είχαν επιφέρει ένα ασφυκτικό κλοιό στην παλιά καθεστηκία ολιγαρχία που υποστηρίζονταν* (σ.σ. και

απολάμβανε τα προνόμια) από τις μονοπωλιακές επιχειρηματικές δράσεις. Αυτοί οι άνδρες αποτελούσαν σημαίνοντα στελέχη που προχώρησαν στον πολιτικό έλεγχο του Λονδίνου κατά το κομβικό έτος 1641 (σ.σ. πριν τον κρίσιμο για την μετέπειτα ιστορική πορεία της Αγγλίας εμφύλιο πόλεμο) ανατρέποντας τη βασιλόφρονα διοίκηση της πόλης και δυναμικά έθεσαν την προτίμησή τους προς την πλευρά του κοινοβουλίου”.

Το αποτέλεσμα ήταν η κατάσταση που περιγράφηκε στην 7.1.): η αγγλική κοινωνία του 14^{ου} αι, η οποία χαρακτηριζόταν από στασιμότητα και γενική καχυποψία προς τους ξένους εμπόρους, είχε σταδιακά αλλάξει σε αξίες και ήθη, τουλάχιστον από τα μέσα του 18^{ου} αι. και έπειτα, χαρακτηριζόμενη από μεγάλη εξωστρέφεια, “ευελιξία” στον τρόπο αντίληψης, προσαρμοστικότητα σε νέα ήθη, έθιμα και παραδόσεις άλλων λαών (πχ., οι Άγγλοι υπάλληλοι που δούλευαν στην EIC, με τον J.S. Mill ως έναν από τους πιο γνωστούς από αυτούς) και γενικότερα, μια νέα ευρύτερη μακρο-κουλτούρα κοσμοπολιτισμού, η οποία υποστηριζόταν από την γεωπολιτική επέκταση της Αγγλικής Κοινοπολιτείας σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, δηλαδή της *Pax Britannica*.¹⁸⁰

Επιπλέον, οι νέοι χρηματοπιστωτικοί θεσμοί (ανώνυμες εταιρίες, Τράπεζα της Αγγλίας, ιδιωτική τραπεζική στην αρχή και ολοκληρωμένες ιδιωτικές τραπεζικές υπηρεσίες προοδευτικά μετά τον 18^ο αι., καθώς και το πρότυπο Χρηματιστήριο από το 1571 μέχρι το πιο ολοκληρωμένο από το 1801 και έπειτα) ήταν εξίσου συνυφασμένοι με τη νέα αξιακή μακρο-κουλτούρα: ο Rabb (1967) αναφέρει ότι την περίοδο 1600-1630 παρατηρήθηκε ένα άνευ προηγουμένου κύμα επενδύσεων από εμπόρους και εύπορους ευγενείς της ανώτερης τάξης σε υπερπόντια ταξίδια, και επιπλέον, ότι η καλλιέργεια καπνού στην αμερικανική Βιργινία είχε εντατικοποιηθεί περί το 1640, το εμπόριο ζάχαρης από την Καραϊβική ευδοκίμοιζε, ενώ από το 1650 ξεκίνησε και το εμπόριο δούλων μεταξύ του Ατλαντικού ωκεανού.

Ο Davies (1973a, 41) αναφέρει ότι “σταδιακά στη Βρετανία η εμπορική δραστηριότητα αναλαμβάνονταν όλο και περισσότερο από μεμονωμένους

¹⁸⁰ Η κατάσταση που περιγράφεται εδώ προσομοιάζει μάλλον αρκετά στην περίπτωση των δυο κύριων γεωπολιτικών ανταγωνιστών της ελληνικής αρχαιότητας, τη συντηρητική, απομονωτική και μονοδιάστατη Σπάρτη και από την “άλλη πλευρά του λόφου”, την κοσμοπολίτικη ανοικτή κοινωνία της Αθήνας, που ήταν δεκτική στο εμπόριο την καινοτομία και τις νέες αλλαγές και ιδέες. Οι Kyriazis, Zachilas and Economou (2012) αναδεικνύουν τις ουσιώδεις αυτές διαφορές των δυο καθεστώτων.

επιχειρηματίες ή από μικρές ανώνυμες εταιρίες και όχι τόσο από τις μεγάλες εταιρίες όπως η Εταιρία της Ανατολής”, ενώ ο τουλάχιστον από το 1600 και μετά η δυνατότητα να γίνει κάποιος μέλος της βρετανικής επιχειρηματικής τάξης ήταν ελεύθερη.

Οι ανώνυμες εταιρίες είχαν θεσμική δομή δημοκρατικής φιλοσοφίας. Η συνταύτιση των προσδοκιών των επενδυτών σε ένα κοινό επενδυτικό στόχο δημιουργεί σε κάποιο μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό μεταξύ των συν-μετόχων ένα κλίμα επιχειρηματικής εμπιστοσύνης, συνεργασίας, και “ομόνοιας”, όπως την ορίσαμε για την περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας και των ελληνικών κοινοπολιτειών. Επιπλέον, το ότι οι μέτοχοι συμμετείχαν στα κέρδη ή τις ζημιές μόνο κατά το ποσοστό μετοχών που διέθεταν, δηλαδή είχαν περιορισμένη και όχι σε ολόκληρο ευθύνη, αποτελεί μια ακόμη βασική παράμετρο της έννοιας της ισότητας. Επιπρόσθετα, η εκλογή του διοικητικού συμβουλίου διενεργούνταν από τη συνέλευση των μετόχων και τα διευθυντικά στελέχη επιλέγονταν βάση της αρχής της πλειοψηφίας, το οποίο ομοίως αποτελεί μια δημοκρατική διαδικασία.

Στην πραγματικότητα, η έννοια της ομόνοιας και της “σύγκλησης συμφερόντων” είχε επιτευχθεί πιο πριν, από τη στιγμή που οι Άγγλοι κουρσάροι είχαν αποφασίσει να “υπερασπίσουν το σύστημα” κατά τη λογική του Weingast (1997) γενόμενοι οι ίδιοι οι υπερασπιστές του κράτους κατά την περίοδο της απώθησης της ισπανικής αρμάδας το 1588 αλλά και κατά τους επόμενους δυο αιώνες όταν πια ο ισπανικός κίνδυνος είχε εκφυλιστεί, για να αντικατασταθεί από το γαλλικό, δηλαδή από ένα άλλο καθεστώς με μοναρχία.

Οι Ζουμπουλάκης και Κυριαζής (2004) αναδεικνύουν αυτή τη συνεργασία ιδιωτικού-δημόσιου τομέα με σκοπό την υπεράσπιση του αγγλικού πολιτικού συστήματος: οι ιδιώτες-Άγγλοι κουρσάροι καθοδηγούμενοι από “ειδικούς”, όπως οι Drake, και Hawkins (κατά τη ίδια λογική της ανάλυσης των περιπτώσεων του Θεμιστοκλή, του Περικλή, του Κίμωνα κλπ. στην 3.3.) πολέμουσαν για την υπεράσπιση του κράτους τους, ενώ με την ανάστροφη λογική, σε πολλές περιπτώσεις παρατηρούνταν, αγγλικά “κρατικά” πολεμικά της βασίλισσας να προβαίνουν σε επιδρομές μαζί με ιδιωτικά-κουρσάρικα ως κοινός στολίσκος έναντι των ισπανικών/πορτογαλικών “κρατικών” εμπορικών και πολεμικών πλοίων.

Ο Rodger (1997, 345) ονομάζει την κατάσταση αυτή ως μια εκτεταμένη “*συμμαχία συμφερόντων*” ιδιωτών κουρσάρων και επενδυτών με πρώτο τον ίδιο τον

Άγγλο αρχιναύαρχο Howard το 1588. Πέραν των επενδυτών σε χρηματικό κεφάλαιο στο όλο πλέγμα περιλαμβάνονταν και μια σειρά από εμπόρους, πλοιοκτήτες και ναυτικούς διοικητές: *“επρόκειτο για μια συμμαχία βασιλικών και ιδιωτικών συμφερόντων τα οποία η βασίλισσα δεν ήταν δυνατόν να ελέγξει πλήρως.....αν και η πειρατεία σε καιρό ειρήνης ήταν βλαπτική, σε περίοδο πολέμου ο πατριωτισμός των πειρατών ήταν χρήσιμος”* (του ιδίου, σελ. 343, δεξ και Economou, Kyriazis and Metaxas, 2014). Η επιδίωξη να υπερασπίσει το σύστημα ένας διευρυμένος όμιλος κοινωνικών ομάδων, όπως ο εμπορικός κόσμος και οι κουρσάροι έναντι υπέρτερου εχθρού σήμαινε ότι διαπνέονταν (τουλάχιστον ως γενική αρχή) από ανδρεία, θάρρος, τις αξίες τις στρατιωτικής τιμής και ενδεχομένως αυτοθυσία και αλτρουισμό, αλλά πάντως σίγουρα σε κάποιο ικανό βαθμό, από φιλία και “ομόνοια” για το συμπολεμιστή για την επίτευξη του κοινού σκοπού.

Με την σταδιακή δημιουργία μιας σειράς νέων αλληλεπιδρώντων αξιών που αφορούν την νέα αυτή αγγλική ναυτική μακρο-κουλτούρα, αντίστοιχη σε φιλοσοφία της Αθηναϊκής δημοκρατίας του 5^{ου} αι. π.Χ., συμφωνεί και ο Black (2004, 47), ο οποίος υποστηρίζει ότι *“οι ναυτικοί είχαν δημιουργήσει μια ισχυρή γενικότερη συλλογιστική αξιών από την εργασία τους και ήταν έτοιμοι να υπερασπίσουν την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκαν με επιμονή. Η εμπιστοσύνη, και η συνεργασία, απαραίτητες για την επιτυχή έκβαση ομαδικής δουλειάς καθώς και ο ναυτικός χαρακτήρας της ζωής τους σε κάποιο βαθμό τους είχε ξεκόψει από τον κοινότυπο τρόπο της ζωής στη γη”*. Ο O’Brien (2012, 257) προσθέτει ότι είχε καταστεί σαφές σε ένα μεγάλο μέρος της αγγλικής κοινωνίας ότι *“στη ναυτική ισχύ, υπό την πρόνοια του θεού υφίσταται η ασφάλεια, η τιμή και η ευημερία αυτού του βασιλείου”*. Ωστόσο, η επαύξηση της αγγλικής ναυτικής ισχύος δεν έγινε αμέσως μετά το 1588 αλλά σταδιακά.

Σε αντίθεση με τις αξιοσημείωτες προόδους των Εν.Ε. και της Αγγλίας, οι ανταγωνιστές τους φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές εξακολουθούσαν να παραμένουν στην αδράνεια, την παθητικότητα και την έλλειψη πρωτοβουλίας για νέες καινοτομίες και αλλαγές στην οργανωτική δομή των κοινωνιών τους. Ο Epstein (2000, 12) αναφέρει ότι τα ηπειρωτικά κράτη (Γαλλία-Ισπανία) επέβαλαν υψηλή φορολογία ανάλογα με τις επιθυμίες του στέμματος, η οποία προκαλούσε οικονομική στασιμότητα. Ως προς το ουσιώδες ζήτημα των περιουσιακών δικαιωμάτων που αναλύθηκε στο κεφ. 2, ο Musgrave (1998) αναφέρει ότι σε αντίθεση με τις

περιπτώσεις της Αγγλίας και των Εν.Ε., οι οποίες είχαν από νωρίς διασφαλίσει θεσμικά τα περιουσιακά δικαιώματα των πολιτών τους βάσει νόμου, η φεουδαλική οργάνωση εξακολουθούσε να επικρατεί στην υπόλοιπη Ευρώπη μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αι.

Επιπλέον, σε αντιδιαστολή με την περίπτωση της Αγγλίας και των Εν.Ε., οι οποίες εισήγαγαν πρώτες τις νέες αυτές καινοτομίες οικονομικής φύσεως, (De Vries and van der Woude, 1997), ο Cameron (1989, 127) αναφέρει ότι για την Πορτογαλία, η οργάνωση του εμπορίου με τις νέες αποικίες των Ανατολικών Ινδιών ήταν μια οικονομική δραστηριότητα που αποτελούσε αποκλειστικό μονοπώλιο του κράτους. Το εμπόριο των μπαχαρικών που εισάγονταν από τις Ινδίες οργανώνονταν και ήταν δυνατόν να πραγματοποιείται μόνο μέσω της κρατικής εταιρίας *Casa di India* που έδρευε στην πρωτεύουσα Λισαβόνα, ενώ άλλη εμπορική δραστηριοποίηση ιδιωτικής φύσεως στο χώρο των μπαχαρικών δεν επιτρέπονταν. Αντίστοιχη κατάσταση επικρατούσε και στην έτερη Αυτοκρατορία της Ιβηρικής, την Ισπανία, όπου ο βασιλιάς ως εκπρόσωπος ενός συγκεντρωτικού κράτους είχε τον απόλυτο έλεγχο στην οργάνωση της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και στην κρίσιμη παράμετρο της επιβολής φορολογίας (North and Thomas, 1973; Davis 1973a, 210; North and Weingast, 1989, Acemoglu, Johnson and Robinson, 2005).¹⁸¹

Σε αντίθεση με την Ισπανία και την Πορτογαλία, ο Kyriazis (2012b, 20) υποστηρίζει ότι η επιτυχία της Αγγλίας οφείλονταν στην ναυτική της ισχύ, ή οποία ήταν συνυφασμένη με την ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος και σε παράλληλη σχέση με την ανάπτυξη του αντιπροσωπευτικού συστήματος πολιτικής διακυβέρνησης (σ.σ. το Κοινοβούλιο). Αυτά τα μείζονα γνωρίσματα του αγγλικού μοντέλου έκαναν το σύστημα “ευέλικτο και ευπροσάρμοστο σε νέες αλλαγές και πρότυπα”. Στην περίπτωση της Αγγλίας το τρίπτυχο προσαρμοστικότητα σε νέες αλλαγές, στροφή στη θάλασσα και πολιτικός φιλελευθερισμός επιβεβαιώνει το προγενέστερο μοντέλο της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

¹⁸¹ Ωστόσο, νεότερες έρευνες όπως των Drelichman and Voth (2010) φαίνεται να αναθεωρούν το μέγεθος της ισπανικής απόλυτης εξουσίας στο σύνολο των πολιτικών και των οικονομικών δράσεων του κράτους αλλά και την αξιοπιστία των Ισπανών μοναρχών να τιμούν ή το αντίθετο την αποπληρωμή των δανείων τους. Επίσης, αναφέρουν τον θεσμό των *Cortes* που φαίνεται ότι αποτελούσε μια μορφή ενός αντιπροσωπευτικού θεσμικού οργάνου, που κυρίως αποτελούνταν από εύπορους εμπόρους των πόλεων του βασιλείου και δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί.

Με τη θέση αυτή συμφωνεί και ο Rodger (1997, 433; 2006, 580-581) ο οποίος θεωρεί ότι η ανάπτυξη και η ισχύς της αγγλικής οικονομίας δεν θα πρέπει να αναζητηθεί στην εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης (μέσα 18^{ου} αι.) αλλά πιο πριν και υποστηρίζει ότι το διεθνές εμπόριο και το ναυτικό δημιούργησαν μια “*συμβιωτική σχέση μεταξύ τους*” και ότι “*μόνο ευέλικτες και ολοκληρωμένες κοινωνίες μπορούν να υπερνικήσουν τις πολύ σημαντικές δυσκολίες που προκύπτουν όταν ένα ευρύ φάσμα ανθρώπινων, βιομηχανικών, τεχνικών, εμπορικών και διαχειριστικών πόρων απαιτούνται για να δημιουργηθεί, να εξοπλιστεί και να πολεμήσει ένας στόλος*”. Τέτοιες ευέλικτες και προσαρμοστικές κοινωνίες ευδοκούν σε φιλελεύθερα μοντέλα διοίκησης, μέσω της πολιτικής δημοκρατίας.

Το επιχείρημα των (Kennedy, 1988; Rodger, 1997; Kyriazis, 2012b) ότι οι Εν.Ε. και η Αγγλία που είχαν αποκεντρωμένα μοντέλα πολιτικής διοίκησης, και εξ’ αυτών πέτυχαν υπέρτερες οικονομικές επιδόσεις από τα κρατικά κατευθυνόμενα βασίλεια (Ισπανία, Γαλλία) αμφισβητείται από ένα παλαιότερο επιχείρημα του Wallerstein (1974, 1980, 33) σύμφωνα με το οποίο “*τα ισχυρά κράτη είναι αυτά που κυριαρχούν οικονομικά*”. Το επιχείρημα αυτό δεν θα ήταν ίσως ανίσχυρο μεθοδολογικά αν τα παραδείγματα του ήταν διαφορετικά. Ο Wallerstein θεωρεί ότι “*οι Εν.Ε. ήταν ισχυρό κράτος, (σ.σ. από την όλη του ανάλυση εννοεί το συγκεντρωτικό κράτος) η Αγγλία ήταν το δεύτερο ισχυρότερο και η Γαλλία το τρίτο*”. Ωστόσο, ένα ερώτημα που καθιστά μάλλον μεθοδολογικά αίολη αυτή την επιχειρηματολογία είναι ότι δεν συμπεριλαμβάνει στην τριάδα τουλάχιστον μια από τις Ισπανία και Πορτογαλία. Μήπως αυτές ήταν “*ανίσχυρα*” δηλαδή περισσότερο αποκεντρωμένα κράτη από τη Γαλλία; Κάτι τέτοιο χρειάζεται προσεκτική και εκτενή διερεύνηση.

Το επιχείρημα του Wallerstein αμφισβητείται εκτός από τους Kennedy, Rodger και Kyriazis και από τους Mooers (1991) και Black (2004, 7), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι Εν.Ε. και η Αγγλία διακρίνονταν από την περιορισμένη παρέμβαση του κράτους στις κοινωνικοοικονομικές δράσεις και καμία δεν εξελίχθηκε σε απολυταρχικό κράτος εν αντιθέσει με την Ισπανία, την Πορτογαλία και τη Γαλλία, ενώ ο Warwick (1990, 83) συμπληρώνει ότι η Αγγλία δεν είχε ισχυρό κράτος αλλά ισχυρό ναυτικό και ότι ένα πιο μικρό και λιγότερο ισχυρό κράτος που διοικείται με την ενιαία υποστήριξη των κύριων κοινωνικών του ομάδων πλεονεκτεί μέσω της ιδιωτικής οικονομίας και μπορεί να είναι πιο αποτελεσματικό από ένα πιο ισχυρό και

συγκεντρωτικό κράτος.

Ο Downing (1992, 10) ως προς το ζήτημα αυτό θεωρεί ότι η έλλειψη ισχυρού συγκεντρωτικού (και απολυταρχικού) κράτους και η συγκράτηση του στέμματος από αυθαίρετη χρηματοδότηση, λόγω της ύπαρξης του θεσμού του κοινοβουλίου διαχώριζαν την Αγγλία από τις περιπτώσεις των χωρών εκείνων που ο Downing χαρακτηρίζει ως υπο καθεστώς *στρατο-γραφειοκρατικού απολυταρχισμού* (military-bureaucratic absolutism) που προκαλείται όταν το συγκεντρωτικό-απολυταρχικό κράτος: α) ελέγχει την πορεία της οικονομίας β) δημιουργεί γύρω του έναν μεγάλο κρατικό στρατό (σ.σ. για να υπερασπίζει το “σύστημα”, την εξουσία του γ) όταν διάφορες κοινωνικές ομάδες καταπιέζονται δ) όταν το κράτος δρα αυθαίρετα, υπερβαίνοντας τα όρια του νόμου ε) συντελείται χειραγώγηση της νομοθεσίας και της απονομής δικαιοσύνης στ) επιτελούνται διώξεις των πολιτικών αντιπάλων. Θεωρούμε τα κριτήρια του Downing ως αρκούντως ικανά για να αξιολογηθεί το επίπεδο του πολιτικού και του οικονομικού φιλελευθερισμού, όχι μόνο αναφορικά με τις κοινωνίες της Πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης, αλλά και των σύγχρονων κοινωνιών.

Τέλος, ο Ο O'Brien (2012, 225) σκιαγραφεί το αποτέλεσμα των αγγλικών επιτυχιών για όλη την περίοδο 1688-1815 και το αποδίδει στις εξής παραμέτρους: Εξωτερική ασφάλεια και εσωτερική κοινωνική σταθερότητα, προστασία περιουσιακών δικαιωμάτων, επαρκές νομικό σύστημα για την επέκταση της αγοράς, επιχειρηματικές καινοτομίες, την υψηλότερη και πιο αξιόπιστη προστασία των υπερπόντιων αγορών έναντι οποιουδήποτε άλλου κράτους καθώς και ότι “...η υπέρτερη προτεραιότητα που αναγνώριζε το βρετανικό Ναυαρχείο ήταν η προστασία του εμπορίου έναντι εχθρικών πολεμικών, πειρατών, κουρσάρων κλπ” (σελ 266).

Ως επίμετρο των ενοτήτων 7.5.) και 7.6.) όπου πραγματοποιήθηκε μια εκτενής αναφορά στη νέα αγγλική ναυτική μακρο-κουλτούρα, είναι δυνατόν να διαπιστωθούν και τα εξής: η εξέλιξη της “στροφής προς τη θάλασσα” και το εμπόριο που συνδυάστηκε με την ευρύτερη κοινωνικο-οικονομική προσαρμογή της αγγλικής κοινωνίας σε νέα ήθη και κανόνες συμπεριφοράς κατά τους 16^ο-17^ο αι., υποστηρίζουμε ότι κατέστη πιο εφικτή λόγω της σταδιακής μακρο-κουλτούρας που ήταν συνδεδεμένη με την ήδη υπάρχουσα πριν το εξωγενές σοκ του 1588 επιδίωξη για γενικευμένη οικονομική ευημερία, πολιτικό φιλελευθερισμό και μεγαλύτερη

συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων ως το προοίμιο της πολιτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπως διαπιστώσαμε στις ενότητες 7.1-7.4).¹⁸²

Με κομβικό σημείο τη *Μεγάλη Χάρτα*, και για όλη την περίοδο ελέγχου 1215-1688, η γενικευμένη τάση για περισσότερες πολιτικές ελευθερίες υποβοηθήθηκε σταθερά από τον συνεχή, θεσμικά κατοχυρωμένο και σταδιακά ενισχυόμενο ρόλο του κοινοβουλίου. Την στιγμή που όπως υποστηρίζουν οι Kennedy (1988) και Kyriazis and Metaxas (2011) οι ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες (Ισπανία, Γαλλία) και οι αντίστοιχες ασιατικές (Ινδία των Μογγόλων, Κίνα των Μινγκ και Οθωμανοί) άρχισαν να παρακμάζουν γιατί κλείστηκαν στον εαυτό τους και έγιναν έρμια των εγγενών θεσμικών και κοινωνικών παθογενειών τους, δυο νέα μικρά κράτη, η Αγγλία και οι Εν.Ε., όπου η παρέμβαση στη λειτουργία του κράτους και των θεσμών δεν ήταν ισχυρή σε σχέση με τις αυτοκρατορίες, άρχισαν να ακμάζουν οικονομικά και πολιτικά να ισχυροποιούνται.

Όπως και με την περίπτωση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, οι νέες αξίες που προκάλεσε η στροφή στη θάλασσα, όπως εμπιστοσύνη, συνεργασία, “ομόνοια”, ανδρεία, θάρρος, αυτοθυσία και αλτρουισμός, ήταν το επιστέγασμα αυτής της νέας αναδυόμενης ναυτικής μακρο-κουλτούρας. Ο φημισμένος Άγγλος λογοτέχνης του 17^{ου} αι., John Milton αποδίδει στα *Areopagitika* του, γλαφυρά τη νέα συλλογική συνείδηση της αγγλικής κοινωνίας του 17^{ου} αι: “βλέπω ένα ευγενικό και σθεναρό έθνος, που αφυπνίζεται σαν ένας δυνατός άνδρας μετά από ύπνο να σπάξει τις αλυσίδες του. Το βλέπω σαν έναν αετό που κράζει πάνω στην ισχυρή νεότητά του, που τα φλογισμένα και εκτυφλωτικά του μάτια ακτινοβολούν κατά την μεσημβρία” (Rodger, 1997, 434).

¹⁸² Οι Acemoglu, Johnson and Robinson (2005) αναδεικνύουν την απόδοση ευρείας ψήφου που σημειώθηκε στη αγγλική κοινωνία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., ως αποτέλεσμα ανταγωνισμού μεταξύ του συντηρητικού κόμματος υπό τον Disraeli και του φιλελεύθερου-“προοδευτικού”, υπό τον Gladstone. Στην απόπειρα να προσποριστούν περισσότερες ψήφους από τις λαϊκές μάζες, προέβησαν στο “άνοιγμα” προς αυτές. Οι Acemoglu and Robinson (2006) όπως αναφέρθηκε στο κεφ. 2 υπέθεσαν κάτι ανάλογο για την περίπτωση των ελεύθερων πολιτών της αρχαίας Αθήνας.

7.7.) Η κοινωνική σύνθεση των αγγλικών στρατιωτικών τμημάτων στην ξηρά. Ομοιότητες και διαφορές με την ελληνική οπλιτική φάλαγγα

Με την προσέγγιση που έγινε στο κεφάλαιο 3, αναλύθηκε η νέα δημοκρατική μακρο-κουλτούρα στην αρχαία Αθήνα ως προς την πτυχή της στρατιωτικής οργάνωσης στην ξηρά και στη θάλασσα. Στην εν λόγω ενότητα, και σε αντιστοίχιση με το κεφ. 3, επιδιώκεται να αποδοθούν οι πτυχές της αγγλικής στρατιωτικής οργάνωσης στην ξηρά, που σε συνδυασμό με τις σημαντικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που πραγματοποιηθήκαν από τη στροφή στη θάλασσα και το εμπόριο (ενότητες 7.5., 7.6.) συμπληρώνουν την γενικότερη εικόνα μεταστροφής της αγγλικής κοινωνίας, από την αγροτική φεουδαλική οργάνωση στις νέες οικονομικές δομές, που βασίζονταν στο εμπόριο και τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες.

Φαίνεται ότι είναι δυνατός ο σχετικός παραλληλισμός της πολιτικής σημασίας των ελληνικών τριήρων με τα αγγλικά γαλεόνια, και της ελληνικής οπλιτικής φάλαγγας με τα αντίστοιχα συντεταγμένα τμήματα τοξοβόλων της Αγγλίας στο μεταίχμιο μεταξύ της φεουδαλικής περιόδου και της Πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης (14^{ος}-17^{ος} αι.). Υποστηρίζεται δηλαδή εδώ ότι όπως στην αρχαία Ελλάδα, έτσι και στην περίπτωση της μετα-μεσαιωνικής Αγγλίας, η οργάνωση των στρατιωτικών μηχανισμών στην ξηρά εμπεριέχει πτυχές και χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν μια σταδιακά αναδυόμενη τάση για μεγαλύτερη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στη λήψη αποφάσεων και την πολιτική δημοκρατία.

7.7.1.) Οι Άγγλοι τοξοβόλοι: ομοιότητες και διαφορές με την ελληνική οπλιτική φάλαγγα.

Στην Αγγλία, αναφορικά με την περίοδο ελέγχου 1215-1688 που μελετάται εδώ, φαίνεται ότι υπάρχουν μια σειρά αντιστοιχιών στη φιλοσοφία της στρατιωτικής οργάνωσης, παραπλήσιας με την ελληνική οπλιτική φάλαγγα.

Οι Bartlet (1995), Gravett (2003) και Hardy (2012) αναφέρουν ότι το στρατιωτικό σύστημα της Αγγλίας βασίζονταν ουσιαστικά στην παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών βάσει ενός συστήματος ιεραρχίας. Οι απλοί ελεύθεροι-αγρότες παρείχαν έναντι αμοιβής τις υπηρεσίες τους στους αριστοκράτες (κυρίως βαρώνοι, λόρδοι κλπ) και αυτοί με τη σειρά τους στον βασιλιά.

Οι συμφωνίες του βασιλιά με τους υφιστάμενους του αριστοκράτες διαλάμβαναν τη μορφή ενός είδους -θα ήταν δυνατόν να ειπωθεί- “συμβολαίου” παροχής υπηρεσιών. Υπήρχαν πολλοί ισχυροί ευγενείς που ήταν δυνατόν να κινητοποιήσουν δικούς τους ιδιωτικούς στρατούς σε μεγάλους αριθμούς αποτελούμενους όχι μόνο από ελεύθερους αγρότες αλλά και από ιππότες και “δόκιμους” ιππότες (*esquires*). Όπως και οι Μυκηναίοι και οι Τρώες ευγενείς, έτσι και οι Άγγλοι ιππότες και οι δόκιμοι ιππότες κατά την μάχη, σχημάτιζαν μια “ασπίδα προστασίας” γύρω από τον λόρδο-εργοδότη που τους απασχολούσε.

Τόσο οι αριστοκράτες, όσο και οι απλοί λαϊκοί ένοπλοι αγρότες ευθύνονταν έναντι των εργοδοτών τους μόνο έναντι των όρων οι οποίοι αναφέρονταν στο συμβόλαιο τους και όχι για οτιδήποτε άλλο. Με την λήξη της συμφωνίας-συμβολαίου ήταν δυνατόν να αποχωρήσουν από την υπηρεσία του ευγενή που τους απασχολούσε χωρίς καμία ευθύνη. Υπήρχε ένα μάλλον δίκαιο σύστημα πληρωμής των υπηρεσιών αυτών (φερειπείν για έναν άρρωστο στρατιώτη που δεν είχε παραλάβει τον μισθό του, προβλέπονταν να του αποδοθούν αυτά τα χρήματα ακόμη και με προσωπική τους παράδοση στην οικεία του).

Ακόμη και για το διαμοιρασμό της λείας υπήρχε ένας μάλλον διαφανής τρόπος απόδοσης τους, βάσει ιεραρχίας, κάτι που συνέβαινε και στην περίοδο της μυκηναϊκής αρχαιότητας, όπως αναφέρθηκε στην 2.3.2) βάσει της ανάλυσης των Frey and Buhofer (1988). Ο Bartlett (1995) ονομάζει αυτούς τους μισθοφόρους άνδρες ως “πλανόδιους στρατιώτες” οι οποίοι μετά την ολοκλήρωση της υπηρεσίας τους ήταν δυνατόν να απασχοληθούν σε κάποιον άλλο αριστοκράτη ή συχνά γίνονταν μέλη συμμοριών ληστών. Σε περίπτωση που ο βασιλιάς δεν ήταν δυνατόν να βασίζεται μόνο στον δικό του ιδιωτικό στρατό αλλά είχε ανάγκη από γενικευμένη επιστράτευση για τυχόν εκτεταμένες πολεμικές επιχειρήσεις, μπορούσε να ζητήσει από τους στρατηγούς του να προχωρήσουν σε επιστράτευση ανδρών τους οποίους όφειλε να αμείβει. Αυτοί με τη σειρά τους απευθύνονταν στην αριστοκρατία και τους κόμητες για να τους βρουν στρατιώτες.

Ανεξάρτητα από την ύπαρξη των ιδιωτικών στρατών των αριστοκρατών, βάσει της απόφασης του Ερρίκου Γ΄ του 1242 και της λίγο μεταγενέστερης *Διάταξης του Winchester* του 1258 (η οποία έμεινε σε ισχύ μέχρι και το 1558) κάθε Άγγλος ελεύθερος αγρότης μεταξύ 16 ως 60 ετών όφειλε να προσφέρει στρατιωτικές υπηρεσίες στην κομητεία στην οποία και ανήκε. Αυτή η πρακτική ομοιάζει με την

υποχρέωση των αρχαίων Ελλήνων οπλιτών να προστατεύουν την πόλη τους με ίδια μέσα.

Το 1252 σύμφωνα με την *Νομοθετική Πράξη περί Όπλων*, όλοι οι κτηματίες με περιουσία άνω των 40 σελινιών όφειλαν να διαθέτουν τόξο και βέλη (Fuller, 2008, υποσημ. 27) δηλαδή να χρηματοδοτούν τον ατομικό τους οπλισμό όπως οι αρχαίοι Έλληνες οπλίτες. Ο Downing (1992, 161) υποστηρίζει ότι η αγγλική στρατιωτική οργάνωση συνίστατο στην οργάνωση *τοπικών πολιτοφυλακών* (militia) που απαρτιζόνταν από πεζούς τοξοβόλους, σε βαθμό μεγαλύτερο από οπουδήποτε αλλού στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Ήταν δυνατόν πέραν της κομητείας μια βασιλική *Επιτροπή Συλλογής* (Commission of Array) να επιλέγει για το σκοπό αυτό τους πιο εύρωστους και ικανούς άνδρες προς στρατιωτική υπηρεσία. Ακόμη και την εποχή του Ερρίκου Η' (βασιλέυε μεταξύ 1509-1547) όλοι οι Άγγλοι νεαροί έπρεπε υποχρεωτικά να ξεκινήσουν να εκπαιδεύονται στη χρήση του τόξου από τον πατέρα τους από τα 7 τους έτη.¹⁸³ Αυτό σημαίνει ότι η γνώση της χρήσεως του τόξου ήταν μια παλλαϊκή υπόθεση και όχι αποκλειστικό προνόμιο των αριστοκρατών.

Συνεπώς, η αγγλική αγροτική κοινωνία, διοικούνταν σε επίπεδο τοπικών κοινωνιών από τις τοπικές αριστοκρατίες. Η δε παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών ήταν το αποτέλεσμα “συμβολαίων” επί αμοιβή των απλών λαϊκών στρατιωτών με τους ευγενείς προϊσταμένους τους. Ωστόσο, το κύριο στοιχείο είναι η *de facto* ύπαρξη ελεύθερων αγροτών-τοξοβόλων οι οποίοι πέραν της δυνατότητας που είχαν να υπηρετήσουν επί αμοιβή τους ιδιωτικούς στρατούς των αριστοκρατών, όφειλαν ωστόσο άμισθη υπηρεσία όταν επρόκειτο για την υπεράσπιση της κομητείας τους. Ο Fuller (2008, υποσημ. 27), αναφέρει ότι “στην πραγματικότητα, οι μικροκτηματίες αγρότες ήταν μια μόνιμη πολιτοφυλακή τοξοτών”.

Εδώ είναι προφανής ή ομοιότητα στη φιλοσοφία του θεσμού των αρχαίων Ελλήνων δωρατοφόρων αγροτών-πολιτών-οπλιτών που όφειλαν να υπερασπίζονται την πόλη-κράτος τους, με τους Άγγλους ελεύθερους αγρότες-τοξοβόλους, οι οποίοι καλούνταν να υπερασπίσουν κάτι παραπλήσιο με τις αρχαίες πόλεις-κράτη: την

¹⁸³ Η εκπαίδευση των νεαρών Σπαρτιατών στις *συσκοινίες*, όπου εκπαιδεύονταν στην τέχνη του πολέμου ξεκινούσε όμοια από τα 7 τους έτη. Υπάρχει πιθανότητα να εμπνεύστηκαν οι Άγγλοι στρατιωτικοί της εποχής από την σπαρτιατική οργάνωση;

κομητεία στην οποία διαβιούσαν. Το τόξο εδώ αντικαθιστά το δόρυ και η κομητεία την πόλη-κράτος.

Φαίνεται ωστόσο ότι εντυπωσιακές αγγλικές νίκες έναντι των Σκωτσέζων και των Γάλλων κατά τους 13^ο και 14^ο αι. οφείλονταν σε τρεις νέες σχεδόν ταυτόσημες χρονικά ουσιώδεις παραμέτρους που δεν θα πρέπει να παραβλεφθούν και οι οποίες έχουν σχέση: α) με τη χρήση ενός νέου οπλικού συστήματος, του αγγλικού τόξου ή *longbow* β) της αλλαγής στη στρατιωτική οργάνωση που πρέπει όπως θα καταδειχθεί στην πορεία, να θεωρείται άμεσα συνυφασμένη με μια σειρά αλλαγών στην κοινωνική σύνθεση του προσωπικού των αγγλικών στρατιωτικών τμημάτων γ) την αλλαγή ως προς την στρατιωτική τακτική.

Ως προς την πρώτη παράμετρο, μια σειρά συγγραφέων (Bartlett, 1995, 29; Soar, 2004; Fuller, 2008, 413; Hardy, 2012) αναφέρουν ότι το κυριότερο οπλικό σύστημα που εξασφάλιζε την αγγλική υπεροχή στην ξηρά για την περίοδο ελέγχου από το 1215 μέχρι και τουλάχιστον το 1588 ήταν το αγγλικό τόξο ή *μακρύ τόξο*, πιο γνωστό ως *longbow*. Οι ανωτέρω συγγραφείς, που ασχολήθηκαν εκτενώς με την ιστορία του αγγλικού τόξου, αναφέρουν ότι αυτό ήταν κατασκευασμένο από ανθεκτικό ξύλο πουρναριού. Είχε μήκος 1.83 μέτρα και εκτόξευε βέλη μήκους περίπου ενός μέτρου.

Η βασική ιδιαιτερότητα του αγγλικού τόξου κατά τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων έναντι των άλλων τύπων ευρωπαϊκών τόξων έγκειται στο μεγάλο του δραστικό βεληνεκές (περίπου 200 γιάρδες, ήτοι περί τα 180 μέτρα) και στην ισχύ του βέλους του, που χαρακτηρίζονταν από υψηλή διατηρητική ικανότητα με την οποία μπορούσε να καταβάλλει έναν Ευρωπαίο ιππότη ή να αναστείλει αποφασιστικά την προέλαση μονάδων εχθρικού πεζικού ή υλών ιππικού χτυπώντας τα με μαζικά πυρά, με μια “*θύελλα βελών*”. Ο Bartlett (1995, 21) αναφέρει ότι το αγγλικό τόξο ήταν “*ένα σχετικά φτηνό και καλοκατασκευασμένο όπλο κατάλληλο για μαζική παραγωγή και ικανό να προσφέρει έναν πύραυλο που θα σταματούσε τον αντίπαλο από μια καλή απόσταση και με υψηλή ταχυβολία*”.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Ο Hardy (2012, 48-50) αναφέρει ότι η ταχυβολία των Άγγλων ελεύθερων-αγροτών χειριστών ήταν δυνατόν να φτάσει τα 12 βλήματα ανά λεπτό, δηλαδή 1 βλήμα ανά 5 δευτερόλεπτα. Μια τέτοια ικανότητα για να επιτευχτεί φρονούμε ότι απαιτούσε πολύ σκληρή εκπαίδευση σε υψηλό επίπεδο, όπως αυτή των Ελλήνων οπλιτών στις φάλαγγες. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Carter (1985)

Η κατοχή του μπορούσε να γίνει εφικτή από κάθε Άγγλο οπλίτη καθώς η κατασκευή του τόξου ήταν σχετικά φτηνή, έτσι ώστε να προσαρμόζεται στο σωματότυπο του κάθε Άγγλου οπλίτη. Οι απλοί δηλαδή Άγγλοι ελεύθεροι αγρότες-τοξοβόλοι ήταν δυνατόν να φτιάξουν τον δικό τους ατομικό οπλισμό χωρίς ιδιαίτερο κόστος.¹⁸⁵ Επίσης, ο Bartlett (σελ. 15-29) περιγράφει τον προσωπικό αμυντικό ματισμό των τοξοβόλων: σε σχέση με τις “βαριές”, ενισχυμένες και ακριβές στολές με θωράκιση των Άγγλων ευγενών-ιπποτών (κατ’ αντιστοιχία των Μυκηναίων), οι Άγγλοι τοξοβόλοι χρησιμοποιούσαν μια “ελαφρότερη” εκδοχή που ομοιάζε ωστόσο σε αυτή των αριστοκρατών, την *μπριγκαντίνα* (brigantine).

Η εξέλιξη αυτή ομοιάζει με την αντίστοιχη στην αρχαία Ελλάδα, όπου η κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου και των μυκηναίων ιπποτών, κατέστησε επιβεβλημένη την αναγκαιότητα για την παροχή ενός εναλλακτικού συστήματος ασφάλειας, το οποίο βασιζόταν στους Έλληνες οπλίτες-πολίτες, των οποίων τα επιθετικά όπλα (δόρυ) αλλά και η αμυντική τους θωράκιση αποτελούσαν μια “ελαφρότερη” εκδοχή των Μυκηναίων ευγενών, όπως μεταξύ άλλων υποστηρίζουν οι Fuller (2008) και Kygiazis (2012a) και αναλύθηκε διεξοδικά στην 3.2).

Αυτές οι λεπτομέρειες θα πρέπει να θεωρούνται σημαντικές γιατί η δυνατότητα κατοχής του οπλισμού των Άγγλων τοξοβόλων με ίδια μέσα ομοιάζει με την περίπτωση της Αρχαϊκής Ελλάδας, όπου ο νέος τύπος πολεμιστή, ο ελεύθερος αγρότης-πολίτης-οπλίτης, είχε τη δυνατότητα μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνικής ομάδας που άνηκε (πόλη-κράτος ή χωριά) να υπερασπίζεται αποτελεσματικά τα υπάρχοντα του. Η ιστορική πραγματικότητα αποδεικνύει ότι το αγγλικό τόξο που χρησιμοποιούσαν οι ελεύθεροι Άγγλοι αγρότες λειτουργούσε ως “εξισωτής δυνάμεων” στο πεδίο της μάχης έναντι των βαριά οπλισμένων ευγενών-θωρακισμένων ιπποτών.

Νομίζουμε ότι το σχόλιο του Fuller (2008) για τις ελληνικές οπλιτικές φάλαγγες (ενότητα 3.2) ότι “η μεταβολή αυτή ήταν εξισωτική και δημοκρατική επειδή έθετε τον ευγενή με τον απλό πολίτη σε ίση μοίρα στο πεδίο της μάχης” βρίσκει όμοια την εφαρμογή του στην περίπτωση της τελευταίας φάσης της φεουδαλικής Αγγλίας με

και σε αυτή αποδίδει τις σπουδαίες αγγλικές νίκες στο Κρεσού, το Πουατιέ και το Αζινκούρ κατά τον *Εκατονταετή Πόλεμο* 1337-1453.

¹⁸⁵ Οι Άγγλοι τοξοβόλοι ήταν δυνατόν να διαθέτουν ανάλογα με τη διαμόρφωση του οπλισμού τους επιπλέον και ξίφος ευρωπαϊκού τύπου με ίσια μύτη ή στιλέτο.

την περίπτωση των Άγγλων τοξοτών.¹⁸⁶

Η μεγάλη λοιπόν αξία του longbow ως “εξισωτή δυνάμεων” στο πεδίο της μάχης μεταξύ των υπέρτερα οπλισμένων ιπποτών αλλά και ως “πολλαπλασιαστή ισχύος”¹⁸⁷ αποδείχθηκε στην πράξη μέσω μιας σειράς πολεμικών αναμετρήσεων, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια. Οι Bean (1973) και Μουρατίδης (1998, 453) επιβεβαιώνουν την άποψη των Fuller και Kyriazis περί των κοινωνικών μεταβολών που προκάλεσε η μεταβολή στην στρατιωτική τεχνολογία, υποστηρίζοντας ότι από τις αρχές του 14^{ου} αι. οι ιππότες άρχισαν να χάνουν το μονοπώλιο που είχαν σαν μοναδικοί πολεμιστές στη μάχη συμπληρώνοντας ότι “με την εμφάνιση των πεζών στρατιωτών και της υπεροχής τους σε πολλές μάχες η παρακμή (σ.σ. των ιπποτών) είχε ήδη αρχίσει...με αποτέλεσμα να χάσουν την πολιτική και κοινωνική τους δύναμη..”.

Η δεύτερη παράμετρος υπεροχής της αγγλικής στρατιωτικής στρατηγικής αφορά τη μεταβολή στη στρατιωτική οργάνωση του αγγλικού στρατού η οποία διαφοροποιήθηκε από τα τετριμμένα πρότυπα οργάνωσης της φεουδαλικής Αγγλίας και της ηπειρωτικής Ευρώπης. Ο Fuller (2008, 417-420) αναφέρει ότι ο βασιλιάς Εδουάρδος Γ΄ πριν την αποφασιστική αγγλική νίκη στο Crecy επί των Γάλλων είχε προχωρήσει σε μια ουσιαστική μεταβολή στο σύστημα στρατολόγησης του αγγλικού στρατού. Καθώς η εμπειρία τον είχε διδάξει ότι οι φεουδαρχικοί επίστρατοι ήταν ακατάλληλοι για πόλεμο στην ηπειρωτική Ευρώπη αποφάσισε να συγκροτήσει μια νέα στρατιωτική δύναμη μέσω των *Επιτροπών Συλλογής*, ενός συστήματος το οποίο

¹⁸⁶ Υπό το πρίσμα της διαδραστικής ανάλυσης που ακολουθείται εδώ, είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι το longbow αποτελούσε ένα “στρατηγικό” όπλο κρούσεως για την εποχή του, ένα σύστημα δηλαδή που μπορεί να καθορήσει σημαντικά σε τακτικό επίπεδο την έκβαση μιας σύγκρουσης, όπως φερειπὴν τα σύγχρονα αμερικανικά στρατηγικά βομβαρδιστικά B52H, B1 Lancer και B2 Spirit. Η άποψη μας αυτή ενισχύεται και από τη γνώμη και τα σχόλια του Nicholas Rodger προς εμάς, ότι οι Άγγλοι τοξοβόλοι (*bowmen*) ήταν κυρίως ελεύθεροι αγρότες, που πιθανότατα είχαν τη δυνατότητα αγοράς και γενικά κατοχής του ατομικού τους οπλισμού (τόξου) τους οποίους και χαρακτηρίζει ως “σύμβολα της ελευθερίας των αγροτών”, και ως “μια σεβάσμιμα εικόνα της αγγλικής εθνικής μυθολογίας” (σ.σ. ο μύθος του Ρομπέν των δασών που πολεμά υπέρ των αδυνάτων και εναντίων των πλουσίων) και συμπληρώνει ότι ο μεσαιωνικός κόσμος είχε βαθιά συνείδηση της σημασίας των Άγγλων ελεύθερων αγροτών-τοξοβόλων ως προς τη δυνατότητα τους να εξουδετερώνουν τους βαριά οπλισμένους ιππότες και ευγενείς, των οποίων η υπέρτερη και ακριβή θωράκιση τους καθιστούσε *de facto* σε πλεονεκτική θέση έναντι των λαϊκών οπλιτών στρατιωτών, μέχρι την έλευση του longbow.

¹⁸⁷ Για τις έννοιες του *εξισωτή δυνάμεων* και του *πολλαπλασιαστή ισχύος* δεξ και Κυριαζής και Σπανός (2000) και (υποσημείωση 47).

κατά καιρούς είχαν εφαρμόσει και οι προκάτοχοι του στο θρόνο, ο πατέρας και ο παππούς του.

Σύμφωνα με το σύστημα αυτό οι *σερίφηδες* (τοπικοί αστυνομικοί διοικητές) και οι επίτροποι συλλογής αρχικά συνέτασσαν έναν κατάλογο με όλους τους γαιοκτήμονες. Στη συνέχεια διέτασσαν όσους κατείχαν γη ή ενοικιαζόμενη περιουσία αξίας 5 λιρών να παράσχουν έναν τοξότη, όσους είχαν περιουσία 10 λιρών να παράσχουν έναν *χόμελερ*¹⁸⁸ και όσους είχαν υπάρχοντα αξίας άνω των 25 λιρών να παράσχουν έναν μη τοξότη στρατιώτη. Η διαδικασία αυτή έφτανε μέχρι τους μεγάλους φεουδάρχες, οι οποίοι αναλογικά με τις οικονομικές τους δυνατότητες υποχρεούνταν να οργανώσουν συχνά ακόμη και ολόκληρες στρατιωτικές ομάδες. Βάσει αυτής της διαδικασίας ο λόρδος του Τάλμποτ Ριχάρδος στρατολόγησε 14 ιππότες, 60 μη τοξότες στρατιώτες και 82 τοξότες, και ο κόμης της Οξφόρδης John de Vere 23 ιππότες, 44 μη τοξότες στρατιώτες και 63 τοξότες (Oman, 1924, repr., 1991).

Είναι προφανές ότι μέσω της μεθόδου αυτής, η ιδιωτική πρωτοβουλία αναλάμβανε, ανάλογα με την οικονομική επιφάνεια των πιο εύπορων στρωμάτων της κοινωνίας (πάνω από 5 λίρες) να χρηματοδοτήσει την παρουσία ενός ή περισσότερων στρατιωτών στην υπηρεσία του βασιλιά και κατ' επέκταση του κράτους όταν αυτό βρίσκονταν στα πρόθυρα εμπόλεμης κατάστασης.

Υπό την έννοια αυτή, το σύστημα μοιάζει ως μια μορφή “συνεργασίας ιδιωτικού-δημοσίου” και η οποία όπως διαπιστώθηκε στο κεφ. 3, βρίσκει την εφαρμογή της στο σύστημα της *τριηραρχίας*, όπου την συντήρηση ενός πολεμικού σκάφους χρηματοδοτούσαν οι πιο εύποροι πολίτες της Αθηναϊκής δημοκρατίας, στη δε περίπτωση της Αγγλίας η συνεργασία ιδιωτικού-δημοσίου κατά την εποχή της περιόδου της Ελισάβετ Α΄, δηλαδή μετά το 1558 λάμβανε το χαρακτήρα μεικτών επιχειρήσεων κουρσάρων ιδιωτών και βασιλικών γαλεονιών σε κοινούς στολίσκους, όπως διαπιστώθηκε στην 7.5.)

Το νέο αγγλικό σύστημα επιστράτευσης που περιγράφεται εδώ, μοιάζει σε μια ακόμη λεπτομέρεια με την τριηραρχία: όπως ο εκάστοτε Αθηναίος τριηραρχος όφειλε να παρέχει υπηρεσία διοικητή του σκάφους, και σε περίπτωση που δεν ήταν αυτό δυνατόν όφειλε να βρει (και προφανώς να μισθώσει) αντικαταστάτη, έτσι και όσοι γαιοκτήμονες δεν μπορούσαν να υπηρετήσουν προσωπικά επί του πεδίου της μάχης,

¹⁸⁸ Οι *χόμελερ* ή *χόμπιλαρ* ήταν έφιππο πεζικό που έφερε δώρατα ή τόξα και στρατολογήθηκαν πρώτη φορά στη Σκωτία, προκειμένου να επιχειρούν μαζί με το πεζικό στις εκεί επιχειρήσεις.

όφειλαν να βρουν αντικαταστάτες και αν αυτό δεν ήταν εφικτό, πλήρωναν πρόστιμο 1 λίρα για κάθε τοξότη, 3 λίρες, 6 σελίνια και 8 πένες για κάθε χόμπελερ και 6 λίρες, 13 σελίνια και 4 πένες για κάθε στρατιώτη.

Η υποχρέωση εξεύρεσης ικανών πολεμιστών αλλά και συμμετοχής στις πολεμικές επιχειρήσεις του βασιλιά υπέκρυπτε και μια άλλη αφανή παράμετρο: ότι οι μεγαλογαιοκτήμονες, όπως και οι Αθηναίοι τριήραρχοι όφειλαν να επιλέξουν και να επιμεληθούν των καλύτερων επιλογών. Τυχόν κακή επιλογή στρατιωτών σήμαινε μειωμένη απόδοση στη μάχη, γεγονός που επηρέαζε την ίδια την τύχη των ευγενών-γαιοκτημόνων-ιπποτών εφόσον και αυτοί όφειλαν να συνδράμουν προσωπικά στις επιχειρήσεις του βασιλιά. Κατά αντιστοιχία, η επίδειξη ορθολογικής συμπεριφοράς απαιτούσε από τους Αθηναίους τριήραρχους να επιμεληθούν την αποτελεσματική κατασκευή του σκάφους τους εξασφαλίζοντας την βέλτιστη απόδοση του, αφού σε διαφορετική περίπτωση κινδύνευε η ίδια τους η ζωή!

Ο Fuller (2008, 419-420) αναφέρει ότι ο νέος τύπος στρατού που πολέμησε στα γαλλικά εδάφη ήταν στρατός επιλέκτων, (σ.σ., όπως πχ., οι σπαρτιατικές φάλαγγες, ο θηβαϊκός *Ιερός Λόχος* ή οι *επίλεκτοι* της Αιτωλικής Συμπολιτείας κατά την αρχαιότητα) οργανωμένος, πειθαρχημένος και πληρωμένος από το βασιλιά, γεγονός το οποίο σημαίνει ότι ήταν δυνατόν το στέμμα και όχι αποκλειστικά οι ευγενείς-γαιοκτήμονες να αναλάβει εναλλακτικά τη χρηματοδότηση του στρατεύματος, όπως η Αιτωλική Συμπολιτεία με τους επαγγελματίες οπλίτες.

Την άποψη αυτή επιβεβαιώνουν και οι Henrick (1982) και Bartlett (1995) που υποστηρίζουν ότι το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης των αγγλικών στρατιωτικών τμημάτων σε συνδυασμό με το longbow αλλά και η χρήση πικοφόρων και του πυροβόλου όπλου συνετέλεσαν στην παρακμή του συστήματος ασφάλειας που βασίζονταν στην υπηρεσία των ιπποτών. Τέλος, ο Hardy (2012, 79) συμπληρώνει ότι ο μισθός ενός τοξότη ισοδυναμούσε με αυτόν ενός έμπειρου τεχνίτη, συνεπώς δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητος.

Τρίτη παράμετρος υπεροχής της αγγλικής στρατιωτικής στρατηγικής ήταν και η εφαρμογή της ενδεδειγμένης στρατιωτικής τακτικής επί του πεδίου της μάχης. Συνήθως οι τοξότες τοποθετούνταν σε σχήμα τριγώνου στα πλάγια των υπόλοιπων πεζοπόρων τμημάτων με σκοπό η παράταξη να σχηματίζει ένα σχήμα “V” ενώ όταν ο στρατός αμύνονταν τοποθετούνταν μπροστά από τους πεζούς. Σταδιακά, η σύνθεση των αγγλικών δυνάμεων μεταβλήθηκε υπέρ της αυξημένης παρουσίας τοξοβόλων.

Η αρχική αναλογία κατά τα μέσα του 14^{ου} αι. ήταν 3:1 υπέρ των τοξοβόλων, και κατόπιν αυξήθηκε σταδιακά σε 5:1 και άνω, ενώ μια πηγή της εποχής του 1475 (Teller Rolls) δίνει αναλογία 8:1 αλλά μάλλον η ορθότητα της ελέγχεται. Για παράδειγμα το 1453 ο John Talbot διέθετε στην υπό αγγλική κατοχή βόρεια Γαλλία 80 στρατιώτες (μάλλον πικοφόρους) και 800 πεζούς τοξότες για να αντιμετωπίσει τις γαλλικές δυνάμεις, ενώ ο διέθετε John Baker 25 άνδρες και 250 τοξότες (Bartlett, 1995, 15). Αν ήταν πράγματι έτσι, τότε η αναλογία είναι ακόμη μεγαλύτερη, της τάξεως του 10:1.

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής των 3^{ων} παραμέτρων από κοινού ήτοι, της χρήσεως επίλεκτων ανδρών με λαϊκή προέλευση, σε συνδυασμό με τη χρήση ενός “στρατηγικού” για την εποχή του όπλου, του αγγλικού τόξου, και της ορθής στρατιωτικής τακτικής φάνηκαν σχεδόν αμέσως επί του πεδίου της μάχης, με καταστρεπτικά αποτελέσματα για τους αντιπάλους των Άγγλων. Μεταξύ των τελών του 13^{ου} αι. και των αρχών του 14^{ου}, η αξία του longbow ως πολλαπλασιαστική ισχύος είχε πλήρως αναδειχθεί μέσω μιας σειράς νικηφόρων αποφασιστικών μαχών για το αγγλικό βασίλειο.

Αν και οι αγγλικές δυνάμεις υπό τον Κόμη του Σέρεν, Sir Hugh Gressingham αρχικά είχαν ηττηθεί στη Μάχη της Γέφυρας του Στέρλιγκ το 1297 από τις σκωτσέζικες δυνάμεις υπό τον William Wallace, το αποτέλεσμα υπήρξε τελείως διαφορετικό ένα χρόνο μετά κατά τη Μάχη του Φάλκιρκ, όπου οι δυνάμεις του Άγγλου βασιλιά Εδουάρδου Α΄, οι οποίες διέθεταν 2000 τοξότες επί συνολικής δυνάμεως 15000 ανδρών, μέσω ενός καταγισμού βελών προκάλεσαν σύγχυση και σταδιακή αποσύνθεση των σκωτσέζων πικοφόρων (pikemen) οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε σχηματισμό τετραγώνων ή κύκλων που ονομάζονταν *schiltrons* και ήταν της ίδιας φιλοσοφίας οργάνωσης με τις ελληνικές οπλιτικές φάλαγγες.

Σημαντική πληροφορία είναι αυτή του Hardy (2012, 46) ότι οι τοξότες που χρησιμοποιήσε ο αγγλικός στρατός στο Φάλκιρκ αποτελούνταν από Άγγλους αγρότες από τα λαϊκά στρώματα και όχι ξένους μισθοφόρους, ακολουθώντας δηλαδή μια φιλοσοφία σύνθεσης έμψυχου δυναμικού παραπλήσιας με αυτή των ελληνικών φαλαγγών, οι οποίες απαρτίζονταν αποκλειστικά από οπλίτες με κοινή καταγωγή και ιδανικά που συμερίζονταν κοινές αρχές και αξίες, μια διαχρονική μακρο-κουλτούρα.

Αξίζει μια περαιτέρω σύντομη ανάλυση των σκωτσέζικων σχηματισμών μάχης, των *schiltrons*. Μεταξύ των τετραγώνων ή κύκλων των λογχοφόρων –

πικοφόρων (η πίκια [*pika*] αποτελούσε μια μακριά λόγχη, όπως περίπου το δόρυ) υπήρχαν ομάδες τοξοβόλων και έμπροσθεν όλου του σχηματισμού πάντα τοποθετούνταν φράκτες από πασσάλους με σκοπό να δυσχεράνουν την προέλαση του εχθρικού ιππικού. Ο συνδυασμός του δύσβατου του εδάφους μπροστά από την σκωτσέζικη παράταξη με τη συμπαγή άμυνα (οι πρώτες σειρές χαμήλωναν τις λόγχες τους σε θέση μάχης ενώ οι πίσω σειρές τις κρατούσαν σε όρθια θέση, όπως δηλαδή οι ελληνικές φάλαγγες) απέβαινε ανασταλτικός παράγων για το εχθρικό ιππικό.

Τα *schiltrons* ήταν δυνατόν μετά την εξουδετέρωση του εχθρικού ιππικού να περάσουν στην αντεπίθεση και ακόμη και έναντι ισχυρότερων αντιπάλων να επικρατήσουν στο πεδίο της μάχης λόγω της συμπαγούς τους οργάνωσης και πειθαρχίας, όπως συνέβη στη Μάχη του Μπάνοκμπερν (1314), όπου η ανικανότητα του αγγλικού ιππικού να τα διασπάσει και η μη σωστή και έγκαιρη συμμετοχή των Άγγλων τοξοτών, συνετέλεσαν στην ήττα των Άγγλων αν και υπερτερούσαν σε αριθμούς πιθανόν ως και 4:1 (6500 Σκωτσέζοι και 13700-25000 Άγγλοι).¹⁸⁹

¹⁸⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Σκωτσέζοι που εφάρμοσαν τους σχηματισμούς των *schiltrons*, δεν ήταν πιθανώς οι πρώτοι που υιοθέτησαν αυτή την οργάνωση που παραπέμπει στις ελληνικές οπλιτικές φάλαγγες. Αντίστοιχοι σχηματισμοί είχαν υπάρξει σε ταυτόσημη περίπου χρονική περίοδο και χρησιμοποιήθηκαν στον αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελβετών το 1291 και αργότερα στους πολέμους τους με τους Βουργουνδούς της περιόδου 1476-77. Οι Ελβετοί πικοφόροι-λογοφόροι είχαν παραπλήσια φιλοσοφία οργάνωσης με τις ελληνικές φάλαγγες, κάτι που συνέβαινε και με τις περιπτώσεις των φλαμανδικών σχηματισμών (οι οποίοι ονόμαζαν το μακρύ δόρυ ως *geldon*) που συνέτριψαν μια στρατιωτική δύναμη Γάλλων ιπποτών στο Courtrai το 1302. Οι Ουαλοί εφάρμοσαν, τα *schiltrons* το 1282 και το 1295 αλλά με μικρή επιτυχία ενώ και οι Γερμανοί μισθοφόροι *landsknechts* του 15^{ου}-16^{ου} αι. εφάρμοσαν παραπλήσιες τακτικές (δες Oman, 1924, repr. 1991; Verbruggen, 1997). Η συσχέτιση με την ελληνική οπλική φάλαγγα αναδεικνύεται και υπό την “αντίστροφη” οπτική. Ο Warry (1991) αναφερόμενος κυρίως στις μακεδονικές φάλαγγες που το μακρύ δόρυ, η *σάρισα* ομοιάζε περισσότερο με τη μεσαιωνική πίκια, ονομάζει τους Έλληνες οπλίτες ως “*Μακεδόνες πικοφόρους*”, κάτι που κάνει και ο Ray (2012) αποδεικνύοντας έτσι ότι η ιστορική έρευνα έχει ήδη αποδώσει εννοιολογικά την ομοιότητα των στρατιωτικών αυτών συστημάτων. Ένα σημαντικό επιπλέον χαρακτηριστικό είναι ότι οι σχηματισμοί των λογοφόρων φαλαγγιτών της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου χρησιμοποιήθηκαν από πολιτικές οντότητες που, όμοια με πολλές ελληνικές της αρχαιότητας όπως η Αθηναϊκή Δημοκρατία και οι Συμπολιτείες των Αχαιών και των Αιτωλών κλπ., διακρίνονταν αν όχι από ακραιφνή δημοκρατικά καθεστώτα, τουλάχιστον από κρατικές οντότητες όπου η συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων ήταν σημαντική (Ελβετία, Σκωτία, Αγγλία, Φλάνδρα). Σε αντιστοιχία με τις περιπτώσεις της χρήσης των φαλαγγών της αρχαιότητας υπό μη δημοκρατικά καθεστώτα όπως η Σπάρτη, η Θήβα και η Μακεδονία, οι Ευρωπαίοι πικοφόροι υπηρετούσαν και σε χώρες με μη

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Soar (2004, 81), η σωστή οργάνωση του αγγλικού στρατού συνετέλεσε στην αποσύνθεση και καταστροφή των σκωτσέζικων schiltrons στην μάχη του Χάλιντον Χίλ από τις οι μαζικές ομοβροντίες των Άγγλων τοξοβόλων, των οποίων οι σχηματισμοί διακρίνονταν από σημαντική πειθαρχία και τάξη αλλά και σε αντιστοιχία με τα schiltrons και τις ελληνικές φάλαγγες, απαρτίζονταν από ελεύθερους αγρότες υπό τα όπλα που διέθεταν οργανωμένη παράταξη με σχηματισμό βάθους σε σειρές.

Όπως αναφέρει και ο Bean (1973) οι επιτυχίες των Άγγλων τοξοβόλων επαναλήφθηκαν και σε μια σειρά από αποφασιστικές μάχες στο μέτωπο της βόρειας Γαλλίας, στο Crecy (1346), στο Durham δυο μήνες αργότερα στο μέτωπο της Σκωτίας, και ξανά στη Γαλλία, στο Poitiers (1356) και το Agincourt (1415). Κατά τη μάχη στο Crecy οι Άγγλοι διέθεταν δύναμη 18000 ανδρών με σύνθεση 4000 στρατιωτών γενικών καθηκόντων (men at arms), 11000 τοξοβολιστών και 3000 πικοφόρων.¹⁹⁰

Οι τοξότες στη μάχη σχημάτιζαν παράταξη βάθους οκτώ σειρών, όπως συνήθως οι ελληνικές φάλαγγες (Hanson, 2009). Η μάχη έληξε με τον θάνατο 1500

δημοκρατική διακυβέρνηση, όπως η Γαλλία ή η Ισπανία με τα φημισμένα στρατιωτικά τμήματα, γνωστά ως *tercios*. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει το προηγούμενο συμπέρασμα μας στο κεφ. 3, ότι η ύπαρξη της φάλαγγας είναι μια από τις προϋποθέσεις για την ανάδειξη της δημοκρατίας, όχι όμως η μοναδική και όχι κατά συνθήκη απαραίτητη. Στην περίπτωση της Αγγλίας που εξετάζουμε εδώ, αντί της οπλικής φάλαγγας, οι Άγγλοι ανέπτυξαν συντεταγμένους σχηματισμούς με συνοχή, πειθαρχία, άμιλλα και “ομόνοια” μεταξύ τους, που αντί του δόρατος, όπως τα σκωτσέζικα schiltrons, χρησιμοποιούσαν με μεγάλη επιτυχία το αγγλικό τόξο, το longbow.

¹⁹⁰ Αν η υπόθεση του Hardy (2012) ότι οι 11000 Άγγλοι τοξότες επιτύγχαναν λόγω της πειθαρχίας, του σωστού συντονισμού και της υψηλής τους εκπαίδευσης ταχυβολία 5 βελών ανά λεπτό, τότε είναι προφανές ότι η μαθηματική αναγωγή αποδίδει 55000 βέλη ανά λεπτό! Δεδομένης της υψηλής τους διατηρητικής ικανότητας είναι δυνατόν να εξηγηθεί η συντριβή του γαλλικού ιππικού των ευγενών-ιπποτών όχι μόνο στο Κρεσύ, αλλά και στο Πουατιέ και το Αζινκούρ. Αν οι Άγγλοι τοξότες έβαλλαν εύστοχα υποθετικά επί 5 λεπτά (αδειάζοντας και τις εφεδρικές φαρέτρες τους) θεωρητικά θα ήταν δυνατόν να εξαπέλυσαν ως μέγιστο μέγεθος 250.000 φονικά βλήματα! Το φονικό “χαλάζι” των αγγλικών τοξοβόλων θυμίζει έντονα τις γλαφυρές περιγραφές των Γερμανών στρατιωτών του ανατολικού μετώπου κατά τον Β΄ΠΠ, οι οποίοι αντιμετώπισαν μετά τον 1942 τις μαζικές ομοβροντίες των σοβιετικών βλημάτων πυροβολικού, των τρομερών BM13 *katyusha*, και οι οποίες είχαν γίνει ο μόνιμος εφιάλτης τους, όπως παρουσιάζεται σε σειρά ιστορικών ντοκιμαντέρ! Οι μάχες αυτές των Άγγλων τοξοτών αποδεικνύουν ότι η μεταβολή στη στρατιωτική τεχνολογία εμπεριέχει και μια σειρά άλλων, όχι ίσως εμφανών κοινωνικών διαστάσεων.

Γάλλων ιπποτών. Στο Poitiers οι Άγγλοι τοξότες απεδείχθησαν ξανά ανώτεροι από τους Γάλλους και Ιταλούς μισθοφόρους τοξότες που έκαναν χρήση *βαλίστρας* (crossbow) και των Γάλλων έφιππων ιπποτών, τους οποίους και αποδεκάτισαν, κάτι που επαναλήφθηκε και κατά τη μάχη του Agincourt. Ήταν αναμφίβολα στρατιωτικές νίκες όπου το κύριο σώμα των νικητών αποτελούνταν από προσωπικό λαϊκών κοινωνικών τάξεων ενώ το κυριότερο τμήμα του ηττημένου εχθρικού αποτελούνταν κυρίως από επίλεκτους ευγενείς και μισθοφόρους και αυτή η κοινωνική διάσταση δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί.

Η αδιαφιλονίκητη σημασία του longbow στα πεδία των μαχών επιβεβαιώθηκε το 1461 στη Μάχη του Τόουτον, όπου οι δυνάμεις του Εδουάρδου, δούκα της Υόρκης συνέτριψαν τις βασιλικές του Ριχάρδου Β΄ (οίκος Lancaster) στην πιο αποφασιστική σύγκρουση της Α΄ φάσης του “Πολέμου των Ρόδων”. Βέβαια, στη νίκη των δυνάμεων του δούκα της Υόρκης συνετέλεσε αποφασιστικά μια αστάθμητη παράμετρος, ωστόσο καθοριστική: οι τοξότες του, έριχναν μαζικές ομοβροντίες βελών στα βασιλικά τμήματα έχοντας με το μέρος τους ευνοϊκή την φορά του ανέμου, εν αντιθέσει με τους αντίπαλους τους! Τέλος, κατά τη μάχη του Bosworth του 1485 οι Άγγλοι τοξότες, που εξακολουθούσαν να είναι κυρίως γεωργοί, δηλαδή λαϊκοί πολεμιστές, έφεραν μαζί τους τον δικό εξοπλισμό, με κυριότερο το τόξο (Soar, 2004, 91).

Παρά το γεγονός ότι η Αγγλία κατά τα τέλη του 16^{ου} αι., την εποχή των Τυδώρ, ακολουθώντας την γενικότερη τάση στην ηπειρωτική Ευρώπη, άρχισε να αντικαθιστά το τόξο ως κύριο όπλο των δυνάμεων της στην ξηρά με το πυροβόλο όπλο (κανόνι) και το μουσκέτο (harquebus), κάτι που δεν έγινε δίχως έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών και των αρνητών του τόξου, εντούτοις με διατάγματα τόσο του Ερρίκου Η΄ του 1515, όσο και της Ελισάβετ Α΄ την περίοδο 1558-1603, το τόξο παρέμενε υποχρεωτικά ως μέσο στρατιωτικής εκπαίδευσης των νέων, οι οποίοι όφειλαν να μαθαίνουν τη χρήση του ιδιωτικά, από τους γονείς τους. Το κράτος τώρα ευνοώντας την ανάδειξη των τοπικών πολιτοφυλακών (*militia*) παρείχε το ίδιο τόξα στους πολίτες μεταξύ 18-46 ετών (σελ. 107-108).

Τέλος, το 1625 έγινε μια προσπάθεια αναβίωσης του τόξου ως συνδυασμού με το δόρυ ως ενιαίο όπλο από τον William Neade, αλλά με μικρή επιτυχία καθώς είχε ξεπεραστεί πια τεχνολογικά. Μικρή ήταν και η συμβολή του τόξου στην έκβαση του κατοπινού αγγλικού εμφύλιου πολέμου (1642–1651), καθώς χρησιμοποιήθηκε μόνο

από βοηθητικά τμήματα. Ο Black (2010) αναφέρει ότι το αργότερο ως το 1680, ο συνδυασμός μουσκέτου και λόγχης είχε εξαφανίσει από τα ευρωπαϊκά πεδία μάχης και τους πικοφόρους οπλίτες. Ο πίνακας 26 παρουσιάζει συναθροιστικά στην ανάλυση αυτής της ενότητας και για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό, τις ομοιότητες και της διαφορές των ελληνικών φαλαγγών σε σχέση με τους αντίστοιχους αγγλικούς σχηματισμούς τοξοτών.

Πίνακας 26: Ομοιότητες και διαφορές της ελληνικής φάλαγγας με τους Άγγλους τοξοβόλους της περιόδου 1215-1688

	Ομοιότητες	Διαφορές
Κοινωνική σύνθεση	Ελεύθεροι αγρότες υπερασπίζονται και πολεμούν για τη χώρα τους	Οι Έλληνες οπλίτες δεν πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους σε αντίθεση με τους Άγγλους τοξότες
	Πολίτες με κοινή καταγωγή, φυλή, ιδανικά και αξίες	Οι Έλληνες οπλίτες αποτελούσαν μια “εκδοχή” της κοινωνίας καθώς δεν διέθεταν όλοι τη δυνατότητα κατοχής του οπλισμού του οπλίτη, σε αντίθεση με τους Άγγλους τοξοβόλους
	Οι στρατιώτες προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα	Οι Άγγλοι τοξότες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα συμμετοχικότητας στη λήψη αποφάσεων με άμεσες δημοκρατικές διαδικασίες
	Αποτελούσαν μια μόνιμη πολιτοφυλακή	Οι Άγγλοι τοξότες εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην υπηρεσία του στέμματος ενώ πχ., οι Αθηναίοι οπλίτες δεν ήταν υπόλογοι στον βασιλιά αλλά στην “πολιτεία”
Στρατιωτική οργάνωση	Χρησιμοποιούσαν τον δικό τους ατομικό οπλισμό που είτε αγόραζαν είτε κατασκεύαζαν μόνοι τους	Οι ελληνικές φάλαγγες χρησιμοποιούν ως κύριο όπλο το δόρυ και οι αγγλικοί σχηματισμοί το τόξο
	Χρησιμοποιούσαν πιο “ελαφρότερες” εκδοχές θωράκισης σώματος από αυτές των αριστοκρατών-ιπποτών	Οι ελληνικές φάλαγγες αποτελούνται μόνο από δορατοφόρους οπλίτες στην αρχή. Οι Άγγλοι τοξότες ήταν δυνατόν να πολεμήσουν χωρίς ή συνήθως με τη συνδρομή άλλου τύπου στρατιωτικών τμημάτων
	Η ελληνική οπλιτική φάλαγγα μοιάζει σε δομή οργάνωσης με τα συνταγμένα αγγλικά τμήματα τοξοτών και τα σκωτσέζικα <i>schiltrons</i> .	Οι ελληνικές φάλαγγες πολεμούσαν σε σχηματισμό μάχης τετραγώνου ενώ οι Άγγλοι τοξότες:
Και οι δύο σχηματισμοί συνήθως διέθεταν παράταξη βάθους οκτώ σειρών	i) σε σχηματισμό μάχης τετραγώνου αλλά με συμπλήρωμα πικοφόρων μπροστά ή πίσω από τους τοξότες ii) στα πλάγια σχηματίζοντας στην παράταξη ένα “V”	

Πηγή: Ίδια επεξεργασία

Το τελικό συμπέρασμα στην ενότητα αυτή έχει να κάνει με το συσχετισμό της ανάδειξης των μαζικών συντεταγμένων τμημάτων των Άγγλων τοξοβόλων με τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις. Ο Downing (1992) παρατηρεί ότι σταδιακά στην Ευρώπη μετά τον 15^ο αι. παρατηρήθηκε μεταβολή στη στρατιωτική οργάνωση, από τις μικρές αποκεντρωμένες υπηρεσίες ιπποτών στους μεγάλους τακτικούς στρατούς, την οποία και χαρακτηρίζει ως *στρατιωτική επανάσταση* (military revolution).

Ο M. Weber (1982, 324-325) αναδεικνύει αυτή την συσχέτιση στρατιωτικής οργάνωσης και εκδημοκρατισμού από τον 15^ο αι. και μετά ως εξής: *“η βάση του εκδημοκρατισμού είναι φύσει στρατιωτική, αναδύκνείται μέσω των συντεταγμένων μονάδων πεζικού, τους οπλίτες και τους συντεχνιακούς στρατούς (guild armies) του Μεσαίωνα.....η στρατιωτική πειθαρχία σήμαινε τον θρίαμβο της δημοκρατίας διότι η κοινότητα επιθυμούσε και επεδίωκε να εξασφαλίσει τη συνεργασία των μη αριστοκρατικών μαζών οπλίζοντας τες πέραν των όπλων και με πολιτική δύναμη”*.

Ο Weber, υπό την δική του οπτική στο σημείο αυτό φαίνεται να έχει αντιληφθεί το διαχρονικό συσχετισμό της ανάδειξης των μαζικών στρατιωτικών δυνάμεων πεζικού από την εποχή των οπλιτών της ελληνικής αρχαιότητας, ως την μετα-μεσαιωνική Ευρώπη ως ένα, κατά δική μας ερμηνεία, “μηχανισμό δυναμικού εκδημοκρατισμού” των κοινωνιών τις διάφορες πτυχές του οποίου έχει αναδείξει μεταξύ άλλων ο Κυριαζής (2014) με μια σειρά σχετικών τέτοιων μελετημάτων για την αρχαία Ελλάδα, κάτι που αναλύθηκε εδώ εκτενώς στο κεφ. 3.

Ο Downing (1992, 25) συμπληρώνει την άποψη του Weber (1982, 324-325) υποστηρίζοντας ότι *“ήταν η αλλαγή από τις φεουδαλικές πολιτοφυλακές στους οργανωμένους και εξοπλισμένους στρατούς....(σ.σ. που αναδεικνύουν) το πλέγμα στρατιώτη-πολίτη”* και συνεχίζει (σελ. 56-57) υποστηρίζοντας ότι ο φεουδαλικός τρόπος πολέμου δεν κινητοποιούσε εθνικές δυνάμεις/στρατούς αλλά επαφίονταν κυρίως στη συνεισφορά των ιπποτών, των οποίων ο οπλισμός ήταν ιδιαίτερα ακριβός. Πειθαρχία και συνοχή δεν υφίσταντο καθώς δεν υπήρχε κοινή στρατιωτική εκπαίδευση αλλά η όλη έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων βασιζόνταν στην προσωπική πρωτοβουλία και ικανότητα των ιπποτών, τα κύρια κίνητρα των οποίων ήταν η ανδραγαθία και η στρατιωτική τιμή.

Όπως γλαφυρά παρατηρεί ο Oman (1898, repr. 2012, 592,) *“οι ιππότες στην πραγματικότητα δεν ήταν κάτι λιγότερο από έναν οπλισμένο όχλο”*. Οι περιγραφές αυτές των Oman, Weber και Downing μας επιτρέπουν να προβούμε στην

εννοιολογική σύζευξη με τον ελληνικό τρόπο πολέμου, που για τον Hanson (2009) αποτελεί την απαρχή του “*Δυτικού Τρόπου Πολέμου*”. Κι αυτό, γιατί οι ελληνικές οπλικές φάλαγγες εκφράζουν μια εκδοχή αυτής της δυναμικής αλλαγής, από την αριστοκρατία και τους Μυκηναίους ευγενείς στη δημοκρατία και την οπλική φάλαγγα.

Κατά αντιστοιχία στην Αγγλία, αποδεικνύουμε εδώ τη μετάβαση από τους ιππότες της φεουδαρχικής εποχής, στους παλλαϊκούς στρατούς τοξοβόλων/πικοφόρων (περίοδος 1300-1500) και κατόπιν, μουσκετοφόρων, που ο Dowling (1992, 64-66) οριοθετεί στην περίοδο 1500-1650, όπου η υπεροχή των δυνάμεων πεζικού καθίσταται αδιαφιλονίκητη (σελ. 62).

Ονομάζουμε, έχοντας υπ’ όψιν όλα τα ανωτέρω, αυτή τη νέα κατάσταση στη αρχαία Ελλάδα και την Αγγλία ως “δυναμική δημοκρατική μεταβολή στη στρατιωτική μακρο-κουλτούρα”.

7.7.2.) Η κοινωνική σύνθεση του “*Νέου Τύπου Στρατού*” του Κρόμγουελ κατά τον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο

Αν και η χρήση του τόξου όπως αναφέρθηκε στην 7.7.1.) ως κύριου οπλικού συστήματος του αγγλικού στρατού υποχώρησε αισθητά από τον 17^ο αι. και σταδιακά αντικαταστάθηκε από τα πυροβόλα όπλα (μουσκέτο, κανόνι) εντούτοις, η κοινωνική διάσταση του, που βασίστηκε στη μείζονα συμμετοχή των τοξοβόλων οπλιτών για τους 14-16^{ου} αι., αν και έφθινε, εντούτοις δεν έπαψε να υφίσταται. Ο Όλιβερ Κρόμγουελ, ο οποίος αποτέλεσε ένθερμο ιδεολογικό υποστηρικτή του αγγλικού κοινοβουλίου και ο οποίος το 1644 είχε ήδη εκλεγεί αντιστράτηγος του κοινοβουλευτικού στρατού στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, υποστήριξε την ριζική αναδιοργάνωση του στρατού του κοινοβουλίου με ευρεία παλλαϊκή συμμετοχή και δημοκρατική φιλοσοφία.

Ο Κρόμγουελ για το σκοπό αυτό επέστρεψε στην στρατολόγηση ελεύθερων αγροτών-οπλιτών της ανατολικής Αγγλίας και περιθωριοποίησε τους μισθοφόρους. Οι στρατολογηθέντες ήταν κατά το πλείστον μεταρρυθμιστές *πουριτανοί*¹⁹¹ που

¹⁹¹ Ο πουριτανισμός εκπηγάει από τις διδασκαλίες του Καλβινισμού και της προτεσταντικής ηθικής. Αποτέλεσε δε μία συγκεκριμένη νοοτροπία ζωής που αφορά την ατομική συμπεριφορά του ανθρώπου.

αποστρέφονταν τη φεουδαλική αυθαιρεσία. Οι νέες στρατολογηθείσες δυνάμεις έμειναν στην ιστορία ως ο *Νέος Τύπος Στρατού* (New Model Army). Μάλιστα το ιππικό του Κρόμγουελ που αποτελούνταν και αυτό στην πλειοψηφία του από ελευθέρους αγρότες έμεινε γνωστό ως *οι δυνατοί* (ironsides)¹⁹² λόγω της επιμονής, της πειθαρχίας και της ικανότητας του να διασπά τους εχθρικούς σχηματισμούς.

Ο νέος στρατός αποτελούσε ένα “μείγμα” πικοφόρων και μουσκετοφόρων με αναλογία 2:1 καθώς και ιππικού. Οι πικοφόροι διέθεταν δόρυ μήκους έξι ποδών και επιπλέον έφεραν ξίφος. Στη μάχη κυρίως χρησιμοποιούνταν με σκοπό τη δημιουργία ενός συμπαγούς και ενιαίου μετώπου (όπως οι ελληνικές φάλαγγες) με σκοπό την προστασία των μουσκετοφόρων-πυροβολητών μέχρι να ξαναγεμίσουν και να ρίξουν νέες βολές (Roberts, 2009).¹⁹³

Πέραν της ηγετικής φυσιογνωμίας του Κρόμγουελ και των αναμφίβολων ικανοτήτων στρατιωτικής τακτικής που διέθετε, οι αποφασιστικές νίκες του “δημοκρατικού” στρατού στον οποίο και ηγείτο κατ’ εντολή του κοινοβουλίου έναντι των βασιλικών δυνάμεων, στο Μάρστον Μούρ στις 2 Ιουλίου του 1644 και στο Νέιζμπυ στις 14 Ιουνίου του 1645, (και οι οποίες έκριναν την αναμέτρηση του αγγλικού εμφυλίου πολέμου υπέρ του κοινοβουλίου) οφείλονταν εν πολλοίς και στην ανώτερη απόδοση που επέδειξαν τα τμήματα μάχης του. Στο Νέιζμπυ, η συμμετοχή του ιππικού του Κρόμγουελ απαρτιζόμενου από τα λαϊκά στρώματα, έκρινε την έκβαση της μάχης. Το ιππικό του Κρόμγουελ επέδειξε μεγάλη γενναιότητα, υψηλό φρόνημα, συνοχή, πειθαρχία και αποφασιστικότητα, γνωρίσματα που καθόρισαν την νίκη παρά τις απέλπιδες προσπάθειες του ικανότατου διοικητή των βασιλικών

Κύριες αρχές του είναι η εργατικότητα αλλά ταυτόχρονα και ο συντηρητισμός. Ο πουριτανισμός ήκμασε στα χρόνια της βασίλισσας Ελισάβετ Α', και διαδραμάτισε σημαντικό κοινωνικό ρόλο.

¹⁹² Εκτός του “δυνατοί” που αποτελεί δική μας ελεύθερη απόδοση θα μπορούσε να γίνουν αποδεκτά ίσως και τα “ισχυροί”, οι έχοντες “σιδερένια”, ήτοι, ισχυρή θέληση (από το “iron” που σημαίνει το σίδηρο) κλπ. Ο Kishlansky (1978) υποστηρίζει ότι μεταξύ των αξιωματικών και των απλών στρατιωτών του νέου στρατού είχε αναπτυχθεί σημαντική οικειότητα. Υπό αυτό το πρίσμα., οι ironsides του Κρόμγουελ ομοιάζουν με την νοοτροπία πνευματικής ετοιμότητας της αθηναϊκής ή της σπαρτιατικής φάλαγγας κλπ., που διακρίνονταν από υψηλό αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος στη μάχη, αυταπάρνηση, πειθαρχία, αποφασιστικότητα, “ομόνοια”, συνοχή κλπ.

¹⁹³ Μοιάζει παράδοξο το ότι η πίκια, που τους προηγούμενους δυο αιώνες απεδείχθη υποδεέστερη του αγγλικού τόξου, τελικά κατά τον 17^ο είχε μεγαλύτερη συμβολή στην έκβαση των μαχών από το αγγλικό τόξο, του οποίου, σημασία όπως αναφέρθηκε στην 7.7.1. είχε περιοριστεί κατά πολύ.

δυνάμεων, του πρίγκιπα Ρούπερτ, να αντιστρέψει την εξέλιξη της μάχης υπέρ του (Kishlansky, 1978; Young and Holmes, 1999).

Σημαντική παράμετρος που καθιστούσε ποιοτικά υπέρτερη την οργάνωση του Κρόμγουελ έναντι των βασιλικών στρατιωτικών σχηματισμών θα πρέπει να θεωρείται η διαχείριση του ανθρωπίνου δυναμικού μέσα από μία φιλοσοφία ισότητας και ισονομίας. Οι Firth (1902, ανατ. 1992) και Downing (1992, 171) επισημαίνουν ότι μέχρι τη στρατιωτική αναδιοργάνωση του Κρόμγουελ, οι στρατιωτικοί σχηματισμοί ήταν οργανωμένοι βάσει μιας αριστοκρατικής ιεραρχίας: οι ανώτεροι και ανώτατοι αξιωματικοί επιλέγονταν με κριτήριο το αν είχαν ή όχι αριστοκρατική καταγωγή. Φερειπίν, ένας απλός τοξοβόλος δεν μπορούσε ποτέ να γίνει στρατηγός ακόμη και αν συγκέντρωνε τα προσόντα.

Αντίθετα, ο Νέος Τύπος Στρατού του Κρόμγουελ βασιζόνταν στην επιλογή και την στελέχωση της ιεραρχίας βάσει ικανότητας και όχι με κριτήριο την καταγωγή. Πλην του Κρόμγουελ και άλλοι σημαντικοί και ικανοί στρατηγοί του Νέου Στρατού, όπως οι Fairfax και Leven αποστρέφονταν τις διακρίσεις λόγω του ότι ήταν ομοίως πουριτανοί. Έτσι ο Firth πιστεύει ότι με τον τρόπο αυτό επιλέγονταν πάντα οι καλύτεροι αξιωματικοί βάσει αρχαιότητας και ικανοτήτων, όπως συνέβαινε τουλάχιστον ως αρχή και στις ελληνικές οπλιτικές φάλαγγες.

Επιπλέον, ο στρατός δεν ήταν μισθοφορικός καθώς δεν στελεχώνονταν από επίστρατους για μια περίοδο χρόνου έναντι αμοιβής αλλά “επαγγελματικός” που πληρώνονταν από το Κοινοβούλιο, όπως συνέβαινε με τους στρατούς των δυο ελληνικών συμπολιτειών, όπου τα επίλεκτα και ικανότερα τμήματα φαλαγγιτών ήταν μισθωτοί στην υπηρεσία του κράτους. Κάθε οπλίτης του πεζικού του Κρόμγουελ λάμβανε καθημερινά μισθό οκτώ πενών ενώ οι ιππείς 2 shillings με τη διαφορά ότι όπως και στην περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων οπλιτών και των Άγγλων μεσαιωνικών τοξοβόλων, έπρεπε να διαθέτουν στη μάχη το δικό τους οπλισμό, κυρίως το άλογο το οποίο θα έπρεπε να αποκτηθεί με ίδια μέσα.

7.7.3.) Η νέα μακροκουλτούρα του πολέμου των Άγγλων στην ξηρά (περίοδος 14^{οο}-17^{οο} αι.)

Το συμπέρασμα σε αυτή την ενότητα είναι ότι οι περιπτώσεις της αρχαίας Ελλάδας και της Αγγλίας της πρώιμης μοντέρνας περιόδου, παρουσιάζουν ομοιότητες και στην στρατιωτική τους οργάνωση. Πέραν την “στροφής στη θάλασσα” που

συντελέσει στην κοινωνικοοικονομική τους μεταβολή (ενότητες 7.5.-7.6) στην ενότητα αυτή παρατηρείται μια άλλη ομοιότητα που αφορά τη στρατιωτική οργάνωση στην ξηρά, με κύριο γνώρισμα την ανάδειξη της σημασίας του ρόλου των Άγγλων ελεύθερων αγροτών-οπλιτών στην έκβαση των πολιτικο-στρατιωτικών εξελίξεων.

Τόσο στην αρχαία Ελλάδα, από την Αρχαϊκή εποχή ως την Κλασική, όσο και στην Αγγλία, από την τελευταία περίοδο της μεσαιωνικής περιόδου (14^{ος}-15^{ος} αι.) και έπειτα παρατηρείται το κοινό φαινόμενο της μετατόπισης του κέντρου βάρους από τους αριστοκράτες ιππότες στα συντεταγμένα παλλαϊκά τμήματα πεζικού, τους Έλληνες φαλαγγίτες και τους Άγγλους τόξοβολους. Στην περίπτωση της Αγγλίας, δεν έχουμε την πλήρη αλλαγή καθεστώτος, όπως στην αρχαία Ελλάδα, που οι οπλίτες-πολίτες καθορίζουν τις πολιτικές εξελίξεις μέσω της άμεσης δημοκρατίας των 5-3^{ου} αι. π.Χ. αλλά είναι εμφανής η αναβάθμιση της θέσεως των ελεύθερων αγροτών, η οποία αναδεικνύεται τελικά μέσω της Ένδοξης Επανάστασης του 1688. Όπως θα καταδειχθεί στην τελευταία ενότητα, μέσω της Ένδοξης Επανάστασης συντελέστηκε η “αναβάθμιση” των αστικών και πολιτικών τους δικαιωμάτων δια της αποτελεσματικότερης προστασίας της ατομικής τους περιουσίας της ενεργότερης συμμετοχής τους στα κοινά κλπ.

Υποστηρίχτηκε στην ενότητα αυτή η άποψη ότι οι εντυπωσιακές αγγλικές νίκες έναντι των Σκωτσέζων και των Γάλλων κατά τους 13^ο και 14^ο αι. οφείλονταν σε τρεις νέες σχεδόν ταυτόσημες χρονικά ουσιώδεις παραμέτρους που έχουν σχέση α) με τη χρήση ενός νέου οπλικού συστήματος, του αγγλικού τόξου ή *longbow* β) της αλλαγής στη στρατιωτική οργάνωση που θα πρέπει να θεωρείται άμεσα συνυφασμένη με μια σειρά αλλαγών στην κοινωνική σύνθεση του προσωπικού των αγγλικών στρατιωτικών τμημάτων γ) την αλλαγή στη στρατιωτική τακτική. Τους παράγοντες αυτούς θεωρούμε ως τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της αγγλικής στρατιωτικής στρατηγικής και επιτυχίας.

Όμως, από ότι φαίνεται, οι αρκετές ομοιότητες συμπεριφοράς μεταξύ των Ελλήνων πολιτών-οπλιτών, των Άγγλων τοξοβόλων και του Νέου Τύπου στρατού του Κρόμγουελ αφορούν μια νέα, ευρύτερη σταδιακή δημιουργία αξιών, προτύπων και κανόνων συμπεριφοράς. Επισημάνθηκαν μια σειρά από τέτοιες αξίες όπως οργάνωση, πειθαρχία, επιμονή, θάρρος, κοινές αρχές, ισότητα, ισονομία, συνοχή, άμιλλα και “ομόνοια”, υψηλό αίσθημα ευθύνης και καθήκοντος στη μάχη,

αυταπάρνηση, και αποφασιστικότητα.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι οι ελληνικές φάλαγγες και οι στρατιωτικοί αγγλικοί σχηματισμοί χαρακτηρίζονταν από μια ριζική αναδιοργάνωση δημοκρατικής φιλοσοφίας. Στην περίπτωση της Αγγλίας, ο τρόπος με τον οποίο εκτοπίστηκαν οι Άγγλοι ιππότες από τους παλλαϊκούς στρατιωτικούς σχηματισμούς ίσως είναι πιο χαρακτηριστικός, υπό την έννοια ότι στην αρχαία Ελλάδα, το σύστημα των Μυκηναίων “ιπποτών”-αριστοκρατών φαίνεται ότι κατέρρευσε από μόνο του, πριν την εμφάνιση των *οπλιτών*, ενώ στην περίπτωση της Αγγλίας, οι ίδιοι οι Άγγλοι τοξοβόλοι, εκτόπισαν σημαντικά τους αριστοκράτες-ιππότες. Επιπλέον, οι Έλληνες οπλίτες δεν αποτελούσαν αμειγώς παλλαϊκό στρατό, όπως ίσχυε σε γενικές γραμμές τα αγγλικά τμήματα τοξοβολιστών μετά τη στρατιωτική αναδιοργάνωση του 13^{ου} αι. στην ξηρά.

Η νέα αυτή διαχρονική μακρο-κουλτούρα από τη στρατιωτική οργάνωση υποστηρίζουμε ότι επηρέασε μαζί με μια σειρά άλλων παραμέτρων την ευρύτερη ενίσχυση του αγγλικού πολιτικού φιλελευθερισμού και της οικονομίας της αγοράς κατά τις επόμενες ιστορικές περιόδους.

7.8.) Η επίδραση του αθλητισμού στην Αγγλία της Πρώιμης Μοντέρνας Περιόδου και η σταδιακή διαμόρφωση μιας νέας δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας.

Στην προτελευταία αυτή ενότητα εξετάζεται, σε αντιστοίχιση με το Κεφ. 4., η παράμετρος του αθλητισμού ως μέσου προαγωγής νέων αξιών δημοκρατικής φιλοσοφίας στην μετα-μεσαιωνική Αγγλία. Καταρχάς, πρέπει να αναφερθεί ότι οι αθλητικές δραστηριότητες αποτελούν ένα παγκόσμιο πολιτισμικό φαινόμενο, με τις τρεις μελέτες περίπτωσης που εξετάζουμε εδώ να αποτελούν υποσύνολα του.

Πέραν της αρχαίας Ελλάδας και της Ρώμης, η Ευρώπη των νεότερων χρόνων παρουσιάζεται να έχει μια σημαντική αθλητική παράδοση από τη μεσαιωνική ακόμα εποχή. Καταρχάς, είναι γνωστή η ιστορία του Ελβετού Γουλιέλμου Τέλλου, ο οποίος ήταν τόσο ένθερμος υποστηρικτής της τοξοβολίας, ώστε, όπως υποστηρίζει η παράδοση (χωρίς ωστόσο να είναι πλήρως επιβεβαιωμένο) είχε φτάσει στο σημείο να τοξεύει μήλα τοποθετημένα επί της κεφαλής του γιού του!

Ανεξάρτητα από το αν η αφήγηση αυτή αποτελεί πραγματική ιστορία ή απλό μύθο, αποδεικνύει ωστόσο τη σημασία της τοξοβολίας ως μέσου αθλητισμού στην ύστερη μεσαιωνική Ελβετία. Στη Γαλλία του 1320 ο βασιλιάς Λουδοβίκος Θ' εργάστηκε ώστε οι υπήκοοι του να εγκαταλείψουν μια σειρά από “ανήθικα” παίγνια που περιλάμβαναν στοιχήματα με χρήματα και να αφοσιωθούν στην τοξοβολία. Επίσης, αγώνες τοξοβολίας για την περίοδο του 14^{ου}-15^{ου} αι. έχουν καταγραφεί στη Φλάνδρα, τα ιταλικά κρατίδια, όπως Φερράρα, Τοσκάνη κλπ, την Γερμανία, όπου οι αγώνες ήταν γνωστοί ως *Schutzenfests*, την Αγγλία κλπ. (Fitz-Rauf, 2010).

Στην Αγγλία, η τοξοβολία είχε μακρά παράδοση και οι αγώνες περιλάμβαναν την ρήψη “ενός συμφωνημένου αριθμού βελών, επί συγκεκριμένου στόχου και συγκεκριμένης απόστασης” (Heath, 1973, 52). Ωστόσο, διενεργούνταν και αγώνες τοξοβολίας επί κινητού στόχου (όπως παλαιότερα των Μυκηναίων Ελλήνων στην Τροία, με χαρακτηριστική περίπτωση τον Τεύκρο) που συνήθως ήταν πτηνά, κάθε Πρωτομαγιά. (Hardy, 2012).

Πέραν των σπορ στα οποία εξασκούνταν μόνο οι αριστοκράτες λόγω του υψηλού κόστους τους (*jousting*, ήτοι κονταρομαχίες μεταξύ ιπποτών, κυνήγι με τη βοήθεια εκπαιδευμένων τύπων αετών/γερακιών), η αγγλική μεσαιωνική κοινωνία της περιόδου 1215-1588 χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα δεκτική σε αθλητικές δραστηριότητες. Πραγματοποιούνταν μια σειρά από δραστηριότητες οι οποίες θεωρούνταν αθλήματα, όπως ψάρεμα, κυνήγι, σκάκι, ζάρια, τζόγος, ρήψη κύβων, απαγγελία ιστοριών, χορός κλπ.

Πραγματοποιούνταν επίσης και αγώνες που σήμερα έχουν εκλείψει, όπως διαγωνισμοί πάλης δυο ατόμων επί διαφορετικών λέμβων, όπου αμφοτέρωθεν επιδίωκαν να ρίξουν ο ένας τον άλλο στη θάλασσα με μια ξύλινη λόγχη, άλλα αθλήματα που σχετίζονταν με τη συνδρομή ζώων, όπως αλόγων, αετών και σκύλων, αγώνες μεταξύ πτηνών (πτηνομαχίες) κλπ. Επίσης ευδοκίμουςαν πολλά αθλήματα τα οποία έχουν μετεξελιχτεί σε σύγχρονα αθλήματα που ακόμη και σήμερα παρουσιάζουν μεγάλη και παγκόσμια απήχηση. Τέτοια ήταν τα εξής: ιππασία, πυγμαχία, πάλη, κολύμβηση, σκέιτμπορντ επί πάγου και χόκεϋ. Πραγματοποιούνταν επιπλέον σπορ στα οποία αρέσκονταν κυρίως γυναίκες και παιδιά, όπως παίγνια με μπάλα, πρότυπες εκδοχές χάντμπολ, τένις, ποδοσφαίρου και αγώνων μπόουλινγκ, γκολφ, κρίκετ κλπ.

Παρά τη μεγάλη ποικιλία επιλογών σε παλλαϊκές αθλητικές δραστηριότητες, υπήρξαν κατά καιρούς προσπάθειες των Άγγλων βασιλιάδων να περιορίσουν το

φαινόμενο της ποικιλίας των αθλητικών επιλογών με απώτερο στόχο να διοχετεύσουν τη ζωτικότητα των νέων σε δραστηριότητες που σχετίζονταν με εξάσκηση επωφελή για τη στρατιωτική εκπαίδευση. Το 1365, ο Εδουάρδος Γ΄ με διάταγμα του απαγόρευσε την διεξαγωγή αγώνων τένις, χάντμπολ, ποδοσφαίρου, πτηνομαχιών κλπ. Το 1477/8 νέα διατάγματα του Εδουάρδου Δ΄ απαγόρευαν μια σειρά από επιπλέον αγωνίσματα, όπως τένις, ζάρια, ρήψη σιδερένιων κύκλων εντός πασάλου (coits) κλπ., με στόχο την επικέντρωση των αθλητών στα χρήσιμα για το κράτος “στρατιωτικά αθλήματα”, όπως η τοξοβολία (Henrick, 1982; Carter, 1985, 1988; Soar, 2004).

Μια άλλη πλευρά του αθλητισμού στην Αγγλία της περιόδου 1215-1688, αφορά την θρησκευτική του διάσταση. Όπως παρατηρεί ο Μουρατίδης (1998, 458-459) ο Μαρτίνος Λούθηρος ευνοούσε την δραστηριοποίηση στα σπορ καθώς πίστευε ότι μέσω αυτών προάγεται η υγεία του ανθρώπου, πράγμα που τον βοηθά στο να είναι αποδοτικότερος στην εργασία του. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Ζβίγκλιος πίστευε ότι οι αθλητικές δράσεις βελτιώνουν την σωματική διάπλαση των αθλούμενων.

Τις ιδέες αυτές, που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της Προτεσταντικής Ηθικής, ανέδειξε μεταξύ άλλων ο Roger Asham, ο οποίος υποστήριξε ένθερμα προς τον Άγγλο βασιλιά Ερρίκο Η΄ την ιδέα να εφαρμοστούν προγράμματα φυσικής αγωγής των νέων. Ένας άλλος διανοούμενος, ο Sir Thomas Eliot πρότεινε μια σειρά από ασκήσεις (ξιφασκία, πάλη, τοξοβολία, χορό, τρέξιμο, κολύμβηση και ασκήσεις με βάρη) ώστε να συμβαδίζει η σωματική με τη ψυχική υγεία των νέων, κατά το αρχαιοελληνικό ρητό *vous υγιής εν σώματι υγιή*. Έδινε δε έμφαση στις στρατιωτικές ασκήσεις, καθώς αυτό επέβαλλε η εποχή του με σκοπό να καταστούν οι νέοι έτοιμοι αν χρειαστεί να υπερασπίσουν την πατρίδα τους.

Το συμπέρασμα της σύντομης ανάλυσης του αγγλικού αθλητισμού της περιόδου 1215-1688, αποδεικνύει τη διαρκή διαχρονική σχέση του φαινομένου μέσα στην αγγλική κοινωνία. Ποικίλλα αθλήματα λάμβαναν χώρα. Είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι τα αθλήματα που είχαν περισσότερο σχέση με τη σωματική αλκή, χρησιμοποιούνταν στο διττό ρόλο της υπεράσπισης της πατρίδας εφόσον προήγαγαν την φυσική κατάσταση των ελεύθερων-αγροτών, λαϊκών οπλιτών που έβρισκαν χρόνο να τα εξασκήσουν.

Είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι σε συνάφεια με το Κεφ. 4, τουλάχιστον κάποια από τα αθλήματα αυτά προήγαγαν την άμιλλα, την φιλία, την εμπιστοσύνη και την “ομόνοια” μεταξύ των Άγγλων ελεύθερων αγροτών, συνεισφέροντας έτσι σε κάποιο

βαθμό (και μαζί με τους άλλους παράγοντες, όπως προστασία περιουσιακών δικαιωμάτων, στρατιωτική οργάνωση κλπ) στην ενίσχυση της ευρύτερης μακροκουλτούρας της αγγλικής κοινωνίας προς μια νέα πορεία προς τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τον σταδιακό εκδημοκρατισμό

7.9.) Η Ένδοξη Επανάσταση του 1688. Συνταγματικά δικαιώματα, προστασία των ατομικών ελευθεριών και των περιουσιακών δικαιωμάτων και η πορεία προς την οικονομία της αγοράς

Από την συνολική ανάλυση των ενοτήτων 7.1.-7.8. διαπιστώθηκαν μια σειρά από αναδυόμενες αξίες που αφορούσαν την σταδιακή μετεξέλιξη της αγγλικής κοινωνίας της περιόδου 1215-1688, οι οποίες γενικά συνοψίζονται στα εξής: στην σταδιακή διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος προστασίας περιουσιακών δικαιωμάτων, την αναγκαιότητα στην μεγαλύτερη συμμετοχή των απλών πολιτών στις πολιτικές εξελίξεις με σκοπό την ανάδειξη και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους, τον θεσμικά κατοχυρωμένο ρόλο του κοινοβουλίου ως αντίπαλου δέους στην απολυταρχική διοίκηση και τις τυχόν αυθαιρεσίες των βασιλιάδων σε ένα σύστημα “ελέγχου και ισορροπιών”, και τις κοινωνικές επαναστάσεις μεταξύ του 14^{ου}-16^{ου} αι, προοίμιο των μεγάλων κατοπινών επαναστάσεων παγκόσμιας σημασίας, όπως η αγγλική του 1688, η αμερικανική του 1776, η γαλλική του 1789 και η ρωσική του 1917.

Επιπλέον, διαπιστώθηκαν, η σταδιακή ανάδειξη μιας οικονομικά εύρωστης αστικής τάξης ως αποτέλεσμα του εξωγενούς σοκ της ισπανικής εισβολής του 1588 και η επιτυχής αντίδραση, που συνδυάστηκε με μια εξωστρεφή στρατηγική, τη “στροφή στη θάλασσα”, το διεθνές εμπόριο με τις χώρες του Νέου Κόσμου, της Ασίας κλπ, και επιπλέον, τα σημαντικά δεδομένα δημοκρατικής φιλοσοφίας που αναδεικνύονται μέσα από την οργάνωση των αγγλικών στρατιωτικών σχηματισμών στην ξηρά και τη θάλασσα και τέλος, μια σειρά από αξίες ανάλογου περιεχομένου που φαίνεται ότι αναδεικνύονται από την διενέργεια αθλητικών δραστηριοτήτων της αγγλικής κοινωνίας σε ευρύτερη παλλαϊκή βάση.

Όλοι αυτοί οι παράγοντες υποστηρίζουμε ότι συνετέλεσαν αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους στην σταδιακή υιοθέτηση μιας νέας μακροκουλτούρας που συνέβαλε

στην εγκατάλειψη του παλιού καθεστώτος που ήταν συνδεδεμένο με την αγροτική παραγωγή, τη φεουδαλική οργάνωση και τη συγκεντρωτική/απολυταρχική διακυβέρνηση που διαλάμβανε το χαρακτήρα επιβουλής των επιδιώξεων των λίγων, δηλαδή του διπλού στέμμα/αριστοκράτες έναντι των πολλών, των απλών ελεύθερων-αγροτών και των λαϊκών κατοίκων στις λίγες πόλεις και τη διάσπαρτη κατοίκηση στην ύπαιθρο.

Φιλοδοξία στην τελευταία αυτή ενότητα είναι να αναλυθεί η σημασία της ανάδειξης μιας σειράς νέων θεσμών που συνετέλεσαν στην υιοθέτηση ενός νέου μοντέλου πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης που έδινε μεγαλύτερη έμφαση στον πολιτικό φιλελευθερισμό, την καπιταλιστική οικονομική οργάνωση με έμφαση στην ανάδειξη των άλλων τομέων της οικονομίας, όπως διαπιστώθηκε στις 7.5.) και 7.6.) ήτοι του “δευτερογενούς” τομέα για τα δεδομένα της εποχής (που αφορούσε την παραγωγή νέων αγαθών, πχ., πολεμικά πλοία, υποδομές κλπ.) αλλά και του “τριτογενούς” τομέα της οικονομίας (που αφορούσε τις πρότυπες χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, όπως τις ανώνυμες εταιρίες, τις ιδιωτικές τράπεζες, την Τράπεζα της Αγγλίας και το χρηματιστήριο).

Στο κεφάλαιο 5 αναφέρθηκε ότι η περίπτωση της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας πιθανότατα αποτελεί την αρχαιότερη ιστορικά μελέτη περίπτωσης όπου η σημασία της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ σταδιακά υποσκελίστηκε και έχοντας μικρότερη συμμετοχή στην οικονομία από τους άλλους δυο κλάδους. Το αυτό φαίνεται ότι συνέβη και με την περίπτωση της Αγγλίας που μελετάται εδώ. Στόχος στην τελευταία ενότητα είναι να αναδειχθούν οι θεσμοί οι οποίοι προέκυψαν ως εξαγώγιμο της Ένδοξης Επανάστασης και οι οποίοι συνετέλεσαν στην ανάδειξη της αγγλικής οικονομίας ως της ισχυρότερης στους επόμενους αιώνες. Ουσιαστικά, η περίοδος που εξετάζεται εδώ αφορά τη λήξη του αγγλικού εμφυλίου πολέμου το 1651, ως την ανατροπή του βασιλιά Ιάκωβου Β΄ του οίκου των Στιούαρτ και την βίαιη αντικατάσταση του από τον Γουλιέλμο Γ΄ της Οράγγης-Νασσάου, το 1688/9.

Οι North and Weingast (1989) και Epstein (2000, 16-7) σε αντιστοιχία με τα πορίσματα της 7.3.), αναφέρουν ότι μέχρι και τον εμφύλιο πόλεμο, ο κύριος ρόλος του κοινοβουλίου ήταν να συλλέγει τους φόρους για τον βασιλιά, ενώ μικρή ήταν η δυνατότητα του να αποτρέπει το στέμμα από κακή διαχείριση της περιουσίας του, την υπερβολική φορολόγηση των υπηκόων του για σκοπούς που πάντοτε δεν θεωρούσε αρκούντως απαραίτητη τη δικαιολόγηση τους (σε πολλές περιπτώσεις, για την

χρηματοδότηση πολεμικών δραστηριοτήτων), τον έλεγχο της νομοθετικής, της δικαστικής και της εκτελεστικής εξουσίας, την επιβολή χορήγησης “εξαναγκαστικών δανείων” από τους έχοντες περιουσία, τα οποία και δεν αποπλήρωνε πάντα ή αποπλήρωνε μερικώς ή και καθόλου κλπ. Οι κάτοχοι της περιουσίας δεν διέθεταν καμία διασφάλιση περί της αποπληρωμής τους ενώ ο βασιλιάς μπορούσε να διαλύσει το κοινοβούλιο κατά το δοκούν κλπ.

Οι βασιλικές αυθαιρεσίες συνετέλεσαν στον αγγλικό εμφύλιο (1642-1651) για τον οποίο οι Acemoglu, Johnson and Robinson (2005) υποστηρίζουν ότι οδήγησε στην επιβολή σημαντικού ελέγχου ως προς τα προνόμια του βασιλιά από το κοινοβούλιο γύρω από το οποίο είχε συγκεντρωθεί μια ομάδα ισχυρών επιχειρηματικών κύκλων, όπως αναλύθηκε εκτενώς στην 7.3.). Ωστόσο, από το 1660 που ο οίκος των Στιούαρτ επέστρεψε στο θρόνο, ο βασιλιάς Ιάκωβος Β΄ συνέχισε την πολιτική των αυθαιρεσιών, οι οποίες κατά γενική ομολογία αντιστρατεύονταν τις γενικότερες επιθυμίες του αγγλικού λαού και οι οποίες είχαν τρεις κύριες εκφάνσεις: α) την θρησκευτική του πολιτική υπέρ του καθολικισμού σε μια χώρα όπου ο προτεσταντισμός είχε ήδη εμπεδωθεί βαθιά β) τις πολύ στενές σχέσεις του με το γαλλικό στέμμα γ) την επανέναρξη της πολιτικής αναγκαστικής δανειοδότησης από τους επιχειρηματικούς κύκλους, δίχως όμως της δέσμευσης για την αποπληρωμή τους.

Όλα αυτά συνετέλεσαν στην παρασκηνιακή δράση του αγγλικού κοινοβουλίου και κυρίως του κόμματος των Whig, ώστε να παροτρυνθεί ο Γουλιέλμος, ο οποίος ήταν κυβερνήτης (*stadthouder*)¹⁹⁴ των 7 Ενωμένων Επαρχιών, να αποβιβαστεί στο αγγλικό έδαφος και να καταλάβει το στέμμα, νομιμοποιώντας την πράξη του αυτή μέσω της συζύγου Μαίρη, η οποία συνάμα αποτελούσε και την θυγατέρα του έκπτωτου βασιλιά Ιάκωβου, συνεπώς είχε έννομα δικαιώματα επί της διαδοχής του θρόνου (Clark, 1996; Munro 2007; Robins, 2012, 52).

Το εγχείρημα του Γουλιέλμου στέφθηκε από επιτυχία κυρίως λόγω της ισχνής αντίστασης που προέβαλε ο νόμιμος βασιλιάς στο να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά ο ανταπαιτητής του θρόνου. Ο νέος βασιλιάς, που ορκίστηκε ως Γουλιέλμος Γ΄ προχώρησε στη σύσταση ορισμένων πολύ σημαντικών διευθετήσεων που

¹⁹⁴ Οι Economou and Kyriazis (2013) αποδίδουν τον όρο *stadthouder* ως “κυβερνήτη” σε μια από τις 7 Ενωμένες Επαρχίες. Ο τίτλος αποδίδονταν στον γενικό κυβερνήτη των Εν.Ε., που προέρχονταν *de facto* από τον αριστοκρατικό οίκο της Οράγγης-Νασσάου.

δημοσιεύτηκαν το 1689 και έμειναν γνωστές ως *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων* (Bill of Rights) μέσα από τις οποίες αποκρυσταλλώνεται το νέο πνεύμα του αγγλικού οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού. Ο πίνακας 27 παρουσιάζει τις ουσιωδέστερες θεσμικές διευθετήσεις, απόρροια της Ενδόξου Επαναστάσεως με μια σειρά δικών μας σχολίων.

Οι North and Weingast (1989) διαπίστωσαν ότι η ανάδειξη του κοινοβουλίου ως πολιτικού αντίβαρου του στέμματος συνετέλεσε επιπλέον σε υπέρτερες επιδόσεις της αγγλικής οικονομίας κατά τον επόμενο αιώνα. Το στέμμα τώρα όφειλε να αποδέχεται μια σειρά από πολιτειακές διευθετήσεις, ειδικά το τίμημα ενδέχεται να ήταν η πιθανή απώλεια του θρόνου από το ισχυρό κοινοβούλιο.

Η θεσμική υποχρέωση του βασιλιά να τιμά και να καλύπτει τις υποχρεώσεις του έναντι των δανειστών του, που οι North and Weingast χαρακτηρίζουν ως *πιστευτή δέσμευση* (credible commitment) συνετέλεσαν στην ενίσχυση της χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας του και στην συνεπακόλουθη πρόσβαση του σε πολύ μεγαλύτερο ύψος δανείων από εσωτερικούς ή εξωτερικούς δανειστές με σκοπό τη χρηματοδότηση του πολέμου με τη Γαλλία (1689-1697) στον οποίο και νίκησε.

Η νίκη του Γουλιέλμου Γ΄ οφείλεται στην οικονομική βοήθεια των Whigs για να χρηματοδοτήσει τον πόλεμο αντίστασης στη Γαλλία του Λουδοβίκου του ΙΔ΄ και αυτό συνετέλεσε στην μεγαλύτερη θεσμική ισχυροποίηση του κοινοβουλίου (Quinn, 2001). Επίσης, οι North and Weingast (1989) υποστηρίζουν ότι άλλες δυο σημαντικές θετικές αναδράσεις από το νέο πολιτικό περιβάλλον ήταν, η αντιμετώπιση του πληθωρισμού και η ανάδειξη νέων ιδιωτικών αγορών κεφαλαίου. Επίσης, είχε προβλεφθεί ότι η νεοσυσταθείσα Τράπεζα της Αγγλίας, δεν ήταν δυνατόν να δανείσει το στέμμα αν προηγουμένως δεν λάμβανε την έγκριση του κοινοβουλίου, το οποίο ενδιαφέρονταν για την χρηστή διαχείριση των βασιλικών δανείων. Επιπλέον, υποστηρίζουν ότι η ουσιαστική δέσμευση του βασιλιά για την αποπληρωμή των δανειακών του υποχρεώσεων συνετέλεσαν και στην υποχώρηση του επιτοκίου δανεισμού του.

Μάλιστα, όπως υποστηρίζει ο Downing (1992, 172) στις αρχικές προθέσεις των οπαδών του κοινοβουλίου ήταν πέραν της εξάλειψης μιας σειράς παγιωμένων προτύπων, όπως της αυθαίρετης φορολόγησης από το στέμμα, τις άδικες φυλακίσεις, τον συγκεντρωτισμό του κράτους και τον αυθαίρετο πατερναλισμό με την εκμετάλλευση των λαϊκών εργατικών στρωμάτων, η οργάνωση ημιαυτόνομων

Πίνακας 27: Οι βασικοί νέοι θεσμοί της Ένδοξης Επανάστασης και της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων

Αρχές-διατάξεις	Σχόλια
Η φορολογία δεν αποτελεί προνόμιο του στέμματος. Απαιτείται η συναίνεση του κοινοβουλίου	Η αυθαίρετη φορολόγηση ήταν μια από τις κύριες διαχρονικές αιτίες σύγκρουσης στέμματος και κοινοβουλίου
Δεν δύναται το στέμμα να επιβάλλει υπερβολική φορολόγηση	Σύγχρονες αρχές φορολογικής πολιτικής: “οι πολιτικές αποφάσεις για τη φορολογία λαμβάνονται από την πλειοψηφία ως συλλογική απόφαση (δες Brennan and Buchanan, 1980) Η αρχή της “συναινετικής” φορολόγησης (δες Barzel and Kiser (2002)
Βασική αρχή είναι η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας	Δες και ανάλυση της 2.3.1. (σελ. 40-44) και τις εκεί σχετικές αναφορές και σύγχρονη βιβλιογραφία
Το στέμμα δεν μπορεί πια να διαλύει το κοινοβούλιο κατά την βούληση του	
Το στέμμα δεν μπορεί να αυθαιρετεί. Οι κρατικοί λογαριασμοί ελέγχονται από το κοινοβούλιο	
Το στέμμα δεν μπορεί να προβαίνει σε αλόγιστες σπατάλες και να νομοθετεί καταχρηστικά δίχως έλεγχο αυτών από το κοινοβούλιο	Εφαρμογή πολιτικής “ελέγχου και ισορροπιών” (checks and balances)
Το στέμμα δεν μπορεί να διαθέτει προνομιακή δύναμη που αψηφά το γράμμα του νόμου	
Το στέμμα δεν δύναται να παρεμβαίνει στο έργο της δικαιοσύνης	Μοντεσκιέ (1748), <i>Το Πνεύμα των Νόμων</i> - Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική) Ο Μοντεσκιέ θεωρούσε την Αγγλία της εποχής του πρότυπο μιας τέτοιας πολιτειακής οργάνωσης
Οι δικαστές θα πρέπει να είναι ανεξάρτητοι, να ορίζονται βάσει αξίας και όχι ως αποτέλεσμα της επιλογής του στέμματος	Αρχή της <i>ισονομίας</i> , όπως στην αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία
Δεν προβλέπεται η ύπαρξη τακτικού στρατού του βασιλιά (standing army) σε καιρό ειρήνης δίχως τη συγκατάθεση του κοινοβουλίου	Η ύπαρξη βασιλικού στρατού δύναται να χρησιμοποιηθεί για την ανατροπή του πολιτεύματος από τον βασιλιά. Το κοινοβούλιο λειτουργεί υπό την λογική της εφαρμογής μιας πολιτικής “ελέγχου και ισορροπιών” ή αν χρησιμοποιήσουμε μια έννοια από τη στρατηγική, ως “εξισωτής πολιτικών δυνάμεων”
Καμία βασιλική ανάμειξη στην εκλογή των μελών του κοινοβουλίου	Διαφάνεια στην εκλογή των αντιπροσώπων του λαού
Η ελευθερία του λόγου εντός του κοινοβουλίου δεν θα πρέπει να αμφισβητείται ή να εμποδίζεται σε κάθε δικαστήριο ή εκτός του κοινοβουλίου	Αρχή της <i>ισηγορίας</i> στην αρχαία Αθήνα Βασική αρχή μιας σύγχρονης ενομούμενης δημοκρατικής πολιτείας
Απαγορεύεται από την πολιτεία η επιβολή υπερβολικών ή “απάνθρωπων” ποινών στους καταδίκους	Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2007/C 303/01) Συνδυάζεται με το ευρύτερο σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Πηγές: North and Weingast (1989), Downing (1992), Quinn (2001), Epstein (2000), Stasavage (2002), Pincus (2005).

τοπικών κοινωνιών που να δίνουν λύσεις στα τοπικά προβλήματα, διαμέσου τοπικών κοινοβουλίων, με το ρόλο του βασιλιά να περιορίζεται σε αυτό του “αρχι-νομοθέτη και επιδιαιτήτη” (chief justicar and arbiter).

Παρά ταύτα, αυτές οι πολύ πρωτοποριακές ιδέες ως προς την προαγωγή του πολιτικού και του οικονομικού φιλελευθερισμού στην Αγγλία, με τις οποίες θα ήταν σύμφωνοι μια σειρά κατοπινών πολιτικών φιλοσόφων, όπως οι J.S. Mill και Wilhelm von Humboldt (ο τελευταίος ως ένας από τους κύριους οπαδούς του κινήματος του νέου ανθρωπισμού-Neuhumanismus) στη Γερμανία κατά τους 18^ο-19^ο αι και από τους σύγχρονους φιλόσοφους μεταξύ άλλων, ο Hayek (1973, 1978) δεν τελεσφόρησαν πιθανότατα γιατί οι κοινωνικές συνθήκες δεν επέτρεπαν ακόμη την εισαγωγή τέτοιων καινοτομιών.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πριν το κομβικό 1688, το επιτόκιο δανεισμού των κρατικών αρχών στις Εν.Ε. δεν υπερέβαινε το 4%, ενώ στην Αγγλία κυμαίνονταν μεταξύ του 6-30% με μικρή διάρκεια δανεισμού, γεγονός που σημαίνει ότι οι διεθνείς τραπεζίτες δεν απέδιδαν μέχρι τότε υψηλή φερεγγυότητα στην αγγλική οικονομία, απαιτώντας ένα υψηλότερο επιτόκιο κινδύνου (*risk premium*) ώστε να αναλάβουν τον δανεισμό του αγγλικού στέμματος. Επιπλέον, ο Epstein (2000) επισημαίνει ότι μέχρι το 1688, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας δεν ήταν πλήρως προστατευμένα και για το λόγο αυτό οι επενδυτές ζητούσαν μεγαλύτερη απόδοση για να επενδύσουν στην αγγλική οικονομία λόγω του κινδύνου αυθαίρετης πολιτικής του στέμματος εις βάρος τους. Ωστόσο, το 1690 το επιτόκιο δανεισμού είχε ήδη υποχωρήσει στο 14% ενώ τη δεκαετία του 1730 έφτασε μόλις στο 3%.¹⁹⁵

Μια τέτοια εξέλιξη ήταν σαφώς ευνοϊκή για την εξυπηρέτηση των αναγκών του στέμματος αλλά και γενικότερα για την οικονομική ανάπτυξη καθώς είναι γνωστό το αξίωμα ότι τα χαμηλά επιτόκια δανεισμού (αλλά και φορολογίας) βελτιώνουν την προσέλκυση εγχώριων και ξένων επενδύσεων, κάτι που υποστηρίζουν και οι North and Weingast συμπληρώνοντας ότι στην όλη θετική εξέλιξη συνεισέφερε και η εφαρμογή ενός νέου θεσμικού εργαλείου, της απόκτησης μετοχών ως μέσου ασφαλούς αποταμίευσης, κάτι που πραγματοποιήθηκε εκτεταμένα κατά τον 18^ο αι. Ο Deane (1979, 52) συμπληρώνει: “η ουσία της χρηματιστικής επανάστασης του 18^{ου} αι. ήταν η ανάπτυξη ενός διευρυμένου μεγέθους μετοχών οι οποίες χρησιμοποιούνταν από

¹⁹⁵ Φυσικά, η πρόσβαση σε υψηλό ποσοστό δανείων για την κάλυψη των βασιλικών υποχρεώσεων είχε μια άσχημη παρενέργεια: οι North and Weingast (1989) παραδέχονται την διόγκωση του αγγλικού δημόσιου χρέους, από το 1 εκ. £ λίρες την δεκαετία του 1630 στο εξωπραγματικό ποσό των 78 εκ. £ το 1750.

εμπορικές επιχειρήσεις, τράπεζες με συνεργατικά κεφάλαια και ασφαλιστικές εταιρίες, οι οποίες μπορούσαν να επενδύσουν και να αποσύρουν τις επενδύσεις τους με έναν ευέλικτο τρόπο”.

Οι North and Weingast (1989) και Clark (1996) επιβεβαιώνουν ότι οι νέες καινοτομίες σε πολιτικοοικονομικούς θεσμούς που έχουν περιγραφεί στις ενότητες 7.1.-7.6., όπως πχ., η προστασία της ατομικής περιουσίας, ανάγονται στην εποχή της διακήρυξης της Μεγάλης Χάρτας το 1215, αλλά και το ότι οι νέοι θεσμοί όπως η ανάδειξη των ανωνύμων εταιριών, του τραπεζικού συστήματος και του κοινοβουλίου ως αντίβαρο στις αυθαιρεσίες του στέμματος, συνετέλεσαν αποφασιστικά στην επίτευξη της βρετανικής οικονομικής ισχύος τον 18^ο αι.

Επιπλέον οι North and Weingast (1989) θεωρούν ότι τα νέα δεδομένα της ισχυροποίησης του κοινοβουλίου ήταν τελικά επωφελή, και από μια άλλη οπτική και για το στέμμα, καθώς το υποχρέωναν πια να προβαίνει σε χρηστή και αποτελεσματική διαχείριση της περιουσίας του, εγκαταλείποντας τις αυθαιρεσίες. Ο Epstein (2000, 12) συμπληρώνει ότι η αποτίναξη μιας δεσποτικής (σ.σ. εννοεί την αυταρχική) διακυβέρνησης και ο συνδυασμός ενός καθεστώτος ελευθερίας, κοινοβουλευτικού συστήματος και της δίκαιης εφαρμογής του νόμου για όλους είναι η μεγάλη προστιθέμενη αξία του γεγονότος της Ένδοξης Επανάστασης. Υποστηρίζει δε, όπως και οι Kyriazis, Metaxas and Economou (2014), ότι οι αξίες αυτές επικρατούσαν παρόμοια και στις Εν.Ε.

Σε αντιδιαστολή με αυτή την επιχειρηματολογία, οφείλουμε να παραθέσουμε στα πλαίσια της σφαιρικής προσέγγισης του θέματος και μια σειρά αντίθετων ερμηνειών αναφορικά με τα αποτελέσματα της Ένδοξης Επανάστασης. Την άποψη ότι η επανάσταση του 1688 αποτέλεσε κομβικό σημείο για την περαιτέρω ισχυροποίηση της αγγλικής οικονομίας αμφισβητεί ο Clark (1996) θεωρώντας για παράδειγμα ότι ορισμένες από τις αναγκαίες προϋποθέσεις που έθεσαν οι North and Weingast (1989), όπως πχ., η προστασία της ατομικής περιουσίας, ίσχυαν ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αι. συνεπώς το επιχείρημα αυτό δεν είναι επαρκές για μια ολοκληρωμένη ερμηνεία της αγγλικής οικονομικής ανάπτυξης. Επιπλέον ο Clark (1996) παραθέτει βιβλιογραφία αμφισβητώντας την πτώση των αγγλικών επιτοκίων μετά το 1688 και υποστηρίζει ότι σε αντίθεση με τη θέση των North and Weingast (1989), αυτά τελικά αυξήθηκαν από το 1688 και αργότερα.

Ξεκινώντας πρώτα από το δεύτερο επιχείρημα, φαίνεται ότι ο Clark δεν

παρέχει μια ολοκληρωμένη ερμηνεία που να εξηγεί την αναντιστοιχία μεταξύ της σχέσεως των χαμηλότερων επιτοκίων όταν υπάρχει μεγαλύτερη πολιτική θεσμική και οικονομική σταθερότητα. Η επιχειρηματολογία των North and Weingast φαντάζει πιο πειστική, γιατί πολύ απλά, είναι λογική. Η πολιτική σταθερότητα, μειώνει το ρίσκο των επενδυτών που αποταμιεύουν στο τραπεζικό σύστημα. Έτσι το επιτόκιο καταθέσεων και χορηγήσεων παραμένει χαμηλό, ευνοώντας την ενίσχυση της επενδυτικής δραστηριότητας. Τα πορίσματα του Stasavage (2002, διάγραμμα 5) επιβεβαιώνουν τους North and Weingast (1989) και αναιρούν αυτή τη θέση του Clark (1996).

Ως προς το πρώτο επιχείρημα που αφορά τα περιουσιακά δικαιώματα, θεωρούμε ότι η ερμηνεία του Clark δεν έρχεται αναγκαστικά σε πλήρη αντίφαση με τα συμπεράσματα των ανωτέρω ακαδημαϊκών στο θέμα των περιουσιακών δικαιωμάτων. Το επιχείρημα ότι στην Αγγλία η ατομική περιουσία προστατεύονταν σε κάποιο ικανό βαθμό ακόμη και από την ύστερη μεσαιωνική εποχή, όπως υποστηρίχτηκε στην 7.1.), σε συνδυασμό με τη γενικότερη παραδοχή ότι μια δυναμική διαδικασία μεταστροφής της αγγλικής κοινωνίας προς μια περισσότερο αστική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από “εμπορική επέκταση” τουλάχιστον από την περίοδο 1660 και μέχρι το 1688, γίνεται παραδεκτό επιπλέον και από τους (Minchinton, 1969; Quinn, 2001; Pincus, 2011) και εμπίπτει μέσα στην ευρύτερη φιλοσοφία της δυναμικής αλλαγής των κοινωνιών που προτείνεται ως το κύριο επιχείρημα μέσω της έννοιας της μακρο-κουλτούρας στην εν λόγω διατριβή.

Μια άλλη ερμηνεία των υψηλών οικονομικών επιδόσεων της αγγλικής οικονομίας μετά την Ένδοξη Επανάσταση οικονομική αποδίδει ο Stasavage (2002). Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι αγγλικές οικονομικές επιτυχίες δεν οφείλονται τόσο στο θεσμικό πλαίσιο που εγκαθιδρύθηκε μετά το 1688, όσο στο ότι τα πολιτικά πόστα (Βουλή των Κοινοτήτων, Βουλή των Λόρδων και Υπουργεία) ελέγχονταν από τους οπαδούς των νέων θεσμικών αλλαγών, δηλαδή από το κόμμα των Whig.

Ωστόσο η θέση αυτή αν και σωστή ως συμπέρασμα, πιθανόν να είναι ημιτελής αν δεν συμπεριλαμβάνει κατά την άποψη μας την θέση των North (1981, 1990, 1995) και Weingast (1995), που υπάγεται στην άποψη της σχολής των Νέων Θεσμικών Οικονομικών, ότι οι εύρωστες αγορές είναι αυτές όπου θέτουν ως προϋπόθεση ένα ομαλό και σταθερό πολιτικό σύστημα, το οποίο δεσμεύεται να εξασφαλίσει τα οικονομικά, τα πολιτικά, τα αστικά (νομικά) και τα περιουσιακά δικαιώματα των

υποκειμένων του και συνάμα δεν μπορεί να κατάσχει παράνομα και καταχρηστικά τον νόμιμο πλούτο τους. Η έλλειψη αυτών των θεσμικών διευθετήσεων αποθαρρύνει την προσέλκυση επενδύσεων και συνεπώς την μακροχρόνια οικονομική ανάπτυξη.

Ένα άλλο επιχείρημα, ενισχυτικό αυτή τη φορά της επιχειρηματολογίας που αναπτύσσουμε εδώ περί μιας δυναμικής διαδικασίας αλλαγής καθεστώτος της αγγλικής κοινωνίας, δηλαδή μιας νέας μακρο-κουλτούρας, αποδίδεται από τον Weingast (1995), ο οποίος υποστηρίζει την πολύ ενδιαφέρουσα άποψη που σχετίζεται έμμεσα και με την 2^η μελέτη περίπτωσης που μελετάται εδώ, ότι η πολιτική οργάνωση σε ομοσπονδιακά σχήματα, υποβοηθά την οικονομική ανάπτυξη αυτών των κοινωνιών.

Ο Weingast αποφαινεται ότι για τα τελευταία 300 περίπου χρόνια ιστορίας μέχρι τις μέρες μας, τα πλουσιότερα έθνη διέθεταν ομοσπονδιακή οργάνωση, αρχής γενομένης από τις Εν.Ε. (τέλη 16^{ου}-μέσα 17^{ου} αι.,) την Αγγλία (μέσα του 17^{ου} αι. ως τις αρχές του 18^{ου}) και τις ΗΠΑ (τέλη του 19^{ου} ως τα τέλη του 20^{ου}). Ως προς την περίπτωση της Αγγλίας των τελών του 16^{ου}-μέσα 17^{ου} αι, ο Weingast αναφέρει ότι πληροί τις προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί ως ομοσπονδία καθώς κάλυπτε μια σειρά προϋποθέσεων για να χαρακτηριστεί τέτοια όπως: α) διακριτή σχέση μεταξύ πολιτικής διακυβέρνησης σε περιφερειακό και σε εθνικό επίπεδο β) ύπαρξη περιορισμένης κρατικής παρέμβασης και σχετική αυτονομία στην εφαρμογή οικονομικής πολιτικής σε τοπικό-περιφερειακό επίπεδο. Αυτή η σχέση φαίνεται ότι ίσχυε και για τις δυο ελληνικές συμπολιτείες τις οποίες αναλύθηκαν διεξοδικά στις 7.5.) και 7.6.).

Ως παράδειγμα, ο Weingast αναφέρει την μη επιβολή μιας σειράς αποφάσεων που αποφάσιζαν τα μέλη του κοινοβουλίου και αφορούσαν φερειπὴν τον περιορισμό της αυτονομίας των εμπορικών συντεχνιών (trade guilds) που περιόριζαν τον ελεύθερο ανταγωνισμό στο Λονδίνο ως κέντρο εμπορίου. Αυτοί οι περιορισμοί δεν επιβάλλονταν στην επαρχία-περιφέρεια, ή οποία διατηρούσε την αυτονομία της.¹⁹⁶ Ο Miller (1992, 53) αναφέρει επιπλέον ότι κάθε πόλη είχε την ευχέρεια να εξασκεί το δικό της είδος εμπορικής δραστηριότητας. Το συμπέρασμα του Weingast είναι ότι ενίσχυση της τοπικής αυτονομίας και ο περιορισμός της επιβολής των αποφάσεων της

¹⁹⁶ Ο Weingast επισημαίνει (υποσημείωση 8) ότι η αιτία που η Αγγλία του 18^{ου} αι. δεν αποτελούσε μια *de jure* ομοσπονδία είναι διότι δεν υπήρχε επίσημη πολιτειακή οργάνωση τύπου καντονιών (σ.σ. Ελβετία) ή *Länder* (σ.σ. Γερμανία).

κεντρικής διακυβέρνησης, συνεπώς η ύπαρξη ενός καθεστώτος *περιορισμένης κεντρικής διακυβέρνησης* (limited government) αποτέλεσε το κύριο συστατικό της αγγλικής μετάβασης στη βιομηχανική επανάσταση του 18^{ου} αι.

Τα επιχειρήματα του Weingast ενισχύονται από την επιχειρηματολογία του Downing (1992, 36-37), ο οποίος υποστηρίζει ότι ένα ιδιαίτερο και χαρακτηριστικό της Πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης είναι ο αποκεντρωτικός χαρακτήρας της διοίκησης σε τοπικό επίπεδο. Ο Downing (σελ. 36-37) υποστηρίζει ότι υπήρχε ένα εκτεταμένο καθεστώς τοπικής διακυβέρνησης με τοπικές συνελεύσεις χωριών, συμβούλια πόλεων και “κλίκες ευγενών” ως μορφών αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι αν και δεν υπήρχε καθεστώς πολιτικής δημοκρατίας με την σύγχρονη έννοια, εντούτοις υπήρχαν σημαντικά στοιχεία συμμετοχικότητας στη λήψη αποφάσεων “μέσω ενός διευρυμένου δικτύου από τον ελεύθερο αγρότη ως τον δούκα”

Η εικόνα αυτή που παρουσιάζεται από τους Weingast και Downing διαφοροποιείται κατά πολύ από τη γενικότερη άποψη που επικρατεί για την κοινωνικοπολιτική κατάσταση στην Πρώιμη Μοντέρνα Ευρώπη. Πίσω από τη βιτρίνα της ανάλγητης και συγκεντρωτικής απολυταρχίας και των προνομιούχων ως προς την νομή της εξουσίας και του πλούτου αριστοκρατών κρύβεται μια άλλη, διαφορετική Ευρώπη: οι ατομικές μικρο-μονάδες της υπαίθρου, οι οποίες διεκδικούσαν τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης μέσω της επιδίωξης για μεγαλύτερη συμμετοχή στα θεσμικά όργανα της τοπικής κοινότητας στην οποία άνηκαν, η οποία ενισχυόταν επιπλέον και μέσω της παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας στο κράτος. Η περιγραφή αυτή μοιάζει πολύ με την περίπτωση μετάβασης από την περίοδο της Αρχαϊκής στην Κλασική εποχή της ελληνικής αρχαιότητας, όπως αποδείχτηκε στα κεφ. 2-5.

Μάλιστα, με την ίδια συλλογιστική του Weingast, θα ήταν ενδεχομένως δυνατόν να υποστηριχτεί ότι οι νέες ιδέες δεν συνετέλεσαν μόνο στην ευρύτερη διαμόρφωση του περιβάλλοντος που προλείανε τη βιομηχανική επανάσταση του 1750, αλλά επιπλέον σχετίζονται σε κάποιο σχετικό βαθμό με την αντίστοιχη *Αγροτική Επανάσταση* της περιόδου 1750-1850 για την οποία κάνει λόγο ο Overton (1996)¹⁹⁷, ως μια διαδικασία αλλαγών στον ίδιο τον τρόπο οργάνωσης της αγροτικής

¹⁹⁷ Ο Overton (1996) με τον όρο “Αγροτική Επανάσταση” της περιόδου 1750-1850 ονομάζει μια σειρά από τεχνολογικές και διαχειριστικές καινοτομίες που εισήχθησαν στην αγγλική αγροτική παραγωγή, η οποία προσαρμόστηκε παράλληλα στις ανάγκες της καπιταλιστικής οργάνωσης, που οδήγησαν στην εντατικοποίηση της παραγωγής και στην αποφυγή της μαλθουσιανής παγίδας. Η νέα

παραγωγής που έχει την αφετηρία της στην σχετική αυτονομία της αγγλικής αγροτικής παραγωγής πριν και μετά την επανάσταση του 1688.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό οι North and Thomas (1973) και Kyriazis (2012b) επιβεβαιώνουν όλη αυτή τη διαδικασία αλλαγών της αγγλικής κοινωνίας ως το αποτέλεσμα της “προσαρμοστικής φύσης” του συστήματος σε νέες αλλαγές. Επομένως, στην Ένδοξη Επανάσταση και τις ευνοϊκές θεσμικές της διευθετήσεις θα πρέπει να αποδίδεται η δέουσα ιστορική βαρύτητα, αλλά δεν θα πρέπει να ερμηνεύονται και να θεωρούνται τα γεγονότα του 1688/9 ως “πρωτόγνωρα” ή εξωπραγματικά για τα δεδομένα της αγγλικής κοινωνίας.

Η μεγάλη μεταστροφή της αγγλικής κοινωνίας φαίνεται ότι είχε συμβεί ήδη με τη στροφή στη θάλασσα κατά το δεύτερο μισό του 16^{ου} αι αλλά και από πιο παλιά, με τη Magna Carta, την ενίσχυση του θεσμικού ρόλου του κοινοβουλίου, τις παλαιαίκες κοινωνικές εξεγέρσεις στο μεταίχμιο του μεσαίωνα με στόχο την απόκτηση περισσότερων ελευθεριών και νομής στο αποτέλεσμα της παραγωγής, καθώς και από την μεταβολή στην στρατιωτική οργάνωση, τις “αγγλικές οπλιτικές φάλαγγες τοξοβολιστών” του 14^{ου}-15^{ου} αι. και τις αξίες από την αθλητική δράση. Αυτές οι επιλογές ανέδειξαν την Αγγλία ως ένα μεγάλο “νικητή της ιστορίας”.

Η Αγγλία-νησί από μια μικρή εσωστρεφής αγροτική-τοπική δύναμη, περιχαρακωμένη γύρω από την φυσική άμυνα του ίδιου του αγγλικού νησιού, μετατράπηκε σταδιακά σε γεωπολιτικό και οικονομικό ηγεμόνα για την περίοδο 1688-1815, όπως επισημαίνει μεταξύ άλλων ο O’ Brien (2012), αλλά το σωστότερο είναι ότι η Μ. Βρετανία διατήρησε την πλανητική γεωπολιτική πρωτοκαθεδρία μέχρι και το τέλος του Α΄ ΠΠ το 1918. Η σταδιακή μεταβολή συνδέθηκε με τα νέα οικονομικά ήθη, θεσμούς και πρακτικές, όπως διαπιστώθηκε στις 7.5.) και 7.6.).

Το γενικότερο συμπέρασμα της ενότητας συνηγορεί στην ιδέα ότι το νέο δυναμικό περιβάλλον, η νέα μακροκουλτούρα που αναδείχτηκε βαθμηδόν καθώς η χρονική συγκυρία πλησίαζε το κομβικό 1688, αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ επίτευξης οικονομικής ανάπτυξης και διευρυμένων πολιτικών ελευθεριών ή αλλιώς, την επιβεβαίωση του πορίσματος στην τελευταία ενότητα του κεφ. 5 για την Αθηναϊκή δημοκρατία και τις ελληνικές δημοκρατικές ομοσπονδίες, ότι η πολιτική δημοκρατία πηγαίνει “χέρι με χέρι” με την οικονομική ανάπτυξη, την έκβαση στα

αυτή οργάνωση της αγροτικής παραγωγής ανταποκρίθηκε στην κάλυψη των διευρυμένων αναγκών του αυξανόμενου αγγλικού πληθυσμού κατά τον 18^ο αι. και αργότερα.

πεδία των μαχών, και την ταχύτητα εισαγωγής και απορρόφησης των νέων καινοτομικών θεσμών και το αντίθετο από την ίδια την κοινωνία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο σκοπός της παρούσης πραγματείας ήταν να διερευνηθεί η συσχέτιση της οικονομίας, των θεσμών και του πολέμου αναλύοντας τρεις μελέτες περίπτωσης, την Αθηναϊκή δημοκρατία της περιόδου 508-322 π.Χ., τις ελληνικές κοινοπολιτείες κυρίως μεταξύ του 4^{ου}-3^{ου} αι π.Χ. και της Αγγλίας, από την εποχή της πρώιμης Μοντέρνας Ευρώπης, μέχρι και την εκδήλωση της Ένδοξης Επανάστασης το 1688, μέσα από ένα νέο εννοιολογικό εργαλείο, τη θεωρητική έννοια της *μακρο-κουλτούρας*.

Ως μακρο-κουλτούρα ορίσαμε για πρώτη φορά στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία μια έννοια που εμπερικλείει μια σειρά από αξίες, πρότυπα και κανόνες συμπεριφοράς που έχουν εγκαθιδρυθεί σε μια κοινωνία προϊόντος του χρόνου, οι οποίες αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους είναι δυνατόν υπό προϋποθέσεις να δημιουργήσουν ένα περιβάλλον νέων αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, το οποίο μπορεί να συντελέσει στην εγκατάλειψη ενός παλαιού καθεστώτος με την εγκαθίδρυση ενός νέου.

Κατόπιν, υποστηρίξαμε ότι ένα νέο δυναμικό περιβάλλον μπορεί να ευδοκιμήσει είτε ομαλά, ως μια εξελικτική διαδικασία, ή διαφορετικά να προκύψει ως το αποτέλεσμα ενός εξωγενούς σοκ (πχ., η περσική εισβολή στο αθηναϊκό κράτος) το οποίο επιτείνει και δρομολογεί μια αλληλουχία κοινωνικοοικονομικών και πολιτειακών αλλαγών, που είτε τελικά συντελούν στην αλλαγή, την πρόοδο και την ευημερία μιας κοινωνίας, είτε διαφορετικά, είναι δυνατόν να δρομολογήσουν την κατάρρευση της κατά Τοynbee (1946).

Για να ελέγξουμε το θεωρητικό μας υπόβαθρο, αναλύσαμε τις τρεις μελέτες περίπτωσης που εξετάστηκαν εδώ, υπό το πρίσμα 4^{ων} κριτηρίων ελέγχου τα οποία θεωρήσαμε εξαρχής ως σημαντικά παραθέτοντας στην εισαγωγή μια σειρά επιχειρημάτων σχετικά με τη σημασία τους. Αυτά τα κριτήρια, είναι η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, ένα περιβάλλον “πρωτο-δημοκρατικών” αξιών στην αρχαία ελληνική προ-Κλασική κοινωνία, το αξιακό υπόβαθρο που διέπει την ελληνική στρατιωτική οργάνωση (τις οπλιτικές φάλαγγες και τις τριήρεις) και τις αξίες που δυνητικά ανακύπτουν ως εξαγόμενα από την αθλητική δράση, όχι μόνο τοπικά, στην πόλη-κράτος αλλά και στα πανελλήνιας σημασίας αθλητικά τεκταινόμενα, όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες.

Στην εισαγωγή έγιναν εξ αρχής κάποιες παραδοχές, όπως ότι για την αλληλεπίδραση των αξιών και των προτύπων που οδηγούν στην νέα μακρο-κουλτούρα, σημαντικές παράμετροι είναι η ιστορική συγκυρία αλλά κυρίως, η ύπαρξη ενός κοινωνικού περιβάλλοντος δεκτικού σε νέες ιδέες τις οποίες μπορεί να μετασχηματίσει με τη σειρά του σε νέα πρότυπα συμπεριφοράς. Επιπλέον, έγινε δεκτό ότι τα τέσσερα κριτήρια ελέγχου που ορίσαμε εδώ, δεν είναι προφανώς τα μοναδικά. Μια σειρά από επιμέρους κριτήρια θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν, όπως πχ., ο παράγοντας της διάχυσης της γνώσης και η ταχύτητα με την οποία αυτή μεταφέρεται και επιδρά στις μικρο-μονάδες της κοινωνίας και στα ατομικά δρώντα υποκείμενα της μέσω του θεσμού της εκπαίδευσης.

Στο κεφάλαιο 1 ορίστηκε διεξοδικά το θεωρητικό μοντέλο της μακρο-κουλτούρας, και έγινε μια σαφής εννοιολογική διάκριση αυτής από τις έννοιες, κουλτούρα και αλλαγή κουλτούρας ενώ παρασχέθηκαν η διαγραμματική έκφραση που υποστηρίζει την έννοια αυτή ως μια εκθετικής μορφής συνάρτηση που αναπτύσσεται προϊόντος του χρόνου. Η εκθετική αυτή συνάρτηση που όπως υποστηρίχτηκε, εκφράζει την δυναμική αλλαγή ενός καθεστώτος με την εγκατάλειψη ενός παλιού στατικού και μονολιθικού που δύσκολα ασπάζεται νέες καινοτομικές ιδέες, παρασχέθηκε σε αντιδιαστολή άλλων διαγραμματικών απεικονίσεων στο ίδιο κοινό διάγραμμα για να υποδηλώσει ότι βάσει του μοντέλου που προτείνουμε δεν υποστηρίζουμε ότι η κοινωνική αλλαγή γίνεται πάντα με ενιαίο και ομοιόμορφο τρόπο, αλλά ότι η εκθετική μορφή αποδίδει μάλλον ορθότερα από οποιαδήποτε άλλη ένα δυναμικό περιβάλλον κοινωνικής αλλαγής που πραγματώνεται μέσω μιας νέας μακρο-κουλτούρας, με ομαλό τρόπο.

Η λογική της εκθετικής μορφής επιλέχτηκε για να απεικονίσει την κατάσταση κατά την οποία η νέα μακρο-κουλτούρα (πχ., στροφή στη θάλασσα, ναυτική οικονομία και εμπόριο στην Αθηναϊκή δημοκρατία και την Ελισαβετιανή Αγγλία) δημιουργεί σταδιακά ένα νέο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό καθεστώς που υιοθετείται από τις κοινωνικές μικρο-μονάδες, με την πιθανότητα επιστροφής στο παλιό στατικό και μονολιθικό καθεστώς (απλές μορφές οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής φεουδαλικού τύπου στην Αρχαϊκή Ελλάδα και τη Μεσαιωνική Αγγλία), σταδιακά να υποχωρεί και να μειώνεται με την παρέλευση του χρόνου.

Η εκθετική μορφή δεν ορίστηκε αυστηρά, όπως το ίδιο ισχύει και για την μαθηματική εξίσωση $m = om + e^{f(k, d), \cdot t}$. Η συγκεκριμένη μαθηματική έκφραση θα

ήταν δυνατόν τυχόν να αναδιαμορφωθεί με κάποιες σταθμίσεις, αλλά εν προκειμένω, νομίζουμε ότι αποτελεί μια γενική αρχή μαθηματικής έκφρασης που περιγράφει αρκούντως την έννοια της δυναμικής αλλαγής και της μακρο-κουλτούρας.

Οι μελέτες περίπτωσης που χρησιμοποιήθηκαν εδώ δεν επιτρέπουν την αξιολόγηση στην πράξη του μαθηματικού μοντέλου καθώς δεν διατίθενται μετρήσιμα στατιστικά στοιχεία που να εμπεριέχουν τις μακροοικονομικές επιδόσεις των υπό εξέταση περιπτώσεων. Υποσχόμαστε την εφαρμογή του μοντέλου μας σε πιο σύγχρονα παραδείγματα, όπου η ύπαρξη στατιστικών στοιχείων είναι αρκούντως ικανοποιητική.

Για παράδειγμα, η σύγκριση του ευέλικτου και προσαρμοστικού μοντέλου της Αθηναϊκής δημοκρατίας έναντι της κατά τα φαινόμενα μονολιθικής και στατικής Σπάρτης, θα μπορούσε να αντιπαραβληθεί με της αξιολόγηση της ύπαρξης ή μη μιας δυναμικής κοινωνικοοικονομικής μακρο-κουλτούρας για μελέτες περίπτωσης όπου υπάρχουν ικανοποιητικά στατιστικά στοιχεία, όπως μεταξύ του δίπολου του Ψυχρού Πολέμου 1945-1991, ΗΠΑ-ΕΣΣΔ, ή να ελεγχθεί αν παραδείγματος χάριν, η *σταδιακή μεταβολή* (gradual reform) της κοινωνικο-οικονομικής βάσης της Κίνας προς τον καπιταλισμό από το 1978 και έπειτα, μετά το θάνατο του Μάο μπορεί να αντιπαραβληθεί με τις κοινωνικοοικονομικές επιδόσεις που επέφερε η *θεραπεία σοκ* (shock therapy) στην μετα-σοβιετική Ρωσία από το 1991 και έπειτα κλπ.

Υπό την οπτική αυτή το θεωρητικό υπόβαθρο της μακρο-κουλτούρας δεν περιορίζεται στην ερμηνεία μόνο των γεγονότων του παρελθόντος, αλλά φιλοδοξούμε με την ολοκλήρωση της εν λόγω διατριβής επιπλέον να καταστεί τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο χρήσιμο εννοιολογικό εργαλείο προβλεπτικότητας των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων των σύγχρονων οικονομιών.

Στο κεφάλαιο 2 πραγματοποιήθηκε η πρώτη εφαρμογή του θεωρητικού μοντέλου της μακρο-κουλτούρας με μελέτη περίπτωσης την Αρχαϊκή εποχή στην Ελλάδα (750-508 π.Χ.). Μέσω της ανάλυσης των Ομηρικών επών, των Ησιόδειων ποιημάτων που ανάγονται στην προ-κλασική, προ-δημοκρατική Ελλάδα και σε συνδυασμό με τα κυριότερα συμπεράσματα της διεθνούς ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας καταδείχθηκε ότι τουλάχιστον από την Αρχαϊκή εποχή βρίσκονταν σε εξέλιξη μια αναδιαμόρφωση αξιών στην ελληνική κοινωνία, όπου ο σεβασμός στην ατομική περιουσία και το αίτημα για μεγαλύτερη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων σταδιακά διαλάμβαναν ένα χαρακτήρα πανελλήνιας συνειδητότητας που αποκρυσταλλώθηκε

μέσα από την έκφραση της πολιτικής δημοκρατίας στον ελληνικό κόσμο του 5^{ου} αι. π.Χ. με πιο ξεχωριστή -βάσει των διασωθέντων πηγών- την περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας.

Στο κεφάλαιο 3 η ανάλυση συμπεριέλαβε το 3^ο κριτήριο ελέγχου, τη μεταβολή στη στρατιωτική οργάνωση η οποία έλαβε πιο συγκεκριμένο σχήμα από την Αρχαϊκή εποχή και έπειτα. Καταδείχθηκε ότι η κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου μετά τον 13^ο αι. π.Χ. κατέστησε αναγκαία την αλλαγή στη στρατιωτική οργάνωση. Αντί των εύπορων Μυκηναίων αριστοκρατών, οι οποίοι ομοιάζαν με τους μεσαιωνικούς ιππότες στη Δύση ή το Βυζάντιο, την άμυνα στις διάσπαρτες μικρές πόλεις-κράτη, πολίσματα και χωριά έπρεπε να αναλάβουν οι ίδιοι οι πολίτες τους, οι οποίοι ήταν ταυτόχρονα και οι ελεύθεροι καλλιεργητές γης κατέχοντας γαίες, όχι υπό ενιαίο καθεστώς ισοκατανομής (οι περισσότεροι κατείχαν μικρές εκτάσεις). Λίγοι διέθεταν μεγαλύτερες εκτάσεις γης και φυσικά υπήρχαν και μεγαλογαιοκτήμονες που διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης. Οι γαίες αυτές απέφεραν ατομικό εισόδημα στους ιδιοκτήτες τους.

Σταδιακά από τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. δημιουργήθηκαν οι πρώτοι “συλλογικοί” στρατιωτικοί σχηματισμοί, οι οπλικές φάλαγγες. Επρόκειτο όπως αναδείχθηκε στην 3.2.) για τους πρώτους οργανωμένους τακτικούς στρατούς στον ευρωπαϊκό χώρο στις οποίες συμμετείχαν ελεύθεροι πολίτες από τις πόλεις-κράτη, οι οποίοι ήταν αρκούντως οικονομικά ευκατάστατοι ώστε να μπορούν να χρηματοδοτούν την αγορά του οπλισμού τους με ίδια μέσα. Έτσι, οι πολίτες-οπλίτες άρχισαν να αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα μέσα στις κοινωνίες τους το οποίο προϊόντος του χρόνου απαιτούσε όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή στα κοινά και τη νομή της εξουσίας. Επίσης, αναλύθηκε η περίπτωση των τριηρών, των οποίων έγινε εκτεταμένη χρήση κατά την β’ φάση των Μηδικών Πολέμων (480/479 π.Χ.) με σκοπό την απώθηση της περσικής απειλής.

Ωστόσο, το κύριο στοιχείο στο οποίο εστιάστηκε η ανάλυση στις 3.2.) και 3.3.) ήταν η σταδιακή διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος δημοκρατικών αξιών από την λειτουργία των οπλικών φαλαγγών και των τριηρών. Μια σειρά από τέτοιες αξίες όπως ισότητα μεταξύ των οπλιτών και των ναυτών, και επιπλέον, συνοχή, εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, αυτοπεποίθηση, “ομόνοια” και συνεργασία υποστηρίζουμε ότι μετασχηματίστηκαν σε συνδυασμό με τη συμμετοχική λογική στη λήψη αποφάσεων και τα περιουσιακά δικαιώματα σε ένα νέο πλέγμα νέων πολιτικών

αξιών, όπως ισονομία (ισότητα), ισηγορία (ελευθερία του λόγου), ομόνοια (συναίνεση) κλπ και διοχετεύθηκαν ως ιδέες στο χώρο της πολιτικής.

Στο κεφ. 4, εντοπίσαμε ανάλογες αξίες από το χώρο του αθλητισμού από την Αρχαϊκή εποχή οι οποίες συνέβαλαν στην δημοκρατική έκφραση. Διαπιστώθηκε όπως και με την περίπτωση της στρατιωτικής οργάνωσης, ότι οι ακαδημαϊκές απόψεις δίστανται διεθνώς ως προς το μέγεθος παλλαϊκής συμμετοχής αθλητών σε αυτές. Έτσι, η μια τάση υποστηρίζει ότι ο αθλητισμός σε υψηλό επίπεδο (πχ., Ολυμπιακοί Αγώνες) στην ελληνική αρχαιότητα ήταν προνόμιο μόνο των ευκατάστατων πολιτών που μπορούσαν να δαπανούν για τον αθλητικό τους εξοπλισμό ικανό μέγεθος χρημάτων, ενώ η άλλη κύρια τάση παρέχοντας πειστικά επιχειρήματα, αναγνωρίζει σημαντικό ποσοστό “λαϊκής” συμμετοχής στα αθλητικά αγωνίσματα, θέση που υιοθετούμε.

Σε κάθε περίπτωση, υποστηρίξαμε ότι το κύριο στοιχείο για την έρευνα μας είναι η αλληλεπίδραση αξιών ως προς τη συμμετοχικότητα στη λήψη αποφάσεων, την προστασία της περιουσίας, τη στρατιωτική οργάνωση και τον αθλητισμό, οι οποίες και δημιούργησαν μια νέα δημοκρατική μακρο-κουλτούρα στην Κλασική εποχή (510-322 π.Χ.), με κύρια έκφραση την Αθηναϊκή δημοκρατία.

Στο κεφάλαιο 5 η ανάλυση ξεκίνησε με αναφορά στο εξωγενές σοκ, την περσική εισβολή, η οποία οδήγησε το αθηναϊκό κράτος για να αμυνθεί, στη “στροφή στη θάλασσα”, που πρακτικά σε πρώτη φάση σήμαινε την ναυπήγηση 200 πολεμικών πλοίων (τριήρεις), κάτι που σε μακρο-οικονομικούς όρους δεν σημαίνει μόνο την σημαντική αύξηση του ΑΕΠ από την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική για την απόκτηση του αγαθού άμυνα, αλλά επιπλέον και το σταδιακό μετασχηματισμό της οικονομικής βάσης της πόλης με τη δημιουργία καινοτομικών οικονομικών υποδομών προς εξυπηρέτηση του εξαγωγικού εμπορίου στο “δευτερογενή” τομέα της παραγωγής (εμπορικά πλοία, ξυλουργεία, σιδηρουργία, ναύσταθμοι, συντήρηση πλοίων κλπ) και ακολούθως στον τριτογενή τομέα (πρωτότυπες υπηρεσίες ιδιωτικής τραπεζικής, χορήγηση ναυτικών δανείων, υποθήκες, υπηρεσίες χρηματοδοτικής μίσθωσης, πρότυπες ανώνυμες εταιρίες κλπ).

Αυτοί οι νέοι οικονομικοί θεσμοί, συνοδευόμενοι από τη θέσπιση και την παγίωση μιας επιπλέον σειράς βασικών οικονομικών θεσμών, όπως η προστασία της ατομικής περιουσίας, ο μηχανισμός της αγοράς, το νομικό πλαίσιο υποστήριξης και προστασίας των συναλλαγών (πχ., δικαστήριο Ηλιαίας, Άρειος Πάγος), η εγγυρότητα

και η νομική κάλυψη των εμπορικών συμφωνιών και συμβάσεων, η προστασία της αξίας του νομίματος από κιβδήλευση, η επιβράβευση των ξένων οι οποίοι συνεισέφεραν στην οικονομική ευρωστία της πόλης μέσω του θεσμού της *εγκτίσεως* κλπ αλλά και μιας σειρά μέτρων αναδιανεμητικής κοινωνικής πολιτικής, όπως οι *λειτουργίες*, μας παρέχουν σημαντικά εχέγγυα ώστε να χαρακτηρίσουμε την αθηναϊκή οικονομία ως εύρωστη σε παροχές και επιδόσεις οι οποίες σε συνδυασμό με την παγίωση της πολιτικής δημοκρατίας και του οικονομικού φιλελευθερισμού μπορούν να δικαιολογήσουν τον χαρακτηρισμό των Kyriazis and Zouboulakis (2004) περί του Αθηναϊκού κράτους, ως *οικονομική δημοκρατία*.

Στο κεφάλαιο 5 αναλύσαμε και μια σειρά από άλλες πτυχές του αθηναϊκού κράτους. Στην 5.3.) υποστηρίχτηκε ότι το αθηναϊκό πολιτικοοικονομικό σύστημα ήταν δεκτικό στη διάχυση νέων ιδεών μέσω ενός δικτυοκεντρικού συστήματος διακυβέρνησης, ενώ η θέση αυτή συμπληρώθηκε στην 5.4.) όπου υποστηρίχτηκε ότι η Αθηναϊκή δημοκρατία αποτέλεσε ένα “ευέλικτο” πολιτειακό σύστημα σε σχέση φερειπτήν με την συντηρητική και δυσκίνητη σε καινοτομίες και αλλαγές Σπάρτη και διαπιστώθηκε ότι η δομή αυτή άλλοτε υπήρξε ευεργετική (οικονομική ανάπτυξη και γεωπολιτική επέκταση μετά τους Μηδικούς Πολέμους του 480/479 π.Χ.) άλλοτε όμως απέβη ολέθρια (πχ., Σικελική εκστρατεία 415-413 π.Χ.).

Υποστηρίζαμε στην 5.4.), βασιζόμενοι στα πορίσματα σχετικής μελέτης των Kyriazis, Economou and Zachilas (2012) ότι ένα νέο ερευνητικό πεδίο θα μπορούσε να διανοιχθεί από την τελευταία θέση το οποίο να μελετά τον “βέλτιστο βαθμό πολιτικής αλλαγής”, ήτοι, ποιά είναι το σωστό χρονικό σημείο ώστε ένα πολιτικό σύστημα να αντικαθίσταται από ένα καινούργιο που να εξυπηρετεί τις ανάγκες της κοινωνίας καλύτερα. Κατόπιν, στην ενότητα 5.5.) ερμηνεύσαμε την φιλειρηνική πολιτική της Αθηναϊκής δημοκρατίας μέσα από την οπτική ενός κοινωνικού συμβολαίου το οποίο πρακτικά εφαρμόστηκε μέσω της επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής και της ενίσχυσης των οικονομικών θεσμών και του εμπορίου.

Συνοπτικά, όπως αναλύθηκε και στην ενότητα της 5.6.), η Αθηναϊκή πολιτεία αποτέλεσε ένα ολοκληρωμένο μοντέλο οικονομικής δημοκρατίας για τα δεδομένα της εποχής της. Οι Bowles and Gintis (1986, 186) περιέγραψαν το ιδεατό σύστημα λειτουργίας της δημοκρατίας ως εξής: “το πρόβλημα του χτισίματος μιας δημοκρατικής κοινωνίας είναι.....αυτό που χαρακτηρίζεται από μια δυναμική αλληλεξάρτηση των κανόνων και των φορέων (σ.σ. των συμμετεχόντων σε αυτό), με

τους συμμετέχοντες να καθιστούν τους κανόνες πιο δημοκρατικούς και τους όλο και περισσότερο προοδευτικής φιλοσοφίας κανόνες να καθιστούν τους αυτούς συμμετέχοντες περισσότερο ένθερμους (σ.σ. στην εφαρμογή της δημοκρατίας) και σταθερότερα προσηλωμένους στις διαδικασίες δημοκρατικής συμμετοχής και λήψης αποφάσεων”. Η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζεται ως και ως “μάθηση δια της διαδικασίας της ψήφου” (learning by voting) από τους (Kyriazis and Karayannis, 2011, 77). Υποστηρίζαμε ότι η περιγραφή του “ιδεατού” συστήματος λειτουργίας της δημοκρατίας που υποστηρίζουν οι Bowles and Gintis (1986) εμπίπτει στα δεδομένα της αθηναϊκής πολιτείας της περιόδου 508-322 π.Χ.

Στο κεφάλαιο 6 προχωρήσαμε στην ανάλυση της 2^{ης} μελέτης περίπτωσης που αφορά τις αρχαίες ελληνικές κοινοπολιτείες. Η βασική λογική της ανάλυσης συνίστατο στο να διερευνηθεί η εξέλιξη της δημοκρατίας και των θεσμών ως το επόμενο ιστορικό βήμα που έπεται της πόλης-κράτους και είναι το ομοσπονδιακό σχήμα. Επιδίωξη μας εξ ορισμού ήταν να αναλυθούν οι δημοκρατικές ομοσπονδίες και να εξαχθούν από τη θεσμική, την πολιτειακή, την στρατιωτική και την οικονομική τους οργάνωση τυχόν ιδέες που θα ήταν ίσως δυνατόν να συνεισφέρουν ως θεσμικά εργαλεία για την περαιτέρω ολοκλήρωση της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το ζήτημα της ανάλυσης των ελληνικών ομοσπονδιακών υπό την οπτική αυτή είναι εξ ορισμού καινοτομικό καθώς τόσο οι σωζόμενες αρχαίες πηγές όσο και η διεθνής βιβλιογραφία δεν έχουν καλύψει επαρκώς το θέμα υπό την εννοιολογική ομπρέλα που επιχειρήθηκε εδώ. Για την αποτελεσματική ανάλυση των ελληνικών κοινοπολιτειών/ομοσπονδιών οριοθετήσαμε εξ’ αρχής στην 6.1.) ορισμένα βασικά κριτήρια ελέγχου, που υπό την δική μας οπτική κρίνονται επαρκή στο να χαρακτηριστεί ένα πολιτειακό σχήμα ως ομοσπονδία, με την ευρύτερη έννοια του όρου.

Τα κριτήρια που αξιωματικά θεωρήθηκαν κρίσιμα για την υποστήριξη της παραδοχής περί ύπαρξης ή μη ενός πραγματικού ομοσπονδιακού σχήματος ήταν τα εξής 7: η ύπαρξη θεσμικών οργάνων για την εξαγωγή πολιτικών αποφάσεων (πχ., κοινό ομοσπονδιακό κοινοβούλιο), τα όργανα διοίκησης της κοινοπολιτείας (πχ., στρατηγοί, ηγεμόνες κλπ., επιπλέον, η ύπαρξη ή όχι κοινής εξωτερικής πολιτικής και άμυνας, η ύπαρξη ή μη κοινού νομίσματος, η χρηματοδότηση του ομοσπονδιακού προϋπολογισμού, η ύπαρξη ή μη κοινών ομοσπονδιακών δικαστικών οργάνων και η προοπτική της “ισοπολιτείας” υπό την έννοια της δυνατότητας ή μη στους πολίτες μια

πόλης να διατηρούν τα πολιτικά τους δικαιώματα σε όλη την επικράτεια του ομοσπονδιακού σχήματος.

Στις 6.2.) - 6.3.) έγινε ο διαχωρισμός των περιπτώσεων που δεν αποτελούν πραγματικές ομοσπονδίες, όπως οι αμφικτιονίες και οι στρατιωτικές συμμαχίες, ενώ στις 6.4.) και 6.5.) αναλύθηκαν 14 συνολικά περιπτώσεις ελληνικών Κοινών, και έγινε η παραδοχή ότι υπήρχαν και άλλα, ωστόσο οι αρχαίες και σύγχρονες πηγές δεν είναι σαφείς ή επαρκείς ως προς τη θεσμική δομή τους και για αυτό η περαιτέρω ανάλυση τους εγκαταλείφθηκε καθώς στη στόχευση μας κυρίως είναι η παροχή αφενός μεν όσο το δυνατόν περισσότερων ασφαλών εκτιμήσεων, αφετέρου δε, η ανάλυση των αρχαιοελληνικών ομοσπονδιών θα ήταν δυνατόν από μόνη της να αποτελέσει αντικείμενο μιας αυτοτελούς διδακτορικής διατριβής ή περαιτέρω μελλοντικής έρευνας που να συνδυάζει διαδραστικά ερευνητικά πεδία από το χώρο της οικονομίας, των πολιτικών επιστημών, της ιστορίας, της κοινωνιολογίας κλπ.

Στην 6.4.) αναλύθηκαν 11 περιπτώσεις Κοινών που από την έρευνα μας διαπιστώθηκε ότι αποτελούν αξιόλογες ερευνητικές περιπτώσεις, ωστόσο εστίασαμε εμφανώς στις δημοκρατικές κοινοπολιτείες της 6.5.), δηλαδή στα Κοινά των Βοιωτών, των Αιτωλών και των Αχαιών. Στην 6.6.) προέβημεν βάσει των 7 κριτηρίων/αξιωμάτων στην διαδραστική και συγκριτική ανάλυση των 14^{ων} περιπτώσεων, για πρώτη φορά στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό υπό ένα τέτοιο αυστηρά ορισμένο ερευνητικό πρίσμα. Στην 6.7.) προχωρήσαμε σε μια επιπλέον καινοτομική ανάλυση: τη σύγκριση των πολιτειακών και των οικονομικών θεσμών της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας με σύγχρονες περιπτώσεις, τις ΗΠΑ, την ΕΕ και τον Καναδά.

Μια σημαντική σειρά συμπερασμάτων εξήχθησαν από την ανάλυση αυτή, όπως ότι οι ελληνικές ομοσπονδίες εκτός της κοινής νομισματικής και αμυντικής πολιτικής είχαν επιτύχει στην πράξη μια αρμονική σχέση άμεσης και έμμεσης δημοκρατίας με θεσμοθετημένη χρήση δημοψηφισμάτων. Επιπλέον, οι αποφάσεις που αφορούσαν το κράτος λαμβάνονταν συναθροιστικά μέσω ψηφοφορίας για όλη την επικράτεια των ομοσπονδιών. Είχε επιπλέον επιτευχθεί ένας συγκερασμός ισχυρής κεντρικής εξουσίας υπό δημοκρατική διακυβέρνηση με την εισαγωγή του *Στρατηγού* πλαισιωμένου από ένα δημοκρατικά εκλεγμένο ανώτατο συμβούλιο εκτελεστικής εξουσίας ως κυβέρνηση ενώ τέλος, μέσω της ισοπολιτείας, οι πολίτες μπορούσαν να ψηφίζουν ή να κατέχουν γη ανά πάσα στιγμή σε κάθε πόλη-κράτος

των ελληνικών Κοινών. Υποστηρίξαμε τέλος ότι οι παραπάνω ιδέες, θα ήταν δυνατόν να αποτελέσουν πηγή έμπνευσης για την περαιτέρω ολοκλήρωση της ΕΕ στο μέλλον.

Τέλος, στο κεφ. 7 προχωρήσαμε στην ανάλυση της 3^{ης} μελέτης περίπτωσης που αφορά την Αγγλία της περιόδου 1215-1688. Σε αντιστοίχιση με την πρώτη μελέτη περίπτωσης μελετήθηκαν τα τέσσερα αρχικά κριτήρια, ήτοι πρωτο-δημοκρατικό περιβάλλον, περιουσιακά δικαιώματα, στρατιωτική οργάνωση και αθλητισμός. Δεν επιλέξαμε ως περίοδο ελέγχου την περίοδο του 18^{ου}-19^{ου} αι., όπου οι νέοι οικονομικοί θεσμοί είχαν πλήρως καθιερωθεί μετατρέποντας την αγγλική οικονομία σε δυναμική και εξωστρεφή με κύρια εστίαση στο υπερπόντιο εμπόριο. Αντί αυτού, σε αντιστοίχιση με τη λογική της ανάλυσης για την προ-κλασική Ελλάδα στα κεφ. 2-4, επιλέχθηκε να διερευνηθεί η περίοδος 1215-1688 για να ελεγχθεί κατά πόσο εμφανίζεται και στην περίπτωση της Αγγλίας ένα δυναμικό περιβάλλον μακρο-κουλτούρας, το οποίο σταδιακά διαμορφώνει μια σταδιακή δομική μεταβολή της αγγλικής κοινωνίας από την φεουδαλική αγροτική οργάνωση, στη ναυτική οικονομία, τους καινοτομικούς οικονομικούς θεσμούς και το διεθνές εμπόριο.

Το έτος 1215 δεν επιλέχθηκε τυχαία, καθώς αποτελεί το σημείο αναφοράς της *Μεγάλης Χάρτας*, του 1215, του πρώτου ολοκληρωμένου και σημαντικού πολιτικού και οικονομικού φιλελεύθερου πολιτειακού κειμένου της Ευρώπης της Ύστερης Μεσαιωνικής περιόδου, και το θεωρήσαμε ως την αφετηρία μιας νέας πρωτο-δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας της αγγλικής κοινωνίας, και ως εκ τούτου η αναλυτική αναφορά σε αυτή δεν θα ήταν σωστό να παραβλεφθεί.

Στην 7.1.) διαγνώσαμε την ύπαρξη κάποιου υποτυπώδους καθεστώτος προστασίας της ατομικής περιουσίας στην Αγγλία του 13^{ου} αι. (εξαιρουμένων των δουλοπαροίκων) και έπειτα, στην 7.2.) αναλύσαμε την Μεγάλη Χάρτα ως μια αγγλική πρωτο-δημοκρατική αφετηρία καθώς και ορόσημο μιας πρότυπης μορφής οικονομικού φιλελευθερισμού ενώ στην 7.3.) διαγνώσαμε τη σημασία του ρόλου του Κοινοβουλίου ως ενός δυναμικά εξελισσόμενου θεσμού, ο οποίος γύρω στα μέσα του 16^{ου} είχε καταστεί αρκούντως ισχυρός ώστε να αντιπαραβάλλεται και να αναστέλλει σε πολλές περιπτώσεις τον βασιλικό δεσποτισμό και αυθαιρεσία.

Στην 7.4.) αναλύθηκε μια άλλη πτυχή της διαμορφούμενης αγγλικής δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας που αφορά το φαινόμενο των κοινωνικών εξεγέρσεων στην Ευρώπη και την Αγγλία, ενώ στην 7.5.) αναλύσαμε την αγγλική στροφή στη θάλασσα λόγω της ισπανικής εισβολής του 1588, η οποία όπως και με

την περίπτωση της Αθηναϊκής δημοκρατίας, συνοδεύτηκε από την ανάπτυξη του “δευτερογενούς τομέα”, ήτοι, ναυπηγεία, σιδηουργία, χυτήρια, εργοστάσια πυρίτιδας, ναύσταθμοι, ναυτικές υπηρεσίες κλπ, ενώ συνετέλεσε και στην ανάδειξη νέων καινοτόμων οικονομικών θεσμών (ανάδειξη των πρώτων ανωνύμων εταιριών, του τραπεζικού συστήματος και του χρηματιστηρίου κλπ).

Σταδιακά από τα μέσα του 16^{ου} αι. ως περίπου και τα μέσα του 20^{ου} η Αγγλία κατέστη θαλασσοκράτειρα και ο συνδυασμός ναυτικής ισχύος και οικονομικού φιλελευθερισμού την κατέστησαν ικανή να υποστηρίξει αποτελεσματικά την γεωπολιτική και γεωοικονομική της επέκταση, υποσκελίζοντας τις μεγάλες απολυταρχικές αυτοκρατορίες της εποχής της σε Ευρώπη (Ισπανία, Πορτογαλία, Γαλλία, Ρωσία) και Ασία (Κίνα, Ινδία, Οθωμανική Αυτοκρατορία). Η αγγλική ναυτική ισχύς ήταν τόσο μεγάλη, όσο και η αντίστοιχη αθηναϊκή κατά τους 5^ο-4^ο αι. π.Χ., ώστε να της επιτρέψουν να κυριαρχήσει στις θάλασσες με μεγάλες φυσιογνωμίες, όπως για παράδειγμα ο Οράτιος Νέλσον, τα κατορθώματα αλλά και ο θάνατος του οποίου παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά του Αθηναίου ναύαρχου Κίμωνα.

Η ηγεμονική θέση της Αγγλίας ανά τον κόσμο κατά τους 18^ο-19^ο αι. και η επιθετική αποικιοκρατία που συνοδεύτηκαν με την διάβρωση της εθνικής ισχύος άλλων χωρών που χαρακτηρίζονταν από μια πολιτική εσωστρέφειας (σε αντίθεση με την Αγγλία ή τις Εν.Ε) όπως χαρακτηριστικά της Κίνας κατά τον 19^ο αι. με τους πολέμους οι οποίοι έμειναν γνωστοί ως *Πόλεμοι του Οπίου* (1839–1842 και 1856–1860), περιγράφεται χαρακτηριστικά από τον περιβόητο γνωστό στίχο του ποιήματος του James Thomson, “*Rule, Britannia! rule the waves*” (σε απόδοση, “*κυβέρνα Βρετανία, κυβέρνα τα κύματα*”).

Στην 7.7.) έγινε η ανάλυση της αγγλικής στρατιωτικής οργάνωσης, όπου διαπιστώθηκαν αρκετά κοινά σημεία μεταξύ των Άγγλων τοξοβολιστών με τις ελληνικές οπλιτικές φάλαγγες, ενώ στην 7.8.) υποστηρίχτηκε ότι ο αθλητισμός, όπως και στην αρχαία Ελλάδα, φαίνεται να αποτελούσε μια σημαντική πτυχή της κοινωνικής ζωής. Η στρατιωτική οργάνωση και ο αθλητισμός υποστηρίχτηκε ότι πιθανότατα ενίσχυσαν την γενικότερη δημοκρατική μακρο-κουλτούρα της αγγλικής κοινωνίας που αναδείχθηκε πανηγυρικά το 1688, (ενότητα 7.9.) με την θεσμική επικράτηση του Κοινοβουλίου ως συστημικού εργαλείου *ελέγχου και ισορροπιών*, έναντι του βασιλικού δεσποτισμού.

Με αναφορές στα ευρήματα της διεθνούς ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας υποστηρίξαμε ότι οι νέοι καινοτομικοί οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί και ο αγγλικός οικονομικός και πολιτικός φιλελευθερισμός που εδραιώθηκε στην Αγγλία κυριώς μετά το 1688 ήταν το κύριο συστατικό της επιτυχίας της υψηλής στρατηγικής της Αγγλίας κατά τους δυο επόμενους αιώνες ώστε να καταστεί αναμφίβολα ένας από τους μεγάλους “νικητές της ιστορίας” και “η αυτοκρατορία στην οποία ο ήλιος δεν δύει ποτέ”.

Από την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στην εν λόγω διατριβή προέκυψαν μια σειρά από συμπεράσματα που νομίζουμε ότι δικαιούνται τον χαρακτηρισμό καινοτομικά, συμβάλλοντας στην περαιτέρω διαλεύκανση θεμάτων που βασίζονται σε πορίσματα προγενέστερων ερευνών. Εξ αρχής, η ανάλυση μας συμβάλλει στην παροχή μιας ακόμη ερμηνείας περί της ανάδειξης του δημοκρατικού φαινομένου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Στην 2.1.) έγινε αναφορά στα αντίστοιχα συμπεράσματα της διεθνούς βιβλιογραφίας ως προς τις αιτίες που η δημοκρατία ευδοκίμησε στην αρχαία Ελλάδα.

Στα κεφ. 2-4 παρουσιάσαμε την ανάδειξη της δημοκρατίας ως αλληλεπίδραση αξιακών προτύπων λαμβάνοντας υπ’ όψιν το καθεστώς των περιουσιακών δικαιωμάτων, των πρωτο-δημοκρατικών αξιών, της στρατιωτικής οργάνωσης και του αθλητισμού. Μάλιστα επιχειρηματολογήσαμε περί του γιατί η δημοκρατία δεν αναδείχθηκε στις ανατολικές αυτοκρατορίες και λαούς, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να διέθεταν κάποιο από τα 4 κριτήρια, όχι όμως και τα 4 (πχ., οι Σουμέριοι παρουσίαζαν σημαντική λαϊκή συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, αλλά όχι αντίστοιχες επιδόσεις στα άλλα 3 κριτήρια).

Ωστόσο, το τελευταίο επιχείρημα δεν υποστηρίζει ότι η δημοκρατία για να ευδοκιμήσει χρειάζεται έναν “κατάλογο προϋποθέσεων-απαραίτητων συνθηκών”, αλλά ότι τα 4 κριτήρια, που μπορούν σε μελλοντική έρευνα να γίνουν και περισσότερα (πχ., εκπαιδευτικό σύστημα κλπ.) μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μια κατά συνθήκη “πλατφόρμα προϋποθέσεων” που αναδεικνύουν την δημοκρατική ροπή και τάση σε μια κοινωνία.

Στο κεφ.5, αναδείξαμε κάποιες καινοτομικές πτυχές που αφορούν αυτό που οι Kyriazis and Zouboulakis (2004) χαρακτηρίζουν ως *οικονομική δημοκρατία*, εννοώντας την ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας μέσω της παράλληλης αλληλεπίδρασης των νέων οικονομικών θεσμών που είναι προσανατολισμένες στην

οικονομία της αγοράς. Έτσι αναφερθήκαμε, από όσο είναι γνωστό, στο αθηναϊκό δικτυοκεντρικό σύστημα διακυβέρνησης, προσπαθήσαμε να δημιουργήσουμε ένα μοντέλο προσδιορισμού του βέλτιστου σημείο πολιτικής αλλαγής για ένα πολιτικό σύστημα ορμώμενοι από το δίπολο Αθήνας-Σπάρτης, ενώ ερμηνεύσαμε τα προγράμματα επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής του Εύβουλου και του Λυκούργου κατά το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., υπό το πρίσμα της εφαρμογής στην πράξη ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου.

Το επόμενο βήμα έγινε στο κεφ. 6, όπου η βασική ιδέα ήταν να μελετηθεί η ανάδειξη της δημοκρατικής μακρο-κουλτούρας στο επόμενο “επίπεδο” που είναι η ομοσπονδία/κοινοπολιτεία ή συμπολιτεία ή κατά το αρχαίο, το *Κοινόν*. Η επιδίωξη μας να μελετήσουμε την θεσμική, πολιτειακή και οικονομική οργάνωση των ελληνικών “πρωτο-ομοσπονδιών”¹⁹⁸ ήταν εξ αρχής καινοτομική καθώς για το ζήτημα οι μέχρι τώρα δημοσιευμένες αναλύσεις είτε αφορούσαν στοχευμένες αρθρογραφικές ακαδημαϊκές μελέτες (πχ., Αχαϊκή Συμπολιτεία) είτε η προσέγγιση ήταν περισσότερο ιστοριογραφικού χαρακτήρα. Σημαντική συνεισφορά στο κενό αυτό προσέφερε η πρόσφατα δημοσιευθείσα πραγματεία της Mackil (2013) ενώ δική μας φιλοδοξία είναι να λάβουμε την ακαδημαϊκή σκυτάλη, καθώς παρέχουμε για πρώτη φορά από όσο ξέρουμε:

- Συγκριτική ανάλυση 14^{ου} αρχαιοελληνικών Κοινών με 7 κριτήρια-προϋποθέσεις ελέγχου για τον χαρακτηρισμό τους η μη ως πραγματικών κοινοπολιτειών.
- Συγκριτική ανάλυση των πολιτειακών και των οικονομικών θεσμών της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας με σύγχρονες περιπτώσεις, τις ΗΠΑ, την ΕΕ και τον Καναδά, με σκοπό να διαπιστώσουμε σε ποια σημεία υστερούν σε σχέση με τις σύγχρονες ομοσπονδίες αλλά και σε ποια τυχόν υπερτερούν ώστε κάποιες θεσμικές δομές που διέθεταν ίσως να δύνανται να συνεισφέρουν

¹⁹⁸ Εισάγαμε στην ανάλυση του κεφ. 6 αυτό τον νεωτερικό όρο για να καταδειχθεί η σημασία της μελέτης αυτών των περιπτώσεων, ως των πρώτων καταγεγραμμένων ιστορικά ομοσπονδιακών σχημάτων, ανασκευάζοντας έτσι την λανθασμένη αλλά επικρατούσα μέχρι σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία άποψη ότι οι πολιτειακές αυτές οργανώσεις του αρχαιοελληνικού κόσμου ήταν κάτι λιγότερο ή περισσότερο από *συμμαχίες* (leagues) με στρατιωτικό/αμυντικό κυρίως χαρακτήρα και προσανατολισμό (δες και Economou, Kyriazis and Metaxas, 2014).

στην περαιτέρω ολοκλήρωση της ΕΕ¹⁹⁹ και την ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών παγκόσμια.

Στο κεφ. 7 επιχειρήθηκε η κατ' αντιστοιχία με τα κεφ. 2-4, ανάλυση που αφορά την Αγγλία της περιόδου 1215-1688 μέσα από το πρίσμα της ανάλυσης των 4^{ων} κριτηρίων ελέγχου περί της ύπαρξης ενός εξελισσόμενου περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας. Φιλοδοξία μας εδώ ήταν να καταδειχθεί ότι μια σειρά από πτυχές, όπως, η Magna Carta του 1215, ο εξελισσόμενος ρόλος του αγγλικού κοινοβουλίου ως αντίπαλου δέους στον βασιλικό απολυταρχισμό, οι κοινωνικές/λαϊκές εξεγέρσεις, το καθεστώς προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων, η στρατιωτική οργάνωση και οι δυνητικές αξίες που συνδέουν την ελληνική οπλιτική φάλαγγα με τους Άγγλους τοξότες, και ακόμη, η παράμετρος του αθλητισμού και η στροφή στη θάλασσα με τους νέους οικονομικούς θεσμούς, αποτελούν όλα μαζί ένα πολύπλευρο συναθροιστικό επιχείρημα ερμηνείας του φαινομένου του αγγλικού οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού κατά τους 18^ο-19^ο αι., το οποίο το ερμηνεύουμε εδώ, σε αντιστοίχιση της ελληνικής περίπτωσης, ως αγγλική δημοκρατική μακρο-κουλτούρα.

Μια τέτοια προσέγγιση που να συνδυάζει αυτά τα διαφορετικά κριτήρια, που αποτελούν πτυχές και διαφορετικές παραμέτρους της αγγλικής κοινωνικής ζωής, και η οποία ενσωματώνει τους αντίστοιχους παραλληλισμούς από τις δυο προηγούμενες μελέτες περίπτωσης που αφορούν την αρχαία Ελλάδα, πραγματοποιείται από όσον είναι γνωστό για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία.

¹⁹⁹ Θα ήταν δυνατόν η συνεχής και κύρια αναφορά μας στην ΕΕ, και λιγότερο στις ΗΠΑ, τον Καναδά ή άλλες ομοσπονδίες εκτός δυτικού κόσμου (πχ., Ινδία) να προσδώσει στον χαρακτήρα της ανάλυσης μας μια περισσότερο “ευρω-κεντρική” διάσταση, που κάποιοι ενδεχομένως να χαρακτηρίσουν ως ετεροβαρή ως προς το ζήτημα της σφαιρικότερης ερμηνείας των πορισμάτων της έρευνας μας. Ωστόσο, σε ένα τέτοιο πιθανό επιχείρημα η απάντησή μας είναι ότι η εν λόγω έρευνα φαίνεται ιδιαίτερα επίκαιρη στο να εστιάζει στη σύγκριση κυρίως με την ΕΕ καθώς, όπως διαπιστώνεται από τις πρόσφατες ευρωεκλογές, η ΕΕ βρίσκεται σε σοβαρότατη κρίση των θεσμών και του γοήτρου της και υπό την έννοια αυτή, η εστίαση στην ΕΕ φαντάζει εξαιρετικά αναγκαία και επίκαιρη. Ωστόσο, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι έχουμε προβεί ήδη σε συγκριτική ανάλυση που αφορά τις ελληνικές πρώτο-ομοσπονδίες σε σχέση με την ΕΕ και την Ινδία, διευρύνοντας έτσι την ανάλυση σε περιπτώσεις ομοσπονδιών πέραν του δυτικού κόσμου, προσβλέποντας στην εξαγωγή συμπερασμάτων που να αφορούν περιπτώσεις όχι μόνο σε ευρωπαϊκό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο (δες, Economou and Kyriazis (2014a)).

Οι πίνακες 28-30 περιέχουν σε υποσύνολα μια σειρά από στοιχεία που πιστοποιούν τις ομοιότητες και τους παραλληλισμούς που προκύπτουν από την προηγηθείσα ανάλυση των κεφ 2-7. Στον πίνακα 28 αναλύονται οι παραλληλισμοί που αφορούν το καθεστώς ατομικής περιουσίας στην αρχαία Ελλάδα και την μετα-μεσαιωνική Αγγλία. Δεν περιορίζουμε εδώ την ανάλυση μόνο στην Αθηναϊκή δημοκρατία, αλλά συμπεριλαμβάνουμε και τις ελληνικές δημοκρατικές συμπολιτείες (Αρχαϊκή και Αιτωλική που αναλύσαμε στην 6.5.2 και 6.5.3. εκτενώς) καθώς η ανάλυση του δυναμικού περιβάλλοντος μακρο-κουλτούρας της ελληνικής κοινωνίας από την Αρχαϊκή εποχή και μέχρι την Κλασική που αναλύθηκε στα κεφ. 2-5, δεν περιορίζεται μόνο στην αθηναϊκή πολιτεία, αλλά αφορά τον ενοποιημένο ελληνικό κόσμο.

Με άλλα λόγια, τα γενικότερα συμπεράσματα που αφορούν το αθηναϊκό κράτος της Αρχαϊκής εποχής, αφορούν με την ίδια συλλογιστική παρόμοια και τις άλλες ελληνικές πόλεις κράτη, που ήδη αποτελούσαν μέλη Κοινών ή τα Κοινά ήταν υπό διαδικασία διαμόρφωσης.²⁰⁰

Ο πίνακας 29 παρουσιάζει τις αντίστοιχες ομοιότητες μιας πρωτο-δημοκρατικής κουλτούρας προ της δημοκρατίας στην Αθήνα και τις ελληνικές ομοσπονδίες, και αντίστοιχα, στην Αγγλία προ της Ένδοξης Επανάστασης του 1688 όπου τέθηκαν όπως επιχειρηματολογήσαμε, τα θεμέλια του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού και της πραγματικής πολιτικής δημοκρατίας κατά τον 19^ο αι. Τα στοιχεία αυτά πιστεύουμε ότι κάνουν πειστικό το επιχείρημα ενός δυναμικά εξελισσόμενου περιβάλλοντος ως προς την ανάδειξη και την διάχυση των δημοκρατικών ιδεωδών μέσα από τις ίδιες τις κοινωνίες.

Αντίστοιχα, ο πίνακας 30 ο οποίος βασίζεται στα συμπεράσματα του πίνακα 26 αποτελώντας προέκταση του, παρουσιάζει τις ομοιότητες στη στρατιωτική οργάνωση τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα αναδεικνύοντας την εξής κοινή

²⁰⁰ Το αθηναϊκό κράτος έγινε δημοκρατία από το 508 ως το 322 π.Χ. με μικρές χρονικές διακοπές (πχ., η οκτάμηνη ολιγαρχική διοίκηση των Τριάκοντα Τύραννων που επέβαλε στη διοίκηση της Αθήνας ο Σπαρτιάτης Ναύαρχος Λύσανδρος το 404 π.Χ. και ανέτρεψε ο Αθηναίος στρατηγός Θρασύβουλος). Βάσει των πρόσφατων αναθεωρημένων εκτιμήσεων, μεταξύ άλλων της Mackil (2013) η Αρχαϊκή και η Αιτωλική Συμπολιτεία πρέπει θεωρούνται ως αποτελεσματικές και λειτουργικές ομοσπονδιακές ενώσεις από τον 5^ο αιώνα π.Χ. Υπό την έννοια αυτή, χρονικά σχεδόν συνυπάρχουν με το αθηναϊκό δημοκρατικό κράτος του 5^{ου} αι.

Πίνακας 28: Καθεστώς προστασίας της ατομικής περιουσίας στην προ-Κλασική Ελλάδα και την Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία

Μελέτη Περίπτωσης	Προστασία περιουσιακών δικαιωμάτων	Βιβλιογραφικές αναφορές
Αθηναϊκή Δημοκρατία	<p>Αναφορές στα αρχαία κείμενα (Ιλιάδα/Οδύσσεια και Θεογονία/Εργα και Ημέρες)</p> <p>δυνατότητα κατοχής γαιών από ιδιώτες αγρότες/χωρικούς</p> <p>“Τεμένη” και μεγάλες εκτάσεις γης, τα οποία αποτελούσαν ιδιοκτησία του βασιλιά, του στρατιωτικού διοικητή και της αριστοκρατίας</p> <p>Δικαίωμα ατομικής ιδιοκτησίας κοπαδιών με ζώα από ιδιώτες-κτηνοτρόφους εκτός αυτών που ανήκαν στο παλάτι</p> <p>Δυνατότητα στους αγροτοκαλλιεργητές να διαπραγματεύονται με την παλατινή γραφειοκρατία με ευνοϊκούς όρους ως προς την πώληση της παραγωγής τους</p> <p>Οι ιδιοκτήτες γαιών είχαν το δικαίωμα να προστατεύονται νομικά ακόμη και έναντι της κρατικής εξουσίας.</p> <p>Μια ιέρεια ονόματι Ερίθα, ενεπλάκη σε μια δικαστική διαμάχη αναφορικά με το καθεστώς της ιδιοκτησίας γης που της είχε παραχωρηθεί</p> <p>Στο μυκηναϊκό παλάτι της Πύλου ήταν σε ισχύ ένα αναπτυσσόμενο – για τα δεδομένα της εποχής- εθνικό κτηματολόγιο ήδη από το 1200 π.Χ.</p> <p>Κατά τη μυκηναϊκή εποχή, η ιδιοκτησία γης, περνούσε από γενιά σε γενιά και αυτό γίνονταν δίχως να έχει συναφθεί κάποιο συμβόλαιο ή οποιοδήποτε άλλο έγγραφο το οποίο να ενέχει νομικής ισχύος</p> <p><i>“αδιαφιλονίκητη ιδιοκτησία και όχι αναμφίβολο δικαίωμα”</i></p> <p>Κατά την Αρχαϊκή εποχή η άνοδος του πληθυσμού συνετέλεσε στην εγκατάσταση συνόρων ώστε να μην συντελείται καταπάτηση ιδιοκτησίας γης.</p>	<p>Palmer (1958) Kirk (1965) Foxhall (1995) Bennet (2007) D' Amato and Salimbetti (2011) Halstead (2001)</p> <p>Bendall (2007) Shelmerdine (2011)</p> <p>(Palmer, 1958; Shelmerdine, 2011).</p> <p>Leroy and Gérard, (1965); Πρόμπονας (2006)</p> <p>Forrest (1994)</p> <p>Donlan (1989, 22-24) Raaflaub (1993, 74; 1997, 52) Foxhall (1997, 127) Dyer (1989, 136).</p>
Αγγλία	<p>Οι αριστοκρατία και το στέμμα διέθετε μεγάλες ιδιότητες εκτάσεις γης</p> <p>Οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές ήταν δυνατόν να διαθέτουν μικρές γαίες προς καλλιέργεια και να διαπραγματευτούν την αγοροπωλησία τους</p> <p>Υπήρχαν βασιλικά και τοπικά δικαστήρια υπό την εποπτεία των λόρδων όπου μπορούσαν να καταφύγουν οι ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές για αστικές δικονομικές υποθέσεις</p> <p>Καταστατικό του Gloucester του 1278: Δυνατότητα ώστε ένας όμιλος ελεύθερων χωρικών-μικροκαλλιεργητών να είναι δυνατόν να συνασπιστούν και να καταφύγουν στην δικαιοσύνη έναντι της καταχρηστικής συμπεριφοράς των λόρδων-μεγάλο-γαιοκτημόνων όσον αφορά την περιουσία τους.</p> <p>Οικονομικοί θεσμοί: α) μηχανισμός της υποθήκης β) αποπληρωμή δανείου είτε μέσω προσωπικής εργασίας είτε μέσω δανεισμού ζώων ή εξοπλισμού γ) δυνατότητα δανεισμού με τόκο δ) καθεστώς εκμίσθωσης γης</p>	<p>Miller and Hatcher (1978) Mulholland (2002) Dyer (1989, 18) Mulholland (2002)</p> <p>(Plucknett, 1949).</p> <p>(Dyer, 1989, 185).</p>

Πίνακας 29: Ανάδειξη “πρωτο-δημοκρατικών” αξιών στην προ-Κλασική Ελλάδα και την Ύστερη-Μεσαιωνική Αγγλία

Μελέτη Περίπτωσης	Μακρο-περιβάλλον δημοκρατικών αξιών	Βιβλιογραφικές αναφορές
<p>Αθηναϊκή Δημοκρατία</p>	<p>Αναφορές στα αρχαία κείμενα (Ιλιάδα/Οδύσσεια) όπου γίνεται εκτενής περιγραφή συνελεύσεων πολεμάρχων, και απλών λαϊκών στρατιωτών</p> <p><i>“η ελευθερία στο δικαίωμα της άποψης ήταν μια αξία οικία στους Έλληνες...η συμπεριφορά του Θερσίτη αναδεικνύει τη σημαντική θέση του λαού στις συνελεύσεις της ηρωικής εποχής”</i></p> <p><i>“ο Θερσίτης αποτελεί την έναρξη (προοίμιο) του δημοκρατικού ελέγχου στην αριστοκρατική κακή χρήση της εξουσίας”</i></p> <p>Το περιστατικό του Θερσίτη αποτελεί ίσως το σημαντικότερο από μια σειρά παρόμοιων συμπεριφορών προς τους ευγενείς/βασιλείς.</p> <p><i>“οι απαρχές της διαδικασίας της ψηφοφορίας θα πρέπει να αναζητηθούν στις συνελεύσεις των πολεμάρχων που ανάγονται στη Αρχαϊκή εποχή και παλιότερα”.</i></p> <p><i>“ο Θερσίτης αμφισβητεί την αυθαιρέα των ευγενών... και αποτελεί ένα πρώτο ιστορικό παράδειγμα ελευθερίας και ισότητας του λόγου ενώπιον ενός δημοκρατικού ακροατηρίου”</i></p> <p>Τα μυκηναϊκά συμβούλια ήταν μια μορφή συμβουλίου ευγενών, ανταγωνιστών μεταξύ τους, όπου καθένας προτείνει λύσεις προς απόφαση με τρόπο συλλογικό όπου ο βασιλιάς-πολέμαρχος κατέχει- διατηρεί μια κληρονομική πλην όμως και επισφαλή θέση υπεροχής ως πρώτος μεταξύ ίσων</p> <p><i>“στα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου εμφανίζονται τα πρώτα ψήγματα πρωτο-δημοκρατικής διακυβέρνησης... η ύπαρξη συμβουλίων πολεμάρχων, σοφών γερόντων, συνελεύσεων, ανταλλαγής γνώμων και συλλογικότητας ως προς τις αποφάσεις των θεών αποτελούν καθιερωμένους θεσμούς”</i></p>	<p>2.6.), 2.7.) Κυριαζής (2014, 9) Μπιργάλιας (2014) Stuurman (2004, 178-180) Ferguson (1973,11) Johnston (1988)</p> <p>Marks (2005, 17)</p> <p>Tridimas (2011, 49) Pitsoulis (2011)</p> <p>Economou and Kyriazis (2014c)</p> <p>Shewan (1917) Gercke and Norden (1922) Raauflaub (1993)</p> <p>De Romilly (1999, 61-62)</p>
<p>Αγγλία</p>	<p>Magna Carta (1215): Αφετηρία του αγγλικού πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού</p> <p>Ο αναδύμενος ρόλος του αγγλικού κοινοβουλίου ως μηχανισμού <i>ελέγχου και ισορροπιών</i> έναντι του βασιλικού δεσποτισμού (σταδιακός έλεγχος φορολογικής πολιτικής, αμυντικών δαπανών κλπ.)</p> <p>Κοινωνικές εξεγέρσεις στην Αγγλία και την Ευρώπη (14^{ος}-16^{ος} αι.): λαϊκή απαίτηση για αύξηση μισθών, καλύτερες συνθήκες ζωής και εργασίας και παραχώρηση περισσότερων δικαιωμάτων</p> <p>Στην Ύστερη Μεσαιωνική Ευρώπη άρχισαν να εμφανίζονται συμμετοχικά όργανα και αντιπροσωπευτικά σώματα, τα οποία σταδιακά επηρέαζαν όλο και περισσότερο τον καθορισμό της φορολογικής πολιτικής, του πολέμου κλπ., υπήρχαν δε και τοπικά κέντρα ισχύος που περιόριζαν τις δικαιοδοσίες του βασιλιά και σε κάποιο βαθμό ανεξάρτητη δικαιοσύνη και δικαστήρια <i>“τα οποία σε συνδυασμό με ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους συχνά για στρατιωτικούς σκοπούς, έδωσαν τα βάση για την ανάδειξη της δημοκρατίας στους επόμενους αιώνες”</i></p> <p>Αγγλικός εμφύλιος πόλεμος (1642-1651) και Ένδοξη Επανάσταση 1688: η ανάδειξη του Κοινοβουλίου και των οικονομικών και πολιτικών ελευθεριών</p>	<p>Barzel and Kiser (2002) Bilancia (2005)</p> <p>Downing (1992, 22) Weir (2009) O’ Brien (2012, 235)</p> <p>Miller and Hatcher (1978, 105) Dunn (2002, 14-15; 2009, 282-285) κ.α.</p> <p>Downing (1992, 9-10, 19-22)</p> <p>North and Weingast (1989) Clark (1996) κ.α.</p>

πτυχή: ο πόλεμος και η στρατιωτική οργάνωση στην ξηρά προϋπάρχει της αλλαγής του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου. Με διαφορετική διατύπωση, η στρατιωτική οργάνωση στην ξηρά ανάγεται στην φεουδαλική εποχή που είναι συνυφασμένη με την αγροτική παραγωγή και την εισοδηματική και την κοινωνική ανισότητα σε πολιτειακούς όρους.

Η οπλική φάλαγγα ευδοκμεί στην Αρχαϊκή προ-δημοκρατική Ελλάδα και τα σώματα τοξοβόλων στη Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία. Εδώ αναδεικνύεται και η παράμετρος που στην οικονομική επιστήμη διαλαμβάνει το χαρακτήρα της *χρονικής υστέρησης*: ενώ η φιλοσοφία της οργάνωσης τόσο της φάλαγγας, όσο και των αγγλικών σωμάτων τοξοβολιστών είναι αναμφίβολα δημοκρατική, εντούτοις οι φάλαγγες προηγούνται της δημοκρατίας και αναπτύσσονται μέσα σε διαφορετικά πολιτειακά σχήματα και τα σώματα των Άγγλων τοξοβόλων προϋπάρχουν της Ένδοξης Επανάστασης του 1688, που έθεσε τα θεμέλια του αγγλικού πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού και της μετέπειτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Το αντίθετο συμβαίνει με τη δημιουργία πολεμικών στόλων και της στροφής στη θάλασσα. Τόσο οι αθηναϊκές τριήρεις, όσο και τα αγγλικά γαλεόνια ευδοκμούν υπό καθεστώτα δημοκρατικά ή φιλελεύθερα, με πρότυπες οικονομίες που είναι προσαρμοσμένες στη φιλοσοφία του ελεύθερου ανταγωνισμού και της οικονομίας της αγοράς. Οι σπουδαίοι στρατηγοί (Μιλτιάδης, Ιφικράτης, Ερρίκος Ε΄, Εδουάρδος Δ΄) αντικαθίστανται τώρα από τους σπουδαίους ναυάρχους (Θεμιστοκλής, Κίμων, Κόνων, Φορμίων, Drake, Hawkins, Howard, Robert Blake και φυσικά, ο Οράτιος Νέλσον). Η στροφή στη θάλασσα, δεν απαιτεί μόνο την νεανική σωματική αλκή, τον αυθορμητισμό και την τόλμη και δεν συνεπάγεται μόνο την εισαγωγή των νέων καινοτομικών οικονομικών θεσμών που είναι προσανατολισμένα στο διεθνές υπερπόντιο εμπόριο, αλλά επιπλέον συμπληρώνεται από τη στρατιωτική ναυτική ισχύ (δες και πίνακες 7, 24 και διαγράμματα 5,9).

Έτσι, κατά την λογική του Kennedy (1989) υποστηρίζουμε ότι παράλληλα με την οικονομία και τους καινοτομικούς θεσμούς, η ναυτική ισχύς (που άλλοτε καταλήγει σε πόλεμο και άλλοτε στην αποτροπή του πολέμου λόγω αυτής καθεαυτής της αποτρεπτικής ισχύος κατά Θουκυδίδη) της Αθήνας και της Αγγλίας μετατρέπεται σε στρατηγικό γεωπολιτικό εξισωτή, τόσο ουσιώδη ώστε το 480 π.Χ. ο Θεμιστοκλής να δύναται να απαντά με την αυτοπεποίθηση που απορρέει από την ισχύ μέσω μιας στρατηγικής “υπολογισμένου ρίσκου” στον προκλητικό Κορίνθιο ναύαρχο Αδείμαντο

Πίνακας 30: Ομοιότητες της ελληνικής και της αγγλικής στρατιωτικής οργάνωσης.

	<i>Αρχαία Ελλάδα</i>	<i>Μετα-μεσαιωνική Αγγλία</i>	
Ο Πόλεμος στην ξηρά.			
Αρχαϊκή και Κλασική Ελλάδα (750-323 π.Χ.) και Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία (1215-1588):			
	Ελεύθεροι αγρότες υπερασπίζονται και πολεμούν για τη χώρα τους	πολίτες-οπλίτες	Ελεύθεροι αγρότες & τοξοβόλοι
	Αποτελούσαν μια μόνιμη πολιτοφυλακή		
	Πολίτες με κοινή καταγωγή, ιδανικά και αξίες	Πολίτες από την ίδια πόλη-κράτος	Πολίτες από την ίδια κομητεία
Κοινωνική σύνθεση	Οι στρατιώτες προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα	Ο λαϊκός οπλίτης στη μάχη πολεμούσε μαζί με τον οπλίτη-αριστοκράτη στην ίδια κοινή ομάδα	Ο λαϊκός τοξοβόλος στη μάχη πολεμούσε μαζί με τον αριστοκράτη-διοικητή στην ίδια κοινή ομάδα
	Χρησιμοποιούσαν τον δικό τους ατομικό οπλισμό που είτε αγόραζαν είτε κατασκεύαζαν μόνοι τους	Ωστόσο όλοι οι ελεύθεροι πολίτες δεν ήταν οπλίτες καθώς δεν είχαν όλοι τη δυνατότητα αγοράς του εξοπλισμού του οπλίτη	Το longbow δεν ήταν ακριβό στην κατασκευή. Όλοι οι Άγγλοι μπορούσαν να κατέχουν ένα longbow, ανεξαρτήτως εισοδήματος
Στρατιωτική οργάνωση	Χρησιμοποιούσαν πιο “ελαφρύτερες” εκδοχές θωράκισης σώματος από αυτές των αριστοκρατών-ιπποτών Και οι δύο τύποι σχηματισμού στη διάρκεια της μάχης κινούνταν βάσει διαταγών με πειθαρχία	Οπλιτικός εξοπλισμός (πανοπλία, κράνος, δόρυ και σπαθί) Οπλιτική φάλαγγα: σχηματισμός παράταξης βάθους συνήθως οκτώ σειρών	Οπλισμός τοξοτών (πανοπλία, κράνος, τόξο τύπου longbow και σπαθί) Άγγλικά τμήματα τοξοβόλων: Σχηματισμός παράταξης βάθους συνήθως οκτώ σειρών
Ο Πόλεμος στην Θάλασσα.			
Κλασική Ελλάδα (480-323 π.Χ.) και Ύστερη Μεσαιωνική Αγγλία (1588-1815):			
	Ελεύθεροι πολίτες από τα κατώτερα εισοδηματικά στρώματα	θήτες	κουρσάροι
Κοινωνική σύνθεση	Αποτελούσαν μια εν δυνάμει μόνιμη “πολιτοφυλακή” για την προστασία και τον έλεγχο των θαλασσών	“Επαγγελματίες Οπλίτες” του Κράτους Ενίσχυση της δημοκρατίας μέσω της παραχώρησης καθολικής νήφου έναντι στρατιωτικής υπηρεσίας	Ιδιώτες που σε περίοδο πολέμου μετατρέπονταν σε “πολεμιστές του βασιλείου”
	Χρηματοδότηση του Στόλου και του Πολέμου	Τριηραρχία: Οι εύποροι πολίτες αναλαμβάνουν μόνο την δαπανηρή συντήρηση του στόλου ⇒ Ιδιωτική χρηματοδότηση & συντήρηση του κρατικού στόλου	Η ιδιωτική πρωτοβουλία στην υπηρεσία της υψηλής στρατηγικής του Κράτους Συνεργασία ναυτικών μονάδων ιδιωτών & Δημόσιου
Στρατιωτική σύνθεση	Τα πολεμικά πλοία αποτελούν ένα “εργαστήριο” συνεργασίας των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων Κύριο οπλικό σύστημα Κύρια ναυτική αρχή και στρατιωτικό δόγμα:	Τριήρεις (και αργότερα, τετρήρεις και πενήρεις) Ναυτικό κρουστικό έμβολο “Μέγαν το της θαλάσσης κράτος”	Γαλέονι (και μικρότερα σκάφη, όπως φρεγάτα κλπ) Πυροβόλο (Κανόνι) “Britannia, rules the waves”

προ της ναυμαχίας της Σαλαμίνας “εμείς έχουμε την μέγιστη πόλη της Ελλάδας, (σ.σ. που βασίζεται) στις διακόσιες τριήρεις της, με τις οποίες θα απωθήσουμε τον εχθρό” (Πλούταρχος, *Θεμιστοκλής* 11) όταν εκείνος προ της κατάληψης των Αθηνών από τους Πέρσες αποκάλεσε ειρωνικά τον Θεμιστοκλή “άπολι” (μη έχοντα πόλη-τόπο κατοικίας).

Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν πολλά καταγεγραμμένα αλλά αξίζει να αναφερθεί ακόμη ένα από τη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας που υποδηλώνει όμως τη βρετανική ναυτική ισχύ: όταν τον Οκτώβριο του 1827 ο διοικητής του τουρκοαιγυπτιακού στόλου ζήτησε από τον ναύαρχο Κόδριγκτον, διοικητή της αγγλικής ναυτικής μοίρας που κατευθύνονταν προς το Ναβαρίνο να μην παρενοχλεί τις κινήσεις του στόλου του, ο Κόδριγκτον απάντησε αγέρωχα: “ήρθα να δώσω και όχι να λάβω διαταγές”!

Υποστηρίζαμε τέλος ότι η νέα μακρο-κουλτούρα του πολέμου στην ξηρά και τη θάλασσα γέννησε μια σειρά από αξίες, οι οποίες μεταφέρθηκαν σταδιακά από τα πεδία των μαχών στο χώρο της πολιτικής. Προτείναμε ορισμένες τέτοιες αξίες, όπως, θάρρος, αυτοπεποίθηση, ισότητα, συνοχή, εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, “ομόνοια” και συνεργασία. Αντίστοιχες αξίες αναδείχθηκαν και από χώρο του αθλητισμού, που όπως φαίνεται αποτελούσε σημαντικό μέρος της κοινωνικής ζωής τόσο των αρχαίων Ελλήνων όσο και των Άγγλων στο μεταίχμιο του μεσαίωνα. Κάτι τέτοιο μαρτυρείται από τα πολλά αθλήματα που αναφέρθηκαν στο κεφ. 4 και στην ενότητα 7.8).

Ο πίνακας 31 παρουσιάζει συνοπτικά για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία από όσο είναι γνωστό τους παραλληλισμούς μεταξύ της Κλασικής Αθήνας και της μετα-Ελισαβετιανής Αγγλίας ως προς την ανάπτυξη των καινοτομικών οικονομικών θεσμών. Γίνεται αντιληπτό ότι και στις δυο περιπτώσεις η νέα μακρο-κουλτούρα που είναι προσανατολισμένη στη θάλασσα, το διεθνές εμπόριο και την θεσμική οικονομική καινοτομία ακολουθεί παράλληλη πορεία: εξωγενές σοκ²⁰¹, στροφή στη

²⁰¹ Θα ήταν δυνατόν να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι και στις δυο περιπτώσεις ελέγχου που εξετάζονται εδώ, μέσα από το πρίσμα της στροφής στη θάλασσα, τελικά αυτό που προκαλεί την θεσμική αλλαγή δεν είναι η νέα μακρο-κουλτούρα, αλλά το εξωγενές σοκ ως ολιστικό γεγονός, αυτό καθαυτό. Ωστόσο, το κύριο ζήτημα που καθιστά έναν τέτοιο ισχυρισμό κατά την άποψη μας λανθασμένο, είναι ότι τόσο οι Αθηναίοι, όσο και οι Άγγλοι αποδέχτηκαν τις νέες οικονομικές ιδέες, οι οποίες ευδοκίμησαν επειδή ακριβώς υπήρχε ένα σταδιακά διαμορφούμενο καθεστώς μιας νέας μακρο-κουλτούρας με εστίαση στην περισσότερη οικονομική και πολιτική ελευθερία. Για να θέσουμε το

θάλασσα, απόκρουση ξένης εισβολής, πρότυπη “εκβιομηχάνιση” για τα μέτρα της εποχής, και νέα ναυτική οικονομία που αναπτύσσει καινοτομικούς οικονομικούς θεσμούς του “τριτογενούς” τομέα (ιδιωτική τραπεζική, ναυτικά δάνεια, χρηματοδοτική μίσθωση, υποθήκη, ελευθερία της αγοράς, αρκούντως καθορισμένα περιουσιακά, αστικά και πολιτικά δικαιώματα κλπ).²⁰²

Πλην της ανάπτυξης της ιδιωτικής τραπεζικής η οποία επαληθεύτηκε και με τις τρεις μελέτες περίπτωσης που εξετάστηκαν εδώ, στην περίπτωση της Αγγλίας έχουμε επιπρόσθετα: α) την ανάδειξη των νέων ανωνύμων εταιριών συμμετοχικής βάσης και της έκδοσης μετοχών²⁰³ β) την Τράπεζα της Αγγλίας, που αποτέλεσε ένα τραπεζικό κολοσσό για τα δεδομένα της εποχής της, γ) το αγγλικό χρηματιστήριο.

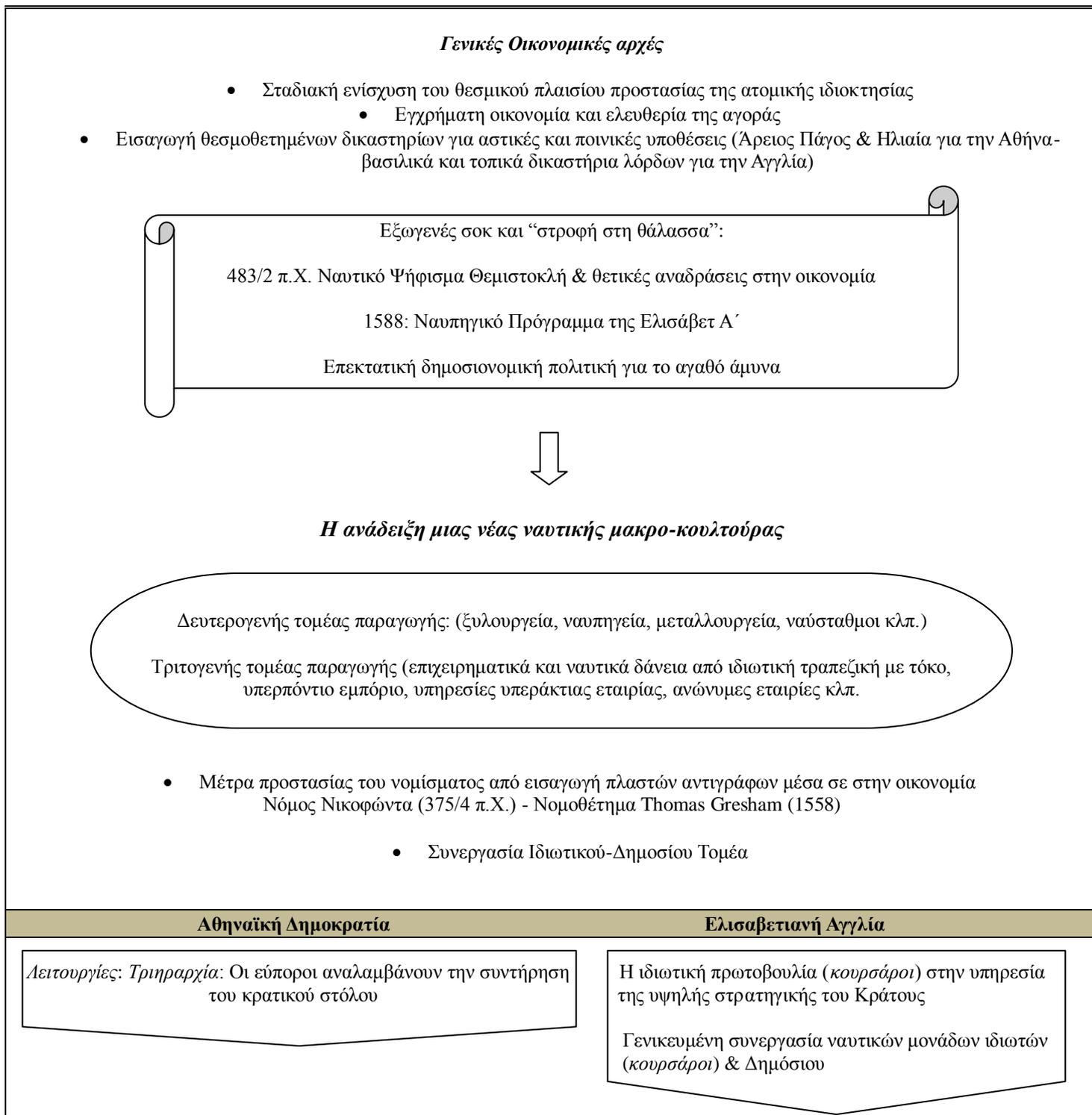
Γιατί άραγε οι αρχαίοι Αθηναίοι δεν προχώρησαν στα επόμενα δυο βασικά βήματα, όπως έκαναν οι Άγγλοι; Μήπως η αθηναϊκή οικονομία και κοινωνία είχε φτάσει στα όρια της επίδειξης καινοτομικών ιδεών, που δεν μπορούσαν να ξεπεραστούν από την εποχή της, ή μήπως τυχόν περαιτέρω καινοτομικές ιδέες (πχ., αθηναϊκή κρατική Κεντρική τράπεζα και αθηναϊκό χρηματιστήριο αξιών κλπ.)

ερώτημα αντίστροφα: γιατί έναντι της εξωτερικής απειλής μόνο η Αθήνα ανταποκρίθηκε με τη στροφή στη θάλασσα και όχι η Σπάρτη; Και αν στη θέση της Αγγλίας το 1588, πριν την Ισπανική Αρμάδα αμυνόμενη ήταν φερεϊπίν, η Γαλλία, ή η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του γερμανικού έθνους, θα έδειχναν την ίδια διάθεση για δομικές οικονομικές και πολιτειακές αλλαγές; Η απάντηση είναι μάλλον όχι. Θεωρούμε λοιπόν ότι όπως η ανάδειξη της οπλιτικής φάλαγγας είναι σημαντική συνθήκη, όχι όμως απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδειξη της πολιτικής δημοκρατίας, με την ίδια συλλογιστική η στροφή στη θάλασσα είναι σημαντική συνθήκη, αλλά όχι μάλλον αξιωματικά απαραίτητη για την *αλλαγή καθεστώτος* (regime change). Θα μπορούσε να διερευνηθεί πιο διεξοδικά η σχέση της στροφής στη θάλασσα και της θεσμικής αλλαγής καθεστώτος σε μια άλλη ενδεχομένως διατριβή ή μέσω περαιτέρω μελλοντικής προσωπικής και μη έρευνας για το ζήτημα αυτό.

²⁰² Χρησιμοποιούμε εδώ αλλά και σε άλλα σημεία τους όρους δευτερογενής και τριτογενής τομέας της παραγωγής μόνο αφαιρετικά και με επιδίωξη να δώσουμε έμφαση στη δυναμική μεταβολή της οικονομικής βάσης των δύο κοινωνιών (Κλασική Αθήνα-Ελισαβετιανή Αγγλία). Οι δυο όροι είναι συμβεβλημένοι με τον όρο εκβιομηχάνιση, η οποία πραγματοποιήθηκε στην πράξη μόνο κατά τα μέσα του 18^{ου} αι. και έπειτα ξεκινώντας από την Αγγλία. Κάτι τέτοιο δεν είναι τυχαίο καθώς οι νέοι καινοτομικοί οικονομικοί θεσμοί που περιγράφονται εδώ ευδοκίμησαν ως νέα μακρο-κουλτούρα ταχύτερα πρώτα στην Αγγλία και τις Εν.Ε., όπως υποστηρίζουμε εδώ, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες της εποχής του 16^{ου}-17^{ου} αι.

²⁰³ Όπως υποστηρίχτηκε θεωρούμε μάλλον πειστικά στην 5.2.), ανώνυμες εταιρίες αναπτύχθηκαν και στην αρχαία Αθήνα, αλλά πιθανότατα δεν εξελίχθηκαν σε πιο ολοκληρωμένες θεσμικά οικονομικές δομές, όπως στην περίπτωση της μετα-Ελισαβετιανής Αγγλίας.

Πίνακας 31: Οι παραλληλισμοί της ανάπτυξης των οικονομικών θεσμών στην Κλασική Αθήνα και την μετα-Ελισαβετιανή Αγγλία

ανεστάλησαν λόγω δυσμενών γεωπολιτικών εξελίξεων, ηττών στα πεδία των μαχών και απώλειας διεθνούς επιρροής; (πχ., σε πρώτη φάση μακεδονική επικυριαρχίας

μετά τη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. ή η επακόλουθη ρωμαϊκή κατάκτηση;).

Αυτή η τελευταία επισήμανση μας αποτελεί ένα ακόμη ερώτημα που δεν έχει απαντηθεί από όσο ξέρουμε από τη διεθνή ακαδημαϊκή βιβλιογραφία. Ωστόσο, η ενασχόληση με μια τόσο λεπτομερή εξειδίκευση απαιτεί πολύ προσεκτικό χειρισμό καθώς δεν υπάρχουν ιστορικές πηγές, και μόνο εκτιμήσεις είναι δυνατόν να γίνουν.

Παρά ταύτα, νομίζουμε ότι καθώς η ανάλυση στην εν λόγω διατριβή σε σημαντικό βαθμό διαλαμβάνει ένα διασυγκριτικό χαρακτήρα κυρίως μεταξύ της Αθηναϊκής δημοκρατίας και της Ελισαβετιανής Αγγλίας, η απόπειρα να διερευνηθεί αυτό καθώς και άλλα παρόμοια ερωτήματα χρήζουν εξαιρετικού ενδιαφέροντος, πλην όμως τυχόν περαιτέρω ενασχόληση, φρονούμε ότι θα απέκλινε από τη φιλοσοφία και τη στοχευμένη μεθοδολογία έρευνας που ακολουθήθηκε εδώ.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν επιγραμματικά μια σειρά από ιδέες για περαιτέρω έρευνα που προέκυψαν από την ανάλυση στην εν λόγω διατριβή και οι οποίες θα ήταν δυνατόν να διαλαμβάνουν τον χαρακτήρα μελλοντικής συμβολής στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία μέσω αρθρογραφίας, την οποία και υποσχόμαστε. Οι παρακάτω ιδέες έχουν ήδη αναλυθεί σε κάποιο μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην εν λόγω διατριβή αλλά πιστεύουμε ότι περαιτέρω διερεύνηση τους προσφέρει το στοιχείο της καινοτομίας και τροφή για σκέψη. Οι ιδέες για περαιτέρω έρευνα είναι πολλές, αλλά εδώ συνοψίζονται οι κυριότερες 16:

- Εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου της μακρο-κουλτούρας και σε άλλες μεταγενέστερες ιστορικές περιπτώσεις, όπου πιθανόν να υπάρχουν και στατιστικά στοιχεία χρονολογικών σειρών ώστε να επιβεβαιώσουν ή να αναιρέσουν την κύρια θέση που αναλύεται εδώ, της ύπαρξης ή μη ενός διαχρονικού μακρο-περιβάλλοντος αλληλεπίδρασης αξιών και προτύπων συμπεριφοράς. Η διαθεσιμότητα στατιστικών στοιχείων θα ήταν δυνατόν να συνεισφέρει και στον έλεγχο της συναρτησιακής διατύπωσης που εκφράζει την μακρο-κουλτούρα (εξίσωση 5 στη σελ 43).
- Συσχέτιση δημοκρατικών ή μη καθεστώτων και παλλαϊκής ή μισθοφορικής οργάνωσης των στρατιωτικών σχηματισμών

- Συσχέτιση δημοκρατικών ή μη πολιτευμάτων και στρατιωτικών (τεχνολογικών ή άλλων) καινοτομιών
- Γιατί η αρχαία Αθηναϊκή δημοκρατία δεν προχώρησε σε περαιτέρω οικονομικές καινοτομίες, όπως η Αγγλία και οι Ενωμένες Επαρχίες;
- Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτικά συστήματα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα: σχετίζονται οι αγροτικές κοινωνίες με μη δημοκρατικά καθεστώτα και οι παραθαλάσσιες περιοχές με το ναυτικό εμπόριο, και τους δημοκρατικούς θεσμούς;
- Διεξοδικότερη αποκλειστική ανάλυση περί της θεσμικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης των αρχαίων ελληνικών Κοινοπολιτειών με εστίαση της δημοκρατικής ομοσπονδίας.
- Διεξοδική αποκλειστική ανάλυση για τη συνεισφορά των ελληνικών δημοκρατικών κοινοπολιτειών προς την πολιτική και οικονομική ολοκλήρωση στην ΕΕ.
- Χωρική Ανάπτυξη στα αρχαία ελληνικά δημοκρατικά Κοινά.
- Η συμβολή των αρχαιοελληνικών πολιτειακών θεσμών στην σύνθεση των κειμένων του αμερικανικού συντάγματος
- Εύρεση του “βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής” με διάφορες μελέτες περίπτωσης (πχ., Αθήνα-Σπάρτη, Μαοϊκή Κίνα – σύγχρονη Κίνα). Πότε ένα πολιτικό σύστημα πρέπει να θεωρείται “ξεπερασμένο” και μη λειτουργικό για τις ανάγκες μιας κοινωνίας και πότε πρέπει να αντικαθίσταται;
- Σε αντιστοιχία, με το ανωτέρω: προσδιορισμός του “βέλτιστου ρυθμού οικονομικής αλλαγής”. Πότε ένα οικονομικό σύστημα δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της κοινωνίας και πότε πρέπει να αντικαθίσταται;
- Σε αντιστοιχία με τα ανωτέρω δυο: ο προσδιορισμός του βέλτιστου ρυθμού πολιτικής αλλαγής και οι δημοκρατικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις που

απαιτούνται για την σύγχρονη Ελλάδα από την εποχή της κρίσης του 2010 ως σήμερα²⁰⁴

- Συγκριτική ανάλυση (και με στατιστικά στοιχεία κατά το δυνατόν) της Αθηναϊκής και της Αγγλικής ναυτικής και γεωπολιτικής ισχύος (με οροφές στρατιωτικών δυνάμεων) υπό τον πρίσμα των οικονομικών πτυχών που την συναποτελούν
- Το φαινόμενο των Κοινωνικών Εξεγέρσεων στην Ύστερη Μεσαιωνική Ευρώπη
- Συγκριτική ανάλυση της δομής της Αγγλικής και της Ολλανδικής Εταιρίας Ανατολικών Ινδιών με τους σύγχρονους επιχειρηματικούς ομίλους και εξαγωγή συμπερασμάτων πιθανόν χρήσιμων για την λειτουργία των σύγχρονων επιχειρήσεων.
- Περαιτέρω ανάλυση του πολέμου με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια ως προς την παράμετρο της εκτεταμένης δράσης των *κουρσάρων*, στην Αγγλία και τις Εν.Ε.²⁰⁵

²⁰⁴ Θεωρούμε εδώ ότι η “ελληνική κρίση” που προέκυψε το 2010 και δυστυχώς φαίνεται ότι οι καταστροφικές τις συνέπειες θα επηρεάσουν την πορεία του ελληνικού λαού τουλάχιστον για τα επόμενα 10-15 χρόνια, δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα κάκιστης, κρατικής κυρίως, οικονομικής διαχείρισης, αλλά επιπλέον βαθείας κρίσης και απαξίωσης του πολιτικού συστήματος καθώς και των θεσμών που το συναποτελούν. Ως μια γενικότερη κριτική, νομίζουμε ότι πρωτίστως είναι το αποτέλεσμα της γενικευμένης ηθικής κρίσης και της πενιχρής υιοθέτησης ορθών αξιακών προτύπων.

²⁰⁵ Έχοντας υπόψη μια σειρά αναφορών, μεταξύ άλλων των Konstam and McBride (1999, 2001) θεωρούμε ότι η οργάνωση τόσο των πειρατών, όσο και των κουρσάρων παρουσιάζει ορισμένες δημοκρατικές συμπεριφορικές εκφάνσεις. Παραδείγματος χάριν, σε αρκετές περιπτώσεις οι αποφάσεις των κουρσάρων ή πειρατών λαμβάνονταν από κοινού μέσω μικρών “συνελεύσεων” πάνω στα καράβια και δεν ήταν μόνο το αποτέλεσμα της διαταγής του καπετάνιου. Φιλοδοξούμε να μελετήσουμε σε μελλοντική έρευνα την οργάνωση των κουρσάρων και των πειρατών υπό μια τέτοια οπτική και να ελέγξουμε την ορθότητα ή μη αυτού του νέου ισχυρισμού μας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Με την παρούσα πραγματεία επιδιώξαμε να συνεισφέρουμε στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία με τη συσχέτιση της Οικονομίας, των Θεσμών και του Πολέμου. Για την προσέγγιση του θέματος αναπτύξαμε μια νέα μεθοδολογία, την έννοια της μακρο-κουλτούρας, την οποία και εφαρμόσαμε σε τρεις μελέτες περίπτωσης, την αρχαία Αθηναϊκή Δημοκρατία, τις ελληνικές πρωτο-ομοσπονδίες με εστίαση στις 2 από τις 3 πιο ολοκληρωμένες δημοκρατικές (Αιτωλική και Αχαϊκή Συμπολιτεία) καθώς και την Αγγλία της περιόδου 1215-1688.

Στην πορεία της έρευνας διαπιστώσαμε, επισημάναμε και αναδείξαμε μια σειρά από καινοτομικά θέματα, υπό το πρίσμα της διεπιστημονικής προσέγγισης, καθώς πιστεύουμε ότι η επιστημονική έρευνα καθίσταται πιο ολοκληρωμένη όταν πέραν του κύριου επιστημονικού πεδίου, εδώ των Οικονομικών λαμβάνονται υπόψη, τα πορίσματα και οι εκτιμήσεις άλλων συναφών επιστημονικών πεδίων (Πολιτικές Επιστήμες, Ιστορία κλπ).

Οδηγηθήκαμε σε σειρά συμπερασμάτων που διανοίγουν νέους καινοτομικούς ορίζοντες έρευνας. Φρονούμε ότι η πεμπτούσια της εν λόγω έρευνας έγκειται όχι στη στείρα καταγραφή και παράθεση μιας σειράς συμπερασμάτων, αλλά στην “δυναμική” καταγραφή συμπερασμάτων που θα αποτελέσουν τον συνδετικό κρίκο της παρούσας πραγματείας με συναφή θέματα και αντίστοιχες αναλύσεις στο μέλλον. Στο κύριο σώμα ανάλυσης της διατριβής (κεφ. 2-7) επισημάναμε μια σειρά θεμάτων προς περαιτέρω διερεύνηση, τα οποία συνοψίσαμε σε 16 ειδικότερα θέματα στον επίλογο, και για τα οποία υποσχόμαστε μελλοντική ενδελεχή ενασχόληση, τουλάχιστον για κάποια από αυτά.

Έχοντας υπόψη τη ρήση του Ισπανού ζωγράφου Salvatore Dalli “*μη φοβάστε την τελειότητα, δεν θα την πετύχετε ποτέ*”, η παρούσα διατριβή τερματίζεται²⁰⁶ εδώ,

²⁰⁶ Δεν χρησιμοποιούμε τον τελεολογικό όρο “τελειώνει” αλλά τον όρο “τερματίζεται”. Ο λόγος είναι ότι ο θεωρούμε ότι ο ολοκληρωμένος ερευνητής πρέπει στη διάρκεια του βίου του να διακρίνεται από ηθική, αρετή, να αποστρέφεται την έπαρση και να έχει επίγνωση της αναγκαιότητας της συνεχούς βελτίωσης της έρευνάς του βάσει της αριστοτελικής *εντελέχειας* (Αριστ. *Περί Ψυχής*) και του αποφθέγματος αυτοβελτίωσης “*Εσεσθε ουν υμείς τέλειοι ως ο πατήρ υμών ο ουράνιος τέλειος εστίν*”. (Κατά Ματθαίον Ε' 48).

αλλά ευελπιστούμε μόνο προσωρινά προσβλέποντας να καταστεί η αφετηρία και ο κύριος θεματικός πυρήνας για περαιτέρω μελλοντική καινοτομική έρευνα σε συναφή θέματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχαίοι Συγγραφείς

- Αντιφών, “Περί Αληθείας” (Αν. Αλ.).
- Αντιφών, “Περί Ομοιοίας” (Αν. Ομ.).
- Απολλόδωρος, “Αργοναυτικά” (Απ. Αρ.).
- Αριστοτέλης, “Ηθικά Ευδήμεια” (Αρ. Ευ.).
- Αριστοτέλης, “Ηθικά Νικομάχεια” (Αρ. Ηθ.).
- Αριστοτέλης, “Περί Ψυχής” (Αρ. Περ. Ψ.).
- Αριστοτέλης, “Πολιτικά” (Αρ. Πολ.).
- Αριστοφάνης, “Βάτραχοι” (Α. Βα.).
- Αριστοφάνης, “Ιππείς” (Α.Ι.).
- Δημοσθένης, “Κατά Τιμοκράτους” (Δημ. Κ.Τ.).
- Δημοσθένης, “Προς την Λακρίτου παραγραφήν” (Δημ. Λ.).
- Δημοσθένης, “Προς Φορμίωνα περί Δανείου” (Δημ. Φ.).
- Δημοσθένους, “Ολυμπιακοί λόγοι” (Ο.).
- Διόδωρος Σικελιώτης, “Ιστορική Βιβλιοθήκη” (Διοδ. Ιστ.).
- Ηροδότου, “Ιστορίαι” (Ηρ. Ιστ.).
- ΗΣίοδος, “Έργα και Ημέραι” (Ησ. Ερ.).
- ΗΣίοδος, “Θεογονία” (Θ.).
- Θεόκριτου, “Ειδύλλιο” (Θεο. Ειδ.).
- Θουκιδίδου, “Ιστορίαι” (Θ. Ιστ.).
- Ισοκράτης, “Άρεοπαγτικός” (Ι. Αρ.).
- Ισοκράτης, “Παναθηναϊκός”, (Ι. Π.).
- Ισοκράτης, “Τραπεζικός” (Ι. Τρ.).
- Καινή Διαθήκη “Κατά Ματθαίον” (ΚΔ. Μ).
- Λυσίας, “Κατά Ανδοκίδου Ασεβείας” (Λ. Ανδ. Α.).
- Λυσίας, “Περί δημεύσεως των του Νικίου Αδελφού”. (Λ. Νικ.).

Λυσίας, “Υπέρ του Αδυνάτου”. (Λ. Υπ. Αδ.).

Λυσίας, “Υπέρ Μαντιθέου”, (Λ. Υπ. Μ.).

Λυσίας, “Υπέρ των Αριστοφάνους Χρημάτων προς το Δημόσιον”, (Λ. Υπ. Αρ.)

Μέναδρος, “Γνώμαι Μονόστιχοι” (Μεν. Γ.)

Ξενοφών, “Ελληνικά” (Ξεν. Ελλ.).

Ξενοφών, “Κύρου Ανάβασις” (Ξεν. Αν.).

Ξενοφών, “Περί Προσόδων”, (Ξεν. Π.Π.).

Ξενοφών, “Απομνημονεύματα”, “Memorabilia” (Ξεν. Μ.).

Όμηρος, “Ιλιάδα”, (Ο. Ιλ.).

Όμηρος, “Οδύσσεια”, (Ο. Οδ.).

Παυσανία, “Ελλάδος Περιήγησις” (Παυσ. Περ.).

Πλάτων, “Γοργίας” (Πλ. Γορ.).

Πλάτων, “Ευθύφρων” (Πλ. Ευθ.).

Πλάτων, “Κρίτων” (Πλ. Κρ.).

Πλάτων, “Πολιτεία” (Πλ. Πολ.).

Πλάτων, “Πρωταγόρας” (Πλ. Πρ.).

Πλάτων, “Νόμοι” (Πλ. Ν.).

Πλουτάρχου, “Ηθικά – Περί Παιδων Αγωγής” (Πλ. Ηθ.).

Πλουτάρχου, “Βίοι Παράλληλοι, Σόλων” (Πλ. Β. Παρ. Σ.).

Πλουτάρχου, “Βίοι Παράλληλοι, Λύσανδρος” (Πλ. Β. Παρ. Λ.).

Πολύβιος, “Ιστοριών” (Πολ. Ιστ.).

Πρωταγόρας, “Περί Αληθείας” (Πρ, Π.Α.).

Στράβων, “Γεωγραφικά” (Στρ. Γ.).

Τίτος Λίβιος, “Ιστορία της Ρώμης” (Λιβ).

Υπερείδης “Υπέρ Ευξενίππου εισαγγελίας απολογία προς Πολύευκτον” (Υπ. Ευ.).

Φιλόστρατος, “Γυμναστικός”, (Φιλ. Γ.)

Ξενόγλωσση

- Abrahamson, E. & Fombrum, C.J. (1992), Forging the iron cage: Interorganisational networks and the production of macro-culture, *Journal of Management Studies*, 29: 175-194.
- Abrahamson, E. & Fombrum, C.J. (1994), Macrocultures: determinants and consequences, *Academy of Management Review*, 19(4): 728 - 755.
- Acampora, C.D. (2002), Nietzsche contra Homer, Socrates, and Paul, *Journal of Nietzsche Studies*, 24: 25-53.
- Acemoglu, D. & Robinson, J.A. (2000), Why did the west extend the franchise? Democracy, inequality, and growth in historical perspective, *Quarterly Journal of Economics*, 115(4): 1167–1199.
- Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2005), The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth, *The American Economic Review*, 95(3): 546-579.
- Ackroyd, P. (1992), Greek lessons for property right arrangements: Justice and nature protection, *American Journal of Economics and Sociology*, 51(1): 19-26.
- Adkins, A.W. (1960), *Merit and responsibility: A study in greek values*. Oxford: Oxford University Press.
- Ager, S. (1996), *Interstate relations in the greek world 337-90 BC*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Alchian, A.A & Demsetz, H. (1973), The property right paradigm, *The Journal of Economic History*, 33(1):16-27.
- Allen, R.E. (1970), *Plato's "Euthyphro" and the earlier theory of forms*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Almond, G.A. & Verba, S. (1963), *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. California: Sage Publications.
- Amemiya, T. (2007) *Economy and economics in ancient Greece*. London: Routledge.
- Anderlini, L. & Felli, L. (2006), Transaction costs and the robustness of the Coase Theorem, *Economic Journal*, 116(508): 223-245.
- Anderson, J.K. (1967), Philopoemen's reform of the achaean army, *Classical Philology*, 62(2): 104-106.
- Andreades, A.M. (1924 repr. 1966), *History of the Bank of England*. Abingdon, Oxon: Psychology Press.
- Andreades, A.M. (1933), *A history of Greek public finance*. Cambridge: Harvard University Press.
- Antonaccio, C.M. (1995), *An archaeology of ancestors: Tomb cult and hero cult in early Greece*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.
- Arthur, B.W. (1989), Competing technologies, increasing returns, and lock-in by historical events, *Economic Journal*, 99: 116–131.
- Arvanitides, P. & Kyriazis, N. (2012), Public choice, economy and war in classical Athens, paper presented at the 16th Annual International Conference on Economics and Security, Cairo, June, 2012.
- Arvanitidis, P. & Kyriazis, N. (2013), Democracy and Public Choice in Classical Athens, *Peace Economics, Peace Science, and Public Policy*, 19(2): 213-248.

- Ascher, I. (2010), The protestant ethic. Max Weber and the spirit of the Protestant ethic, *Journal of Classical Sociology*, **10**(2): 99–108.
- Aymard, A. (1938), *Les assemblées de la Confédération Achaienne: étude critique d'institutions et d'histoire*. Bordeaux : Féret & fils.
- Badian, E. (1952), The treaty between Rome and the Achaean League, *The Journal of Roman Studies*, **42**(1/2): 76-80.
- Bartlett, C. (1995), *English longbowman, Ospey, Warrior 11*. Midland House, Oxford: Ospey Publishing Ltd.
- Barzel, Y. & Kiser, E. (2002), Taxation and voting rights in medieval England and France, *Rationaliy and Society*, **4**(4): 473-507.
- Baskin, J.B. & Miranti, P.J. (1997), *A history of corporate finance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bean, R. (1973), War and the birth of a nation state, *The Journal of Economic History*, **33**(1): 203-221.
- Becker, H.S. (1982), *Art worlds*, University of California Press: Berkeley.
- Becker, S.O. & Woessmann, L. (2009), Was Weber wrong? A human capital theory of protestant economic history”, *Quarterly Journal of Economics*, **124**(2): 531-596.
- Bendall, L.M. (2007), Economics of religion in the mycenaean world: Resources dedicated to religion in the mycenaean palace economy, Monograph 67, Oxford University School of Archaeology.
- Bennet, J. (2007), “The aegean Bronze Age”, in: W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (eds.) *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (pp. 175-210). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergh, A. & Lyttkens, C.H. (2014), Measuring institutional quality in ancient Athens, *Journal of Institutional Economics*, **10**(2): 279-310.
- Berlinerblau, J. (1999), *Heresy in the university: The Black Athena controversy and the responsibilities of American intellectuals*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Besley, T. & Chatak, (2010), “Property rights and economic development”, in: Rodrik & Rosenzweig, M. (eds.), *Handbook of Development Economics*, Vol.5 (pp. 4525-4595). Oxford and Amsterdam: North Holland.
- Bilancia, F. (2005), The concept of statutory law in EU perspective, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, **12**(2): 495-509.
- Bitros, G. & Karayannis, A.D. (2008), Values and institutions as determinants of entrepreneurship in ancient Athens, *Journal of Institutional Economics*, **4**(2): 205-230.
- Black, J. (2004), *The british seaborne empire*. New Haven: Yale University Press
- Black, J. (2010), *War: A short history*. London and New York: Continuum Books.
- Boak, A.E.R. (1921), Greek interstate associations and the league of nations, *The American Journal of International Law*, **51**(3): 375-383.
- Boardman, J. (1966), Evidence for the dating of Greek settlements in Cyrenaica, *The Annual of the British School at Athens*, 61: 149-156.
- Bodley Scott, R., Gaukroger N., Hamilton, J. & Robinson, P. (2008), *Byzantine at war: Decline and fall*, Osprey Field Of Glory, Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Boeke, J.H. (1953), *Economics and economic policy of dual societies as exemplified by Indonesia*. Ams Press Inc.

- Bonner, R.J. (1910), The boeotian federal constitution, *Classical Philology*, **5**(4): 405-417.
- Bosworth A.B. (1994) "Alexander the Great: Greece and the conquered territories", in: *The Cambridge Ancient History*, 6, (pp. 846-871). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowen, H. (1991). *Revenue and reform. The indian problem in british politics, 1757-1773*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowles, S. & Gintis, H. (1986), *Democracy and capitalism: Property community and the contradiction of modern social thought*. New York: Basic Books.
- Boyd, R. & Richerson, P. (1985), *Culture and the evolutionary process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brennan, G. & Buchanan, J.M. (1980), *The Power to tax: Analytic foundations of a fiscal constitution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brenner, R. (1976), Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe, *Past and Present*, 70: 30-75.
- Bresson, A (2007), *L'économie de la Grèce des cites, les espaces de l'échange*, Vol. 2. Paris: Armand Colin.
- Briscoe, J. (1974), The Greek resistance to Rome. Der politische widerstand gegen Rom in Griechenland 217-86 v., *The Classical Review, New Series*, **24**(2): 258-261.
- Briscoe, J. (1981), The Achaean League. Wachstum und krise des Achäischen Bundes. Quellenstudien zur Entwicklung des Bundes von 280 bis 222 v., *The Classical Review, New Series*, **31**(1): 89-90.
- Brown, B. (2003), Homer, funeral contests and the origins of the Greek city, in: D.J. Philips & D. Pritchard (eds.) *Sport and Festival in the Ancient Greek World* (pp. 293-351). Swansea: Classical Press of Wales.
- Buchanan, J. & Tullock, G. (1962), *The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Buckler, J. (1980), *The Theban hegemony, 371-362 B.C.* Harvard: Harvard University Press.
- Burke, E.M., (1985), Lycurgus finances, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 26: 251-264.
- Burke, E.M., (2010), Finances and the operation of the Athenian democracy in Lycurgan era, *American Journal of Philology*, **131**(3): 393-423.
- Cackwell, G.L. (1981), Notes on the failure of the second Athenian Confederacy, *Journal of Hellenic Studies*, 101: 40-55.
- Cavalcanti, T.V., Parente, S.L. & Zhao, R. (2007), Religion in macroeconomics: A quantitative analysis of Weber's thesis, *Economic Theory*, 32: 105-123.
- Camerer, C. & Vepsalainen, A. (1988), The economic efficiency of corporate culture, *Strategic Management Journal*, 9: 115-126.
- Cameron, R. (1989), *A concise economic history of the world from paleolithic times to the present*. New York: Oxford University Press.
- Cargill, J. (1981), *The second Athenian League: Empire of free alliance?* California: University of California Press.
- Carmichael, C. M (1992), Public munificence for private benefit. Liturgies in Classical Athens, *Economic Inquiry*, **35**(2): 261-270.
- Carter, C. (1988), Athletic contests in hittite religious festivals, *Journal of Near Eastern Studies*, 47: 185-187

- Carter, J.M. (1985), Sports, war and the three orders of feudal society: 700-1300, *Military Affairs*, **49**(3): 132-139.
- Carter J.M. (1988), Sports and recreations in thirteenth-century England: The evidence of the Eyre and Coroners' Rolls—A research note, *Journal of Sport History*, **15**(2): 167-173.
- Cartledge, P. (1977), Hoplites and heroes: Sparta's contribution to the technique of ancient warfare, *The Journal of Hellenic Studies*, **97**: 11-27.
- Cartledge, P. (1978), Literacy in the spartan oligarchy, *The Journal of Hellenic Studies*, **98**: 25-37.
- Cartledge, P. (1987), *Agesilaos and the crisis of Sparta*. London: Gerald Duckworth and Company.
- Cartledge, P. (2000), "Greek political thought: The historical context", in: C.J. Rowe & M. Schofield (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* (pp. 11-22). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cartledge, P. & Spawforth, A. (2002), *Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*. London: Routledge.
- Cartledge, P. (2003), *Spartan reflections*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Cartledge, P. (2011), *Ancient Greece: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press
- Cartledge, P. (2013), "Hoplitai/Politai: Refighting ancient battles", in: D. Kagan & G.F. Viggiano (eds.) *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece* (pp. 74-84). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Cary, M. (1923), A constitution of the United States of Greece, *The Classical Quarterly*, **17**(3/4): 137-148.
- Caspari, M.O.B. (1914), The parliament of the Achaean League, *The English Historical Review*, **29**(114): 209-220.
- Caspari, M.O.B. (1917), A survey of Greek federal coinage, *The Journal of Hellenic Studies*, **37**, 168-183.
- Chankowski, V. (2005), Techniques, finances, influences, performances dans les activités bancaires des sanctuaires Grecs, *Topoi*, **121-13**: 69-93.
- Chaudhury, K.N. (1978), *The trading world of Asia and the english East India Company: 1660-1760*. Cambridge: Cambridge University Press
- Christ, R.M. (2006), *The bad citizen in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Christakis, K.S. (2011), Redistribution in aegean palatial economies in Bronze Age Crete, *American Journal of Archaeology*, **115**(2): 197-205.
- Clark, A. (1997), "Economic reason: The interplay of individual learning and external structure", in: J.N. Drobak & J.V.C. Nye (eds.) *The Frontiers of the New Institutional Economics* (pp. 269-290). San Diego: Academic Press.
- Clark, G. (1987), Why isn't the whole world developed? Lessons from the cotton mills, *Journal of Economic History*, **47**(1): 141-173.
- Clark, G. (1996), The political foundations of modern economic growth: England, 1540-1800, *Journal of Interdisciplinary History*, **26**(4): 563-588.
- Coase, R.H. (1937), The nature of the firm, *Economica*, **4**(16): 386-405,

- Coase, R.H. (1960), The problem of social cost, *Journal of Law and Economics*, **3**(1): 1–44.
- Cohen, E.E. (1973), *Ancient Athenian maritime courts*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Cohen, E.E. (1997), *Athenian economy and society: A banking perspective*. Princeton University Press, Princeton.
- Cohen, E.E., (2000), *The Athenian nation*. Princeton: Princeton University Press.
- Congleton, R.D. (2011), *Perfecting parliament: Constitutional reform and the origins of western democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cornwall, J. (1977), *The revolt of the peasantry, 1549*. London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Corsten, T. (1999), *Vom stamm zum bund: Gründung und territoriale organisation griechischer Bundesstaaten*. Oberhammer Gesellschaft.
- Crawford, M. (1985), *Coinage and money under the Roman Republic*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Cronin, E.T. (1999), *Direct democracy: The politics of initiative referendum and recall*. Harvard: Harvard University Press.
- D'Amato R. & Salimbetti, A. (2011), Bronze Age Greek warrior 1600-1100 B.C., Osprey, Warrior, 153. Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- David, P.A. (1985), Clio and the economics of qwerty, *American Economic Review*, **75**(2): 332-37.
- Davids, K. & 't Hart, M. (2012), "The navy and rise of the state: The case of the Netherlands, c. 1570-1810", in: J. Backhaus (ed.), *Navies and State formation*. Berlin: Lit Verlag.
- Davis, B. (2010), Introduction to the Aegean pre-alphabetic scripts, Center for Classics and Archaeology, University of Melbourne, Australia. Retrieved, February, 5, 2012, http://www.fcsh.unl.pt/kubaba/KUBABA/Davis_2010__Introduction_to_Aegean_pre-Alphabetic_Scripts.pdf.
- Davis, R. (1973a), *English overseas trade 1500-1700*. London: Macmillan & Co. Ltd.
- Deane, P. (1979), *The first Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Decker, W. (1992), *Sports and games of ancient Egypt*. Yale University Press.
- Delorme, J. (1960), *Gymnasion: Étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*. Paris: E. de Boccard.
- Demsetz, H. (1967), Toward a theory of property rights, *The American Economic Review*, **57**(2): 347-359.
- D' Eszlary, C. (1958), Magna Carta and the Assises of Jerusalem, *The American Journal of Legal History*, **2**(3): 189-214.
- De Figueiredo & Weingast (2005), Self-enforcing federalism, *Journal of Law Economics and Organisation*, **21**: 103-135.
- De Grauwe, P. (2009), Top-down versus bottom-up macroeconomics, paper presented at the DG ECFIN's 6th Annual Research Conference, in Brussels, 15-16 October, 2009.
- De Laix, R. A. (1973), The silver coinage of the Aetolian League, *Californian Studies in Classical Antiquity*, **6**: 47-75.
- De Vries, J., & van der Woude, A. (1997), *The first modern economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Donlan, W. (1989), The pre-state community in Greece. *Symbolae Osloenses*, 64: 5-29.
- Doumas, D. (2003), *Santorini, a guide to the island and its archaeological treasures*. Athens. Ekdotiki Athenon.
- Downing, B.M. (1992), *The Military Revolution and political change: Origins of democracy and autocracy in Early Modern Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Drelihman, M. & Voth, H.J. (2010), The sustainable debts of Philip II: A reconstruction of Castile's fiscal position, 1566–1596, *The Journal of Economic History*, 70(4): 813-842.
- Dunn, A. (2002), *The great rising of 1381: The Peasants' Revolt and England's failed revolution*: Tempus.
- Dyer, C. (1989), *Standards of living in the Middle Ages: Social change in England C. 1200-1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dyer, C. (2009), *Making a living in the Middle Ages: The people of Britain 850-1520*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Eckstein, A.M. (2006), *Mediterranean anarchy, interstate war, and the rise of Rome*. Berkeley CA: University of California Press.
- Economou, E.M., Kyriazis, N. & Economou N.D. (2012a), The theory of macroculture and the promotion of democratic ideals through sports in ancient Greece, paper presented at the 20th International Congress of Physical Education and Sports, No. 16744, May, 18-20 in Komotini.
- Economou, E.M.L & Kyriazis, N. (2013), The emergence and the development of the federations: The Achaean federation, the United Provinces and the EU. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 47349.
- Economou, E.M.L & Kyriazis, N. (2014a), Achaeans, Indians and Europeans: A comparison of federations. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 57289.
- Economou, E.M.L. & Kyriazis, N. (2014b), Aetolians, Europeans and Canadians: A comparative analysis of federations. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 57290.
- Economou, E.M.L. & Kyriazis, N. (2014c), Property rights and democratic values in pre-Classical Greece, *To Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 127(63): 46-59.
- Economou, E.M.L., Kyriazis, N. & Metaxas, T. (2013), The institutional and economic foundations of regional proto-federations, at the 53rd ERSA Congress, Regional Integration: Europe, the Mediterranean and the World Economy, August, 27-31, 2013 in Palermo, Italy.
- Economou, E.M.L., Kyriazis, N. & Metaxas, T. (2014), Warfare at sea and profit: Corsairs, institutions and partnership companies. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 58985.
- Ehrenberg, E. (2008), "Dieu et mon droit: Kingship in Late Babylonian and Early Persian Times", in: N. Brisch, et. al. (eds.). *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient world and beyond*, *The Oriental Institute of the University of Chicago* (pp. 103-131). Chicago & Illinois: The University of Chicago Press.
- Elias, N. (1971), "The genesis of sport as a sociological problem", in: E. Dunning (ed.), *The Sociology of Sport* (pp. 88–115). London: Frank Cass.
- Engen, D. (2005), Ancient greenbacks, Athenian owls, the law of Nicophon, and the Greek economy, *Historia*, 54(4): 359-381.

- Engen, D.T. (2010), *Honor and profit: Athenian trade policy and the economy and society of Greece: 415-37 B.C.E.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Epstein, S.R. (2000), *Freedom and growth: The Rise of states and markets in Europe, 1300-1750.* London and New York: Routledge.
- Ettiene, R. (1990), *Tenos et les Cyclades du milieu du IVe s. av. J.-C. au milieu du IIIe s. ap. J.-C.* Athene. École Française d'Athènes.
- Falk, A., Fischbacher, U. & Gächter, S. (2010), Living in the neighbourhoods – Social interaction effects in the laboratory, *Economic Inquiry*, doi: 10.1111/j.1465-7295.2010.00332.x,1-16.
- Farenga, V. (2006), *Citizen and self in ancient Greece: Individuals performing justice and the law.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Farrar C. (1988), *The origins of democratic thinking: The invention of politics in Classical Athens.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Faulkner, R.R. (1987), *Music on demand: Composers and carriers in the hollywood film industry.* New Jersey: Transaction Publishers.
- Ferguson, J. (1973), *Utopias of the Classical world.* Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Ferguson, N. (2009), *The ascent of money. A financial history of the world.* New York: Penguin Books.
- Ferguson, N. (2012), *Civilization: The west and the rest.* New York: Penguin Books.
- Fields, N. (2004), Troy 1700-1250 BC. Ospey, Fortress 17. Midland, Oxford: Ospey Publishing.
- Fields, N. (2007), Thermopylae 480 BC: Last stand of the 300, Ospey, Campaign, Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Fine, J.V.A. (1940), The background of the Social War, *The American Journal of Philology*, **61**(2): 129-165.
- Fink, K.M. & A. Kessler (2010), Cooperation, trust and performance: Empirical results from three countries, *British Journal of Management*, **21**: 469-483.
- Finley, M.I. (1957), The Mycenaean tablets and economic history, *The Economic History Review*, **10**(1): 128-141.
- Finley, M.I. (1973), *The ancient economy.* Berkeley: University of California Press.
- Finley, M.I. (1982), “The Athenian Empire: A balance sheet”, in: B.D. Shaw (ed.) *Economy and Society in Ancient Greece* (pp. 41-61). New York: Viking Press.
- Finley, M.I. (1983), *Economy and society in Ancient Greece.* New York: Penguin Non-Classics.
- Firth, C.H. (1902, repr. 1992), *Cromwell's army: A history of the English soldier during the Civil Wars, the Commonwealth and the Protectorate.* Elibron Classic Series.
- Fisher, N. (1998), “Gymnasia and the democratic values of leisure”, in: P. Cartledge, P. Millett, & S. von Reden (Eds.), *Kosmos: Essays in Order, Conflict and Community in Classical Athens* (pp. 84-104). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fitz-Rauf, J. (2010), *European medieval and Renaissance archery contests and targets.* <http://www.zateev.net/ontarget/download/Sir%20Jon%20article.pdf>. Retrieved on March 8, 2013.

- Fleck, R.K. & Hanssen, F.A. (2006), The origins of democracy: A model with application to ancient Greece, *Journal of Law and Economics*, XLIX: 115-146.
- Fleck, R.K. & Hansen, F.A. (2009), Rulers ruled by women: An economic analysis of the rise and fall of women's rights in ancient Sparta, *Economic Governance*, 10(3): 221-254.
- Fordsyke, S. (2005), *Exile, ostracism and democracy. The politics of expulsion in ancient Greece*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Forrest, W.G. (2000), "The pre-polis Polis", in R. Brock & S. Hodkinson (eds.) *Alternatives to Athens: Varieties of political organization and community in ancient Greece* (pp. 280-292). Oxford: Oxford University Press.
- Foster, E. (2010), *Thucydides, Pericles, and Periclean imperialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fox, J. (2008), "Integrating religion into international relations theory", in: J. Haynes (ed.), *Routledge Handbook of Religion and Politics* (pp. 271-273). London and New York: Routledge.
- Foxhall, L. (1995), Bronze to iron: Agricultural systems and political structures in Late Bronze Age and Early Iron Age Greece, *The Annual of the British School at Athens*, 90, 239-250.
- Foxhall, L. (1997), "A view from the top: Evaluating the Solonian property classes", in: L.G. Mitchell & P.I. Rhodes, (eds.), *The Development of the Polis in Archaic Greece* (pp. 113-136). London: Routledge.
- Frank, T. (1914), Representative government in the Macedonian Republics, *Classical Philology*, 9(1): 49-59.
- Franke, P.R. (1989) "Phyrrus", in F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen & A. Drummond (eds.) *The Cambridge Ancient History*, Vol. 7, Part 2, *The Rise of Rome to 220 B.C.* (pp. 456-486). Cambridge: Cambridge University Press.
- Frey, B.S. & Buhofer, H. (1988), Prisoners and property rights, *Journal of Law and Economics*, 31(1):19-46.
- Friedland, R. & Alford, R.R. (1991) "Bringing society back in: Symbols, practices, and institutional contradictions", in: W.W. Powell & P.J. DiMaggio (eds.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (pp. 232-63). Chicago: University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. (1995), *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Furubotn, E.G. & Pejovich, S. Property rights and economic theory: a survey of recent literature, *Journal of Economic Literature*, 10(4): 1137-1162.
- Gabrielsen, V. (1994). *Financing the athenian fleet: Public taxation and social relations*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Gagarin, M. (1997), *Antiphon. The speeches*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gagarin, M. (2010), *Oxford encyclopedia of ancient Greece and Rome*. Oxford: Oxford University Press.
- Gardiner, E.N. (1930), *Athletics of the ancient world*. Oxford: Oxford University Press.
- Gauci, P. (2001), *The politics of trade: The overseas merchant in state and society 1660-1720*. Oxford: Oxford University Press.

- Georges, P. (1993), Athenian democracy and Athenian empire, *International History Review*, 15: 84-105.
- Gercke, K.F. & Norden, E. (1922), *Einleitung in die altertumswissenschaft*. B.G. Teubner. Leipzig und Berlin.
- Ghinard G (1940), Polybius and the american constitution, *Journal of the History of Ideas*, 1(1): 38-58.
- Ghosal, S. & Proto, E., (2009), Democracy, collective action and intra-elite conflict, *Journal of Public Economics*, 93(9-10): 1078-89.
- Gilbert, N.A. (1975), Recruitment and reform in the East India Company army, 1760-1800, *Journal of British Studies*, 15(1): 89-111.
- Giovannini, A. (1971). *Untersuchungen über die natur und die anfänge der bundesstaatlichen Sympolitie in Griechenland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Glass, S.L. (1988), "The greek gymnasium", in: W. Raschke (Ed.), *The Archaeology of the Olympics* (pp. 155-173). Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Goertz, G. & Diehl, R. (1986), Measuring military allocations: A comparison of different approaches, *Journal of Conflict Resolution*, 30(3): 553-581.
- Göhler, J. (1970), Olympioniken als krieger und politiker: Zur sozialen stellung der olympiasieger im altertum, *Die Leibeserziehung*, 19: 190-195.
- Golden, M. (2008), *Greek sport and social status*. Texas: University of Texas Press.
- Goodson, A. (1991), *Therapy, nudity and joy: The therapeutic use of nudity through the ages from ancient ritual to modern psychology*. Los Angeles: Elysium Growth Press.
- Grainger, J.D. (1999), *The league of the Aitolians*. Leiden and Boston: Brill Academic Pub.
- Granovetter, M.S. (1973), The strength of weak ties, *American Journal of Sociology*, 78(6): 1360-1380.
- Granovetter, M. (1992), "Problems of explanation in economic sociology", in: N. Nabria & R.G. Eccles, (eds.), *Networks and Organizations: Structure, Forms and Action* (pp. 25-26) Harvard: Harvard Business School Press.
- Grassby, R. (2002), *The business community of seventeenth-century England*. New York: Cambridge University Press.
- Gravett, C (2003), *Towton 1461: England's bloodiest battle*. Oxford: Osprey Publishing Ltd.
- Greif, A (2005), "Commitment, coercion, and markets: The nature and dynamics of institutions supporting exchange", in: C. Ménard & M. Shirley (eds.) *Handbook of New Institutional Economics* (pp. 727-786). Dordrecht, Berlin and New York: Springer.
- Griffith, G.T. (1935), *The mercenaries of the hellenistic world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gummere, R. M. (1962), The classical ancestry of the United States constitution, *American Quarterly*, 14(1): 3-18.
- Guttman, A. (1978), *From ritual to record*. New York: Columbia University Press.
- Habermas, J. (2012), *The crisis of the European Union*. Cambridge: Polity Press.
- Hale, J. (2009), *Lords of the Sea: The epic story of the Athenian navy and the birth of democracy*. New York: Viking.
- Halkos G. & Kyriazis, N. (2006), "Is tax competition harmful and is the EU an optimal tax area? *European Journal of Law and Economics*, 21: 163-177.

- Halkos G. & Kyriazis, N. (2010), The Athenian economy in the age of Demosthenes, *European Journal of Law and Economics*, 29: 255–277.
- Halstead, P. (2001), Mycenaean wheat, flax and sheep: Palatial intervention in farming and its implications for rural society”, in: S. Voutsaki & J. T. Killen (eds.) *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States* (pp. 38-50). Cambridge: Cambridge Philological Society.
- Hammond, N.G.L. (1989), *History of Greece to 322 B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Hansen, M.H. (1987), *The Athenian assembly in the age of Demosthenes*. Blackwell Publishers: Oxford.
- Hansen, M.H. (1999), *The Athenian democracy in the age of Demosthenes*. Bristol Classical Press: London.
- Hansen, M.H. (2011), How to convert an army figure into a population figure, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 51: 239–253.
- Hanson, V.D. (2005). *A war like no other. How the Athenians and Spartans fought the Peloponnesian war*. New York: Random House.
- Hanson, V.D. (2009). *The western way of war. Infantry battle in Classical Greece*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Hardy, R. (2012), *A social and military history*. Yeovil: Haynes Publishing PLC.
- Harris, A.L. (1964), John Stuart Mill: Servant of the East India Company, *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, 30(2): 185-202.
- Harriss, G.L. (1981), “The formation of Parliament, 1272-1377”, in: R. Davies & J. Denton (eds.), *The English Parliament in Medieval Ages* (pp. 29-60). Manchester: Manchester University Press.
- Harrison L.E. & Huntington, S. P. (2001), *Culture matters: How values shape human progress*. Basic Books: New York.
- Hart, L.B.H. (1963), *The real war*. Boston and New York: Little Brown and Company.
- Hatcher, J. (1970). *Rural economy and society in the Duchy of Cornwall: 1300-1500*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haveman, H.A. (1993). Follow the leader: Mimetic isomorphism and entry into new markets, *Administrative Science Quarterly*, 38(4): 593-637.
- Hayek, F.A. (1973), *Law legislation and liberty. Rules and order*. Vol. 1. University of Chicago Press.
- Hayek, F. A. (1978). *New studies in philosophy, politics, economics and the history of ideas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Healy, M. (1991), The ancient Assyrians. Osprey, Elite, 39. Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Healy, M. (1992), New Kingdom Egypt. Osprey, Elite, 40. Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Heath, E.G. (1973), *A history of target archery*. Newton Abbot: David and Charles.
- Helmholz, R.H. (1999), Magna Carta and the ius commune, *The University of Chicago Law Review*, 66(2): 297-371.
- Henrick, T.S. (1982), Sport and social hierarchy in medieval England, *Journal of Sport History*, 9(2): 20-37.

- Herrmann, H.V. (1972), *Olympia: Heiligtum und wettkampfstätte*. München: Hirmer.
- Herrak, A. (1998), Another specimen of an assyrian game, *Archiv für Orientforschung*, 34, 56-57.
- Hildreth, R. (1837, repr. 1971). *The history of banks to which is added: A demonstration of the advantages and necessity of free competition in the business of banking*. New York: Sentry Press.
- Hilton, R. (2003). *Bond men made free: Medieval peasant movements and the English rising of 1381*. London: Routledge.
- Hodgson, G.M. (2004), Opportunism is not the only reason why firms exist: Why an explanatory emphasis on opportunism may mislead management strategy, *Industrial and Corporate Change*, 13(2): 401–418.
- Hollander, E.P. (1985), “Leadership and power”, in: G. Lindzey & E. Aronson (eds.) *The Handbook of Social Psychology*, (pp. 485-537). New York: Random House.
- Holleaux, M. (1905), Sur les assemblées ordinaires de la Ligue Aitolienne, *BCH*, 29: 362-372.
- Holt, J.C. (1992), *The Northerners: A study in the reign of King John*. Oxford University Press: Oxford.
- Hubbard, T. (2008), Contemporary sport sociology and ancient Greek athletics, *Leisure Studies*, 27(4): 379-393.
- Humphreys, S.C. (1974), The nothoi of Kynosarges. *The Journal of Hellenic Studies*, 94: 88-95.
- Humphreys, S.C. (1985), “Lycurgus of Butadae: An Athenian aristocrat,” in: J.W. Eadie & J. Ober (eds.) *Essays in Honor of Chester G. Starr: The Craft of the Ancient Historian*. Lanham: University Press of America.
- Huntington, S. (1997), *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon and Schuster: New York.
- Inman, R.P. & Rubinfeld. D.L. (1997), Rethinking federalism, *Journal of Economic Perspectives*, 11(4): 43-64.
- Jacobsen, T. (1943), Primitive democracy in ancient Mesopotamia, *Journal of Near Eastern Studies*, 2(3): 159-172.
- Janis, I.L. (1972), *Victims of groupthink*. New York: Houghton Mifflin.
- Janis, I.L. (1982). *Groupthink: Psychological studies of policy decisions and fiascoes*. New York: Houghton Mifflin.
- Joffe, A. H. (1998), Disembedded capitals in western asian perspective, *Comparative Studies in Society and History*, 40(3): 549-580.
- Johnston, I.C. (1988), *The ironies of war: An introduction to Homer's Iliad*. New York: University Press of America.
- Johnstone, S. (2011), *A history of trust in ancient Greece*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jones, C., Hesterly, W.S. & Borgatti, S.P. (1997), A general theory of Network Governance; Exchange conditions and social mechanisms, *Academy of Management Review*, 22(4): 911-945.
- Jones, G.D.B. & Little, J.H. (1971), Coastal settlement in Cyrenaica, *The Journal of Roman Studies*, 61: 64-79.

- Jones, R. (2011), *Knight, The warrior and world of chivalry*, Osprey, General Military. Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Kagan, D. (1998), *Pericles of Athens and the birth of democracy*. New York: Free Press.
- Kaiser, B.A. (2007), The athenian trierarchy: Mechanism design for the private provision of public goods, *The Journal of Economic History*, **67**(2): 445-475.
- Keen, A.G. (2000), "The kings of Lycia in the Achaemenid period", in: R. Brock & S. Hodkinson (eds.) *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (pp. 269-279). Oxford: Oxford University Press.
- Kelly, T. (1966), The Calaurian Amphictiony, *American Journal of Archaeology*, **70**(2): 113-121.
- Kennedy, P. (1983), Mahan versus McKinder: The two interpretations of sea power, in *Strategy and Diplomacy 1870-1945: Eight Studies* (pp. 41-85). London: Allen & Unwin.
- Kennedy, P. (1989) *The rise and fall of the Great Powers*. New York: Vintage Books.
- Kerferd, G.B. (1981), *The sophistic movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kirk G.S. (1965), *Homer and the epic*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Kishlansky, M. (1978), The case of the army truly stated: The creation of the New Model Army, *Past and Present*, 81: 51-74.
- Konstam, A. (2000) Elizabethan sea dogs 1560-1605. Osprey Elite 70. Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Konstam, A. & McBride, A. (1999), *Pirates 1660-1730*. Osprey Military.
- Konstam, A. & McBride, A. (2001), *Privateers and pirates 1730-1830*. Osprey Military.
- Kotter, J.P & Heskett, J.L. (1992), *Corporate culture and performance*. New York: Free Press.
- Kraeling, C.H. (1962), *Ptolemais, city of the libyan Pentapolis*. The University of Chicago Oriental Institute Publications, XC.
- Krentz, P. (1985), The nature of hoplite battle, *Classical Antiquity*, **4**(1): 50-61.
- Krentz, P. (2002), Fighting by the rules: The invention of the hoplite agon, *Hesperia*, **71**(1): 23-39.
- Krentz, P. (2013), "Hoplite hell: How hoplites fought", in: D. Kagan & G.F. Viggiano (eds.) *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece* (pp. 134-156). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kriwacek, P. (2010), *Babylon: Mesopotamia and the birth of civilization*. London: Atlantic Books.
- Kyle, D.G. (1987), *Athletics in ancient Athens*. Leiden: E. J. Brill.
- Kyriazis, N. & Zouboulakis, M. (2003), The economics of sea power: Property rights arrangements and institutional change in Elizabethan England, *Social Sciences Tribune* 37: 77-96.
- Kyriazis, N. & Zouboulakis, M. (2004), Democracy, sea power and institutional change: An economic analysis of the athenian naval law, *European Journal of Law and Economics*, 17: 117-132.
- Kyriazis, N. (2006), Seapower and socioeconomic change, *Theory and Society*, **35**(1): 71-108.
- Kyriazis, N. & Vliamos, S. (2006), Empire of the ocean against empire of the continent: An economic analysis of strategy, *Archives of Economic History*, **XVIII**(2): 5-26.

- Kyriazis, N. (2007), Democracy and institutional change, *European Research Studies*, **X**(1/2): 65-82.
- Kyriazis, N. (2009), Financing the Athenian state: Public choice in the age of Demosthenes, *European Journal of Law and Economics*, **27**(2): 109-127.
- Kyriazis & Metaxas, T. (2010), Bounded rationality and institutional change, *Evolutionary and Institutional Economic Review*, **7**(1): 1–19.
- Kyriazis, N. & Metaxas, T. (2011), Path dependence, change and the emergence of the first joint-stock companies, *Business History*, **53**(3): 363-374.
- Kyriazis, N. & Karayiannis, A. (2011), Democracy, institutional changes and economic development: The case of ancient Athens, *Journal of Economic Assymetries*, **8**(1): 61-93.
- Kyriazis, N. & Paparrigopoulos, X. (2011b), “The birth of democracy: Values in war and politics in Classical Greece”, in: P. Hermann (ed.) *Democracy in the Theory and Action* (pp. 277-287). New York: Nova Publishers.
- Kyriazis, N. (2012a), *Why ancient Greece?* Athens: Psychogios Publications.
- Kyriazis N. (2012b) “Spices and the road to capitalism”, in: J.G. Backhaus (ed.) *Navies and States: The Schumpeter Hypothesis Revisited and Reflected* (pp. 365-380). Berlin: Lit Verlag.
- Kyriazis, N. & Paparrigopoulos, X. (2012), War and democracy in ancient Greece. *European Journal of Law and Economics*. DOI 10.1007/s10657-012-9352-1.
- Kyriazis, N., Economou, E.M.L. & Zachilas, L. (2012), Direct democracy and social contract in ancient Athens, paper presented at the 33th ICGRBS 2012: International Conference on Greek, Roman and Byzantine Studies, in Paris, 28-29 November, 2012.
- Kyriazis, N. & Economou, E.M.L. (2012a), Macroculture, sports and democracy in Classical Greece”, paper presented at the 25th Heilbronn Symposium in Economics and the Social Sciences, June 21-24th in Heilbronn.
- Kyriazis, N. & Economou, E.M.L. (2012b), Public choice and Social Contract in classical Athens, paper presented at the 12th Conference on Fiscal Sociology, in Erfurt, 12 October, 2012.
- Kyriazis, N. & Economou, E.M.L. (2012c), The emergence of property rights and social contract in Classical Greece, *Inventi Impact*, mhr **49**(12): 1-6.
- Kyriazis, N. & Economou E.M.L. (2013a), Macroculture, sports and democracy in Classical Greece, *European Journal of Law and Economics*, DOI 10.1007/s10657-013-9390-3.
- Kyriazis, N. & Economou, E.M.L. (2013b), Social Contract, public choice and fiscal repercussions in the Athenian Democracy, *Theoretical and Practical Research in Economic Fields*, **1**(7): 61-76.
- Kyriazis, N. & Metaxas T. (2013), The emergence of democracy: a behavioural perspective. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 47146.
- Kyriazis, N., Paparrigopoulos, X. & Economou, E.M.L. (2013), The glue of democracy: Economics, warfare and values in Classical Greece. Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No. 47146.
- Lane, F.C. (1973), *Venice a maritime republic*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Larsen, J.A.O. (1925), Representative government in panhellenic leagues, *Classical Philology*, **20**(4): 313-329.

- Larsen, J.A.O. (1929), Notes on the constitutional inscription from Cyrene, *Classical Philology*, **24**(4): 351-368.
- Larsen, J.A.O. (1944), Federation for peace in ancient Greece, *Classical Philology*, **39**(3): 145-162.
- Larsen, J.A.O. (1952), The assembly of the Aetolian League, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 83: 1-33.
- Larsen, J.A.O. (1956), The Araxa inscription and the Lycian Confederacy, *Classical Philology*, **51**(3): 151-169.
- Larsen, J.A.O. (1960), A new interpretation of the Thessalian Confederacy, *Classical Philology*, **55**(4): 229-248.
- Larsen, J.A.O. (1965), Phocis in the Social War of 220-217 B.C., *Phoenix*, 19: 116-128.
- Larsen, J.A.O. (1968), *Greek federal states. Their institutions and history*. Oxford: Clarendon Press.
- Larsen, J.A.O. (1971), The rights of cities within the Achaean Confederacy, *Classical Philology*, **66**(2): 81-86.
- Larsen, J.A.O. (1972), A recent interpretation of the Achaean assemblies, *Classical Philology*, **67**(3): 178-185.
- Larsen, J.A.O. (1973), The Arcadian League in the fourth century, *Classical Philology*, **68**(3): 224-225: Review on Dusanic, S. *Arkadski Savez IV Veka*.
- Larsen, J.A.O. (1975), The Aetolian-Achaean alliance of CA. 238-220 B.C., *Classical Philology*, **70**(3): 159-172.
- Lattimore R. (1951), *The Iliad of Homer*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Laudon, K.C. & Marr, K.L. (1994), Productivity and the enactment of a macro culture, Working Paper Series, IS-94-01, Stern School of Business, Center for Digital Economy Research.
- Lawrence, T.B. & Phillips, N. (2004), From Moby Dick to Free Willy: Macro-Cultural discourse and institutional entrepreneurship in emerging institutional fields, *Organization*, **11**(5): 689-711.
- Lawson, P. (1993). *The East India Company: A History*. London: Longman.
- Lazarcic, N. (2011), Organizational routines and cognition: An introduction to empirical and analytical contributions, *Journal of Institutional Economics*, **7**(2): 147-156.
- Leaf, W. (1915), *Homer and history*. London: McMillan Co.
- Le Duc, L. (2011), Electoral reform and direct democracy in Canada: When citizens become involved, *West European Politics*, **34**(3): 551-567.
- Leblang, D. A. (1996), Property rights, democracy and economic growth, *Political Research Quarterly*, **49**(1): 5-26.
- Lee, H.M. (1988), "The first Olympic games of 776 BC", in: W. Raschke (Ed.), *The Archaeology of the Olympics* (pp. 110-118). Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Lefkowitz, M. R. (1996), *Black Athena revisited*. North Carolina: The University of North Carolina Press.
- Lefkowitz, M. R. (1997), *Not out of Africa: How "afrocentrism" became an excuse to teach myth as history*. New York: Basic Books.

- Leroy, L. & Gérard, M. (1965), *Le cadastre mycénien de Pylos*. Rome: Edizioni dell'Ateneo.
- Lewis D.M. (1997), "Mainland Greece 479-451 B.C." in: DM Lewis & J. Boardman (eds.), *The Cambridge Ancient History*, Vol. 5. (pp. 96-120). Cambridge: Cambridge University Press.
- Liampi, K. (2005), Iolkos and Pagassai: Two new Thessalian mints, *Numismatic Chronicle*, 165: 23-40.
- Lincoln, B. (2008), "The role of religion in Achaemenian imperialism", in: N. Brisch (ed.), *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* (pp. 221-243). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Loomis, W.T. (1988), *Wages, welfare costs and inflation in Classical Athens*. Michigan: Michigan University Press.
- Lungstrum, J. & Sauer, E. (1997), *Agonistics: Arenas of creative contest*. New York: State University of New York Press.
- Lyttkens, C.H. (1994), A predatory democracy: An essay on taxation in classical Athens, *Explorations in Economic History*, 31: 62-90.
- Lyttkens, C.H. (1997), A rational-actor perspective on the origin of liturgies in ancient Greece, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 153: 462-484.
- Lyttkens, C.H. (2004), Athens-An incidental democracy: A case of unintended consequences of institutional change, Discussion Paper Department of Economics Lund University. Accessed at <http://swopec.hhs.se/lunewp>.
- Lyttkens, C.H. (2010), Institutions, taxation, and market relationships in ancient Athens, *Journal of Institutional Economics*, 6(4): 505-527.
- Lyttkens, C.H. (2013). *Economic analysis of institutional change in ancient Greece. Politics, taxation and rational behaviour*. Abingdon: Routledge.
- Macel, R. & Jordan, F.M. (2011), Macro-evolutionary studies of cultural diversity: a review of empirical studies of cultural transmission and cultural adaptation, *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 366: 402-411.
- MacKil, E. (2013), *Creating a common polity: Religion, economy, and politics in the making of the Greek Koinon*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Magnusson, M.Á. (2002), The economic consequences of religion: Max Weber's "Spirit of capitalism" revisited, Research Paper Series No. 2, Bifröst School of Business, Bifröst.
- Mahan, A.T. (1890, repr. 1980), *The influence of sea power upon history, 1660-1783*. New York: Dover Publications.
- Mann, C. (2001), *Athlet und polis im archaischen und frühklassischen Griechenland*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Manzini, P., Sadrieh A. & Vriend, N.J. (2009), On smiles, winks and handshakes as coordination devices, *The Economic Journal*, 119: 826-854.
- Marchant, E.C. & Todd, O.J. (1997), *Xenophon's Memorabilia Oeconomicus, Symposium-Apology*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Maridakis, G.S. (1963)., *La loi navale de Themistocles*. In Studi in onore di Biondo Biondi. Milano.
- Marinatos, S. & Hirmer, M. (1960), *Crete and Mycenae*. London: Thames and Hudson.

- Marks, J. (2005), The ongoing neikos: Thersites, Odysseus, and Achilles, *American Journal of Philology*, **126**(1): 1-31.
- Martin, C. & Parker, G. (1999), *The Spanish Armada*. Manchester: University of Manchester Press.
- Matsusaka, J.G. (2005), The eclipse of legislatures: Direct democracy in the 21st Century, *Public Choice*, 124: 157–177.
- Maurizio, L. (1998), “The panathenaic procession: Athens’ participatory democracy on display”, in: D. Boedecker & K. A. Raauflaub (eds.), *Democracy, Empire and the Arts in the 5th Century Athens* (pp.297–318). Cambridge: Harvard University Press.
- McDonald, A.H. (1973), The last of the Greeks Philopoemen, *The Classical Review, New Series*, **23**(2): 235-237.
- McCleary, R.M. & Barro, R.J. (2006), Religion and economy, *Journal of Economic Perspectives*, **20**(2): 49-72.
- McEntee, B.W. (2010). Devoted citizens: Ancient Greece and the American founding. A thesis submitted to the faculty of Wesleyan University in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Bachelor of Arts with Departmental Honors from the College of Letters. Retrieved on May 17 2012, http://wescholar.wesleyan.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1474&context=etd_hon_theses
- Meade, J.E. (1961), *A neo-classical theory of economic growth*. London: Unwin University Books.
- Ménard, C. (2014), “The contribution of Douglass C. North to New Institutional Economics”, in: *Institutions, Property Rights and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*. (pp. 11-29). Cambridge: Cambridge University Press,
- Mendelsohn, M. & Parkin, A. (2005), “Introducing direct democracy in Canada”, in: Howe, P., Johnston, R. & Blais, A. (eds.). *Strengthening Canadian Democracy* (pp. 315-359). Montreal Quebec: The Institute for Research on Public Policy (IRPP).
- Metaxas, T. & Economou, E.M.L (2012), Security policy in the European Union and the United States through the issue of their defence expenditures, *Global Analysis*, **3**(1): 52-79.
- Miller, E. & Hatcher, J. (1978). *Medieval England: Rural society and economic change, 1086-1348*. London: Routledge.
- Miller, J. (1992), “Crown, parliament and people”, in: J.R. Jones, (ed.) *Liberty Secured?* Stanford: Stanford University Press.
- Miller, S.G. (1989), *Nemea: A guide to the site and the museum*. Berkeley: University of California Press.
- Miller, S.G. (2000), “Naked democracy”, in: P. Flensted-Jensen, T.H. Nielsen, & L. Rubenstein (eds.) *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History* (pp. 277–296). Copenhagen: Museum Tusculanum.
- Miller, S. (2003). “The organization and functioning of the Olympic Games”, in: D.J. Philips & D. Pritchard (eds), *Sport and Festival in the Ancient Greek World* (pp. 1-41). Swansea: Classical Press of Wales.
- Miller, S. (2004). *Ancient Greek athletics*. New York and London: Yale University Press.
- Minchinton, W.E. (1969), *The growth of English overseas trade in the seventeenth and eighteenth centuries*. Methuen.

- Mintzberg, H. (1978), Patterns in strategy formation, *Management Science*, **24**(9): 934-953.
- Mitchell, B. (2000), "Cyrene: typical or atypical", in: R. Brock & S. Hodkinson (eds.) *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (pp. 269-279). Oxford: Oxford University Press.
- Mitchell, H. (1940, repr. 2014), *The economics of ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitchell F.W. (1973), "Lykourgan Athens 338-322", in: *Cincinatti Classical Studies*, Vol. 2, (pp. 165-214). Norman: University of Oklahoma Press.
- Mitsos, M. T. (1947), Thermika and Panaitolika, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, **16**(4): 256-261.
- Montgomery, B. (2003), Armed force and civil legitimacy in Jack Cade's revolt, 1450, *English Historical Review*, **118**(447): 563-582.
- Mooers, C.P. (1991), *The making of bourgeois Europe: Absolutism, revolution, and the rise of capitalism in England, France and Germany*. New York: Verso.
- Morgenthau, H.J. (1963). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. New York: Alfred Knopf Publisher.
- Morgenthau, H. J. (1965). *Scientific man versus power politics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Morris, I. (2000), *Archaeology as cultural history*. Oxford: Blackwell.
- Morris, I. (2002). "Hard surfaces", in: P. Cartledge, E.E. Cohen, & L. Foxhall, (eds.), *Money, Labour and Land* (pp. 8-43). Routledge: Abingdon.
- Morrison, J.S. & Coates, J.F. (1986), *The Athenian trireme*, Cambridge. Cambridge University Press.
- Morrow, G.R. (1937), The murder of slaves in Attic Law, *Classical Philology*, **32**(3): 210-227.
- Mowery, D. & Rosenberg, N. (1979), The influence of market demand upon innovation: A critical review of some recent empirical studies, *Research Policy*, **8**: 102-159.
- Mueller, R.C. (1997), *The Venetian money Market: Banks, panics, and the public debt, 1200-1500*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Mulholland, M. (2002), "The jury in English manorial courts", in Cairns, J.W. & G. McLeod (eds.) *The Dearest Birth Right of the People of England: The Jury in the History of the Common Law* (pp. 63-74). Hart Publishing: Portland, Oregon.
- Munro, J.H. (2007), Tawney's century (1540-1640): The roots of modern capitalist entrepreneurship in England, Working Paper 295, Department of Economics, University of Toronto. Retrieved: <http://www.economics.utoronto.ca/public/workingPapers/tecipa-295.pdf>.
- Mulgan, R.G. (1979), Lycophron and Greek theories of social contract, *Journal of the History of Ideas*, **40**(1): 121-12.
- Murray, O. & Stern, S. (1999), *The Greeks and greek civilization*. New York: St. Martin's Press.
- Musgrave, P. (1998). *The early modern European history*. New York: St. Martin's Press.
- Musgrave, R. A. (1961), "Approaches to a fiscal theory of political federalism", in: *Public Finances: Needs, Sources and Utilization*, National Bureau of Economic Research (pp. 97-122). New York and Princeton: Princeton University Press.

- Musgrave, R. (1998), "Approaches to a fiscal theory of political federalism", in: Oates W.E. (ed.), *The Economics of Fiscal Federalism and Local Finance* (pp. 187-212). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Nagy, G. (1979), *The best of the Achaeans*. Baltimore. Johns Hopkins University Press.
- Nelson, J.M. (1991). "A critique by political scientists", in: G.M. Meier (ed.), *Politics and Policy Making in Developing Countries*. San Francisco: ICS Press.
- Nelson, R.R. & Winter, S.G. (1982), *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, Belknap Press.
- Neuliep, J.W. (2012), "The microcultural context", in: J.W. Neuliep (ed.), *Intercultural Communication* (pp. 93-131). London: SAGE Publications.
- Nicholson, W. (1989), *Microeconomic theory: Basic principles and extensions*. Chicago: The Dryden Press.
- Nill, N. (1985), *Morality and self-interest in Protagoras, Antiphon, and Democritus*. Leiden: E.J. Brill.
- Noe, S.P. (1962), The Corinth hoard of 1938, *ANSMN*: 10, 9-41.
- North, D. & Thomas, R.P. (1973), *The rise of the western world: A New economic history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D. (1978), Structure and performance: The task of economic history, *Journal of Economic Literature*, **16**(3): 963-978.
- North, D. (1981), *Structure and change in economic history*. New York: W.W. Norton and Company.
- North, D. & Weingast, B. (1989), Constitutions and commitment: The evolution of institutional governing public choice in seventeenth-century England, *The Journal of Economic History*, **49**(4): 803-832.
- North, D. (1990), *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press: Cambridge.
- North, D. (1995), "The paradox of the West", in: R. W. Davis (ed.), *The Origins of Modern Freedom in the West* (pp. 7-35). Stanford, California: Stanford University Press.
- North, D. (2005), "Institutions and the performance of economies over time", in: C. Menard & M. Shirley (eds.). *Handbook of New Institutional Economics* (pp. 21-30). Berlin: Springer-Verlag.
- Oates, W.E. (1998), "Introduction", in: Oates W.E. (ed.) *The Economics of Fiscal Federalism and Local Finance*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.
- Ober, J. (1978), Views of sea power in the fourth-century attic orators, *The Ancient World*, **1**(3): 119-130.
- Ober, J. (1989), *Mass and elite in democratic Athens: Rhetoric, ideology, and the power of the people*. Princeton: Princeton University Press.
- Ober, J. (1997), "Revolution matters: Democracy as demotic action: A response to Kurt A. Raauflaub", in: I. Morris & K.A. Raauflaub (eds.) *Democracy 2500? Questions and Challenges* (pp. 67-86). Kendall/Hunt Publishing Company.
- Ober, J. (1999). *The Athenian revolution: Essays on ancient Greek democracy and political theory*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Ober, J. (2007), "I besieged that man. Democracy's revolutionary start", in: K. Raaflaub, J. Ober, & R. Wallace, *Origins of Democracy in Ancient Greece* (pp. 83-104). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Ober, J. (2008), *Democracy and knowledge. Innovation and learning in Classical Athens*. Princeton University Press: Princeton.
- Ober, J. (2010), Wealthy Hellas, *Transactions of the American Philological Association*, 140: 241—86.
- Ober, J. (2011), Wealthy Hellas, *Journal of Economic Assymetries*, 8(1): 1-39.
- O' Brien, P. K. (2006), Mercantilism and economic growth. The paradigm case of the United Kingdom 1453-1815, paper presented at the XIV International Economic History Congress in Helsinki, August 2006.
- O' Brien, P.K. (2012), "State formation and economic growth, The case of Britain, 1688-1846", in: J. Backhaus (ed.) *Navies and State Formation, The Schumpeter Hypothesis Revisited and Reflected* (pp. 217-272). Berlin: Lit Verlag.
- O' Donnell, G. & Schmitter, P.C. (1986), *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*. John Hopkins: University Press.
- Oliver, J.H. (1978), Panachaeans and Panhellenes, *Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 47(2): 185-191.
- Olson, M. (1993), Dictatorship, democracy, and development, *The American Political Science Review*, 87(3): 567-576.
- Oman, C. (1898, repr. 2012), *A history of the art of war: The middle ages from the fourth to the fourteenth Century*. Tales End Press
- Oman, C. (1924 repr. 1991), *A History of the art of war in the Middle Ages: Volume Two: 1278-1485 AD*. London. Greenhill Military Paperbacks.
- O'Neil, H.M., Pouder, R.W. & Buchholtz, A.K. (1998). Patterns in the diffusion of strategies across organizations: Insights from the innovation diffusion literature, *Academy of Management Review*, 23(1): 98-114.
- O' Neil, J., Beauvais, L.L. & Scholl, R.W. (2004). Strategic issues and determinant factors of an interorganizational macroculture in the lodging industry, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 20(10): 1-24.
- Ormrod, D. (2003), *The rise of commercial empires: England and the Netherlands in the age of mercantilism, 1650-1770*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O' Sullivan, P. (2003), "Victory, statue, victory song: Pindar's agonistic poetics and its legacy", in: D.J. Philips, & D. Pritchard, (eds), *Sport and Festival in the Ancient Greek World* (pp. 75-101). Swansea: Classical Press of Wales.
- Osborne, R. (1993), "Competitive festivals and the polis: A context for dramatic festivals at Athens", in: A. Sommerstein, S. Halliwell, J. Henderson & B. Zimmermann (eds.), *Tragedy, Comedy and the Polis* (pp. 21–38). Bari: Levante Editori.
- Overton, (1996), *Agricultural revolution in England: The transformation of the agrarian economy 1500-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Painter, S. (1947), Magna Carta, *The American Historical Review*, 53(1): 42-49.
- Palliser, D.M. (1983) *The era of Elizabeth*. London: Longmans Publishers.

- Palmer, L.R. (1958), The Mycenaean tablets and economic history, *The Economic History Review, New Series*, **11**(1): 87-96.
- Papazarkadas, N. (2011), *Sacred and public land in ancient Athens*. New York: Oxford University Press, Inc.
- Parker, G. (1976), The “military revolution” 1560-1660-a myth? *The Journal of Modern History*, **48**(2): 195-214.
- Pauly, M.V. (1973), Income reduction as a local public good, *Journal of Public Economics*, **2**(1): 35-58.
- Pauly, M.V. (1998), “Income reduction as a local public good”, in: Oates W.E. (ed.), *The Economics of Fiscal Federalism and Local Finance*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, pp. 364-388.
- Payne, S.B. (1996), The Iroquois League, the articles of confederation, and the constitution, *The William and Mary Quarterly, Third Series*, **53**(3): 605-620.
- Pejovich, S. (2003), Understanding the transaction costs of transition: it's the culture stupid, *The Review of Austrian Economics*, **16**(4): 347-361.
- Phillips, D.J & Pritchard, D. (2003), “Introduction”, in: D.J. Philips & D. Pritchard (eds.), *Sport and Festival in the Ancient Greek World*. Swansea: Classical Press of Wales.
- Pincus, S.C.A. (2005), *England's Glorious Revolution 1688-1689: A brief history with documents*. Bedford/St. Martin's.
- Pincus, S.C.A. (2011), *1688: The first modern revolution*. Yale: Yale University Press.
- Plucknett, T. F. T. (1949), *Legislation of Edward I*. Oxford: Clarendon Press.
- Pollock & Maitland, (1952, repr.), *History of English law before the time of Edward I*, Vol.1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, K.R. (1966), *The open society and its enemies*. Princeton: Princeton University Press.
- Postan, M.M. (1975). *The medieval economy and society: An economic history of Britain, 1100-1500*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Powicke, M. (1969), *Medieval England: 1066-1485*. London: Oxford University Press.
- Pitsoulis, A. (2011), The egalitarian battlefield: Reflections on the origins of majority rule in Archaic Greece, *European Journal of Political Economy*, **27**(1): 87–103.
- Pleket, H. (1975), Games, prizes, athletes and ideology: Some aspects of the history of sports in Greco-Roman World, *Stadion*, 1: 49-89.
- Pleket, H. (2005), The Olympic Games in antiquity, *European Review*, **12**(3): 401–413.
- Polanyi, K., (Dalton, G. ed.) (1968), *Primitive, Archaic and modern economies*. New York: Doubleday and Company Inc.
- Poliakoff, M. B. (1987), *Combat sports in the ancient world*. Yale: Yale University Press.
- Powell, A. (1995), *The Greek world*. Routledge: London.
- Pritchard, D. (2003), “Athletics education and participation in Classical Athens”, in: D.J. Philips & D. Pritchard (Eds), *Sport and Festival in the Ancient Greek world* (pp. 293-351). Swansea: Classical Press of Wales.
- Pritchard, D.M. (2007), How do democracy and war affect each other? The case study of ancient Athens, *Polis*, **24**(2): 328-352.

- Pritchard, D.M. (2010), "Sport in the cultures of the ancient world", in: Z. Papakonstantinou (ed.) *Sport in the Cultures of the Ancient World: New Perspectives* (pp. 64-97). New York: Taylor & Francis Group -Routledge.
- Pritchard, D.M. (2013), *Sport, democracy and war in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge.
- Pritchett (1971), *Ancient Greek military practices*, Part I. Berkeley: University of California publications.
- Puett, (2008), Human and divine kingship in early China: Comparative reflections", in: N. Brisch (ed.), *Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond*, (pp.207-221). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Putnam, R. (1993), *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Raaflaub, K. A. (1993), "Homer to Solon: The rise of the Polis", in: M.H. Hansen (ed.), *The Ancient Greek City-State*, (pp. 41-105). Copenhagen: Munksgaard.
- Raaflaub, K.A. (1997), "Soldiers, citizens and the evolution of the early Greek polis", in: L.G Mitchell & P.I. Rhodes (eds.), *The Development of the Polis in Archaic Greece* (pp. 26-31). London: Routledge.
- Raaflaub, K.A. (1999), "Archaic and Classical Greece", in: K. Raaflaub & N. Rosenstein (eds.), *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds. Asia, the Mediterranean, Europe, and Mesoamerica* (pp. 129-161). Cambridge, MA: Center for Hellenic Studies.
- Rabb, T. K. (1967), *Enterprise and empire: Merchant and gentry investment in the expansion of England, 1575-1630*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rahtjen, B. D. (1965), Philistine and hebrew amphictionies, *Journal of Near Eastern Studies*, **24**(1/2): 100-104.
- Raubitsek, A.E (1988), "The panhellenic idea and the Olympic Games", in: W. Raschke (ed.) *The Archaeology of the Olympics* (pp. 13-25). Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Ray, F.E. (2012), *Greek and Macedonian land battles of the 4th Century BC: History and analysis of 187 engagements*. North Carolina and London: McFarland.
- Renfrew, C. (1972), *The emergence of civilization: Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C*. London: Methuen Publishing Ltd.
- Renfrew, C. (1985), *The archaeology of cult: The sanctuary at Philakopi. British School of Archaeology at Athens*. London: Thames and Hudson.
- Renfrew, C. (1988), "Minoan-Mycenaean origins of the panhellenic Games", in: W. Raschke (ed.) *The Archaeology of the Olympics* (pp. 13-25). Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Rhodes, P.J. (2007), *The Greek city states: A source book*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, R.D. (1929, repr. 2013) *Early history of banking in England*. Abington, Oxon: Routledge.
- Roberts, K. (2009), *Cromwell's war machine: The new Model Army 1645-1660*. Barnsley, South Yorkshire: Pen and Sword.
- Roberts, K. (2011), *The origins of business money and markets*. New York: Columbia University Press.
- Robins, N. (2012), *The corporation that changed the world*. London: Pluto Press.

- Robinson, E.W. (2003), *Ancient Greek democracy: Readings and sources*. Wiley-Blackwell: New Jersey.
- Rodger, N.A.M. (1997), *The safeguard of the sea: A naval history of Britain 660-1649*. New York and London: W.W. Norton & Company.
- Rodger, N.A.M. (2006), *The command of the ocean. A naval history of Britain, 1649-1815*. London: Penguin Penguin.
- Roebuck, C. (1955), The early Ionian League, *Classical Philology*, **50**(1): 26-40.
- Roisman, J. (2005), *The rhetoric of manhood: Masculinity in the attic orators*. Berkeley: University of California Press.
- Rosalie, D. (1998), *Handbook to life in ancient Egypt, facts on file*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Roy, S. (2000), "Problems of democracy in the Arcadian Confederacy", in: R. Brock & S. Hodkinson (eds.), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (pp. 308-326). Oxford: Oxford University Press.
- Roy, T. (2012), *The East India Company. The world's most powerful cooperation*. New Delhi: Allen Lane-Penguin Books India.
- Rubin, M. (2006). *The hollow crown: a history of Britain in the Late Middle Ages*. London: Penguin.
- Rubinfield, D.N. (1997), On federalism and economic development, *Virginia Law Review*, **83**(7): 1581-1592.
- Runciman, S. (1970). *The last byzantine renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Russel (1942), The Greek as a mercenary soldier, *Greece and Rome*, **11**(33): 103-112.
- Russell, J. & Cohn, R. (2012), *Aetolian League*. Edinburgh: LENNEX Corp.
- Rzepka, J. (1999), The Aetolian elite warriors and fifth century roots of the Hellenistic Confederacy, *AKME. Studia Historica*, 4/2009: 5-34.
- Quinn, S. (2001), The Glorious Revolution's effect on english private finance: A microhistory, 1680-1705, *The Journal of Economic History*, **61**(3): 593-615.
- Salmon, J. (1977), Political hoplites? *The Journal of Hellenic Studies*, 97: 84-101.
- Salmon, P. (1978). *Étude sur la confédération béotienne*. Bruxelles: Palais des Académies.
- Schaltegger, C.A. & Torgler, B. (2006), Was Weber wrong? A human capital theory of protestant economic history: A comment on Becker and Woessmann, Working Paper No. 2009/06, Center for Research in Economics, Management and the Arts (CREMA).
- Schefold, B. (2010), The applicability of modern economics to forms of capitalism in antiquity. Some theoretical considerations and textual evidence, paper presented at the Conference 2500 Years Battle of Marathon, in Delphi, in 12-15 September, 2010.
- Schein, E. (2010), *Organisational culture and leadership*. San Franchisco: Jossey Bass.
- Scherer, A.G. (2003), "Modes of explanation in organization theory", in: H. Tsoukas & C. Knudsen (eds.), *The Oxford Handbook of Organizational Theory* (pp. 310-344) Oxford: Oxford University Press.
- Scheu, F. (1960), The coinage system of Aetolia, *Numismatic Chronicle*, 20: 37-52.
- Schmitthoff (1939), The origin of the joint-stock company, *The University of Toronto Law Journal*, **3**(1): 74-96.

- Scholten, J.B. (2000), *The politics of plunder: Aitolians and their Koinon in the early Hellenistic Era, 279-217 B.C.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Schwahn, W. (1930), Die Apokleten der Atoler und die apoklesia der Lokrer, *WS*, 48: 141-49.
- Schwahn, W. (1931b), Das Burgerrecht der Sympolitischen Bundessaaken beiden Griechen, *Hermes*, 66: 97-118.
- Seymour, T.D. (1907, repr. 2004), *Life in the homeric age*. Whitefish, Montana: Kissinger Publishing LLC.
- Shaw, S.J. (1976), *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, Vol. 1, *Empire of the Gazis: The rise and the decline of the Ottoman Empire 1208-1808*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sharpe, K. (1992), *The personal rule of Charles I*. New Haven: Yale University Press.
- Shelmerdine, W. C. (2011), The individual and the state in Mycenaean Greece, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, **54**(1): 19–28.
- Shewan, A. (1917), The kingship of Agamemnon, *The Classical Quarterly*, **11**(3): 146-153.
- Singor, H.W. (2000), “The military side of the Peisistratean tyranny”, in: H. Sancisi-Weerdenburg, (ed.) *Peisistratos and the Tyranny: A Reappraisal of the Evidence* (pp. 107–29). Amsterdam: Brill Academic Pub.
- Simon, H.A. (1955), A behavioural model of rational choice, *The Quarterly Journal of Economics*, **69**(1): 99-118.
- Simon, H. A. (1959), Theories of decision-making in economics and behavioral science, *The American Economic Review*, **49**(3): 253-283.
- Simon, H. A. (1978), Rationality as a process and a product of thought, *American Economic Review*, 68: 1-16.
- Simon, H.A. (1982), *Models of bounded rationality*, Vols 1 and 2. Cambridge, Massachussets: MIT Press.
- Simon, H.A. (1991), Bounded rationality and organizational learning, *Organisation Science*, **2**(1): 125-134.
- SIPRI Yearbook 2009 Summary: Armaments, disarmament and international security. Oxford: Oxford University Press.
- SIPRI Yearbook 2012 Summary: Armaments, disarmament and international security. Oxford: Oxford University Press.
- Slayter, (2012), *Ebbes and flows of ancient imperial power. 3000 BC–AD 900*. Singapore: Trafford Publishing.
- Smith, A. (1776, repr. 1994), *An inquiry into the wealth of nations*. Vol.1, ch., VIII. New York: The Modern Library.
- Smith, C.F. (1929), The early history of the London Stock Exchange, *The American Economic Review*, **19**(2): 206-216.
- Snodgrass, A. (1965), The hoplite reform and history, *Journal of Hellenic Studies*, 85: 110-122.
- Soar, H.D. (2004), *The crooked stick. A history of the longbow*. Yardley, Pennsylvania: Westholme Publishing LLC.
- Solow, R.M. (1970), *Growth theory*, Oxford: Clarendon Press.

- Spears, B. (1984), A perspective of the history of women's sport in Ancient Greece, *Journal of Sport History*, **11**(2): 32-47.
- Spengler, O. (1926, repr. 2006), *The decline of the West*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Sprawski, S. (1999), Jason of Pherae: A study on history of Thessaly in years 431-370 BC. Krakow: Jagiellonian University Press.
- Stasavage, D. (2002), Credible commitment in Early Modern Europe. North and Weigast Revisited, *The Journal of Law, Economics and Organisation*, **18**(1): 155-186.
- Stephens, W.R. (1979), The rise of the Hittite Empire: A comparison of theories on the origins of the state, *Mid-American Review of Sociology*, **4**(1): 39-55.
- Stiglitz, J. (2010), *Freefall: America, free markets, and the sinking of the world economy*. New York and London: W. W. Norton & Company.
- Stone, L. (1972), *The causes of the English Revolution, 1529-1642*. New York: Routledge.
- Strauss, B. (2004), *The battle of Salamis: The naval encounter that saved Greece-and western civilization*. New York: Simon and Schuster.
- Strouhal, E. (1992), *Life of the ancient Egyptians*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Stuart, W.A. (1915), The constitutional clauses of Magna Carta, *Virginia Law Review*, **2**(8):5 65-583.
- Stuurmam, S. (2004), The voice of Thersites: Reflections on the origins of the idea of equality, *Journal of the History of Ideas*, **65**(2): 171-189.
- Sumption, J. (2009), *Divided houses: The Hundred Years War*, Vol.3. London: Faber & Faber.
- Sutton, J. (2010), *The East India Company's maritime service 1746-1834: Masters of the eastern seas*. Rochester, New York: Boydell Press.
- Thompson, J.G. (1978). Solon on athletics, *Journal of Sport History*, **5**(1): 23-29.
- Thompson, M. (1939), A hoard of Greek federal silver, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, **8**(2): 116-154.
- Thorley, J. (1996), *Athenian democracy*. New York: Routledge.
- Titow, I.Z. (1969), *English rural society 1200-1350*, Allen and Unwin.
- Toynbee, A.J. (1913), The growth of Sparta, *Journal of Hellenic Studies*, **33**: 246-265.
- Toynbee, J.A. (1946, repr. 1966), *A study of history*. Oxford: Oxford University Press and Dell Publishing Co.
- Toynbee, A.J. (1957 repr. 1987), *A study of history*, Vol. 2: Abridgement of volumes VII-X. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Trampedach, K. (1994), *Platon, die Akademie und die zeitgenössische politik*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tridimas, G. (2011), Cleisthenes' choice: The emergence of direct democracy in ancient Athens, *Journal of Economic Assymetries*, **8**(1): 39-60.
- Trundle, M. (2010), "Light troops in classical Athens", in: D.M. Pritchard (ed.) *War, Democracy and Culture in Classical Athens* (pp. 139-60). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tsiolis, V. (1995). El Thersilion de Megalopolis: Functiones y chronologia, *Gerion*, **13**: 47-68.
- Tullock, G. (1959). Problems of majority voting, *Journal of Political Economy*, **67**: 571-579.

- Tushman, M.J. & Rosenkopf, L. (1992), "Organisational determinants of technological change: Toward a sociology of technological evolution", in: L.L. Cummings & B.M. Staw (eds.), *Research in Organisatioual Behaviour* (pp. 311-347). Greenwich, CT: JAI Press.
- van Effenterre H. (1985), *La cite Grecque: Des origines a la defaite de Marathon*. Paris: Hachette literature.
- Verbruggen, J.F. (1997), *The art of warfare in the western Europe during the Middle Ages. From the eighth century to 1340*. Rochester, New York. Boydell and Brewer.
- Vinogradoff, (2010). *Villainage in England: Essays in english medieval history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Voigt, S. & Blume, L. (2006), The economic effects of direct democracy - A cross-country assessment, Social Science Research Network. Retrieved: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=908942.
- von Humboldt, W. (1792, repr. 1969), *The limits of state action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vromen, J. (2011), Routines as multilevel mechanisms, *Journal of Institutional Economics*, 7(2): 175-196.
- Wallerstein, I. (1974), *The modern World System: Capitalist agriculture and the origins of the European world economy in the Sixteenth century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1980), *The modern world-system II: Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750*. West Yorkshire: Emerald Group Publishing Limited.
- Warry, J. (1991), Alexander 334-323 BC: Conguest of the Persian Empire, Osprey, Campaign Series, 7. Midland, Oxford: Osprey Publishing.
- Warwick, P.V. (1990), *Culture, structure or choice? Essays in the interpretation of the English experience*. New York: Agathon Press.
- Wade-Gery, H.T. (1924), Jason of Pherae and Aleuas the Red, *The Journal of Hellenic Studies*, 44(1): 55-64.
- Walbank, F.W. (1967), *Philip V of Macedon*. Hamden CT: Archan Books.
- Walbank, F.W. (1976-77), Were there Greek federal states?, *Scripta Classica Israelica*, 3: 27-51.
- Walbank, F.W. (1933, repr. 2010), *Selected papers: Studies in Greek and Roman history and historiography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walton, J. H. (1995), The Mesopotamian background of the tower of Babel account and its implications, *Bulletin for Biblical Research*, 5: 155-175.
- Wayne-Farris W. (1999), "Japan to 1300", in: K. Raaflaub & N. Rosenstein, (eds.) *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds* (pp. 47-70). Harvard: Harvard University Press.
- Weber, M. (1923, repr. 1982), *General economic history*. New Jersey: Transaction Books.
- Weber, M. (1930 repr. 1958), *The protestant ethic and the spirit of capitalism*: Charles Scribner's Sons.
- Weingast, B. (1995), The economic role of political institutions: Market preserving federalism and economic development, *Journal of Law, Economics and Organisation*, 11: 1-29.

- Weingast, B.R. (1997), The political foundations of democracy and the rule of law, *The American Political Science Review*, **91**(2): 254-263.
- Weir, A. (2009), *Lancaster and York. The wars of the roses*. London: Vintage Books.
- Weir, W. (2001), *50 battles that changed the world. The conflicts that most influenced the course of history*. New Jersey: New Page Books.
- Williamson, O. (1975), *Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications*, Free Press: New York.
- Williamson, O. (1991), Comparative economic organization: The analysis of discrete structural alternatives, *Administrative Science Quarterly*, **36**: 269-296.
- Williamson, O. (1993), Opportunism and its critics, *Managerial and decision economics*, **14**: 97-107.
- Williamson, O. (2000), The New Institutional Economics: Taking stock, looking ahead, *Journal of Economic Literature*, **38**(3),595-613.
- Wilson, N. (2005), *Encyclopedia of ancient Greece*. London: Routledge.
- Wolf, U. (1947), Traces of primitive democracy in ancient Israel, *Journal of Near Eastern Studies*, **6**(2): 98-108
- Woodhouse, W. J. (1892), Aetolian inscriptions, *The Journal of Hellenic Studies*, **13**: 338-355.
- Yardley, J.C. (2009), *The dawn of the Roman Empire*. Oxford: Oxford World's Classics.
- Yates, R.D.S. (1999), "Early China", in: K. Raaflaub & N. Rosenstein, (eds.), *War and Society in the Ancient and Medieval Worlds* (pp. 7-46). Harvard: Harvard University Press.
- Young, D. (1984), *The Olympic myth of Greek amateur athletics*. Chicago: Ares Publishers.
- Young, P. & Holmes, R. (1999), *The English Civil War*. Hertfordshire: Wordsworth Editions.
- Zimmern, A. (1931), *The Greek commonwealth*. Oxford: Clarendon Press.

Ελληνόγλωσση

- Δεσποτόπουλος, Α. (1972), “Η Αθηναϊκή Συμμαχία αλλάζει χαρακτήρα”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασσικός Ελληνισμός* (Γ₁) (σελ 35-37). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Δρανδάκης, Ε., Μπήτρος, Γ.Κ. & Μπαλάς, Ν.Κ. (1994), *Μικροοικονομική θεωρία II*. Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλης.
- Δρακόπουλος, Σ.Α. & Καραγιάννης, Α.Δ. (1999), *Συνοπτική ιστορία της οικονομικής σκέψης*. Αθήνα: Εκδόσεις Interbooks.
- Ζουμπουλάκης, Μ. & Κυριαζής, Ν. (2004), Τα οικονομικά της θαλασσοκρατίας: Θεσμοί και οικονομική ανάπτυξη στην Αθηναϊκή Δημοκρατία και την Ελισαβετιανή Αγγλία, Discussion Paper Series 02-04, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ιακωβίδης, Σ. (1970), “Οι Αιώνες της Αχαϊκής κυριαρχίας”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Προϊστορία και Πρώτο-ιστορία*. (Α) (σελ. 260-293). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. (1971), Αρχαϊκός Ελληνισμός (Β). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλογεροπούλου, Α. (1972α), “Το αθηναϊκό πολίτευμα”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Γ₁), (σελ. 83-99). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλογεροπούλου, Α. (1972β), “Η Σπάρτη και Πελοποννησιακή Συμμαχία”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασσικός Ελληνισμός* (Γ₁) (σελ 39-52).
- Καλογεροπούλου, Α. (1972γ), “Ίδρυση της Αθηναϊκής Συμμαχίας”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασσικός Ελληνισμός* (Γ₁) (σελ 20-23). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καμπούρης, Μ. (2011), Πρωτο-μυκηναϊκή Εποχή: Όπλα, στρατοί και τακτικές, *Πόλεμος και Ιστορία*, 149: 104-120.
- Καραγιάννης, Α. (2007). *Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καρούκας, Π. (2003), Μυκηναίοι πολεμιστές, *Πολεμικές Μονογραφίες*, 10. Αθήνα: Εκδόσεις Επικοινωνίες Α.Ε.
- Κρεμμύδας, Β. (2000), *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης: (16^{ος} -20^{ος} αιώνας)*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κυριαζής, Ν. (1995), *Νικομήδης ο Αθηναίος*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Κυριαζής, Ν. & Σπανός, Χ.Σ. (2000). *Το πρόσωπο του πολέμου στον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.
- Κυριαζής, Ν. (2008), *Η ασπίδα των Θερμοπλών*. Αθήνα: Εκδόσεις Ιωλκός.
- Κυριαζής, Ν. (2011), *Μαραθώνας και ελευθερία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ιωλκός.
- Κυριαζής, Ν. (2012), Η κόλλα της δημοκρατίας: Πόλεμος, θεσμοί και οικονομία στην κλασική Ελλάδα, στον Γ.Ν. Οικονόμου (Επιμ. Εκδ.), *Μελέτες για τον Κορνήλιο Καστοριάδη: Η γένεση της δημοκρατίας και η σημερινή κρίση* (σελ 43-57). Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.
- Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου, Ε.Μ.Α. (2012), Σύγκριση της πολιτικής άμυνας και ασφάλειας ΕΕ-ΗΠΑ υπό το πρίσμα των αμυντικών τους δαπανών, στο 3^ο Συνέδριο της Ένωσης Πανεπιστημιακών Καθηγητών, 31 Μαΐου 2012.
- Κυριαζής, Ν., Κόλλιας, Χ. & Οικονόμου, Ε.Μ.Α. (2012), “Στρατιωτικές δαπάνες ΗΠΑ-ΕΣΣΔ την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου” στον Θ. Καρβουναράκη (Επιμ. Εκδ.), *Ο Ψυχρός Πόλεμος: Μια Διεπιστημονική Προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρης.
- Κυριαζής, Ν. (2014). *Δημοκρατία και πόλεμος. Ιστορίες από την αρχαία Ελλάδα* Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.

- Μουρατίδης, Ι. (1998), *Ιστορία της Φυσικής Αγωγής: Με στοιχεία φιλοσοφίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Χριστοδουλίδη.
- Μπιργάλιας, Ν. (2014), *Πόλη και πολιτικοί θεσμοί στον Όμηρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Ντούμας, Χ. (1970), Πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός: Η Εποχή του χαλκού στην Ελλάδα, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Προϊστορία και Πρώτο-ιστορία*, (Α). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Οικονόμου, Ε.Μ.Α. & Μεταξάς, Θ. (2009), Η πολιτική ασφάλειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σύγκριση με τις ΗΠΑ και το ζήτημα των αμυντικών δαπανών, *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, **15**(1): 66-87.
- Οικονόμου, Ε.Μ.Α. (2010), Η πολιτική ασφάλειας σε ένα πολύ-πολικό κόσμο. Διπλωματική Εργασία. Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών. Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Οικονόμου, Γ.Ν. (2012), Η άμεση δημοκρατία και οι προϋποθέσεις της, στον Οικονόμου Γ. Ν. (επιμ. Εκδ.), *Μελέτες για τον Κορνήλιο Καστοριάδη: Η Γένεση της Δημοκρατίας και η Σημερινή Κρίση*, σελ 59-98. Αθήνα: Εκδόσεις Ευρασία.
- Πιτέλης, Χ. (1998), “Παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα και σύγκλιση στην παγκόσμια οικονομία: Ο ρόλος της προσφοράς”, στους Χ. Πιτέλη & Ν. Αντωνάκη (Επιμ. Εκδ.), *Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική* (σελ. 19-46). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Πλάτων, (1970), “Η ακμή του Μινωικού πολιτισμού”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Α). (σελ 166-211). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Πρόμπονας, (2006), *Ιστορία των Ελλήνων* (Α), Αθήνα: Εκδόσεις Δομή
- Σακελλαρίου, Μ. (1971), “Η αποκρυστάλλωση του ελληνικού κόσμου, Εθνική και πολιτική ανασύνταξη (1125-700 π.Χ.)”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαϊκός Ελληνισμός*, (Β). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (1972), “Παρακμή των ηγεμονικών πόλεων: Η κυρίως Ελλάς και Αιγαίο από το 404 ως το 355 π.Χ.”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασσικός Ελληνισμός* (Γ₁), (σελ. 414-426). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σακελλαρίου, Μ.Β. (1999), *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σαλαβράκος, Ι.Δ. (2008), *Οικονομία και ολοκληρωτικός πόλεμος. Η περίπτωση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου 1939-1945*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Τσάτσος, Κ. (1972), “Ρητορική”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Γ(2), (σελ. 548-565). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Φιλλιπιδής, Η.Α. (2007), *Κρήτη 1941. Η “παράδοσή” της από τον Τσόρτσιλ στον Χίτλερ*. Αθήνα: Εκδόσεις Ιωλκός.

Έργα σε μετάφραση

- Best, M. & Farrant, R. (1998), “Δημιουργώντας βιομηχανική υποδομή: Βιομηχανικές πολιτικές πενταγώνου έναντι πολιτικών παραγωγής, στους Χ. Πιτέλη, & Ν. Αντωνάκη, (Επιμ. Εκδ.), *Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική* (σελ 97-131). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω.
- Burns, E. (1983). *Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Cartledge, P. (2002), *Οι Σπαρτιάτες. Μια επική ιστορία*. Αθήνα. Εκδόσεις Λιβάνη.
- De Romilly, J. (1999), *Γιατί η Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις το Άστυ.
- Forrest, W.G. (1994), *Η γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: Ο χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής 800-400 π.Χ.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
- Fuller, J.F.C. (2008), *Οι αποφασιστικές μάχες που διαμόρφωσαν τον κόσμο*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα.
- Green, P. (2004), *Οι ελληνοπερσικοί πόλεμοι*. Αθήνα: Εκδόσεις Τουρίκη.
- Klausewitz, K.V. (1832, ανατ. 1999), *Περί πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Mankiew, N.G. (1999), *Μακροοικονομική Θεωρία*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Manville, B. & Ober, J. (2003). *Η εταιρία των πολιτών. Τι έχουν να διδαχθούν οι ηγέτες του σήμερα από την Αθηναϊκή Δημοκρατία, την πρώτη δημοκρατία στον κόσμο*. Αθήνα: Εκδόσεις Κλειδάριθμος.
- Mosse C. (2000), *Οι θεσμοί στην Κλασική Ελλάδα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Simon, H.A. (2006). *Η επιστήμες του τεχνητού*. Αθήνα: Εκδόσεις Επίκεντρο.
- Stiglitz, J. (1991), *Οικονομική του Δημοσίου Τομέα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη:
- Sun Zu (2003), *Η τέχνη του πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Varian R.H. (1992), *Μικροοικονομική: Μια σύγχρονη προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική Επιστημονική Βιβλιοθήκη.